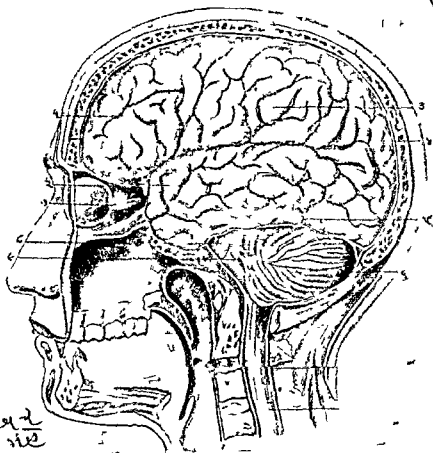

માનવશાસ્ત્ર

અથવા

મસ્તિષ્કવિદ્યા અને મુખસામુદ્રિક શાસ્ત્ર.

લેખક:-ગિરધરલાલ ગોવિંદજી મહેતા.

(ફોનેલોજિસ્ટ અને ષીઝીઓનોમીસ્ટ) —

પ્રત ૧૧૦૦

૧૯૧૬

A Strong Conviction.

"I beg to state that my Phrenology is the old Phrenology of Gall and his scientific followers, the study of which I commenced more than half a century ago and have continued ever since with ever-increasing conviction of the solid truth of the great natural laws it has revealed and of its pre-eminence as the highest and most important of all the sciences, being the only philosophy of mind that rests upon a strictly inductive basis."

"I believe that its general acceptance will contribute as much to the Moral and Social progress of man as the inductive study of the physical sciences has contributed to his physical power and progress; and therefore the best service, I can possibly render to my fellow-creatures is to devote the rest of my life to the work."

W. Mattieu Williams.

Author of

"VINDICATION OF PHRENOLOGY"

Printed and Published by Vaidya Bhagvanlal Tribhuvan Bhatt
at The Subodhini Printing Press, 305, Bazar Gate, Fort, Bombay.

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणां ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥

જેના પરમપાવન પ્રેમપ્રલાવથી, જન્મથી આજ સુધી ચોપણ પાત્રી રહ્યો છું; જેની અમિદુષ્ટિથી આજે મનુષ્ય જેવી ઉચ્ચ શ્રેણીના જીવનામૃતનો અમર આસ્વાદ અનેકરીતે લઈ રહ્યો છું; જેના અગાધ વાતસલ્યભાવપૂર્ણ હૃદયના મમર્થ મિંચનથી, મારી સર્વ આશાઓ અને શક્તિઓ પલ્લવિત થઈ રહી છે, તથા જેના શુભાશિર્વાદ સદ્ભાવ અને સુશિક્ષાના પ્રતાપે આજે હું જનમમૂઢની મમક્ષ, સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં, આ ચર્ચિત કાર્ય, યથાશક્તિ કરવા નમર્થ થયો છું, તેવા આપ જાનેની પરમ પવિત્ર મેવામાં, આપે અર્પેલા મારા જીવનના અત્યાર સુધીના સર્વ શુભ પ્રયાસોનું આ પુષ્પ, અત્યંત પ્રેમ, માન, ક્રપ્ધા અને લક્ષિત પૂર્વક આપને અર્પણ કરી મંત્રુ થનાર, હું છું,

આપનો કાળી બાળક.

Introduction.

The writer of the following pages need not apologize, because this volume is not an addition to anything like an already exhausted subject in Gujarati. In fact, the science and art of Phrenology and Physiognomy has been left upto now well-nigh untouched as far as literature on these subjects in Gujarati is concerned.

The author has, therefore, endeavoured to remove this want as far as possible and the result is this book. No doubt, this subject is very well expounded in most of the European languages but seeing that our literature, in Gujarati, on this and other similar subjects is painfully meagre, the author has considered it his duty to publish something in his own language on a subject that he had the good fortune to study and go deep into.

If now these pages will do any good to the public in any way, or even if any one of the readers will feel that he has been in any way benefited, the author will be satisfied that his efforts have not been in vain.

कोऽहम्—What Am I?

- १ आत्मा वा अरे, द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः
- २ कतमः स आत्मा ॥
- ३ यदि वाचाऽपि व्याहृतं । यदि प्राणैनाभिप्राणितं । यदि चक्षुषा दृष्टं । यदि श्रोत्रेण श्रुतं । यदि त्वचा स्पर्ष्टं । यदि मनसा ध्यातं । यद्यपाननाश्रयपानितं । यदि शिश्नव विसृष्टं ॥ अथ कोऽहमिति ॥
- ४ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे । कतरः स आत्मा येन वा रूपं पश्यति । येन वा दृष्टं शृणोति । येन वा गन्थानाजिघ्रति । येन वा वाचं वक्करोति । येन वा स्वादु चात्वादु च विजानाति ॥
- ५ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति शुक्रः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ।
- ६ एष हि द्रष्टा स्पर्श श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता । बोद्धा कर्ता विशानात्मा पुरुषः । स परे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥
- ७ अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वद्यं पुरुषं वेदयथा मा धो मृत्युः परिणयथा ॥
- ८ ईहंवातः शरीरे सोम्य पुरुषो यस्मिन्नेता षोडशकलाः प्रभवन्ति ॥ स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्ष मप्रतिष्ठते एषं ह वै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापो मात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चानाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चारतव्यं चोपस्थ च नैदायितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गतव्यं च मनश्च मतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहकर्तव्यं च चित्तं च चतयितव्यं च तेजश्च विद्योतितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥
- ९ आत्मानं रयिनं बिद्धि शरीरं रयमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं बिद्धि मनः प्रग्रहेमेव च ॥
- १० इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं मोक्तव्यमर्जुनीपिणः ॥
- ११ न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्नं बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
- १२ एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवति । तेन तर्ह्येयं पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते न भिषदते नादत्ते न नन्दयते न विसृजते नेषाधते स्वपितृत्याचक्षते ॥
- १३ यदेतद् हृदयं मनश्चैतत् संज्ञानमाग्राणं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा इतिर्धृतिर्मातिर्मेनीषा जूति स्मृतिः संकल्पः क्रतुः अनुः कामो वश इति सर्वार्थवर्तमानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ सर्वं तन्प्रज्ञानेनैवं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनैव लोकं प्रजाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञानेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्या मुष्मिन् स्वर्गं लोके सचान्कामानाप्या अमृतः समभवत् समभवत् इत्योम्

आश्चर्य परमात्मने नमः

— प्रस्तावना. —

માનવશાસ્ત્ર અથવા મસ્તકવિદ્યા અને મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્ર જેને અંગ્રેજીમાં Phrenology and Physiognomy કહેવામાં આવે છે, તેનો ઉદય યુરોપમાં લગભગ ૧૮ મી સદીમાં થયો. આપણા દેશમાં આ વિષયના ગ્રંથો પૂર્વે અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે એ સર્વથા સંભવિત છે, પણ હુર્ભાગ્યે હાલ તે વિશે આપણને કંઈ માહિતી નથી.

“આકૃતિર્ગુણાન્કવયતિ” એ પદ સૂત્ર રૂપે આ શાસ્ત્રનો અર્થ તથા ઉદ્દેશ સમજાવે છે. તે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના મનુષ્યની આકૃતિ, મુખમુદ્રા, અને તે પરના ભિન્નભિન્ન હાવભાવો તથા ફેરફારો વિગેરે તેમજ તેના મસ્તકના પૃથક પૃથક વિભાગોની ન્યૂનાધિક ખીલવણી વિગેરે તપાસી તેના આચાર વિચાર અને વર્તન આદિનો નિશ્ચય કરવો, એ આ વિદ્યાનો મહાન ઉપયોગ છે.

અમુક પ્રકારનું મુખ અથવા સ્વરૂપ અમુક પ્રકારના હાવભાવ કે ચેષ્ટાઓ, મનુષ્યના મનના અન્તર્ગત વિચારોને અને સ્વાભાવિક લક્ષણોને દર્શાવવામાં કેટલા બધા ઉપયોગી થઈ શકે છે તે તો આપણે આપણા પ્રતિદિનના પ્રત્યક્ષ અનુભવદ્વારા સારી રીતે જાણીએ છીએ. અમુક અમુક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કે મુખ પરના ચિન્હો કે ફેરફારો અમુક પ્રકારના સ્વાભાવિક લક્ષણો કે ભાવોનેજ ચોક્કસ રીતે દર્શાવે છે, એ તીવ્ર અવલોકન કરનારને અનુભવદ્વારા બરાબર સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

જેમકે “જેનું કપાળ વિશાળ તેની યુષ્ઠિ પણ વિશાળ હોવી જોઈએ.” એમ આપણે સામાન્ય અનુમાન કરીએ છીએ. હર્ષ શોક, દુઃખ મુખ અને પરિતાપ આદિ ભાવોનું પણ તેજ પ્રમાણે મુખમુદ્રા પરથી અવલોકન કરી શકાય છે. આવી રીતે મુખમુદ્રાપરના ચિન્હો ઉપરથી મનુષ્યના લક્ષણો કે સ્વભાવનું અથવા મનની સ્થિતિનું જ્ઞાન, જે ચોક્કસ વિદ્યાદ્વારા મેળવી શકાય છે, તેને મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્ર (Physiognomy) કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના મસ્તક એટલે માથાની ખોપરીના અલગ અલગ વિભાગોની ન્યૂનાધિક ખીલવણી આદિ તપાસી, તેની નીચે આવેલા મસ્તકના ભિન્નભિન્ન માનસઅવયવોની ન્યૂનાધિક ખીલવણી આદિનો નિશ્ચય કરી, મનુષ્યના ચારિત્ર્ય કે વર્તન અને સ્વભાવનો નિર્ણય, જે વિદ્યાદ્વારા મુગમનાંથી થઈ શકે છે, તેને મસ્તકવિદ્યા, (Phrenology) કહેવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત બંને શાસ્ત્રના સંયુક્ત કાર્યથી મનુષ્યના મનની વિવિધ શક્તિઓ તથા વૃત્તિઓ અને તેના યથાવત્—કાર્ય અને સ્વભાવ આદિનો ચોક્કસ રીતે નિર્ણય આ ગ્રંથદ્વારા કરી શકાય છે. એટલા માટે આ ગ્રંથને “માનવશાસ્ત્ર” એવું નામ આપવામાં આવેલ છે.

વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થોમાં મનુષ્યનું સ્થાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. કુદરતની બધી શક્તિઓપર પણ તેની અસુક અંશે સત્તા છે. જેથી તે સર્વને તે પોતાને આધીન કરી શકે છે.

પણ તેની બધી ક્રિયાઓ કે આત્મવિભૂતિઓને પ્રકટ કરવા માટે તેને પ્રાકૃતિક શરીરરૂપી સાધનની હુમેશાં જરૂર છે. જે જરૂરીયાત, આપણા શરીરરૂપી દિવ્યમંદિરથી પરમાત્માદ્વારા સર્વ રીતે પુરી પાડવામાં આવેલ છે. વિશેષમાં સર્વ પ્રકારનાં માનસિક, સર્વ પ્રકારનાં આનંદ અને વ્યાપાર માટે આપણા શરીરની અંદર મનને કાર્ય કરવાના મુખ્ય અવયવરૂપ અને આપણા શરીરના સૌથી ઉચ્ચ અને ઉત્તમભાગરૂપ, આપણું દિવ્ય મસ્તક પણ તેણે આપેલું છે.

યદુત્તમાદ્વમદ્વાનાં શિરસ્તદભિષીપતે ॥ પ્રાણી માત્રના પ્રાણ અને સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા અન્તરૂ અવયવો, તે ઉત્તમાંગને આધીન છે. સર્વ પ્રકારનાં સંકલ્પો વિચારો અને અનેકવિધ અનુભવો તથા લાગણીઓ અને વૃત્તિઓ તે દ્વારાજ અનુભવાય છે. એ એક એવું પ્રબળ અને ઉત્તમ સાધન છે કે તેના દ્વારાજ મનુષ્ય પોતાનાં સર્વ ભાવો અને ક્રિયાઓ પ્રકટ કરી શકે છે. તેનાવિના વિશ્વબધુ' અન્ધ-કારમય ભાસે છે.

આવા ઉત્તમાંગની રચના, ગોઠવણ, તેના પૃથક્ પૃથક્ વિભાગોનું કાર્ય, તેની અંદરના અનેક પ્રકારના માનસઅવયવો, અને તેના સ્થાનો તથા તેની ખીલવણી અને નિગ્રહ આદિથી, મનુષ્યના જીવનપર થતી અનેક પ્રકારની અસરોનું પશ્ચતિસર અવલોકન કરવું, અને તે દ્વારા જનસ્વભાવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવું, અથવા આપણે એ આ માનવશાસ્ત્ર અથવા મસ્તકવિદ્યા અને મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્રની રચનાનો મૂળ ઉદ્દેશ છે.

ભિન્નભિન્ન પ્રકારની શક્તિઓ કે વૃત્તિઓ અસુક અસુક મનુષ્યમાં કેટલા પ્રમાણમાં છે, ન્યુન છે કે અધિક છે, એ સર્વ આ વિગતોદાર જાણી શકાય છે. એટલુંજ નહિ પણ જાણ્યા પછી આવશ્યકતા પ્રમાણે તેમાં સુધારણાથી પ્રયત્ન પણ કરી શકાય છે અને પ્રયત્નદ્વારા ઓછા સામર્થ્ય વાળી શક્તિઓને કેટલેક અંશે ખીલવી પણ શકાય છે. આટલા માટે આ માનવશાસ્ત્રના યથાવત્ અભ્યાસ અને જ્ઞાનની, પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરૂષને દરેક અવસ્થામાં સર્વત્ર જરૂર છે.

જનસમાજની અનેકવિધ સુધારણામાં આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઘણોજ અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે તેમ છે. એમ માઝ નિઃસંશય માનવુ છે અને એટલાજ માટે આ શ્રયની યોજના છે.

“મારતિર્ગુણાન્ કપયતિ” તેમજ “આકારિરિગિતૈર્ગત્યા ચેદ્યા માનુષેન ચ નેત્રયજ્ઞવિકારેણ લક્ષ્યતેઽન્તર્ગત મન” આદિ શ્લોકોદ્વારા જણાવવામાં આવતા સામાન્ય વિચારોથી, આપણા આ આર્યાવર્ત દેશના વિદ્વાનો અનેક વર્ષો થયાં પરિચિત છે મનુષ્યનું અસુક પ્રકારનું મુખ અથવા સ્વરૂપ, અસુક પ્રકારના હાવભાવ કે આજ્ઞા, અને અસુક પ્રકારનું વર્તન, તેના મનની ચોક્કસ હાલત દર્શાવે છે, એ સંબંધી આપણે કેટલુંક જ્ઞાન તો આપણા પ્રતિદિનના પ્રત્યક્ષ અનુભવદ્વારા મેળવીએ છીએ. પણ તેવા

જ્ઞાનને પશ્ચતિસર ગોઠવી એક શાસ્ત્રના રૂપમાં ગોઠવવાનું મહાન કાર્ય આપણા દેશના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કોઈ પણ લેખકોએ કરેલ નથી આપણા દેશમાં સામુદ્રિકશાસ્ત્રના નામથી કોઈ કોઈવાર પાંચ પચીશ પાનાનાં પુસ્તક કદાચ ક્યાંઈ જોવામાં આવે છે, પણ તે ગ્રન્થોની તપાસ કરતાં તેમાંથી સત્યાંશ બહુજ થોડો પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. વર્તમાન કાળમાં જ્યારે યુરોપ અને અમેરિકા આદિ દેશોમાં આ મસ્તિક શાસ્ત્ર અને સુખસામુદ્રિકશાસ્ત્રના વિષય પર બહુજ વિસ્તૃત અને ઘણાજ સંશોધન કરેલા સિધ્ધાન્તોને સમજાવનાર સંખ્યાબંધ ગ્રન્થો, એક પછી એક બહાર પડતા જાય છે, ત્યારે આપણા દેશમાં તેવા વિષયો, કે જેનું જ્ઞાન માનવજાતિની સુધારણા અને જનસ્વભાવની પરીક્ષા કરવામાં અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે તેવા ગ્રન્થો કે વિષયોની ગ્યાનું નામનિશાન પણ ન હોય, એ કઈ ઓછું શરમાવા જેવું નથી. આપણે કોઈ માણસને શોક કે દિલગીરીની અવસ્થામાં જોઈ તરતજ કહીએ છીએ કે “કેમ લાઈ આવે મોઢું કેમ પડી ગયું છે.” હુમ્ અને આનંદયુક્ત પ્રપુલ્લિત ચહેરો જોઈ તરત એમ પુછીએ છીએ કે “કેમ લાઈ આવે શી ખુશાલીમાં છે?” કઈ ઉડા વિચારમાં બેઠેલ હોય તો તરતજ કહીએ છીએ કે “લાઈ શું વિચારમાં ગરકાવ છે?” આવી રીતે બધા લાવો અને સ્થિતિઓ મનુષ્યના અન્તર્ગત મનની તે તે વખતની યથાર્થ સ્થિતિ દર્શાવી આપે છે. અને જો કોઈ ખરાબર ખારીડીથી તપાસ કે અવલોકન કરનાર હોય તો તરતજ મનુષ્ય સ્વભાવની પરીક્ષા કરી તેની અંદરની હાલત જાણી લે છે. સુખસામુદ્રિકશાસ્ત્રના જ્ઞાન દ્વારા આવું બધું જ્ઞાન બહુજ સુગમ થઈ જાય છે. પણ મસ્તકવિદ્યા તેથી પણ વિશેષતા ધરાવે છે. જેવી રીતે સુખસુદ્રાપરના બિજા ભિન્ન ફેરફારો જોઈ મનુષ્યનાં મનની પરિક્ષા કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે માણસના મસ્તકની યોપરીનો આકાર જોઈ, તેની વૃદ્ધિ આદિ સ્થિતિ તપાસી, મનુષ્યની પ્રત્યેક શક્તિ કે વૃત્તિ અને યોગ્યતાનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી શકાતું હશે, એવી કલ્પના પણ લાગ્યેજ કોઈને આવી શકે! પણ આ મસ્તકવિદ્યા એ વિષયને તદ્દન નિર્વિવાદ રીતે હાલ સિધ્ધ કરવા સમર્થ છે.

મસ્તિકવિદ્યાનો ઇતિહાસ અને આઘ પ્રવર્તકો.

ડૉ. ગૌલ, સ્પેઝીયમ, જ્યોર્જ કોન્ઝ અને ઓ. એસ ફાઉલર

આ વિષયના સૌથી પ્રથમ અભ્યાસની શરૂઆત ડોક્ટર ફ્રાન્સીસ જોસફ ગાલે કરી હતી. તે જર્મનીના એક પરગણાના ટીફેનબ્રન નામના ગામમાં તા ૯ માર્ચ ૧૭૫૭ માં જન્મે છે. તેનો બાપ તે ગામનો મહાન વેપારી અને નગરશેઠ હતો. ડૉ. ગૌલે વૈદ્યકશાસ્ત્રનો સારીરીતે અભ્યાસ કર્યો હતો. યુનીવર્સિટીનો અભ્યાસ પુરો કર્યા પછી ગૌલ વિયેના ગયો વિયેનામાં એક એસીલમમાં (મેડ હોલિસમાં,) તે ડોક્ટર તરીકે કામકાજ કરતો હતો. પોતાના વખતનો એક અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ અને અગ્રગણ્ય તથા રાજદરબારમાં અને અનેક સંસ્થાઓમાં માનવંત પુરૂષ તરીકે તે ગણાતો હતો. પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને અવલોકન દ્વારા આભ્યાસે, મસ્તકવિદ્યાના સત્ય સ્વરૂપને ધીમે ધીમે સમજવામાં તે વિજયી ન્તો, મસ્તકની

ભાઈ બહેન અને સહાધ્યાયીઓના ચહેરા અને લક્ષણો તથા ગુણોનો અભ્યાસ કરી તેણે ધીરે ધીરે આ વિદ્યાના સિધ્ધાન્તોની શોધ કરવા માંડી અને આખરે તેમાં તે વિજયી થયો. સારા અને ખરાબ, લલા અને ભુંડા, દયાળુ અને નિર્દય ટટાખોર અને શાન્ત, અભિમાની અને નિર્ભિમાની આદિ વિવિધ સ્વભાવના અને વર્તનના માણસોની, તેઓડુ માથું નેઈ પરીક્ષા કરવાની તેણે ટેવ પાડી અને આખરે ખાસ ખાસ ગુણોવાળા વ્યક્તિના મગજના અસુક ચોક્કસ પ્રદેશો ખીલેલા હોય છે એમ સ્પષ્ટ તેના અનુભવવામાં આવ્યું. વળી મનુષ્યના મગજ તથા ખોપરીને તેમજ મનુષ્યના આચાર વિચાર અને વર્તનને ખામ સળધ છે, એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો મગજ તથા ખોપરીની સાફચત્તાને નિર્ણય પછી, જાતે મગજને તેણે અનેકવાર ચીરી તપાસીને કરી નેથો લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી આવી રીતે અવલોકન કયું, અને ત્યાર પછી ૧૭૬૬ માં એ વિષયપર વિઠાનવર્ગમાં ભાષણો આપવાનું શરૂ કર્યું ૧૮૦૫ માં ડૉ. ગૉલને જન્મ ના. સ્પરજીયમનો મેળાપ થયો અને તેઓ બન્નેએ સાથે મળી યુરોપના અનેક સ્થળોમાં આ મસ્તકવિદ્યાપર ભાષણો આપવાનું શરૂ કર્યું.

હોલાંડ, પ્રશીયા, સ્વીટઝરલેન્ડ, જર્મની, આદિ સ્થળોમાં પ્રરી તેં. ૧૮૦૭ માં પારીસમાં આવ્યા. ૧૮૦૮ માં સ્પરજીયમ અને ડૉ. ગૉલે "The Anatomy and physiology of the Brain" with observation on the possibility of ascertaining several intellectual and moral dispositions of man and animals by the configuration of their heads' નામનો મહાન ગ્રન્થ, જેની કિંમત લગભગ ૧૦૦૦ ફ્રાન્ક છે, તે સચિત્ર પ્રસિધ્ધ કર્યો. ડૉ. ગૉલે તા. ૨૨ મી આગષ્ટ ૧૮૨૮ ને રોજ દેહ છોડ્યો. પોતાની જીવિત અવસ્થામાં પારીસના અનેક ગાડા મનુષ્યોના અને જનાવરોના મસ્તકો તેણે તપાસ્યા હતા તેના મરણ પહેલાં ૧૮૧૪ માં તેનો શિષ્ય સ્પરજીયમ ઇંગ્લંડમાં ગયો હતો, જ્યાં તેણે અનેક ભાષણો આ મસ્તકવિદ્યા પર આપ્યાહતાં ત્યાર પછી તેને અમેરિકામાં પણ બોલાવવામાં આવ્યો હતો. ડૉ. સ્પરજીયમે મનુષ્યના મગજ પર અનેક ભાષણો આપ્યા હતા તેણે "Physiognomy, Insanity Anatomy of the Brain, Natural laws of Man, Education founded on the nature of Man" આદિ પુસ્તકો લખેલા છે તે ૧૮૩૨ ના નવેમ્બરની ૧૮ મીએ મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી સ્કોટલેન્ડનો જ્યોર્જ કોમ્પ્સ નામનો પ્રસિધ્ધ ધારાશાસ્ત્રી જે સ્પરજીયમનો શિષ્ય હતો, તેણે આ મસ્તકવિદ્યા પર લખવાનું શરૂ કર્યું તેણે (Constitution of Man) નામનું અતિ સુંદર પુસ્તક લખેલું છે, જેની લાખો કોપીઓ ટુક વખતમાં ખપી ગઈ હતી તેના ભાઈ એન્ડ્રુકોમ્પે પણ મસ્તકવિદ્યાના સળધમાં અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે મી કોમ્પને પણ અમેરિકામાં વ્યાખ્યાનો માટે આમ ત્રણ વારથી જવું પડ્યું. ત્યાં ગયા પછી યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં તેણે ઘણા વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. જે સાંભળવાને તે વખતના મહાન જીવિશાળી અને વિદ્વાન લોકોની ઠંઠક ની. સ્પરજીયમના મરણ પછી કોમ્પ્સ અને સ્પરજીયમના ગ્રંથો, અમેરિકામાં હુકે જ્ઞાન તો ની.

મેરિકામાં પણ વધવા

લાગ્યો. ફાઉલર પ્રધર્મ, જેઓ આ વખતે ત્યાંની આમહુસ્ટ કેલેજમાં ભણતા હતા, તેઓએ આ વિદ્યાના મહત્વથી આકર્ષાઈ તેના પ્રચારને પ્રગતિ આપવાનું શરૂ કર્યું. ઓ. એસ. ફાઉલરે આ મસ્તકવિદ્યા પર “Hygiene science.” અને “Sexual science” નામના બે મોટા ગ્રંથ લખેલા છે. અને એલ એન ફાઉલર હાલ લંડનમાં ફેનોલોજીસ્ટ તરીકે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે તેઓ બન્ને ભાઈઓ મસ્તક પરીક્ષાનુજ કાર્ય હાલ લગભગ પચાશોક વર્ષ થયાં કરે છે તેઓ બન્નેએ આ વિદ્યાને બહુજ પ્રગતિ બાપેલ છે.

ઈંગ્લંડ અને અમેરીકામાં આ વિદ્યાનો ઘણોજ સારો પ્રચાર દિન પ્રતિદિન થતો આવ્યો છે. ફાઉલરવેલ્સ, નેલસન સીઝર, આદિ કમ્પનીઓએ આ વિષય પર અતિવસ્તુત સાહિત્ય બહાર પાડેલ છે, ત્યારે આપણે ત્યાં તેમાંનું કંઈ પણ હોય એમ મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

આ માનવશાસ્ત્રની શરૂઆત—૧૯૧૩ ના નવેમ્બર માસમાં મારા મિત્ર મી० ચતુર્ભુજ ભારદ્વાજ જેણે કેટલા વર્ષ પહેલાં મસ્તકપરીક્ષક તરીકેનું કામ શરૂ કર્યું હતું અને કેટલાએક સંભાવિત પ્રશંસકો તરફથી તે વિદ્યાના જ્ઞાનની કદર તરીકે જેમણે સોનાનો ચાંદ પણ મેળવેલો હતો, તે ઘાટકુપરમાં આવ્યા. આ વખતે હું આ મસ્તકવિદ્યાને એક વહેમ અને અટકળથી સાચુ ખોટું સમજાવનાર કપોલકલ્પિત ઠગવિદ્યા તરીકે માનતો હતો. જો કે મને એ વિદ્યાના સામાન્ય સિદ્ધાન્તોની પણ તે વખતે ખબર નહોતી. છતાં મનુષ્યોનો અમુક અમુક વિષયમાં ખાસ મત બંધાઈ જાય છે તે પ્રમાણે, પ્રથમતો તેવીજ દૃષ્ટિથી મેં વિચાર કર્યો. પણ આગળ તપાસ કરતાં અને તે સંબંધમાં તેમની સચે વાતચિત કરતાં મને પણ આ વિદ્યાના સત્ય અને કુદરતી સિદ્ધાન્તો તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું અને ત્યારથી મેં એ વિષયના એક ખાસ અભ્યાસ તરીકે શરૂઆત કરી લગભગ બે વર્ષ સુધી ઉપર જણાવેલ બધા વિદ્વાનોના ગ્રંથો, મેં અભ્યાસ તરીકે વાંચી જોયા અને અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૫૦૦ એક જીવિત મસ્તકોની પરીક્ષા કરી ચુક્યો છું અને તેને પરિણામે મને દરેક પ્રસંગે આ મસ્તકવિદ્યાના સત્ય સવ વ્યાપી અને મહાન સિદ્ધાન્તોની સત્યતા અને ઉપયોગીતા સ્પષ્ટ થતી આવી છે અને એ વિદ્યાના અન્ય વિદ્વાનોની માફક માફ પણ એમ માનવું થયું છે “કે આ વિદ્યાદ્વારા મનુષ્યસમાજની યથાર્થ કેલવણી, બાળશિક્ષણ, ગાંડા અર્ધધેસાં અને અરેકેલ મગજના મનુષ્યોના રોગોનું નિદાન અને ચિકિત્સા તથા સ્ત્રીપુરુષના લગ્ન સંબંધો તથા ધંધારોજગારની પસંદગી આદિ, જીવનના અનેક પવિત્ર વ્યવહારોમાં અનેક પ્રકારની સુધારણા થવાના સર્વ સંભવો છે.” આ મસ્તકવિદ્યાદ્વારા મનુષ્ય પોતે પોતાની ખામી ખોડ સારી રીતે સમજી સુધારી શકે છે અને અંતર આત્મગતિને સુધારવા અનેક રીતે તત્પર થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ પોતાના જાતભાઈઓને તેમજ જ્ઞાતિ દેશ અને મનુષ્યસમાજને પણ સુધારવાના અનેક ઉપાયો યોજવા સમર્થ થાય છે.

આ માનવશાસ્ત્રના પ્રથમ અને દ્વિતીય એમ બે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ વિભાગમાં સાત પ્રકરણ છે. તેમાં આ વિદ્યાના સામાન્ય સિદ્ધાન્તો, મસ્તકની

રચના, અવયવ વિભાગ અને તેનું કાર્ય, જિજ્ઞાસુ ભિન્ન પ્રાણીઓનાં મગજની સરખામણી, અને ખોપરી તથા મગજની સાદૃશ્યતા, તથા માનસશક્તિઓના સમૂહવાર વિભાગ ઇત્યાદિ (વિષયોનું) સામાન્ય રીતે વર્ણન લગભગ ૭૮ પૃષ્ઠ સુધીમાં આપવામાં આવેલ છે, જેમાં મસ્તકવિદ્યાના સામાન્ય સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ન્યારે દ્વિતીય વિભાગમાં પ્રત્યેક માનસશક્તિની ક્રમવાર વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ અને ઉપયોગ આદિનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આપવામાં આવેલ છે. પ્રત્યેક શક્તિનું વિવેચન કરતાં તેનું ત્રિવિધ કાર્ય અર્થાત્ પ્રપૂર્ણ, સાધારણ અને ન્યૂન અવસ્થામાં તે તે શક્તિથી થતાં કાર્યો તેમજ અન્યાન્યશક્તિનાં સંયોગથી થતાં મિશ્રકાર્યોની પણ યથાસંલપ આલોચના કરવામાં આવેલ છે. આ ખીજ વિભાગની અંદર કુલ ૪૪ પ્રકરણો છે. જેમાં પૃષ્ઠ ૭૯થી ૪૪૮ સુધીના આખરી સમાપ્તિ સુધીના પૃષ્ઠો, પૃથક પૃથક માનસશક્તિનું વિવેચન કરવામાં રોકાયેલા છે ન્યારે મુખસામુદ્રિક શાસ્ત્રનો વિષય કાગળોની તંગીને લીધે ટુંકમાંજ ચિત્રરૂપે આપવાનું બની શક્યું છે. મસ્તકવિદ્યા સંબંધી આપણી ગુજરાતી ભાષામાં એક પણ સ્વતંત્ર ગ્રંથ આજ સુધી લખાયેલ હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. સ્વર્ગવાસી સુપ્રસિદ્ધ લેખક નારાયણ હેમચંદ્રે ઘણા વર્ષ પહેલાં એક નાના સરખા ૫૦-૬૦ પૃષ્ઠના પુસ્તકમાં આ વિદ્યા સંબંધી વિષય બહુજ ટુંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. પણ આવા મહાન વિષયપર એકાદ એવા સવિસ્તર ગ્રંથની આવશ્યકતા હતી. આ માનવશાસ્ત્રી તે કેટલે અશે ફળીભૂત થઈ છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય વિદ્વદ્ગમે હું સોંપું છું. મારાથી ન્યોં સુધી બની શક્યું છે, ત્યાં સુધી મેં આ ગ્રંથના ફરેક વિષયને સચિત્ર આપવાની ગોઠવણ કરી છે અને તેમ કરવા માટે, જે જે ગૃહસ્થોએ તથા મિત્રવર્ગે ખોટોકો બનાવવા માટે પોતાના ફોટો લેવા આપી આ ગ્રંથમાં મુકવા માટે પોતાની ઉદારતા દર્શાવી છે તેઓ સર્વનો આ સ્થળે આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથ માટે કમ્પોઝ છપાઇ તથા બાઇન્ડીંગ આદિ કાર્યોની અનુકૂળતા કરી આપી, તેને વર્તમાન સ્થિતિમાં, આજે વાંચક વર્ગના હાથમાં મુકવા યોગ્ય બનાવવા માટે મુખોધિની પ્રેસવાળા મારા બાળસ્નેહી વેંધરાજ ભગવાનલાલ ત્રિસુવને સુદૃઢ ભાવથી મને જે સહાય આપેલ છે, તેનો આ સ્થળે ખાસ ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથને માટે બોઈતા ફોટોગ્રાફો ખાસ ઓછા ભાવથી લઈ આપવા માટે મેસર્સ ગુરદાસ કંપનીના મેનેજર મીં જનાર્ધનનો પણ આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું.

આ ઉપરાંત, મીં સી. બી. ભારદ્વાજ પ્રોફેસર ઓફ ફેનોલોજી, મારા પરમ-સ્નેહી મીં પ્રાણુલાલ દેવરણુ દેશઈ, તથા શ્રીયુત્તમ કરશીસાઈ શામજી, તેમજ મારા લઘુ ભાત્તા હરિલાલ વિ. ગોવિંદજીએ પ્રસંગાનુસાર યોગ્ય સૂચનાઓ આપી તથા આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ માટે બેઠેલી અનુકૂળતા કરી આપી, આ ગ્રંથને બહાર લાવવામાં જે અનેક પ્રકારની મદદ આપી છે, તે માટે તેઓ સર્વનો આ સ્થળે આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથ માટે જોઈતા કવર ડીઝાઇન, લાઈન પ્લોઝ, તથા હાપ્ટોનના પ્લોઝો માટે ચિત્રો આદિ આવશ્યકતાનુસાર પુરા પાડવા માટે, સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર મી० એ. એચ. મુલર, સુપ્રસિદ્ધ આર્ટીસ્ટ મી० એ. એમ. માલી, તથા મી० બોકારોએ તથા હિંદુસ્થાન પત્રના અધિપતિએ જે અગત્યની સુગમતા સુદૃઢ લાવે કરી આપી છે તે માટે તેઓ સર્વનો પણ આ સ્થળે આભાર માનું છું.

માણસ માત્ર જીવને પાત્ર છે અને આવા મહાન વિષયમાં અનેક કારણોથી જીવો થાય તો એ સંભવિત છે, પણ સુર વાચકવર્ગ “યત્સારમૂતં તદુપાસનીષ” એમ સમજી દોષોનો ત્યાગ કરી શુભ ગ્રહણ કરશે એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

છેવટમાં આ માનવશાસ્ત્રનો ગ્રંથ જનસમુદયની શારીરિક આત્મિક તથા સામાજિક ગતિ, સ્થિતિ, અને કૃતિ વિગેરેને સુધારવામાં તથા મનુષ્યના મૂળ સ્વરૂપ કે શક્તિને સ્પષ્ટ કરવામાં ચત્કિચિત્ત પ્રમાણમાં પણ સહાયભૂત થશે તો હું મારો પ્રયત્ન સફળ થયો સમજીશ.

નં. ૩૧૪ ફોનોલોજીકલ હોલ—સુબધ. }
તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૯૧૬,

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિભાગ પહેલો.

વિષય.

પ્રસ્તાવના.

શિવસંકલ્પ.

પ્રકરણ ૧ છું.

વિષય પ્રયોજન અધિકારી અને સંબંધનું વર્ણન
માનવશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા અને ઉપયોગ ૧-૬

પ્રકરણ ૨ નું.

મનને કાર્ય કરવાનું મુખ્ય અવયવ—મસ્તિષ્ક
તેનું કાર્ય અને રચના. ૭-૧૨

મસ્તિષ્કનું અતિ અગત્યનું કાર્ય ૧૨-૧૪
શારીરિક સર્વ ક્રિયાઓને પ્રગટ કરવાનું મુખ્ય
અવયવ—મસ્તિષ્ક. ૧૫-૧૬

મસ્તિષ્કની રચના પણ જોઈ દર્શાવે છે કે
મસ્તિષ્ક એ શરીર તથા મન બન્નેનું કાર્ય
કરનાર મુખ્ય અવયવ છે. ૧૭-૨૨

શરીર મસ્તિષ્ક અને મનને સંબંધે તથા
મસ્તિષ્ક શક્તિનો ઉપયોગ. ૨૨-૨૭

માનસિક શક્તિઓની વિવિધતાના પ્રમાણમાંજ
મસ્તિષ્કમાં ભિન્નભિન્ન માનસઅવયવોનું
અસ્તિત્વ. ૨૭-૩૧

મસ્તિષ્કનું કદ અને માનસશક્તિનો સંબંધ. ૩૨
મસ્તિષ્કના કદના પ્રમાણમાંજ મનોબળનું
અસ્તિત્વ સર્વ જ્ઞેયોમાં આવે છે. ૩૩-૩૫

પ્રકરણ ૩ નું.

ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓના મસ્તિષ્કની મનુ-
ષ્યના મસ્તિષ્ક સાથે સરખામણી. ૩૫-૪૫

પ્રકરણ ૪ થું.

મસ્તિષ્કના પ્રથક પ્રથક અવયવોની સ્વાભાવિક
ભાષા અને માનસવિદ્યુતદ્વારા તેઓપર
ધર્તી અસર. ૪૫-૪૯

પૃષ્ઠ.

૧૦૮

વિષય.

મનુષ્યનાં સર્વ પ્રકારના ભિન્નભિન્ન આકાર—વિકાર
અને સ્વરૂપો, ભિન્નભિન્ન પ્રકારના લક્ષણો
અને ભાવોને કંઈ પણ બોધ્યા વગર
સ્પષ્ટ રીતે મુંગી ભાષામાં દર્શાવે છે. ૪૭-૪૯

પ્રકરણ ૫ મું.

મનોવિજ્ઞાન અથવા મન એ શું પદાર્થ છે ?
૫૦-૬૦

પ્રકરણ ૬ છું.

માનસઅવયવો અને તેના વિભાગ
Phreno-centres. ૬૦

સમગ્ર માનસશક્તિઓના સમુદાય પ્રમાણે
સપ્ત વિભાગ. ૬૧

૧ આત્મરક્ષક અને પોષક શક્તિઓ. ૬૨

૨ ગૃહમાંસારિક હાજીઓ કે વૃત્તિઓ. ૬૨

૩ ઉત્કર્ષક અથવા યશને આપનાર વૃત્તિઓ. ૬૩

૪ નૈતિક તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિઓ. ૬૪

૫ પ્રાવિણ્ય પ્રદાયક શક્તિઓ. ૬૪

૬ શુદ્ધિશક્તિઓ અને અવલોકન શક્તિઓ

૭ પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમૂહ. ૬૫

મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે માનસ અવયવો અને
તેના રચાણોનો અભ્યાસ તથા મનુષ્યનાં
લક્ષણ અને ચારિત્ર્યાદિનું વાંચન કે પરિક્ષા. ૬૭

માનસિક શક્તિઓનું સંયુક્ત કાર્ય અને પર-
સ્પર સંબંધ. ૭૦

પ્રકરણ ૭ મું.

મસ્તિષ્ક અને જોષરિની સાર્વજનિકતા તથા
મસ્તક પરિક્ષા કરવામાં જોષરિનો ઉપયોગ.

મનુષ્યની જોષરિના સંબંધમાં જાણવા યોગ્ય
દ્રષ્ટિકાં. અને સારાંશ. ૭૬-૭૮

વિભાગ પહેલો સમાપ્ત.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

વિભાગ ૨ નો.

મકરણ ૧ હું.

૧. આત્મરક્ષકવૃત્તિઓ. ૮૦-૧૭૮.
- ૧ જીજિવિષા અથવા પ્રાણિપણા. ૮૧-૮૪
- પ્રત્નોપનિપદના પ્રાણિવિષયક પ્રત્નો. ૮૫
- જીજિવિષા અથવા પ્રાણિપણાવૃત્તિની વ્યાખ્યા, ઉપયોગ, આવશ્યકતા, સ્થાન, કાર્ય અને ખીલવણી આદિનું વિવેચન. ૮૬-૯૯
- દેહસા અને તેનું કાર્ય. ૧૦૦-૧૦૨
- પ્રાણાધામની પ્રવૃત્તિ અને દેહસાંચિત્તુ કાર્ય. ૧૦૨-૧૦૪
- હૃદય, રશિસાક્ષિસત્ત્વ અને પ્રાણિન્દ્રિયનો સંબંધ. ૧૦૪-૧૦૮
૨. ક્રુધા અથવા ક્રુધાક્ષા. ૧૦૯-૧૧૯
૩. પિપાસા અને પેય પદાર્થો. ૧૨૦-૧૨૨
- વ્યાખ્યા, સ્થાન, વર્ણન આદિ. ૧૨૩-૧૨૪
- આત્મપોષક અને સંરક્ષકવૃત્તિઓ. ૧૨૫-૧૩૦
૪. વૈશ્યવૃત્તિ અથવા વિતૈયણા. ૧૩૧-૧૪૨
૫. નિમેહ-સંયમ કે વશ્યતા. ૧૪૩-૧૫૦
૬. ઉદ્યોગ અથવા કાર્યશક્તિ અને કૌશલ કે વિનાશકવૃત્તિ. ૧૫૧-૧૬૩
૭. શૌર્ય અથવા બળ કે પરાક્રમ ૧૬૪-૧૬૮

મકરણ ૨ જુ.

૨. સાંસારિક અથવા ગૃહલાગણીઓ. તેઓનું સ્થાન અને કર્તવ્ય. ૧૭૯-૧૮૨
૮. પ્રેમ અથવા સ્નેહવૃત્તિ. ૧૮૩-૧૯૨
૯. હાસ્યવ્યવહાર અથવા ઐકાન્તિકસ્નેહ. ૧૯૩-૧૯૭
૧૦. વાત્સલ્યસ્નેહ કે અપત્યપ્રીતિ. ૧૯૮-૨૦૪
૧૧. મૈત્રીભાવ અથવા સ્નેહસંબંધ. ૨૦૫-૨૧૫
૧૨. શૂદ્ધિવાસેઓ અને સ્વદેશાનુરાગ ૨૧૬-૨૨૦

વિષય.

પૃષ્ઠ.

- ૧૩ તત્પરાયજુતા અથવા સ્થેય ૨૨૧-૨૨૬
- મકરણ ૩ જુ.

૩. ઉત્કર્ષકવૃત્તિઓ. ૨૨૭-૨૬૭
- ૧૪ સાવધતા કે સાવચેતી. ૨૩૦
- ૧૫ યથાભિલાષ કે કામનાઓ. ૨૫૩
- ૧૬ સ્વમાન કે અહંભાવ. ૨૫૪-૨૬૨
- ૧૭ દૃઢતા અથવા ધૈર્ય. ૨૬૨-૨૬૭

મકરણ ૪ જુ.

૪. નૈતિક અને ધાર્મિકવૃત્તિઓ, Men's Moral & Religious Sentiments, What is Religion? ૨૬૮
- ભૂમિકા. ૨૭૦-૨૮૨
- ૧૮ ભક્તિભાવ અથવા પૂજ્ય જનિ ૨૮૩-૨૯૩
- ૧૯ અધ્યાત્મરતિ કે અધ્યાત્મયોગ ૩૧૩-૩૨૨
- ૨૦ આશા. (Hope) ૩૨૩-૩૨૯
- ૨૧ આત્મનિષ્ઠા અથવા આત્મમજા ૩૩૦-૩૪૦
- ૨૨ દયા કરણા કે પરોપકાર વૃત્તિ. ૩૪૦-૩૫૯
- મકરણ ૫ જુ.

૫ પ્રાવિરુદ્ધ પ્રકાશક શક્તિઓ, ૩૬૧-૩૮૮

- Self-perfecting or Semi-Intellectual Sentiments.
- ૨૩ કળાદૈશલ્ય અથવા શિષ્ટવૃત્તિ ૩૬૪-૩૬૮
- ૨૪ સૌન્દર્યપ્રેમ. (Ideality) ૩૬૯-૩૭૪
- ૨૫ આદર્શ ભાવ. (Sublimity) ૩૭૫-૩૭૭
- ૨૬ અનુકરણવૃત્તિ. (Imitation) ૩૭૮-૩૮૩
- ૨૭ હાસ્યવિનોદવૃત્તિ. (Mirthfulness) ૩૮૪-૩૮૮

મકરણ ૬ હું.

૬. પ્રાદુરશક્તિયો અને અવલોકન શક્તિઓનો સમુહ.
- ૨૮ અવલોકન-શક્તિ. ૩૯૧-૩૯૫
- ૨૯ આકૃતિ-જ્ઞાન. ૩૯૬-૩૯૮
- ૩૦ હૃદય અથવા પ્રમાણજ્ઞાન. ૩૯૯-૪૦૧
- ૩૧ તોલ કે વજનજ્ઞાન. ૪૦૧-૪૦૫

વિષય.

પૃષ્ઠ.

- ૩૨ રંગજ્ઞાન, (Colour) ૪૦૫-૪૦૯
 ૩૩ ક્રમ વ્યવસ્થા કે ગોઠવણ શક્તિ ૪૦૯-૪૧૩
 ૩૪ ગણિતજ્ઞાન કે ગણનાશક્તિ. ૪૧૩-૪૧૫
 ૩૫ સ્થળજ્ઞાન અથવા ભુગોળ. ૪૧૫-૪૧૮
 ૩૬ ઇતિહાસશક્તિ અથવા સ્મૃતિ. ૪૧૯-૪૨૧
 ૩૭ સમયજ્ઞાન અને તાલ. ૪૨૨-૪૨૪
 ૩૮ સ્વર અથવા સંગીતશક્તિ. ૪૨૪-૪૨૮
 ૩૯ સુભાષિત કે વક્તૃત્વ શક્તિ. ૪૨૮-૪૩૨
 ૪૦ પ્રેરણા તર્કશક્તિ અથવા મનનશક્તિ.

૪૩૭-૪૪૧

- ૪૧ તુલનાઅથવાસમાસોચકશક્તિ ૪૩૭-૪૪૧
 ૪૨ અન્તર્જ્ઞાન અથવા પ્રેરણા ૪૪૨-૪૪૪
 ૪૩ સૌજન્ય અથવા સભ્યતા કે સ્વભાવ માધુર્ય. ૪૪૫-૪૪૬

- ૪૪ આરામપ્રિયતા અને નિદ્રાદૃષ્ટિ ૪૪૬-૪૪૮

શ્રી સંમાપ્તિ. ૬૬

માનવશાસ્ત્રની અદર આવડા ચિત્રોનું
 હીસ્ટ.

ગોલ, સ્પર્શીયમ, ક્રોમ્બ, ઓ. એસ. ફાઉલર.
 આકૃતિ નં. વિષય. પૃષ્ઠ.

- ૧ મસ્તિષ્ક, અનુમસ્તિષ્ક અને જ્ઞાનતન્ત્રના
 પ્રવાહો.

- ૨ જ્ઞાનતન્ત્ર પ્રવાહો.

- ૩ મસ્તિષ્કનું મધ્યમાંથી ઉત્થાન કાપેલું ચિત્ર

- ૪ } બોપરીના અસ્થિઓ અને તેની ત્રણ }
 ૫ } બિન્ન બિન્ન સ્થિતિનું દર્શન. }

- ૬ મસ્તિષ્કનું તળીયુ અને ત્યાનો જ્ઞાનતન્ત્ર
 સમુદાય.

- ૮ મસ્તિષ્ક અનુમસ્તિષ્ક અને જ્ઞાનતન્ત્ર
 સમુદાય.

નૈમસ્ટર, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, ગોખલે, દાદાભાઈ
 નેપોલીયન આદિ.

- ૯-૧૦ લોડ બેકન-અને વિમ્બ્રાભા.

- ૧૧ માનસશક્તિઓનાં સ્થાન.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

- ૧૨ }
 ૧૩ } સર્પ, વાનર, કાગડો, બિલાડી. }
 ૧૪ }

- ૧૫ }
 ૧૬ } કુતરો, વર, દિરણ, }
 ૧૭ } કણતર }
 ૧૮ }

- ૧૯ સીંદી, ગૃહ્ય લાગણીઓ અને જાડા હોડ.

- ૨૦ સિંદ. વાધ, ચિન્તો

- ૨૧ લોકડી,

- ૨૨ }
 ૨૩ } ધુવડ, ખાજ, ગરડ, }
 ૨૪ }
 ૨૫ }

- ૨૬ }
 ૨૭ } શુદ્ધલોગ, શિકારીકુતરો }

- ૨૮ મસ્તિષ્કના બિન્ન બિન્ન અવયવોનો

- ૨૯ પરસ્પર સંયુક્ત સંબંધ.

- ૩૦ માનસ અવયવો-તેના સ્થાન વિભાગ અને
 સંખ્યા આદિ.

- ૩૧-૩૨ સમગ્ર માનસશક્તિઓનાં સમુદાય
 પ્રમાણે સપ્ત વિભાગ.

- અઠરમ્ર (જુઓ આ નં. ૧)

- ૩૩ ફેફસા અને તેની બનાવટ.

- ૩૪-૩૬ હૃદય અને શિશિરોલિસરણના અવયવો,

- ૩૭-૩૮ યકૃત પિંડા

- ૧ સેનીટરી હેલ્થ ઓફીસર પુના

- નં. ૨-૩ મીં મગનલાલ.

- નં. ૩ શ્રીજીવીકૃતન.

- નં. ૩ (પિપાસા) મીં પંકાડીમલ.

- ૪ વિતૈષણ અને નિવૌજિતા.

- ૫ નામક કે વસ્તુતા અને ખામી.

- ૬ ઉદ્યોગ અને કાર્ય શક્તિ. રોમેશચંદ્રહત્ત

- ૭ પ્રપૂર્ણ શૈર્ષ અને ખામી.

- સાંસારિક અથવા ગૃહ્ય લાગણીઓ.

- ૮ પ્યાર શક્તિ અને ખામી.

- ૯ દામ્પત્યસ્નેહ અને ખામી.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

- ૧૦ વાતસલ્યસ્નેહ અને તેની ખામી.
- ૧૧ મૈત્રીભાવ.
- ૧૨ શૂદ્રનિવાસેઽઘા.
- ૧૩ તત્પરાયણતા અને તેની ખામી.
ઉત્કર્ષક વૃત્તિઓ.
- ૧૪ સાવધતા, અને તેની ખામી.
- ૧૫ યશાભિલાષ, અને તેની ખામી.
- ૧૬ સ્વમાન કે અહંભાવ, અને તેની ખામી.
- ૧૭ દ્રઢતા કે ધૈર્ય, સીંઝ ગાંધી
નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ.
- ૧૮ ભક્તિભાવ રા. રા. લક્ષ્મી કુરુભાઈ.
- ૧૯ અધ્યાત્મરતિ શ્રીયુત્ ઠાકરશીભાઈ.
- ૨૦ આશા, મી. હોપ.
- ૨૧ આત્મનિષ્ઠા, મી. હાદાભાઈ નવરોજી.
- ૨૨ દયા કરણ કે પરોપકાર વૃત્તિ
પં મસ્વરચંદ્ર ભવાસાગર.
પ્રાવિણ્ય પ્રદાયક શક્તિઓ.
- ૨૩ કળાકૌશલ્ય. મી. એડીસન.
- ૨૪ સૌન્દર્યપ્રેમ. મી. એસકૂ બીબી.
- ૨૫ ઐશ્વર્યભાવ. ડબ્લ્યુ. સી. બોનરજી.
- ૨૬ અનુકરણશક્તિ. મી. જયશંકર.
- ૨૭ હાસ્યર્થરા. મી. મોહનલાલ.
- ૨૮ અવલોકનશક્તિ. વૈદ્યકેશવલાલ યુડા.
- ૨૯ આકૃતિજ્ઞાન, મી. નરભેરામ.
- ૩૦ કદરૂપ. મી. હરીલાલ.

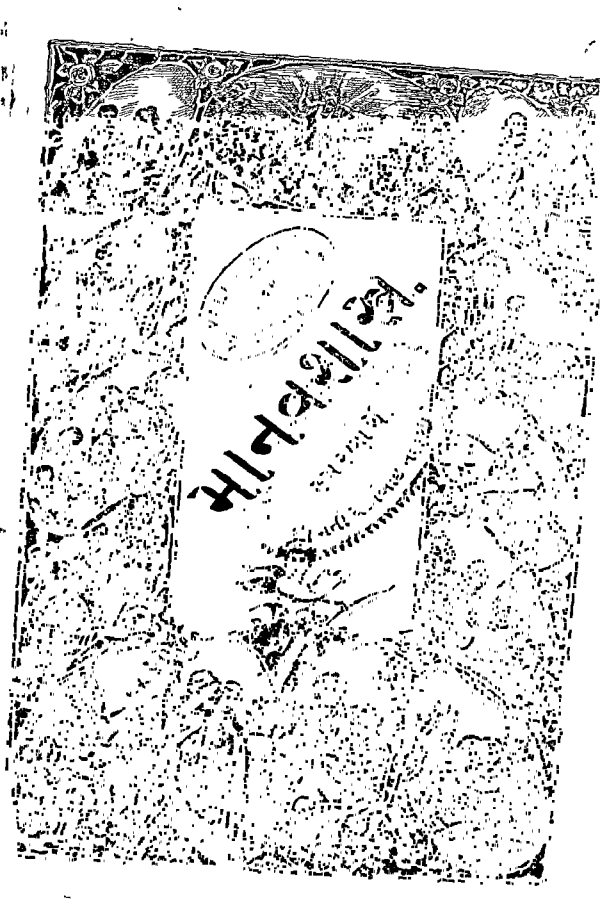
વિષય.

પૃષ્ઠ.

- ૩૧ વજનજ્ઞાન. મી. ગોઆઈ. ભારે વજન
ઉપાડનાર ચેંપીયન.
- ૩૨ રંગજ્ઞાન મી. પ્રાણલાલ અને હારદાજી.
- ૩૩ } ક્રમ કે વ્યવસ્થાજ્ઞાન } મી. ગ્લેડસ્ટન
- ૩૪ } ગણિતજ્ઞાન. }
- ૩૫ સ્મરણજ્ઞાન ડેપ્ટન કુક.
- ૩૬ ઐતિહાસિકજ્ઞાન અથવા સ્મૃતિ
(મીંઝ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી)
- ૩૮-૩૯ સુધીની શક્તિઓ પ્રપૂર્ણ
મી. પ્રાણલાલ દેવકરજી દેશાઈ
- ૩૭ } સમય અથવા તાલજ્ઞાન.
- ૩૮ } સ્વર અથવા સંગીતજ્ઞાન. મી. ખર્વે.
- ૩૯ વક્રત્વ શક્તિ. મી. સી. એની. બી. સેન્ટ.
- ૪૦ } તર્કશક્તિ. } તત્ત્વવેત્તા શોપરોડર.
- ૪૧ } તુલનાશક્તિ. } મી. ગોખલે.
- ૪૨ પ્રેરણાશક્તિ વેદ. કેશવલાલ.
- ૪૩ સૌજન્ય. મી. ગોખલે.
- ૪૪ આરામ પ્રિયતા અથવા નિદ્રાવૃત્તિ.
- ૪૫ ફેટલાંક બાળ મરતકો.
- ૪૬ ફેટલીક બાળકન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ.
- ૪૭ વિવિધ પ્રકારની નાસિકા.
- ૪૮ ઓષ્ઠ અને ચિહ્ન.
- ૫૦ આકૃતિ ગુણાનુક્રમણિકા.
- ૫૧ હરતધુનનના પ્રકારો અને ભાવદર્શન.
- ૫૨ વિવિધ પ્રકારના ચક્ષુઓ, મુખમુદ્રાપરની
રેખાઓ અને ભ્રમરો.

વિષય	પૃષ્ઠ.
માનવ શાસ્ત્રની રચનામાં—આધારભૂત.	
યજુર્વેદ મન્થે।	૧, ૫૬ પૃષ્ઠ
ચરક,	૭, ૨૬, ૮૨, ૧૧૭, ૧૨૫
અથર્વવેદ.	૭, ૭૦, ૯૩
Gray's Anatomy	૧૩
George Combe's Phrenology	૧૩, ૧૪
Mortan's Anatomy	૧૯
Edinburg Review No 94	૧૪
Dr. Kellogg's Man the Master Piece	૧૪
Spurzheim's Lectures on Phrenology	૨૮, ૩૪ ૧૪૫
Dr. Gall's System of Phrenology	૩૩, ૩૪, ૧૪૫
Fowler's Human Science	૪૫, ૫૪, ૫૭, ૭૫, ૧૦૬, ૧૦૭
વેશેલિક દર્શન	૫૫
ન્યાય દર્શન	૫૫
યોગ દર્શન	૬૫, ૬૬
પ્રત્યેકનિષદ્ધ	૫૫, ૮૫, ૯૨
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા	૭૦
Dr. Vimont's work on comparative Anatomy.	૭૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
Dr. Charles Bell's Anatomy	૭૪
L. N. Fowler.	૭૫
મનુ.	૯૪, ૯૫, ૧૨૭, ૧૮૧
સુભાષિતરત્નભાંડાગાર.	૧૨૫, ૧૮૦
ધર્મોપનિષદ્ધ.	૧૪૨
Phr-nological Transaction.	૨૮૮
ઝવેદ.	૨૨૦
હિતોપદેશ.	૨૨૭
ભર્તૃહરિ નીતિશતક.	૩૩૭, ૩૫૦
Faces and how to read them, By Oppenheim.	
New Physiognomy By S R Wells.	
Phrenological Dictionary.	
Constitution of Man By Combe.	
Phrenological Bust By L. N. Fowler.	
Heads & Faces. By prof. Nalson Sizer	
Self-Instructor by L. N. Fowler	
Phrenological miscellany from 1865 to 1873.	
THE Face, by A T. Story.	

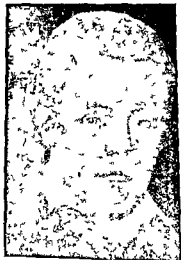

मानवशास्त्र

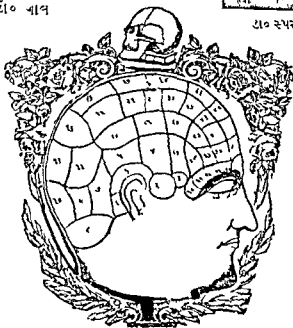
મસ્તકશાસ્ત્રના આદ્ય પ્રવર્તકો અને શોધકો.

ડૉ. નાવ

ડૉ. સ્પરગ્રીયમ

ન. ૨ માનસ અન્યથેના વિભાગ

માનવશાસ્ત્ર

અથવા

મસ્તિષ્કવિદ્યા અને મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્ર.

વિભાગ પહેલો

પ્રકરણ ૧ છું ભૂમિકા.

„ ૨ જી મસ્તિષ્કનું કાર્ય અને રચના.

„ ૩ જી મિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પ્રાણોઓનાં મસ્તિષ્કની મનુષ્યના મસ્તિષ્ક સાથે સરખામણી.

„ ૪ થું માનસ અવયવોની સ્વાભાવિક ભાષા.
અને માનસ વિદ્યુત્ત્વાર તેઓપર થતી અસર

„ ૫ મું મનોવિજ્ઞાન અથવા મન એ શું પદાર્થ છે ?

„ ૬ છું માનસ અવયવો અને તેના વિભાગ.

„ ૭ મું મસ્તિષ્ક અને ખોપરીની સાંપ્રત્યક્ષતા.

ओ३म्

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं
तदु सुप्तस्य तथैवेति
दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो
यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च
यज्ज्योतिरन्तरमृतम्प्रजासु
यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्
परिशृहीतममृतेन सर्वं
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

यस्मिन्नृचः साम यजू ऋषि यस्मिन्
मतिष्ठिता रथनाभाविवाराः
यस्मि ऋश्चित्त ऋसर्वमोतं प्रजानां
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

सुपारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्
नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव
हृत्पतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

માનવ-શાસ્ત્ર

અથવા

મસ્તિષ્કવિદ્યા અને મુખસામુદ્રક શાસ્ત્ર

પ્રકરણ ૧ લું.

સિદ્ધાર્થ સિદ્ધસમ્બન્ધં શ્રોતું શ્રોતા પ્રવર્તતે ।

શાસ્ત્રાર્થો તેન વક્તવ્યઃ સંબન્ધઃ સપયોજનઃ ॥

શ્રોતા અથવા વાચકવર્ગની રૂચિ, ઉત્કંઠા અથવા જ્ઞાત્રાસા હમેશાં સિદ્ધ થયેલ વિષયને તથા તેના સંબન્ધને પ્રયોજનસહિત પ્રત્યેક શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં જ જાણુવ તત્પર હોય છે. આટલામાટે શરૂઆતમાં જ પ્રત્યેક શાસ્ત્રનો વિષય, તેનો વક્તા અને વાચકોસાથનો પરસ્પર સંબન્ધ, વિષયનું કે અન્યનું પ્રયોજન, અને તે તે વિષયને સમજવા અથવા જાણવાના અધિકારી આદિનું નિરૂપણ ટુંકમાં કરવું જોઈએ.

વિષય.—મનુષ્યની અંદર રહેલી સમગ્ર શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ અને વૃત્તિઓ તેમજ તેના શુભાશુભ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિઓનું યથાવત્ વિવેચના કરવી એ આ અંધનો મુખ્ય વિષય છે. શરીર—ઇન્દ્રિય અને આત્મા એ બે મુખ્ય પદાર્થોના સંયોગથી મનુષ્ય બનેલ છે. તે બન્ને માથે સંબંધ ધરાવનાર માનસિક વૃત્તિઓની યથાવત્ આલોચના કરી, તેમના પ્રત્યેક અવયવનું તથા તેના યથાથોગ્ય કાર્યનું નિરૂપણ કરી. મનુષ્યની અંદર મુખ્યત્વે કાર્ય કરતું જે મનુષ્યનું અન્તરંગન મન છે, તેનું તથા તેની શક્તિઓનું વિવેચન કરી મનોવિજ્ઞાન અથવા માનવશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવું, એ આ અંધનો વિષય છે.

પ્રયોજન.—ઉપરોક્ત માનવશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જનસમૂહમાં ફેલાવી, મનુષ્યની સમ્પૂર્ણ શક્તિઓને યોગ્ય માર્ગ દર્શાવી, મનુષ્ય જીવનનો યથાર્થ આનંદ અને મુખ પ્રાપ્ત કરાવી, આ લોક અને પરલોકના યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદાસ અને જીવનની સુધારણાદાસ સમગ્ર વિશ્વના પદાર્થોનો યથાવત્ ઉપયોગ કરતાં શીખવી, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તેમજ પરમ મુખ અને આનંદ, જે જીવનનો અન્તિમ ઉદ્દેશ છે, તેને યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરાવવામાં સહાયબૂત થવું, એ આ અંધનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

મનુષ્ય એ પરમપુરૂષ પરમાત્માની સર્વોત્તમ કૃતિ છે. તેની સમ્પૂર્ણ રચનાના સમગ્ર પ્રદેશો અને શક્તિઓના કાર્યનું મનુષ્યજમાનને જ્ઞાન આપી, મનુષ્ય તરી-

કેનું તેઓનું મહાન કર્તવ્ય અને વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થોની અંદરનું તેઓનું શ્રેષ્ઠ તમસ્થાન દર્શાવી મનુષ્યને પરમાત્માના પરમ સખારૂપ બનાવવાના મહાન પ્રયત્નમાં યથાશક્તિ સહાયભૂત થવું, એ પણ આ ગ્રન્થનું એક પ્રયોજન છે.

અધિકારી.—વિશ્વની અંદરનાં પ્રત્યેક સ્ત્રી, પુરૂષ, બાળક, યુવાન, ગરીબ, તવંગર, રાજા તેમજ પ્રજા, અને જેઓને દુનિયાના પ્રત્યેક વિષયો સમજવાને માટે પરમાત્માએ પરમ કૃણાથી મન અને ઇન્દ્રિયાદિ સાધનો આપેલાં છે તેવી દરેક વ્યક્તિ, આ ગ્રન્થના વિષયને વાંચવાના, સાંભળવાના કે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં લેવાના, કુદરતી રીતેજ અધિકારી છે. માત્ર તે અધિકારનો યથાવત્ ઉપયોગ કરતાં શિખવાનીજ જરૂર છે, અને તે શિખવવું એ આ ગ્રન્થનો વિષય છે.

સંબંધ.—આ ગ્રન્થ અને તેની અંદરના વિષયનો પ્રતિપાદક અને પ્રતિપાદ્ય સમ્બંધ છે.

અધિકારી અથવા વાચક અને ગ્રન્થનો જ્ઞાતા અને જ્ઞેય સંબંધ છે. તેજ પ્રમાણે પ્રયોજન અને અધિકારીનો ગ્રાહ્ય અને પ્રાપક સંબંધ છે.

માનસશાસ્ત્ર—એ શબ્દથી અત્રે મન, કે મનુષ્ય અને તેની સ્વાભાવિક શક્તિઓ તથા ગુણ કર્મ અને સ્વભાવ તથા તેની યોગ્યાયોગ્ય પ્રવૃત્તિનો કે કર્તવ્ય-કર્તવ્યનો નિર્ણય કે પરીક્ષા કરવાનું શાસ્ત્ર, એમ સમજવાનું છે. જ્યારે આવા મહાન વિષયની વિવેચના અને સ્પષ્ટીકરણ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રદ્વારા જેટલું સ્પષ્ટ અને યથાર્થ રીતે થઈ શકવાનો સંભવ છે તેટલું બીજા કોઈપણ શાસ્ત્રદ્વારા થઈ શકવાનો સંભવ નથી, તેથી મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના સમ્પૂર્ણ સિધ્ધાન્તોની વિવેચના અને સ્થાપનાદ્વારા માનવશાસ્ત્રના સત્ય સિધ્ધાન્તોનું આ ગ્રન્થમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

અત્રે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર એટલે શું ? એ શાસ્ત્ર શું શિખવે છે ? તેના મુખ્ય મુખ્ય શા શા સિદ્ધાન્તો છે ? એ વિષયની સત્યતા માટે કંઈ પ્રમાણ, પુરાવો, કે સાબીતિ છે ખરી ? ઉપરોક્ત સર્વ પ્રશ્નો કોઈપણ નવા વિષયની શરૂઆત કરનાર પ્રત્યેક વિચારવંત વ્યક્તિના મનમાં થવાજ જોઈએ અને થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. અમે તેના પ્રત્યુત્તર પણ હંમવાર આ ગ્રન્થમાં યથાશક્તિ આપવા માટે પ્રયાસ કરીશું.

પ્રશ્ન—મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર એટલે શું ?

ઉત્તર—૧ મનુષ્યનું મસ્તિષ્ક તપાસી તેની અંદર રહેલી સમગ્ર શક્તિઓ અને વૃત્તિઓની યથાર્થ સ્થિતિ, તેમજ હાવભાવ અને વર્તનમાં મનુષ્યનું અન્તરંગત મન કેવા પ્રકારનું છે, તે મસ્તિષ્કના બાહ્ય વિભાગોને સર્વાંશે તપાસી, સ્પષ્ટ રીતે જાણવાની વિદ્યાને મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. જ્યારે મુખ અથવા ચેહરાપરનાં લક્ષણ અને ચિન્હો તપાસી મનુષ્યનાં સ્વભાવ કે લક્ષણની પરીક્ષા કરવાના શાસ્ત્રને મુખ-સામુદ્રિકશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે.

૨ આ મસ્તિષ્કવિદ્યાદ્વારા મનુષ્યની જુદી જુદી શક્તિઓ કેટલા પ્રમાણમાં ખીસેલી છે, તે જાણી શકાય છે.

૩ કઈ કઈ શક્તિઓ ન્યૂનતા કે ખામીવાળી છે, તેનું નિરાકરણ થઈ શકે છે.

૪ ખામીવાળી શક્તિઓને ખિલવવાના ઉપાયો દર્શાવી અમુક રીતે વર્તવાથી કેટલેક અંશે તે તે શક્તિમાં સુધારણા કરી શકાય છે.

૫ અત્યન્ત પ્રાબલ્ય ધરાવતી કે ઊંચ વેગવાળી વૃત્તિઓને યથાવત જણાવી નિગ્રહમાં રાખવાનું શીખવે છે.

૬ સ્ત્રી, પુરૂષ, બાળક તેમજ યુવાનની પ્રત્યેક દશાના, પ્રત્યેક વૃત્તિના, અને પ્રત્યેક શક્તિના, ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ કે-ધર્મો વિગેરેને યથાવત જણાવવામાં આ વિદ્યા અનેક રીતે સહાયભૂત થાય છે.

૭ મનુષ્યની સર્વ શક્તિઓ કે વૃત્તિઓના સ્થાન મનુષ્યના મસ્તિષ્કના અમુક અમુક ચોક્કસ પ્રદેશોમાં સ્થિત છે તેને તપાસી યથાવત અનુભવવા અને તદનુકુળ મનુષ્યમાત્રની સુધારણા કે વર્તન બનાવવામાં સહાયભૂત થવું, એ આ વિદ્યાનો મહાન ઉપયોગ છે.

૮ મનુષ્યના મનનું સ્વાભાવિક વલણ કઈ તરફ છે, તે આ વિદ્યાદ્વારા ઘણે અંશે જાણી તેનો જોઈતો લાભ લઈ શકાય છે.

૯ કોઈ મનુષ્યમાં દયા તો કોઈમાં ન્યાય, કોઈમાં બુદ્ધિશક્તિઓનું પ્રાબલ્ય, તો કોઈમાં ચિત્રકળાનું પ્રાવીણ્ય અને કોઈમાં યાદશક્તિ કે વિચારશક્તિની ખામી અથવા તર્ક કે તુલના શક્તિનું પ્રાબલ્ય હોય છે. કેટલાક મનુષ્યો સ્વભાવથીજ શાન્ત, દાન્ત, ધીર, ગંભીર અને નીતિ તથા ધર્મયુક્ત વર્તનવાળાં હોય છે, જ્યારે કેટલાક તેદન સ્વાર્થી, લોભી, ઇગ્ગકપટયુક્ત અને નીતિધર્મ કે આત્મનિષ્ઠાના ભાવથી રહિત હોય છે. આવા અનેકાનેક ભિન્નભિન્ન આચારવિચાર અને વર્તનવાળાં મનુષ્યોનાં મનની યથાવત પરિક્ષા કરી તેઓને યોગ્ય કાર્ય સોંપવું અથવા તેઓ પાસેથી અમુક કાર્ય યથાયોગ્ય રીતે તેની શક્તિ તપાસી કરાવવું, એ આ વિદ્યાનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપયોગ છે.

મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના નીચે જણાવેલા ખાસ મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે, તેપર ધ્યાન આપવાની સૌથી પ્રથમ જરૂર છે.

૧. મનુષ્યનું મન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અનેક સ્વાભાવિક શક્તિઓથી સુક્ત છે. તેમાંની દરેક શક્તિ પોતાનું કાર્ય કરતી વખતે અમુકજ પ્રકારની ચોક્કસ અસર અહણ કરે છે. જેમકે, આંખ જોવાનું, કાન સાંભળવાનું, જીભ ચાખવાનું, નાક સુંઘવાનું, અને ત્વચ્છા સ્પર્શ અહણ કરવાનું તેમજ કાર્યશક્તિ કાર્ય બર લાવવાનું કે પૂરું કરવાનું, સંગીતશક્તિ ગાવાનું અને ગણિતશક્તિ ગણવાનુંજ કાર્ય કરે છે. ઉપર પ્રમાણે પ્રત્યેક શક્તિ પોતપોતાનું નિયત કાર્ય કરે છે. એક શક્તિનું કાર્ય બીજી શક્તિ કરવા માટે કદાપિ તત્પર થતી નથી. ઐતિહાસિક વિષયની માહિતી મેળવવા કે આપવા માટે ઇતિહાસશાસ્ત્ર કાર્ય કરે છે. મનુષ્યનું અન્તરગત મન અનેક મુખ્ય શક્તિઓના ભંડારરૂપ છે, અને તે શક્તિઓ, મનુષ્ય જેટલાં પ્રકારનાં ભિન્ન

લિન્ન કાર્યો કરે છે, તંત્રી શક્તિઓ અને વૃત્તિઓમાં વહેંચાયેલી છે.

૨. આવી પ્રત્યેક માનસિક શક્તિ કે વૃત્તિને પ્રકટ કરવા માટે તેમજ અનુકૂળ કાર્ય ગ્રહણ કરવા માટે, અલગ અલગ માનસ અવયવોની મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં રચના કરવામાં આવી છે, જેને મસ્તિષ્કશાસ્ત્રની ભાષામાં માનસિક અવયવો (Phreno Centres) કહેવામાં આવે છે. જેટલા પ્રકારની મનની મૂળ શક્તિઓ કે વૃત્તિઓ છે તેટલાંજ તે શક્તિઓને પ્રગટ કરનાર કે તે તે વિષયને ગ્રહણ કરનાર મસ્તિષ્કની અંદર માનસઅવયવના વિભાગ છે.

૩. મનની જે જે શક્તિ કે વૃત્તિ, મનુષ્યજીવનમાં જેટલે અંશે કાર્ય કરી રહેલી હોય છે, તે તે શક્તિને પ્રકટ કરનાર મસ્તિકના તે તે અવયવવાળા સ્થાનો પણ તેટલાંજ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં ખીલેલાં કે વૃદ્ધિહાસવાળાં માલુમ પડે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, જે વ્યક્તિ દયા કે પરોપકાર વૃત્તિ માટે ખાસ પ્રસિદ્ધ હોય છે, તેનું પરોપકારવૃત્તિનું અવયવ તેટલાંજ પ્રમાણમાં ખીલેલું હોવું જોઈએ. પણ જે મનુષ્ય સ્વભાવે ક્રૂર અને શર હોય, તેનું દયાનું અવયવ તદ્દન ન્યૂન અને શૌર્યનું અવયવ કે સ્થાન સારી રીતે ખીલેલું જણાશે; જ્યારે પરોપકારી મનુષ્યમાં સ્વાર્થવૃત્તિના અવયવની લગભગ ખામી જણાશે. જે મનુષ્યના કપાળનો ઉપરનો ભાગ વિસ્તૃત, ઉંચો, અને લગભગ ચોરસ જણાતો હોય, તે મનુષ્ય તર્કશક્તિ, તુલનાશક્તિ તથા વિચારશક્તિ સમૃપ્નનજ નિવડશે, પણ જેના કપાળનો મધ્ય ભાગ એકેલો કે દબાયેલો હોય, તે ઇતિહાસિક બનાવો કે તારીખો વિગેરેને યથાવત્ યાદ નહિ રાખી શકે; પણ જેનો મધ્ય કપાળનો ભાગ ઉપરેલો અને ભરાવાદાર હોય, તથા કપાળનો ઉપરનો ભાગ એકેલો અને નમી ગયેલો હોય, તેવા વ્યક્તિ મનનશક્તિ અને તુલનાશક્તિની ખામીવાળા અને ઇતિહાસશક્તિ અને વાર્તાવૃત્તાન્તનાં શોખીનજ નીવડશે.

૪. આ પ્રમાણે મસ્તિષ્કના લિન્ન લિન્ન પ્રદેશોની વૃદ્ધિહાસને તપાસી તથા જુદા જુદા ઉંચા નીચા સ્થળ અને મસ્તિષ્કની લંબાઈ પહોળાઈ વિગેરે તપાસી મસ્તિષ્કના અવલોકનથી, મનોઅન્તર્ગત ખાસ ભાવો, વલણ કે વૃત્તિઓને સમૃપ્ત રીતે જાણી શકાય છે. જ્યારે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં મસ્તિષ્કમાંના અવયવોનું માનસશાસ્ત્રાનુસાર જ્ઞાન અમૂલ્ય મહાય આપે છે. એટલુંજ નહિ પણ કંઈ શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં ન્યૂન વા અધિક છે, અને અમુક સંયોગો તથા અમુક સમયમાં તે વૃત્તિ કેવા પ્રકારનું વલણ ધારણ કરશે, અથવા કેવી રીતે વર્તવા પ્રેરશે એ જાણતો નિર્ણય પણ આ માનસ અવયવોના યથાર્થ જ્ઞાન અને અભ્યાસદ્વારા યથાવત્ થઈ શકે છે. એથી પણ આગળ વધીએ તો મનુષ્ય અમુક પ્રકારની ક્રિયા શા માટે કરે છે, અથવા એમ કરવામાં તેનો સત્ય અને આન્તરિય ઉદ્દેશ શું છે, અથવા શું હોવા જોઈએ, એ જાણતો નિર્ણય પણ યથાવત્ આ વિદ્યાદ્વારા થઈ શકે છે.

૫. દુનીયામાં અનેકવાર એવું બને છે કે મનુષ્યના મનમાં એક હોય, અને ક્રિયામાં કંઈ જુદુંજ દર્શાવે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય કંઈ મન, વાણી અને ક્રિયામાં સમાનતા ધરાવનાર મહાત્મા કે મહાન પુરૂષ હોતો નથી, તેમ થઈ શકતો પણ નથી. દૃષ્ટાન્ત

તરીકે અનેક મનુષ્ય એકજ પ્રકારનું સરખું દાનપુણ્ય કરનારા હોય છતાં તે પ્રત્યેકના દાન આપવાના ઉદ્દેશ અલગ અલગ હોય છે. અમુક વ્યક્તિ જ્યારે માન દયાની લાગણીથીજ પ્રેરાઈ વગર વિચાર્યે અમુક રકમનું દાન આપી દે છે, ત્યારે ખીજો બરાબર વિચાર કરી યોગ્ય પાત્રને યોગ્ય વખતે મદદ મળે અને પોતાની કીર્તિ ગવાય એવા ઉદ્દેશથી તેટલી રકમનું દાન કરે છે. જ્યારે ત્રીજો પુરૂષ, દયા કે કીર્તિની કંઈપણ પરવા ન કરતાં માત્ર તે મનુષ્યના બડબડાટથી કંટાળી જલદીથી ખીસામાંથી કંઈ રકમ કાઢી આપી દે છે, અને પાપ દૂર થયું એમ મનને છે. જ્યારે ચોથી વ્યક્તિ માત્ર રૂઢીને તાબે થઈને તેમ કરવા અવર્તે છે.

આજ પ્રમાણે દાન નહિ આપનારા અનેક વ્યક્તિઓ પણ અનેક ઉદ્દેશથી એકજ પ્રકારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોવામાં આવે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે—

૧ એક મનુષ્યની પાસે દાન આપવા પૈસા નથી, માટે નથી આપી શકતો.

૨ જ્યારે ખીજાની પાસે પૈસા છે પણ દાન આપવાની વૃત્તિજ નથી.

૩ જ્યારે ત્રીજા પાસે પૈસા છે અને દાન આપવાની વૃત્તિયે છે, પણ તે યોગ્ય પાત્ર જોઈનેજ દાન કરવા ઇચ્છે છે.

૪ જ્યારે ચોથો મનુષ્ય દાન આપવા સમર્થ છે, પણ પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરવા જરા પણ સમર્થ નથી, છતાં કીર્તિ વધવાની ઇચ્છાથી આપવા લલચાય બરે, પણ જ્યાં કીર્તિનો અંભવ ન હોય ત્યાં દાન નથી આપતો.

૫ જ્યારે પાંચમો મનુષ્ય લોભી, લાલચુ અને કંલુસ છે, જેથી તેને આપવાનો વિચારજ થતો નથી.

આવી રીતે એકજ પ્રકારનું કાર્ય કરવામાં અનેક વ્યક્તિઓના અનેક આન્તરીય ઉદ્દેશો હોય છે, જેને સાધારણ મનુષ્યો કદી યથાવત્ જાણી શકતા નથી. પણ આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર એ બધી પ્રવૃત્તિઓનો યથાવત્ નિર્ણય થઈ શકે છે.

૬ એક વાત્સલ્ય પ્રેમપૂર્ણ માતાએ દુષ્કાળના અસહ્ય દુઃખોને લીધે જ્યારે પોતાના નાના બાળકનું પણ ભરણપોષણ કરવા પોતે સમર્થ નથી એમ જાણ્યું, ત્યારે પોતાના બાળકને ડુબાડીને મારી નાંખ્યું. તેનો ઉદ્દેશ આમ કરવામાં એ બાળકને જીવના દુઃખથી રીખાતો બચાવવાનો હતો. તેનામાં વાત્સલ્યભાવની ન્યૂનતા કે સંહારક શક્તિની પ્રબળતા નહોતી, માત્ર તે બાળકનું દુઃખ ઓછું કરવાના ઉદ્દેશથીજ તેને ડુબાડી મરણને શરણ કર્યું. તેમાં જે કે કૂરતાનો કંઈ ભાગ ન હતો, પણ કાયદો આ બાબતના સત્યને કદી નહિ સ્વિકારી શકે. જ્યારે આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રદ્વારા મનુષ્યની અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થવાનું મૂળ કારણ જે મન છે—તેના ઉંડા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી—તેનાં ખરેખરા ગૂઢ ઉદ્દેશને શોધી શકાય છે, વિચારના મૂળ પ્રદેશમાં પહોંચી શકાય છે અને મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને તથા માનસિક વલણને યથાવત્ જાણી શકાય છે, જેમાં બાહ્યક્રિયા કે કાર્યપર પણ વિશેષ આધાર રાખવાની જરૂર પડતી નથી.

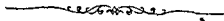
૭ મનુષ્યની બાહ્ય ક્રિયાનું મૂળ સ્વરૂપ, વિચારવાનું ઉદ્દભવસ્થાન, સંકલ્પની મૂળ ઉત્પત્તિ, અને આન્તર હેતુને પણ અમુક અંશે બાબુવાનું મહાન કાર્ય, આ વિદ્યાદ્વારા મુનિષ્ટિત થઈ શકે છે. તેમાં અતિશયોક્તિ, કલ્પિત, પાયા વિનાનું, કે ખોટા ખ્યાલો જેવું કંઈપણ નથી.

૮ આ વિદ્યાના બધા સિદ્ધાન્તો કુદરત, સૃષ્ટિકર્મ, અને મનુષ્યસ્વભાવના મમમ્ નિયમાનુસાર સત્ય અને યથાવત્ વ્યવસ્થિત છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેવા છે. શબ્દ પ્રમાણની તેમાં ખિલકુલ જરૂર નથી. યુક્તિ તર્ક કે હેતુવાદથી તથા મનુષ્યની માધારણ સમજશક્તિથી પણ સહજ સ્વીકારી શકાય તેવા અને મહા નાસ્તિક અને કઠોર મગજના હેતુવાદીને પણ સપ્રમાણ સમજાવી શકાય તેટલા સરલ, યુક્તિપૂર્ણ અને પ્રત્યક્ષ પરિચય આપનારા છે. બાળક તેમજ જીવ, યુવાનો તેમજ યુવતિઓ, કુદરતના અન્ય મર્વ મત્ય સિદ્ધાન્તોની માપૂરવ, બહુજ મરજતાથી, આ વિષયનું જ્ઞાન નમ્પાદન કરી શકે તેવા તે મરજ અને મુગમ છે, અને નિષ્પક્ષપાત દિલથી અને મત્ય બાબુવાની જ્ઞાનાથી પ્રયત્ન કરનાર ગમે તે વ્યક્તિ તેને બાણી સ્વીકારી શકે તેમ છે.

૯ દરેક મનુષ્ય પોતાના હાવ ભાવ-વર્તન વિચાર અને વાણીથી સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાનાં અન્તરગત મનની સ્થિતિ, વલણ અને સ્વરૂપ બહાર કઢે છે. તેજ કુદરતી ભાષાને ક્રકત આ અન્ધદ્વારા વિશેષ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરવાનો આ એક પ્રકાર-ન્તરે જોતાં અન્ય માર્ગ છે. જે સિદ્ધાન્તોદ્વારા આપણે તત્વજ્ઞાની અને મૂર્ખ, શ્રાર અને ખરાબ સ્વભાવનાં સ્ત્રી પુરૂષોની પ્રથમ દૃષ્ટિથીજ સામાન્ય રીતે અમાલોચના કરી-એ છીએ, તેજ સિદ્ધાન્તોનું અત્રે માત્ર વિસ્તૃત સ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં આવનાર છે.

આકારૈરિરિકૈત્થેષ્ટ્યા ગત્યા ભાષણેન ચ ।

નેત્રચક્રવિકારેણ લક્ષ્યતેઽન્તરગતં મનઃ ॥

પ્રકરણ ૨ જી.

મનને કાર્ય કરવાનું મુખ્ય અવયવ—મસ્તિષ્ક—તેનું કાર્ય અને રચના.

Brain its offices, structures, etc.

પ્રાણાઃ પ્રાણમૃતાં યત્ર શ્રિતાઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ।

યદુત્તમાદ્ગમદ્ગાનાં શિરસ્તદભિર્ધીપતે ॥

ચાલ્ક.

તદ્વા અર્ધર્વણઃ શિરઃ દેવકોષઃ સમુદ્ગિજતઃ ।

તત્પ્રાણો અભિરસતિ શિરો અન્નમયોપનઃ ॥

અર્ધર્વવેદ.

(આ શિર અર્થાત્ મસ્તિષ્ક છે તે જીવાત્માની સમ્પૂર્ણ દિવ્ય શક્તિઓનો સંયુક્ત ખગ્નનો છે, જેનું જોપરી, પ્રાણ, અન્ન અને મન ચાર રીતે રક્ષણ કરે છે.)

મનુષ્યની સમ્પૂર્ણ માનસિક શક્તિઓને બાહ્ય જગતમાં પ્રદર્શિત કરવા માટે અપ્રાકૃતિક જીવાત્માને કોઈપણ પ્રકારના પ્રાકૃતિક સાધનની અવશ્ય જરૂર છે. કુદરતની અંદરના પ્રત્યેક કાર્યને માટે જાસ જામ અવયવો સાધન રૂપે નિર્માણ કરવામાં આવેલા છે. કોઈપણ જાતના અવયવ કે પ્રાકૃતિક સાધન વિના, વિશ્વમાં કોઈપણ પદાર્થ કંઈપણ ક્રિયા કરવા સમર્થ થઈ શકે તેવું હોય, એમ કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે. ચોક્કસ પ્રકારના અવયવો દ્વારા જ ચોક્કસ કાર્યો કરવા, એ કુદરતની સમગ્ર રચનાનો મહાન સિદ્ધાન્ત હોય એમ અવલોકન કરતાં જણાય છે. તેથી વિરૂધ્ધ પુરાવો આપ નાર એકપણ દ્રશ્યાન્ત મળવું મુશ્કેલ છે.

અવયવવિભાગના સુતિસ્થિત નિદ્ધાન્તપર સમગ્ર વિશ્વનાં કાર્યોની રચના થયેલી છે, અને પ્રકૃતિના સમગ્ર કાર્યો—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે સંવૃદ્ધિ અને લય—ની અંદર પ્રવર્તિ રહેલાં કાર્યોમાં, પ્રત્યેક પગે આપણે તેજ ક્રિયા આલી રહેલી સર્વત્ર જોઈએ છીએ. ઉત્પત્તિ, સંવૃદ્ધિ, તથા પ્રલય એ અમુક પ્રકારના કાર્ય વિભાગ અને અવયવ વિભાગની એક મહાન પરંપરા વિના બીજું શું જતાવે છે ? કંઈજ નહિ. પ્રત્યેક જાડ, પાન, વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, અને મનુષ્ય પર્યન્તના પ્રાણીઓની રચના અવયવવિભાગના ઉપરોક્ત મહાન સિદ્ધાન્તનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપે છે.

ચાલવા માટે પગ, પકડવા કે ઝાચાવ કરવા માટે હાથ, ખાવા અને પચાવવા માટે પચનેન્દ્રિયના અવયવો, મળમૂત્રોત્સર્ગને માટે મૂત્રાશય અને શુદ્ધ આદિ, રૂધિરાભિસરણ માટે હૃદય, નાડી, નસ, અને ધમની તથા કેશવાહિની આદિની રચના, શ્વાસ પ્રશ્વાસને ધારણ કરવા માટે અને સમગ્ર શરીરને ગરમી કે ઉષ્ણતા આપી સજીવન રાખવા માટે બારીક દેહગાંઓની તેમજ પાંદડાઓની મહત્વપૂર્ણ

રચના, અનેક પ્રકારના શબ્દોચ્ચારણ અને સંગીત આદિ ક્રિયા માટે કંઠ, ગળુ, મૂઘા, દન્ત અને જીભ આદિ સ્થાનોની રચના, હાથપગના અલગ અલગ આંગળાઓ અને વક્ષમાં જુદી જુદી શાખાપ્રશાખાઓ તેમજ ડાળીડાખળાઓ, તથા સમગ્ર શરીરને યથાવત્ ધારણ કરી સમ્પૂર્ણ અવયવોને સંરક્ષિત રાખનાર તથા આધાર રૂપ થઈ આશ્રય આપનાર અનેક અસ્થિના સમુદાયરૂપ આપણું આસ્થિપિંજર આદિ નાના મોટા અસંખ્ય પ્રકારના મનુષ્ય, પશુ, પક્ષિ, અને પ્રાણી આદિના અવયવ વિભાગો. એ બધું માત્ર આ એકજ નિયમને યથાવત્ સિદ્ધ કરે છે.

શું ત્યારે કુદરતના આ વિશ્વવ્યાપક નિયમાનુસાર આત્મા કે મનને અનેક પ્રકારના માનસિક કાર્યો વ્યવસ્થિત રીતે કરવા માટે આવા કોઈ પણ પ્રકારના અવયવ વિભાગની જરૂર તદ્દન સ્પષ્ટ નથી થતી ? શું કુદરતમાં એ એક અપવાદરૂપ છે ? શું બધાં નાનાં કાર્યોમાં એ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવે—અને માનસિક કાર્યોના વિભાગ કરવામાં તેવા નિયમની અવગણના કરવામાં આવે એવો સંભવ છે ? નહિજ. કુદરતમાં એવી રીતનો દ્વંધીભાવ છેજ નહિ; તેની કાર્ય કરવાની રીત હમેશાં ચોક્કસ વ્યાપક સિદ્ધાન્તાનુસારજ છે. તેથી માનસિક અનેક પ્રવૃત્તિઓને પ્રગટ કરનાર અનેક અવયવોયુક્ત એકાદ મુખ્ય અવયવ મનુષ્યને પણ હોવાની જરૂર છે અને તે અવયવ આપણું—આ સર્વ દિવ્યશક્તિના ખગ્નનારૂપ—સંકારરૂપ—વિદ્યુતનીધિ રૂપ—એક ડાયનામારૂપ, આ દિવ્ય મસ્તિષ્ક છે.

સઘળા શારીરશાસ્ત્રીઓ માનસશાસ્ત્રવેત્તાઓ, સમ્પૂર્ણ મનુષ્યસમાજ, અને આપણું અન્તરાત્મા પણ, એ બાબતનો સમ્પૂર્ણ પુરાવો આપે છે, એટલે એ વાત નિશ્ચય રીતે સાબિતજ છે. છતાં પણ માનસશાસ્ત્રનો મુખ્ય આધાર આ મુખ્ય મુદ્દાપરજ છે જેથી એ વિષયની સમ્પૂર્ણ સાબિતી આપી, એ વિષયને તદ્દન શંકા-રહિત અને નિર્વાદા બનાવવો એ કૌશી પ્રથમ જરૂરનું છે.

આપણું જાણીએ છીએ કે આપણી માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો કેટલોક ભાગ મસ્તિષ્કદ્વારાજ કાર્ય કરી રહેલો છે. દ્રષ્ટાન્ત તરીકે જોવું—દર્શનશક્તિ એ એક જ્ઞાતનું માનસિક કાર્યજ છે. આંખ પોતે કંઈ જાતે જાતી નથી, પણ તેનો માત્ર એક દ્રષ્ટા શક્તિનું દર્શક પ્રાકૃતિક સાધનમાત્ર છે, જેનો પોતાની મરજી મુજબ ઉપયોગ કરવો, એ દ્રષ્ટા—મન અથવા આત્માની સ્વાધિનતાનું કાર્ય છે. નિદ્રાવસ્થાની અંદર કેટલાક મનુષ્યોની આંખ ખુલ્લી હોવા છતાં કંઈ પણ જોઈ શકતી નથી, કારણ જોનાર મનનો તેની સાથે સંયોગ નથી હોતો. આ બાબત ઉપરાંત વિવેચનની યથાર્થતા દર્શાવે છે. મૃત્યુ પછી પણ આંખની રચનામાં ફેરફાર થતો નથી. મરણ પહેલાં જેવી હાલતમાં તે હોય છે લગભગ તેવીજ સ્થિતિમાં તે મૃત્યુ બાદ પણ હોય છે. પણ ઉપયોગતા-દ્વારા અભાવમાં તે પોતાનું દર્શનકાર્ય કરવા તદ્દન અસમર્થ થાય છે. માત્ર જન્મ કેમ્બેજ જેવીજ તેની સ્થિતિ છે. ટુંકમાં દર્શનશક્તિ એ આંખનો સ્વાભાવિક શુભ નથી પણ એ શરીરમાંના મન કે આત્માનોજ શુભ કે શક્તિ છે. જે બધું જુએ છે, છતાં પણ આ આંખના અવયવો પ્રાકૃતિક પદાર્થોનું દર્શન કરવામાં

મસ્તિષ્કના અમુક વિભાગ સાથે, દર્શક જ્ઞાનતન્તુઓની વ્યવસ્થાદ્વારા, ચોક્કસ નિયમોથી સંયુક્ત થયેલા છે, અને તેમાં ફેરફાર થવાથી કે બાધ આવવાથી, દર્શનક્રિયામાં પણ અનેક પ્રકારની ગડબડ ઉપસ્થિત થાય છે એ પરથી સાબિત થાય છે, કે આખું મસ્તિષ્કના અમુક પ્રદેશને આધીન રહીને મનનું કાર્ય યથાવત્ બનવે છે અથવા બનતી શકે છે, પોતાની સ્વતંત્રતાથી નહિ. મનુષ્યનાં દર્શનતન્તુમાં કે મસ્તકના જે પ્રદેશમાં દર્શનતન્તુ પરિણત થઈ પોતાની બધી અસરો સ્થાપે છે તે પ્રદેશમાં, વિકાર થવાથી સમગ્ર દર્શનકાર્ય અને દર્શનશક્તિને હાની પહોંચે છે એ તદ્દન નિર્વિવાદ છે. આજ પ્રમાણે શ્રવણ, દ્રાણ, રસના, અને સ્પર્શેન્દ્રિયના અવયવો અલગ અલગ હોવા છતાં પણ, તેનાં કાર્યો મસ્તકના ચોક્કસ પ્રદેશમાં સુવ્યવસ્થિત થયેલા છે, કે જેમાં અવ્યવસ્થા થવાથી, કે તે તે ઇન્દ્રિયનો, મસ્તકસાથેનો જ્ઞાનતન્તુઓનો સંયુક્ત સંબંધ તોડી નાંખવાથી, અવ્યવસ્થા અને ગડબડ થઈ જાય છે અથવા સદંતર બંધ પડે છે, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. મુખપિત્ત અને મોહાવસ્થા કે જેલાન હાલતમાં લગલગ આવી દશા થાય છે એ આ બાબતનો પ્રતિદિનનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

જેવી રીતે ઉપર જણાવેલા ચક્ષુ, શ્રોત્ર, રસના, દ્રાણ અને સ્પર્શેન્દ્રિયનાં પૃથક્ પૃથક્ કાર્યોનો સંબંધ, મસ્તિષ્કના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ સાથે સંયુક્ત થયેલો છે, તેજ પ્રમાણે અન્યાન્ય શક્તિઓ અને વૃત્તિઓનાં સ્થાનની વ્યવસ્થા પણ એજ કુદરતી નિયમાનુસાર અવશ્ય હોવીજ જોઈએ; કારણકે કુદરત હમેશાં એક સરખાં ધોરણથી સર્વત્ર કાર્ય કરી રહેલી છે. જ્યારે તે અમુક પ્રકારના અવયવ માટે અમુકજ કામ વ્યવસ્થિત કરે છે ત્યારે તે નિયમ સર્વાવસ્થાને માટે સમગ્ર વિશ્વમાં એક સરખી રીતેજ લાગુ પડે છે. કુદરતમાં આંખની યોજના દર્શનશક્તિ માટેજ થયેલી છે, તો પછી હમેશાં દર્શન શક્તિનું કાર્ય, પશુપક્ષિ- છવજન્તુ કે મનુષ્યગણ માત્રને માટે નિરંતર એક સરખી રીતે ચક્ષુદ્વારાજ પ્રવર્તે છે. દર્શન સંબંધી દરેક કાર્ય દર્શનશક્તિ કે નેત્ર અથવા નયનદ્વારાજ થઈ શકે છે. આજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારાજ સાંભળે છે. પણ કોઈ વખત કાનથી જુએ અને આંખથી સાંભળે, અને કોઈ વખત આંખથી સુંઘવાનું કાર્ય થાય અને નાકથી જોવાનું કાર્ય થઈ શકે એવું કદાપી બનતુંજ નથી. આજ પ્રમાણે મનુષ્યની પ્રત્યેક વૃત્તિ કે શક્તિનું કાર્ય મસ્તિષ્ક દ્વારાજ પ્રકટ કે ગ્રહણ કરી શકાય છે. એટલુંજ નહિ પણ જેમ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધાદિ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર ઇન્દ્રિયોએ પૃથક પૃથક અવયવો દ્વારા ગ્રહણ કરેલું જ્ઞાન મસ્તિષ્કના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં જ્ઞાનતન્તુદ્વારા પહોંચાડવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યની પ્રત્યેક વૃત્તિ કે શક્તિનું માનસિક કાર્ય પણ, મસ્તિષ્કમાંના અલગ અલગ સુવ્યવસ્થિત થયેલા સ્થાનોદ્વારાજ ગ્રહણ કે પ્રકટ કરી શકાય છે અને એવીજ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એ તદ્દન સુસ્પષ્ટ છે.

મસ્તિષ્કના ભિન્ન ભિન્ન અવયવોની ન્યૂનાધિક હાલત, માનસિક કાર્યોને પણ તેજ પ્રમાણમાં ન્યૂનાધિક રીતે ઉરકેરે કે અસર કરે છે, જે નીચેની બાબતથી સાબિત

થાય છે. મસ્તિષ્કના કોઈ પણ અવયવની બળતરા કે સોજથી અથવા ઉશ્કેરણીથી તે તે અવયવની લાગણીઓ ઉશ્કેરાયેલી રહે છે. જ્યારે મસ્તિષ્ક સિવાય શરીરના અન્ય ભાગોપરની બળતરા કે સોજથી મસ્તકપર તેવી અસર થતી નથી. હૃદય, ફેફસાં, સ્નાયુ અથવા હોઝરી કે ચક્રત્ અને આમાશયની બળતરા કે સોજથી, મનપર સીધી રીતે એવી કંઈ અસર થતી નથી, પણ મસ્તિષ્કની અંદરના કોઈ પણ અવયવ વિભાગપર તેવી અસર થવાથી કે રોગાયુક્ત થવાથી મનની શક્તિઓ બહુજ ઉશ્કેરાઈ જઈ તેને અસ્તવ્યસ્ત કે ગાંડી અથવા વ્યથ હાલતમાં લાવી મુકે છે.

તાવ, સાધારણ હાલતમાં શરીરનેજ જ્યાં સુધી તપ્ત કરી સળગાવી મુકે છે ત્યાં સુધી મનને કંઈ બહુ અસર થતી નથી. પણ જ્યારે તેની અસરથી મસ્તિષ્કપર તેનો હુલો થાય છે કે અસર પહોંચે છે, ત્યારે તો તે મનને અસ્તવ્યસ્ત અને વ્યથ કરી મુકે છે. સન્નિપાતજ્વર આ વિષયનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

મસ્તિષ્કપર અસર કરનાર તાવથી જેટલા પ્રમાણમાં મન પર અસર થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે તે મનોવૃત્તિઓનાં પ્રબળ કાર્યને ઉશ્કેરી મુકે છે. પણ જ્યારે તેવા તાવને પરિણામે અતિ અસર થાય છે ત્યારે મન તદન મુગ્ધ અને બેભાન હાલતમાં આવી પડે છે. કેટલીકવાર શરીરના ખાસ ખાસ અવયવોપરનો સોજો અથવા બળતરા પણ મગજના કાર્યને તદન ગાંડું બનાવી મુકે છે. આવી દશામાં આવા ઉશ્કેરાયેલા ભાગ, કે બળતરાવાળા પ્રદેશ, મસ્તિષ્ક સાથે સંબંધ ધરાવનાર જ્ઞાનતન્તુઓ સાથે ખાસ રીતે સંબંધ ધરાવનાર હોય છે ત્યારેજ તેવું બને છે. હીસ્ટીરીયા-વાયુ-કે આંચકી આદિ રોગો અને તેની અસરથી વ્યાપ્ત થયેલ અવયવો આવીજ રીતે શારીરિક રોગો અથવા મનોવૃત્તિના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગનું પરિણામ છે.

મગજની નળજાઈ અથવા નમ્રતા, અને તેથી સ્મૃતિશક્તિનો ધીરેધીરે થતો ક્ષય, અથવા નિર્બળતા, પણ એજ સાબિત કરે છે કે મસ્તિષ્ક એ મનને કાર્ય કરવાનું સાધનરૂપ મુખ્ય અવયવ છે.

દારૂ આદિના કેફી પીણાઓ તથા તમાકુ આદિ જેવા ઝેરી-વ્યસનો કે ગાંજો, ભાંગ, ચરસ, ચંડુલ અને માજમ કે અફીણ વિગેરે-પદાર્થો પણ, ફેફસી હાલતમાં મગજપર તેવીજ અસર કરે છે, એ સર્વ કોઈ સારી રીતે જાણે છે. મન્નિપાત-જ્વર પણ આવાજ પ્રકારની અતિ બિઘ્ન અમરનું પરિણામ છે.

માનસિક જડતા કે સ્તબ્ધતા અથવા બાધીય, મસ્તિષ્કના અવયવની નિષ્ક્રિય હાલતનુંજ પરિણામ છે, અને કેટલીકવાર બન્ને અસ્પષ્ટ કારણભૂત પણ હોઈ શકે છે. માનસિક સ્તબ્ધતાથી અવયવની નિષ્ક્રિયતા અથવા નિષ્ક્રિયતાને લીધે માનસિક સ્તબ્ધતા પણ થાય છે.

મસ્તિષ્કના કોઈપણ અવયવ પર અતિ દબાણ થવાથી કે ઘા પડવાથી તે અવયવનું કાર્ય દબાણની હાલત રહે ત્યાંસુધી બંધ રહે છે. પણ જેવું તે દબાણનું

કારણ દુર કરવામાં આવે કે તરતજ સમગ્ર મનોવ્યાપાર યથાવત્ ચાલવા લાગે છે. પણ શરીરના કોઈપણ અવયવપરના દબાણથી મગજપર તેવી અસર થતી જણાતી નથી. ન્યારે મગજપરની પ્રત્યેક દશામાં આવી અસર સ્પષ્ટ જણાય છે ત્યારે તેનું શું કારણ ? કારણ એજ કે, મસ્તિષ્ક એ મનનું મુખ્ય અવયવ છે, ન્યારે ખીજા બધા ગોણુ રીતે કાર્ય કરનાર ગોણુ અવયવો છે.

પ્રત્યેક અવયવની ઉપયોગિતાના પુરાવાઓના સ્વિકારની સાથે શરીરની અંદરની તેની પરિસ્થિતિને પણ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે, કારણ તે પણ એક અન્ય પ્રકારની સાબિતિ કે પુરાવો રજુ કરે છે.

મનુષ્યની અંદર, છેક ઉપરના મધાળાના ભાગમાં, આ મસ્તિષ્કને મુકવામાં આવેલું છે. ત્યારે પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વિગેરેના મસ્તિષ્કને અગ્ર ભાગમાં મુકવામાં આવેલા છે. પ્રત્યેક અવયવને તે પોતાનું યથાયોગ્ય કાર્ય યથાવત્ રીતે કરી શકે એટલા માટે યથાયોગ્ય સ્થાનમાં નિયત કરી મુકવામાં આવેલ છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે પગને તેજ સ્થાનમાં નિયત કરી મુકવામાં આવેલ છે, કે ન્યાં રહી તે પોતાનું કાર્ય યથાવત્ રીતે કરી શકે. એથી અન્ય સ્થાનમાં માથા પાસે લટકતા કે હાથની પાસે ઉભા ચોંટાડેલા રાખવામાં આવ્યા હોત, તો તે પોતાનું કાર્ય યથાવત્ સિધ્ધ નજ કરી શકત. તેઓને સૌથી નીચે મુકવાનું કારણ એટલુંજ છે કે શરીરની અંદર તેનું કાર્ય પણ તેટલું જરૂરનું અને હલકું છે.

પણ જેમ જેમ આપણે શરીરના ઉપરના વિભાગો પ્રત્યે લક્ષ આપતા જઈશું તેમ તેમ પ્રત્યેક અવયવની ઉન્નતિ અને આવશ્યકતાનાં પ્રમાણમાંજ, તેનું સ્થાન પણ હમેશાં ઉન્નત અને સુરક્ષિત કરવામાં આવેલું છે, એમ આપણને સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવશે. આ રીતે જોતાં પગના કરતાં ઉદરના અવયવો વધારે જરૂરી છે, અને તેથી પગ કરતાં તેઓનું સ્થાન ઉન્નત-તેમ કાર્ય પણ તેટલુંજ મહત્વનું છે. કારણ કે, જોકે પગ એક જરૂરી અવયવ છે એ ખરૂં, પણ પગના કપાઈ જવાથી કે પગ વિના આપણે જીવી તો શકીએ પણ ઉદરસ્થ એકાદ અવયવના અભાવમાં કે વિનાશથી તો આપણે કદી પણ જીવી શકીએ નહિં. તેમ સંતા કે બગડેલા પગથી ચલાવી શકાય પણ શરીરના ઉદરના અવયવની લથડેલ હાલત કદી પણ ચલાવી શકાતી નથી. તેજ પ્રમાણે ઉદરના અવયવ કરતાં ઉરઃસ્થાનના અવયવો—હૃદય અને ફેફસાં, જેઓ ઉદરના અવયવો કરતાં ઉચ્ચ સ્થાનમાં સ્થિત છે, તેઓનું કાર્ય પણ તેની સ્થિતિ પ્રમાણે અતિ અગત્યનું અને ઉન્નત પ્રકારનુંજ છે, એ દેખીતુંજ છે. કારણ આપણી જીવગીતા અસ્તિત્વ માટે, હૃદય તથા ફેફસાંના અવ્યાહત પ્રવાહના કાર્યની પ્રતિક્ષણે આવશ્યકતા છે. એટલા માટે એ અવયવોને શરીરના કોઠાના છેક ઉપરના ભાગમાં અને પાંસળીઓરૂપી અસ્થિઓનાં બખતરદ્વારા સુરક્ષિતપણે સંભાળી રાખવામાં આવેલા છે.

આજ પ્રમાણે, કંઠસ્થવાસનલિકા, મુખ અને ગળાના અવયવોનું પણ સમજવું.

માથું-શિર-એ સૌથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ અંગ છે, તેથી તેને સૌથી ઉપરનું ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. કારણ કે મનોવ્યાપારરૂપ કાર્ય પણ તેટલાજ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું અને અતિ અગત્યનું છે, અને તેના ઉપયોગ માટેજ કુદરતના સમ્પૂર્ણ પદાર્થો તથા શરીર અને ઈન્દ્રિય આદિ સાધનોની રચના કરવામાં આવેલી છે.

મસ્તિષ્કનું અતિ અગત્યનું કાર્ય.

સમગ્ર જ્ઞાનતન્તુઓનો પ્રાણાત્મક-ક્રિયાતન્તુ અને જ્ઞાનતન્તુઓરૂપ સમુદાય, મનના સમગ્ર સંદેશાઓની આપલે કરનાર માનસિક વિદ્યુતરૂપી દુતો કે યોજન્ટો, શરીરના પ્રત્યેક અંગપ્રત્યંગમાં સર્વત્ર વિદ્યુતરૂપે, મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાંથી શરૂ થઈ-ફેલાઈ, અસંખ્ય શાખા પ્રશાખાયુક્ત થઈ, વ્યાપકરૂપે પ્રસરી રહ્યા છે. મસ્તિષ્ક એ મનુષ્યનું અર્થાત મનનું કાર્ય કરનાર સર્વોત્તમ મુખ્ય અવયવ છે, એ દર્શાવવા માટે આ સૌથી પ્રબળ પ્રમાણ છે.

મસ્તિષ્ક સિવાય, શરીરના અન્ય બાહ્ય તેમજ આંતરીય અવયવો શું શું કાર્ય કરી રહ્યા છે, તે આપણે યથાવત્ બાહ્યોએ છીએ અને તેમાંનું કોઈ પણ અવયવ, મનોવ્યાપાર કે સંકલ્પવિકલ્પનું કાર્ય નથી કરતું, એ પણ આપણા પ્રતિ દિનનો અનુભવ સુચવે છે, તેથી એ સાબીત થાય છે કે મનોવ્યાપારના સમ્પૂર્ણ કાર્યો કરવાનું અગત્યનું કામ આ મસ્તિષ્કનેજ સોંપવામાં આવેલું છે. કારણ તે ખીલું કંઈ કાર્ય કરતું હોય એમ જણાતું નથી. આ હેતુ પણ આપણા એ વિષયને પ્રબળ રીતે પુષ્ટ કરે છે કે “મસ્તિષ્ક એ મનોવ્યાપારનું મુખ્ય અવયવ છે.”

વળી અન્ય અવયવોના પ્રમાણમાં મસ્તિષ્કને પુરૂં પાડવામાં આવતા રક્તનું પ્રમાણ, તેના જેવડા કોઈપણ અન્ય અવયવ કરતાં અતિશય વધારે છે એ પણ આ અવયવની ઉપયોગિતા, કાર્ય અને ઉત્કૃષ્ટ હાલતજ દર્શાવે છે. આખા શરીરમાં પેદા થતા રક્તનો લગભગ એક સપ્તમાંશ ભાગ તો માત્ર મસ્તિષ્કનેજ પુરૂં પાડવામાં આવે છે. જોકે મનુષ્યની માનસિક-પ્રવૃત્તિઓના પ્રમાણમાં, ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓમાં આ પ્રમાણમાં ન્યૂનાધિકતા ભેદમાં આવે છે ખરી.

વળી માનસિક વૃત્તિઓનાં અતિ ઊંચા કાર્યથી, દૃષ્ટાન્ત તરીકે, અતિ હાસ્ય, અતિ હુર્પ, અતિ ક્રોધ-કે અતિ વ્યાયામ વિગેરેથી કપાળપરની રક્તવાહિનીઓ એકદમ પુલી બન્ય છે. જેને આપણે “કપાળે લોહી ચડી આવ્યું.” અથવા “માં લાલચોળ થઈ ગયું” કે “સાંતો પીળો થઈ ગયો” એમ વારંવાર કહીએ છીએ. આ એ દર્શાવી આપે છે કે ઊંચકેરાયેલી માનસિક વૃત્તિના પરિણામે મસ્તિષ્કમાંનો રક્તપ્રવાહ પણ ઊંચ વેગથી દોડે છે. આજ પ્રમાણે અતિશોક કે ગાદ દીલગીરી અને અતિ નિરાશાને પરિણામે, મસ્તિષ્ક કે મુખપરના વાળ પણ એકાએક ભૂરા કે પેત થઈ જાય છે. મી. ફ્રાઉલર એક સ્થળે કહે છે કે:—

“A young man about twenty, whose hair was dark at sundown as it had always been, suffered intense mental agony during the night, on account of the sudden sickness and death of his mother and in the morning his hair was turned so grey as to be nearly white and remained so years afterwards.” અર્થાત એક વીશ વર્ષની ઉમરનો યુવક જેના વાળ હમેશાં કાળા હતા, અને આગલે દિવસે સાંજે પણ તેવાજ કાળા હતા. તે યુવકની માતાની એકાએક માંદગી અને મૃત્યુના અતિ ઊંચ શોકને લીધે એક સપ્તાહમાં તેના વાળ તદન ભૂરા (લગભગ સફેદ જેવા) થઈ ગયા અને પછી આખી જીંદગી તેવાજ રહ્યા. આટલાજ માટે ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવ્યું છે “અતિનિદ્રાતિજાગરણં લોભ મોહ મય શોક ક્રોધાન્ વર્જય.” અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, લોભ, મોહ, ભય, અતિશોક અને અતિક્રોધ આદિના વેગોનો ત્યાગ કરવો. માથાનો દુઃખાવો, ઘણીવાર માનસિક અતિ ઊંચકાર્ય કે ગડબડ અથવા માનસિક ચુંચવાડાને લીધે થઈ આવે છે, અને અતિ રક્તાભિસ્ત્રાવને લીધે કેટલીક વાર મગજ તપી જાય છે અથવા સ્તબ્ધ બની જાય છે. નીચે અમે કેટલાક પ્રસિદ્ધ ડાક્ટરોના મતો આ વિષયની પુષ્ટિ માટે પ્રકટ કરવાનું યોગ્ય ધારી, વાચકવર્ગ સન્મુખ રજુ કરીએ છીએ:—

“The brain includes those nervous organs in and through which the several functions of the mind are more immediately connected; the nerves of the senses and those relating to volition, and common sensation are connected with it.” **Grays Anatomy.**

(The Highest anatomical Authority.)

“Every act of the will, every flight of the imagination, every glow of affection, and every effort of the understanding in this life, is performed by means of the cerebral organs. In other words, the brain is the organ of the mind.” **George Combe.**

“Certain diseases which obstruct memory, imagination, and judgment, prove that a certain state of the brain is necessary to their exercise and that the brain is the primary organ of the intellectual powers.” **Dr. Joseph Gregory.**

“That the mind is closely connected with the brain as the material condition of mental phenomena is demonstrated by our consciousness, and by the mental disturbances which ensue upon affections of the brain,” **Blumenbach.**

“I refer the varieties of moral feeling and of capacity for knowledge and reflection to those diversities of cerebral organization

which are indicated by, and correspond to, the difference in the shape of the skull. **Lawrence.**

“Memory imagination and judgment may all be set to sleep by a few grains of a very common and simple drug.”

Dr. Thomas Brown.

(The great writer on mental philosophy.)

“Fever, or a blow on the head will change the most gifted individual into a maniac, causing the lips of virgin innocence to utter the most revolting obscenity and those of pure religion to speak the most horrid blasphemy, and most cases of madness and eccentricity can now be traced to a peculiar state of the brain.

Dr. Niel Arnot.

“At the battle of Waterloo a man had a small portion of his skull beaten in upon his brain and became quite unconscious, and almost lifeless; but Mr Cooper, having raised up the depressed portion of the bone, the patient immediately arose, dressed himself, became perfectly rational, and recovered rapidly.

George Combe phrenology.

All this superiority, all these faculties which elevate and dignify man, this reasoning power, this moral sense. these capacities for happiness, these high-aspiring hopes, are felt and enjoyed, and manifested by his superior nervous system. Its injury weakens, its imperfection limits, its destruction, humanly speaking ends them.

Edinburg Review No. 94.

“That the brain is the organ of mind and that mind is the result of its activity is evidenced by a number of important facts.

Dr. Kellogge.

સાધારણ રીતે મનુષ્યો-“મોટા માથાવાળો” “વિશાળ-કપાલવાળો” “ચોખ્ખા મગજનો” આવા આવા વિશેષણો અનેક મહાન પુરુષોને વાતચિતમાં લગાટે છે. “ભાઈ! એનું મગજ ઘણું તેજ, અને વિશાળ છે,” આવાં આવા અનેક વાક્યો વાપરે છે, પણ જોએ નિર્બળ મનના બહુ ઊંચ સ્વભાવના, અને પશુવત્ વર્તનવાળા હોય છે તેને માટે કહે છે કે “તેનું કાર્તરીયું” ગેપ છે,” “મગજ ચરકેલ છે,” “મગજ છુદું છે,” વિગેરે આવા કેટલાક ઘરગતુ સૂત્રોમાં અનેકવાર ઘણું સત્ય સમાયેલું હોય છે. ઉપરાંત સર્વ પ્રમાણો એ સાબિત કરે છે કે મગજ અર્થવા મસ્તિષ્ક એ મનુષ્યના મનોવ્યાપ્તિનું કે પોતાની પ્રત્યેક માનસિક તેમજ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવવાનું મૌઢી મુખ્ય યાન કે પ્રધાન અવયવ છે.

શારીરિક સર્વ ક્રિયાઓને પ્રગટ કરવાનું મુખ્ય અવયવ પણ

તેજ મસ્તિષ્ક છે.

આપણા શરીરના સમગ્ર પ્રદેશો, જ્ઞાનતન્તુ અને ક્રિયાતન્તુના એક અત્યન્ત બારીકમાં બારીક વાયુરૂપ તન્તુબળથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલા છે. મસ્તિષ્કની અંદરથી શરૂ થઈ, આ પ્રાણવાયુરૂપ તન્તુબળ, મનુષ્યનાં પ્રત્યેક-આન્તર તેમજ બાહ્ય અવયવો-રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ અસ્થિ, મગ્ગ અને શુક્ર, આદિ ધાતુઓ, અને પાચુ, ઉપસ્થ, હસ્ત, પાદ, અને વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો તથા શ્રોત્ર ત્વક્, ચક્ષુ, શ્રુત્વા અને નાસિકા આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા હૃદય, કેન્દ્રાં, યકૃત, પ્લીહા, આન્ત્ર, આમાશય, મુત્રાશય, વીર્યાશય અને ગર્ભાશય આદિ સર્વ આન્તર અવયવો અને આશયોમાં પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મરૂપે ફેલાઈ રહેલી છે. શરીરસ્થ બારીકમાં બારીક પરમાણુવાળો પ્રદેશ પણ, ઉપરોક્ત જ્ઞાનતન્તુ કે ક્રિયાતન્તુની વ્યાપ્તિથી રહિત નથી. એટલુંજ નહિ પણ આ શરીરની ઉપરની ત્વચાની સાથે સંયુક્ત થઈ રહેલો અને સંબંધ ધરાવનાર અંદર તેમજ બહારનો એવો એક પણ વિભાગ નથી, કે જ્યાં આ પ્રાણ વાયુરૂપ તન્તુબળની જરૂર ન હોય. મસ્તિષ્કમાંથી શરૂ થઈ, સમગ્ર શરીરની અંદર અસંખ્ય શાખા પ્રશાખામાં આ તન્તુબળનું વિલકત થવું, અને તેના નાશની સાથેજ તે તે સ્થાનના અવયવોનાં કાર્યનું બંધ પડવું, એ બે બિના સ્પષ્ટપણે એ સિદ્ધાન્ત સાબિત કરે છે કે “શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં તેની યથાવત જરૂર છે.”

હાથની આંગળી પાસેના નખ તરફ જતા જ્ઞાનતન્તુઓનો જો નાશ થાય છે, તો નખ જલદી કરમાઈ મરી જાય છે.

હાથ કે પગમાંના તન્તુઓ વિનાશ પામતાં, તે તે અવયવો વાતરોગયુક્ત થઈ શીતોષ્ણ સ્પર્શજ્ઞાનમાં તદ્દન અસમર્થ અને નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે.

એક સમયે એક સુતાર, ઘરનું છત્તું સમું કરતાં, છેક ઉપરના માળપરના માંચડાપરથી એકદમ નીચે લાકડા વેરવાની ઘોડી કરવતપર પડ્યો, અને તેનાં બરડામાંનું કરોડરજ્જુનું દોરડું તુટી ગયું, જેથી તેના મસ્તિષ્કનો, નીચેના અવયવ આથમો સંબંધ એકદમ બંધ પડ્યો, અને નીચેના અવયવો તદ્દન નિષ્ક્રિય અને નહિ સરખા થઈ ગયા. તેના પગની અંદર ધગધગતા અંગારા કે સળીઓ નાંખવાથી પણ તેને કંઈ અસર થતી નહિ, કારણ મસ્તિષ્ક માથેનાં જ્ઞાનતન્તુનો તેના સંબંધ તુટી પડ્યો હતો. આખરે આ અવયવો ધીમે ધીમે સડી જઈ, તેના મૃત્યુ પહેલાં નાશ પામ્યા.

એક પટેલ, ઘાસના ભરેલા ગાડા ઉપર બેઠો હતો. રસ્તાપર ખાડો (ધોચ) આવતાં તે એકાએક નીચે પડ્યો અને તેનાં બન્ને ખભાની વચમાંનું કરોડ રજ્જુભાંગી પડ્યું. તેની સ્મરણશક્તિ, અવલોકનશક્તિ, દર્શનશક્તિ, શ્રવણશક્તિ, અને શ્વાસ પ્રશ્વાસ લેવાની શક્તિ, તેમજ તેનું મન, અને બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ યથાવત

કાર્ય કરી રહી હતી. પણ જે જગ્યાએ કરેડ ભાંગી હતી, તેની નીચેના અવયવો તરતજ નિષ્ક્રિય શળવત્ થઈ ગયાં, જ્યારે પ્રાણપ્રદ અવયવો સાથેના મસ્તિષ્કનો સંબંધ જ્ઞાનતંતુની જુદીજ શાખાદ્વારા જળવાઈ રહેલો હોવાથી, જેવો ને તેવોજ ચાલુ રહ્યો હતો, તેથી તેઓનું કાર્ય ચાલતું હતું—જે કે તે સંબંધ પણ બહુજ થોડો વખત રહ્યો.

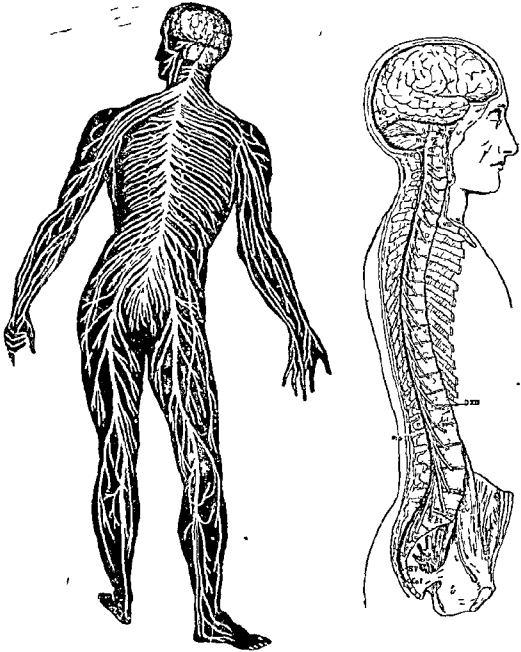
ઉપરોક્ત સર્વ દૃષ્ટાન્તો એ બાબતનો સ્પષ્ટ પુરાવો આપે છે કે શરીરના બધા અવયવો મસ્તિષ્કમાંના જ્ઞાનતંતુ અને ક્રિયાતંતુરૂપ પ્રાણસૂત્રોથી યથાવત્ સંયુક્ત થયેલા છે. હોજરી સાથે સંબંધ ધરાવતા જ્ઞાનતંતુઓનો મસ્તિષ્ક સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખવાથી પાચનશક્તિપર એકદમ અસર થાય છે. તેવીજ રીતે નાક, કાન, આંખ, આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સાથે સંયુક્ત થયેલા જ્ઞાનતંતુઓનો સંબંધ તોડવાથી, તે તે ઇન્દ્રિયનું કાર્ય સદંતર બંધ પડે છે પણ જે ક્રિયાતંતુને સંયુક્ત રહેવા દીધા હોય તો ક્રિયાત્મક કાર્ય યથાવત્ થઈ શકે છે. હાથપર ફેલાયેલા ક્રિયાતંતુઓના સંબંધને કાપી નાંખી હાથ પાસે અગ્નિ રાખવાથી અગ્નિના દાહક ગુણનું દુઃખપ્રદ જ્ઞાન યથાવત્ થઈ શકે છે, પણ ક્રિયાતંતુનો સંબંધ વિયુક્ત થયેલ હોવાથી દાહક ગુણનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ, આપણો હાથ એક વાળ જેટલો પણ ખસેડી શકાતો નથી.

ઉપરોક્ત સર્વ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે એ પુરાવો આપે છે કે, સર્વ માનસિક ક્રિયાઓની માફકજ, શારીરિક ક્રિયાના સાધનરૂપ સુખ્ય અવયવ, મનુષ્યનું આ મસ્તિષ્ક છે. જ્ઞાનતંતુઓનાં અસંખ્ય પરમાણુઓના ઘનસમુદાયથી આપણું મસ્તિષ્ક બનેલું છે. પ્રત્યેક જ્ઞાનતંતુની રચના, આકૃતિ, અને ઉપરનું અસ્તર પણ લગભગ એક સરખુંજ હોય છે હૃદય અને ફેફસાંના સંકોચવિકાસરૂપ અવ્યાહત કાર્યને પ્રતિક્ષણ પ્રબળપણે પ્રવર્તીવી રાખનાર મસ્તિષ્કમાંનો આ પ્રાણ વાયુનોજ પ્રબળ પ્રવાહ છે. હસ્તપાદાદિ અવયવોની હલનચલન આદિ ક્રિયા પણ તેનેજ આભારી છે. પશુ પક્ષી પ્રાણી કે ગમે તે જાતના કીડીથી કુંજર સુધીના પ્રાણીમાત્રના પ્રત્યેક અંગ પ્રત્યેક ગતિ, સ્થિતિ, મંવૃદ્ધિ અને હલનચલન આદિ ક્રિયાઓનો અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો મુખ્ય આધાર, કે મૂળ કારણભૂત અવયવ, ખરેખર આ મસ્તિષ્ક છે.

કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા, વિચાર કે કોઈ પણ પ્રકારનું જીવન, સમગ્ર કુદરતમાં આ મસ્તિષ્કરૂપી સાધન વિનાનું હોય એમ કયાંય પણ જોવામાં આવતું નથી. પ્રાણધારી પ્રાણીઓ, તેમજ મનુષ્યની અંદર પણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પણ અવયવ હોય તો તે આ મસ્તિષ્ક છે. સર્વ પ્રકારની ક્રિયા, વિચાર, સંકલ્પ કે ગતિ અથવા કૃતિનું એ વિશ્વવ્યાપી પ્રબળ શસ્ત્ર છે.

દુકંમાં આપણું મસ્તિષ્ક, શરીર તેમજ મનની, શારીરિક તેમજ માનસિક ગતિ પ્રવૃત્તિઓનું સુખ્ય અને મૌઢી પ્રબળ સાધન છે. મસ્તિષ્કની નિર્બળ કે પ્રબળ હાલતથી મન તેમજ શરીરપર પણ તેના પ્રકારની પ્રબળ કે નિર્બળ અસર થાય છે.

આકૃતિ નં ૧ તથા ૨ મસ્તિષ્ક, અનુમસ્તિષ્ક અને જ્ઞાનતન્તુ સમુદાય

ઉર્ધ્વમૂલમથઃ શાસ્ત્રમશ્વત્પમાહુરન્યયમ્ ।

છંદાંમિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥

મનુષ્યની તેમજ પ્રાણીમાત્રની યોગપરીની અનુપમ સ્થાના કહેતાં છે. તેની મનુષ્યતા, ભાર સહન કરવાની શક્તિ અને જોડા હુમલાઓ ન રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય બતાવે છે. વળી તેની ઉપરના વાળની રક્ષણના કાર્યમાં કેટલેક દરતજે મદદરૂપ થાય છે. વળી શરીરના માંસ માત્ર મસ્તિષ્કની સ્થિતિ વિશે તેની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત બિન્ન આન્ધ્રો, કપાલાસ્થિ, જાનને પાશ્વર્થાસ્થિ, અને પશ્ચિમાસ્થિ નો સંયોગ પણ એટલી તો દૃઢતા, આતુર્ય, અને આકર્ષણશક્તિ રી વેલ છે, કે તેથી પણ મસ્તિષ્કના મેંદુનું અનેક રીતે સંરક્ષણ થા અયોગો સ્પષ્ટ રીતે એ પુરાવા આપે છે, કે “મનુષ્યનું મસ્તિષ્ક એ અયોગમાં શ્રેષ્ઠપદ ધરાવે છે” એટલાજ માટે અરકમાં જે કહ્યું છે કે મદ્દાનાં શિરસ્તદમિધીયતે” :

જે તેમ ન થાય, તો મન તેમજ શરીર બન્નેનું તંદન નિરર્થક થાય છે. આટલા માટે તેઓનાં સંયુક્ત કાર્યની જેમ યથા રીતે છે, તેમ તેના મુખ્ય અવયવોને પણ તેવીજ રીતે કુદરતે સંયુક્ત કરેલા છે. શારીરશાસ્ત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેવી રચનાનો સંપૂર્ણ પુરાવો આપે ઉપર દર્શાવેલ સર્વ વર્ણનનો સારાંશ એ છે કે,

૧. સર્વ પ્રકારની માનસિક પ્રવૃત્તિઓ કે જ્ઞાનતન્તુઓનું કાર્ય, મસ્તિષ્કના વિભાગોમાં મુખ્યમસ્તિષ્કદ્વારા થાય છે.

૨. સર્વ ક્રિયાતન્તુઓનું શારીરિકકાર્ય, આ મુખ્યમસ્તિષ્કની અન્દરના મધ્યકામાં આવેલ પ્રાણગ્રન્થીમાંથી પ્રસરીને કરોડ રજ્જુનાં પાછળનાં ભાગમાં પ્રસરેલા તન્તુઓદ્વારા સર્વ સ્વૈચ્છિક અને નિર્વૈચ્છિક સ્નાયુઓના સક્રિય વિકાસદ્વારા તે રહેલ છે.

૩. મનજ્ઞ જ્ઞાનતન્તુનું કાર્ય, સર્વ ઇન્દ્રિય તેમજ શરીરના પ્રદેશમાંથી શરૂ થઈ રજ્જુનાં અથવા વિભાગમાંથી પ્રસાર થઈ, મસ્તિષ્કના તળીયાના વિભાગમાંથી પ્રસાર મુખ્ય મસ્તિષ્કના વિભાગ સાથે સંયુક્ત થાય છે. આવી રીતે જ્ઞાનતન્તુ અને તન્તુઓનું એકી વખતે સહકાર્ય થવામાં, બહુજ અનુકૂળતા થાય છે.

૪. જ્ઞાનતન્તુ અને ક્રિયાતન્તુસમુદાયની આ રચના, રૂઢિશાસિસરણની રચનાના યોગી માફકજ, એક સર્વાંગ સુંદર અને આશ્ચર્યપૂર્ણ છે. પ્રાણુવાયુ કે “અગ્નિ” દિવ્યગુણુયુક્ત અદ્ભુત પ્રકારની માનસવિદ્યુતનું જ એ બધું કાર્ય છે, એમાં કંઈ પણ અંત નથી.

શરીર મસ્તિષ્ક અને મનનો સંબંધ તથા મસ્તિષ્ક શક્તિનો ઉપયોગ.

સર્વ માનસિક પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય સાધન મસ્તિષ્ક છે. જ્યારે શારીરિક અને નસિક સર્વ સુખોનો યથાવત અનુભવ કરવા માટે, યથાયોગ્ય મસ્તિષ્કશક્તિની હેતુલાજ્ઞ પ્રમાણમાં આવશ્યકતા છે. મસ્તિષ્ક એ મનનું મુખ્ય અવયવ એ દર્શાવે છે કે મન અને મસ્તિષ્કનો પરસ્પરનો અતિ નિકટ સંબંધ છે. ની સહાય વિના પીત્તથી કાંઈપણ થઈ શકતું નથી. આત્મા વિના મસ્તિષ્ક કે સ્તેષ્ક વિના મનથી કાંઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય જેમ થઈ શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે કે મસ્તિષ્ક વિના શારીરિક કાંઈપણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કદાપી પણ થઈ શકતી નથી, એ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. મન અને મસ્તિષ્કનો આટલો બધો નિર્ભર સંબંધ છે, અને તેમાં કાંઈથી પણ ના કહી શકાય તેમ છેજ નહિ. સર્વ માનસિક હાલત કે અવસ્થાની મનપર પણ તેવીજ અસર થાય છે.

ન્યારે મનોનર્તગત યોગ્ય અથવા અયોગ્ય સ્થિતિની અસર, મનુષ્યના મસ્તિષ્ક તેમજ સમગ્ર શારીરિક અવયવોપર તેજ પ્રમાણે થાય છે, એ કોઈથીજ અનપ્યુત નથી. શારીરિક નિર્બળતા રોગ કે દુઃખની અસર, મનપર જે પ્રમાણે થાય છે, તેજ પ્રમાણે માનસિક નિર્બળતા રોગ કે લય, ક્રોધ, શોક, ઉદ્વેગ અને ચિન્તા આદિ મનોવ્યથાની અસર પણ, શરીરપર તેજ પ્રમાણે થાય છે. આ બાબતના અસંખ્ય પુરાવાઓ પ્રતિદીન આપણા અનુભવમાં આવે છે. માત્ર તેને ધ્યાન પૂર્વક અવલોકન કરવાનીજ જરૂર છે,

શરદી અને ગરમી શરીરપર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અસર કરી મનને પણ તેજ પ્રમાણે અસર કરે છે. તાવ અને એવાજ અન્ય રોગોની અસરથી, મસ્તિષ્ક ન્યારે નિર્બળ થઈ જાય છે, ત્યારે મન પણ નિર્બળ નિઃસ્સાહ અને રોગગ્રસ્ત જણાઈ આવે છે. ભુખ, તરસ, થાક, શારીરિક નિર્બળતા, અને એવા બીજા શારીરિક કારણોથી મનની હાલત પણ નિર્બળ થકીત, અને રોગી જણાઈ આવે છે. બદલુજમી કે અપચાને પરિણામે માનસિક નિર્બળતા અને શોકાતુર દશા પેદા થાય છે. કારણ શારીરિક અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું કાર્ય યથાવત ન થઈ શકવાથી, આવા રોગથી પીડાતા દરદીઓ, સ્વભાવે ચીડીયા, ગુસ્સાવાળા, અને વ્યગ્ર થઈ જાય છે. શારીરિક વ્યાયામના અભાવથી મન પણ સુસ્ત થઈ જાય છે, ન્યારે યોગ્ય શારીરિક વ્યાયામને પરિણામે બુદ્ધિશક્તિઓ તેમજ સુખી લાગણીઓના યથાવત અનુભવ થાય છે. આજ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક ખોરાક કે નિદ્રાની પણ જેમ શરીરપર અસર થાય છે, તેમજ મનપર પણ થાય છે. અમુક પ્રકારનો ખોરાક મનુષ્યની પશુવૃત્તિઓને ઉશ્કેરે છે, ત્યારે અમુક પ્રકારના સત્વગુણી ખોરાકદ્વારા મનુષ્યની વિશુદ્ધ લાગણીઓ પ્રમુખપણે કાર્ય કરવા પ્રવર્તે છે. ન્યારે કેટલાક પદાર્થો બુદ્ધિને મંદ અને જડ બનાવી, આપણી વિચાર શક્તિઓને સ્તબ્ધ બનાવી મુકે છે. ભુખ્યા રહેવાથી મન શાન્ત અને પવિત્ર બને છે, ન્યારે અધિક ખોરાકથી પાપવૃત્તિઓ ઉશ્કેરાય છે. શારીરિક તન્દુરસ્તીને પરિણામે મન પણ આનંદમાં રહે છે, ન્યારે રોગી અવસ્થામાં મનપણ નિર્બળ અને વ્યગ્ર થિત થઈ જાય છે. મસ્તિષ્કપરના સોજાથી મન ગાંડું થેલું બની જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તદન બેભાન થઈ જાય છે. આજ પ્રમાણે નીતિ, પ્રેમ, ઉત્સાહ, ભક્તિભાવ અને બુદ્ધિશક્તિઓની યથાર્થ પ્રવૃત્તિનો આધાર. મનુષ્યના ખાનપાન, કે આહાર વિહારની યોગ્યવિધી ઉપર પણ કેટલેક અંશે અવલંબી રહેલ છે.

કોઈ પણ ભક્ત કે યોગી, ન્યારે પેટ ભરીને ખોરાક લે છે અથવા કોઈ પણ કારણથી રોગગ્રસ્ત હાલમાં આવી પડે છે, ત્યારે ભક્તિભાવની પવિત્રવૃત્તિઓ, તેનાં આત્માના અન્તરાત્મા સાથે, એ વખતે યથાર્થ સંબંધથી સંયુક્ત થઈ શકતી નથી, તેમ તે પોતાની બુદ્ધિશક્તિઓને પણ યથાર્થ ઉપયોગમાં લઈ શકતો નથી. આપણી અનેક માનસિક પ્રવૃત્તિઓની નિર્બળતા કે સખળતામાં, આપણી આહાર, વિહાર, અને આચારની બહુજ સ્પષ્ટ અસર થાય છે, “તન જેવું મન થાય છે, મન-જેવું તન હોય” એ કહેવત તદન યથાર્થ છે. “માહાર જુઝો સત્વશક્તિ. સત્વયુઝો

આ વાક્યો ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે. આપણા પ્રાચીન ધર્મોએ પુણ્યપણે સમજતા હતા અને એટલાજ માટે બ્રહ્મચર્યના પાલન સાથે, ન્યાહાર વિહાર સંબંધી નિયમોને પણ બહુજ મહત્વનું સ્થાન આપ્યું હતું. આસ નિયમો રચ્યા હતા. શારીરિક વ્યાયામની પણ તેની સાથેજ બહુજ બુધ્ધિપૂર્વક યોજના કરી હતી.

દુંકમાં શરીર તથા મનનો અને મસ્તિષ્કનો સંબંધ, એવી તો સ્પષ્ટ રીતે સંયુક્ત થયેલ છે, કે એકની સારી અથવા ખરાબ હાલતની ખીજપર તેવીજ અસર થયા વિના કદાપી પણ રહેતી નથી.

કારણ અને કાર્યની માફકજ શરીર અને મનનો તેમજ મન અને મસ્તિષ્કનો સંબંધ અબાધિત રીતે સંયુક્ત થયેલ છે. અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને સૌન્દર્યભાવયુક્ત મન સંકુચિત મસ્તિષ્કરૂપી સાધનયુક્ત હોવાથી, પોતાના ભાવ યથાવત્ પ્રગટ કરી શકતું નથી, તેમ મહાન-મસ્તિષ્કની અંદર સંકુચિત વિચારવાળું મન પણ, જોઇએ તેવો મસ્તિષ્કનો ઉપયોગ કરી શકતું નથી. સર્વાંગમાં સમ્પૂર્ણ રીતે ખીલેલ સુંદર મસ્તિષ્ક, અને વિશુદ્ધ તથા ધર્મયુક્ત ભાવોવાળું બુધ્ધિશાળી મન, એ કુદરતનો સૌથી અસુલ્યમાં અસુલ્ય પાલનો છે. જેનું મન કે મસ્તિષ્ક દુર્બળ છે, તેનાં જેવો દુનીયામાં કોઇ દુર્બળ નથી. ત્યારે જેનું મન અને મસ્તિષ્ક, પ્રબળશક્તિમાન અને સૌન્દર્યયુક્ત તથા આરોગ્ય છે, તેના જેવો સુંદર આરોગ્ય અને શક્તિમાન કોઇ પણ નથી. મસ્તિષ્ક બળ અને બુધ્ધિશક્તિ પાસે, પાર્થિવ પદાર્થો કે ધનાદિ વૈભવોની કંઈ પણ ગણના નથી. જ્યારે પાર્થિવ પદાર્થોનું મહત્વ, અને ભોગવૈભવનું સૌન્દર્ય, ગાંઠા કે ઘેલા મસ્તિષ્કવાળા મનુષ્યને માટે તદ્દન નકામું કે નિરર્થક છે. યોગ્ય મસ્તિષ્ક બળ અને શરીર સંપત્તિયુક્ત દેહધારીનું જીવન, ખરેખર અનુપમ અસુલ્ય અને સર્વરીતે પ્રશંસનીય છે. જ્યારે એક નિર્બળ મસ્તિષ્કથી થતાં કાર્યો, બહુજ નિર્બળ હોય છે, તેમજ એક સારા મગજનો, બહુજ નિર્બળ રીતે ઉપયોગ કરવાથી ગમે તેવું સાફ મસ્તિષ્ક પણ નિર્બળતાને પામે છે.

મનુષ્યની એવી એક પણ દશા કે હાલત નથી, જેમાં મસ્તિષ્કના યથાવત્ ઉપયોગની જરૂર ન હોય. આટલા માટે આ મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રનાં સમગ્ર સત્યસિધ્ધાન્તો અને સ્થિતિઓને, ખાસ અભ્યાસપૂર્વક સમજવાની પ્રત્યેક અવસ્થામાં સમ્પૂર્ણ જરૂર છે, એ વાત તદ્દન નિર્વિવાદ છે. જ્યારે આ વિષયનું અજ્ઞાન, જીવનની પ્રગતિને પ્રત્યેક પળે પ્રતિબાધક કે અડચણ કરતા નિવડે છે.

વર્તમાન કાલમાં સામાન્ય રીતે મનુષ્યો, જે મસ્તિષ્કશક્તિ ધરાવે છે, તેના કરતાં પણ શતશુણ્ણ અધિક શક્તિ, સામાન્ય રીતે ધરાવી શકે એવા સર્વ સંભવો છે.

મનુષ્યની છેક બાહ્યાવસ્થામાંથીજ આ મસ્તિષ્ક શક્તિનું કાર્ય, અતિ પ્રબળતાથી પ્રવર્તવા માંડે છે, ત્યારથી મનુષ્યની છેક આખરની અન્તઘડી સુધી, આ શક્તિનું કાર્ય નિરંતર ચાલુજ રહે છે. આ શું મસ્તિષ્કની, પ્રાણ કે વિદ્યુત્ શક્તિનો એછો પ્રભાવ છે ?

આ વિષયની ખાસ માહિતી માટે અમારું “આદારવિધિ” નામનું નાવું દ્રેશ વર્ગીયો.

ખામ કરી આપણા મસ્તિષ્ક અને જ્ઞાનતંતુઓની યથાર્થ સંરક્ષા અને મંલાજી રાખ-
તાં શિખવાની સમ્પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. તેજ પ્રમાણે આપણા બાળકોનાં મસ્તિષ્કને
પંથુ આરોગ્ય, પુષ્ટ અને સંરક્ષિત રાખવાનું શિક્ષણ, ખાત્યાવસ્થામાંથીજ આપતાં શી-
ખવવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. કારણ બધી કેળવણી અને કાર્યકૌશલ્ય અને સમગ્ર
જીવનના મુખ્ય અને દુઃખ, સદાચાર, અને દુરાચાર તથા શુભ અને અશુભ પ્રવૃત્તિ
રૂપ જીવનનો અને શાન્તિરૂપ મરણનો આધાર, આ મસ્તિષ્કની યથાર્થ ખીલવણીપરજ
અવલંબી રહેો છે. સર્વ પ્રકારની કેળવણી કે શિક્ષણ આપતાં પહેલાં, સારાં અને
વિસ્તૃત મસ્તિષ્કનાં અસ્તિત્વની સૌથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

આ મસ્તિષ્કની સંરક્ષા કેવી રીતે કરવી ? પ્રજાપરાધ કેને કહે છે ? મસ્તિષ્કના
અનેક પ્રકારના રોગોની ઉત્પત્તિ શાથી થાય છે ? તે તે રોગોનો પ્રતિકાર કરવામાટે
શું શું કરવું જોઈએ ? ઇત્યાદિ વિષયો કેટલેક અંશે વૈદ્યકશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ રાખે છે,
એટલે અમે તેનું વર્ણન અત્રે આપવાનું યોગ્ય ધારતા નથી. તેતે વિષયની માહિતી
માટે, તે તે વિષયના ગ્રન્થોનો ખાસ અભ્યાસ કરી માહિતી મેળવી લેવા, વાચક વર્ગને
અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે. આ સ્થળે તો માત્ર મસ્તિષ્કની અંદર કઈ કઈ શક્તિ-
ઓનો સમાવેશ થાય છે, અને તે તે શક્તિનાં સ્થાન આદિ કયાં, અને કેવી રીતે છે,
તથા તે તે સ્થાનની ખીલવણી અને કેળવણી આદિ કાર્યો કેવી રીતે થઈ શકે છે
તેનોજ વિચાર કરવાનો છે.

માનસિક શક્તિઓની વિવિધતાના પ્રમાણમાંજ મસ્તિષ્કમાં ભિન્ન
ભિન્ન માનસ અવયવોનું અસ્તિત્વ.

મનુષ્યના મન કે આત્માની અંદર બિન્ન બિન્ન પ્રકારની શક્તિઓ કે
વૃત્તિઓ છે, તેટલાજ અલગ અલગ અવયવો ત મનુષ્યના મસ્તિષ્કની રચના કર-
વામાં આવેલ છે. ઉપરોક્ત સિધ્ધાન્ત સ્પષ્ટ છે. તેને પુરાવાની કે સાબિતીની
જરૂર નથી, કુદરતના સમગ્ર કાર્યો આ માનસોત્તરે અનુકુળજ આ પણ એક કુદ-

રતના કરે છે. કુદરતના આ નિયમ પ્રમાણેજ આ બધાં અવયવો સંરક્ષિત રહેવાનું
સર્વત્ર ચાલ્યો આવે છે. તેમાં કદી કદી કોઈ પ્રકાર કે ન્યુનાધિકતા થતીજ નથી. એ
અગાઉના પ્રકરણમાં અમે સવિસ્તર લખેલ છે.

મસ્તિષ્ક અને અનુમસ્તિષ્ક પાછા, તેજ પ્રમાણે બિન્નબિન્ન પ્રકારનાં છે,
એ તેઓની અલગઅલગ પરિસ્થિતિ અને રચના દ્વારા પણ તદન સ્પષ્ટ છે. જો
ખાત્યાવસ્થામાંથીજ આપણે જાણીએ તો કુદરત તેને શામાટે
અલગ અલગ સ્થાન અને રૂપ આપેલ છે, તે વિલક્ષ્ય કરત ? કુદરતનું કોઈ પણ કાર્ય

પ્રયોગન વિનાનું હોતું નથી. બન્ને મસ્તિષ્કનો વિભાગ દર્શાવનાર તન્તુરીયમની અંદર પણ કંઈ ભેદ જરૂર સમાયેલ છે. પરંતુ મસ્તિષ્કના દરેક વિભાગને, લિંગ લિંગ શક્તિદર્શક અવયવરૂપે, કાર્યકર્તા તરીકે ગ્રહણ કરવાથી એ બધી મુશીબતો એકદમ દુર થઈ જાય છે.

સાંભળવાનું, જોવાનું કે સુંઘવાનું, તેમજ રૂધિરાભિસરણનું કે પાચનક્રિયા આદિ ક્રિયાઓનું કાર્ય, આખું શરીર એકત્રથઈ એકરૂપે કદી પણ કરતું નથી. એ આપણે પ્રતિદીનના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જાણીએ છીએ. શરીરની અંદર સાંભળવાને માટે કાન, જોવા માટે આંખ, સુઘવા માટે નાક, સ્વાદ ગ્રહણ કરવા માટે જીહ્વા, સ્પર્શજ્ઞાન માટે ત્વચા અને પાચનક્રિયા માટે પચનેન્દ્રિયના અલગ અલગ અવયવો જેવાં કે આમાશય યકૃત, પ્લીહા, આન્ત્રઆદિ તેમજ રૂધિરાભિસરણ માટે હૃદય, ફેફસાં નાડીનસ, કેશવાહિની આદિ, શરીરના પ્રત્યેક અવયવની, અલગ અલગ પ્રકારની રચના, સ્થિતિ અને કાર્ય છે, તેજ પ્રમાણે માનસિક કાર્યના, અલગ અલગ વિભાગાનુસાર મસ્તિષ્ક શક્તિઓનાં વિભાગ અને અલગ અલગ અવયવોની પણ તેજ પ્રમાણે જરૂરીયાત છે. આખું મસ્તિષ્ક મનુષ્યના સર્વ વિચારને અમલમાં મુકવા માટે, સમગ્ર રૂપે કદી પણ પ્રવર્તતું નથી, પણ દરેક પ્રકારની લિંગ લિંગ શક્તિને પ્રદર્શિત કરનાર અલગ અલગ અવયવ હોય છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રની સમગ્ર મહાન ઈમારતનો આ ઉપરોક્ત સિદ્ધાન્ત, એક મહાન ચાવી રૂપ છે; જેને અસત્ય ઠરાવવા માટે સમગ્ર ભૂમંડળના વિદ્વાનો પણ, કદી સમર્થ થઈ શકનાર નથી. કારણ એ એક કુદરતી, અત્યંત અને અચિનાશી. તથા યથાર્થ અને મૃત્યુની નિયમાનુસાર સિદ્ધાન્ત છે.

એરીસ્ટોટલ નામનો તત્ત્વવેત્તા પણ ઉપર પ્રમાણેજ મત ધરાવતો હતો, જેનો સાધારણરીતે સર્વત્ર સ્વિકાર કરવામાં આવેલ છે.

રેડીક્ષનના ખીશપ, આલમર્ટ, ધીઝિટે, તેરમાં સૈકામાં મસ્તિષ્કનો એક નકશો ચિત્ર્યો હતો જેમાં મસ્તિષ્કના, ખાસ ખાસ પ્રદેશનું અલગ અલગ કાર્ય સચિત્ર દર્શાવવામાં આવેલ હતું. આ નકશાની. ૧૮૨૨માં ડા. ગોલે તેમજ સ્પર્જીયમે કોપી કરી હતી

બ્યુટાવીકે ડાલકે પોતાના “સ્મરણશક્તિની સંવૃષ્ઠિ” નામના ગ્રન્થમાં માનસિક શક્તિઓના મસ્તિષ્કમાંના અલગ અલગ સ્થાનોનું વર્ણન આપેલું છે

ડા. બોનેટ પણ કહે છે કે “The Brain is a very complicated organ or rather, an assemblage of very different organs—Bonnet.

ઉપરોક્ત સર્વ મહાન્ ડાક્ટરોનાં અભિપ્રાયોની પુષ્ટિ, નીચે ટાકવામાં આવેલ કેટલાક પ્રતિદિવસના અનુભવગમ્ય દૃષ્ટાન્તોથી પણ અનેક રીતે થઈ શકે છે.

૧. એકજ વિષયમાં મનને અને મગજને રોકી ન રાખતાં, થોડે થોડે અમયે વિષયાન્તર કરવાથી, મનને તેમજ મગજને આરામ મળે છે. જેવી રીતે લિન્ન લિન્ન પ્રકારની વ્યાયામ કરવાથી, શરીરના અલગ અલગ સ્નાયુ સમુદાયને ગતિ અને શક્તિ મળે છે, તેજ પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન માનસિક કાર્યની ફેરબદલી કરવાથી, મગજની અલગ અલગ શક્તિઓને વ્યાયામ મળે છે. ન્યારે અન્ય શક્તિઓને આરામ મળે છે. આખો દિવસ વાંચીને કે લખીને થાકી ગયેલ કારકુન કે અમલદારને, ફરવા જવાથી આરામ મળે છે. ન્યારે આખો દિવસ મુસાફરી કરી થાકી ગયેલ મુસાફરને જરા સુખે સુવાથી આરામ પ્રાપ્ત થાય છે.

એજ પ્રમાણે, અભ્યાસ, વાંચન, કે અન્યાન્ય વૃત્તિના વિષયોની ફેરબદલી કરવાથી, મગજની પ્રત્યેક શક્તિને આવશ્યકતાનુસાર આરામ, આનંદ અને પુષ્ટી-કે વિશ્રાન્તિ આપીશકાય છે. જો, લિન્નલિન્ન પ્રકારના કાર્યો સમગ્ર મસ્તિષ્કદ્વારાજ થતા હોત, અથવા એકજ અવયવદ્વારા બધાં કાર્યો થતાં હોય, તો તો તેને આરામ, મગવાનો સંભવજ કયાં રહે? તેથી તો ઉલટાં વધારે શ્રમિત થઈજવાનો અધિક સંભવ છે.

૨. લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિઓમાં, લિન્ન લિન્ન પ્રકારની કુદરતી બક્ષિસો, અને સ્વભાવો તેમજ એકજ વ્યક્તિમાં અનેક પ્રકારની શક્તિઓનું ન્યુનાધિક પ્રમાણ જોવામાં આવે છે, જેથી એ સાબીત થાય છે, કે તે તે માનસિક શક્તિઓ અને તેના અવયવો પણ સ્વભાવિક રીતેજ લિન્નલિન્ન પ્રકારનાજ હોવા જોઈએ.

૩. સ્ત્રી અને પુરુષોનાં સ્વભાવની સર્વતંત્રસિધ્ધ પારસ્પરિક નૂન્યાધિકતા પણ સ્ત્રી અને પુરુષનાં અમુક અમુક અવયવોની અધિક ખીલવણી અને સંવૃષ્ઠિનેજ આભારી હોય, એમ જણાય છે. પુરુષવર્ગમાં ન્યારે શરીરબળ અને શૈર્ષ્ય આદિ શક્તિનું પ્રાબલ્ય જણાઈ આવે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓની અંદર ગૃહલાગણીઓ અને શ્રદ્ધાનું અતિ પ્રબળ પ્રમાણ જોવામાં આવે છે.

૪. અમુક વ્યક્તિમાં કોઈ ખાસ શક્તિ, અન્ય વ્યક્તિ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. કોઈની સ્મરણશક્તિ બહુજ તીવ્ર હોય છે અને તેથી જે કોઈ વિષય સંબુધ્ધ મન જાય, તે તરતજ સ્મરણશક્તિથી ઘડણુ કરી લેછે, જ્યારે બીજી વ્યક્તિમાં તે શક્તિની ખામી હોવાથી, તેને વારંવાર યાદ કરવા છતાં પણ વિસ્મરણ થઈ જાય છે. જ્યારે કેટલાક પુરુષો બહુજ ઉચ્ચ પ્રકારનું મનન કરી શકે છે, પણ સરલતાથી યાદ કંઈ પણ રાખી શકતા નથી, જ્યારે વળી ત્રીજી વ્યક્તિ સ્મરણ કે મનન કંઈ પણ યથાવત્ કરી શકતી નથી, પણ ગાવાનું કાર્ય બહુજ ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે છે.

ઉપરોક્ત સર્વ પ્રમાણથી એ સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે—“લિન્ટ લિન્ટ શક્તિ-ઓને પ્રગટ કરવા માટે મસ્તિષ્કની અંદર અલગ અલગ માનસ અવયવો અસ્તિત્વ ધરાવે છે.”

ઉપરોક્ત સર્વ લખાણનો સારાંશ એ છે કે

૧ મન અનેક પ્રકારની શક્તિ કે વૃત્તિથી યુક્ત છે.

૨ મસ્તિષ્ક એ મનને પોતાના ભાવો પ્રદર્શિત કરવાનું મુખ્ય અવયવ છે અને એટલા માટે મનની શક્તિઓ કે વૃત્તિઓની સંખ્યાનુસાર, અલગ અલગ માનસ અવયવોના સમુદાયથી મનુષ્યનું મસ્તિષ્ક બનેલું છે.

૩ ઉપરોક્ત શક્તિ કે વૃત્તિઓમાંના જે જે અવયવો જેટલા અંશમાં પ્રગળ કે નિર્ગળ હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં પોતપોતાની શક્તિ, આવશ્યકતાનુસાર હુમેશાં પ્રદર્શિત કરી શકે છે.

૪ વળી મનુષ્યની કેટલીક શક્તિઓ જુદે જુદે સમયે અને અવસ્થાએ ખાસ મળી શકે છે. જ્યારે કેટલીક શક્તિઓ, વૃષ્ઠાવસ્થાએ પહોંચતાં મૈત્રી પ્રથમ ધીમે ધીમે હસને પ્રાપ્ત થાય છે. કામવાસનાની વૃત્તિ સુવાસ્થામાંજ પૂર્ણ રૂપે ખીલવવા લાગે છે ક્રુધા અને પિપાસાવૃત્તિ, જન્મની સાથેજ ખીલતી જાય છે, પણ વૃષ્ઠાવસ્થામાં તે ધીરે ધીરે હસ થવા લાગે છે.

૫ પણ મનનાત્મક શક્તિઓ અને નૈતિક શક્તિઓનું કાર્ય છેક આખરી અવસ્થા સુધી નિરંતર, હસ થવા વિના આત્માજ કરે છે.

૬ કોઈ પણ ખાસ અવયવની ગાંડાઈ કે ચેલછા અને ખાકીના અવયવોની સુસ્થિતિ પણ એજ દર્શાવે છે કે “મસ્તિષ્કની અંદર પ્રત્યેક શક્તિના અવયવ અલગ અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે;

૭ કેટલાક પુરુષો પ્રેમચેલો હોય છે. કેટલાક કથસત્રસ્ત હોય છે. કેટલાક ભક્તિભાવની ચેલછાયુક્ત હોય છે, જ્યારે કેટલાકમાં કળાકૌશલ્ય પાછળની ચેલછાએ ઘર કરેલું હોય છે. જ્યારે બીજી બધી બાબતોમાં બહુજ ડાહ્યા, શાણા, અને ચતુર હોય છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર આવી વિભિન્નતાના બધા પ્રશ્નોનો યથાવત્ નિર્ણય કરવા સમર્થ છે.

૭ મનુષ્યની સ્વભાવસ્થા પણ ઉપરોક્ત બાળતો અને સિદ્ધાન્તને પુરી આપે છે. સ્વભાવની અંદર જ્યારે બીજી બધી વૃત્તિઓ નિદ્રાવશ હોય છે, ત્યારે જે જે ચાર વૃત્તિઓ અર્ધ-જાગૃત હાલતમાં અવિશ્રાન્ત હોય છે, તેઓ વિચારાત્મક કાર્ય કરી રહેલ હોય, છે. જે એમ ન હોય તો એકજ વ્યક્તિ, જે ભરનિદ્રામાં પલંગપર પ્રેમથી હાથ પગ પ્રસારી પોતી રહેલ છે, તેવીજ હાલતમાં દોડવા, ચાલવા અને કુદવા, તેમજ દેશદેશાન્તરમાં હુરવા ફરવાનો તેમજ મિત્રવર્ગ સાથે વાતચિત કરવાનો અનુભવ પલંગમાં પડ્યા છતાં, કેવી રીતે કરી શકે ? અને પોતે જાતે સ્વભાવસ્થામાં જે કંઈ કરી રહ્યો છે, તે કેમ તેજ વખતે બાળી શકતો નથી ? મસ્તિષ્કશક્તિના અલગ અલગ અવયવોનાં અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટે, આથી વિશેષ પ્રબળ પ્રમાણની શું જરૂર છે ?

૮ હાસ્યોત્પાદક હવા તેમજ માદક દ્રવ્યો કેટલાક વ્યક્તિને વાતુડીયા, કેટલાકને આનંદી, કેટલાકને વકૃત્વશક્તિયુક્ત, અને કેટલાકને તદન દીલગીર મન્દો-ત્માહ કોપી કે ક્રૂર, અથવા વિષયવાસનાયુક્ત કે અપજ બનાવી મુકે છે. જ્યારે કેટલાકને તદન મૂઢ બનાવી મુકે છે. એનું કારણ પણ મનુષ્યની અલગ અલગ શક્તિનાં અવયવપર તેથી થતી ન્યૂનાધિક અસરજ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે; જે આપુ મસ્તિષ્ક સમગ્રરૂપે કાર્ય કરતું હોય, તો બધી શક્તિઓ પર એકી વખતે એક સરખીજ અસર થવી જોઈએ. પણ તેમ તો થતું નથી.

મસ્તિષ્કનું કદ અને માનસશક્તિનો સંબંધ.

ખીછ બધી રીતિઓ, અને આસપાસના બધા સંજોગો બરાબર એક સરખા હોય, તો મસ્તિષ્કના અવયવોનાં ન્યૂનાધિક કદના પ્રમાણમાં, તે દ્વારા પ્રકટ થતી શક્તિની પણ ન્યૂનાધિકતા-સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આ પણ એક મસ્તિષ્કશાસ્ત્રનો સર્વત્ર સિદ્ધાંત છે.

સામાન્યરીતે કદના પ્રમાણથીજ, બળ કે શક્તિનું અનુમાન વ્યહવારમાં સર્વત્ર થાય છે. એક સરખાં ઘાસના બે ખેતરો છે જેમાંનું એક મોટું છે અને બીજું નાનું છે, તો નાનાં કરતાં મોટા ખેતરમાં વધારે ઘાસ હોવુંજ જોઈએ. એ તદ્દન સ્પષ્ટજ છે. પાંચ રતલ સુતરના દોરડા કરતાં ૧૦ રતલનું દોરડું વધારે મોટું લાંબુ કે પહોળું અથવા વજનમાં ભારે હોવુંજ જોઈએ એ દેખીતી વાત છે.

આજ પ્રમાણે નાનાં મસ્તિષ્ક કરતાં મોટાં મસ્તિષ્ક હંમેશાં શક્તિ અને શુષ્કમાં પણ તેટલીજ વિશેષતા ધરાવે એ તદ્દન ખુલ્લું છે.

દ્રાણતન્તુ પ્રાબલ્ય. ત્રીવદ્રાણેન્દ્રિયવાળા પશુઓનાં નાક હંમેશાં લાંબા હોય છે અને એટલા માટે તેઓનાં ગન્ધવાહક જ્ઞાનતન્તુઓ અને દ્રાણેન્દ્રિયો પણ લાંબી અને વિસ્તૃત હોય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે શિકારી કુતરાં, વઢ, સિંહ, રિંછ વિગેરે. શિકારી કુતરાઓનો આંખથી નસકેરાં સુધીનો ભાગ બહુજ લાંબો હોય છે. તેમ

મસ્તિષ્કના કદનાં પ્રમાણમાંજ મનોબળનું અસ્તિત્વ સર્વત્ર જોવામાં આવેછે.

મહાન પુરૂષોના મસ્તિષ્ક પણ મહાન હોય છે. કયુવીયર નામના નેચરા-લીસ્ટનું-મસ્તિષ્ક ૪ રતલ અને ૬૨ આઉંસ કરતાં પણ વધારે વજનદાર હતું. નેપોલીયન બોનાપાર્ટનું મગજ પણ, તેજ પ્રમાણે મોટું હતું. આપણા દેશના મહાન પુરૂષોમાં અગ્રગણ્ય સ્વામી હયાનન્દ સરસ્વતી, રાજરામમોહનરાય, કેશવચંદ્ર સેન અને મહાદેવ ગોવિન્દ સનડે તથા ઓ. જગન્નાથ શંકરશેઠ કે જેનું બાવલુ મુંબઈના ટાઉન હોલમાં ખુલ્લુ મુકવામાં આવેલ છે, તે બધાના મસ્તિષ્ક ખાસ પ્રમાણમાં વિસ્તૃત અને મોટાં હતાં. વર્તમાન કાળના મહાન પુરૂષોમાં શ્રીયુત્ દાદાભાઈ નવરોદજી, મીં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મીં ગોખલે અને બીજા મહાન પુરૂષોના મસ્તિષ્ક પણ સામાન્ય જનસમાજના મસ્તિષ્ક કરતાં, અનેક રીતે ચડીયાતા, સંવૃદ્ધ અને મહાન છે. મહાન નેપોલીયનનું મસ્તિષ્ક, ૨૪ ઇંચ કરતાં પણ ઘેરાવામાં વધારે હોયું જોઈએ, એમ તેની ટોપીના ઘેરાવા પરથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. વેબ્સ્ટર ડીક્ને-રીના સંગ્રહકર્તા મી. વેબ્સ્ટરનું મસ્તિષ્ક પણ, તેજ પ્રમાણે સાડીચોવીશ ઇંચ કરતાં પણ વધારે હતું. ફ્રેન્ચરેવોલ્યુશનના સુપ્રસિદ્ધ લેખક બર્કનું મસ્તિષ્ક પણ આજ પ્રમાણે કદમાં ઘણું મોટું હતું. હુનીયાના ગમે તે દેશ કે કાળના મહાન પુરૂષોના મસ્તિષ્ક તમે તપાસો અને તુલના કરશો, તો ઉપરોક્ત સિધ્ધાન્તની સત્યતા સર્વત્ર એક સરખીજ અનુભવમાં આવશે. ડા. ફાઉલર, કોમ્બ, સ્પર્જીયમ, અને ગાલ, આદિ મહાન અનુભવી અને સુપ્રસિદ્ધ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રીઓનો પણ એજ અભિપ્રાય અને સિધ્ધાન્ત છે કે “જેમ મસ્તિષ્કનું કદ મોટું, તેમ તેની અંદરની માનસિક-શક્તિની પણ પ્રબળતા સમજવી.”

વળી મનુષ્યની માનસિકશક્તિઓ, જેમ જેમ સળગ કે સશક્ત થઈ મંવૃષ્ઠ થતી જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં મસ્તિષ્કનું કદ પણ હુમેશાં સંવૃષ્ઠ થતું જાય છે. નાના બાળકોનાં મસ્તિષ્ક શરૂઆતમાં નાના હોય છે, પણ તેઓની માનસિકશક્તિઓની ખીલવણીની સાથેજ, તેઓના મસ્તિષ્ક પણ પ્રમાણસર ખીલવા લાગે છે, જે પૂર્ણ ચુવાવસ્થામાં સમ્પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ વૃધ્ધાવસ્થારૂપ દ્વિતીય બા-લ્યાવસ્થામાં મસ્તિષ્કની શક્તિઓ જેટલે અંશે ક્ષીણ થાય છે, તેટલા અંશમાં મસ્તિષ્કનું કદ પણ કમી થતું જાય છે.

ઘણા મૂઢમાણ્યો (Idiots) ના મસ્તિષ્ક ખુદ નાનાં હોય છે. ડા. ગાલ કહે છે કે “Complete intelligence is absolutely impossible, with a head below fourteen inches in circumference. In such cases idiosyncy more or less complete, invariably ensues. To this rule no exception ever has been or ever will be found.”—

Dr. Gall.

“ I have never found in ancient or modern times, any man of great genius whose head was not large especially in his forehead. The Busts and engravings of Homer, Socrates, Plato, Demosthenes, Pliny, Bacon, Sully, Galileo, Montaigne, Corneille, Racine, Bossuet; Newton, Leibnitz, Locke, Franklin, Kent, Schuller &c. show that they had large heads ”--

Dr. Gall.

૬. સ્પર્જીદ્વાર કહે છે કે “ We have made such a number of observations in various countries, that we have no hesitation in affirming that too small a brain, is unfit for the manifestation of the mind, though idiotism may result from other causes, ”—

Spurzheime.

ઝેડીનબર્ગ ફ્રેનાલ્ડશુકલ જર્નલમાં એક સ્થળે એક મૂઠ ઇડીયટના અને સલ્વરામમોહનરાયના મસ્તિષ્કનાં સાથે ચિત્ર આપી, ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિયુક્ત અને મૂર્ખતાપૂર્ણ મસ્તિષ્કની સચિત્ર તુલના કરવામાં આવેલ છે, જેનું યથાર્થ નિદર્શન સાથેના પ્લેક નં. ૯. અને ૧૦. પરથી યથાવત થઈ શકશે.

બધા મસ્તિષ્કશાસ્ત્રીઓ, મસ્તિષ્કના કદ અને માનસશક્તિના ઉપરોક્ત સિદ્ધાન્તને, સર્વતન્ત્ર સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વિકારે છે. છતાં પણ મનુષ્યની મસ્તિષ્કશક્તિને યથાવત પ્રદર્શિત કરવામાં બીજાં અનેક કારણો સહાયભૂત થાય છે. યથાયોગ્ય સ્વાસ્થ્ય અથવા આરાગ્ય, યોગ્ય આહાર વિહાર, બ્રહ્મચર્ય, યથાયોગ્ય શરીર સમ્પત્તિ અને ઝોવી બીજી અનેક સ્થિતિઓની મનુષ્યના મસ્તિષ્ક પર અને આચાર વિચાર તેમજ વર્તન પર અનેક રીતે અતિપ્રબળ અસર થાય છે.

કેટલીક વખત ઘણાજ અપજ, હુશીયાર, ચાલાક, લાયક, સાહિત્યપ્રેમી, અને બુદ્ધિમાન સુપ્રસિદ્ધ વજ્ઞાઓના મસ્તિષ્ક પણ, સાધારણ કદના જોવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓના મસ્તિષ્કનો મેંદુ, પ્રમાણમાં અધિક ન હોવા છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો હોય છે. આવા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ અન્ય વ્યક્તિઓ પર અધિકાર નથી ભોગવતા, પણ સર્વત્ર પ્રશંસાને પાત્ર થાય છે. શરીરબળમાં બહુજ પ્રબળ શક્તિમાન હોતા નથી, પણ બુદ્ધિબળમાં ઘણાજ આગળ વધેલા હોય છે, અને ગંભીરશય હોવા કરતાં કેઈ પણ વિષયની અતિતીવ્ર ગ્રહણશક્તિવાળા કે મેધાયુક્ત હોય છે. સામાન્ય સંજોગોમાં અને અનુકુળ પરિસ્થિતિમાં તેઓ જો કે બહુજ સારા દેખાવ અને પ્રશંસાત્મક કાર્યો કરી શકે છે, પણ નેપોલીયન અને કોમવેલ કે શીવાજી અને રાણા પ્રતાપ કે અર્જુન અથવા પૃથુરાજ કે મી. ગાંધી અને વ્યુથર તેમજ સ્વામી દયાનન્દની માફક, અસાધારણ પ્રસંગોમાં આવા પુરુષો દલી શક્તા નથી.

સમગ્ર દેશ અને મહાન પ્રજાના નશીળની આવીને માથે લઈ ફરનારા, મહાન યુગોને પ્રવર્તાવનાર-યુગપ્રવર્તકોનું અતિભિન્નબુદ્ધિભળ કે આત્મભળ, કે જેને લીધે પ્રજાઓના જીવનમાં અનેક પ્રકારના ફેરફાર થવા પામે છે, તેવું કાર્ય તેવા પુરૂષો કદી પણ દર્શાવી શકતા નથી, કે કરી શકતા નથી. આવા યુગપ્રવર્તાવનાર આર્યાવર્તના વર્તમાનકાળના મહાન પુરૂષોમાં, સ્વામી હયાનન્દ, સ્વામી સમતીર્થ, રાનડે, કેશવચંદ્રસેન, વડોદરાના મહારાજ સાહેબ સર સયાજીરાવ અને મહાન દેશભક્ત મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની, આ સ્થળે ગણના કરવામાં અમે કરી પણ અતિશયોક્તિ કરતા નથી.

પ્રકરણ ૩ જી.

લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓના મસ્તિક્કની મનુષ્યનાં મસ્તિક્ક સાથે સરખામણી.

પ્રાણીમાત્ર અને મનુષ્યવર્ગના શરીર તેમજ, મસ્તિક્કની રચના, કુદરતે એકજ સામાન્ય સિદ્ધાન્તાનુસાર કરેલી છે. તેઓના અને મનુષ્યના શરીરના અવયવોના કાર્ય વિભાગની રચના લગભગ, સામાન્ય રીતે એક સરખીજ છે. મનુષ્ય તેમજ પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વિગેરે એક સરખી રીતેજ સામપ્રવાસ ગ્રહણ કરે છે, અને તેટલામાટે તેને પ્રાણીઓ કહેવામાં આવે છે. પ્રાણીમાત્ર એક સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તરીકે પોતાના જીવન નિર્વાહાર્ય અન્ન, જળ, અને નિદ્રા આદિ, સામાન્ય જીવનની જરૂરીયાતની વસ્તુઓનો એક સરખીરીતે ઉપયોગ કરે છે આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન આદિની પ્રવૃત્તિ પણ પ્રાણી માત્રમાં એક સરખી રીતેજ પ્રસરી રહેલ છે. એક પણ પ્રાણી આખા વિશ્વમાં એવું જોવામાં નથી આવતું, કે જેમાં ઉપરોક્ત એકાદ પણ પ્રવૃત્તિનો તદ્દન અભાવ હોય.

વળી તેઓની અદરના અલગ અલગ અવયવો પણ હમેશાં લગભગ એકસરખાજ કાર્ય કરી રહ્યા છે. પ્રત્યેક પ્રાણીને જોવા માટે આખ અને પ્રકાશની જરૂર છે, તો પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ જોવામાટે આંખ અને પ્રકાશ બન્નેનું સચુક્તિ સમ્મેલન કરી યથાયોગ્ય બનાવટ કરેલ છે. વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રાણીને જે કંઈ જોવાનું હોય, તે હમેશાં ચક્ષુદ્વારાજ અને પ્રકાશની સહાયથીજ, દર્શનશક્તિનાં નિયમાનુસારજ જોઈ શકે છે. પણ કોઈ કાનદ્વારા જોતું હોય, અને કોઈ નાકદ્વારા પદાર્થોનું દર્શન કરતું હોય એમ કયાંય પણ જોવામાં આવતું નથી આજ પ્રમાણે, પચનેન્દ્રિયના અવયવો અને હસ્ત પાદાદિ કર્મેન્દ્રિયના કાર્યવિભાગની રચના અને કાર્યપદ્ધતિ તથા ઉપયોગ આદિ એક મળાંજ છે પ્રત્યેક પ્રાણીને ગતિકરવા માટે રનાયુઓનાં અનેક

પ્રકારનાં ચલન વલન આદિની હુમેશાં જરૂર પડે છે. કારણ કુદરતનો એ (નયમ છે કે, “બધી જાતની ગતિ હુમેશાં શરીરસ્થ સ્નાયુઓનાં સંકોચ વિકાસદ્વારાજ થઈ શકે.”

આપણે જોતાં, અનન્ત આકાશમાં પાંખોદ્વારા ઉપર ઉડતું મહાન ગરૂડ, મનુદની અંદર સપાટા મારતી મહાન વેગયુક્ત વેહેલ અને આ ભુમીના પૃથ્થ પર ઉંચું માથું અને ટટાર છાતી રાખી ચાલનાર, સર્વોપરી સત્તાધારી મનુષ્ય પણ પોતાની સર્વ પ્રકારની ગતિ અને ચલન વલન આદિ ક્રિયા, હુમેશાં સ્નાયુઓની ગતિ દ્વારાજ પ્રગટ કરે છે. આવા અસંખ્ય દ્રષ્ટાન્તોથી ઉપરોક્ત વિષયની સાબિતિ આપી શકાય તેમ છે, અને ઇશ્વરે જો બધાં પ્રાણીઓના શરીરની રચના, મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના મિધ્ધાન્તાનુસારજ કરી છે, અને એ સિધ્ધાન્ત ખરેખર સ્વિકારવા યોગ્યજ છે, તો પછી પ્રત્યેક પ્રકારના પશુ, પક્ષી અને કીટ પતંગાદિની રચના પણ તેજ નિયમાનુસાર જ ન બનાવવામાં આવી હોય ?

મસ્તિષ્ક ધરાવનાર પ્રત્યેક પ્રાણીના વિષયમાં, ઉપરોક્ત મસ્તિષ્કશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત તદ્દન સત્ય છે. એ આ વિષયના વિશેષ વર્ણનથી તદ્દન ખુલ્લુ થશે. આ વિષયની તપાસ માટે કાનના મધ્યગિન્દુનો, કર્ણવિવરના મધ્યપ્રદેશનો, આપણે મધ્ય ગિન્દુ તરીકે સ્વિકાર કરી, આ વિષયની સમાલોચના શરૂ કરીશું. જન્ને કર્ણવિવરનો મધ્યપ્રદેશ કે જ્યાંથી કરોટરજીભુની ખરાબર શરૂઆત થાય છે, તેની ખરાબર ઉપરના પ્રદેશમાંથી મસ્તિષ્કની શરૂઆત થાય છે.

મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર, મમગ્ર પશુવૃત્તિઓનું સ્થાન, કાનની આસપાસના પ્રદેશમાં સુવ્યવસ્થિત થઈ રહેલ છે. જ્યારે નૈતિક શક્તિઓ મસ્તિષ્કના ઉપરના ભાગમાં અવસ્થિત છે. મનનશક્તિઓનું સ્થાન કપાળના ઉપરના વિભાગમાં આવેલ છે જ્યારે અવલોકનશક્તિ અને મેધાશક્તિનું સ્થાન કપાળના મધ્યમાં અને આંખની આસપાસના ઉપરના પ્રદેશમાં આવી રહેલ છે. (ભુઓ આ. નં. ૧૧)

મનુષ્ય અને પશુઓમાં ઉપરોક્ત પશુવૃત્તિઓ, સામાન્ય રીતે એક સરખી હોય છે. ખાણું, પીણું, આત્મરક્ષણ કરવું, આતુર્ય, ખ્યાર, મૈથુન, વાત્સલ્યભાવ, ભય, પ્રેમ, ક્રોધ અને શૌર્ય આદિ શુભા જન્નેમાં સામાન્ય છે, અને જો મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર મત્ય હોય. તો મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર ઉપરોક્ત શક્તિઓના કાનની આસપાસ આવેલા સ્થાન પણ, તેટલાંજ વિસ્તૃત અને મહત્વયુક્ત હોવાં જોઈએ, અને લગભગ છે પણ તેમજ. ટુકેમાં જન્ને વર્ગમાં જે શક્તિ સામાન્ય રીતે એક સરખી હોય છે, તેઓની તે શક્તિના અવયવ પણ એક સરખાંજ ખીલેલાં હોવાં જોઈએ.

પશુ તેમજ મનુષ્યમાં જોવા જાણવાની શક્તિઓ પણ, હુમેશાં એક સરખી રીતેજ કાર્યતત્પર હોય છે. આ શક્તિઓનું સ્થાન, આંખની આસપાસ અને ઉચર આવેલ છે. મસ્તિષ્કના તળીયાનો પ્રદેશ સામાન્ય રીતે જન્નેમાં લગભગ મરખા પ્રમાણમાં ખીલેલ હોય છે. પણ નૈતિક અને ધાર્મિકવૃત્તિઓનાં અવયવવાળા પ્રદેશની ખીલવાળીમાં, અત્યન્ત ભેદભાવ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

મનુષ્યની અંદર મનનશક્તિઓનું પ્રાબલ્ય છે, જ્યારે પશુઓમાં તે શક્તિની લગભગ ખામી છે. જો કે કોઈ કોઈ પશુઓની અંદર પણ કેટલેક અંશે તર્કશક્તિ જોવામાં આવે છે ખરી, તો પણ મનુષ્યની બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ સાથે મરખાવતાં તે તદ્દન નજીવીજ છે. જ્યારે મનુષ્યનું તો એ ખાસ લક્ષણ, શુભ અથવા મુખ્ય શક્તિ છે. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ, માત્ર એ મનનશક્તિઓનેજ આભારી છે.

મનનશક્તિનાં અવયવો, કપાલના છેક ઉપરના પ્રદેશમાં, તુલનાશક્તિની જાને ખાલુમાં, કપાલના ખુણાપર આવેલાં છે. જ્યારે આ અવયવો સારી રીતે ખીલેલાં હોય છે, ત્યારે તે અવયવના પ્રમાણમાં કપાળને વિસ્તૃત, ઉચ્ચ અને લગભગ ચોરસાકૃતિ બનાવે છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તાનુસાર મનુષ્યમાં જેમ મનનશક્તિની અધિકતા હોય, તે પ્રમાણે તેના મસ્તિષ્કનો કપાળનો ઉપરનો વિભાગ, હમેશાં ઉચ્ચ વિસ્તૃત, અને પ્રપૂર્ણજ હોવો જોઈએ, એ તદ્દન સુસ્પષ્ટ છે; અને કુદરતમાં પણ તે પ્રમાણજ જોવામાં આવે છે. મનુષ્યનું કપાળ હમેશાં ઉન્નત અને પશુઓ કરતાં ઉચ્ચ અને વિસ્તૃત હોય છે, જે મનનશક્તિની, અધિકતા સ્પષ્ટરીતે દર્શાવે છે, જ્યારે પશુઓમાં જેમ કપાળજ હોતું નથી, તેમ મનન શક્તિની પણ ખામી, સર્વત્ર સુપ્રસિધ્ધ છે.

મનુષ્યની અંદર નૈતિક અને ધાર્મિકવૃત્તિના અવયવો પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે. જ્યારે પશુઓમાં તેવી વૃત્તિની, તેમજ અવયવોની પણ ખામી છે. એક કુતરાને કે હુકરને પ્રાર્થના કરતાં કે વિચાર કેળવતાં શિખવવું, એ કદીપણ શક્ય નથી. કારણ તેઓની અંદર તેવી માનસિક શક્તિની તેમજ તેવી શક્તિ પ્રદર્શિત કરવાનાં અવયવની ખામી છે. કારણ તેઓનાં મસ્તિષ્ક, દ્રાણેન્દ્રિયના અવયવ પામેથી એકદમ પાછળ તરફ ઢળી જતાં હોય છે. જ્યારે મનુષ્યનું કપાળ તો મનન અને ચિન્તન શક્તિના પ્રમાણમાં, નાકની ઉપર ઉચ્ચ અને વિસ્તૃત હોય છે. તેમજ મનુષ્યની નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિના પ્રમાણમાં, કર્ણપ્રદેશથી મધ્યમાં પણ ઉચ્ચ અને પહોળું હોય છે; જ્યારે પશુઓમાં તેવી સ્થિતિનો તદ્દન અભાવ છે આ કંઈ એક આકસ્મિક બનાવ નથી, પણ એક વિશ્વવ્યાપક સિદ્ધાન્ત છે, સર્વ દેશ અને કાળમાં મનુષ્ય અને પશુઓ વચ્ચે એ તફાવત એક સરખા પ્રમાણમાં નહિ તો પણ સામાન્ય રીતે માલુમ પડે છે. દર્શનશક્તિ અને મનનશક્તિનો ઉપયોગ કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ જાતિઅનુસાર અને અવલોકનદ્વારા આ વિષયની પોતાની ખાત્રી સમ્પૂર્ણતયા કરી શકે તેવું છે. તો પછી “પ્રત્યક્ષે કિં પ્રમાણમ્” પ્રત્યક્ષ વિષયમાં વિશેષ પ્રમાણે આપવાની શી જરૂર છે. ?

જેમ કપાળ ઉચ્ચ, તેમ બુદ્ધિશક્તિ અને મનનશક્તિની અધિકતા સમજવી સર્પ, ટર્ટલ, દેડકા, મગર, વિગેરે પ્રાણીઓ, જેઓમાં બહુ ઓછી સમજ શક્તિ છે, તેઓનાં કપાળ બહુજ નમેલાં હોય છે. છતાં પણ સર્પ અને વાનર તથા વાનર અને બાબુનનાં કપાળ સરખાવી જુઓ. આ ન, ૧૨ ને ૧૩, ૧૩ ને ૧૪ તો ઓછી સમજશક્તિવાળા પ્રાણીના કપાળની, વિશેષ સમજશક્તિવાળાં પ્રાણીના કપાળ માથે મરખામણી કરી જોતાં આ સિદ્ધાન્તની સત્યતા સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવશે.

બળદ ગાય અને ઘોડા આદિ કેટલાંક પશુઓમાં, પોતાના ઘણીનાં ઘર શોધી કાઢવાની અભયબ શક્તિ હોય છે. ગમે તેવી અધારી રાત્રે પણ ન્યાં ભૂલાં પડ્યાં હોય, ત્યાંથી પણ પોતાનું મૂળ ઘર શોધી કાઢી ઘેર પાછાં આવે છે. ઘણાં કુતરાંઓની અંદર પણ આવી શક્તિ હોય છે. તેનું કારણ એજ છે કે તેવા પશુઓની બંને આખ વચ્ચેનું અન્તર બહુજ વિસ્તૃત હોય છે, જે આકૃતિજ્ઞાનના કે યોગજી કાઢવાના અવયવની પ્રબળતા દર્શાવે છે.

હું ન્યારે ઘાટકુપરમાં રહેતો હતો, ત્યારે મારી પાને બે નાનાં કુતરાં હતાં, જે ઘાટકુપરના સ્ટેશન મુખી મારી સાથે આવતા અને હું મારી નોકરી પર, મુંબઈમાં કોટમા મુખોધિનીપ્રેસ પર જતો હતો મારા કુતરાંએ પણ રનેહને લીધે ઘરપર એકલા નહિ રહી શકવાથી, મારી પાછળની કોઈ પણ ગાડીમાં, કોઈની પણ સહાય વગર મુંબઈની મારા પ્રેસની ઓફીસમાં અને મુંબઈથી ઘાટકુપર કોઈની પણ સહાય વગર એકલા અનેકવાર આવજા કરતા હતાં આ મારો જાતિ અનુભવ છે. એકદં બે વખત તો કુરલા સ્ટેશને રાત્રીના એકલા ત્યજ્યેલ હાલતમાં છુટાં પડ્યાં છતાં, પાછાં મૂળ સ્થાને આવી પહોંચ્યાં હતાં. આ કુતરાંઓની અંદર આકૃતિજ્ઞાનનું અવયવ ખામ વૃદ્ધિ પામેલું હતું.

લડકણ અને તેજીઘોડાના બંને કાન વચ્ચેનું અન્તર, બહાદુર સ્થિરમનના અને ઠરેલ ઘોડાના કાન વચ્ચેના અન્તર કરતાં હમેશાં ઓછું હોય છે.

બાળુન, વાનર, ગોરીલા વિગેરેમાં જોવા અને જાણવાની શક્તિ ઘણીજ તીવ્ર હોય છે, જેથી કુદરતી રીતેજ તેઓની આખો કપાળની નીચેજ અવસ્થિત કરવામાં આવેલછે ન્યારે ઓછી અવલોકનશક્તિવાળા પ્રાણીઓની આંખો, કપાળથી બહારપડતી હોય છે. બુદ્ધિશાળી અને મનનશીલ મહાન પુરૂષોના કપાળ, આંખની ઉપર બરાબર (મધ્યાં, ઉચ્ચાં અને વિસ્તીર્ણુ હોય છે દ્રષ્ટાંત તરીકે શેકસ્પીયર, ફ્રેન્કલીન, બેકન, દાદાભાઈ નવરોજી, ઓ. મી. ગોખલે, મર પીરોજશાહ મહેતા, મહાત્માન્યુટન, સ્વામી દયાનંદ આદિનાં મસ્તિષ્ક, જે પ્રમાણે ઉચ્ચા છે, તે પ્રમાણે તેઓના બુદ્ધિયુક્ત મનનાત્મકકાર્ય પણ દુનીયામાં સર્વત્ર પ્રસિધ્ધજ છે. રેનીયલ વેબસ્ટરમાં અજબ પ્રકારની અનુપમ મનનશક્તિ અને તર્કશક્તિ હતી, અને તેનું મસ્તિષ્ક પણ તે શક્તિના અવયવવાળા પ્રદેશમાં ઘણુંજ વિસ્તૃત ચોરસ અને ઉંચું હતું.

ગોરીલા નામના વાનરની અંદર પણ અવલોકનશક્તિ, ઘણાજ ઊંચ પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય છે, અને તેનો તે શક્તિવાળો પ્રદેશ સારી રીતે ખીલેલ હોય છે. ન્યારે મનનાત્મક અને નૈતિક શક્તિઓની લગભગ ખામી હોય છે.

વાનરોના મસ્તિષ્કના પાછળના ભાગમાં વાત્સલ્યભાવના અવયવો, ખાસ વૃદ્ધિ પામેલા હોય છે. તેની સાથે કામવાસનાનું અવયવ, ગોપનેચ્છા, અને અવલોકનશક્તિના અવયવો પણ, પૂર્ણપણે ખીલેલાં હોયછે. (ન્યુઓન. ૧૫-૧૬-૧૭-૧૮) પણ તેઓમાં તર્કશક્તિ કે મનનશક્તિની તથા નૈતિકશક્તિની ખામી હોયછે. ન્યારે તુલનાશક્તિ કંઈક પ્રમાણમાં હોય છે, અને અનુભવથી અવલોકન કરતાં તેઓની મર્વ

મનોવૃત્તિઓ, તેના માનસિક અવયવોની ખીલવણી અનુસારજ હમેશાં સમ્પૂર્ણ રીતે કાર્ય કરતી અનુભવવામાં આવે છે.

કાગડાઓની અદર આતુર્ય અને છન્નવૃત્તિ વિશેષ અશે ખીલેલ હોય છે. જે તેના મસ્તિષ્ક અને વર્તન પરથી બન્ને રીતે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ખીલાડી, લોકડી, વીઝેલ, મીન્ક, વાઘ, ચિત્તા, ઘુવડ આદિ પ્રાણીઓ, જેઓ પોતાના રીકારને પકડવામાં અનેક પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિ અને આતુર્ય વાપરે છે, તે બધાંમાં સંહારેન્ધ્ર-વિનાશકશક્તિ અને છન્નવૃત્તિના અવયવ, પ્રપૂર્ણ રીતે ખીલેલાં હોય છે.

પણુ રીંછ, સિંહ, કુતરા, જરખ, વરૂ વિગેરે પ્રાણીઓ, જેઓ બહુજ કુર અને ઘાતકી હોવા છતાં, યુક્તિપ્રયુક્તિ કે છન્નવૃત્તિથી વિશેષ સંયુક્ત હોતા નથી, તેઓમાં વિનાશકશક્તિનાં અવયવો તો પ્રપૂર્ણ રીતે ખીલેલાં હોય છે, પણુ છન્નવૃત્તિનું અવયવ પ્રમાણમાં ન્યૂન હોય છે.

હરિણ, ગાય, ભેંસ, ઘોડા, મરથી, કબુતર, અને મોર આદિ શિકારના પ્રાણીઓમાં આતુર્ય કે સાવચેતીનાં અવયવ અધિક ખીલેલાં હોય છે, જ્યારે સંહારકશક્તિઓના અવયવ ખામીવાળાં હોય છે.

રીંછ, હુકર, અને કુતરાં, વિગેરે પ્રાણીઓમાં સ્થાનજ્ઞાનની શક્તિ (Location) ઘણાજ ઉચ્ચ પ્રમાણમાં હોય છે. શિકારી કુતરાઓ, અગાધ અને અપરિચિત જંગલોની અદર, શિકાર પાછળ અનેક દિવસો સુધી અનેક આડા અવળા સ્થાનોમાં ફરવા છતાં પોતાને મુળ સ્થાને સહેલાઈથી સીધે રસ્તે પાછા વળે છે.

જ્યારે હુકર, અને ખિલાડી વિગેરેને તો કોયળામાં ઘાલી ગમે તેવા અનેક શુચ્ચણુ ભરેલા આડા અવળા રસ્તા પર લઈ જઈ, અપરચીત સ્થાનમાં છોડી મુકવા છતાં પણુ, પોતાના મૂળ રહેઠાણ પર પાછા તરત પહોંચી વળે છે.

ખિલાડી કરતા કુતરાઓ વધારે ફાડચીર કરે છે, કારણુ તેઓમાં સંહારકશક્તિના અવયવ, ખિલાડી કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. જ્યારે ખિલાડી બહુજ ચચળ ચપલ અને હુશીયાર તથા સાવચેત અને દોગાઈથી ભરપૂર હોય છે, તો તેની અદર તેવી ઠગવૃત્તિનું સ્થાન પણુ ખાસ વિશેષ પ્રમાણમાં ખીલેલ હોય છે.

કુતરાઓમાં વાત્સલ્ય ભાવની ખામી હોય છે, જે તેના મસ્તિષ્ક અને વર્તન બન્ને દ્વારા યથાવત્ જણાઈ આવે છે જ્યારે વાનર, રોખીન પંચુબર્ડ અને કબુતર આદિ અનેક પક્ષીઓમાં, વાત્સલ્ય ભાવ બહુજ ઊંચ પ્રમાણમાં હોય છે. કબુતર જેવા નિર્દોષ અને તદન ગરીબ પ્રાણીને પણુ પોતાના બચ્ચાંના રક્ષણાર્થે ચાંચ અને પાંખના ઉપયોગ દ્વારા-મનુષ્ય માને પણુ નિડર પણુ લડવા તત્પર થયેલ અવસ્થામાં આ પુસ્તકના લેખકે મુળઈના અનેક માળાઓમાં જાતે અનુભવેલ છે. કારણુ તેઓમાં પોતાના બચ્ચાંઓનું રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ કુદરતી રીતે અતિ પ્રબળ હોય છે રીંછ છુની અદર આ વૃત્તિ અતિ ઊંચ સ્વરૂપમાં હોય છે, અને તેને પરિણામે પોતાના

બચ્ચાનું રક્ષણ કરવા માટે તેઓ પ્રાણાન્ત સુધી બહુજ ઝતુની રીતે અને ક્રૂરતાથી પોતાના હરીફ સામે ટક્કર લે છે.

પ્રત્યેક શિકારખાનું અને પશુપક્ષીનાં સંગ્રહસ્થાન, મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર સબંધી ઉપર જાણવેલ સિધ્ધાન્તોનાં અસંખ્ય પુરાવાઓથી સર્વત્ર ભરપુર છે. કુદરતની અંદરના સમગ્રપ્રાણીઓનાં લક્ષણો અને વર્તનો, આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના સર્વ સત્ય સિધ્ધાન્તોના સુપ્રસિધ્ધરીતે સ્પષ્ટ પુરાવા આપે છે. એવું એકપણ પ્રાણી પશુ કે પક્ષી : તેમજ મનુષ્ય આજ દિવસ સુધી કદી પણ જોવામાં આવેલ નથી કે જેનું વર્તન અને લક્ષણો તેનાં મસ્તિષ્કના આન્તર અવયવોની ખીલવણી અનુસાર સાબિત ન થયું હોય. આટલામાટે સર્વ પ્રાણીમાત્રના આચાર વિચાર અને વર્તન અથવા સ્વભાવ પ્રમાણેજ તેઓનાં મસ્તિષ્ક ઘડાયેલાં છે અથવા તેઓના મસ્તિષ્કની અલગ અલગ શક્તિઓના પ્રમાણમાંજ તેઓનું જીવન, અમુક અમુક લક્ષણો કે વર્તનવાળું થાય છે, એ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રનો મુળ સિધ્ધાન્ત, કુદરતની અંદર સર્વત્ર એક સરખીરીતે અનુભવવામાં આવે છે. કુદરત પોતાનાં બધાં પ્રાણીઓની રચના મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના આ મહાન સિધ્ધાન્તાનુસારજ સર્વત્ર કરી રહેલ છે.

આર્ચાવર્તવાસી હિંદુઓના, ઘણા મોટા ભાગના મસ્તિષ્કમાં, દ્રઢતા, શ્રધ્ધા, અધ્યાત્મરતિ, આત્મનિષ્ઠા, લક્ષિત, આકૃતિજ્ઞાન, પ્રમાણજ્ઞાન, સ્થળજ્ઞાન, ઐતહાસિક શક્તિ સામાન્ય અવલોકન શક્તિ, તર્ક શક્તિ, દયા, સૌન્દર્ય, અને મૈત્રીભાવ તથા સંહારકશક્તિ અને સાવધાનતા અને ચાતૂરીના અવયવો, ખાસ પ્રમાણમાં ખીલેલાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે તેઓનાં આચાર વિચાર, અને વર્તનમાં પણ સર્વત્ર તેજ શક્તિનાં કાર્યો પ્રસિદ્ધપણે સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. તેઓમાં અનેક પ્રકારનાં દેવમંદીર, ધર્મપંથો, દેવ અને દેવીની માન્યતા તથા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રોપર અતિશ્રદ્ધા છે, એ તેઓની અંદરની શ્રદ્ધા, લક્ષિતભાવ, અધ્યાત્મરતિ, અને ધાર્મિક તથા નૈતિકભાવ, સર્વત્ર સુપ્રસિધ્ધજ છે.

અનેક પ્રકારના અનાયાસથી, પાંજરાપોજો, કબુતરખાનાઓ અને દાન ધર્મનાં, તેઓના અસંખ્ય પ્રકારના કાર્યો, તેઓની દયા, દાન, અને કરુણાપરાયણવૃત્તિના પ્રગળ અસ્તિત્વની પૂર્ણ ખાત્રી છે, વ્યાપાર રાજગારમાં અને વહેવારમાં તેઓની અંદર જોવામાં આવતી ઠગજાણ, છેતરપીંડી અને અત્યંત વ્યહુવાર, તેઓની અંદરની છગવૃત્તિ, સાવધતા અને અર્થપરાયણવૃત્તિનો અતિ પ્રગળ પુરાવો આપે છે. જ્યારે તેઓની અંધશ્રદ્ધા, ધર્મને નામે થતી અધાર્મિક પણ ધર્મભાવયુક્ત માનવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ, દેશકાળ કે પાત્રાદિનો વિચાર કર્યા વગર આપવામાં આવતાં અનેક પ્રકારના મંખ્યાબંધ દાનો, અને માત્ર કીર્તિ અને યશને ખાતર, કરજ કરીને થતાં લગ્ન આદિ કાર્ય અને મરણ આદિ પ્રસંગે કરવામાં આવતા વગરવિચાર્યા ખરડો, અને બાગલગ્ન, વૃષ્ણલગ્ન અને વૈષ્ણવ્ય આદિના અનેક પ્રકારના પોતાને હાથેજ ઉભાં કરેલાં અનેક દુઃખો, તેઓની અંદરની મનનશક્તિ, તર્કશક્તિ કે બુદ્ધિશક્તિની ખામી અને નિર્જળતા તથા યશાભિલાષાની પ્રગળતા પૂર્ણપણે

સાળીત કરે છે. તેઓના કપાળના અગ્ર ભાગની સામાન્ય અવસ્થા, સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે સામાન્ય રીતે હિંદુ સમાજમાં, પહોળાં ઉંચા અને વિસ્તૃત અને લઘ્ય કપાળવાળા મનનશીલ અને તર્કશક્તિ કે શોધક અને સુધારકશક્તિયુક્ત મહાન પુરુષોની સર્વત્ર ખામી જણાય છે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. તેઓની અંદરની સ્વદેષ અર્થપરાયણવૃત્તિને પરિણામે તેઓ સર્વત્ર નિરૂઢમી, નિરૂત્સાહી અને ઉદ્યોગ હુન્નર આદિની પ્રવૃત્તિ વગરના જણાય છે, એ તદ્દન પ્રસિદ્ધ છે. તેઓની ગરીબાઈ અને અતિ સાદાઈનું કારણ પણ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓની અંદરનો પ્રબળ વાત્સલ્યભાવ અને સ્વદેશાનુરાગ, ઘર અને કુટુંબના અતિ પ્રબળ બન્ધનોમાં મૂળ કારણભૂત છે. તેને વશ થઈ તેઓ દેશાટન કરવામાં પણ હમેશાં પાછળ હુકે છે. ખાસકરી પુરુષોની અંદર વાત્સલ્યસ્નેહની સાધારણ રીતે ખામી જણાય છે, જેથી તેઓ ખાળકોના આચાર વિચાર કે વર્તન તરફ અને કેળવણી તરફ જાતે બહુ ધ્યાન આપતા નથી. પણ બધો ભાર તેઓની સ્ત્રીઓ અને ગુરૂઓ ઉપરજ મુકી, નિરાંતે બગાડાં ખાતા બેસી રહે છે, અને તેઓના અભ્યાસ કે કેળવણી અને તન્દુરસ્તિની પણ બહુ દરકાર કરતા જોવામાં આવતા નથી.

હિંદુસ્ત્રીઓની અંદરનો વાત્સલ્યભાવ, દૃઢતા, ધર્મ, શ્રદ્ધા, ભક્તિભાવ અને સામાન્યરીતે એક પતિવ્રત આદિ ભાવોને લીધે, તેઓનો સ્ત્રીવર્ગ અનુપમ પ્રકારની ગૃહિણીઓ થવામાટે સર્વથા લાયક થઈ શકે તેમ છે. પણ તેઓ, બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોની યથાર્થ ખીલવણીના અભાવે, ગૃહ્યલાગણીઓનો યથાવત્ ઉપયોગ કરવામાં પણ અસમર્થ થઈ, અનેક પ્રકારના કુટુંબકલેશો, જીવન પર્યન્ત સહન કરી કલેશમય અને દુઃખયુક્ત જીવન, દ્રઢતાથી સહન કરતી મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે; તેઓની બુદ્ધિશક્તિઓને યથાર્થ રીતે ખીલવવાથી, આ દેશના અનેકવિધ દુઃખો, ઘણેઅંશે નિર્મૂળ થવાનો સમ્પૂર્ણ સંભવ છે. હિંદુઓની અંદર સંગીતશક્તિ તથા તાલ અને સુર તેમજ વિનાશકશક્તિ અર્થાત્ કાર્યજરલાવવાનીશક્તિ અને ઐતિહાસીકશક્તિનાં અવયવો, પૂર્ણપણે ખીલેલાં જોવામાં આવે છે. તેઓનું સંગીતજ્ઞાન અને મહાભારત તથા રામાયણના ઇતિહાસોની આખાલવૃદ્ધ સર્વ સમુદાયમાં એક સરખી પ્રિયતા અને અભિજ્ઞતા, આ બાબતનો પ્રબળ પુરાવો આપે છે. ઉપરોક્ત સમગ્ર વર્ણન, સમુદાયશક્તિ પરત્વે આપવામાં આવેલ છે, તેમાં ખાસ જાતિ કે ખાસ લક્ષણોની ગણના કરવામાં નથી આવી. પણ એકાંદર રીતે જોતાં, જે જે શકતયો પ્રમુખપણે હિંદુઓની અંદર સુપ્રસિદ્ધ જણાય છે, તેનુંજ ઉપર વર્ણન આપવામાં આવેલ છે. આજ પ્રમાણે આફ્રીકાના સીદીઓની અંદર, સંગીત અને નૃત્યશક્તિ, તેઓનાં ગાયનોનો અર્થવિનાશ-મતલબ વગરનો વિષય, તેમાં થતી વારંવારની પુનરુક્તિ, અને તેઓની અંદરની પ્રબળ કામવાસના, આશા અને યશાલિલાપ આદિ, તેઓના મસ્તિષ્કની ખીલવણી અને બનાવટ સાથે, દરેક રીતે બરાબર મળતાં આવે છે. તેઓના બાડાહોઠ કામવાસનાને, લાંબું અને મધ્યમાં ઉપસેલ કપાળ તથા ઉંડી આંખો તાલ તથા સુર અને તીવ્ર અવલોકનશક્તિને, તેઓનો માથાનો પાછળનો સંવૃદ્ધ થયેલ ભાગ, સાવચેતી યશાલિલાપ અને ગૃહ્યલાગણીઓને, સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.

તેઓમા ગંભીર મનનશક્તિ કે તર્કશક્તિની લગભગ ખામી હોય છે. કપાળનો ઉપરનો ભાગ બેકેટો હોય છે, તેજ પ્રમાણે નૈતિક શક્તિઓની પણ ખામી હોય છે. ન્યારે ગૃહમાંસારીક લાગણી પ્રબળ હોય છે. (જુઓ આ. નં. ૧૯)

ભૂત પ્રેત કે પિશાચની અંદર, તેઓની અતિ માન્યતા, તેઓની અંદરનાં અધ્યાત્મરતિના અવયવનું અતિપ્રબળ પ્રમાણ, અને અધશ્રધ્ધાની સમ્પૂર્ણ સાબીતિ આપે છે. તેઓનું શરીરબળ પણ, તેઓની મસ્તિષ્કશક્તિને બરાબર મળતુંજ આવે છે. તેઓનું તીવ્રઅવલોકન અને બહુજ દુરસુધી બેઠ શકવાની શક્તિ, તેઓની આખની પરિસ્થિતિથી બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓની બન્ને આંખ વચ્ચે પૂર્ણ અન્તર હોય છે, જેથી વાંચતાં, લખતા અને બેઠણી કરતા, તથા ઝોળખતાં બહુજ જલદી શીખી શકે છે. યુરોપીયન બાળકો કરતાં પણ, તેઓમાં એ શક્તિ અધિક પ્રમાણમાં હોય છે. તેઓનો કાળોરંગ પ્રબળ વિષય વાસનાનો સળંગ પુરાવો છે

શ્રી અને પુરૂષોનાં સ્વાભાવિક વર્તન અને લક્ષણોની વિવિધતા પણ, તેઓના મસ્તિષ્કના અલગ અલગ વિભાગોની સંવૃધ્ધિ કે અવૃધ્ધિ સાથે સર્વાંશે મળતી આવે છે. શ્રીવર્ગ કરતાં પુરૂષો સાધારણ રીતે શુરવીર, બહાદુર, સહનશીલ, દૃઢ, કામી અને મનનશીલ તથા ખટપટી હોય છે. તેથી તેઓનાં મસ્તિષ્ક પણ, તદનુસાર સંવૃધ્ધ થયેલાં, સર્વદેશ અને સર્વકાળના લોકોમાં, સર્વદા જોવામાં આવે છે. પુરૂષોના માથાં બન્ને કાનની વચ્ચમાં પહોળા, કાનની નીચે ગરદન પાસે ભરાવાદાર, અને મધ્યમાં મથાળેથી ઉન્નત હોય છે; જે શરીરબળ, ખ્યાર, સ્વાર્થપરાયણતા, દૃઢતા, સ્વમાન અને સમજશક્તિ આદિ ગુણો દર્શાવે છે. ન્યારે શ્રીઓનાં મસ્તિષ્ક સામાન્ય રીતે આગળનાં અને પાછળના ભાગમાં લાંબા હોવાથી લાગણી અને બુધ્ધિવાળા, બન્ને કાન તરફ જરા ટુંકા હોવાથી, પશુત્વ અને સ્વાર્થપરાયણતારહિત અને મધ્યમાંથી ઉચ્ચાં એટલે નીતિ અને ધામકવૃત્તિઓથી યુક્ત હોય છે. સર્વદેશની શ્રીઓમાં આ લક્ષણો, સામાન્ય રીતે લગભગ મળતાંજ આવે છે.

આ પ્રમાણે મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની માળિતિ આપવા માટે અમંજ્ય દૃષ્ટાન્તો, વિશ્વના મમત્ર પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યમમાત્રના અવલોકન અને અભ્યાસ દ્વારા, અનેકધા આપી શકાય તેમ છે; એટલુંજ નહિ, પણ તે બધાં આખરે માનસશાસ્ત્રના એક મુખ્ય અને મર્યાદાત્મક અંગરૂપ, મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના સત્ય સિદ્ધાન્તને પૂર્ણ રીતે પ્રગટ કરે છે. પરંતુ તેથી વિરૂધ્ધ પ્રતિપાદન કરનારી વિગતોને રજૂ કરી, માળિત કરવાનો બધો ભાર અને જવાબદારી તો મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના વિદેશિઓ ઉપરજ અવલંબન કરી રહેલ છે. જેઓમાં જે સત્તા હોય, તે બલે અજમાવી જુવે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના મત્ય મિદ્ધાન્તો, સર્વને માટે ખુલ્લા, સુસ્પષ્ટ અને પ્રત્યેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક કે કુતર્કનો પ્રત્યુત્તર આપવા માટે હમેશાં તત્પર છે.

મર્વ માંનાહારી પ્રાણીઓ (પશુ અને પક્ષીઓ) નાં મસ્તિષ્ક બન્ને કાનની વચ્ચે હમેશાં પહોળાં હોય છે, ન્યારે વનસ્પતિ કે ધાનપુમનો આધાર કરનાર મર્વ પ્રાણીઓનાં મસ્તિષ્ક, તે પ્રદેશમાં સંકુચિત હોય છે.

સર્વ શિકારી પ્રાણીઓ (પશુ અને પક્ષીઓ) નાં મસ્તિષ્ક પણ તેજ પ્રમાણે કાન ખાસે વિસ્તૃત હોય છે. કારણ કુદરતે વિનાશક-શક્તિનું સ્થાન બંને કાનની બરાબર ઉપરજ નિર્માણ કરેલ છે. પણ શિકારનાં સર્વ પ્રાણીઓનાં મસ્તિષ્ક, કર્ણ-પ્રદેશમાં સંકુચિત હોય છે.

સિંહ અને ઘેટામાં આ ભેદ તદન સુસ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. માંસાહારી પ્રાણી માત્રમાં, સિંહના કાન વચ્ચેનું અન્તર સૌથી વિસ્તૃત છે, અને વિનાશક શક્તિના અવયવવાળો પ્રદેશ તથા ક્ષુધાનું અવયવ પણ પૂર્ણ પ્રગળ હોય છે. એક ટકે લગભગ ત્રીશ શેર કાચુ માંસ ખોરાક તરીકે હોય, ત્યારે સિંહને પુરૂં થાય છે. આટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં ખોરાક મેળવવા માટે, તેણે પોતાની સંહારકશક્તિનો ઉપયોગ કરવોજ પડે છે. જે શક્તિ તેનામાં શ્રેષ્ઠ પ્રમાણમાં વિદ્યમાન છે. સિંહને વનરાજ કહેવામાં આવે છે, તેનું કારણ તેનું અતુલ શરીરબળ અને વિકાળ સંહારકશક્તિજ છે. વીરસ કુરતા અને ત્રાસનો સમ્પૂર્ણ નિધી, સિંહનાં મસ્તિષ્કમાંજ ભરાઈ રહ્યો હોય એમ જણાય છે. પોતાના ખોરાકની શોધમાં, રાત્રે તેને સ્પષ્ટ પડે છે. એટલામાટે તેને પ્રગળ દર્શનશક્તિ અને તીવ્ર દ્રાણેન્દ્રિયની જરૂર પડે છે. તેનીઆંખ અધારીરાતે, વિજળીની બતી સમાન તેજસ્વી દેખાય છે, અને તેની ચાલવાનીગતિ તદન ગુપ્તગુપ્ત અવિદીતપણે કામ કરે છે, અને આખરે શિકારપર તરાપ મારી એકદમ પકડે છે. પોતાના શિકારને તે એકદમ ભયભીત બનાવી, લુપ્ત અને કોધની ભયંકર તાડ મારી, મેઘગર્જના કરી પકડે છે. (જુઓ, આ. નં. ૨૦ પ્રપૂર્ણ સંહારકશક્તિ.)

લોંકડી વગેરે પ્રાણીઓમાં સંહારકશક્તિની ન્યૂનતા અને લુચ્ચાઈની વિશેષ પ્રગળતા હોય છે. (જુઓ, આ. નં. ૨૧.)

તેજ પ્રમાણે, ઘુવડ, બાજ, મરઘી અને કાગડા, ગરૂડ કે ગીધ અને સમળા, આદિ પ્રાણીઓ અને એવાંજ ખીજ શિકારી પક્ષીઓમાં, સંહારકશક્તિ અને લુચ્ચાઈના અવયવ, તેમજ તદનુકુળ વર્તન, હમેશાં જોવામાં આવે છે. (જુઓ આ. નં. ૨૧ થી ૨૫.)

પણ ઘેટાં, સસલાં, મરઘી અને ટરકી, આદિ પ્રાણીઓમાં તેવી વૃત્તિના અવયવની ખામી હોય છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક જાતના નાનાં મોટા માંસાહારી તેમજ નિરામીશ લોહ પ્રાણીઓની, જાતે અનેક રીતે સરખામણી કરતાં, મસ્તિષ્કશક્તિના સિધ્ધાન્તો સર્વથા સત્ય અને સુનિશ્ચિત ઠરે છે

બુલડોગ અને ગ્રેહાઉન્ડ નામના શીકારી કુતરામાં, આ બંને પ્રકારની શક્તિનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો તેઓના માથાંની બનાવટથી, તેમજ વર્તનથી જણાઈ આવે છે. બુલડોગ હમેશાં કુર, ઘાતકી, અને લડાઈમાં ઉતરી આખરસુધી મરવા તત્પર થશે; પણ મરતાંસુધી કદી પાછો હઠતા નથી. કારણ તેનું માથું બંને કાન વચ્ચે ઘણુંજ પહોળું હોય છે. અર્થાત્ તેનામાં વિનાશકશક્તિ પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે. જ્યારે ગ્રેહાઉન્ડનું માથું, તેજ પ્રદેશમાં સંકુચિત હોય છે, જેથી તે કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરી શકતો નથી, અને શિકારને

પકડ્યા પછી પણ તેમ ને તેમ છોડી મુકે છે. (ભુએ આકૃતિ ન. ૨૬. બુલડોગ. અને ૨૭ ગ્રેહાઉન્ડ.)

સને ૧૮૧૮માં ફ્રાન્સના રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટદ્વારા, એક ઇનામ પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું, કે જે ઇનામ ચારે વર્ગના કરોડવાળા પ્રાણીઓનાં મસ્તિષ્ક સંબંધી અનુપમ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ વર્ણન આપનાર અન્યકારને આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. આ બહુરુખખરથી આકર્ષાઈ કેનેના ડા. વીમોન્ટે, મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર સંબંધી શોધખોળ શરૂ કરી, જેનો વર્તમાન મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર સાથે કંઈ પણ સંબંધ નહિ હતો. તેમ આ વખતે તેણે ડા. ગાલના મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર સંબંધી અન્યો પણ વાંચ્યા નહિ હતા, જો કે તે સંબંધી કેટલીક શુભાશુભ પ્રશંસા સાંભળી હતી. ડા. ગાલે પોતાની શોધખોળ સંબંધી એક પુસ્તક લખેલ હતું, જે ડા. વીમોન્ટે અન્ય અન્યોની સાથે વાંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ અન્ય વાંચતાં ડા. વીમોન્ટેને જે અસર થઈ, તે સંબંધમાં લખતાં તે જણાવે છે કે-

“The indifference which I first felt for his writing, soon gave way to the most profound veneration. High-cerebral capacity profound penetration, good sense, varied information, were the qualities which struck me as distinguishing Gall. Hardly had I begun to read it, when I found that I had to do with one of those extraordinary men.....”

આ પુસ્તકના વાંચન સાથે ડા. વીમોન્ટે પશુવર્ગના મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના અભ્યાસની અને શોધની, અત્યંત ખંત અને આગ્રહપૂર્વક શરૂઆત કરી. ૧૮૨૭માં, પોતાના ૬ વર્ષના સતત પ્રયાસને અંતે, પોતાની શોધખોળનું દુંક પણ સચિત્ર વૃત્તાન્ત, ફ્રાન્સના રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સન્મુખ તેણે રજુ કર્યું, જેની સાથે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અલગ અલગ ભતિના અને વિવિધ વર્ગનાં લગભગ ૨૫૦૦ પ્રાણીઓનાં માથાંના નમુના પણ રજુ કર્યા હતા. આમાંથી ૧૫૦૦ માથાંઓ તો જંગલી પ્રાણીઓનાંજ હતાં, કે જેની રીત ભાત અને સ્વભાવથી તે ભતે સમૂર્ણ રીતે તેઓના મોત અથવા વધ પડેલાં. સારી રીતે વાકેફ થયે હતા. વળી મસ્તિષ્કના માત્ર મિલુનાં ૪૦૦ નમુના કુદરતનું અનુકરણ કરી રજુ કર્યા હતા, અને મસ્તિષ્ક તથા ખોપરીની લગભગ ૩૦૦ આકૃતિવાળો એક મહાન નકશો તૈયાર કર્યો હતો; જેમાંના નમુનાઓ પ્રાપ્ત કરવા પાછળ લગભગ ૧૨૦૦૦ ફ્રાન્ક અર્થાત્ લગભગ ૫૦ હજાર રૂપિયા ઉપર ખર્ચ કર્યું હતું. પોતાના સમગ્ર અવલોકનનો જે અન્ય તેણે પ્રસિધ્ધ કરેલ છે, તેમાં લગભગ ૧૨૦ આખી પ્લેટો, નકશાએ સચિત્ર રજુ કરવામાં આવેલ છે, જેમાં લગભગ ૬૦૦ નમુનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. આ અન્ય ખરેખર અનુપમ અને સર્વાંગ સુંદર તથા અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. તેના નમુના તદ્દન આબેહુબ અને કુદરતનો યથાર્થ ખ્યાલ આપનારા છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રનું કમ્પેરેટીવ-જ્ઞાન આપનાર, આવો અનુપમ અન્ય અમારા જોવામાં હજી મુખી કયાંય પણ આવ્યો નથી.

૩. ઇલીટસન આ ગ્રન્થના સંબંધમાં લખતાં કહે છે કે—

“ If the immense mass of proofs of Phrenology from the human head, and the facts pointed out by Gall in brutes, are not sufficient, to convince the most prejudiced, the additional multitude amassed by **Dr. Vimont** will overwhelm them. ”

આ બધું શું દર્શાવે છે ? બીજું કંઈ નહિ, પણ એક મહાન અને વિશ્વવ્યાપક મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના કુદરતી નિયમનીજ સાબીતિ, આ બધા પુરાવાઓ સમ્પૂર્ણ રીતે આપે છે. કુદરતના મહાન જ્ઞાની પરમાત્માની, અસંખ્ય પ્રાણીઓની રચના કરવાનો એ એક અનુપમ વિધી, નિયમ કે સિધ્ધાન્ત છે. આ પ્રમાણે જોતાં “મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર” એ એક ખરેખર કુદરતી, સત્યતાપૂર્ણ, પાંચ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ અનુમાન કે ઉપમાન આદિ પ્રમાણોથી સાબિત થઈ શકે તેવું, કુદરતી કાનુનોત્તર, અનન્ત શાખા પ્રશાખા યુક્ત, સર્વાંગ સમ્પૂર્ણ શાસ્ત્ર છે; કે જેને અનુસરી સમગ્ર પ્રાણીમાત્રના જીવનસંગી તની અનુપમ અને અનેકવિધ સંઘટના, કુદરતના મહાન રચાયતા-પરમાત્માદ્વારા સર્વત્ર કરવામાં આવેલ છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રનાં સિધ્ધાન્તો સમગ્ર વિશ્વના સર્વ પ્રદેશમાં એક સરખી રીતેજ સર્વદા પ્રવર્તમાન છે. કુદરતનાં અન્ય નિયમોની માફકજ આ સિદ્ધાન્તો, મર્વથા સત્ય, અવિચળ, અનાદિ અને સર્વદા સ્વિકારવા યોગ્યજ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

મસ્તિષ્કના પ્રથક પ્રથક અવયવોની રચનાવિક ભાષા અને માનસ-
વિદ્યુત (મેગનેટીઝમ) દ્વારા તેઓ પર થતી અસર.

માનસવિદ્યુતદ્વારા મનુષ્યના અનેક માનસિક અને શારીરિક રોગોને સુધારવામાં આવે છે, એ વાત હવે સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. મેરમેરીઝમ અને પ્રાણુવની-મય કે હીપ્નોટીઝમના પ્રયોગોએ, મનુષ્યના રોગોની સુધારણા માટે, એક નવુંજ પ્રકરણ ઉપસ્થિત કરેલ છે. જેઓએ આ વિષયનો અભ્યાસ કરેલ છે, તેઓની સમ્પૂર્ણ ખાત્રી થઈ છે, કે એ વિષયમાં લોકોને અવળે માર્ગે દોરવા જેવું કે ઠગવા જેવું કંઈ પણ નથી. ગમે તે માણસ આ પ્રયોગો થોડા વખતના અભ્યાસથી અને મહેનતથી સારી રીતે જાતે કરી શકે છે. માત્ર તેણે વિદ્યુત પ્રવાહોને કેવી રીતે પ્રમાર કરવા, તેજ યથાચોગ્ય રીતે બજાવવાની જરૂર છે.

વર્તમાન જમાનાના મહાન મસ્તિષ્કશાસ્ત્રી ડૉ. ડો. એસ. ફ્રાંકલર પોતાના ગ્રન્થમાં લખે છે કે “ ૧૮૩૬ થી ૧૮૪૪ મુધી મેં જાહેરમાં તેમજ ખાનગી રીતે

આ વિધાના અનેક પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. જેમાં અનેક મનુષ્યને માનસવિદ્યુત દ્વારા મેગ્નેટાઇઝ કરી, તેઓના મસ્તિષ્કના ભિન્નભિન્ન અવયવોને પણ કંમવાર માનસવિદ્યુતદ્વારા ઉશ્કેરી જોયા હતા. જ્યારે આવા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જે જે અવયવ પર હું મારી આંગળી મુકતો હતો તે તે અવયવ, તત્ક્ષણે પોતાની આમાન્ય હાલતમાં જે શક્તિ કે પ્રભાવ દર્શાવી શકે તે કરતા અનેકગુણ, શક્તિ અને પ્રભાવ પ્રગટ કરતું હતું, કે જેવો પ્રભાવ મનુષ્યની વ્યાભાવિક જીવંતીના કોઈ પણ પ્રસંગમાં લાગ્યેજ નોવામાં આવ્યો હોય અનેક વખત દરદીઓના માથાને આગળી લગાડ્યા વગર પણ, બહુજ ભક્તિભાવથી ગીત ગાતા, પ્રેમ પૂર્વક પ્રાર્થના કરતા અને બંને હાથ બેઠી, ભક્તિભાવની વ્યાભાવિક લાપામાં પોતાના બધા ભાવો પ્રબળપણે પ્રગટ કરતા, અનેક દર્દીઓને મેગ્નેટીઝમની અમરથી વશ થયેલ મે જોયા છે તેજ પ્રમાણે કઙ્કણાવતિને પણ જ્યારે ઉશ્કેન્વામાં આવતી, ત્યારે પોતાની પાને જે કંઈ હોય તે આપી દેતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ હાવભાવદ્વારા પણ વિવિધ ગીતે કઙ્કણાચરને દર્શાવતા હતા. શૌર્યશક્તિને સ્પર્શ કરવાથી દર્દીઓ શોર બકોર કરી મુકતા હતા જ્યારે સાવધાનતાના અવયવનો સ્પર્શ કરતાં, એકદમ ભયથી મન્ત્રમ્ન થતા હતા, અને જ્યારે વાત્મત્વભાવના અવયવને સ્પર્શ કરવામાં આવતો, ત્યારે મનુષ્યો કાલી થેલી લાપામાં, વાત્મત્વભાવને અનેક રીતે પ્રગટ કરવા મંડી જતા હતા, અને તેજ પ્રમાણે હાસ્યચરમના અવયવનો સ્પર્શ કરતાં, અનેકવિધ ખડખડાટ હાસ્ય કરવા મંડી જતા હતા”

તે લખે છે કે, “મેં આવા અસાધ્ય પ્રયોગો અનેકવાર બંને કરી જોયાં છે, અને તે વખતે મસ્તિષ્કની ભિન્નભિન્ન શક્તિઓ, હુમેશાં પોતાના સ્વાભાવિક ભાવો અને કાર્યો જ નર્વત્ર પ્રગટ કરે છે. તેથી વિરૂદ્ધ એક પણ કાર્ય મારા અનુભવમાં આવેલ નથી”

“કેટલીક વખત વિધેયના જુદાજ અવયવને સ્પર્શ કરવામાં આવે છે, એમ મુચવી અલગ અલગ અવયવોને મેં મેગ્નેટાઇઝ કરી જોયાં છે. પણ હુમેશાં મેગ્નેટાઇઝ કરવામાં આવેલ અવયવે, પોતાનું યથાર્થ કાર્ય દર્શાવેલ છે. હું દર્દીને એમ કહેતો હતો કે જુઓ! ધ્યાનરાખો! હું હવે શૌર્યશક્તિને ઉશ્કેરું છું, અને લડવા તૈયાર થાઓ” આમ કરી જ્યારે હું સાવધાનતાના અવયવનો સ્પર્શ કરતો, ત્યારે પરિણામ ભય માજ આવતું. શૌર્યશક્તિ તેથી કદી ઉશ્કેરાતીજ નહિ” પ્રત્યેક મનુષ્ય બંને આ વિધેયના અભ્યાસદ્વારા ખાત્રી કરી શકે તેવો આ વિષય છે. આ પ્રમાણે મેગ્નેટીઝમદ્વારા ખામિતી બગબર પ્રત્યક્ષ રીતે આપી શકાય છે. તેમાં કોઈથીપણ વાધાઉઠાવી શકાય તેવું ગંકાનું ધ્યાન ગંધેતું નથી વગી મસ્તિષ્કના પ્રત્યેક અવયવની સ્વાભાવિક લાપા પણ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રને ખામિત કરનાર એક પ્રકારની અધાર્ય યુક્તિ અને પુરાવો રજુ કરે છે પ્રત્યેક શક્તિ કે અવયવ જ્યારે પોતાનું કાર્ય બજાવવા બરાબર તત્પર થયેલ હોય છે, ત્યારે મસ્તિષ્કનો પ્રદેશ અને શરીર પણ, તે તે કાર્ય બજાવનાર અવયવ તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ વળે છે

મનનશક્તિના નકારાત્મક કાર્યવખતે મનુષ્યનું કપાળ, આમતેમ જાને કાનતરફ કમવાર વળેછે. ધારણશક્તિના કાર્યવખતે “હ્રી”પાડતી વખતની માફક કપાળ જરા નીચું નમે છે. જ્યારે દા કે કંઠથી દર્શાવતી વખતે, શરીર તેમજ કપાળ દયાપાત્ર પ્રાણી કે મનુષ્યતરફ સ્વાભાવિક રીતેજ વળેછે. અને એજ પ્રમાણે જ્યારે પૂર્ણ ભક્તિભાવ દર્શાવવામાં આવેછે, ત્યારે મનુષ્યના મસ્તિષ્કનું ભક્તિભાવનું અવયવ, તદન વિનીતભાવે ભક્તિભાવની વસ્તુ તરફ વળી, એક સીધી લાઈનમાં આવેછે. જ્યારે દ્રઢતા અને સત્યતા ની પ્રબળતા વખતે મસ્તિષ્ક બરાબર ઉંચું અથવા એકદમ નીચું આવેછે, અને અભિમાન કે સ્વમાનની લાગણીના પ્રબળકાર્ય વખતે. તે અવયવ તરફ શરીર તેમજ મગજનો ભાગ તેની કુદરતિ ભાપાનુસાર, પાછળનાભાગમાં ઉપરતરફ વળી નમેછે. કારણ મસ્તિષ્કના પ્રત્યેક અવયવનાં કાર્યને દર્શાવનાર એ સ્વાભાવિક ભાષા કે લક્ષણ છે. ઉપરોક્ત લક્ષણો મનુષ્યના અન્તર્ભાવોને, શબ્દ વિના પણ યથાર્થરૂપે પ્રગટ કરે છે જે અનુભવ તથા પ્રત્યક્ષ અવલોકન અને તીવ્ર ગ્રાહકશક્તિદ્વારા યથાવત્ જાણી શકાય છે. આ વિષયનું વિશેષ વિવેચન હવે પછીના પ્રકરણોમાં આપવામાં આવશે.

મનુષ્યના સર્વ પ્રકારના ભિન્નભિન્ન આકાર-વિકાર અને સ્વરૂપો ભિન્નભિન્ન પ્રકારના લક્ષણો અને ભાવોને, કંઈ પણ બોલ્યા વગર મુગી ભાષામાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.

મનુષ્ય તેમજ પ્રાણી માનના, આકાર ઇંગિત અને બાહ્યચેષ્ટાદ્વારા, અન્તર્ગત મનની યથાર્થ સ્થિતિ સર્વથા વિદિત થઈ શકે છે, એવી જે પ્રાચીન વિદ્વાનોની માન્યતા છે, તે ખરેખર સત્યજ છે. વિશ્વમાં જેટલા પ્રકારની ભિન્નભિન્ન મનુષ્યની સુખાકૃતિઓ છે, તેટલા પ્રકારના ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યો છે સામાન્ય રીતે નાક, કાન, આંખ, માથું, મોઢું, કપાળ, હાથ, પગ, આદિ અવયવો પ્રત્યેક મનુષ્યને સમાનજ છે. બધાને બે હાથ, બે કાન, બે આંખ, બે પગ, એક માથું અને કપાળ તથા બે જોણ્ટ અને એવાંજ બીજાં અવયવો, મંજ્યામાં પણ એક સરખાં છે. સર્વના અવયવો, એકજ સ્થાને સરખી રીતે અવસ્થિત હોય છે. પણ તેઓનાં રૂપ, રંગ અને આકૃતિ આદિના જે અસંખ્ય ભેદ, આપણા જેવામાં આવે છે, અને જેને પરીણામે સમગ્ર ભુમંડળમાં એકજ સ્વરૂપના સર્વાંશે મળતા આવતા બે વ્યક્તિ પણ મળવા દુર્લભ છે, તેજ ભેદને લીધે મનુષ્યના આચાર વિચાર અને વર્તન તથા લક્ષણોમાં પણ અનેકવિધ વિચિત્રતા સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આ સર્વ પ્રકારની વિવિધતાનો અભ્યાસ કરી, તે આકાર અને રૂપ, રંગ કે સ્વરૂપ દ્વારા પ્રગટ થતાં લક્ષણો કે ભાવોનો યથાવત્ નિર્ણય કરવો, એ મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર અને સુખસાગુદ્રિકશાસ્ત્રનો એક મહાન અને અતિ મહત્વનો વિષય છે. આમાંથી આંખ અને કાનના મધ્ય પ્રદેશની ઉપરના મસ્તિષ્કના અનેકવિધ અવયવો અને વિભાગો

કે પ્રદેશોની ઉચાઈ, (નચાણ અને સંવૃદ્ધિ વિવૃદ્ધિ આદિ તપાસી, મનુષ્યના ચારિત્ર્યનો કે મનોઅન્તર્ગતભાવો કે પ્રવૃત્તિઓનો નિર્ણય કરવો, એ કાર્ય મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર (Phrenology) નું છે ન્યારે કપાળની નીચેના પ્રદેશમાં આવેલાં મુખપરનાં અવયવો જેવાં કે આંખ, છલ, નાક, હોઠ, ગાલ, દાઢી, કે ચિણુક અને ગરદન તથા જડમાં વિગેરેના આકાર અને રૂપ, રંગ તથા પરિસ્થિતિ વિગેરેનું અવલોકન કરી, મનુષ્યના ભિન્નભિન્ન લક્ષણ અને ચારિત્ર્યનો નિર્ણય કરવો, એ મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્ર (Physiognomy) નું એક અગત્યનું કાર્ય છે મુખમુદ્રાપરથી મનુષ્યના અન્તર્ગત અનેક ભાવો સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થાય છે, “Face is the mirror of the mind” એ કહેવતમાં સમ્પૂર્ણ સત્ય સમાયેલ છે માત્ર અભ્યાસ અને અવલોકનદ્વારા તેના સત્ય સિધ્ધાન્તોનો મુખ્યસ્થિતપણે નિશ્ચય થવો બાકી છે.

“તુષ્ટે તુષ્ટે મતિર્મિત્રા” એ શાસ્ત્રોક્તિમાં અજળ સત્ય સમાયેલ છે. વિશ્વની અંદર ખાડ, પાન, વૃક્ષ, વનસ્પતિ, ફળપુલ, કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષી અને, પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી આદિના અનેક વર્ગની અંદર જેટલા પ્રકારના ભિન્નભિન્ન રૂપ, રંગ, આકૃતિ કે સ્વરૂપો જોવામાં આવેછે, તેટલીજ વિવિધપ્રકારની પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, લક્ષણ કે ચારિત્ર્યાદિના ભાવો અને ગુણોની વિવિધતા, સર્વત્ર સમાયેલી છે.

કુતરાં, વડ, છુલકંગ, સિંહ, વાઘ, બકરી, ઘેટાં, ગાય, ભેંસ, ઘોડા અને હસ્તી, આદિ પ્રાણીઓમાં પણ આ નિયમ એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે.

બાળુ, લીંબુ, દાડમ, જામફળ, નાળીયેર, જોર, નારંગી, સંતરા, પીચ સીતાફળ, રામફળ આદિ ફળોમાં, અને તેઓનાં પાંદડાં આદિમાં પણ એજ નિયમ એક સરખી રીતે કાર્ય કરી રહેલ છે.

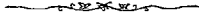
ચોખા, મગ, અડદ, ઘઉં, બાજરા, મક, ચણા, જવાર, કાંચ આદિ ધાન્ય વર્ગમાં પણ એ નિયમ ઉપર પ્રમાણે પ્રવર્તિ રહેલ છે.

ગુલાબ, ટોલર, જીંઘ, બીજી, ચંબેલી, મોગરો, કેસુડાં અને લવારાઆદિ પુષ્પ છોડોની અંદર પણ આ વિશ્વવ્યાપક નિયમનું કાર્ય, યથાવત જોવામાં આવે છે.

મનુષ્યના રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, આસ્થ, મજ્જા, અને શુકાદિ ધાતુઓમાં પણ, એ નિયમ એક સરખી રીતેજ લાગુ પડે છે. ટુંકામાં વિશ્વની સમગ્ર રચના, વિવિધાકૃતિ અને વિવિધગુણોના-વિશ્વવ્યાપક સિધ્ધાન્તાનુસારજ રચાયેલી છે, એમ અનન્ય દ્રષ્ટાન્તોની ગાળિત ધાયછે; અને જો બારિક અભ્યાસ અને અવલોકનદ્વારા પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રાણીનું વિવેચન કરવામાં આવે, તો ‘આકૃતિર્ગુણાન્દર્શયતિ’ એ સિધ્ધાન્ત સર્વાવસ્થામાં સત્ય અને સુસ્થિર માલુમ પડે છે. વિવિધતા, કુદરતને સર્વદા ખ્યારી હોય એમ જણાય છે. તો પછી માનસશાસ્ત્રની મહાન શાખા, મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર અને મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં પણ આ નિયમ શા માટે લાગુ નહિ પડવો જોઈએ ?

કુદરત હમેશાં પોતાનાં બધાં કાર્યો, એકજ સામાન્ય સિધ્ધાન્તાનુસાર કરે છે, અને તેજપ્રમાણે મનુષ્યની શારીરિક રચનામાં પણ ઉપરોક્ત નિયમાનુસાર વર્તવામાં એક ઈચ્છની પણ છુલસુક કદાપી કરતી નથી. તેના નિયમો હમેશાં સત્ય, સુસ્થિર, અનાદિ,

અનન્ત અને એક રસ છે, અને કુદરતનાં સર્વ પ્રદેશોમાં એક સરખી રીતેજ હમેશાં પ્રવર્તિ રહ્યા છે તદનુસાર આ માનવશાસ્ત્રની અંદર પણ તેના નિયમ એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે. તેમાં દેશ, કાળકે સમયનો જરાપણ બાધ આવતો નથી. આ પ્રમાણે જોતાં મનુષ્યના મસ્તિષ્ક તેમજ સુખપરની પ્રત્યેક અવનત અથવા ઉન્નત સ્થિતિ સંવૃદ્ધિ કે અવધિ, કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનું ખાસ લક્ષણ ચોક્કસ રીતે દર્શાવે છે. પણ માત્ર એટલો નિર્ણય કરવાનું બાકી રહે છે, કે ત્યારે કયા કયા આકારો અથવા સ્વરૂપો કેવા કેવા પ્રકારના લાવ અને શક્તિ કે લક્ષણાદિ દર્શાવેછે, એજ અનુભવદ્વારા જોવાનું છે. માનવશાસ્ત્ર કે મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર અને સુખસામુદ્રિક શાસ્ત્રની સંયુક્ત પ્રવૃત્તિ એટલા માટેજ અતિ ઉપયોગની છે. ન્હારે અત્યાર સુધીમાં ભિન્નભિન્ન દેશનાં વિદ્વાનોએ, એ શાસ્ત્ર સંબંધી અવલોકનદ્વારા, અને અનેક વર્ષોનાં જાતીઅનુભવદ્વારા કેટલુંક સત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. પણ તે કેટલે અંશે યથાર્થ કે અયથાર્થ છે, એ માત્ર તપાસવાનું અને ભુલચુક હોય તે સુધારવાનું અને સત્ય સિધ્ધાન્તો, સુનિશ્ચિત કરવાનું, અનુભવ ગમ્ય અને પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરવા યોગ્ય મહાન કાર્ય, હુનીયાના વિચારવંત પુરૂષોના હાથમાં હમેશાને માટે સોંપાયેલું છે, રહેશે, અને રહેવુંજ જોઈએ,

આ ઉપરાંત વર્તમાનકાળના પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓમાં પણ તત્સંબંધી ગોધ-
ઓળના અનેક પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, અને તે દ્વારા મનના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિ-
ર્ણય કરવા બનતો પ્રયાસ પ્રવર્તિ રહ્યો છે. શોકનો વિષય તો એ છે કે પાશ્ચાત્ય
વિજ્ઞાનવેત્તાઓનો મોટો ભાગ જ્યારે આર્યાવર્તના દર્શનગ્રંથોથી અનભિજ્ઞ છે ત્યારે
આર્યાવર્તના દર્શનશાસ્ત્રીઓ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસ્કારોથી શૂન્ય જોવામાં આવે છે.
આવી આપણા દેશના વિદ્વદ્ગર્જની સ્થિતિ છે. પણ સત્ય વસ્તુ યોગ્યરૂપે, ગમે તે
ભાષામાં પ્રગટ થવીજ જોઈએ.

દુનિયાના સમગ્ર વિષયો અને પદાર્થોમાં મનુષ્યનો દરજ્જો સૌથી ઉચ્ચ છે, એ
અમે આગળથી દર્શાવેલું છે. મનુષ્ય, શરીર અને જીવ કે આત્મા, એવા બે પદાર્થો
થી સંયુક્ત થઈ બનેલ છે. આ વાત આર્યાવર્તનાં આબાલવૃદ્ધ સ્પષ્ટરીતે જાણે છે.
શરીરથી આત્મા જુદો છે, એ પણ એટલુંજ સુવિદિત છે શરીર અનિત્ય, ક્ષણભં-
ગુર અને પરિણામિ તથા વિકારી છે, એ સર્વકોઈ સારી રીતે પ્રતિદિનના
પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જાણે છે. જ્યારે આત્મા શરીરથી ભિન્ન, એકદેશી, અજર,
અમર, નિત્ય, અને સુખદુઃખરૂપ કર્મફળનો ભોક્તા છે, એ સામાન્ય રીતે
સૌ કોઈ જાણે છે. પણ તે જીવાત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે આત્મા કેવો અને
કેવડો છે? તેનાં ગુણ કર્મસ્વભાવ કેવા પ્રકારના છે? મન અને આત્મા એ બન્ને
જુદા જુદા છે, કે એકજ પદાર્થના જુદા જુદા નામ છે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનો યથાર્થ
પ્રત્યુત્તર આપવાનું કે યથાર્થ અનુભવ કરવાનું સદ્ભાગ્ય તો માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યા
કોઈ સુજ્ઞ પુરૂષોને હોય છે. આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું, એ
આર્યાવર્તવાસીઓમાં સર્વોત્તમ ગણાય છે. જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિનું યથાર્થ સ્વરૂપ
જાણવું એ આર્યાવર્તવાસીઓનાં સમગ્રતત્ત્વજ્ઞાનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગ્રંથોનો
મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ત્યારે આ મન એ શું પદાર્થ છે, એ વિષયમાં તેઓનું શું
મન્તવ્ય છે, તે પર આપણે જરા વિચાર કરીએ. પણ એમ કરતાં પહેલાં
વર્તમાનકાળના પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓનું એ સંબંધમાં શું માનવું છે, તેનો
પ્રથમ વિચાર કરીશું.

માનવ કે મનુષ્ય એ શબ્દ(મન વિચારણ) એ ધાતુથી બનેલ છે. અંગ્રેજીમાં જેને
(Man) કહેવામાં આવે છે તે પણ (man to think) ઉપરથીજ બનેલો છે. મનનશીલ
હોવાના કારણથીજ મનુષ્યને મનુષ્ય કહેવામાં આવે છે. ખરીરીતે જોતાં મનનશીલ
કે મનનશુલ્બુક્ત મન, એજ ખરેખર મનુષ્ય છે. પશુ, પક્ષી, દ્રીટ, પતંગ, આદિ
મર્વની અંદર આ મન છે. પણ મનુષ્યની અંદર તેજ મનની શક્તિઓનું નિદર્શન, તેના
યથાર્થ રૂપમાંજ થાય છે, એ અધિકૃત છે; અને તેનું કારણ મનુષ્યનું મસ્તિષ્કજ છે,
એ અમે આગળ સાબીત કરેલ છે. પણ હાલતો એટલુંજ સિધ્ધાન્તરૂપે ગ્રહણ
કરવાની કે સમજવાની જરૂર છે, કે મનુષ્યની અંદર જે એક પદાર્થ મંકલ્પ, વિચાર કે
મનન આદિ કાર્યો કરે છે, તેજ મનનશુલ્બુક્ત મન એજ મનુષ્ય છે. તેજ એક. મૂળ
ખરો પદાર્થ છે, બાકી બધું પ્રાકૃતિક અને મયોગજન્ય છે. મનુષ્ય જે કંઈ કર્મક્રિયા

કે વિચાર આદિ, મહાવર્તન કે દુરાચરણ, પાપ, પુણ્ય, ધર્મ કે અધર્મ આદિ કરેછે, તેનું મૂળ કારણ મનજ છે. સદાચારી થવું એ મનની શ્વાભાવિક કે યથાર્થ પ્રવૃત્તિનુંજ પરિણામ છે, અને દુરાચારી પાપી કે અધર્માચરણયુક્ત વર્તન થવું, એ મનની સ્વભાવિક પ્રવૃત્તિઓના યથાર્થ નિયમનું ઉલ્લંઘનજ છે.

મન એજ ખરેખર અન્તર મનુષ્ય છે, અને જીંદગીના સંપૂર્ણ માધનો અને કાર્યો માત્ર તેના સુખ દુઃખ આદિ લોભોને માટેજ છે “*चेष्टेन्द्रियार्थाश्रय शरीर*”

જ્યારે મનનું આટલું બધું મહાત્મ્ય છે, વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થોમા મનુષ્યના મનની જ્યારે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ પદવી છે, ત્યારે તે મનનાં યથાર્થ સ્વરૂપને અનુભવમા લેવું, તેના સ્વરૂપને જાણી ખરેખર આત્મિકજીવન ગાળવું, અને વિશ્વના સુખ મેળવવા જતા પ્રાપ્તથતી અનેક ભુલો અને પાપો તથા અધર્મોથી બચતા રહી યથાર્થ સુખને પ્રાપ્ત કરવું, ઈત્યાદિ મહાન પ્રયોજન માટે મનના યથાર્થ સ્વરૂપને ઓળખવું, એ આપણું સૌથી અતિઅગત્યનું અને પ્રથમ કર્તવ્ય ફરે છે કારણ એક પરમાત્માને બાદકરતાં, આખા વિશ્વમા આ મનની બરાબરી કરી શકે તેવો પ્રાધિક્ષ પદાર્થ જોવામા આવતો નથી. વળી તત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી જોતાં પણ, મનો વિજ્ઞાનનો વિષય, અન્ય પાથવ પદાર્થોના વિજ્ઞાન કરતાં અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ છે.

મન કે આત્મા એ શું પદાર્થ છે? એ વિષય પર વિવેચન કરતાં ડા. થામસ બ્રાઉન કહે છે કે—“*The mind consists of but a single power, and all our various mental operations are produced by this one entity in different modes of action, that sight is this mind in a seeing state, hatred the man in a hating state etc*”

(૧) “અર્થાત મન એકજ પ્રકારની શક્તિ (ચેતન)યુક્ત છે, અને આપણી બધી માનસિક ક્રિયાઓ, આ એકજ મનની શક્તિની જુદીજુદી કાર્ય કરવાની પદ્ધતિનુંજ પરિણામ છે જેવું; ધિષ્કારવું, વિચારવું, એ બધી એકજ મનની જુદી જુદી અવસ્થાજ છે.

? Most metaphysicians and even Gall among them, maintain that the mind is one *indivisible homogeneous substance*. ડા. ગોલ કહે છે કે,—“*In my opinion there exists but one single principle, which sees hears, feels, loves, thinks, remembers, etc. But this principle requires the aid of various material instruments, in order to manifest its respective functions*”

૨ “ગોલ કહે છેકે,— મારા વિચાર પ્રમાણે, મન એક એવો પદાર્થ છે, કે જે જોવાની, સાંભળવાની, લાગણી દર્શાવવાની તેમજ ગ્રહણ કરવાની, ચાહવાની, વિચાર કરવાની, તેમજ યાદ રાખવા (રિગોરેની બધી ક્રિયાઓ પોતે એકજીવન કરેછે પણ તેને પોતાનું કાર્ય કરવા માટે અનેક પ્રાકૃતિક અવયવરૂપ સાધનોની, પોતાની બધી વૃત્તિઓ કે લાગણીઓને દર્શાવવા માટે જરૂર પડે છે”

3. Dr. Stewart, classifies the mental faculties thus—

1 Intellectual which include

1. Consciousness અન્તર્દર્શન, ચેતના.
2. External perception બાહ્યજ્ઞાન.
3. Attention ધ્યાન.
4. Conception સંકલ્પ.
5. Abstraction. અનુમાન.
6. Association. વિચારપરંપરા.
7. Memory. સ્મરણ.
8. Imagination કલ્પના.
- 9 Judgement તુલના. કે ન્યાયવૃત્તિ.
10. Reasoning. તર્ક, કે સમજશક્તિ.

2. Active Powers which include which comprise

1. Appetites. ક્રુધા, તૃષ્ણા, આદિ.
2. Desires. વાસનાઓ.
3. Affections. લાગણીઓ.
4. Self love. સ્વાત્મપ્રેમ.
5. Moral faculties. નૈતિકવૃત્તિઓ.

Appetites are hunger thirst and the sexual.

The desires are desire for knowledge or curiosity, for society, esteem, power, or ambition and Superiority or emulation.

The affection are the benevolent and malevolent. Among the benevolents are parental, filial and kindred love, friendship, patriotism, gratitude pity and philanthropy " Stewarts Works Vol. III P. P. 380, 381, & 412.

૩. સ્તુઅર્થ નામનો, માનસશાસ્ત્રવેદના માનસિક શક્તિઓના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડે છે, જેમાં બુદ્ધિશક્તિ, કાર્યશક્તિ તથા લાગણીઓનો નીચે પ્રમાણે સમાવેશ કરે છે.

૧. બુદ્ધિશક્તિઓમાં.

૧. અન્તર્દર્શન.
૨. બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન.
૩. ધ્યાન.
૪. સંકલ્પ-વિચાર.
૫. સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યનું જ્ઞાન.
૬. વિચાર, પરંપરા.
૭. યાદશક્તિ-સ્મૃતિ.
૮. કલ્પનાશક્તિ.
૯. તુલનાશક્તિ.
૧૦. તર્કશક્તિ.

૨. ક્રિયાશક્તિ અને લાગણીઓમાં.

૧. લાગણીઓમાં ક્રુધા, તૃષ્ણા, કામ.
૨. ઇચ્છાઓ, વાસના કે અભિલાષામાં. માન, પાન, જ્ઞાન, યશ, આશ્ચર્ય, સહવાસ, સત્તા, યશાભિલાષ, અમલ, આદિ.
૩. પ્યારની લાગણીઓમાં, વાત્સલ્ય, જાતીય, પ્રેમ, મૈત્રી, સ્વદેશપુરાણ, આભાર, દયા, અને પદોપકાર વિગેરેનો સમાવેશ કરે છે.

4. Dr. Charles Coldwell, a deep thinker and the first American lecturer on Phrenology argued in the same way, while George Combe

thought it extremely difficult to give a satisfactory answer to this inquiry yet treated the faculties as distinct mental powers

૪. ડૉ આર્સ કોન્વેલ નામનો અત્યંત વિચારશીલ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રપર વ્યાખ્યાનકર્તા અમેરિકન, એજ પ્રમાણે કહેતો હતો, અને જ્યોર્જ કોમ્સ પણ એમજ માનતો હતો કે 'મનના મળધમા કંઈ પણ સંતોષ કાઝક ખુલાસો કરવો, એ અત્યંત મુશ્કેલ છે.' પણ મનની જુદાજુદા પ્રકારની શક્તિ કે વૃત્તિઓને તો તે પણ માનતો હતો "

૫. ડૉ એમ ફાઉલર કહે છે કે—"Doing different things simultaneously proves that whatever execute them is plural not single, for how could one indivisible entity be doing different things at the same instant! How could the homogeneous mind be in different moods all at once! "

"That all the different classes of mental functions are performed by as many different faculties, several of which can be in simultaneous action. The physical impossibility of one entity seeing and hearing, looking and hating, fearing and worshipping and doing many other things at the same instant, is apparent and yet all are perpetually, doing ever so many things together. All experience, all philosophy any and all expects of this problem, attest that the mind actually does put forth, a great number of very different mental operations simultaneously, and therefore consists of a corresponding number and variety of different primal powers each acting independently of all or in conjunction with any number of the other faculties as occasion may require."

Dr. O. S. Fowler

Phrenologist & Author of Human
& Sexual science.

૫ ડૉ એમ ફાઉલર કહે છે કે "એકજ વખતે જુદીજુદી જાતની ક્રિયાઓનું થવું એ નિશ્ચય છે, કે જે કોઈ તે કાર્ય કરે છે, તેમા અલગ અલગ અનેક શક્તિઓ હોવીજ નેહ એ એકજ પ્રકારની શક્તિવાળો પદાર્થ અનેક પ્રકારની ક્રિયા કેવી રીતે કરાવી શકે? મનના ભિન્નભિન્ન કાર્યો, જુદીજુદી વૃત્તિઓ કે શક્તિઓદ્વાર જ ચાલે છે જેમાંની કેટલીક વૃત્તિઓ માથે મળી ભિન્નભિન્ન કાર્યોને પણ એકી વખતે કરી શકે છે એકજ મનુષ્ય એકજ વખતે જુદે, સાંભળે, ધિષ્ણદે, ચાહે, હરે અને પુને અને એવાં એવા અનેક કામો એકજ વખતે કરે એ તત્ત્વ અસંભવિત લાગે છે છતાં આપણે હમેશા તેમ થતું જોઈએ છીએ આપણા બધા અનુભવો અને બધી ક્રિયાઓ એ બાબતનો પુનર્વો આપે છે, કે "મન એની વખતે અનેક પ્રકારની

ક્રિયાઓ કરી શકે છે, અને તેટલા માટે તેની અદર સ્વતંત્રતાથી કાય કરનાર તેટલાજ પ્રકારની મૂળ શક્તિઓ કે વૃત્તિઓ હોવીજ નોંધવો, કે જેમાની દરેક બીજી ઉપર આધાર રાખ્યાવિના, અથવા બીજી અનેક વૃત્તિઓ સાથે મળી જરૂરીયાત પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય બજાવી શકે છે. ”

મહર્ષિ ગૌતમ પોતાના ન્યાયદર્શનમા કહેછે કે—

૧. પૃથ્વ્યાપસ્તેજોવાયુરાકાશદિક્ કાલ આત્મા મન इति द्रव्याणि ।
૨. ईच्छा द्वेष प्रयत्न सुख दुःख ज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥
૩. युग्मव्याज्ઞાનાન્નોત્પાતર્મિનસોલિન્ગમ્ ।
૪. बुद्धिर्लपलब्धिर्ज्ञानमित्यनार्यान्तरम् ।

૧. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અને દિક્ કાળ આદિ પદાર્થની માપક મન અને આત્મા પણ અલગ અલગ દ્રવ્ય કે પદાર્થ છે.

૨. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન એ આત્માના લક્ષણ છે.

૩. જ્યારે એક વખતે અનેક પદાર્થોનું જ્ઞાન ન થવું, એ મનનું લક્ષણ છે

૪. બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ અને જ્ઞાન એ ત્રણે રાજ્ય એકાર્થવાચક છે [પણ બુદ્ધિ એ કોઈ પદાર્થ છે કે આત્માનો ગુણ કે શક્તિ છે, એ કંઈ સ્પષ્ટ ક્યું નથી જો કે જેની વ્યાખ્યા જોતાં કોઈપણ ચેતન પદાર્થનો ગુણ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાયછે]

પ્રનોપનિપદ્ સ્થનાર મહર્ષિ કહેછે કે,

एष हि दृष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शता रसपिता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः ।

અર્થાત્ તેજ જીવાત્મા, જ્ઞેનાર, સાંભળનાર, ગંધગ્રહણકરનાર, સ્પર્શ કરનાર, રસ, જ્ઞાતા, અને વિજ્ઞાનાત્મા છે, જેને પુરુષ કહેવામાં આવે છે.

૮ ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે

श्रुण्वन् श्रोत्रभवति स्पर्शयन्त्वग्भवति मन्वानो मनोभवति ।

અર્થાત્ શ્રવણ સ્પર્શ ને મનન આદિ કાર્યો કરવા માટે તદ્ તદ્ ઇન્દ્રિય વિષ્ણુજીવાત્મા અથવા મન થાયછે.

જ્ઞાનયોગપદ્યાદેક મનઃ એક વખતે એકજ વિષયનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરી શકે છે યી મન એકજ અને અવ્યાપક તથા દેશકાળથી પરિહિત છે. એમ ગૌતમમહર્ષિ તાના ન્યાયસૂત્રમાં જણાવે છે. વળી વૈશેષિકદર્શનમાં કહ્યું છે કે—

૯. प्राणाऽपाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तर्विकारा

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाच्चात्मनो गुणाः

૧. પ્રાણ અપાન અર્થાત્ પ્રવાસ પ્રવ્રાસ લેવો

૨. નિમેષોન્મેષ, અર્થાત્ આંખનાં પલકારા કરવા.

૩ શરીરનાં સર્વ અવયવોનું કાર્ય યથાવત્ ટકાવી રાખી, જીવન ધારણ કરી રાખવું અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિય અને આત્માનો સંયોગ જાળવી રાખવો.

૪. માનસિક વ્યાપાર ચલાવવો અર્થાત્ માનસ અવયવોથી કાર્ય કરવું.

૫. ઇન્દ્રિયોનું પોતેપોતાના કાર્યાનુરૂપ, ગુણજ્ઞાન ગ્રહણ કરવામાં તત્પર રહેવું, કે તેની અંદર સ્વસ્વવિષયને અનુભવવાથી વિકાર પેદા થવા.

૬. સુખદુઃખઆદિ અનુભવને અનુભવવા અર્થાત્ જ્ઞાન કે ચેતનતા.

૭. ઇચ્છા, દ્રેષ, અર્થાત્ જુદીજુદી જાતની કામના કે વાસનાઓ.

૮. પ્રયત્ન અર્થાત્ અનેક પ્રકારની ક્રિયાશક્તિ, આ બધા આત્માના ગુણો છે. આમ વૈશેષિક દર્શનકાર કણાદ મહર્ષિનું માનવું છે. જેનો સારાંશ કાઢતાં માલુમ પડે છે કે, આત્મા એ ક્રિયા અને ગુણવત્, નિત્ય, અનાદિ, અને અજર, અમર, અને જ્ઞાનાદિ ગુણ યુક્ત પદાર્થ કે તત્ત્વ છે.

યજુર્વેદના છઠા અધ્યાયમાં શિવસંકલ્પના મન્ત્રોવાળી માનસિક શુદ્ધ્યર્થ કરવામાં આવતી પ્રાર્થનાની અંદર, આ “મન શું પદાર્થ છે.” તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ આપણને મળી આવે છે. જેથી તેનો ભાવાર્થ અત્રે અમે આપવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ. આ મન્ત્રોને મનોવિજ્ઞાન સંબંધી આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જ મૂળરૂપે ટાંકી દર્શાવેલ છે, જેથી તેને આ સ્થળે ફરી છાપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી કિન્તુ ઉપર જણાવેલ મન્ત્રોમાં, મન સંબંધી જે અગત્યના મુદ્દાઓ છે, તેને અમે અત્રે રજૂ કરી, આ પ્રકરણમાં તેનો સંક્ષિપ્ત સાર આપવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ.

મનોવિજ્ઞાન સંબંધી યજુર્વેદનાં મન્ત્રોનું વર્ણન.

યજુર્વેદના સિધ્ધાન્ત પ્રમાણે મનુષ્યનું મન નીચે જણાવેલ શક્તિ અને ગુણયુક્ત છે, એ શિવસંકલ્પનાં મન્ત્રો ઉપરથી સ્પષ્ટ સાબિત થાય છે.

૧. મનુષ્યનું મન, જાગૃત તથા સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ અનેક પ્રકારના દુર દુર દેશો, ક્ષણવારમાં સંકલ્પ માત્રથી પ્રાપ્ત કરી લે છે; અર્થાત્ તે દુરંગમ છે.

૨. તે મન, જ્યોતિનું જ્યોતિ અર્થાત્ પ્રકાશીત પદાર્થોનો પણ પ્રકાશ કરવાવાળું અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

૩. ચત્પ્રજ્ઞાન, તે પ્રજ્ઞાનમય છે, તે ચિન્તન કરવાના સ્વભાવવાળું છે, અને ધારણશક્તિ કે મેધા અથવા સ્મરણશક્તિવાળું છે.

૪. મનુષ્યની અંદરની તે અન્તર્જ્યોતિરૂપ અને અમર અર્થાત્ અવિનાશી છે

૫. તેના વિના કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા થઈ શકતી નથી, અર્થાત્ તે સર્વ ક્રિયાઓનું મૂળ છે.

૬. મનુષ્ય તેમજ પ્રાણીમાત્રની અંદર તે એક અપૂર્વ અને અવર્જનીય યશસ્વ શક્તિ છે.

૭. તે મનદ્વારા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન આદિ ત્રિકાળની ક્રિયાનું યથા-
વત્ જ્ઞાન થઈ શકે છે.

૮. મનુષ્યના મસ્તિષ્કની અંદર હવેપછી દર્શાવવામાં આવનાર સર્વ પ્રકારના
ભિન્નભિન્ન માનસશક્તિસમુદ્ભૂત સર્વ હોતાઓ પણ, આ મનની શક્તિદ્વારાજ પોતપો-
તાનાં કાર્યો સંપાદન કરી શકે છે, અર્થાત્ પોતપોતાના વ્યવહારરૂપચક્ષુનો વિસ્તાર
કરી રહ્યા છે.

૯. સર્વ પ્રકારના શુભ ક્રિયા અને સ્વભાવો કે ચિત્તવૃત્તિઓ, આ મનની અં-
દર સર્વતઃ ઓતપ્રોત થઈ રહેલ છે.

૧૦. તે મન, મહાન વેગવાળું, આત બલિષ્ઠ, અજર, અમર, નિત્ય, અને મસ્તિ-
ષ્કનાં હૃદ પ્રદેશમાં (મસ્તિષ્કની અંદર બ્રહ્મરન્ધ્રની ઉપરના મધ્યમાં એક સ્થાન છે, ત્યાં)
રહેવાવાળું છે.

ઉપર-દર્શાવેલ યજુર્વેદના છ મન્ત્રોત્તું તારણ કરી સંગ્રહ કરવામાં આવેલ
૧૦ સિધ્ધાન્તોમાંના સર્વ ગુણો, મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર મનની અંદર સર્વથા અનુભ-
વવામાં આવે છે, જેથી યજુર્વેદની મનની વ્યાખ્યા અને તે દ્વારા બાણવામાં આવતા
મન અથવા આત્માના શુભકર્મસ્વભાવ, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વર્તમાન સર્વ સિધ્ધાન્તોને
લગભગ સર્વાંશે મળતા છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

૩૧. પ્રાઉલર એક સ્થળે કહે છે કે—

“ Our different Faculties doctrine however, accounts perfectly
for all other different talents and predispositions, by one faculty be-
ing stronger and another weaker in different persons, and in the
same person, and as such transmitted thus from parentage to
progeny.”

મનુષ્યનું અંતઃકરણ પણ એ વાતની સાક્ષિ પુરે છે. દાખલા તરીકે આપણે
અનેકવાર કહીએ છીએ કે “ મારે તેવો ઇરાદો નહિ હતો, પણ એ વખતે અમુક
વૃત્તિને આધીન થઈ હું એ કામ ઉતાવળે કરી બેઠો, હવે હું પસ્તાઈ છું ” આવો
પ્રતિદિનનો અનુભવ પણ એ વાતને મુસ્પષ્ટપણે સાબીત કરે છે કે “મનુષ્યનું મન
અનેક વૃત્તિ કે શક્તિઓવાળું છે.”

કેઈ કેઈ મનુષ્યમાં અમુક પ્રકારનું ગાંડપણ કે ઘેલછા જોવામાં આવેછે,
જ્યારે તે અન્ય વિષયોમાં તદન વ્યવસ્થિત અને સમજપૂર્વક કાર્ય કરનાર હોયછે. આ
માખત પણ મનની અનેક વૃત્તિઓનો પુરાવો આપેછે. આજ પ્રમાણે પાઠ્યાભિરુચિ,
છાત્રવિદ્યા, વાતસત્યભાવ, યશાભિલાષ, ભક્તિભાવ, કરુણા, હાસ્ય, હસ્તકૌશલ્ય,
અનુકરણ, અવલોકન, તર્ક, તુલના, સ્મરણશક્તિ, અર્થાત્ મેધા ઇત્યાદિ ભિન્નભિન્ન પ્ર-
કારની અનેક માનસિક શક્તિઓજ છે. અમુક પ્રકારની શક્તિ અમુક પ્રકારનાં ચોક્કસ
યોગ કરી શકેછે, જ્યારે તેથી અન્ય પ્રકારનાં કાર્યો તેજ માનસઅવયવદ્વારા કદાપી

પણુ થઇ શકતાં નથી. આવીરીતે પ્રત્યેક માનસશક્તિને અભિવ્યક્ત કરનાર, અને સ્વવિવ્યક્તુ' બ્રહ્મણુ કરનાર, અનેક માનસઅવયવો મસ્તિષ્કની અંદર છે; જે પોત પોતાનું ચર્ચાર્થ કાર્ય હમેશાં શક્તિઅનુસાર કર્યા કરે છે.

માનસશક્તિ કે વૃત્તિની વ્યાખ્યા.

૧. મનની લિન્નલિન્ન પ્રકારની માનસ પ્રવૃત્તિઓને કે મનોવ્યાપારને માનસિક શક્તિઓ કે વૃત્તિઓ અથવા લાગણીઓ કહેવામાં આવે છે.

૨. પ્રત્યેક પ્રકારની માનસપ્રવૃત્તિ કે પ્રગતિ જેનાદ્વારા લિન્નલિન્ન પ્રકારની ક્રિયા કે ગુણુ દર્શાવવામાં કે બ્રહ્મણુ કરવામાં આવે છે, તેને માનસવૃત્તિનાં કે માનસ શક્તિનાં અવયવો કહેવામાં આવે છે.

૩. આવી શક્તિઓ સમયાન્તરે દ્રબ્ય અથવા અદ્રબ્ય ન્થાયછે, કે વૃધ્ધિ ક્ષયને જાતે પ્રાપ્ત થાયછે, અને તે અનુભવદ્વારા સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે.

૪. માનસવૃત્તિઓનાં જે અવયવો, પોતાનું ખાસ લિન્ન પ્રકારનું અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય છે, તેઓ સ્વતંત્રરીતે પ્રજ્ઞા વા નિર્જ્ઞા, કે નિરોગ તેમજ સરોગ અવસ્થામાં રહી શકેછે.

૫. તેજ પ્રમાણે તેવી પ્રત્યેક શક્તિ, અલગ રીતે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં ચર્ચા આવશ્યકતા પોતપોતાનું કાર્ય દર્શાવી શકેછે.

૬. શારીરિક ક્રિયાને માટે જેમ શારીરિક અવયવો છે. તેમજ મસ્તિષ્કમાં માનસિક ક્રિયાઓને માટે પણુ અલગ અલગ પ્રકારના માનસઅવયવો છે, જેના અસ્તિત્વ વિના કોઈપણુ ક્રિયા વ્યાધી શકતી નથી. આ માનસઅવયવોને અંગ્રેજીમાં (Phreno-Centres) કહેવામાં આવે છે.

મનુષ્યનાં ગુણુકર્મસ્વભાવ કે લક્ષણુ અને ચારિત્ર્ય આદિનું, ચર્ચાવત્ બધારણુ કરવામાં અને તેને સુખી રાખવામાટે, આ માનસિકવૃત્તિઓનું જ્ઞાન, એક અનુપમ ચારી છે. મનની સર્વ શક્તિઓ પણુ મૂળરૂપે અવિનાશી છે, તેની મર્વ. માનસપ્રવૃત્તિઓ માનસકલ્પતરૂની અનેકાનેક લિન્નલિન્ન સ્વરૂપની શાખાઓ તુલ્ય છે. તેની પ્રત્યેક શાખા, અનેક પ્રકારનાં ડાળી, ડાળખા અને પાંદડાંથી યુક્ત છે. જ્યારે પ્રત્યેકના ઉપર લિન્નલિન્ન પ્રકારનાં ફળ અને ફૂલાદિનું દર્શન થાયછે. મનુષ્યની માનસવૃત્તિની સાથે જનસમાજની સંસ્થાઓનાં અનેકાનેક યુગ્મખાંડોરૂપ ફળો લટકી રહેલછે દ્રષ્ટાન્ત તરીકે ધનસરક્ષણુ, ધનાભિવૃધ્ધિ, ગૃહસસાર, સ્ત્રીલટ્કાંડે અને ટેજરી કે તાળાંનો વેપાર રોજગાર અને વ્યાપાર નિકાશ, કોઠાર, બજાર, રેલ, તાર, બેન્ક, સરકારી વેપારની પેઢીઓ, હુંડી, ચીઢીપત્રી, વિગેરેનાં સંપૂર્ણ વ્યાપાર, માત્ર એક વૈષ્યવૃત્તિરૂપ મનની શાખારૂપ, એક માનસવૃત્તિને આધારેજ ટકી રહેલ છે. આજ પ્રમાણે અન્યઅન્ય વૃત્તિઓના વિષયમાં પણુ સમજવું. મનુષ્ય આ પ્રમાણે પોતાની એક અથવા અનેક વૃત્તિઓનું કાર્ય, મંચુકત રીતે જ્યારે આહિ ત્યારે કરી

શકેછે. એક સુવ્યવસ્થિત ઘડીયાળની અન્દરનું સંખ્યા કામ, યથાવત રીતે એક ખીજ સાથે સંયુક્ત થયા પછી, જેમ યથાર્થ વખત દર્શાવવા શક્તિમાન થઈ શકેછે, તેજ પ્રમાણે આપણા મસ્તિષ્કનું પણ સમજવું. પ્રત્યેક માનસશક્તિનો અન્ય સર્વ માનસ-શક્તિઓ સાથે, થોડે યા ઘણે અંશે સખધે જોડાયેલ છે, અને તે સખધે પ્રમાણેજ મનુષ્યનું મન હમેશાં કાર્ય કરી શકે છે. (જુઓ આ. નં. ૨૮. ૨૯.)

ઉપસંહાર.

૧. આથી એ સ્પષ્ટ થાયછે, કે મન એ અનેક પ્રકારની મૂળ શક્તિઓ કે માનસશક્તિઓથી યુક્ત છે, જેમાંની એક બે અથવા તેથી પણ વધારે શક્તિઓ સાથે મળી, આવશ્યકતાનુસાર પોતાનું કાર્ય કરી શકેછે.

૨. મસ્તિષ્ક, એ મનને કાર્ય કરવાનું સુખ્ય સાધન છે, અને તે, મનની વિવિધ શક્તિઓનાં પ્રમાણમાજ વિવિધ અવયવોદ્ધારા પોતાની કાર્યશક્તિનો પ્રકાશ કરી શકેછે.

૩. પ્રત્યેક માનસઅવયવનું સ્થાન અને કદ, તે તે અવયવની ઉત્તમ મધ્યમ કે કનિષ્ઠ હાલત દર્શાવેછે.

૪. અભ્યાસ અને ખંતદ્વારા તથા સતત મહેનતને પરિણામે પ્રત્યેક માનસ-અવયવને ખીલવી કે કેળવી શકાયછે.

માનસઅવયવો-તેના સ્થાન વિભાગ અને સંખ્યા. આદિ આ. નં. ૩૦.

માનસ અવયવો અને તેના વિભાગ.

અથવા

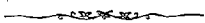
Phreno-Centres.

મન અનેક પ્રકારની માનસિકશક્તિઓ, લાગણીઓ, કે વૃત્તિઓથી યુક્ત છે, તે અમે અગાઉના પ્રકરણમાં સામાન્ય રીતે જણાવેલું છે. પણ તે મનની મૂળ અને સ્વાભાવિક શક્તિઓ કે લાગણીઓ કઈ કઈ અને કેવા પ્રકારની છે, તે દ્વારા કેવા કેવા પ્રકારનાં કાર્યો કે લાવોતું ગ્રહણ થાય છે અથવા પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, તે મનની કઈ વિશેષ વર્ણન હજી સુધી આપવામાં આવ્યું નથી. આટલા માટે આ પ્રકરણની અંદર તેનું વર્ણન આપવામાં આવશે.

એક સારંગી અથવા સતારની માપક, આપણું મસ્તિષ્ક અનેક પ્રકારના માનસ-અવયવોરૂપ નાના મોટા તારોથી સંઘટિત કરવામાં આવેલ છે. તેમાંના દરેક તાર, પોતપોતાની સ્થિતિ, સંવૃદ્ધિ અને લંબાઈ પહોળાઈના પ્રમાણમાં, સતારની અંદરના લિન્નલિન્ન તારોના સા રી. ગ. મ. પ. ધ. ની. આદિ સ્વરોના અસંખ્ય પ્રકારના લિન્ન-લિન્ન નાદ કે સ્વરોની માપક વિવિધ ભાવ પ્રગટ કરે છે. આ બધા માનસઅવયવોરૂપ મસ્તિષ્ક-સારંગીના અનેકવિધ તારોનું કાર્ય કયા કયા સ્થળમાં થાય છે? તેમાંથી કેવા કેવા પ્રકારના સ્વરો નીકળે છે? તેઓનાં શુણ્ઠમર્મરૂપલાવાદિ અને પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની છે? ઇત્યાદિ વિષયોનું સવિસ્તર વિવેચન હવે પછીના પ્રકરણોમાં ક્રમવાર આપવામાં આવશે. પણ તેમ કરતાં પહેલાં આપણે શરૂઆતમાં મનની લિન્નલિન્ન પ્રકારની શક્તિ અને તેનાથી દર્શાવવામાં આવતા લાવો કે કાર્યોનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યા પછી પ્રત્યેક શક્તિનું જુદાજુદા પ્રકરણમાં ક્રમવાર વર્ણન કરીશું.

મનુષ્યની અંદરની લિન્નલિન્ન માનસશક્તિઓના નામ આપવામાં, બહુજ સમ-જશક્તિ અને અનુભવની જરૂર પડે છે. આ વિદ્યાના પ્રાચીન શોધકો ડા. ગોલ અને સ્પરજીયમે શરૂઆતમાં અમુક શક્તિઓનાં જે નામો આપ્યાં હતાં, તેને અનેકવાર ફેરવવાની જરૂર પડી હતી. શબ્દશક્તિ, એ એક અતિ મહત્વનો વિષય છે, એકજ શબ્દ અનેક પ્રકારના લાવો અને શક્તિઓ કે શુણોનો ભાવ દર્શાવે છે. ન્યારે તેવાજ પ્રકારના અન્ય શબ્દો પણ તેજ પ્રકારનો ભાવ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં દર્શાવનાર નીવડે છે. તેમાંથી કયા શબ્દથી-કયો ભાવ કેટલે અંશે પ્રગટ થાય છે, એ યથાવત નિર્ણય કરવાનું કાર્ય અતિ ગંભીર, મહત્વનું અને બહુજ અનુભવદ્વારા થઈ શકે તેવું છે. તેથી એક વખત અમુક શક્તિને અમુક શબ્દથી નિર્દેશ કર્યા પછી, અનુભવદ્વારા તેનું નામ બીજા વધારે અર્થસૂચક શબ્દથી પ્રગટ થઈ શકવાનો જ્યાં સંભવ હોય, ત્યાં તે પ્રમાણે ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે.

બહુજી બુધ્ધિમત્તાથી કરવામાં આવેલ છે. પણ તેઓ માત્ર શારીરિક ક્રિયામાંજ પ્રવાત રહેલ હોવાથી, માનસઅવયવોમાં તેની ગણના કરવામાં આવતી નથી. શારીરિકપ્રવૃત્તિ માટે અનેક પ્રકારનાં કાર્યો સમ્પાદન કરનાર, શારીરિક અવયવોમાં તેઓની ગણના યથાર્થ રીતે થઈ શકે છે, તેથી તેની અત્રે ગણના કરવામાં આવી નથી.

મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉપરોક્ત અવયવો અને તેના સ્થાનોનો અભ્યાસ, તથા મનુષ્યનાં લક્ષણ અને ચારિત્ર્યાદિનું વાંચન કે પરીક્ષા.

ઉપર દર્શાવેલ માનસઅવયવો અને તેના સ્થાનોનો યથાવત અભ્યાસ કરવાથી દરેક મનુષ્ય પોતાના તેમજ અન્ય મનુષ્યોના ચારિત્ર્ય, સ્વભાવ કે લક્ષણ આદિને યથાવત જાણી શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે તે વ્યક્તિને યથાવત વશમાં કેવી રીતે લાવવા, તે પણ સારી રીતે જાણી શકે છે. મનુષ્યના કે જનસમાજના ચારિત્ર્યને મસ્તિષ્કપરથી ઉકેલવાનો અથવા સમજવાનો અભ્યાસ કે વાંચન, સર્વ પ્રકારના અભ્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને અતિ અનુપમ તેમજ આનંદદાયક છે. આ વિદ્યાની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા, તથા તેની અંદર સમાયેલ સ્વાભાવિક આનંદની સાથે, ખીલુ કોઈ પણ વિદ્યાની સરખામણી ભાગ્યેજ થઈ શકે તેમ છે. મનુષ્યસ્વભાવનું પરિણામ દરેક રીતે જોતાં, ખીલુ બધી વિદ્યાઓ કરતાં ઉત્તમ દરજ્જે લોગવે છે, એ સર્વતન્ત્ર સિધ્ધાન્ત તરીકે સ્વિકૃત થયેલ છે, અને થયુંજ જોઈએ. કારણ એ વિદ્યાનો મૂળ વિષય જે “મનુષ્ય અને તેનું મન છે” તે પણ કુદરતના સર્વ પદાર્થોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પદ ધરાવે છે.

જનસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ સાથે, ખીલુ કોઈ શક્તિની તુલના થઈ શકે તેમ નથી. આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન આદિની સ્વાભાવિક પશુપ્રવૃત્તિઓ કે લાગણીઓની પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વદેશ પ્રદેશમાંજ પરિમિત થયેલ છે. જ્યારે ભિન્નભિન્ન પ્રકારની માનસિકશક્તિઓનું કાર્યક્ષેત્ર, અતિ વિશાળ, વિસ્તીર્ણ, અપરિમિત, અમાપ્ય અને અનંત છે. વળી તેજ પ્રમાણે મનુષ્યોની બુધ્ધિ તથા લક્ષણો પણ અનેક પ્રકારના અને અસંખ્ય રીતભાતના સર્વત્ર દ્રવ્ય થાય છે. પશુ અને પક્ષીઓનાં ગુણ અને માળાઓ વિગેરેની રચના જોવાનું આપણને મન થાય છે, એ ખરું. પણ મનુષ્યે બનાવેલ માળા, અનેક પ્રકારના ઘર-ખાર, બાગ-બગીચા, નગર, શહેર, અને વસાવસ-ત્રે, દ્રામ, રેલગાડી, આગળોટ કે સ્ટીમરરૂપ તરતા દરીયાઈમહેલો, અને અનંત-રિક્ષમાં તરતા હવાઈ વિમાનો વિગેરેની રચના, કારિગીરિ અને તેની અંદર સમાયેલ બુધ્ધિસામર્થ્ય, શું કાંઈ ઓછું કૌશલ્ય-દર્શાવે છે ? પણ અને પક્ષીઓમાં એકાદ પ્રકારનું કાર્યકૌશલ્ય જણાય છે, જ્યારે મનુષ્યની કળા અને હનર, તથા બુધ્ધિસામ-

ધર્મની તો કાંઈ સીમાજ નથી. મહાન અને વિશાળ કુદરતની અંદરના પ્રત્યેક વિષયનો અભ્યાસ ખરેખર આનંદદાયક છે, તેમજ માન અને પ્રશંસાને પાત્ર છે. કારણ તેના પ્રત્યેક વિષયના અભ્યાસમાં, કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું ઉપયોગી શિક્ષણ સમાયેલું હોય છે. પણ તે બધાં કરતાં મનુષ્યસ્વભાવનું નિરીક્ષણ અને તેનો અભ્યાસ તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સર્વોત્તમ સ્થાન લોગવે છે. તત્વજ્ઞાનનો એ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો આધ્યાત્મિક નિષય છે. તેના સત્ય નિયમો પણ અન્ય વિદ્યાના નિયમોની માફક યથાવત્ વિદિત થઈ શકે છે. જે નિયમોથી મનુષ્યની રચના અને ક્રિયા આદિની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ થઈ રહેલ છે, તેજ નિયમાનુસાર કુદરતના સર્વ વ્યાપારો પ્રવાત રહેલ છે. જ્યારે મનુષ્યનો-આ પુરૂષ-બ્રહ્મનો યથાવત્ અભ્યાસ કરવાથી, પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ પ્રભુનો, તેમજ તેની સત્તાથી પ્રવર્તિ રહેલ જડપ્રકૃતિની સમગ્ર રચનાનો પણ પૂર્ણ જ્ઞાન આપણને આવી શકે છે.

નાનાં નાનાં બાળકો, છોકરાંઓ કે સ્ત્રીપુરુષોના ચારિત્ર્યનો સભા, સોસાઈટી કે ધર્મસ્થાનમાં અથવા રેલ, સ્ટીમર અને રસ્તાપર મુસાફરી કરતાં, કે ગમે તે સ્થાન કે સ્થળમાં હોઈએ ત્યાં, પ્રત્યેક પ્રસંગે, ખાનગીમાં તેમજ બહાર રીતે માનસશાસ્ત્રાનુસાર અભ્યાસ, એક અનુપમ આનંદ અર્પે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે એક ઉત્તમ પ્રકારની અનુપમ ઉપયોગી કળા છે, કે જેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ જનસમાજનાં કલ્યાણાર્થે અનેક પ્રકારે થઈ શકે તેમ છે. ભિન્નભિન્ન મનુષ્યની અંદર કાર્ય કરી રહેલ ભિન્નભિન્ન પ્રકારની વૃત્તિઓ, શક્તિઓ કે લાગણીઓ અને તેઓના કાર્યાનુસાર મનુષ્યસમાજની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો, તથા તેનાં ખાસ ખાસ લક્ષણોની ન્યૂનાધિકતાનો અભ્યાસ, અનેક રીતે આનંદદાયક નીવડે છે. આ મસ્તિષ્કવિદ્યાનું જ્ઞાન એક પ્રકારના આનંદ અને સુખનો એક મહાન અને અમુલ્ય ખજાનો છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના અભ્યાસથી મનુષ્ય વગર પૈસે એ ખજાનોનો લોકતા બને છે. સુખ અને આનંદ, એ પ્રાણીમાત્રના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને તે સુખ કે આનંદ આ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસથી યથાવત્ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. મનુષ્ય જીવનનું સમગ્ર સુખના મૂળ આ વિષયના અભ્યાસમાંથી શરૂ થાય છે. મનુષ્યસુખની અનેકાનેક શાખાપ્રશાખામાં આ વિષયની અબાધિત પ્રવૃત્તિ છે. આ વિષયમાં એક વખત પ્રવેશ કર્યા પછી, મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રદેશમાં નિવિચાર કે નિષ્ક્રિય રીતે કદી પણ પ્રવેશ કરી શકતો નથી, પણ તે દ્વારા પ્રતિદિન અને પ્રતિક્ષણ મનુષ્ય મનુષ્ય બનતો જાય છે. આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રરૂપ પારસમણિનો સ્પર્શકાન્તનો, એવો પ્રબળ પ્રભાવ છે. અમુક મનુષ્યમાં અમુક ગુણ કે શક્તિની ખામી છે, આ મનુષ્યનો ઉદ્દેશ આવ પ્રકારનો છે, જ્યારે અમુક મનુષ્યમાં અમુક વિષયની નિર્બળતા છે, ઇત્યાદિ અસંખ્ય પ્રકારના અવલોકન કરવાના પ્રદેશો, તેની સન્મુખ સર્વત્ર ઉપસ્થિત થાય છે. મનુષ્યનું સર્વ પ્રવૃત્તિઓના અન્તર્ગત સત્ય હેતુઓનો નિર્ણય કરવામાં, આ વિદ્યાનું અનુપમ સામર્થ્ય સમાયેલ છે.

મનુષ્યના મન અને ક્રિયાપર પૂર્ણ વિજયવન્ત થઈ કાળુ ધરાવવો, કે તેમને વડ કરવા, એ સૌ કોઈ ઇચ્છે છે. એના જેવું બીજું વશીકરણ શું હોઈ શકે ? આ વિદ

દ્વારા મનુષ્ય ઘરમાં, આ ડોસીપાડોસીમાં, ધંધારોજગારમાં, રાજ્યદરબારમાં અને સભા સોસાયટી કે નિશાળો અને સર્વ પ્રકારની સંસ્થાઓમાં, સર્વત્ર આકર્ષક, મનમોહક અને પ્રશસ્ત થઈ શકે છે. વ્યાખ્યાતાઓ, ધર્મોપદેશકો, લેકચરરો, શિક્ષકો અને સ્વામી તથા સાધુ અને સન્યાસી આદિના વર્ગો, જેઓ જનસમાજના હિત સાધુ હોય તે પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ હોય છે, તેઓને આ વિદ્યા અનુપમ પ્રકારનું બુધ્ધિસામર્થ્ય, સરલ અને વિશુદ્ધ રીતે સમજાવવાની શક્તિ, અને અતિ વિચિત્ર વાક્યાતુર્ય તથા બુધ્ધિબળ અને મુહૂર્તભાવ અર્પે છે. હીરા, માણિક અને જવાહીરો કરતાં પણ આ વિષય અનેક રીતે ઉપયોગી છે.

પ્રાકૃતિક પદાર્થોની દુનીયાને જેમ યથાવત્ નિયમમાં રાખનાર પ્રાકૃતિક નિયમો છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને સુનિયમિત કરનાર માનસિક નિયમોજ છે. મનુષ્ય હોય તેજ નિયમોને આધીન થઈ રહેલ છે, તેનેજ વશ વર્તે છે. અને જેવી રીતે વિશ્વના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં, તે તે પદાર્થના ગુણકર્મસ્વભાવ અથવા કુદરતના કાનુનોને જાણવાની યથાવત્ આવશ્યકતા છે, તેજ પ્રમાણે જેઓ પોતાના જીવનસાધ્યો કે આત્મબંધુઓને અનેક રીતે અસર કરીને કે આકર્ષિત અનેક પ્રકારે સુખકારક, ઉપયોગી કે ઉપદ્રવક થવા ઇચ્છતા હોય, તેઓએ આ માનસશાસ્ત્રના નિયમોનો અને ઉદ્દેશોનો યથાવત્ અભ્યાસ કરવાની સાથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે. કારણ મનુષ્યસમાજની પ્રવૃત્તિ હોય તેજ નિયમોને આધીન રહી થાય છે. જીવનસાધ્ય એ જીવંતોના મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તે ઉદ્દેશની પૂર્તતો આધાર, મનુષ્યોને યોગ્ય માર્ગ કે ધર્મ દર્શાવવામાં તેમ કેટલે અંશે સફળ નિવડે છે તેના ઉપર છે. આત્મજ્ઞાન કે મનોવિજ્ઞાનનો આ વિષય, વિશ્વની બધી વિદ્યાઓપર અનુપમ સામર્થ્ય ધરાવે છે. જ્યારે મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર તેવા બધા નિયમોનું યથાવત્ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે. આ ગ્રંથનો વિષય પણ તેજ છે. કોઈ પણ મનુષ્ય આ વિદ્યાના મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયની અવગણના કરી શકે તેમ નથી. જીવનસંગીતની સુરમ્ય અને મધુર સારંગીપર, આ વિષયના વાંચન અને અભ્યાસરૂપે જો ફેરવવાથી, તેની અંદરના અનેક વિધ સ્વરોની જે ઐક્યતા, એકતાનતા, રમ્યતા, અને મનોહરતા તથા ઉત્સાહ આશા અને તદ્દયાર્હાદ, મનુષ્યના અન્તરાત્મામાં પ્રવૃત્તિ રહે છે, તેની તુલના, પ્યારવૃત્તિને ઉત્કેરનારો નોવેલો કે વાર્તાના અનેકવિધ પુસ્તકોથી કદી પણ થઈ શકનારજ નથી. મનુષ્યના મસ્તિષ્કરૂપ સતારની અંદર, તેના અન્તરાત્માની અંદરથી પ્રસરી રહેલાં અનેકવિધ માનસતારોરૂપ, મસ્તિષ્કની અલગ અલગ શક્તિઓનાં કાર્યો અને શુણોનો અભ્યાસ, અવલોકન અને તેના અનેકવિધ સંબંધોનું ખારીક નિરીક્ષણ કરવામાં, તેમજ અમુક તારપર જો ચલાવી, ઇચ્છાનુકુળ અમુકજ સુર કાઢવામાં, જે અનુપમ અને અમુલ્ય આનંદ મમાયેલ છે, તેની સરખામણી અન્ય કોઈ પણ વિષય સાથે થઈ શકનાર નથી. આત્મજ્ઞાનનો અમુલ્ય ખજાનો, આ વિદ્યાદ્વારા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. તેમાંથી સૌ પોતપોતાની શાક્તિ અને ઇચ્છાનુસાર ગ્રહણ કરી શકે છે. વળી શારીર વૈદ્ય અને એવાજ ખીજ શાસ્ત્રની શાખાઓ, આજ વિષયની એકાદ શાખાને અનેક પ્રકારે પુષ્ટ કરે છે. જેમ એક વૃક્ષનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા મનુષ્યને વૃક્ષના

ધક, મૂળ, ડાળી, ડાળખાં, પાંદડાં અને ફૂલ, પૂજા વિગેરે સમગ્ર અવયવોથી યથાવત્ વિદીત થવાની જરૂર છે. ને વેદ, ઉપનિષદ, અને ગીતા આદિ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે—

“ઉર્ધ્વમૂલમધઃશાખમ્ વત્યમાહુરવ્યયમ્ ।

છન્દાંસિ यस્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥” મ. ગીતા.

આત્મજ્ઞાનનો ક્રમપૂર્વક, શાસ્ત્રીયવિધિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા પુરુષોએ આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મૂળમાંથીજ કરવાની જરૂર છે. શારીરશાસ્ત્ર અને વૈદ્યક, રસાયન તથા અન્ય ખગોળ અને ભૂગોળ આદિ વિષયના સર્વ શાસ્ત્રો, તેમજ ધર્મ-શાસ્ત્રો પણ માત્ર આ એકજ માનસશાસ્ત્રની પુષ્ટી કરનાર અને તેદ્વારાજ પુષ્ટી પામનાર એકજ માનસવૃક્ષની અલગઅલગ શાખાપ્રશાખાઓજ છે. માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ બધી શાખાઓનાં મૂળ મસ્તિષ્કરૂપ છે. ન્યારે ખીજ બધી શાખાપ્રશાખાઓ, કે ડાળી, ડાળખાંરૂપ અંગો, મૂળ ખીજનોજ બાહ્યવિસ્તાર કે બાહ્યસ્વરૂપ છે. આટલા વાસ્તે આ ઉર્ધ્વમૂળવાળા અને અધઃશાખાવાળા તથા (છંદોરૂપ) જ્ઞાનસ્વરૂપ જેમાં અનેકવિધ પાંદડાઓ છે, એવા અવિનાશી, અવ્યય, માનસઅવયવોના વિશ્વવ્યાપી કાર્યરૂપ અસ્પૃશ્ય વૃક્ષને જે મનુષ્ય યથાવત્ બાંધે છે, તેજ ખરેખર વેદવિત્ છે, જ્ઞાનીમાં જ્ઞાની છે, પ્રજ્ઞાનાત્મા છે.

પ્રત્યેક સ્ત્રી તેમજ પુરૂષ, બાળક તેમજ વૃદ્ધ, યુવાન અને યુવતી આદિના લક્ષણ અને ચારિત્ર્ય આદિનું યથાવત્ સ્વરૂપ, આ વિદ્યાદ્વારા બાળી શકાય છે. એટલુંજ નહિ પણ કયો માણસ કયા કાર્યને માટે યોગ્ય ગણી શકાય, અને તેનાથી શું થઈ શકશે અથવા નહિ થઈ શકે, ઇત્યાદિ કાર્યોની યોગ્યયોગ્યતા કે કર્તવ્યકર્તવ્યનો તેમજ વિશ્વના બધા સંબંધોનો નિર્ણય, આ વિદ્યાદ્વારા યથાર્થ રીતે થઈ શકે છે.

આપણા બાલભાઈઓના મળધંમાં, સ્વપ્નમાં પણ જે ખીના આપણે બાંધે બાળી શકીએ નહિ એવા વિષયની પણ ટેટલીક માહિતી, આ ગ્રન્થનો વિષય ઘણે અંશે પુરી પાડી શકશે એટલુંજ નહિ પણ જેઓ આ ગ્રન્થના વિષયથી અનભિજ્ઞ હશે, તેઓના કરતાં વાંચકવર્ગને અનેકરીતે શ્રેષ્ઠ બનાવશે, એમ અમારી સમ્પૂર્ણ ખાતરી છે.

માનસશકિતઓનું સંયુક્ત કાર્ય અને પરસ્પરનો સંબંધ

વિવિધતા એ કુદરતનો નિયમ છે. ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં ધાતુ, પાન, ઝાડ, પાલા, વેલ, લતા, પુષ્પ, ફળ, ડાળી, ડાળખાં, આદિ એકજ વૃક્ષના અંગભૂત પદાર્થો હોવા છતાં, પ્રત્યેક, તેના રૂપ, રંગ, આકાર, સ્વાદ અને શુણ્ડ તથા મૈન્દર્યમાં, અનેક પ્રકારની વિવિધતા ધરાવે છે. અનેક પ્રકારના રંગરૂપના અને ભૂદાનુદા સ્વભાવના પશુઓ તેમજ પક્ષીઓ પણ, કુદરતના એ ક્રમને સાબિત કરે છે. તેજ પ્રમાણે મનુ-

✽ મહદ્યજ્ઞં ભુવનસ્યમધ્યે તપસિકાન્ન સલિલસ્ય પૃથ્વે ।

તાસ્મિન્ થ્યન્તે ય ઇ કે ચ દેવા વૃક્ષસ્યસ્કન્ધઃ પરિત્ત્વ દેવાશ્ચાઃ ॥

અર્થવેદ.

ધ્યની અંદરના આચાર વિચાર અને ક્રિયા તથા સ્વભાવ આદિની પણ વિવિધતા સ-
વ ત્ર જોવામાં આવે છે. કુદરતની અંદર એક પણ યુગ્મ, એવા પ્રકારનું જોવામાં નથી
આવતું કે જેના રૂપ, રંગ, ગુણકર્મસ્વભાવ કે અવાજ તથા સુખસુદ્રાપરના સમગ્ર
ચિન્હો, સર્વાંશે ખીજાને મળતાં આવતાં હોય. અને જો તેવીજ રીતે સર્વાંશે એક
મનુષ્ય, ખીજા મનુષ્ય આથે મળતોજ આવતો હોય, તો પછી તેને અભિવ્યક્ત કરનાર
ખારા વિશેષણ જેવું કંઈ પણ રહેતું નથી. જેથી એકમાંથી ખીજાને ઝોળખી કાઢ-
વાનુંજ તદ્દન અસંભવીત થઈ જાય. આટલા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદરની અનેક
પ્રકારની સામ્યતાની અંદર પણ, અનેક પ્રકારની રમ્યતા, વિવિધતા અને વિશેષતા
સમાયેલી છે. જે પ્રમાણે મનુષ્યના બાહ્યઆકાર, રૂપ, રંગ અને ચિન્હોમાં વિવિધતા
જોવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે તેની માનસિકવૃત્તિઓમાં પણ તેજ પ્રકારની વિવિ-
ધતા મૂળરૂપે સમાયેલીજ છે. “કપાળે કપાળે જુદી મતિ” એ કહેવત તદ્દન સત્ય
છે. મનુષ્યની અન્તર્વૃત્તિઓ, લાગણીઓ, વિચારો કે સંકલ્પોમાં પણ એજ પ્રકારની
વિવિધતા અને વિશેષતા હોય છે; જે વિશેષતાનો અનુભવ મનુષ્યના મનની યથાર્થ
સમાલોચના કરતાં યથાવત્ વિદીત થાય છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર એવા પ્રકારની સમાલોચના
કરનાર, અદ્વિતીયશાસ્ત્ર છે. કણાદ, કપિલ, ગૌતમ, વ્યાસ કે પતંજલીએ પણ મનુ-
ષ્યના મનની, આ શાસ્ત્ર જેટલી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કે ચિકિત્સા કરેલ નથી. તેમ વર્ત-
માનકાળના પ્રોફેસરો મી. લૉક, સ્ટુયર્ટ, તથા બ્રાઉન વિગેરે પણ, તેની યથાવત્ સમા-
લોચના કરવા શક્તિમાન થયા નથી. તેઓ માત્ર મનની થોડીએક શક્તિઓનો સાક્ષા-
ત્કાર કરવા શક્તિમાન થયેલ છે. જ્યારે મસ્તિષ્કશાસ્ત્રદ્વારા, અત્યારસુધીમાં લગભગ
૫૦ મુખ્ય મુખ્ય શક્તિઓ કે વૃત્તિઓના ભિન્નભિન્ન અવયવો, અને સ્થાનો સુનિશ્ચિત
કરવામાં આવેલ છે; અને જેવી રીતે વર્ણુમાળાના ત્રેસઠ અક્ષરોના વિધવિધ સંયોગ
દ્વારા, શબ્દશાસ્ત્રનો એક અનન્ત, અપાર અને અગાધ શબ્દસિંધુ બનેલ છે, તે પ્રમાણે
(ક્રામ્યુટેશન કરવાથી) મનુષ્યની પ્રથક પ્રથક શક્તિઓના અનેકવિધ સંબંધથી
અનન્ત ગુણકર્મ અને સ્વભાવ, તથા લક્ષણ અને આચર્યાદિની, વિશ્વમાં ઉત્પત્તિ થાય
છે. તેમાં વળી અનેક પ્રકારની શારીરિકસ્થિતિ, સંયોગ, કેળવણી, ખાનપાન અને
રૂતુઓ તથા તાત્કાળીક કારણોનો સંયોગ થવાથી, અનન્ત પ્રકારની વિવિધતા જન્મ
પામે છે. જ્યારે ઉપરોક્ત સર્વ પ્રકારની વિવિધતાને અભિવ્યક્ત કરવાનું મહાન કામ
આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રદ્વારા યથાવત્ થઈ શકે છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રની સત્યતાને માટે આથી
વિશેષ પ્રબળ ખીજા કયા પ્રમાણની જરૂર છે ?

શારીરબળદ્વારા મનુષ્ય પોતાનો બચાવ, સંરક્ષા, સાહસ, વિરોધ અને ધંદાદિ
અનેક પ્રકારની ક્રિયા કરે છે, અને તેમ કરતાં તે પ્રત્યેક પ્રસંગે શારીરબળનો ઉપ-
યોગ કરે છે. પણ તેમાંનાં પ્રત્યેક પ્રસંગમાં કંઈ એક સરખું, કે એકજ સરખા પ્રમા-
ણનું બળ તે વાપરતો નથી. એકાદ વિષયમાં કેાઈ તદ્દન ગરીબ થઈ વર્તે છે, જ્યારે
પ્રતિકુળ વિષય તરફ વિરોધ દર્શાવે છે, જ્યારે ખીજો તેજ વિષયમાં આમંદ માને છે,
અને ખીજાનાં પસંદગીને ધિક્કારી કાઢે છે. કેટલાક સ્ત્રી-પુરુષો ગરીબાઈમાં પણ
પરસ્પર જુદુજ સ્નેહથી બંધાયેલ રહે છે, અને ગરીબાઈની પરવા કરતા નથી.

જ્યારે કેટલાક ધનાદિ પદાર્થો પાછળજ પોતાનો બધો સમય વ્યતિત કરે છે, અને સ્ત્રી-પુત્રાદિ તરફ કંઈ પણ વિશેષ લાગણી ધરાવતા નથી કેટલાક પુરૂષો ધરબાર અને મંસારનો ત્યાગ કરી, તદ્દન સાધુવૃત્તિથી રહે છે, અને દુનિયાની જરાપણ દરકાર કરતા નથી. જ્યારે કેટલાક સાધુતાને ઢોંગ માની તેની બહુજ મરકરી અને હાસ્ય કર્યા કરે છે. કેટલાક લોકો ગૃહકાર્યો બહુજ પ્રેમથી કરે છે, જ્યારે કેટલાકને ઘર-તરફ ખીલકુલ પ્રીતિજ હોતી નથી. કેટલાક ધર્મપ્રેમી હોયછે, જ્યારે કેટલાક ધર્મને પેટપુજાર્થ ઢોંગ માનનારા મહાશયો પણ દુનિયામાં પડ્યા છે. આવી આવી અનન્ત પ્રકારની વિચારવિવિધતા અને પ્રવૃત્તિને જન્મ આપનાર અનેક હેતુઓથી માનસિક પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. તેવા હેતુઓને યથાવત્ સ્પષ્ટ કરવાનું મહાન કાર્ય આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રનું છે. દૃષ્ટાંત તરીકે બ્રહ્મદત્ત-વિદ્યાર્થીમાં શૈશ્ય શક્તિ સારા પ્રમાણમાં છે. તે શક્તિદ્વારા તે પોતાની પ્રિયાનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે જે સ્ત્રીને તે ધિક્કારે છે, તેની માથે લડે છે. ધર્મસ્થાનોની રક્ષા કરવાની તે પરવા કરતો નથી, તેમજ સત્યનો પક્ષ લઈ તેનો બચાવ કરવા દોડતો નથી. તેમ પોતાનું વર્તન સુધારવામાં પણ તે બળનો ઉપયોગ કરતો નથી, કારણ તેનામા પ્યારવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય છે. અને તે પ્યાર, અમુક સ્ત્રીમાં મલગ્ન થયેલ છે. પણ અન્ય સ્ત્રી તરફનો તેનો પ્યાર કલુષિત થયેલ છે, તેથી તેને ધિક્કારે છે. જ્યારે દયા, ભક્તિભાવ, ધનલોભ કે આત્મનિષ્ઠા આદિ ભાવની ન્યૂનતા હોવાથી પોતાના કર્તવ્ય, ધર્મ, સત્ય, કે ધનાદિ પદાર્થની સરક્ષા તરફ તદ્દન બેદરકાર રહે છે. આજ પ્રમાણે વિષ્ણુદત્તમાં-બ્રહ્મદત્તના જેટલીજ-શારીરશક્તિ છે, પણ તે દ્વારા તે પોતાની સ્ત્રીની રક્ષા કરતો નથી. કારણ તેનામા પ્યારની ન્યૂનતા છે, પણ ધનાભિલાષની પ્રબળ ઇચ્છા હોવાથી પોતાના ખીસા પર પહેલું ધ્યાન આપે છે. અને કીર્તિની અભિલાષાની ન્યૂનતાથી તેમ કરવામાં તે માન કે યશની પણ પરવા કરતો નથી. પણ શીવદત્તની અદર તેજહુજ શૈશ્ય અને કીર્તિની પ્રબળ ઇચ્છા હોવાથી તે પોતાની કીર્તિનું રક્ષણ કરવાના મર્વ ઉપાયો આરંભે છે. ત્યારે ધનાભિલાષની ન્યૂનતાને લીધે કીર્તિના સંરક્ષણ પાછળ, ધનના વ્યયની પરવા કરતો નથી, પણ જેનામાં શૈશ્ય કે શારીરબળ ખીલકુલ હોતું નથી, તેઓ તો ગરીબ ગાય જેવા બની, ખીલ્તો જેમ હાકે તેમ ચાલે છે. આવા મનુષ્યો તદ્દન ગુલામ અને મેંદા જેવા, તદ્દન નિર્બળ, શૈશ્ય અને શક્તિહીન થઈ રહે છે. આવી આવી અનેક પ્રકારની આચાર વિચાર અને વર્તનની વિવિધતાને મસ્તિષ્ક શાસ્ત્ર યથાવત્ મકાગણ સ્પષ્ટ સમજાવે છે. અમુક પુરૂષ કે સ્ત્રી, અમુક મંજેગોમાં દેવી રીતે વર્તશે તેનો મકાગણ ખુલાવે, આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રનુચાર તેવા પ્રમગો બન્યા પહેલાં યથાવત્ કરી ગણાય છે.

ઉપર પ્રમાણે આત્મનિષ્ઠા, આશા, ભક્તિભાવ, ધનપણ, માન, આદિ શક્તિઓના અનેક પ્રકારના પરસ્પરના મળ ધો અને વ્યવહારે ઉપસ્થિત થાય છે. જ્યારે તે બધાનાં મંચુકત મંબધપર મનુષ્યના આચાર, વિચાર, અને વર્તન તથા સ્વભાવનો કે ચારિત્ર્યનો બધો પાયો કે આધાર છે.

માનસઅવયવોના આવા અનેક સંયોગો અને સંબંધોનું કાય દર્શાવવાનું અગત્યનું કાર્ય, હવે પછીના પ્રકરણોમાં ક્રમવાર સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે, અને તેથી મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર જીદીજીદી શક્તિઓ, જીદાજીદા પ્રમગોમાં અને ગ્રિયાતમાં કેવું વલણ લે છે, એ જાણવાનું એક બહુજ ઉપયોગી અને વ્યવહારીક કાર્ય યથાવત્ વિદિત થઈ શકશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

મસ્તિષ્ક અને જોપરીની સારૂખ્યતા-તથા મસ્તિષ્ક પરીક્ષામાં જોપરીનો ઉપયોગ

ઘણા મનુષ્યો સ્વાભાવિક રીતેજ એ પ્રશ્ન કરે છે કે, મનુષ્યની બાહ્યજોપરી તપાસીને તેના અંતર્ગતસ્વભાવ તથા ચારિત્ર્ય આદિની યથાવત્ વિવેચના કરી શકાય, એ તદ્દન અસંભવિત લાગે છે જોપરીમાં કાંઈ છડીના લેખ લખેલા નથી, કે તેથી એવી ખબર પડતી હોય ! આવા પ્રશ્નો ખરેખર ઉપસ્થિત થાય, એ સ્વાભાવિક છે પણ ખરૂં જોતા જોપરીની અદર કુદરતે જે ભાષામાં પોતાના વિચારો લખેલા છે તેને ઉકેલવા, એ કાંઈ સહેલું કે સરલ કાર્ય નથી

મનુષ્યની જોપરીની અન્દર ગ્રિયત થયેલ મસ્તિષ્કના સ્વરૂપ આકૃતિ કે કદનો નિર્ણય, મનુષ્યની બાહ્ય જોપરીના કદ, આકાર અને સ્વરૂપથી યથાવત્ વિદિત થઈ શકે છે જોપરીનો બાહ્ય અને આન્તર પ્રદેશ કે પડ, સર્વત્ર લગભગ એક સરખીજ જાડાઈ વાળો છે જોપરીનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરવાથી એ વાતની અત્યંત મર્વાશે માલુમ પડે છે માત્ર ખામ રોગ કે કાગળ વખતેજ કોઈ કોઈ વાર દેરપ્રાગ જણાય છે જે માત્ર સામાન્ય નિયમના અપવાદરૂપજ ગણી શકાય નામાન્ય સિધ્ધાન્તરૂપે જોતા તો જોપરી અને અન્તર્ગત મસ્તિષ્કના રૂપ અને આકૃતિ વચ્ચે મર્વાંશ એકરૂપતા છે નહાન ડાકટરો અને શારીરશાસ્ત્રવેત્તાઓ, આ બાબતને એક સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારે છે

“ We can form an accurate idea of the volume of the region of the brain which it covers by simple inspection of its external table, the internal table being perfectly parallel and the degree of elevation of the one corresponding strictly with that of the other ”

“ When a portion of the cranium is developed, the portion of the brain corresponding with it is also developed ” Dr Vimont

(૧) ડૉ. વિમોન્ટ કહે છે કે “આપણે મસ્તકના અંદરના ભાગના કદનો નિષ્કેય, મનુષ્યની જોપરીના બાહ્ય વિભાગને સાધારણ રીતે તપાસીને બરાબર રીતે કરી શકીએ તેવું છે. કારણ અંદરનું અસ્થિપટ પણ ઉપલા પડની બરાબર સર્વતઃ સમાન્તરેજ આવી રહેલું છે. એકનું ઉચ્ચાણ કે નિચાણ બીજાની સાથે બરાબર બંધ બેસતું જ છે. વળી બ્યારે જોપરીનો કોઈ ભાગ સંવૃષ્ઠ થયેલો હોયછે, ત્યારે તે વિભાગની નીચેનો મસ્તિક્કનો ભાગ પણ જરૂર તેજ પ્રમાણે સંવૃદ્ધ થયેલજ હોયછે.”

(૨) “Then we find that the bones of the head are moulded to the brain and the peculiar shapes of the bones of the head, are determined by original peculiarity in the shape of the brain. I have seen one striking instance of the skull decreasing with the brain. It occurred in an individual who died at the age of thirty two, after having laboured under chronic insanity for upwards ten years, and whose mental weakness augmented in proportion to the diminution of the brain and the shrinking of the skull. The diminution of his head in size attracted his own attention during life. Cuvier is still more explicit upon the same point. He says “In all mammoniferous animals, the brain is moulded in the cavity of the cranium, which it fills exactly, so that the description of the osseous part affords us a knowledge of at least the external form of the meddullary mass within.” Magendie says, “The only way of estimating the volume of the brain in a living person is to take the dimentions of the skull, etc. Anatomists and physicians at least cannot with any appearance of consistency question this proposition and no others have any right to do so. Its correctness stands then unshaken.”

Charle's Bell's anatomy.

(૨) ડૉ. ચાર્લ્સ બેલ પોતાના (એનેટોમી) શારીરશાસ્ત્રના ૩૯૦ માં પાનાપર જણાવે છે કે “ત્યારે આપણને એમ માલુમ પડે છે કે જોપરીના અસ્થિઓ, અંદરના મસ્તિક્કના આકાર અને કદ પ્રમાણેજ બંધાયેલા છે. અને મસ્તિક્કના અસ્થિઓનો ચોક્કસ પ્રકારનો આકાર, તેની અંદરના મસ્તિક્કના કદ તથા આકારનેજ બરાબર અનુસરે છે, એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય છે. મેં એક એવું અભયજ દૃષ્ટાંત જોયું છે કે જેમાં મગજના કદના ક્ષયની સાથે જોપરી પણ સંકુચિત થતી હતી. એક મનુષ્ય જે લગભગ વંશક્રમાગત પેલછાથી દશ વર્ષ કરતાં પણ વધારે મમય સુધી દુઃખી રહ્યા હતા, અને જે બત્રીશ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયો તેના અંબધમાં આવો બંધાવ બન્યો હતો. તેનું મગજ જેમ જેમ બેસતું જતું હતું અને જોપરી સંકોચાતી જતી હતી, તેમ તેમ તેનું દુઃખ ઓછું જણાતું હતું; તેના મગજની -

આવી સંકુચિત હાલતથી તે પોતે પોતાની જીવિત દશામાં પણ વાકેફગાર થયો હતો, અને તેનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું હતું.”

આ બાબતમાં ડૉ. ક્યુવરનું માનવું પણ અનિરૂપિત છે. તે કહે છે કે “ જાધા પ્રાણીઓનાં મસ્તિષ્ક, જોપરીની પોલની અંદર અને તેને અનુસાર ઘડાયેલ ભેવામાં આવે છે, અને તેમાં બરાબર બંધબેસતાં હોય છે. અને તેથી આપણે જોપરીના બાહ્યરૂપ અને આકારથી અંદરના મગજના આકારનો પણ સહેલાઈથી નિર્ણય કરી શકવા શક્તિમાન થઈએ છીએ.”

મેગેનકાઇ કહે છે કે “ એક જીવતા પ્રાણીના મગજના કદનો નિર્ણય કરવા માટે, માત્ર એક જ રસ્તો છે, કે બાહ્ય જોપરીનું માપ લેવું.” શારીરશાસ્ત્ર-વેત્તાઓ અને વૈદ્યો આ બાબતમાં કોઈપણ પ્રકારનો દેખીતો વાંધો ઉઠાવી શકે તેમ રહેતું નથી. જ્યારે ખીજ કોઈ લાઇનવાળાઓને તેવો વાંધો ઉઠાવવાનો કાંઈ હક કે અધિકાર નથી; જેથી તેની (ઉપરોક્ત સિધ્ધાન્તની) સત્યતા અબાધ રહે છે.”

(3) “The skull is formed and modelled on, and after and to the brain not the brain after the skull. The conformation of the skull, predetermines that of the brain not the brain that of the skull Which is shaped first ? and which for the other ? determines the issue. Of course the brain is the cood, the skull its serf, the brain primal, the skull subservient and conformatory.”

O. S. Fowler.

(3) ડૉ. એલ. એસ. ફોલ્વર કહે છે કે “જોપરીનું બંધારણ મગજની ઉપર તેના કદ અને આકૃતિને અનુસરીને, અને તેને બરાબર બંધબેસતી રીતે કરવામાં આવેલ છે. પણ જોપરીના આકાર પ્રમાણે કાંઈ મગજ ઘડાતું નથી. મગજના આકાર પ્રમાણે જોપરીના આકાર બંધાય છે. પ્રથમ કોનું બંધારણ થાય છે ? અને કોણ કોના માટે બંધાયેલ છે ? આ બે પ્રશ્નોનો પ્રત્યુત્તર, આ બાબતનો બરાબર નિર્ણય કરી દે છે. અને વિચાર કરતાં મગજ એ જ સૌથી પ્રથમ અગત્યનું છે, અને જોપરી તેને માટે તથા તેના આકાર પ્રમાણે ઘડાયેલ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

(4) L. N Fowler says “For thirty years I have studied Crania and living heads from all parts of the world, and have in every instance found that there is a perfect correspondance between the conformation of the healthy skull of an individual and his known characteristics. To make my observations available, I have prepared a bust of superior form and marked the divisions of the organs in accordance with my research and varied experience.”

(૪) પ્રસિદ્ધ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રી—મી. એલ. એન. ફોલ્વર પોતાના મસ્તક-પરિસ્થિતિ નમુના માટે બનાવેલ ખસ્ટ પર લખે છે, કે “ત્રીશ વર્ષ સુધી મેં મનુષ્યના મસ્તક

જોપરીઓ અને દુનીયાના જુદા જુદા સર્વ દેશના લોકોના જીવિત માથાંઓ તપાસ્યા છે, અને દરેક પ્રમણે તદ્દરસ્ત મનુષ્યના આચારવિચાર અને વર્તન કે લક્ષણો હમેશા જોપરીની બનાવટને અનુસાર સર્વથા મારા જોવામાં આવેલ છે. મારાં કરેલાં બધાં અવલોકન, સર્વને હસ્તગત થઈ શકે એટલા માટે મેં એક ઉત્તમ પ્રકારનું બસ્ટ તૈયાર કરેલું છે. તેના ઉપર મારા લાખા વખતના અનુભવ અને શોધ જોળ પછી નક્કી કરવામાં આવેલા માનસઅવયવોનાં સંપૂર્ણ વિલાગો યથાસ્થાન દર્શાવવામાં આવેલ છે.”

મનુષ્યની જોપરીના સંબંધમાં જાણવાયોગ્ય હકીકત.

૧ જોપરી ઘણે ભાગે ઠી ઠી જાય છે, અને કેટલીકવાર તેથી પણ વધારે જડી જોવામાં આવે છે

૨ અવાજ કરતી વખતે જોપરી પર ખીજે હાથ બરાબર દબાવી રાખવાથી શબ્દના થતા ન્યૂનાધિક ખુબરાથી, જોપરીનું પાતળાપણુ કે સ્થૂલતા કેટલેક અંશે માપી શકાય છે.

૩ સાઉન્ડીઝ જોડની માફક અથવા ઘંટના અવાજની માફક, આફ્રીકાના લોકના અવાજ કાકેશીયનો કરતાં બહુ જડા અને ઘોઘરા હોયછે, અને તે પ્રમાણે તેઓની જોપરી પણ જડીજ હોય છે.

૪ પ્રત્યેક જોપરી, ખાસ કરી લલાટ અને અનુમસ્તિકના પ્રદેશમાં ઉપરના અને અથ વિભાગ કરતાં પાતળી હોય છે કારણ આ ભાગના સ્નાયુઓ ઘણે ભાગે જોપરીનું યથાયોગ્ય કાર્ય કરવા સમર્થ છે.

૫ ખારીક કોમળ અને નમ્ર કેશવાળા અને સુદર નાનુક શરીરના બાંધાવાળા પુરૂષોની જોપરી હમેશાં પાતળી હોય છે. જ્યારે ખડખડી આમડીવાળા અને કાળા જેવા જડા વાળવાળા અને ઘોઘરા અવાજવાળા હબસી જેવા માણસોની જોપરીના અસ્થિ, હમેશાં જડા હોય છે.

૬ જોપરીની ઉપરનું અને અંદરનું અસ્થિપટ, લગલગ હમેશાં બરાબર સમાનાન્તરેજ આવેલુ છે, જેથી જોપરીની ઉપરના પડનો ઉપસેલો કે ખેઠેલો ભાગ, અંદરના અસ્થિપટની તેમજ તેની નીચેના મસ્તિકના અવયવોની પણ તેવીજ સંવૃષ્ઠ કે અવૃષ્ઠ હાલત સ્પષ્ટતા પ્રકટ કરે છે.

૭ મસ્તિકના અત્યાર સુધીમાં સંપૂર્ણ રીતે સુનિશ્ચિત થયેલાં કુલ ૪૪ મુખ્ય અવયવ-યુગ્મમાંથી, માત્ર બે કે ત્રણ સિવાયના બધા અવયવની યથાવત સત્ય હાલત અને સ્થિતિની તપાસ અને પરીક્ષા જોપરીપરથી થઈ શકે છે.

૮ પ્રત્યેક બાળકમાં અને ઘણેભાગે સ્ત્રીવર્ગમાં સ્તીન્યુઝ નહિં હોવાથી તેઓનાં મસ્તિકપરના અવયવો વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ કે તપાસી શકાય છે. અને તેઓની સ્થિતિને સંપૂર્ણપણે જાણી શકાય છે. જે ૧ પુરૂષોની અંદર પણ જોવા સ્નાયુઓ કાંઈ બાધ કરતા નથી.

૯ મસ્તિષ્કના કોઇ પણ અવયવનું અતિ ભારરૂપ કાર્ય કરવાથી, તેનું કદ અતિ કસરત કરનારના સ્નાયુઓની માફક, શિથિલ અને નંદુચિત બને છે. આટલા માટે કોઇ પણ માનસઅવયવનો અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ નહિ કરવો જોઇએ.

૧૦ અવયવના યોગ્યાયોગ્ય કાર્યથી તે તે અવયવની સંગ્રામી કે ક્ષય આદિ ક્ષતિ થાય છે, જેને પરિણામે જોપરીનો સે તે અવયવવાળો પ્રદેશ પણ તદનુસાર ઉત્તન કે અવનત થાય છે.

૧૧ અતિ ભ્રમ વેગ, ઉશ્કેરણી અને સોળ કે ઉધુતાથી પણ અવયવો નંદુચિત થઇ જાય છે. અતિક્રામાંસક્તિ કે ક્રામાંધ થવાથી પણ તેવું જ પરિણામ આવે છે.

સારાંશ.

૧ આત્મા કે મન, એ અનેક પ્રકારની શક્તિ અને ભાવોથી યુક્ત, એક અલગ અમર, અવિનાશી, અહેદ્ય, અસેદ્ય, અદાહ્ય, અદલેદ્ય, અશોષ્ય, નિત્ય, શુષ્ક, બુધ્ધ, નિર્મળ પરિચ્છિન્ન, એકદેશી, અને અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાન તથા ક્રિયા આદિ શુભયુક્ત નત્વ છે, જે ધર્મવરની વ્યવસ્થાનુસાર અને શુભાશુભકર્મોનુસાર કર્મદ્વંદ્વ ભોક્તા અને સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરનાર એક નિત્ય દ્રવ્ય છે.

૨ મસ્તિષ્ક એ મનને કાર્ય કરવાનું સુખ્ય અને શ્રેષ્ઠતમ અવયવ છે.

૩ મનની જેટલી અલગ અલગ શક્તિઓ છે, તેટલાજ પ્રકારનાં મસ્તિષ્કમાં જુદાજુદા માનસઅવયવો છે, જે ખાસ પ્રકારનાં ચોક્કસ કાર્યોનું કરવા માટે વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયત કરવામાં આવેલ છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં એવા ૪૪ સુખ્ય માનસઅવયવોનો નિર્ણય કરવામાં આવેલ છે, જેના એકદંદરે લગભગ ૧૦૦ કરતાં પણ વધારે વિભાગો છે.

૪ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયનાં કાર્યની માફક પ્રત્યેક અવયવ પોતાનું નિયત કાર્યનું હુમેશાં કરે છે. તેથી અન્ય પ્રકારનું કાર્ય કરવા માટે કદી પણ તત્પર થતું નથી.

૫ ઉપરોક્ત અવયવોનું શક્તિસામર્થ્ય તેઓનાં કદનાજ પ્રમાણમાં હોય છે. જેનું કદ જોઇએ તેની શક્તિ જોઇએ. જેનું કદ વિશેષ તેમાં સામર્થ્ય પણ વિશેષ સમજવું.

૬ પ્રત્યેક અવયવના કદ કે આકારનો સામાન્ય નિર્ણય યથાયોગ્ય રીતે છવિત મનુષ્યની જોપરીના વિભાગોનું અવલોકન કરવાથી સુનિશ્ચિત થઇ શકે છે.

૭ પ્રત્યેક પ્રકારનું સ્વરૂપ, આકૃતિ કે કદ, કોઇને કોઇ પણ પ્રકારનું માનસિક વલણ, લક્ષણ કે ચારિત્ર્ય અથવા સ્વભાવનું નિદર્શન કરે છે.

૮ પ્રત્યક્ષ અવલોકન અને અનુભવદ્વારા ઉપરોક્ત સર્વ સિદ્ધાન્તોની જાતિ અનુભવગમ્ય સાબિતિ મેળવી શકાય છે, અને જો પ્રમાણે મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના સમય સિદ્ધાન્તો સ્વયંસિદ્ધ અને યથાર્થ ઠરે છે.

હ માનસશાસ્ત્રના આ સિદ્ધાન્તો સમ્પૂર્ણ સત્યતાથી પૂર્ણ છે. અને તેઓ મનુષ્યે પોતાનું જીવન કેવી રીતે ગાળવું જોઈએ, તથા અન્યના જીવનને કેવી રીતે મુધાવું એ સંબંધી સર્વ મત્ય સિદ્ધાન્તોને યથાવત્ શીખવે છે.

૧૦ સમ્પૂર્ણ વિશ્વ, અને વિશ્વનિયન્તા વિશ્વકર્મા વિશ્વંભર, વિશ્વનાથની સમગ્ર કૃતિને, યથાવત્ સમજનાર અને સમજાવનાર, લોકજ્ઞાતા, જ્ઞાતા, અને ઉપયોક્તારૂપ મનુષ્યનું મન અથવા આત્મા છે. એટલા માટે આ આત્મજ્ઞાનના વિષયનો અભ્યાસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અનુપમ છે.

૧૧ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કે માનસશાસ્ત્ર અથવા આત્મજ્ઞાન સમાન કોઈપણ ઉત્તમ કે શ્રેષ્ઠ વિષય નથી. અપસંવિધા, ઉપનિષદ્, અને આત્મજ્ઞાન પણ આ વિદ્યાનું જ નામ છે.

૧૨ મનુષ્ય, પોતાના આત્માનું યથાવત્ જ્ઞાન મેળવીનેજ, પોતાની અંદર તેમજ અબહ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપી રહેલ વિશ્વાત્મા-પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

૧૩ “આત્મજ્ઞાન વિહીના મૂઢાસ્તે પચ્યન્તે નરકનિગૂઢાઃ” એ વાક્ય તદન સત્યતાથી પૂર્ણ છે એટલા માટે આત્મજ્ઞાન મેળવવું જરૂર છે.

૧૪ આટલા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આત્મજ્ઞાન કે પોતે પોતાનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા પાછળ ગંધા પ્રયત્નો કરવા ઘટે છે.

હવે પછીના બીજા વિભાગમાં, ગત પ્રકરણમાં જણાવેલ અને અત્યાર સુધીમાં શોધવામાં આવેલ ૪૪ પ્રકારનાં મુખ્ય મુખ્ય માનસશક્તિઓનાં સ્વરૂપ, તેનાં ગુણ કર્મસ્વભાવ, તેઓને પ્રગટ કરનાર મસ્તિષ્કમાંનાં માનસઅવયવોનાં સ્થાન, તેઓનું વર્ગીકરણ અને શોધનો ટુંક ઇતિહાસ, તથા તે અવયવોનો યથાર્થ ઉપયોગ અને હીન, અતિ કે મિથ્યાયોગ કરવાથી થતું પરિણામ, તથા તેવા પ્રસંગોમાં માનસ શાસ્ત્રાનુસાર વર્તવાથી કેવી રીતે બંધી શક્તિઓ અને વૃત્તિઓ સુખપ્રદ થાય, ઇત્યાદિ વિષયનું, શક્તિઓના નંબર પ્રમાણે ક્રમવાર વર્ણન આપવામાં આવશે. કુદરતે મનુષ્યને અર્પણ કરેલા સર્વ અવયવો અને સાધનો તથા આત્મા અથવા મનની અંદર સમાયેલ સર્વ વૃત્તિઓ અને લાગણીઓ કે શક્તિઓ, હમેશાં સારીજ છે. અને શુભ ઉદ્દેશથીજ તેઓને અર્પણ કરવામાં આવેલ છે. એક પણ વૃત્તિ અનુપયોગી કે ખરાબ અથવા પાપરૂપ નથી. પણ માત્ર તેના યથાર્થ ઉપયોગતાનીજ જરૂર છે. ન્યાયે કોઈ પણ વૃત્તિને દુરૂપયોગ કરવો અથવા હીન, અતિ, કે મિથ્યાયોગ કરવો એજ પાપ, દુઃખ કે કષ્ટનું કારણ છે. કુદરતી નિયમથી વિરૂધ્ધ વર્તવાનું એ પરિણામ છે.

વિભાગ પહેલો સમાપ્ત.

આત્મરક્ષક વૃત્તિઓ.

---

૧ છલ્લવિષા.

૨. બુદ્ધિશા.

૩. પિપાસા.

૪. વિતૈષણા.

૫. નિચક્ર અથવા ગોપનેચક્રા.

૬. ઉદ્યોગ.

૭. શૈલ્ય અથવા બળ.

૨૦૧૧/૫૩

“આહાર નિદ્રા ધ્યેય મૈથુનઞ્ચ, સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણામ્ ।”

૯ માનસશાસ્ત્રના આ સિદ્ધાન્તો સમ્પૂર્ણ સત્યતાથી પૂર્ણ છે. અને તેઓ મનુષ્યે પોતાનું જીવન કેવી રીતે ગાળવું જોઈએ, તથા અન્યના જીવનને કેવી રીતે મુધાન્વું એ મંળંધી સર્વ મત્ય સિદ્ધાન્તોને યથાવત્ શીખવે છે.

૧૦ સમ્પૂર્ણ વિશ્વ, અને વિશ્વનિયન્તા વિશ્વકર્મા વિશ્વંભર, વિશ્વનાથની સમગ્ર કૃતિને, યથાવત્ સમજનાર અને સમન્તવનાર, ભોક્તા, જ્ઞાતા, અને ઉપયોક્તારૂપ મનુષ્યનું મન અથવા આત્મા છે. એટલા માટે આ આત્મજ્ઞાનના વિષયનો અભ્યાસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અનુપમ છે.

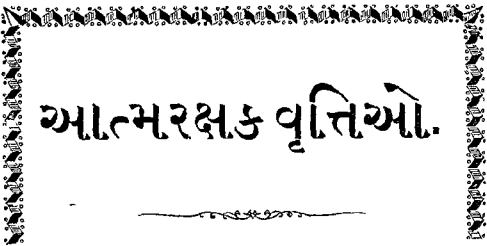
૧૧ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કે માનસશાસ્ત્ર અથવા આત્મજ્ઞાન સમાન કોઈપણ ઉત્તમ કે શ્રેષ્ઠ વિષય નથી. અપરાવિદ્યા, ઉપનિષદ્, અને આત્મજ્ઞાન પણ આ વિદ્યાનું જ નામ છે.

૧૨ મનુષ્ય, પોતાના આત્માનું યથાવત્ જ્ઞાન મેળવીનેજ, પોતાની અંદર તેમજ અંબડ ઘણાંડમાં વ્યાપી રહેલ વિશ્વાત્મા-પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

૧૩ “આત્મજ્ઞાન વિહીના મૂઢાસ્તે પચ્યન્તે નરકનિગૂઢાઃ” એ વાક્ય તદ્દન સત્યતાથી પૂર્ણ છે એટલા માટે આત્મજ્ઞાન મેળવવું જરૂરનું છે.

૧૪ આટલા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આત્મજ્ઞાન કે પોતે પોતાનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા પાછળ બધા પ્રયત્નો કરવા ઘટે છે.

હવે પછીના બીજા વિભાગમાં, ગત પ્રકરણમાં જણાવેલ ૪૪ શોધવામાં આવેલ ૪૪ પ્રકારનાં મુખ્ય મુખ્ય માન-કર્મસ્વભાવ, તેઓને પ્રગટ કરનાર મસ્તિષ્ક-પુરુષાર્થ, પરાક્રમ, આદિ શુભ વર્ગીકરણ અને શોધનો પ્રયત્ન તથા પરલોકના હિતને માટે, નીચે જણાવેલ ત્રણ હીન, અતિ કે નિઃશર તપાસ કરવી જોઈએ; જેમકે પ્રાણૈષણ, ધનૈષણ, અને પરશાસ્ત્રાનુસાર ગત મોક્ષ: તેમાં સૌથી પ્રથમ પ્રાણૈષણ ગણવામાં આવે છે, કારણ વિપ્ર-પરિત્યાગ યવાથી સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ થાય છે. તે પ્રાણૈષણનું જન, સ્વસ્થ પુરુષે સ્વસ્થવૃત્તિને જાળવી રાખવાથી, તથા રોગી પુરુષે પોતાના વિકારોનું શમન કરવામાં પ્રમાદરહિત યવાથી થઈ શકે છે. આ પ્રકરણમાં એ વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવશે, તદ્દનુસાર પ્રાણનું યથાર્થ નિર્વાહન કરનાર પુરુષ કે સ્ત્રી નીર્ધારિત પ્રાપ્ત કરશે.

આત્મરક્ષક વૃત્તિઓ.

પ્રત્યેક શારીરિક કે માનાસિક ક્રિયાની ન્યૂનાધિકપ્રબળતાના પ્રમાણમાંજ આપણે આપણી અન્તર્ગત પ્રાણશક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂર પડે છે, તેના વ્યય વિના એક પણ કાર્ય કદાપી થઈ શકતું નથી.

આ પ્રાણશક્તિની ઉત્પત્તિ જેટલા પ્રમાણમાં શરીરની અંદર થાય છે તેટલાજ પ્રમાણમાં પ્રત્યેક પ્રકારની ક્રિયાની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ પ્રાણશક્તિ શરીરમા વિશેષ, તેમ પ્રત્યેક પ્રકારનું કાર્ય કરવાની શક્તિ પણ વિશેષજ સમજવી. પણ તેનો ઉપયોગ કરવો અથવા ન કરવો, એ આપણી સ્વતંત્રતાની વાત છે. જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રાણશક્તિની ન્યૂનતા તેટલીજ કાર્યપ્રવૃત્તિની નિર્બળતા સમજવી ઊચિતાપ કે ખિમારીને વખતે પ્રાણશક્તિનું હુરણ થઈ જતાં મનુષ્ય એકદમ નિર્બળ અને નિસ્તેજ બની જાય છે. તેનું કારણ આ વ્યાપક પ્રાણ શક્તિના ક્ષય સિવાય બીજું કંઈ નથી; અને એટલાજ માટે યોગ્ય આહારવિહાર અને ઔષધદ્વારા તે વખતે બરાબર ધ્યાન રાખી વૈદ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તી, આપણને પ્રીતી નવિન પ્રાણશક્તિ પાછી મેળવવાના પ્રયત્નો કરવાની જરૂર પડે છે. પણ જો તેમ ન કરીએ તો તે શક્તિના પ્રતિદિવસના ક્ષયથી, જીવન ટુંકું થવા માંડે છે, અનેક પ્રકારના રોગો ઉપરાઉપરી આક્રમણ કરે છે, અને જો વિશેષ બેદરકારીથી સાવચેતી કે સંભાળ ન રાખીએ અથવા પ્રાણૈષણુને જરા શિથિલ કરીએ, તો મરણને શરણ થવાનો પણ વખત આવેછે.

જીવિષા-પ્રાણૈષણુ-પ્રાણાભિરક્ષણ, એ જીવંતી ભોગવવાની સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઇચ્છા, વૃત્તિ, કે અભિલાષા છે.

નથી. આ મ હોવાથી હમેશાં આપણે આપણાં શરીરમાં પ્રાણશક્તિનો સંચલ કરવો જોઈએ, એ એક મુખ્ય કતવ્ય કે આપણી ખાસ ફરજ છે, અને તે પ્રજ્ઞને યથાવત ધનવતાં શીખવું એ આપણો સૌથી પ્રથમ ધર્મ છે.

ઉપર જણાવેલ પ્રાણપદ કે પુષ્ટિદાયક તત્વોને ગ્રહણ કરી, યથાથ રૂપમાં લાવી શરીરના પ્રત્યેક અવયવને આવશ્યકતાનુસાર પ્રાણશક્તિપ્રદાન કરવા માટે કુદરતે ખાસ ચોક્કસ અવયવો મનુષ્યના શરીરની અંદર મુકેલા છે, જેમાં હૃદય, ફેફસાં, આમાશય, ગદૃત, પ્લીહા, અને આન્ત્ર આદિ કોઠાના અવયવોનો મુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે. તે અવયવો કેવી કેવી રીતે અને શું શું કાર્ય કરે છે, તથા તેના કાર્યને નિયમિત અને સુવ્યવસ્થિત રીતે કેમ અને કેવી રીતે ચલાવી શકાય, એ સખંધી જ્ઞાન મેળવવું એ પ્રથમ જરૂરનું કાર્ય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણપદ અવયવને નિયમમાં રાખનાર માનસિકશક્તિ છે, જેનું કાર્ય કરનાર મસ્તિષ્કમાં ખાસ અલગ માનસઅવયવ હોય છે, અને મુખમુદ્રાપર પણ તેવી શક્તિનું કાર્ય દર્શાવનાર ખાસ ચિન્હ હોય છે.

પ્રત્યેક પ્રકારની માનસિકશક્તિનું કાર્ય, તે તે શક્તિના મસ્તિષ્કમાંનાં અવયવદ્વારાજ ધનવતામાં આવે છે. જ્યારે મસ્તિષ્કમાંનું દરેક અવયવ, મનુષ્ય જીવન માટે જરૂરનું કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરીજ રહેલ છે.

કુદરતી રીતેજ મનને, પોતાની જુદી જુદી શક્તિઓ કે ગુણો બહાર પાડવા માટે કે વિશ્વના જુદા જુદા ગુણ કર્મ કે સ્વભાવવાળા પદાર્થોનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવા માટે, કે માનસિકલાવ દર્શાવવા માટે મસ્તિષ્કમાં અવયવો નિયત કરવામાં આવેલાં છે, જેમાંનાં કેટલાકનું કાર્ય તો સર્વને વિદિતજ છે. જ્યારે બીજી શક્તિઓને. પ્રગટ કરનાર અવયવો પણ, એવીજ રીતે હોય એવી જરૂર છે, અને હોવાંજ જોઈએ દ્રષ્ટાંત તરીકે કુધા એ શારીરિક આવશ્યકતાને પુરી પાડનાર અથવા માંગનાર એક અતિ અગત્યની વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ, શારીરિક જરૂરીયાતને સંભાળનાર મનની એક શક્તિ છે, જેને કુધા, તૃષા, આદિની લાગણીદ્વારા સામાન્ય રીતે ઓળખવામાં આવે છે. આ વૃત્તિ અથવા લાગણીનું કાર્ય, મસ્તિષ્કના અમુક પ્રદેશના જ્ઞાનતન્તુ સમુદાયને સોંપવામાં આવ્યું છે. જેને મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર કુધાનાં અવયવ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આજ પ્રમાણે પિપાસા અથવા તૃષા, સ્વાસપ્રવાસ રુધિરાભિસરણ, મળમૂત્રોત્સર્ગ, નિદ્રા અને શારીરિક અગ્નિ અર્થાત્ વૈશ્વાનરાગ્નિ આદિનાં કાર્યને યથાવત્ સંભાળનાર અને નિયમિત રીતે ચલાવનાર, પ્રત્યેક અવયવને માટે અલગ અલગ માનસઅવયવ, મસ્તિષ્કના ચોક્કમ પ્રદેશમાં નિયત કરવામાં આવેલ છે. આજ પ્રમાણે આપણી હોઝરી એક શારીરિક અવયવ છે. તો તેનું કાર્ય સંભાળનાર માનસિકઅવયવ મસ્તિષ્કમાં ખાસ જુદું છે. જ્યારે તેની સંભાળ રાખનાર મુખ્યવૃત્તિ, મનની અનેક સ્વાભાવિક શક્તિઓમાંની એક શક્તિ છે. તેજ પ્રમાણે હૃદય, ફેફસાં, ઉરોદરપટલ, યદૃત, આન્ત્ર, (સ્થુલાન્ત્ર મુદ્દમાન્ત્ર પ્લીહા, યુક્કા, ત્વચા, સ્નાયુસમુદાય, જ્ઞાનતન્તુ અને ક્રિયાતન્તુઓના અનેક સમુદાય અથવા થાણા, અસ્થિસમુદાય અને રુધિરાભિસરણના નાડી નસાદિ સર્વ અવયવો તથા

પગથી માથા સુધીનાં પ્રત્યેક અંગ પ્રત્યંગના કાયને સુવ્યસ્થિત રીતે યથાવત કમા-
નુસાર ચલાવનાર મસ્તિષ્કની અંદર અલગ અલગ વિદ્યુત્ સ્થાનો કે બેટરીના મેન્ટરો
અથવા અવયવો છે, અને હોવા જોઈએ. જો કે આ બધા સ્થાનોનો હજી યથાવત
નિર્ણય થયો નથી, પણ જેમ જેમ આ વિદ્યા આગળ વધતી જશે તેમ તેમ તેનો
ચોક્કસ નિર્ણય અવશ્ય થશે, જેમ અમારો સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

મનુષ્યના મસ્તિષ્કનો અષોષપ્રદેશ, ઉપર નિર્દેષ કરેલ શારીરિક સમગ્ર પ્રક્રિયાઓને
ચલાવનાર મસ્તિષ્કમાંના અવયવોનું મુખ્ય સ્થાન હોય એવું અમને ખુલ્લમખુલ્લા
માનવાનું ખાસ ક્ષરણ છે, કેમકે શરીરના સમગ્ર પ્રદેશોમાંના જ્ઞાનતન્તુ અને ક્રિયા
તન્તુઓની અનેક શાખા પ્રશાખાઓ, આ સ્થળે અર્થાત્ મસ્તિષ્કનાં તળીયામાં એકત્ર
થાય છે, એ તેનો પ્રબળ પુરાવો છે.

આ સિવાય કેટલીક માનસિક શક્તિઓના કાર્ય કે લક્ષણોને દર્શાવનાર કેટલાક
ચિન્હો, મુખમુદ્રા પર પણ અનેક સ્થાનોમાં તેમજ નેત્ર વક્રના વિકારથી જોવામા આવે
છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ફ્રેક્સાઓ અને મુખ પરના ચોક્કસ પ્રદેશોનો ખાસ સંબંધ છે. મુખ
પરનો અસુક પ્રદેશ જે યથાર્થ તંદુરસ્તીની હાલતમાં ગુલાબી ગાલવાળો
દેખાય છે તેજ લાગ ક્ષયજ્વરની અંદર એક પ્રકારના ફ્રેક્સાના સોજાને લીધે ખાસ
સ્તાશવાળો ચકચકિત માલુમ પડે છે, અને જ્યારે જ્યારે ફ્રેક્સાનું કાર્ય મદ
ચાલતું હોય કે યથાર્થ રીતે થતું ન હોય, ત્યારે મુખ પરનો તે પ્રદેશ ઝાઝો કે તેજહીન
સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પણ સમ્પૂર્ણ તંદુરસ્ત હાલતમાં લાલગુલાબી રંગવાળો
જણાઈ આવે છે. તે ઉપરથી તેઓ અને વચ્ચેનો સંબંધ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે.
આજ પ્રમાણે ખ્યાવૃત્તિ, ક્રીડા, કે યશાલિલાપ, આદિ વૃત્તિઓને દર્શાવનાર ચિન્હો
ઉપલા અને નીચલા ઓજા, ચીમુક અને મુખના ખુણા પરના વિભાગમાં જોવામાં
આવે છે. જેથી એ સાબિત થાય છે કે પ્રત્યેક માનસિક શક્તિ કે વૃત્તિને દર્શાવ-
નાર ચોક્કસ ચિન્હો અથવા સાસુદ્રિક લક્ષણો મુખમુદ્રા પર અવશ્ય હોવાં જ જોઈએ.

આજ પ્રમાણે આમાશય કે હોઝરી અને પાચનશક્તિને દર્શાવનાર ચિન્હો
પણ કાનનાં નિચેના ખુણાપર અને મુખના ખુણાના પ્રદેશના મધ્ય ભાગમાં લગભગ
જેવડી દાઢો પાનેના પ્રદેશમાં આવેલ છે જેઓનો આ પ્રદેશનો ભાગ ઉપસેલ
હોય છે, તેઓની પાચનશક્તિ ઘણીજ સારી હોય છે પણ જેઓ બાંધકુટ કે
અપચો આ બદહજમીના રોગથી પીડાતા હોય છે, તેઓનો આ ભાગ ઘેસેલો સ્પષ્ટ
જણાઈ આવે છે. અને માત્ર આ વિષયનું સામાન્ય વર્ણનજ આપવામાં આવેલ છે
કારણ પ્રત્યેક શક્તિના મુખમુદ્રાપરના ચિન્હ કે સાસુદ્રિક લક્ષણનું વર્ણન તે તે
શક્તિ કે વૃત્તિના વર્ણન પ્રસંગે આપવામાં આવશે.

મુખસાસુદ્રિકશાસ્ત્ર દ્વારા મનુષ્યના સ્વભાવ કે લક્ષણ અને શારીરિક હાલતો
કે આકૃતિઓનું વર્ણન આપવામાં આવાં લક્ષણો કે ચિન્હોનો અભ્યાસ ઘણીજ મદદરૂપ
થઈ પડે છે. સાસુદ્રિકશાસ્ત્રનો તો એ એક ખાસ વિષય છે.

७७विषा अथवा प्राणैषणं

अने

प्रश्नोपनिषद्.

“प्राणस्येदं वक्षो सर्वं विदिवे यत्प्रतिष्ठितम्” अथर्व वेद.

प्रश्नाः—अथ हैनं कौशल्यं चाश्वलायनं प्रपच्छ ?

- १ भगवन् कुत एव प्राणो जायते ?
- २ कथमायात्यस्मिन् शरीरे ?
- ३ कथमात्मानं वाप्रविभज्य प्रतिष्ठते ?
- ४ केनोत्क्रामते ?
- ५ कथं बाह्यमभिषत्ते ?
- ६ कथमध्यात्ममिति ?

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि, ब्रह्मिष्ठोऽसीति, तस्मात्तेहंब्रवीमि ॥

उत्तरः—१ आत्मन एव प्राणो जायते.

२ मनोधिकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे.

३ यथा सम्राड्देवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान्ग्रामानेतान् ग्रामानधिकृतिं पृथक् पृथगेव संनिधत्ते । प्राणस्येऽपानं । चक्षुश्रोत्रेमुखनासिकाश्यां प्राणः स्वयं प्रतिष्ठति ध्येतुं समान । एवमेतद्धृतमन्नं सपुन्रयति तस्मादेताः सप्तार्चिणो भवन्ति ।

याच्चित्तस्तनैषप्राणमायाति । प्राणस्तेजसायुक्तः सदात्मना यथा संकल्पितं लोकं नयति.

एव चिद्वान् प्राण वेदं न हास्यं प्रजाहीयते अमृतो भवति,

उत्पत्तिमायासिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।

अध्यात्मं चैव प्राणस्य, विज्ञायामृतमश्नुते ।

विज्ञायामृतमश्नुते ॥

નં. ૧. જીવિષા અથવા પ્રાણૈષણા.

વ્યાખ્યા, ઉપયોગ, આવશ્યકતા, કાર્ય, નિવેચન અને ખીલવણી આદિ.

જીવિષા-પ્રાણૈષણા, આયુષ્કામ, દીર્ઘજીવિતેચ્છા જીવન કાયમ રાખવાની લાલચા, દુઃખ, પ્રતિકાર, શરીરમરક્ષા, જીવિતસરક્ષા આદિ ભાવોનો આ પ્રાણૈષણાશકિતની અદર અભાવેશ ક્રમમાં આવેછે. આ શકિતનું કાર્ય દુઃખ, દર્દો કે અનેક પ્રકારના રોગોની મામે ટકી રહી, તેનો અવરોધ કરી, મનુષ્યને પોતાનું આયુષ્ય જીવન કે જીવગી ટકાવી રાખવાના અનેકવિધ પ્રયત્નો કરવા માટે હમેશા તત્પર, સાવચેત કે સચેત રાખવાનું છે. આત્મમરક્ષા, કે શરીરસરક્ષા, એ તેનું મુખ્ય મહત્વનું કાર્ય છે.

મનુષ્યના જીવનની સંરક્ષા અને અસ્તિત્વને માટે સૌથી પ્રથમ આ પ્રાણૈષણાનો આવશ્યકતા છે.

જેવી રીતે એક ચક્રવર્તિ મચ્છાટ, પોતાની નીચેના સમગ્ર અમલદારો અને ખંડીયા રાજતઓ ઉપર સત્તા અને અધિકાર ભોગવે છે, તેજ પ્રમાણે જીવન-મરક્ષાના સમગ્ર પ્રવાહો અને કાર્યોને યથાવત્ નિભાવી ગળી, તેના ઉપર દેખરેખ અને સંભાળ રાખનાર પ્રમુખની, કે મચ્છાટનું કાર્ય જાળવનાર કોઈ ખાસ માનસિક અવયવની જરૂર છેજ. જોવાના, સાંભળવાના, સુંઘવાના, અનેસ્પર્શઆદિ ક્રિયાને સંભાળનાર વ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિય, અને કર્મેન્દ્રિયના અલગઅલગ સાધન છે, અને તેને ચલાવનાર, કે નિયંત્રિત કરનાર, મસ્તિષ્કમાં અલગઅલગ અવયવો છે, ત્યારે જેના આધારે મનુષ્યની સમગ્ર જ્ઞાન અને કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ થઈ રહેલ છે, એવા જીવનમરક્ષાના મહત્વના કાર્ય માટે મસ્તિષ્કમાં કોઈ સત્તાધારિ માનસિક અવયવ હોવાની શું જરૂર નથી ?

પ્રત્યેક કાર્યમાં આદિનેતા, પ્રમુખ અથવા અગ્રાતા હોવાની જરૂર છે. તેજ પ્રમાણે જીવનમંચામને યથાયત્ નિભાવી રાખવા તેવા સંસ્કૃત કરવા માટે પણ એવા કોઈ સત્તાધારી માનસિક અવયવની અવશ્ય જરૂર છે; અને તે આ પ્રાણૈષણા "vitality" નું માનસઅવયવ છે. જેમ મસ્તિષ્ક વિના શરીરના અવયવો તદન નિર્ચક કે નકામાં છે, તેજ પ્રમાણે મસ્તિષ્કના સર્વ અન્ય અવયવો આ મુખ્ય અવયવના અસ્તિત્વ વિના કે તેની અસ્તવ્યસ્ત હાલતમાં તદન નકામાં અને નિરૂપયોગી નીવડે છે. આટલા માટે મનુષ્યની સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઇચ્છા પ્રાણૈષણાને કુદરતે જોખી પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ ગ્રાહ્ય આપેલ છે. અમે પણ એટલા માટે મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના અન્ય અન્ય પ્રદેશો કે માનસઅવયવોનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, સૌથી પ્રથમ ગ્રાહ્ય આ પ્રાણૈષણાને આપીએ છીએ. કારણ કે મનુષ્યની બધી પ્રવૃત્તિઓ પ્રાણરક્ષાની પાછળજ ચાલે છે.

પ્રાણરક્ષા અને મનુષ્યનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય.

જીવનના સમગ્ર વ્યાપારો આ એક પ્રાણેષણને આધરેજ ટકી રહ્યા છે. ખાન-પાનનો સઘળો વ્યવહાર કુદાપિપાસાદરિને આધીન છે. સ્ત્રી સંબંધી ખ્યાર અને પ્રજોત્પત્તિનો બધો સંબંધ કામવૃત્તિને આધિન કરવામાં આવેલ છે. તેજ પ્રમાણે જોવા સાંજળવાના કે અનુભવવાના, હાથ પગની ક્રિયા કરવાના અનેક વ્યાપારોને જેમ મસ્તિષ્કના ચોક્કસ વિભાગો કે અવયવોને આધીન કરવામાં આવેલ છે, તેજ પ્રમાણે જીવનનો સમગ્ર વ્યાપાર આવૃત્તિના અધિકારમાં છે. પ્રાણાભિવ્રાપ, જીજીવિષા, એ પ્રાણીમાત્રની પ્રબળતમ અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષા છે. “હું હમેશાં જીવિત રહું” એ પ્રેમ કોઈ ઇચ્છે છે. મરણ કોઈને પણ અભિષ્ટ નથી. સુવુ, ખાવું, પીવું, સ્વામ લેવો, કમાવું આદિ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ, માત્ર આ જીજીવિષા કે પ્રાણેષણરૂપી અમૃત રસથીજ પોષણ પામી રહેલ છે.

પ્રાણીમાત્રમાં આ ઇચ્છા પ્રબળપણે વિરાજે છે, અને તેમજ હોલું જોઈએ. કારણ શરદી, ગરમી, વરસાદ, ગરમી આદિ ઇત્યુઓના અસંખ્ય પ્રકારના રોગો અને ભયોથી ભરપુર આ વિશ્વના જીવન સંગ્રામમાં વિજયવન્ત નિવડવા માટે, એ ઇચ્છા પ્રબળ પ્રમાણમાં હોવીજ જોઈએ. જીવિનની સંરક્ષામાંજ સર્વ સુખો અને આનંદ સમાયેલ છે. તેના વિનાશમાં સંપૂર્ણ સૂણ સમૃદ્ધિ અને આનંદનો અન્તજ છે. જીવન એ ખરેખર દુનીયાના સમગ્ર પદાર્થોમાં એક અનુપમ અને અમુલ્ય પદાર્થ છે. તેની કિંમત કોઈ પણ કાળે કોઈથી આંકી શકાય તેમ છેજ નહિ.

જીવન, આનંદરૂપ છે. વિશ્વની ખરેખરી અમરવેલ તો તેજ છે, અકાળ મૃત્યુ એ ખરેખર લયકર ત્રાસ છે.

જીજીવિષા, એ જીવનનાં સમગ્ર સંબંધોને યથાવત્ સંકલિત કરનાર સુખ્ય જીવનસૂત્ર છે, અને તેની રક્ષા માટે કુદરતે મનુષ્યની અંદર આ પ્રાણેષણની સૌથી પ્રબળત્તમ વૃત્તિને અર્પણ કરી, પ્રાણીમાત્ર પર અનહુદ ઉપકાર કરેલ છે. મનુષ્યો તેમજ નાનામાંનાના કુદ્ર ગણાતા જન્તુઓ પણ પ્રાણસંરક્ષાર્થે શું શું પ્રયત્નો અને ઉપાયો નથી કરતા? હરજો શિકારીઓના પંખમાંથી છટકાવા માટે મોતના લયથી ત્રસિત થઈ પ્રાણ લઈ કેવા નાચે છે? સર્પ જેવું કુર પ્રાણી, પોતા પર આક્રમ આવતાં કેવાં તડપ્રડીયાં અને પુકાડા મારે છે? જંગલી પશુ અને ઘેટા કે બકરાંઓ જ્યારે કમાઈ ખાનાઓમાં વધ કરવા માટે લઈ જવામાં આવે છે, અને પોતાને જ્યારે મરણોન્મુખ થયેલા અનુભવે છે, ત્યારે ત્યાંથી છુટવા માટે શું શું પ્રયત્નો નથી કરતા? બિચારા નાચે છે, કુદે છે, બટકાં ભરે છે, પછડાય છે, ભિતોમાં ભટકાય છે, અને આખરે મરતી વળતે પણ ખુબ બરાડા મારી હો હો અને શોરબકાર કરી મુકે છે, આ બધું શાને માટે? એક નાનીસરખી ખીલાડીને ઘરમાં પુરી તેનો પ્રાણ લેવા કોઈ પ્રયત્ન કરતો માલુમ પડે તો તે બિચારી આમથી તેમ દોડાદોડ કરી મુકે છે તેના નાશભાગની કઈ હદજ રહેતી નથી. બારી બારણાને દાંત અને નખ વડે ફાડવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે. પણ જ્યારે જીનીતરક્ષાના કોઈ પણ ઉપાય કામે

લાગતા નથી, ત્યારે માત્ર પ્રાણિપણની પ્રબળ અભિલાષાથી મનુષ્ય જેવા હુથીયાર બધા પ્રાણીની સામે થવાની પણ હામ લીડે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેવા મનુષ્યને કે મારકને ગળે વળગી મરણને શરણ પહોંચાડવાની હિમ્મત કરવા તત્પર થાય છે. આહાહા ! તેના હૃદયમાં જીવિવાની કેટલી બધી પ્રબળ લાગણી હશે કે પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે પ્રાણને પણ જોખમમાં નાખી જીવગીનો પણ ડર ન કરતાં સામે હુમલો લઈ જાય છે.

એક નાનામાંના કીડી જેવા જન્તુથી લઈ, મનુષ્ય પર્યન્તના સમગ્ર પ્રાણધારી પ્રાણીઓની સાથે પ્રબળ ઇચ્છા એજ હોય છે, કે “અમે કોઈ પણ સંયોગમાં પ્રાણથી વિયુક્ત ન થઈએ.” બધા પ્રયત્નો, બધી પ્રવૃત્તિઓ, બધા સુખો, બધા આનંદ, બધા વેલવ, આ પ્રાણિપણની-જીવિવાની આ દોરી ઉપરજ લટકી રહેલ છે એ કોણ નથી જાણતું ? “Love of Life” જીવિવા-જીવગીના પ્યારની, કંઈ સીમાજ નથી પણ આવા અમુક્ય જીવનની સરક્ષા કરનાર કોઈ પ્રબળ પ્રવૃત્તિ કે તેને સંભાળનાર મનુષ્યના મસ્તિષ્કની અદર કોઈ સ્થાન કે અવયવ ન હોય, તો આપણું જીવન પ્રતિક્ષણ મરણોન્મુખજ થઈ રહેત પણ જીવિવાની આ પ્રબળ લાગણી કે વૃત્તિથી પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, અને ભૂચર, ખેચર, અને જળચર આદિ સમગ્ર પ્રાણીઓ હમેશાં પોતાપોતાનું જીવન સરક્ષિત કરવા તત્પર રહે છે. એક મચ્છર પણ તમારૂં લોહી ચુસવાનું ચાહે છે ખરો. પણ તેવા લોહી કરતાં પણ તેને પોતાનું જીવન વધારે પ્રિય છે.

વૃક્ષ, વનસ્પતિ, અને નાના નાનાં છોડવાઓ પણ આ વૃત્તિની પ્રબળતાનો પુરાવો આપે છે. વૃક્ષ અને વનસ્પતિનાં બિયાઓ હજારો વર્ષ પર્યન્ત જીવન ટકાવી રાખે છે. અને જ્યારે વાવો ત્યારેજ ઉગેછે. પ્રાણધારી સમગ્ર વનસ્પતિમા પણ આજ વિષયના અસંખ્ય આશ્ચર્યોત્પાદક પ્રમાણો મળી શકે છે.

સ્થાન—મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર આ શક્તિના ચોક્કસ સ્થાનનો નિર્ણય પણ યથાવત્ કરવામાં આવેલ છે. કાનના પાછળના ભાગમાં, મસ્તિષ્કના તળીયામાં, ગરાળર “ફોરમન મેગ્નમ” (Foramen-Magnum) માં મનુષ્યના મસ્તિષ્કનું દશમું મહાન છીદ્ર (જુઓ આ નં.) પાસે જ્યાં મનુષ્યના ઉપરિસ્થ સમગ્ર મસ્તિષ્કનો અને શરીરના સંપૂર્ણ અવયવોનો મધુક્રત સંબંધ જોડાયેલ છે, તેજ સ્થળમાં, આ શક્તિનું—પ્રાણિપણના અવયવરૂપ પ્રાણચન્દ્રી (Medulla-oblongata) નું બહુજ મંલાણપૂર્વક સ્થાપન અને મંરે લણ કરવામાં આવેલ છે. કેવું સુદર અને અનુપમ સ્થાન ! પરમાત્માની કૃપાનો કોઈ પાર નથી આવા અતિ ઉત્કૃષ્ટ અવયવને આવી રીતે સંપૂર્ણ યુષ્કિમતા, અને અન હદ ચાતુર્યથી ગોઠવવામાં કેવો પ્રશંગનીય પ્રયત્ન પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે પરમસખા પરમેશ્વરદ્વારા કરવામાં આવેલ છે !!! છે કાંઈ બીમા ! !

આ સ્થાનને શોધવાની રીત—કાનના પાછળના મધ્યભાગમાંથી શરૂ કરી પાછળના ભાગ તરફ લગભગ અરધોક ઇંચ દુર પર હાથ મુકો અને તમે તે સ્થાન પર આવો. પાછળની ગરદનમા આ સ્થાનના ઉભા આવેલા બન્ને તરફના પુષ્ટ અને

પ્રખળ સ્નાયુઓની બરાબર નીચે, બન્ને તરફ આ શક્તિઓના અવયવનાં સ્થાન આવેલ છે. જેમ આ સ્નાયુઓ મોટા અને પ્રખળ તેમ એ અવયવની પણ પ્રખળતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કારણ નીચેના અવયવ બન્ને તરફના સ્નાયુઓને જુદા પાડી તેઓ બન્ને વચ્ચેનું અન્તર વધારે છે.

સુજ્વાલકબધુ—આપણી જીવનદોરીનું માપ પણ, આ સ્થાનના અવલોકનદ્વારા યથાર્થ રીતે કાઢી શકાય છે. અને અકસ્માત કે ખાસ સંજોગો કે બનાવોને બાદ કરતાં કુદરતી રીતે આપણે કેટલું અથવા કેટલાં વર્ષ જીવશું, એ પણ એના યથાર્થ માપદ્વારા જાણી શકાય છે.

શોધક—પ્રાણિપણાનાં આ સ્થાનની શોધ ડા. એન્ડયુ કોમ્પે ૧૮૨૬માં એક શ્વશ્ચનીના મસ્તિષ્કની ચીરીને તપાસ કરતાં કરી હતી.

ડા. સ્પરઝીયમ કહે છે કે “It is highly probable that there is a peculiar instinct to live and I look for its organs at the base of the brain, between its posterior and middle, lobes inwardly of force.

ડા. વિરેમોન્ડ કહે છે કે “It is situated in the lateral sphenoid fossa. It is also enormous in those animals which flee widely from danger of death such as the stay roeback, ape, fox, badger, cat, polecat, marten, marmot, hare etc and also in birds.

આ પ્રાણિપણાનું અવયવ તેના યથાયોગ્ય સ્થાનમાં કુદરતી રીતેજ જ્યાં હોવું જોઈએ તેવાજ સુરક્ષિત સ્થાનમાં, શૈર્ષ્ય અને સંહારકશક્તિના અવયવની લગભગ નજદીકમાંજ પાછળના ભાગમાં પરિસ્થિત થયેલ છે, કે જે શક્તિઓનો અણીને વખતે ઉપયોગ કરવાની પ્રત્યેક પ્રાણીને ખાસ જરૂર પડે છે. તેનાં કેટલાંક દ્રષ્ટાંતો અમે ઉપર દર્શાવેલ છે.

પ્રપૂર્ણ-વિવેચન—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ જીંદગીને બહુજ ચીવટથી વળગી રહે છે દંદો અને અકાળ મૃત્યુને પેદા કરનાર કે ઉપસ્થિત કરનાર રોગો અને તેનાં કારણો સામે દૃઢતા અને આગ્રહથી ટકી રહે છે. અનેક પ્રકારના ઘા તથા સંકંપ્ટોને પણ બહાદુરીથી અને આશ્ચર્યકારક ધૈર્યથી ગણુકાર્યા વિના સહનશીલ થઈ સહન કરે છે. બને ત્યાં સુધી બધા પ્રયત્નોથી જીવનને ટકાવી રાખે છે. મરણને શરણ એકદમ થતા નથી. મોતની સામે પણ ટકાવ કરી રહે છે. જીવનને બહુજ મહત્વનું અને અમુલ્ય તથા સર્વ સુખનું નિધાન ગણે છે. મૃત્યુના ત્રાસથી હિંમેશાં સંત્રસ્ત રહે છે. ખીજા માણસો ધારે તે કરતાં પણ લાંબા વખત જીવન ટકાવી રાખે છે અને કાર્ય કર્યે જાય છે; અને આખરે પ્રાણિપણાની ન્યૂનતા થયેજ મૃત્યુને વશ થાય છે. આવા પુરૂષોનાં શારીરિક બંધારણ ઘણાંજ મજબુત અને સુંદર હોય છે, અને તેને પરિણામે મેલેરીયા, કે મરકી આદિ ચેપી રોગો, તરવાર કે બંધુકના ઘા, અને કોલેરા જેવાં દંદો સામે પણ નિર્ભયતાથી ટકી રહે છે. કારણ

તેઓના સપાટા સહન કરવાની તેઓના પ્રાણુમા તાકાત હોય છે, અને તેથી સર્વ રોગોનો પ્રતિકાર કરવા આખરે સમર્થ થાય છે. આવા પુરૂષો જીવન, તંદુરસ્તિ કે આરોગ્યતાને બહુજ કિંમતી કે અમુલ્ય ગણે છે. શરીરમાં પણ સફદ પહેલવાન જેવા હોય છે.

પ્રાણુપણ અને આશાની પ્રબળતાથી, જીવિતઆશાની નીરાશા સામે પણ આશાથી ટકી રહે છે. મૃત્યુને લેશ પણ સ્વીકારતા નથી કે તેનાથી ડરતા નથી ‘અનન્તજીવન’ માટે આશાચુકત હોય છે. પણ જેઓમાં સાધારણ આશા અને સાવચેતી અધિક હોય છે, તેઓ મોતના વિચારથી પણ ત્રાસ પામે છે, અને “મરી જશું તો” એવા પ્રકારના વારંવારના ભયથી દુઃખી થાય છે.

પૂર્ણ—જેઓમાં આશા, શ્રદ્ધા, લકિત, અને અધ્યાત્મરતિ, આદિ શક્તિના અવયવો કે શક્તિઓ, પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ ભાવી જીવંતીના અને પરલોકના સુખોમાં સદા આશાચુકત હોય છે. પણ આશાની સાધારણ હાલત અને આત્મનિષ્ઠા તથા સાવચેતીની પ્રબળતાથી, ભાવી જીવંતીના કલેશોનો વિચાર કરી ચકિત થઈ જાય છે. શૌર્યશક્તિની પ્રબળતાથી સર્વ શક્તિઓના સંયુક્ત પ્રયાસોદ્ધાર જીવનને ટકાવી રાખે છે. જીવનાર્થ સંગ્રામ ખેડે છે. અને સંહારક શક્તિની પ્રબળતાથી સંયુક્ત થઈ સ્વાત્મરક્ષા માટે ખીજની પ્રાણુહાનિ કરવાથી પણ પાછા હટતા નથી. ખૂન કરીને પણ પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરે છે. જીવનની પ્રબળ પ્રવૃત્તિઓ માટે જીવન ધારણ કરી રાખે છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ રીતે ઠીક પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ જીવનને સાધારણ રીતે આતુરતાથી વળગી રહે છે, અને તંદુરસ્તી તથા શરીર બધારણની સાધારણ હાલતમાં જીવવાની ઈચ્છા ચુકત હોય છે ખરા, પણ બહુજ દરકાર નથી રાખતા. ગૃહ કે સાંસારિક લાગણીઓની પ્રબળતાને લીધે કુટુંબ કળિલા કે સંબંધીને માટે જીવનું વધારે પ્રસંદ કરે છે પણ જીવનને માટે જીવનની દરકારવાળા ખાસ હોતા નથી આવા પુરૂષો મોતને શરણ પણ વગર વિલંબે થાય છે.

ન્યૂન—જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન હોય છે, તેઓ માત્ર જેમ તેમ જીવન નિભાવે જાય છે. તેઓના જીવનના ઉદ્દેશ ખાસ નિશ્ચિત થયેલા હોતા નથી. પણ માત્ર મુવા વાંકે જીવનારાની સંખ્યામાં જ આવા લોકોની ગણના કરવી જોઈએ. આવા લોકો પોતાની કોઈપણ પ્રબળ મનોવૃત્તિને સતોષવા પાછળ જ પોતાનું જીવન વ્યતિત કરવાનું સમજે છે.

ખીલવણી—આ શક્તિની ખીલવણી અર્થે જીવંતીપી અમુલ્ય બક્ષીય અને તેના અલભ્ય સુખોનો હમેશાં વિચાર કરે. જીવનનાં અગણિત આનંદોની ગણના કરી તેની સંરક્ષાને એક ધર્મની પવિત્ર દ્રવ્ય સમજે તંદુરસ્તી હમેશાં જાળવી રાખે. માંદા થાય ત્યારે પણ દુઃખ, દર્દ અને રોગોની સામા થઈ જીવન ટકાવી રાખવામાં પૂર્ણ પ્રયત્નશીલ થાયે. રોગ, શોક અને મૃત્યુને પેદા કરનાર કારણોનું હમેશાં નિરારણ કરતા રહે. જીવંતીની ચડતી ઉતરતી દશાના રંગોનો અને

અસ્તોદયનો ખહાડુરીથી અને મરદાનગીલરી હિમ્મતથી અનુભવ કરો. પણ દુઃખથી દબાઈ જઈ ડુખી મરવા કે આપઘાત કરવા, કદી પણ તત્પર થાઓ નહીં. જીવનના સમયની પ્રત્યેક પળને નિર્દોષ આનંદ અને સુખમય બનાવવાનાં મંપૂર્ણ સાધનોનો યથાવત્ ઉપયોગ કરો. દીર્ઘજીવિતની આકાંક્ષા રાખવી એ જીવનનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ, અને આવા જીવનને સુખ અને આરોગ્ય યુક્ત બનાવવું એ પણ એટલું જ જરૂરું છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચારે પુરૂષાર્થનું મૂળ આરોગ્ય છે. રોગો, કલ્યાણ અને સુખનો નાશ કરવાવાળા છે. એટલા માટે આરોગ્યતાની ખીલ વણી, એ મનુષ્યની મુખ્ય આવશ્યકતા છે. ઇશ્વરે અર્પણ કરેલી શારીરિક માનસિક અને ઇન્દ્રિયશક્તિનો યથાવત્ ઉપયોગ કરી, તેના સંપૂર્ણ આનંદોને ધર્મપૂર્વક ભોગવવા એ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આટલા માટે આયુષ્યની રક્ષા એ સૌથી પ્રથમ ધર્મ છે. કારણ ઇશ્વરે આપેલી બધી શક્તિઓનો યથાવત્ ઉપયોગ ન કરતાં આજસ પ્રમાદ કે પાપકર્મમાં એ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો એ એક પાપ છે. તેનું કૃળ આખરે મોત અને અકાળ મૃત્યુથી મળે છે. પ્રાણી માત્ર અને પરમાત્મા પ્રત્યે આપણે આપણું કર્તવ્ય યથાવત્ બતાવી શકીએ એટલા માટે આ મનુષ્યજીવન છે. તેનો દુરૂપયોગ કરવો એ ઇશ્વરીય ઉદ્દેશથી તદન વિરૂધ્ધ છે. ઇશ્વર કોઈનું જીવન લઈ લેવા માંગતો નથી. કોઈ મરી નય ત્યારે સાધારણ રીતે આપણે લખીએ છીએ કે ભાઈ ! શું કરીએ ? ઇશ્વરના ઘર આગળ આપણે કાંઈ ઉપાય છે ? ઇશ્વરેચ્છા બલિયસિ, પણ એ બધું લખવું વગર સમજનું છે. ઇશ્વર કદી પણ એવું ઇચ્છતો નથી કે વિના કારણ કોઈની જીવન લઈ લેતો નથી. તે તો મહા કૃપાળુ છે કે આપણને જીવનનાં સમગ્ર સાધનો પુરાં પાડી, અમુક જીવન અર્પે છે. પણ જેઓ તેનો યથાવત્ ઉપયોગ નથી કરતા, કુદરત કે ઇશ્વરના નિયમાનુસાર નથી વર્તતા, તેને માટે દુઃખ રોગો અને અકાળ મૃત્યુ આદિ શિક્ષાઓ, કર્માનુરૂપ કૃળ માટે અવશ્ય હોવી જ જોઈએ, તેમાં કાંઈ તેનો દોષ કે વાંક નથી. શું આત્મઘાત કે આત્મહત્યાથી કદી પણ કોઈ સુખ મેળવી શક્યું છે ? કદી જ નહિ. ત્યારે કુદરત અને ઇશ્વરીય કાનુનોને યથાવત્ સમજી તેના અર્પણ કરેલ અમુક જીવનનો શા માટે અલ્પઉપયોગ નહિ કરવો.

નિગ્રહ—આ વૃત્તિ કે શક્તિના કાર્યનો નિગ્રહ કરવાની કદી પણ જરૂર પડતી નથી. અતિ સંકટ કે દોર આપત્તિને વળતે મરવાનું મન થાય છે ખરું; પણ તે આ શક્તિની ન્યૂનતા અને ખામીનું પરિણામ છે, જેને સુધારવાની જરૂર છે. મોતનો અતિ ડર, એ પણ બહુ જરૂરનો નથી. બુદ્ધિને, સમગ્ર કાર્યોમાં સમજપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ

प्राणोपनिषद्.

प्रश्न—अथ हेन भर्गवो वैदर्भि प्रपच्छ ?

१ भगवन् कत्येव देवा प्रजा विधारयन्ते ?

२ कतर एतत्प्रकाशयन्ते ?

३ क पुनरेषा धरिष्ट इति ?

उत्तर—तस्मै सहोवाच १ आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्नि राप पृथ्वी
वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्र च

२ ते प्रकाशयामिवदन्ति वषमेतद्गणमवष्टभ्य विधारयामि

३ तान्धारिष्ट प्राण उवाच मा मोहमापद्येथा ऽहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रवि
भज्यैतद्गणमवष्टभ्य विधारयामि इति

तेऽश्रद्धाणां बभुवु सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यधेतरे
सर्व एवोत्क्रामते तस्मिन्प्रतिष्ठमाने सर्वे एव प्रातिष्ठत यद्यथा मधु
करराजानमुत्क्रामन्त सर्वा एवोत्क्रामन्ते भक्षिका एवमास्मिश्च प्रति
ष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त । एव वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्र च त प्रीता
प्राणं स्तुन्वन्ति ॥

एषोऽग्निस्तपति एष सूर्य एष पर्जन्योमघवानेष वायु रेष पृथिवि
रपिदेव सदसच्चास्मृत च यत् ॥

अथाइव रथानामौ प्राणं सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

याते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि

या मनसि सतता शिवा ता कुरुमात्कमी

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् ॥

उर्ध्वं सुप्तपुङ्गागारं ननु तिर्यङ् निपद्यते ।

तमुप्तमस्य सुप्तप्वसुशुश्राव कश्चन ॥

પ્રાણાવય અથવા શ્વાસપ્રશ્વાસોન્દ્રય કે ફેફસાં.

સંરક્ષા અને પ્રાણાયામ.

Respiration, Its laws, organs, and promotion.

“પ્રાણસ્થેદં વશે સવં ત્રિદિવે યન્મતિષ્ઠિત”

જીવન ધારણ કરનાર પ્રાણી માનવું જીવન પ્રાણ છે. પ્રાણી માનવું નામ “પ્રાણી” આપવામાંજ પ્રાણ શબ્દની યથાર્થ સાર્થકતા સમાયેલી છે. જીવનની પહેલી પળથી મૃત્યુની છેલી ઘડી સુધીની એક ક્ષણ પણ પ્રાણ વિના કોઈ પણ દેહધારી સ્થાવર કે જંગમ પદાર્થને ચાલતું નથી. જંગમ પ્રાણીઓની માફકજ વનસ્પતિ-સમુદાયને પણ પ્રાણની તો તેટલીજ જરૂર છે. વૃક્ષ, વનસ્પતિ અને નાનાં નાનાં છોડવાં, અને ઘાસને પણ પ્રાણની જરૂર પડે છે. તેજ પ્રમાણે પશુ, પક્ષી અને ક્રીટપતંગથી લઈ મનુષ્ય પ્રાણી પર્યન્તના મમજ જીવિત પદાર્થોને, પ્રતિક્ષણ પ્રાણની એક સરખી જરૂર પડે છે. માછલાંઓ પણ ફેફસાંને બદલે તેઓના જલદ્વારા, પ્રાણને બદલે પાણીનો શ્વાસ લે છે. બાળક જન્મતાવેતજ સૌથી પ્રથમ કર્મ, વિદ્યુતમય પ્રાણવાયુને શ્વાસદ્વારા અંદર ગ્રહણ કરવાનુંજ કરે છે. તેઓનાં ફેફસાંનો પ્રથમનોજ નવો તાકો, જીવનનું કાર્ય કરવાને પ્રથમ વારજ જન્મ વખતે ઉકેલવામાં કે ખોલવામાં આવે છે. તેનાં હૃદયાગારમાંથી સૌથી પ્રથમ વારજ આજ વખતે રક્તની ગતિ જન્મ થતાંની સાથેજ થાય છે. બાકી રહેલાં શરીરસ્થ અન્ય અવયવનું કાર્ય પણ એજ વખતથી તવેસર શરૂ થાય છે. અને આવી રીતે શરૂથયેલ જીવનરૂપી ઘડીનાં, બે મુખ્ય અવયવોની ગતિ ચાલત જીવન સો વર્ષ સુધી કે તેથી પણ અધિક સમય પર્યન્ત નિરંતર એક રૂપેજ વહ્યા કરે છે. ઘડી, પળ કે રાત્રિદિવસનો વિચાર કર્યા વિના નિરંતર કાર્ય કર્યા કરવું અને મનુષ્યજીવનને યથાવત ટકાવી રાખવું, પ્રાણથી વિયુક્ત ન થવા દેવું, એ આ પ્રાણશક્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે. કેટલાક લોકો આ પ્રાણશક્તિને પ્રાણાયામદ્વારા યથાર્થ ઉપયોગ કરી જીવિતને દીર્ઘ અને તન્દુરસ્ત બનાવે છે. જો તમે શિયાળામાં ગરમ રહી શરદીથી બચવા માંગતા હો, તો ખુબ પ્રાણાયામ કરો. કારણ તેમ કરવાથી શરીરસ્થ આ પ્રાણવાયુનો યથાવત ઉપયોગ થઈ તમારા શરીરને ગરમ અને હુંકાળું રાખશે. વળી જો તમે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં થંડા અને શીતળ રહેવા ચાહતા હો, તો પણ પ્રાણાયામ-લાંબા અને ઉંડા શ્વાસ લેવાનું શરૂ કરો. કારણ તે દ્વારા તમારા શરીરના અસંખ્ય છીદ્રો ખુલા થઈ શરીરસ્થ મળને પ્રસ્વેદના રૂપમાં બહાર કાઢી તમારા શરીરની ગર-

મીને બહાર કાઢશે, તથા મન અને શરીરને શીતળ અને શાન્ત બનાવશે. આયુ અને મનથી લાંબો વખત કસરત કરવા માંગતા હો, મજાત મહેનત લેવાની પણ જો ઇચ્છા હોય, અને શ્રમ કે થાકથી બિદલ થવાની ઇચ્છા ન હોય તો પ્રાણુયામરૂપી આ અમુદ્ય રસાયનનું સેવન કરો. કારણ કે સ્વચ્છ અને નિર્મળ પ્રાણુવાયુનું મેવન, એ જીવંતીના સમગ્ર અવયવો કરતાં પણ જીવનને વધારે બળ, પુષ્ટિ અને શક્તિ સપત્ત કરનાર સર્વોત્તમ રસાયન છે. જો તમારે તન્દુરસ્ત, આરોગ્યયુક્ત કે નિરુજ રહેવાની અભિલાષા હોય, તાવ, અપચો, કે ક્ષય આદિ રોગજન્ય દુઃખથી બચવાની આકાંક્ષા હોય, દીર્ઘજીવિતની ઇચ્છા હોય, તો પ્રાણુયામરૂપી આ દિવ્ય ઔષધીનું નિત્ય મેવન કરો.

શરદી, ગરમી કે શીતાતપના અતિ વેગને, કે શરીરસ્થ મળોને દુર કરવાની કે ક્ષય કરવાની ઇચ્છા હોય, તો પણ પ્રાણુયામરૂપી પ્રાણુજિનું યથા વત્ સેવન કરો. કારણ તે દ્વારા ડાકટર કે વૈદ્યની ફી તેમજ શરીરની શક્તિઓના બચાવ બહુજ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે તેમ છે. ઉપર દર્શાવેલ અનેક પ્રકારના લાભો મેળવવાની આકાંક્ષા હોય, દીર્ઘાયુષ્ય, તન્દુરસ્તી અને શારીરિક તેમજ માનસિક અનેક પ્રકારના સુખો અને સમ્પત્તિઓ વિગેરે વગર પૈસે, વગર દવાઓ કે રસાયન દ્રવ્યોનું મેવન કર્યા વગર મેળવવાની જો તીવ્ર અભિલાષા હોય, તો સુરૂળન્ધુઓ! પ્રાણુયામનું સેવન કરો. પ્રાણુમય, પ્રાણુજિ કે પ્રાણુપ્રદવાયુની હમેશાં વિધી અને પ્રેમ પૂર્વક ઉપાસના કરો. આથી કોઈપણ જાતની દવા વગર તમે અનેક રોગો અને દર્દોના દુઃખમાંથી બચી જશો. કારણ રોગ કે દર્દના કારણોરૂપ શરીરસ્થ મળો, આ પ્રાણુયામની યથાવત્ ક્રિયાદ્વારા બહુજ શીઘ્રતા અને ચરણતાથી બળીને ભસ્મ થઈ શકે છે. શરીરસ્થ અસખ્ય છીદ્રો વાટે પ્રત્યેક અગપ્રત્યંગના વિકારોને દુર કરી, શરીરને નિર્મળ અને દોષરહિત બનાવવામાં આ પ્રાણુયામની બરોબરી કરી શકે એવો એક સરલ અને શોધક ઉપાય નથી. કુદરતની અંદર પ્રાણુયામના જેવું વાતહર કે વ્યાધીહર એક પણ ઔષધ નથી. “ મો દવા અને એક હવા ” એ કહેવત તદન સાર્થક અને મહત્વપૂર્ણ છે.

दहन्तेऽध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोगा. प्राणस्य निग्रहात् ॥

જેવી રીતે અગ્નિની અદર તપાવવાથી ધાતુઓના મળ દુર થઈ જાય છે, બળી ભસ્મ થઈ જાય છે, તેવી રીતે પ્રાણુનો નિગ્રહ કરવાથી, પ્રાણુયામના મેવનથી શરીર અને ઇન્દ્રિયોના મળ બળી ભસ્મ થઈ જાય છે. ઉપરોક્ત વાક્યો સ્વલ્પ શબ્દોમાં પ્રાણુયામના સમગ્ર લાભોને યથાવત્ પ્રદર્શિત કરે છે. સુત્ર વાંચકો! તમે જાતે એ પ્રયત્નનો આરભ કરી અનુભવ કરી જુઓ, અને થોડા વખતમાં તમને તેના સમ્પૂર્ણ લાભો પ્રત્યક્ષ વિદિત થશે. તમારી શારીરિક અવસ્થામાં એકદમ ફેરફાર થતો જણાશે, અને જેમ જેમ તમે આ વિષયનો-પ્રાણુયામનો વધારે અભ્યાસ વધારશો, તેમ તેમ શરીર તથા મન બન્નેને પુષ્ટિ, બળ, મેધા, સ્મૃતિ, આરોગ્ય, શોભા

અને નવીન સુખનો અનુભવ મળશે. શરીરની ત્વચા પરના ચાકાંઓ પણ, લાંબા વખતના અભ્યાસથી તદ્દન દુર થઈ જશે. વાંચન, લેખન, કે વકતૃત્વશક્તિને તેમજ વ્યાયામશક્તિને પણ ખીલવવાની ઈચ્છા હોય, તો પણ તમે તમારા દેહસંયોગને પ્રાણાયામદ્વારા પ્રાણનિશ્ચલ કરવાની વ્યાયામ જરૂર આપો. કારણ તેમાં અનુપમ અને અગણિત લાભો ગમાયેલ છે. જે તમે પરમાત્મા પ્રત્યે તમારા લક્ષિતભાવના અતિ પ્રબળ પ્રેમપૂર્ણ અને વિશુદ્ધ તથા શ્રદ્ધાયુક્ત પ્રવાહો વહેતા બેવા ઈચ્છતા હો, તો હમેશાં ઇન્દ્રિયસ્તુતિ, પ્રાર્થના, કે ઉપાસના વખતે આ પ્રાણાયામના અતિ મંગળમય, પાવન અને પવિત્ર તથા વિશુદ્ધ પ્રવાહોનું પણ પ્રેમપૂર્વક પ્રતિદિન સેવન કરો. તમારા ઉપાસના યોગનું તેને એક પવિત્ર કર્તવ્ય બનાવો.

યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—“યોગાદ્જાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિ ક્ષયે જ્ઞાન દીપ્તિરાવિવેક ક્ષ્યાતે.” અષ્ટાંગયોગના અનુષ્ઠાનથી અશુદ્ધિનો ક્ષય થઈ, જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, અને વિવેકબુદ્ધિ ખીલે છે. આ ખરેખર યથાર્થજ છે. શારીરિક સુખો અને આનંદ પણ પ્રાણાયામની આ ક્રિયામાંજ સંપૂર્ણ રીતે સમાયેલ છે. ટુંકમાં મર્વ પ્રકારની શારીરિક, માનસિક, અધ્યાત્મિક અને નૈતિક સ્થિતિને સુખમય બનાવનાર, પ્રાણાયામની આ વિધિ છે. તેનું યથાવત સેવન કરવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું, પ્રાણૈયણાયુક્ત પ્રત્યેક વ્યક્તિનું, પરમ કર્તવ્ય છે. ભગવાન મનુએ તો, એને બ્રાહ્મણોનું પરમ તપ જણાવેલ છે. જેમકે—

પ્રાણાયામા બ્રાહ્મણસ્ય ત્રયોઽપિ વિધિવત્ક્રતાઃ

સાવિત્રી પ્રાણવૈર્યુક્તા પરમં તપ ઇચ્યતે ॥ મનુ.

શરીરસ્થ રક્ત સમુદાયને વિશુદ્ધ પ્રાણાયામદ્વારા પુરા પાડવામાં આવતા તત્વો પકવ ખોરાકદ્વારા પુરા પાડવામાં આવતા તત્વો કરતાં પણ અતિ ઉપયોગના અને પુષ્ટિદાયક છે. આપણે ખોરાક વિના લાંબો વખત જીવી શકીએ ખરા, પણ પ્રાણવિના એક ક્ષણ પણ ચાલી શકે તેમ નથી. ભૂખમરાનું દુઃખ ખરેખર ભયંકર છે ખરૂં; પણ પ્રાણવાયુ વિના ચુંગળાઇને મરવું, એ તેથી પણ અતિ ભયંકર અને દુઃખપ્રદ છે. જેમ વ્યક્તિની પ્રાણબાહકશક્તિ વિશેષ, તેમ તેને પ્રાણવાયુની જરૂર પણ અધિક પ્રમાણમાં રહે છે. આપણે જેમ જેમ વિશેષ કાર્ય કરીએ, તેમ તેમ શ્વાસપ્રશ્વાસ જલદી લેવાની જરૂર પડે છે. સર્પ, દેડકાં, મગરમચ્છ અને એવાંજ ખીન્ન ઠંડા લોહીવાળાં પ્રાણીઓ જેમ વધારે સુસ્ત, તેમ તેને લાંબો વખત શ્વાસ લેવાની જરૂર પડે છે, અને તે પણ ઘણાજ ટુંકો. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય જેમ આળસુ, સુસ્ત અને વધારે એદી હોય તેમ તે ટુંકા અને તે પણ લાંબો સમયે શ્વાસ લેતા જણાય છે. પણ તન્દુરસ્ત, ચાલાક, અને કાર્યકુશળ પુરૂષે તો લાંબા પ્રજ્ઞ અને દીર્ઘશ્વાસ લેતાં શીખવાની સંપૂર્ણ જરૂર છે.

શરીરની પ્રાણપ્રદ ક્રિયાની પુષ્ટિ માટે પ્રાણવાયુના લાંબા અને સ્વચ્છ બુટ્કાને વારંવાર નિરંતર લેવાની સૌથી પ્રથમ જરૂર છે. તેના વિના જીવંતીને પુષ્ટિ કરનાર અન્ય તત્વો કંઈ પણ વિશેષ ક્ષયદો આપના શક્તિમાન થઈ શકતા નથી.

તો માત્ર લાકડા અને લોહાની માફક અમુક વસ્તુ બનાવવાનાં સાધન અને સામગ્રી રૂપ છે. ત્યારે તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી, આવશ્યક કાર્યમાં યોજનાર મુખ્ય, આલાક કે કાર્યવાહક નિયન્તા તો આ વિશ્વવ્યાપક પ્રાણવાયુજ છે. શરીરને પુષ્ટિ આપનાર આ પ્રાણપ્રક્રિયાનું કાર્ય ખરેખર એક યત્ન કે અગ્નિ સમાન છે. જેને નિયમ-પૂર્વક ચલાવી રાખનાર, પુષ્ટ કરનાર અને પ્રદીપ્ત રાખનાર મુખ્ય એજન્ટ તો આ પ્રાણવાયુ છે. વિશ્વની સમ્પૂર્ણ અગ્નિ, વિદ્યુત, સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર આદિના પ્રકાશ અને તેજનું કારણ વિશ્વવ્યાપક પ્રાણવાયુજ છે. તેના વિના એક નાનું સરખું તણખલું પણ બળી શકતું નથી. અગ્નિ પણ પ્રાણવાયુના અભાવમાં પોતાનું કાર્ય એક ક્ષણ પણ ચલાવી શકતો નથી. નાની સરખી બત્તી પણ પ્રાણવાયુ વિના શીઘ્ર અસ્ત પામી જાય છે. વિશ્વનો નિયામક મહાન સૂર્ય પણ પ્રાણવાયુનુંજ એક પ્રકાશિત કરેલું વિદ્યુત પુખ્ત છે. વિશ્વવ્યાપક વિદ્યુત પણ તેજ પ્રાણવાયુનું એક અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. તેના વિના સૂર્ય, અગ્નિ કે વિદ્યુતરૂપી કોઈ પણ અગ્નિ યથાવત્ પ્રવર્તમાન થઈ શકતો નથી, ત્યારે પછી મનુષ્ય શરીરની અંદરની જીવનઆગ પણ પ્રાણવાયુ વિના તો કેવીજ રીતે નહીં શકે? પ્રાણવાયુનો પ્રવાહ બંધ કરે, અને જીવ-ગીની બત્તી-જીવનદોરી ધીમે ધીમે તુટવા લાગશે. કલકતાનું પ્લેકહોલ આ બાબતનો સૌથી પ્રબળ પુરાવો છે. પ્રાણવાયુની અંદર તો સમગ્ર વિશ્વના પ્રાણધારી પ્રાણીઓનું જીવન સમાયેલ છે. ઉપરોક્ત સમ્પૂર્ણ વર્ણનદ્વારા એકજ સિદ્ધાન્ત દ્રઢ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે કે પ્રાણવાયુ અને પ્રાણાયામ એ પ્રાણેષણની અભિલાષાને માટે સૌથી પ્રથમ અગત્યની મુખ્ય વસ્તુ છે. ધન, ધાન્ય, અન્ન, જળ કે સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર બાર અને ગાડી, વાડી કે લાડી આદિની જરૂરીયાત કે પ્રવૃત્તિ પ્રાણેષણની પાછળ પ્રવર્તે છે.

આસપ્રવાસદ્વારા આપણે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલ પ્રાણવાયુ “oxygen” નું પ્રતિફલ ગ્રહણ કરીએ છીએ. ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાં એક મન્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

“પદો વાત તે હૃદયે અમૃતસ્ય નીચિર્હિતઃ તતો નો દેહિ જીવસે”

હે વાયુ ! તારા હૃદયમાં જે અમૃતનો નિધિ છે, તેમાંથી અમને જીવન ધારણ કરવા માટે અમૃતરસ આપ.” આ મન્ત્ર પણ એજ દર્શાવે છે કે-વાતાવરણની અંદર રહેલ અમૃતરૂપ પ્રાણવાયુની આપણા જીવનને પ્રત્યેક પળે જરૂર છે. વાતાવરણની અંદર પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ લગભગ મોએ એકવીશ ટકા જેટલું છે. ત્યારે બાકીના ૭૮ ટકામાં નાઇટ્રોજન અને એક ટકામાં કાર્બોનીકએસીડગેઝ અર્થાત પાર્શ્વિક પદાર્થોના તત્વોના સમાવેશ થાય છે. જે વૃક્ષ અને વનસ્પતિના ઉપયોગને માટે અતિ જરૂરના પદાર્થો છે. વાતાવરણનું ઉપરોક્ત પ્રમાણ પ્રત્યેક દેશ અને કાળમાં લગભગ એક સરખુંજ સુસ્થિત અને સુસ્થિર છે. પ્રાણવાયુ “વરુણદેવ” મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ ત્યાં ત્યાં જાય ત્યાં હુમેશાં વિદ્યમાન છે. તેના વિના એક પણ મ્યાન ખાડી નથી. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અને અગમ્ય પ્રદેશોમાં પણ તેની ગતિ છે વિશ્વના સમગ્ર ધામેમાં તે વ્યાપક થઈ રહેલ છે.

શ્વાસ પ્રશ્વાસ લેવાની જીવાત્માની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે અને તે જીવનના જેટલીજ અગત્યતા ધરાવે છે.—કારણ પ્રાણેષણની સાથેજ જીવિષા—જીવવાની અભિલાષા, અતિ પ્રબળ અને નિકટ સંબંધ ધરાવે છે: “પ્રાણપરિત્યાગે હિ સર્વ પરિત્યાગ” પ્રાણનો પરિત્યાગ થયો કે સર્વનો પરિત્યાગ થયો, એ સ્પષ્ટ છે. વેદાન્તદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ કણ્ઠક પોતાના દર્શનશાસ્ત્રમાં જણાવે છે કે—“પ્રાણાપાનનિમેષોન્મેષ જીવન્મનોગતૌન્દ્રિયાન્તરવિકારાઃ સુષ્કઃ સ્નેહઃ ક્ષેપપ્રયત્નાશ્ચ ગુણા” અર્થાત્ પ્રાણ, અપાન, નિમેષ, ઉન્મેષ, જીવન, મનોગતિ, ઇન્દ્રિયોનાં અન્તાવકાર, સુખ દુઃખ—આદિની લાગણી, ઉચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન આદિ જીવાત્માના સ્વાભાવિક ગુણો છે. આમા પ્રાણાપાનને પણ જીવાત્માના સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિમય ગુણોમાંજ ગણેલ છે, એ ખરેખર યથાર્થ છે. આપણે ભરનિદ્રામાં સુતા હોઈએ ત્યારે પણ પ્રાણાપાન ક્રિયાનું કાર્ય તો યથાવત્ રીતે નિરંતર પ્રવર્તિ રહેલ હોય છે.

જીવાત્મા કે મનની આ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને પ્રદર્શિત કરનાર અને સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવનાર, મસ્તિષ્કની અંદર ખાસ માનસિક અવયવ છે. તેનું યથાર્થ સ્થાન જો કે યદાપિ પર્યન્ત નિશ્ચિત થઈ શક્યું નથી. પણ જીવિષા કે પ્રાણેષણના અવયવની સાથેજ સંબંધ ધરાવનાર નિકટનાં પ્રદેશમાંજ આ અવયવનું સ્થાન હોવું જોઈએ. કારણ પ્રાણેષણ અને આ પ્રાણેન્દ્રિયોનો પરસ્પર અતિ ગાઢ સંબંધ છે. ઘણે ભાગે જ્ઞાનતન્તુના અષ્ટમ સુગ્મ, જેની શાખાપ્રશાખાઓ ફેફસાંઓ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલ છે તેનાં મૂળ પ્રદેશમાં આ અવયવનું સ્થાન હોય એવો સંભવ જણાય છે.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ અવયવ કે વૃત્તિ પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓનું ઉર-સ્થાન વિસ્તૃત, પ્રપૂર્ણ—ભરાવાદાર અને ગોળ હોય છે. શ્વાસ પ્રશ્વાસ પણ બહુજ છુટથી પણ ધીમે ધીમે લે છે, દરેક શ્વાસ વખતે—ફેફસાંઓને પ્રપૂર્ણતાથી ભરે છે, અને પ્રત્યેક પ્રશ્વાસ વખતે ખાલી કરે છે. હૃમેશાં તેઓના હાથ પગ અને શરીરના ભાગો ગરમ હોય છે. તેઓની મુખમુદ્રા રક્તવર્ણ કે તામ્રવર્ણ ચુકત હોય છે. સ્વભાવે નમ્ર સહન-શીલ, દમનશીલ, તિતીક્ષ્ણગુણચુકત, શીતાતપને સહન કરનાર, કાર્યક્ષમ, ઉત્સાહપૂર્ણ અને શારીરિક તેમજ માનસિક શ્રમ કે-વ્યાયામને સમ્પૂર્ણ રીતે સહન કરી શકે તેવા હોઈ છે, આવા વ્યક્તિઓને ક્ષય રોગનો કદી પણ સંભવ હોતો નથી. માત્ર અતિશ્રમ કે વ્યાયામના અતિ વેગનું મેવન કરવું નહિ જોઈએ. આવા પુરૂષો પ્રાણની કે પ્રાણાવયવની પ્રબળતાથી ગમે તેવા રોગોનો પ્રતિકાર કરી શકે છે.

જેઓમાં આ શક્તિ—સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ સાધારણ રીતે શ્વાસ પ્રશ્વાસ મુખપુર્વક લે છે. શરીરે બહુ નિસ્તેજ કે શ્રીકા પણ હોતા નથી, તેમ સ્વભાવે પણ બહુ જલદ કે ઉચ્ચ તેમ બહુ શાન્ત પણ હોતા નથી. પણ સામાન્યસ્થાયુકત હોય છે. આવા લોકોને શરદી જલદી અસર કરે છે. તેઓ ઘણે ભાગે ફેફસાંના અથ્ર ભાગથીજ શ્વાસ લે છે અને તેમ કરતાં ઉર-સ્થાનને ખાસ ગતિ મળે એટલા પ્રમાણમાં શ્વાસ પ્રશ્વાસ લેતા નથી. ઉદર પ્રદેશનો ઉપયોગ તો ભાગ્યેજ કરે છે. આવા પુરૂષો પ્રાણાયામનો ખાસ પ્રયોગ કરવોજ જોઈએ. કારણ બેદરકાર રહેવાથી અન્ય

કારણે સાથે સંયુક્ત થઈ આવી સ્થિતિ ક્ષયને જન્મ આપે છે. તેઓની નસો આસમાની રંગી જણાઈ આવે છે, અને માંસના લોચા શિથિલ હોય છે. શારીરિક શ્રમ કે વ્યાયામને વધારે પ્રમાણમાં સહન કરી શકતા નથી. આવા પુરૂષોએ શારીરિક વ્યાયામ અને પ્રાણાયામદ્વારા, બન્ને પ્રકારની કસરત કરી શરીરને કેળવવાની જરૂર છે.

જેઓમાં આ પ્રાણશક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓને ફેફસાંના રોગો જલદીથી લાગુ પડે છે. કપ્રાદિની અધિક પ્રવૃત્તિ થાય છે. દેખાવમાં ક્ષીણ અને નિસ્તેજ જણાય છે, અને હોય છે. શરીરે દુર્બલ નિર્માલ્ય અને અસ્થિ ચર્માવશેષ હોય છે. જલદી થકીત થઈ જાય છે. શારીરિક તથા માનસિક પ્રત્યેક અવયવની શક્તિ પણ બહુજ દુર્બળ હોય છે.

ખીલવણી—આ પ્રાણશક્તિની ખીલવણી માટે સૌથી ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ ઉપાય લાંબા ઉડા અને શીઘ્ર ગતિથી શ્વાસ પ્રશ્વાસ લેવાની પ્રક્રિયા રૂપ “પ્રાણાયામ,” છે. એટલા માટે—

૧. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરો.
૨. દરેક શ્વાસ લેતી વખતે ફેફસાંમાં શ્વાસને પ્રપુર્ણ રીતે ભરો.
૩. દરેક પ્રશ્વાસ વખતે પૂર્ણ રીતે ખાલી કરો.
૪. પ્રત્યેક શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા વખતે સુખને તદ્દન બંધ રાખો.
૫. નાસિકાના બન્ને છિદ્રો વાટે શ્વાસ લેવાની ટેવ પાડો.
૬. પ્રાણાયામ વખતે હાથની આંગળીઓથી નાસિકા નહિં દબાવો.
૭. પણ માનસિક શક્તિઓનો શ્વાસ પ્રશ્વાસના નિયંત્રણમાં ઉપયોગ કરો જેથી મનોભળ યથાર્થ રીતે કેળવાશે.
૮. શ્વાસપ્રશ્વાસમાં માત્ર ઉચ્ચસ્થાનનોજ ઉપયોગ નહિં કરો, પણ હિર અને ઉચ્ચદરપટલનો પણ ઉપયોગ કરો. અર્થાત્ ઉદર અને પેંડુના વિભાગના સક્રિય વિકાસને પણ પ્રાણાયામમાં મદદગાર બનાવો.
૯. કમર છાતી અને મસ્તિકને એક સીધી લાઈનમાં ટટાર રાખો.
૧૦. તંગ કપડાં ન પહેરતાં ઢીલાં અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરો.
૧૧. સ્વચ્છ અને સ્થિર સુખાસનથી કે વીરાસન લગાવી પ્રાણાયામ વખતે બેસો.
૧૨. શ્વાસને અંદર ભરી અન્દરજ રોડી રાખવા બનતો પ્રયત્ન કરો. અને જ્યારે બહુ જરૂર જણાય ત્યારે ધીરે ધીરે પ્રશ્વાસ દ્વારા મુક્ત કરો.
૧૩. પ્રશ્વાસ પૂર્ણ બહાર નીકળી ગયા પછી, તેને બહાર ચંદાશક્તિ મનો-બળથી રોડી રાખો અને જરૂર જણાય અને ન રોડી શકો ત્યારે ધીમે ધીમે સહન કરી શ્વાસને અંદર ફેફસાંમાં પ્રપુર્ણ રીતે ભરો.
૧૪. આવી રીતે ફેફસાંને પ્રથમ ખાલી કરી બહાર રોડી, પછી શ્વાસ ભરી અંદર રોડી ત્યાં સ્થિર કરી પ્રશ્વાસ દ્વારા શ્વાસ ખાલી કરવામાં આવે તેને એક પ્રાણાયામ કહે છે.

૧૫. આવો એક પ્રાણાયામ લેતા કેટલો વખત લાગે છે તે બરાબર માર્ક કરો, અને પ્રતિદીનના અભ્યાસથી ક્રમ પૂર્વક એ શક્તિને ધીરે ધીરે વધારો-ઉતારણ કે બહુ હઠ નહિં કરો.

૧૬. હમેશાં સ્વચ્છ નિર્મળ-સુગંધિત અને સુવાસિત એકાન્ત રમ્ય પ્રદેશમાં આવી રીતે બંને સંધ્યા સમયે પ્રાણાયામનું સેવન કરો.

૧૭. શ્રદ્ધા હોય તો ઉત્તમ વેદમન્ત્રો કે ઉન્નત ધાર્મિક અને નૈતિક લાવોને અથવા ઇશ્વર સંબંધી ચિંતનને આ પ્રસંગે તમારા મનનું મુખ્ય માનસિક કાર્ય બનાવો અથવા સૃષ્ટિ રચનાનાં અનુપમ કાર્ય અને કૃતિનો વિચાર કરો. ગમે તે એક વિષય ગ્રહણ કરી, તે પર મનને એકાગ્ર કરવા અથવા એકાગ્રતા પમાડવા પ્રયત્ન કરો.

૧૮. ઘરની અંદર પ્રાણાયામ કરતા હોતો સ્વચ્છ હવાની આવજા માટે બારી બારણાં તદ્દન ખુલ્લાં રાખો, અથવા અગામી કે ચોકમાં સ્વચ્છ એકાન્ત સ્થાનમાં પ્રાણાયામ કરો.

૧૯. હમેશાં ખુલ્લી હવાનું સેવન કરો.

૨૦. સુવાના સ્થાન કે શયનગૃહને પણ શુદ્ધ વાંસુથી પ્રપૂણ રાખો.

૨૧. જ્યાં જાઓ ત્યાં સુતાં, બેસતાં, ઉઠતાં, ચાલતાં, આ વિષયનો અભ્યાસ વધારી ચિંતને એકાગ્ર કરવાનું બની શકે તેવું છે. માટે હવા ખાવા જતી વખતે પણ પ્રાણાયામનો ઉપયોગ કરો. (એકલા હો ત્યારે).

૨૨. અતિ શ્રમ કે થાક ન લાગે અને હૃદ ઉપરાંત પ્રવૃત્તિ ન થાય એ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખો.

૨૩. દહ્યન્તેધ્યાયમાનાનાં ધાતૂનાં હિ યથા મલાઃ
તથેન્દ્રિયાણાં દહ્યન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાવ ॥

૨૪. છેલ્લું પણ સૌથી અગત્યનું કાર્ય પાતંજલ યોગદર્શનમાં આપેલ પ્રાણાયામ વિધીનો અથવા પરમપદ બોધની નામના ગ્રંથમાં આપેલ પ્રાણાયામની વિધીનો કોઈ યોગ્ય અભ્યાસી અને અનુભવી દ્વારા યથાવત્ અભ્યાસ કરો.

પાતંજલ યોગ દર્શનમાં—પ્રાણાયામનો વિધી નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ છે. જેને માત્ર સૂત્ર રૂપે અમે અત્રે જરૂર સમજી આપીએ છીએ.

૧ તસ્મિન્સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ

૨ સત્તુ યાહ્યાઽશ્વ્યન્તર સ્તમ્મઘૃત્તિર્દેશકાસંરળ્પામિઃ પરિહૃષ્ટઃ દીર્ઘ સૂક્ષ્મ ॥

યાહ્યાશ્વ્યન્તર વિશેષી ચતુર્ય ॥

૧ યન્ન પ્રશ્વાસ પૂર્વકો ગત્યમાવઃ સ ચાહ્ય ।

૨ યન્ન શ્વાસ પૂર્વકો ગત્યમાવઃ સ આશ્વ્યન્તરઃ ।

૩ તૃતીયસ્તમ્મઘૃત્તિર્ત્રોમયાપ્રાવઃ સઙ્કતપત્નાદ્ભવતિ યથા તત્તન્યસ્તમુપલે

જલં સર્વતઃ સંકોચમાવયતે તથા દ્વયોર્યુગપદ્ગત્ય માવઃ શતિ

પ્રાણવાયવ અથવા ફેફસાં.

બનાવટ અને સ્થાન.

વિશ્વ વ્યાપકપ્રાણનીધિમાથી આવશ્યકતાનું માર પ્રાણવાયુનું ગ્રહણ કરવાના સાધનરૂપ આપણા ફેફસાં છે. પ્રાણવાયુ અને પ્રાણગામની ક્રિયાનું આગળ વર્ણન કરવામા આવેલ મમગ્ર કાર્ય આ ફેફસાંઓ દ્વારાજ યથાવત થઈ શકે છે. ઉરસ્થાનના ઉપરના પ્રદેશમા-મનુષ્યની નીચલી પ્રથમ પાસલીથી આરભી ઉરસ્થાનનો લગભગ ઘણાખરે ભાગ તેનાથીજ રોકાયેલ છે આ ફેફસાંઓના બે વિભાગ છે જમણુ અને ડાણુ જમણા ફેફસાંના ત્રણ લોચા છે, ત્યારે ડાણાં ફેફસાંના બે લોચા છે. અને તેના મધ્ય પ્રદેશના બાહ્ય ભાગથી આપણા હૃદયનો અમુક વિભાગ લપેટાઈ રહેલ છે.

શ્વાસનલીકા, આપણા મુખ અને નાસિકાના ઉપરનાં પ્રદેશ સાથે સંયુક્ત થઈ બન્ને ફેફસાંમાં વિલકત થાય છે

શ્વાસનલીકામાં ઓળ થવાથી ઓન્કાઈટીસ થાય છે. ન્યારે ફેફસાંમાં ઓળે થવાથી ક્ષય-અને ન્યુમોનિયા થાય છે. આ શ્વાસનલીકા દ્વારા ફેફસાંની અંદર શ્વામપ્રશ્વાસની આવળ કે ગતિ થઈ શકે છે. આ શ્વાસનલીકા બન્ને ફેફસાંમાં વિલકત થયા પછી વક્ષની ડાળી-ડાંખળાં માપૂક અસખ્ય પ્રકારની અત્યન્ત ખારીક શાખા પ્રશ્વાખામાં એવી રીતે વિલકત થાય છે કે, તે ખુલ્લી આંખે કદાપી પણ જોઈ શકાતી નથી. એવો અડમટો ઠાઠવામાં આવેલ છે કે બન્ને ફેફસાંમાં મળી કુલ ૬ અબજ વાયુની થેલીઓથી આપણા ફેફસાં બનેલ છે. (ચિત્ર નંબર ૫૦) ના યથાર્થ અવલોકનથી ફેફસાંની બરાબર સ્થિતિ અને શ્વાસનલીકાની શાખા પ્રશ્વાખાનો તથા શ્વાસનલીકાનો કંઈક ખ્યાલ વાંચક વર્ગને થશે.

રક્ત થેલીઓ-પણ આવીજ રીતે ફેફસાંઓની થેલીઓની બાહુમાંજ અસંખ્ય શાખાપ્રશ્વાખામાં કેશવાહિનીઓ રૂપે વિલકત થઈ આવી રહેલી છે. ફેફસાંના પાછળના ભાગમાંથી રક્તવાહિનીઓ બન્ને ફેફસાંમાં દાખલ થાય છે, અનેપછી શ્વામ નલીકાની માફકજ અંદર ગયા પછી ઉપર પ્રમાણે વિલકત થાય છે.

ફેફસાંઓનું કાર્ય, બાહ્ય પ્રાણવાયુને અંદર લઈ, શ્વાસનલીકાની પ્રત્યેક થેલીઓમાં યથાવત પ્રાણવાયુ ભરી બાહુમાંજ પરિસ્થિત થયેલ રક્ત થેલીઓના અતિ ગાઢ સંબંધમાં લાવી મંદર્પણદ્વારા નિકટસ્થ રક્તને શુદ્ધ સ્વચ્છ અને લાલચોળ બનાવવાનું તથા પોતાની અંદરનો પ્રાણવાયુ અર્પણ કરવાનું છે. છતા પ્રાણવાયુ અને રક્ત બન્ને એકત્ર થઈ મળી જતાં નથી. એ તેની રચનાની અદ્ભૂત આશ્ચર્ય-

કારક ખુબી છે. ફેક્સાંની બાહ્ય થેલીઓ સૂક્ષ્મ ત્વચાની બનેલી છે, જેનો યથાવત વિસ્તાર કરવામાં આવે તો ફેક્સાંનાં પ્રમાણમાં લગભગ ૧૫ થી ૨૦ હજાર ચોરસ ઇંચ જેટલો થેરાવો થવા બંધ છે. આ ત્વચાનું એવી રીતે નમ્ર મૃદુ અસ્થિઓદ્વારા બે પ્રકારે શુંઘન કરવામાં આવેલ છે, કે તેના અંક વિભાગમાં રક્ત થેલીઓની અંદરથી રક્ત વિભાગની શ્વાસ નલીકાઓની અંદરનો પ્રાણવાયુ શ્વાસપ્રવાસદ્વારા નિરંતર અંદર અને બહાર સ્વતંત્રતા પુર્વક આવબ આવવાત કરી શકે છે.

કુદરત પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં—જેમ કરકસર કરે છે તેમ અવકાશમાં પણ કરકસરથી કામ કરે છે, અને ફેક્સાંની આવી મંગડનાથી થોડી જગ્યામાં—પણ મહાન વિસ્તૃત અને અગત્યનું કાર્ય કરવા પ્રવર્તે છે, આન્તરડાંઓની રચનામાં પણ તેજ પ્રમાણે સ્થાન અને અવકાશની કરકસર કરી નાનીસરળી જગ્યામાં લગભગ ૩૨ ફૂટ લાંબાં આન્તરડાંનો સમાવેશ કરી અદ્ભૂત કાર્ય કરી રહી છે. જો તેમ ન કરત તો મનુષ્યને ૩૨ ફૂટ જેટલો લાંબો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ કઠ્ઠી પડત અને તેથી અનેક પ્રકારની અગવડો ઊભી થાત.

જમણી તરફનું ફેક્સુ ડાબી તરફના ફેક્સા કરતા જરા મોટું છે, અને બન્ને ફેક્સાં મળીને હૃદયને લપેટાઈ-વિટળાઈ રહેલાં છે. હૃદય અને ફેક્સાંની પરિસ્થિતિ એકજ ઉપસ્થાનમાં આવેલ છે. તે એમ દર્શાવે છે કે બન્ને અવધેયોના યથાર્થ કાર્યની લગભગ સરળીજ ઉપયોગીતા છે. છતાં પણ ફેક્સાં હૃદયને વિંટાળી રહેલ છે, તેટલે અંશે તેના કાર્યની તેની પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાંજ અતિ ઉત્કૃષ્ટ આવશ્યકતા છે.

આ ફેક્સાંઓની બાજુ લગભગ એક પ્રકારના એવા અત્યન્ત બારીક મંશુંઘન થી બનાવવામાં આવેલ છે કે તે દ્વારા હવાની અંદરનો પ્રાણવાયુ અથવા વિઘટ પ્રવાહ તો રક્ત સાથે યથાવત મિશ્ર થઈ શકે છે. પણ અન્ય વાયુઓ કે પદાર્થો તેમાંથી રક્ત સાથે મળી શકતા નથી. જ્યારે રક્તની અંદરનો અપાન વાયુ કાર્બોનીકાકસીડગેસ રક્તથી જુદો પડી ફેક્સાંની અંદરના વાયુ સાથે મિશ્ર થઈ પ્રવાસદ્વારા બહાર આવી શકે છે. પણ તેની માફક રક્ત કંઈ આવી શકતું નથી. તેમ રક્ત અને ફેક્સાંનો વાયુ એકદમ સંયુક્ત પણ થઈ જતો નથી.

શ્વાસનલીકાના આ સમગ્ર સમુહને મકોચવિકાશાત્મક ગતિ આપવા માટે વળી સ્નાયુના રેખાઓ પણ સર્વત્ર પ્રસરેલ છે. આકૃતિ નં ૫૦ હૃદય અને ફેક્સાંનાં પાછળના ભાગનું યથાર્થ ચિત્ર છે જેમાં રક્તવાહિનીઓ અને તેઓનો ફેક્સાંની અંદર થતો પ્રવેશ તથા ફેક્સાંની પરિસ્થિતિ વિગેરે યથાવત દર્શાવે છે.

ફેક્સાંઓને થોડી થોડી પગને અંતરે, વારંવાર શ્વાસપ્રવાસ દાગ લરીને ખાટી કરવાની જરૂર પડે છે. જે ક્રિયા ઓછામાં ઓછી એક મીનીટમાં આડ વાર અને વધારેમાં વધારે ૧૪ વાર મામાન્ય રીતે થઈ શકે છે. જન્મથી આરંભી-મૃત્યુ

પર્યંત આ ફેક્કાંઓ જાણત સ્વપ્ન અને સુપુષ્પિત આદિ પ્રત્યેક અવસ્થામાં અખા-
ધિત રીતે એક સરખું કાર્ય કર્યે જાય છે. મોટી મોટી મશીનરી અને કારખાનાનાં
મખત પોલાદનાં બનેલાં મંચાકામો પણ, વીશ વરસથી વધારે મુદત સુધી પોતાનું
કાર્ય યથાવત્ કરી શકતાં નથી. તે મુદત પછી તેવા યંત્રોને પણ બદલવાની જરૂર
પડે છે. પણ પરમાત્માની અપાર રચના અને અનહદ બુધ્ધિચાતુર્યની કંઈ સીમાજ
નથી, કે જેની મહત્તાથી ઘાસપુસ જેવા પદાર્થથી અને ત્વચા જેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થથી
બનેલા મનુષ્યના ફેક્કાં અને માંસના લોચાથી બનેલ હૃદય જેવા પદાર્થ પણ, ૧૦૦
અને તેથી પણ વધારે વર્ષો સુધી એકસરખી રીતે નિરંતર રાતદીન અવિશ્રાન્તપણે
કાર્ય કર્યે જાય છે, છતાં તેમાં કોઈ પણ જાતનાં મનુષ્યકૃત રીપેર કામની કે સુધા-
રણાની ચત્કિચિત પણ જરૂર પડતી નથી. આવી સૂક્ષ્મ અને ચુકિત પુરઃસરની રચનાથી
વિશેષ પ્રબળ પ્રમાણ, ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માટે શા માટે શોધવા જવું જોઈએ?

પ્રાણુયામની પ્રવૃત્તિ અને ફેક્કાંઓનું કાર્ય.

કોઽસ્મિન્પ્રાણમવયત્ કોઽપાન્નંવ્યાનમુ ।

સમાનમસ્મિન્કો દેવો અધિશિશ્રાય પુરુષે ॥

પાંસળીઓ અને ઉરોદરપટલના સ્નાયુઓના સક્રિયવિકાસથી ફેક્કાંઓમાં
અવકાશ પેદા થાય છે. જે અવકાશ બાહ્ય પ્રાણુવાયુના દબાણથી ભરાવા લાગે છે.
હવા એક જાતનો પારદર્શક પ્રવાહી-પાણીમા કરતાં પણ અત્યંત બારીક વાતાત્મક
પદાર્થ છે, જેને આપણે હાથ કે કોઈ જાતનાં સ્થુલ હુથીયારથી પકડી શકીએ તેમ
નથી. પણ પોતાનું જ કુદરતી દબાણ, કે જે દરેક ચોરસ ઇંચે લગભગ પંદર પાઉન્ડ
છે, તે દબાણથી પ્રત્યેક વસ્તુને તે ચારે તરફથી દબાવે છે, અને તેમ કરતાં જ્યાં
અવકાશ મળે કે પોલ હોય ત્યાં પરાણે દાખલ થાય છે. માત્ર આવા દબાણથી દાખલ
થવા માટે નાસિકા કે મુખ અથવા શ્વાસનલીકા રૂપ કોઈ દ્વાર હોવાની જરૂર છે.

ઉરોદરપટલ—એ એક જાતનો સ્નાયુનો પડદો છે. જે ઉરસ્થાનનાં ફેક્કાં
અને હૃદયની નીચે તથા ઉદરસ્થ આમાશય, યકૃત પ્લીહા અને આન્ત્રાદિ અવ-
યવોની ઉપર ઉરસ્થાન અને ઉદરની વચ્ચેમાં વિસ્તૃત ગોળ ધ્રુમટના આકારમાં આવી
રહેલ છે.

ઉરોદરપટલના ઉપરજ આવી રહેલ ફેક્કાંનો ભાગ દબાતાં જ્યારે તેમાં અવકાશ
પેદા થાય છે ત્યારે મુખ અને નાસિકા પાસેનો વાયુ પોતાના દબાણ દ્વારા શ્વાસ
નલીકા વાટે ફેક્કાંમાં દાખલ થાય છે, જેને શ્વાસ કહેવામાં આવે છે આ વખતે
હવાના દબાણથી પાંસળીઓનો કોઠાવાળો ભાગ પણ ઉંચો ચડે છે, પણ પાછો
સ્થિતિસ્થાપકતાને લીધે અન્યક્ષણે દબાણ કરી ફેક્કાંને દબાવે છે જેથી તેની અંદ-
રનો વાયુ પાછો પ્રશ્વાસ રૂપે બહાર આવે છે. આવી રીતે કોઠાની અંદરના સ્નાયુઓ
ઉરોદરપટલ અને પાંસળીઓ, મળીને ફેક્કાંને એક પ્રકારની નિરંતર પ્રવાહચક્રત
ગતિ જેવી ગતિ આપે છે, જે છાતી અને પેટના વિભાગની ગતિ વખતે સ્પષ્ટ

માલુમ પડી આવે છે. ફેક્સાંઓની અંદર ભરાયેલ હવામાંથી લગભગ એક પચમાંડિસ જેટલો ભાગ પ્રવાસ દ્વારા બહાર કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે પૂર્ણ ભરવામાં આવેલ ફેક્સાંમાં લગભગ એક ૧૦૦ સો ઘન ઇંચ જેટલી હવા હોય છે, તેમાંથી લગભગ વીસ ઘન ઇંચ જેટલી હવા પ્રવાસ દ્વારા બહાર નીકળે છે. બાકી રહેલ હવાનો ઉપયોગ ફેક્સાંમાં બે રીતે થાય છે. એક તો ફેક્સાંના કાર્યને ટકાવી રાખવામાં અર્થાત્ એકદમ સંકુચિત થતાં અટકાવવામાં, અને બીજું પ્રાણવાયુનો અવ્યા-હત પ્રવાહ પુરો પાડવામાં. એવી રીતે બન્ને મહાન ઉદ્દેશો એકીજ વખતે સચવાય છે. ફેક્સાંની અંદરના પ્રાણવાયુનું અને રક્તવાહિનીઓની થેલીનું પરસ્પર સંઘર્ષણ થવાથી મધ્યવર્તિ ત્વચા એકદમ ઉષ્ણ થઈ જાય છે. અને તેને પરીણામે તેની અંદરનું રક્ત પણ લાલચોળ થઈ જાય છે. વળી રક્તની અંદર લોહતત્વ સમા-યેલું હોય છે. જેને પ્રાણવાયુ સાથે બહુજ નિકટ સંબંધ છે. તે લોહતત્વ પણ પ્રા-ણવાયુ સાથે એકદમ ભેટી પડી લાલચોળ થઈ જાય છે. પણ મધ્યવર્તિ ત્વચાની અંદરથી પસાર થઈ ફેક્સાંઓની શ્વાસનળીકાઓમાં પોતાની ગતિ કરવા ત્યારે રક્ત પોતાના સ્થુલ ધર્મને લીધે સમર્થ થતું નથી, ત્યારે પ્રાણવાયુરૂપ વિદ્યુત્ પોતાના અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને લીધે રક્તમાં એકદમ પ્રવેશ કરી રક્તને પાતળું, સ્વચ્છ અને લાલચોળ બનાવી, તેની અંદરના દોષો અને મળને એકદમ તપાવી બાષ્પરૂપ બનાવી પ્રવાસદ્વારા પાછા કાઢે છે. જેને આપણે પ્રવાસ કહીએ છીએ. ત્યારે સ્વચ્છ અને શુદ્ધ લાલચોળ થયેલું રક્ત, વિશુદ્ધ રક્તવાહિનીઓ કે ધમનીઓદ્વારા વામ હૃદય તરફ પાછું દોડી જઈ છવનનિર્વાહ અને શરીરપુષ્ટિનાં મહાન કાર્ય પાછળ પ્રવર્તે છે. આપણા શરીરમાંનું સમ્પૂર્ણ રક્ત આવી રીતે ક્રમવાર વિષ્ણુપદામૃત-પ્રા-ણવાયુ કે પ્રાણવિદ્યુતનું પાન કરી, આપણા શરીરને હુમેશાં બળ, બુદ્ધિ, પોષણ, આયુષ્ય, તેજ અને ઝોજ આદિ આપવા માટે નિરંતર અવ્યાહત કાર્ય કરી રહેલ છે. ફેક્સાં અને હૃદય, પુષા દેવનું પોષણાત્મક મહાન કાર્ય કરવાના ઉચ્ચસ્થાનીય બન્ને દેવતા છે. મિત્રાવરૂણ અને અશ્વિના* આદિ દેવોનો યથાવત્ સંગમ આ સ્થળમાંજ થાય છે. ફેક્સાંની અંદર ગયેલ હવામાંના પ્રાણવાયુના ૨૧ ટકામાંથી માત્ર લગભગ નવ ટકા પ્રાણવાયુ પ્રવાસ વખતે બહાર આવે છે; ત્યારે ૧૨ ટકા પ્રાણ-વાયુનો રક્તશુદ્ધિ અને શરીરસ્થ વૈશ્વાનરજ્વિને પ્રદિપ્ત કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. ત્યારે નાઇટ્રોજનનો બીલકુલ ઉપયોગ થતો જ નહીં. એમ પૂર્ણ તપાસને અન્તે સાબીત થયું છે. વળી જ્યાં સુધી રક્ત આવી રીતે પ્રાણવાયુથી સંયુક્ત થઈ વિશુદ્ધ થતું નથી, ત્યાં સુધી તે શરીરસ્થ કોઈ પણ અવયવને પુષ્ટિ કે બળ આદિ આપવા સમર્થ થઈ શકતુંજ નથી. ખેરાકની અંદર, કે રક્તની અંદર જે કે રીપ્રીન, સુનો જળપ્રદવાયુ, નાઇટ્રોજન, કારબન, વિગેરે તત્વો મિશ્ર થયેલ હોય છે, તો પણ બધા તત્વો સાથે જ્યાં સુધી પ્રાણવાયુનો યથાવત્ સંયોગ થયેલ હોતો નથી, ત્યાં સુધી એ બધાં નિષ્કાર્ય, નિર્રથક અને સ્તબ્ધાવસ્થામાંજ રહે છે. પણ સર્વને ગતિ, પ્રકાશ,

ઉત્સાહ અને બળ આપનાર વૈશ્વાનરાગ્નિરૂપ પ્રાણવાયુ, બ્યારે પોતાના પૂર્ણ પ્રકાશ, વેગ અને ગતિથી આ બધા તત્વોને સાથે લઈ, મેઘમંડળસ્થ વિદ્યુતની માફક બ્યારે નમ્ર શરીરમાં કાર્ય કરવા અને વર્ષા લાગે છે, ત્યારે શરીરરૂપી ભૂમિમાં “ સર્વત્ર લીલાલહેર, આનંદ, બળ, પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, આયુષ્ય અને ઉત્સાહ આદિ ભાવો પ્રપૂર્ણપણે પ્રગટી રહે છે. પ્રાણવાયુનો આટલો બધો મહત્વપૂર્ણ પ્રતાપ છે. એટલાજ માટે કહેવામાં આવેલ છે, કે “પ્રાણસ્યેદ વજ્રો સર્વ” એ તદન યથાર્થ અને સત્યતાપૂર્ણ વાક્ય છે. અથર્વવેદમાં આ પ્રાણની પ્રશંસાનું એક આખું સૂક્ત છે. પણ વિસ્તારભયથી અમે અત્રે તે આપેલ નથી. વાચકવર્ગને તે સૂક્ત પર વિચાર કરવા અમારી નમ્ર વિનંતિ છે.

હૃદય રૂધિરાભિસરણ અને પ્રાણેન્દ્રિયનો સંબંધ.

મનુષ્યજીવનને, મનુષ્યના શરીરરૂપી રથને, પોષણ આપનાર સમગ્ર તત્વોના આગારરૂપ, સમગ્ર તત્વોને વહન કરનાર, હેલકરી, એન્જન કે દેશદેશાન્તરમાં વ્યાપાર કરનાર વૈશ્ય તરીકેનું કાર્ય કરનાર મુખ્ય સાધન, આપણું રક્ત છે. શરીરરૂપી નગરીના સમગ્ર વ્યાપારી બજારોને માલ પુરો પાડનાર એ એક બજારસ્ત પેદી છે. તેનાદ્વારા જીવનીય, પુષ્ટિદાયક, રોગનાશક, બલવર્ધક, શોષક, શામક, દીપક. પાચક રાચક અને વિષનાશક તેમજ પ્રાણ અને મેઘાવૃત્તિ કે સ્મૃતિ આપનાર સમગ્ર તત્વોને મનુષ્ય શરીરમાં યથાસ્થાન યથાઆવશ્યકતા પહોંચાડવામાં આવે છે; બ્યારે શરીરસ્થ સમગ્ર દોષયુક્ત અને હાનીકારક તથા અનુપયોગી પદાર્થોને અનેક છિદ્રો અને માર્ગ દ્વારા બહાર કાઢનાર શરીરરૂપી શહેરની મ્યુનિસીપાલિટીનું કાર્ય પણ કેટલેક અંશે આપણું રૂધિરજ કરે છે.

શરીરમાં રક્તનું અસ્તિત્વ એજ જીવન છે. રક્તનો અભાવ એજ મૃત્યુ છે. અને એ રક્તનું અભિસરણ એ પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવન, અને કાર્ય શક્તિને માટે સૌથી અગત્યની સ્થિતિ છે, પણ સ્વાસ્થ્યપ્રશ્વાસ પ્રક્રિયા, એ આ રૂધિરાભિસરણને ગતિ આપનાર મુખ્ય સાધન છે. પ્રચલિત રૂધિરાભિસરણની થીયરી કે સિદ્ધાન્ત એવો છે કે હૃદયના સ્નાયુઓના સંકોચ વિકાસથી રૂધિરાભિસરણનું નિયંત્રિત કાર્ય થાય છે. ધમની શીરા અને કેશવાહિનીઓમાં રક્તનું અભિસરણ માત્ર હૃદયસ્થ સ્નાયુઓના સંકોચ વિકાસ અને રક્તના દબાણથીજ થાય છે, અને એ દ્વારાજ મનુષ્યમાં આખા શરીરમાં લોહી ફરીને પાછું હૃદય તથા ફેફસાંમાં આવે છે. વળી એમ પણ માનવામાં આવે છે, કે રૂધિરાભિસરણનું આખું મહાન કાર્ય કરતાં પ્રત્યેક રક્તનાં મોઝાને લગભગ ૫૦ ગતિ જેટલી શક્તિથી હૃદય શરીરમાં ધકેલે છે, અને જુદા જુદા વ્યક્તિના શરીર પ્રમાણે તે શક્તિ પણ ન્યુનાધિક હોય છે. આ પ્રમાણે ગણતાં દરેક મીનીટે ૭૦ પલકાશ પ્રમાણે એક મીનીટમાં લગભગ ૩૫૦૦ પાઉન્ડની શક્તિ જેટલું હૃદય કામ કરે છે, બ્યારે એક કલાકની અંદર ૩૫૦૦ x ૬૦ = ૨૧૦૦૦૦ પાઉન્ડની શક્તિ કાર્ય કરે છે. અને એક આખા દિવસમાં તો લગભગ ૨૧૦૦૦૦ x ૨૪ = ૫૦૪૦૦૦૦ પચામ લાખ પાઉન્ડની શક્તિ જેટલું કાર્ય કરે છે. પ્રતિ દિવસને ચતુર્થાં ઉપર પ્રમાણે કાચ હૃદયના સ્નાયુઓ કરે છે, એમ વર્તમાન ડાક્ટરોનું માનવું

છે, પણ તે તદ્દન અસંભવિત હોય એમ વિચાર કરતાં માણસ પંટે છે. હૃદય દરેક મનુષ્યની સુઠીના પ્રમાણનું હોય છે. તેના વળી બે વિભાગ કરવામાં આવેલ છે. જમણું અને ડાબું. આ પ્રત્યેકના વળી ઉપર અને નીચે એવા બળે વિભાગ કરવામાં આવેલ છે, જેને જવનિકા અને કર્ણિકા કહેવામાં આવે છે. આવા નાના સરખાં સુઠી ભર હૃદયના સ્નાયુઓ આટલું બધું મહાન કાર્ય કરી શકે, એ તેનો આકાર અને સ્વરૂપ બેતાં સંભવિત જણાતું નથી. પણ રૂધિરાભિસરણનું કાર્ય તો યથાવત્ તેજ પ્રમાણે ચાલે છે, અને એવી રીતે શરીરના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં તેની વર્તમાન ગતિ અનુસાર રૂધિરને ચલાવવા માટે એટલી શક્તિ ભેદ્ય એ છીએ એ વાત પણ કાંઈ ખોટી નથી. ત્યારે એ બધી શક્તિ આવે છે ક્યાંથી ? શરીરમાં રૂધિરને આટલી બધી ઝડપથી ચાલવાનું કારણ શું છે. ? એ બાબતનો સત્ય સિદ્ધાન્ત જાણવાની અવશ્ય જરૂર છે. અથર્વવેદના એક સૂક્તમાં આજ વિષયનો એક પ્રશ્ન કરવામાં આવેલ છે કે—

કોઽસ્મિન્નાપો વ્યદધાન્ વિપ્રવૃત્ત : પુરુવૃત્ત : સિન્ધુવૃત્ત્યાય જાતા :

તીયાઽરુણા લોહિનીસ્તામધૂમ્ના ડર્વાઽવાચી પુરુષે તિત્તિશ્ચિ : ॥

મનુષ્યના શરીરની અંદર ત્રીજ, અરૂણ, લોહીની અને ત્રામ ધુમ્ન વર્ણયુક્ત રમને સમગ્ર શરીરમાં ઉપર નીચે અને આડી અવળી સર્વ હાલતમાં નદીના પ્રવાહની માફક સર્વત્ર ફેરવે છે ? ખરેખર કોઈ આશ્ચર્ય જનક શક્તિ પ્રાણીમાત્રના શરીરસ્થ રક્તને અભયજન શક્તિથી ફેરવે છે એમાં તો સંદેહજ નથી. કારણ તે વગર શરીરમાં રૂધિરાભિસરણ એટલી પ્રબળતાથી ચાલવાનો સંભવજ નથી. જ્યારે કોઈપણ પ્રાણીની ધોરી નસ કપાય છે, અથવા પ્રાણીઓના ગળાં કસાઈ ખાનામાં કાપવામાં આવે છે, ત્યારે નસોની અંદરના રક્તનો પ્રવાહ, એકાદ વાર કરતાં પણ વધારે દુર સુધી ચારે તરફ કેટલીક વાર ભેડે છે. એ પરથી જણાય છે કે રક્તાભિસરણનો પ્રવાહ બહુજ પ્રબળ વેગથી દોડે છે, એમાં તો શંસય છેજ નહિ. વળી કેશવાહિની જેવા સૂક્ષ્મ અને અનિન્દ્રિય ગોચર પ્રદેશમાં પણ તેની એટલી રીઘ ગતી થવી, તદ્દન અસંભવિતજ છે. આ ઉપરાંત વળી નાડી નસ અને કેશવાહિની જેવા સૂક્ષ્મ અવયવો, ઉપર જણાવેલ હજારો પાંડેડના યાન્ત્રિક દબાણને પણ સહન કરી શકે, એ એકરીતે જોતાં તદ્દન અસંભવિતજ લાગે છે. વળી રૂધિરાભિસરણ આટલા બધા ઉચ્ચ વેગથી થવામાં બે હૃદયજ એકલ નીમિત્ત કારણ ન હોય, તો પછી બીજું કયું કારણ હોવું જોઈએ ? આ એક મહાન પ્રશ્ન છે. વૈદ્યો ડાકતરો અને વિચારવંત પુરૂષોએ આ બાબતનો યથાર્થ નિર્ણય કરવો ઘટે છે. ડા. એ. એસ. ફાઉલર રૂધિરાભિસરણની પ્રક્રિયાને સમજાવવા માટે એક જુદોજ સિદ્ધાન્ત રજૂ કરે છે. અને અમને પણ તે બહુજ સ્વીકારવા યોગ્ય, તથા તર્ક અને સુક્તિ સંયુક્ત જણાય છે. તેથી અમે તે રજૂ કરવાની આવશ્યકતા સમજીએ છીએ. તે કહે છે કે—

"The office of the heart is to regulate, cutoff and admeasure the blood, not to create its propelling power. Such regulation requires no little propulsive force of which the heart has considerable as

is evinced by the size of its muscles and powers of its pulsations, as proved by external observations and in the other ways. Yet its main office is regulatory—not propulsive, its propelling power barely sufficing for such regulation yet little more. Then since the heart does not, pray what does generate that tremendous power necessary to propel the blood through our system? Breathing. The lungs, not the heart, generates this motive power.

Electricity constitutes this motive power or agent besides being the great generator of the motive powers of the universe, that of the muscles included. The mode of operation of that generation, as applied to the blood is this. All positive electric bodies proportionally repel while all negatives and positives attract each other. This is both a fundamental law of electricity and a generator of illimitable motive powers throughout nature—is self-acting “perpetual motion” personified, and undoubtedly can and will yet be employed to to generate any required amount of motive power at little cost, just when and where men require it for use. It furnishes propulsion to the blood thus.

A vast quantity of **oxygen, or electricity, both elementarily the same**, that chief agent and means of life, is introduced into the system by breathing. Indeed it does nothing else. That is, it charges the air cells of the lungs with electricity to their fullest extent.

The iron in the blood attracts about half of this electricity through that thin film which separates the air cells from the blood-cells. This charges both cells positively, which generates a powerful self acting propulsive force by the electricity in each repelling that in the other. This electricity, not the muscular contractions of the heart generates that tremendous power necessary to push the blood along through all that inconceivably fine net work of long capillary blood vessels throughout the body, besides stimulating the heart, to push forth whatever muscular efforts it does put forth. And this force unlike dynamic pressure, does not strain or burst the heart, because it works on a different principle that of continual electric antagonism, not of pressure.”

Drawing in the breath, keeps crowding electricity into the lungs and holding it there for the instant keeping the "better half" of this electricity in the filling air-cells, at the same time that the electrified blood, moves off or rather rushes away from this air-cell electricity, just as fast as it gets charged positively. This repulsion being instantaneous when the breath strikes the lungs.

The muscles and nerves now seize this electricity thus brought to their hands, and consume it in carrying on the various operations and functions of the life process, which leaves this blood negative, by the time it gets through these capillaries into the veins. Of course this negative state of venous blood now attracts it back to the lungs. That is this very electricity in the air-cells which drives off the arterial blood freighted with life, at that very instant as powerfully draws in this venous or negative blood only to recharge it positively, and send it off again on its life sustaining circuit thus killing two birds with this one stone. How much more rational and obvious is the theory than that the heart furnishes all this force?

Proofs of this theory, however plausible, are demanded and furnished in any required amount, and as patent as the unclouded noonday sun."

હૃદય અને ફેપ્સાંતુ સંયુક્ત કાર્ય અને શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિ સંબંધી ઉપરોક્ત સર્વ વિવેચન એ દૃષ્ટ દર્શાવે છે કે શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિને વધારવાથી જીવન શક્તિને પણ વધારી શકાય છે. અને જીંદગીના આનંદ મેળવી શકાય છે. છતાં પણ કેટલાક લોકો એટલા નિર્જાળ રીતે અને અપૂર્ણ શ્વાસ લે છે કે જેથી તેઓના ઉરસ્થાનનું ચલન વલન પણ યથાર્થ રીતે જોવામાં આવતું નથી અને વિશેષમાં તેમના ઉદરની ગતિતો તદ્દન અવગત થઈ શકિતજ નથી. આવા લોકો લાંબા શ્વાસ લેવામાં તદ્દન આગસુ જણાય છે. જાણે કેમ કરકસર કરતા હોય નહિ ! પણ ભલા મનુષ્યો ! કુદરતે જ્યારે આપણને પ્રાણવાયુનું છુટથી પ્રદાન કરેલ છે, અને તે સર્વત્ર મળી શકે છે, તો પછી તેવો લાભ શા માટે જતો કરવો જોઈએ ? દરેક વ્યક્તિ યથાયોગ્ય શ્વાસપ્રશ્વાસ દ્વારા પોતાનું જીવન ખુબજ શીઘ્રતયા વધારી શકે તેવા યોગ્ય સંલગ્ન છે. તો શા માટે તેનો ઉપયોગ નહિ કરતા હોય ?

ક્ષુધા અથવા બુલુક્ષા.

Appetite or Alimentaryness

ભોજ્ય પદાર્થો, ભોજનવૃત્તિ અને પાચન ક્રિયા તથા ભોજ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ અને નિયમ વિગેરે.

શય્યા વસ્ત્ર ચન્દનં ચારુ દાસ્યં
વીणा वाणी सुन्दरी या च नारी ।
न रोचन्ते क्षुत्पिपासातुराणां
सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूला ॥

* * *

નાસ્તિ ક્ષુધા સમં દુઃખં નાસ્તિ રોગઃ ક્ષુધાસમઃ
નાસ્ત્યાહાર સમં સૌખ્યં નાસ્તિ ભોગઃ ક્ષુધાસમઃ॥

બુલુક્ષા અથવા ક્ષુધાવૃત્તિ-શરીરમાં પ્રત્યેક પાર્થિવ અવયવોરૂપ અંગ કે અવયવ વિભાગની જેમ આવશ્યકતા છે તેજ પ્રમાણે મનુષ્યજીવનને ટકાવી રાખવા માટે પાર્થિવ પદાર્થોના પોષણની પણ અમુક અંશે જરૂર છે. જીવન ધારણ કરનાર જીવાત્મા કોઈ પણ પ્રકારનું જીવનકાર્ય કરે તે પહેલાં દાર્થ કરવા માટે અમુક અમુક પ્રકારના અવયવો હોવાની શરીરસ્થ દેહીને સૌથી પ્રથમ જરૂર પડે છે. અને તેવા અવયવોની સાથેજ તેને પોષણ આપી રૂપ્ટ પુષ્ટ બનાવનાર પાર્થિવ પદાર્થોરૂપ પૌષ્ટિક દ્રવ્યોની પણ પ્રથમ જરૂર પડે છે. તેવા દ્રવ્યોને યથા આવશ્યકતા પુરું પાડવાં એ કુદરતનું સૌથી પ્રથમ જરૂરનું અને અતિ ઉપયોગનું કર્તવ્ય છે. આવા પદાર્થોને આપણે ભોજ્ય પદાર્થો તરીકે સર્વત્ર ઓળખીએ છીએ, જેની જરૂર પ્રાણીમાત્રને એકસરખી રીતે પડે છે "મનં हि प्राणानां प्राणाः" અન્ન છે તે પ્રાણીમાત્રના પ્રાણ છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં યોગ્યતા એ સૌથી પ્રથમ જરૂરનો વિષય છે. જીવનના ઉપયોગ માટે ગમે તે પદાર્થ ગમે તેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાતો નથી, પણ જે પદાર્થોમાંથી અસ્થિ-માંસ-મેદ-રક્ત-મર્જા-સ્નાયુ ત્વચા અને શેમ, નખ આદિ શારીરિક અવયવોને પુષ્ટિ અને સવૃદ્ધિ આપનાર તત્વો મળી શકે તેવું હોય, તેવા ખોરાક પ્રત્યેક પ્રાણીને હિમેશાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. આવા પૌષ્ટિક અને પ્રાણપ્રદ પદાર્થો કયાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે? કુદરતમાં કંઈ ખાસ એવા પદાર્થોનો

મનુષ્ય કે પ્રાણીવગ માટે ચોકસ ભંડાર ભરી રાખવામાં આવતો હશે કે ન્યાં તે જલદી શોધવાથી જમે તે વળતે માંગવા પ્રમાણે મળી શકે? હા! સંપૂર્ણ વિશ્વ એક ખાધપદાર્થોના મહાન ભોજનાલય રૂપજ છે, જેમાંથી અમુક અમુક પદાર્થો પસંદ કરી જીવન નિર્વાહાર્થ અને અનેક અવયવોને પુષ્ટિ આપવા માટે પ્રત્યેક દેહીની સન્મુખ જરૂરીયાત પ્રમાણે રજુ કરવાની જરૂર પડે છે, કે જેથી તે પોતાના યથાવત્ કાર્યો કરવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં પ્રથમ પોતાના અવયવો યથાવત્ પુષ્ટ અને કાર્યક્ષમ બનાવી શકે. માખાપોની કુદરતી શક્તિ માત્ર જીવન શરૂ કરવાના અને ટકાવી રાખવાના સામાન્ય સાધનો અર્પે છે. કુદરત દ્વારા ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ પામી, મનુષ્ય કે પ્રાણી માત્રના બચ્ચાંઓ પૂર્ણ યૌવનને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અજળ પ્રકારની સંવૃદ્ધિ અને પોષણ પામી યોગ્ય રૂપમાં પોતાના શરીરના પ્રત્યેક અવયવ કે અંગ વિભાગની સંવૃદ્ધિ કર્યે જાય છે. બાળકો કે બાલ્યાવસ્થાની અદરુત્ત જંગમ જગત, એવી સંવૃદ્ધિ પામતુ અવયવ વિભાગવાળું એક પ્રકારનું આશ્ચર્યમય રચનાત્મક જગત છે, જેનાં અંગ પ્રત્યગની અતિ સૂક્ષ્મ અને બુદ્ધિ-આતુર્યશુકલ મહાવિચિત્ર રચના કે કળા કૌશલ્ય સાથે, મનુષ્યનું કાર્ધપણ કાર્ય કે કૃતિ કદી પણ સુકાબલો કરી શકવા શક્તિમાન થઈ શકે તેમ છેજ નહિ. દેહધારી પ્રાણીઓના શરીરની રચના એક એકથી એક ચડે તેવી વિસ્મયકારક છે. છતાં મનુષ્ય શરીરની રચના તો કુદરતની સર્વોત્તમ કૃતિનો આબેહુબ નમુનોજ છે. સૃષ્ટિની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ કે રચના તેજ છે. ઇશ્વરી મનાવટમાં મનુષ્ય એતો તેનો ખરેખર “Master piece” છે.

પ્રત્યગાત્મજીવન—કે જેના પરિણામે પ્રત્યેક જીવ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ચલનવલન અને સંકલ્પ આદિ અનેક કાર્યો કરવા જતો શક્તિમાન થાય છે, તેના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અમુક સમય પછી મનુષ્ય પોતાના માતા પિતાના દૈહિક સંબંધથી જીવનની શરૂઆતમાંજ લગલગ જુદો પડે છે, અને તેને પોતાને દેહાદિની પુષ્ટિ અર્થે પ્રાર્થિવ પદાર્થની જરૂર પડે છે. બાલ્યાવસ્થામાં બાળકોને કેવા પ્રકારના પદાર્થો આપવા અને કયા કયા પદાર્થોનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવો, એ અવસ્થાને માટે શું જરૂરનું છે, એ સંબંધી વિગતવાર વર્ણન તદ્દત્ત વિષયક ગ્રન્થોમાં સર્વિસ્તર આપવામાં આવેલ છે જેથી તેનું વિવેચન અત્રે કરવાની જરૂર નથી પણ આપણા વિષય સાથે સંબંધ ધરાવનાર મુખ્ય સુદહાનુંજ આપણે વિવેચન કરવાનું આવશ્યક હોવાથી એટલું તો જણાવવાની અત્રે જરૂરજ છે કે કુદરતે પ્રથમથીજ આપણે માટે તૈયાર કરી રાખેલ ભોજ્ય કે લેહ્ય પદાર્થોની આ અવસ્થામાં પ્રત્યેક પ્રાણીને જરૂર પડે છે, પશુ-પક્ષિ માછલાં, અને જીવજંતુ તેમજ મનુષ્યનાં સંબંધમાં પણ આ નિયમ એકસરખો લાગુ પડે છે.

અનેક પ્રકારના, જુદાં જુદાં પ્રાર્થિવ વાતાત્મક દશાનાં તત્વોનાં સમ્મેલનથી પ્રાર્થિવ પદાર્થો અને ખડકો વિગેરે બનેલા છે. ન્યારે આ મંચુકત પદાર્થો વાતા વરણ અને સૂર્યના કિરણ તથા વરસાદ આદિના અનેક બાહ્ય કારણોના ફેરફાર અને અમરોથી, સૂક્ષ્મ રજની હાલતમાં આવી અનેક વર્ષે ધીમે ધીમે જમીનમાં ખાતરરૂપ

થાય છે, અને અસંખ્ય પ્રકારના વૃક્ષ ઝાડ-પાન અને શાકભાજી વિગેરે વનસ્પતિને પોષણ આપનાર મુખ્ય વસ્તુરૂપ નિવડે છે. સમ્પૂર્ણ ઉદ્ભિજ પદાર્થો કે સ્થાવર વનસ્પતિઓ, આવા ખાતરથી કે ખોરાકથી પુષ્ટ થઈ પોત પોતાના શુભકર્માનુસાર પોતાના સ્થૂલ દેહની રચના સંવૃદ્ધિ અને સંસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ પ્રાર્થિવ પદાર્થોની ખીજી અવસ્થા તે આ વનસ્પતિની દશા છે. ન્યારે સમગ્ર જંગમ પ્રાણીઓ કિટ-પતંગ પશુ-પક્ષી વિગેરે આ વનસ્પતિક પદાર્થોપર પોતાનો નિર્વાહ કરી રહેલ છે. કીટ પતંગ વિગેરે ઝાડના પાન ફળ ફૂલ ખાઈ જીવન નિર્વાહ કરે છે, ન્યારે પક્ષિઓ, અને જન્તુઓ ફૂલ ફળ ખાઈ પોતાની ક્ષુધા નિવૃત્ત કરી જીવનનિર્વાહ કરે છે.

મનુષ્યો અને અન્ય પશુવર્ગનો મોટો ભાગ પણ આવીજ રીતે ઉદ્ભિજ પદાર્થો પરજ પોતાના પોષણ, બળ, અને લોભ્ય આદિ સામગ્રીનો મોટે ભાગે આધાર રાખે છે. જો કે અનેક જાતના અન્ન, ફળ, ફૂલાદિ પદાર્થો આમાંના મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. દુકંમાં જણાવવાનું કે દેહ ધારી સમ્પૂર્ણ સ્થાવર તેમજ જંગમ પ્રાણીઓ અને પદાર્થો પોતાનાં શરીરનાં પ્રત્યેક અંગ પ્રત્યંગની સંવૃદ્ધિ કે પૃષ્ઠિ કોઈને કોઈ પ્રકારના ખોરાક કે લોભ્ય પદાર્થોથી હમેશાં કરે છે ન્યારે સમગ્ર કુદરતની રચનાના સ્થૂલ કે જડ પદાર્થો જંગમ પ્રાણીમાત્રનાં લોભ્ય પદાર્થોનું એક વિશ્વવ્યાપક સંગ્રહ સ્થાન છે, જેમાંથી સૌ પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર પોતપોતાનો ખોરાક શોધી લેવા પ્રતિક્ષણ પ્રયત્નશીલ થઈ રહેલ છે. આ પ્રવૃત્તિને આપણે જીવનાર્થ કલહ "Struggle for life and existence." એવું નામ આપીએ છીએ.

પ્રત્યેક પ્રાણીના અવયવોની પુષ્ટિ સંવૃદ્ધિ અને સંરક્ષા પણ, તેની બનાવટ જેટલીજ અવશ્યકતા ધરાવે છે. પ્રત્યેક હુશિયાર સાધન કે અવયવનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રતિક્ષણ કંઈક તત્વોનો ક્ષય થાયજ છે. જંગમ પ્રાણીઓ શરીરની કે મનની ક્રિયા કરતી વખતે પોતાના અવયવોનોજ ઉપયોગ કરે છે. અને તે પ્રમાણે તેવો ઉપયોગ નિરંતર ચાલ્યાજ કરે અને તેમાંથી કંઈ પણ તત્વો ક્ષય ન પામતાં હોય તો તો તેને માટે બાહ્ય પદાર્થોની કે સંવૃદ્ધિ આત્મક ઉપાયો ચોજવાની કોઈને જરૂર ન રહેત. પણ પ્રત્યેક અવયવના ઉપયોગ વખતે પ્રતિક્ષણ તેમાંથી અમુક પરમાણુઓ કે દ્રવ્યનો વ્યય થાય છે કે જેને પરિપુરીત કરવા માટે નવા પૌષ્ટિક અને સંવૃદ્ધિકારક તત્વો આપવાની જરૂર પડે છે. ખોરાક એ આવી રીતે પ્રતિદિવસના અવયવોના ઉપયોગદ્વારા થતા ક્ષયને કે વ્યયને પૂરું પાડવાનું એક અતિ અગત્યનું સાધન છે. તેના દ્વારા અવયવોને પોતાની સંવૃદ્ધિ માટે જોઈતા તત્વો પુરા પાડી શકાય છે. અને પ્રતિદિન પુષ્ટ બનાવી શકાય છે. આવા ખોરાકની સ્વાસપ્રવાસની માફકજ જીવનની શરૂઆતથી તે છેક મૃત્યુની છેલ્લી ધડી સુધી, એક યા અનેક રૂપમાં આપણને જરૂર પડે છે.

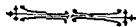
કુદરતની અંદરના પાર્થિવ પદાર્થોને ગ્રહણ કરી અનેક રૂપમાં પ્રવર્તમાન થતી વનસ્પતિ અને શાકભાજી તથા અન્નાદિ પદાર્થો અનેક ફળ ફૂલ વિગેરે પાર્થિવ વસ્તુઓ આપણી પ્રતિદિનની આવશ્યકતાને માટે જોઈતા શારીરિક નિર્માણ.

કારક તત્વો સમ્પૂર્ણ પ્રમાણમાં પુરા પાડે છે. જેમાં સૂર્યની ઉષ્ણતા, વાયુ, જળ અને તેજ આદિ પાર્થિવ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો પણ અનેક રીતે સહાય આપે છે. મનુષ્ય તેમજ પ્રાણી વર્ગના સમ્પૂર્ણ લોભ્ય પદાર્થોની અને પરિસીમા છે. ભૂમિ, જળ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતમાં સમગ્ર લોભ્ય પદાર્થોના સમાવેશ થઈ જાય છે.

હુધાવૃત્તિ એ આવી રીતની પ્રતિદિનની જરૂરીયાતને પુરૂ પાડનાર એક મનની સ્વાભાવિક ઈચ્છાવૃત્તિ છે. જે દ્વારા મનુષ્ય પોતાના અવયવને માટે જરૂરી પદાર્થોની હંમેશાં તપાસ રાખી યોગ્ય પદાર્થો મેળવવા પ્રેરાય છે.

ન્યાયે તે વૃત્તિનું કાર્ય યથાવત બનાવવા માટે અને પોતાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી આવશ્યકતાનુસાર કાર્ય કરવા માટે મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં તેમજ પ્રાણી માત્રમાં પણ આ વૃત્તિનું જાણ અવયવ, કુદરતે પોતાની મહાન કૃપાદ્વારા નિયત કરેલું છે.

આધ્યાત્મિક કે હુધાવૃત્તિ એ આ અવયવનું નામ છે. અન્તર્ગત મન કે આત્મા અથવા મનુષ્યની એ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. તેને પ્રદર્શિત કરનાર આ અવયવ છે. તેની નીચે કાર્ય કરતા, શરીરના અનેક અંગપ્રત્યંગો, ભૂત્યવર્ગની માદક પ્રવર્તિ રહ્યા છે, અને ખોરાક ખાવાની, પચાવવાની, ચાવવાની તેમજ તેને પરિણત દશામાં લાવી શરીરના ઉપયોગ માટે તૈયાર બનાવવાની, અને ખોરાકને પ્રસંદ કરવા નિગેરેની મહાન પ્રવૃત્તિઓ, આ એકજ અવયવના અધિકારમાં સોંપવામાં આવેલ છે. પચનેન્દ્રિયોના સમગ્ર અવયવોનું કાર્ય આ શક્તિ કે વૃત્તિને આધીન રહી પ્રવર્તે છે. તર્કશક્તિ, તુલનાશક્તિ, સંગીતશક્તિ, કે મનુષ્યના મસ્તિષ્કના અન્ય અવયવોને શરીરની પુષ્ટિ કે પોષણ અથવા જરૂરીયાત પુરી પાડવા સંબંધી કલ્પના કરવાને વખત નથી, કે તેવું કાર્ય કરવા તેઓ કદાપી સમર્થ થઈ શકતીજ નથી, પણ એ સંબંધી સમ્પૂર્ણ કાર્યો મનુષ્યની આ શક્તિ કે વૃત્તિનેજ કુદરત દ્વારા સોંપવામાં આવેલ છે. આ વૃત્તિનું કાર્ય એટલું પ્રબળ અને આવશ્યકતા ધરાવનાર છે કે પોતાની જરૂરીયાત પુરી પાડવાના પોષકમાં, તે મગજની અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિઓને સહાયક બનાવે છે; છતાં પણ પોતાની ધારણા પુરી ન પડે તો મનુષ્યના સમગ્ર માનસિક વ્યાપારોને સ્તબ્ધ કરી પોતાની યુમ સાંભળવા માટે સર્વને તંદન મૂક અને નિસ્તેજ બનાવી મુકે છે. હુધાની આ પ્રબળ વૃત્તિ, લોભ્યપદાર્થો, લોભનસમય, લોભનવિધિ, લોભનના વિવિધ પ્રકાર અને લોભનશક્તિ તથા લોભ્ય પદાર્થોના સસુદાય અને માત્રાદિનો યથાવત નિર્ણય પોતાની મેળેજ કરી લેવા પ્રવર્તે છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

નં. ૨. ક્ષુધા—બુલુક્ષા અથવા ખાદ્યાભિરૂચિ.

❧ ભોક્તા. ❧

Appetite or Alimentiveness

બ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, ઉપયોગ અને વિવેચન આદિ.

ક્ષુધાવૃત્તિ, ખાદ્યાભિરૂચિ, સુસ્વાદ, ક્ષુધાતુરતા, અન્નાભિલાષ, ભોજનાભિરૂચિ, પાચનશક્તિ, જઠરાગ્નિની પ્રદિગ્ધિ આદિ ક્ષુધાપરક સમગ્ર ભાવોનું આ વૃત્તિથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

ચાટણવૃત્તિ અને અજીર્ણ—એ આ વૃત્તિના અતિયોગ અને મિથ્યાયોગનું જ પરિણામ છે.

સ્વાભાવિક ભાપા—આ વૃત્તિની સ્વાભાવિક ભાપાનું લક્ષણ એ છે કે, ખાવા વખતે મનુષ્યના મસ્તકનો આ ક્ષુધાવૃત્તિના સ્થાનવાળો વિભાગ, આગ્રપદાર્થ તરફ જોમ બને તેમ નજદીક નમવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ કરતાં સમગ્ર મસ્તક ઓરાક તરફ નમે છે. દૃઢાન્ત તરીકે ભુખ્યા કુતરા, ક્ષુધાતુર બાળકો, બિલાડીઓ અને દુધ-પાકના ઢીયા ઉડાવતા ખાઉધરોનાં મસ્તિકની ભોજન સમયની પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિ આ બાબતનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

સ્થાન—આ ક્ષુધાશક્તિ કે વૃત્તિના અવયવનું સ્થાન મસ્તિકના તળીયા પાસે બ્રહ્મરન્ધ્રની પાસે, કાનના બરાબર અગ્ર પ્રદેશની સામેજ, પણ અન્દરના ભાગમાં બને તરફ આવેલ છે. હિન્દુસ્થાનના સમગ્ર યોગીઓની અન્દર આ શક્તિની બહુજ પ્રબળતા હોય છે જુઓ આ. નં. ૫૨ નંબર ૨.

પ્રત્યક્ષ થાય છે. જરા પણ વાર લાગતીજ નથી. ત્યારે કુધા એ શું પદાર્થ હશે ? કુધા એટલે શું ? એ કોઈ સમજાવશે ખરા ? હા, મહાશય. આ કુધાના સ્વરૂપને યથાવત્ સમજવાની બહુજ જરૂર છે. કારણ તેને યથાર્થ નહિ સમજવાના પરિણામે મનુષ્યસમાજમાં અનેક પ્રકારના રોગ, શોક અને શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખોને જન્મ મળેલ છે.

મનુષ્યની હોઝરીની અન્દરના પ્રદેશમાં એક બતનો પાચક રસ (Gastric Juice) પેદા થાય છે. જે રસ હોઝરીની અન્દર ગયેલા પદાર્થ સાથે મળીને હૃદયમાં આભાસશયગત આહારરસને અર્ધ પકવાવસ્થામાં લાવે છે. જ્યાં સુધી હોઝરીમાં કોઈ પણ પદાર્થ રસાત્મક હાલતમાં હોતો નથી ત્યાં સુધી તે પાચક રસ હોઝરીની નાની નાની થેલીઓમાં એકત્ર થઈ, ખોરાક પર વર્ષવા માટે તૈયાર થઈ રહે છે. ત્યારે શરીરની અંદર ખોરાકની જરૂર જણાય છે ત્યારે કુધાવૃત્તિના અવયવમાંથી જ્ઞાનતન્તુઓના પ્રવાહને અગાઉથી હોઝરીમાં ખબર આપવા માટે તારની માફક મોકલવામાં આવે છે, કે તમે “ પાચક રસને ખનાવો અને એકત્ર કરો.” આ પાચક રસના પરમાણુઓ એકત્ર થઈ, પાચ્ય પદાર્થો કે જેના ઉપર તેઓને કાય કરવાનું હોય છે, તેઓની વાટ ભેઈ તલપી રહ્યાં હોય છે. ખોરાકની આતુરતાથી રાહ ભેઈ નાચી કુદી રહ્યાં હોય છે. તેઓનું આવા પ્રકારનું નાચવું, કુદવું, મનુષ્યની અંદર એક પ્રકારની ખોરાક માટેની અતિ પ્રબળ તલપાપક કે આતુરતાને જન્મ આપે છે, જેને આપણે કુધા, ભૂખ કે “આમડાના ઝુંપડામાં આગ લાગી છે.” એમ કહી ઓળખાવીએ છીએ. આ કુધાવૃત્તિ કે ભૂખની લાગણી, ખોરાકની અંદર આવતા સ્વાદની લાગણીથી તદન ભિન્ન પ્રકારનીજ છે, એ તો કોઈ યથાર્થ રીતે બોલે છે. “ ભાઈ, ભૂખનું દુઃખ કહ્યું જાય તેવું નથી.” આ એક ઘરગતુ કહેવતજ થઈ રહેલ છે, અને તે સર્વને અનુભવગમ્ય છે. જંગલની અંદર ખોરાકની શોધમાં ફરતાં ભૂખ્યા વરુઓ, દુકાળ પીડીત અનાથો, ગરીબો અને કંગાળો તથા જેલની અંદર રહેનારા કેદીઓજ આ ભૂખના દારૂણ દુઃખને બહુજ કષ્ટથી અનુભવે છે. અત્યંત ભલભલા, સારા અને પવિત્ર વિચારના, શાન્ત, મંગળમુર્તિમય વિકાસે પણ, ભૂખના દુઃખથી ભુખે મરતાં વરુઓ જેવી હાલતમાં આવી પડે છે. ન્યાય અન્યાય કે સત્યાસત્યનો વિચાર કરવાની પણ તે વખતે શુષ્કિ રહેતી નથી.

કુધાનો આટલો બધો પ્રબળ પ્રભાવ છે. મનુષ્યોને પોતાનું માંસ ખવડાવનાર અને પોતાના હાથનાજ પોંચા કરડાવનાર, કોઈ પણ પ્રબળ વૃત્તિ હોય તો તે આ કુધાવૃત્તિજ છે. ખોરાકની પ્રાણી માત્રને કેટલી બધી જરૂર છે, એ ઉપરોક્ત વાક્યથી તદન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. છતાં પણ કુધાશક્તિના યથાવત્ ઉપયોગને શીખવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, એ ભલવું ભેઈતું નથી.

ખાદ્યપદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સંરક્ષણ, અભિવૃદ્ધિ, વ્યાપાર, અને પચન, પાચન આદિ કાર્યોની યથાયોગ્ય વહેંચણી અને વિભાગ આદિ મહાન કાર્યોની સનમ પરંપરાને એકત્ર કરી સંયુક્ત કરનાર, આ કુધાવૃત્તિ કે ખાદ્યભિવૃદ્ધિરૂપ એક મહાન પ્રબળ સૂત્ર છે,

જેના પ્રબળ બળતથી ચમત્ સ્થાવર જંગમ પદાર્થો અને પ્રાણીઓ નિરંતર પ્રતિવે-
ષિત થઈ રહેલાં છે.

હુધાવૃત્તિનું આ અવયવ, હોજરીના સોળથી કે દાહથી ઘણીવાર અસ્વસ્થ કે રોગચુકા બની જાય છે. કારણ તેની સાથે તેનો બહુજ નિકટ સંબંધ છે.

ડા. ફાઉલર પોતાના ગ્રન્થમાં આ વિષયમાં લખતાં જણાવે છે કે—“ એક મનુષ્ય આહારી લગભગ દશ પંદર વર્ષની છોકરી, જેમાં આ અવયવ અતિ વૃદ્ધિ પામેલું હતું, તેને ૧૮૪૨ માં મારી ઓફીસમાં ગોદીમાંથી લાવવામાં આવી હતી. આ છોકરીને અનાથાલયમાં હઈ જવામાં આવી, અને ત્યાંથી બે બાઈઓ તેને પોતાને ઘર લઈ ગઈ. આ છોકરી વારંવાર મનુષ્યમાંસ માટે બુધ્ધિ મારીમારી, માંગણી કરતી હતી. આ છોકરીને તેનું વૃતાન્ત પુછતાં, એક નાના બાળકની માફક તે પોતાના ઘરનું અને માળાપ સંબંધી બધું વર્ણન યથાતથ્ય આપતી હતી. તે કહેતી હતી કે “ મનુષ્યનું માંસ બહુજ ઉત્તમ છે. મારૂં આખું કુટુંબ મનુષ્યમાંસાહારીજ છે. મારો બાપ અને અમે બધા, જે કોઈ મનુષ્ય ખુસાફશા હાથ આવે તેને મારા ખાવાનો ધંધો કરીએ છીએ. મનુષ્યના રક્તાના પુડલા કરી ખાઈએ છીએ તેઓનું માંસ પકાવી લોજન કરીએ છીએ.” ઉપર પ્રમાણેનું બધું વર્ણન નિર્ભય પણે આપતી હતી. આ દર્શાવી આપે છે કે લગભગ ૧૮૩૦ થી ૧૮૪૨ ની સાલ સુધીમાં ન્યુયોર્ક શહેરની આસપાસ હુધાશાન્તિ માટે કેટલા બધા ભયંકર બનાવો બનતા હશે ! !

ડા. ફાઉલર એક બીજું દૃષ્ટાન્ત આપીને લખે છે કે—“ શીશુ ટાપુના નાયક કે જેનું બસ્ટ મેં ૧૮૪૨ માં લીધું હતું, તેમાં આ હુધાનું અવયવ અને સંહારક શક્તિનું અવયવ બન્ને બહુજ પ્રબળ પ્રમાણમાં સંવૃદ્ધ થયેલાં હતાં, આટલાં સંવૃદ્ધિ વાળા અવયવ મારા જોવામાં કદી પણ આવેલ નહોતાં. તે સેનાપતિ જણાવતો હતો કે મનુષ્યનું માંસ બહુજ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, અને તેણે અનેકવાર તેનું લક્ષણ કરેલું છે. આ ન. પર માં જે ચિત્ર આપેલું છે. તે “ વાકૃતિ ગુણાન્કયયતિ ” નું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. અનેક દેવ અને દેવીઓને, ખાસ કરી કાલીકા માતાને, ભૈરવને અને સુરે-પની અન્દર પણ કેટલાક પ્રાચિન જ્યોતિષ આદિ દેવને, મનુષ્યના માંસથી તૃપ્ત કરવામાં આવતા, કે પ્રસાદ ધરાવતા. એવા ઘણા દૃષ્ટાન્તો હજી પણ મળી આવે છે. કનકતારાના નાટકમાં પણ આવો ઇતિહાસિક બનાવ કઈક અંશે રજુ થાય છે

ભક્તિભાવના નામ નીચે મનુષ્યની સંહારક અને હુધાવૃત્તિઓનું અતિ ભય સ્વરૂપ અને અધઃશ્રધ્ધાથી પ્રવૃત્તિ રહેલ છે, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

વિવેચન—જેઓમાં આ હુધાવૃત્તિ અતિ પ્રબળ પ્રમાણમાં હોય છે, તેવા લોકોનો, ખાવા પીવાના પદાર્થોને એકત્ર કરવામાં, અને લોભ્ય પદાર્થોને બહુજ સુદર સ્તાઈલથી ગ્રસ બનાવવામાં, તથા ઉમદા રસોઈ બનાવવામાં, ઘણા વખત પસાર થાય છે હોમેશાં મારૂં સાડું ખાવાનું આવ્યા લોકોને જોઈએ છીએ. ખાતી વખતે પણ બુદ્ધિ આનંદ અને સુસ્વાદથી ખાય છે. જેટલું ખાય તેટલું પચાવી શકે છે. આજો દિવસ ખા ખા કર્યા કરે છે. અતિ અકરાંતીયાપણાને લીધે શરીર તથા મન

બન્નેને અતિ ભારથી દુઃખી કરે છે. આવા પુરૂષોએ અત્યાહારથી બચતા રહેવાની જરૂર છે. કેટલીકવાર અપવાસ કરવાની પણ ટેવ પાડવી જોઈએ. નહિતો અત્યાહારને પરિણામે ડીસ્પેપ્સીયા-અપચો-બદ્ધજની, કે બંધકુદ થવાનો સમ્પૂર્ણ સંભવ છે. આવા લોકો શરીરમાં રૂઢ પુષ્ટ અને લોહીથી ભરેલા હોય છે. અને શાકપાન કરતાં તત્કાલ માલ પર સારી રીતે મંડ્યા રહે છે. “માલ સાથે કામ” “મુખી માથે લડવું” એ તેઓનો જોજન સંબંધી ખામ મુદ્રાલેખ હોય છે. અદ્યાહારી પુરૂષોને જોઈ મશ્કરી કરે છે. અને પોતાને થોડું ખાવાનું મળે, તો નાખુશ થાય છે.

વૈશ્યવૃત્તિની અધિકતાથી ખાનપાનના અનેક પદાર્થો રૂતુઅનુસાર સંઘ્રહીને ભંડારરૂપે ભરી રાખે છે, અને આવશ્યકતા પ્રમાણે વાપરે છે. સંઘ્રહ કરવાની વૃત્તિની સાધારણ હાલતમાં આવતી કાલનો વિચાર કર્યા વિના “આજનો લાવો દીલીએરે કાલ કોણે દીડી છે” એમ માની “તરત દાનને મહાપુન્ય” માની ઉપસ્થિત ખાનપાનના આનંદમાં પ્રવર્તે છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીકવાર હૃદ ઉપરાંત પણ ખાનપાન પાછળ ખર્ચ કરી બેસે છે. આવા એક પકોડીદાસ જે અમારા એક મિત્ર છે, અને “પકોડીમદલ” તરીકે સમગ્ર મિત્ર મંડળમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, તેમનો નમુનો વાંચક વર્ગની સન્મુખ અમે રજૂ કરીએ છીએ. આ મિત્રના ઓદીસમા, રસ્તાપર, ઘરમાં કે ચોપાટીપર અથવા ગમે ત્યાં ગલીચુંચીમાં પણ, ન્યારે ભાગ્યવશાત કોઈ વખતે દર્શન થાય, તો તે મહાશય પોતાની કુધાનિવૃત્તિપરાયણવૃત્તિની પ્રગળતાથી હુમેશાં મુખ ચક્કીને નિરંકુશ ફેરવતાજ પ્રત્યેક સ્થળે જોવામાં આવે છે. એ તેનું ખાસ લક્ષણ અને વિચિત્રતા છે. આવીજ પ્રગળ વૃત્તિના એક મહારાજ વેણીરામના દર્શન અમને જામક ટોરણા કાઠીયાવાડનું એક ગામ છે, ત્યાં એકવાર થયેલા હતા હુમેશાં લાડુની શોધ, એ તેમનો મુખ્ય મન્ત્રજ હતો, અને ૧૫ થી ૨૦ મણકાની માળા ફેરવ્યા વિના તો કદી પણ સતોષ થાય નહિ, એવી પ્રગળ આ મહારાજશ્રીની કુધાવૃત્તિ હતી. હાલતાં ચાલતાં ઉડતાં બેસતાં લાડુનાં ગીત, લાડુનું ભજન, ચકકા ચકનીજ વાત, તેના મોઢામાંથી નિકળતી હતી —

આવા પુરૂષોમાં સ્નેહવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય હોય તો હુમેશાં મિત્રોના મંડળ માથે બેઠી ખાવાનું બહુજ પમંદ કરે છે. એકલા ખાવામાં આનંદ આવતો નથી. આગતા સ્વાગતા પણ સારી કરે છે. જુદા લાગણીની પ્રગળતાથી ઘરમાં બેસી શાન્ત ચિત્તથી ખાવાનું બહુ પમંદ કરે છે. કારણ હોટેલો કે વીશીમાં તેને આનંદ નથી આવતો. વાતસલ્યભાવની પ્રગળતાથી સ્ત્રી પુરૂષો, બાળકો, અને પાળેલાં પશુ આદિ કે પક્ષીઓ વિગેરેને ઉદારતાથી ખવડાવે છે, અને તેઓ પૂર્ણ ચેટ ભરી ખાય એવું જોઈ મુશી થાય છે

કળાકૌશલ્યના અવયવની યથાર્થ ખીલવણી હોય તો બહુજ મારા રસોઈવા તરીકે પણ કામ બજાવી શકે છે, અને રસોઈ વિગેરે જાતે કરવાનું પણ બહુજ ગમે છે. આ. ન. પર વાળા મીઠા પકોડીમદલમાં આ શક્તિ મેં અતિ સારા પ્રમાણમાં જાતે અનેકવાર અનુભવેલી છે. દયાવૃત્તિની અધિકતાથી ગરીબ ગરબાં કે બુધ્ધ્યાને

સારી રીતે લોજન આપે છે. માન પ્રસંશા અને સૌંદર્યવૃત્તિની પ્રબળતાથી લોજન આદિ ક્રિયામાં અને પંગત જમાડવામાં, ખેસવા ઉઠવા અને પીરસવા આદિની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા અને સૌંદર્ય જાળવી રાખી, માન પ્રસંશા મેળવવામાં બહુજ આનંદ માની ઉત્તમ પ્રકારની રીતભાત દર્શાવે છે. સ્વચ્છતા તથા વ્યવસ્થા અને સુઘડતા બોધને તેઓ તૃપ્ત થાય છે. મૈત્રીની ન્યૂનતાથી આગતાસ્વાગતા કે આગ્રહની બહુ દરકાર નથી કરતા, પણ ઉપરથી બાહ્ય ડોળ દર્શાવે છે. બલાધિક્યતાને લીધે સારો અને પુષ્ટ ખોરાક યોગ્ય પ્રમાણમાં ન મળવાથી એકદમ ગુસ્સે થઇ જાય છે.

જેઓમાં આશક્તિ પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ જે કંઈ મદ્યુ તે છુટથી ખાય છે. “ખોરાકમાં દોષ દર્શન કે આ કેમ કર્યું અને તે કેમ ન પીરસ્યું.” એ સંબંધી પ્રશ્નો કર્યા વગર ખોરાકમાં આનંદ લે છે. આવા પુરૂષોની પાચન શક્તિ સારી હોય છે. બાકી બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રભાવજ હોય છે.

જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ સાધારણ રીતે લોભ્ય પદાર્થોમાં આનંદ મેળવે છે. અને સ્વાદપૂર્વક ખાય છે ખરા, પણ અતિ સ્વાદ કે અતિ આનંદ માનતા કે મેળવતા નથી. તેમ કદીપણ સામાન્ય રીતે અકરાંતીયા થઇ જતા નથી. આવા પુરૂષોએ પચનેન્દ્રિયોનો દુરૂપયોગ કરતાં પહેલાં બહુજ વિચારી વર્તવું બોધ્યો. કારણ તેમ થવાથી તેઓની તન્દુરસ્તી એકદમ બગડી જવા સંભવ છે. પાચન શક્તિની સાધારણ હાલતવાળાઓએ બહુજ સંભાળથી વર્તવાની જરૂર છે. આ ક્ષુધાવૃત્તિથી ખાવામાં આવતા ખોરાકપર, લોભ્ય-પદાર્થોપર, ક્ષુધાવૃત્તિની અસર કરતાં પણ, તેની સાથે સંયુક્ત થઇ કાર્ય કરનાર અન્ય પ્રબળવૃત્તિઓની તેનાપર બહુજ પ્રબળ અસર થાય છે. ચિન્તા, ઉન્નગશે, દુઃખ, લય, શોક, સન્તાપ, ક્રોધ આદિની હાલતમાં ખાવામાં આવેલ, માત્રાયુક્ત પદાર્થો પણ, યથાર્થ પાચન થતા નથી તેમ સુસ્વાદિષ્ટ હોવા છતાં યોગ્ય આનંદ ઉત્પાદક કે પ્રીતિજનક થતા નથી. તેમજ તેવી દશામાં ખાધેલ ખોરાકની અસર, મનપર પણ તેવાજ પ્રકારની પ્રબળ લાગણીઓયુક્ત થાય છે.

ન્યારે સ્નેહી સંબંધી અને મિત્ર વર્ગની સાથે આનંદયુક્ત મનથી ઉત્સાહ હાસ્ય, વિનોદ અને ગાનતાનની સાથે હર્ષિત મનથી, તેમજ રમણીય સ્થાનમાં, સુંદર અને રમ્ય યુવતીગણથી પિરસાયેલ, સુંદર સ્વચ્છ પાત્રોની અંદર, સુવાસિત રથગમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે, કરવામાં આવતા આહારનું પરિણામ પણ, તેટલુંજ સ્નેહ, હર્ષ, આનંદ, ઉત્સાહ, અને પ્રીતિ તથા સૌંદર્ય અને વ્યવસ્થા આદિ ભાવોને ઉત્પન્ન કરનાર, આનંદદાયક અને પરિણામે સુખયુક્ત થાય છે. તેનું પાચન પણ તેટલીજ સુગમતાથી થાય છે. ચરકમાં કહ્યું છે કે—

માત્રયાપ્યમ્પવહૃતં પર્યં ચાર્ત્રં ન જીર્યતિ

ચિન્તાશોકમયક્રોધદુઃસ્વશય્યાગ્રજાગૃતઃ ॥

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વયં ચાતિમોજનમ્

અપૂર્ણં લોક વિદિષ્ટં તસ્માત્ તત્પરિવર્જયેત્ ॥

જેઓમાં આ ક્ષુધાવૃત્તિ બહુજ સામાન્ય હાલતમાં હોય છે, તેઓ ખાવામાં બહુ સ્વાદ કે આનંદ મેળવતા નથી. તેઓની ક્ષુધા મંદ હોય છે. માત્ર જીવનનિર્વાહાર્થેજ આવા પુરૂષો ભોજન કરે છે, બધી સ્થિતિ અને સંયોગો અત્યુગ્ધ હોય તો જ ભોજનમાં આનંદ મેળવે છે. વારંવાર અપચો કે બદહુજમી થઈ આવે છે. અને ખાનપાનનાં પદ્ધતિઓ અને પ્રમાણમાં પણ આવા લોક બહુજ આપચીપીયા અને વહેમી વૃત્તિવાળા હોય છે. તેઓની પાચનશક્તિ અને ભોજ્યવૃત્તિ મંદ હોય છે. આવા લોકોની હોજરી ભોજન કર્યા પછી ભારી, નિષ્કાર્ય અને વજનદાર જણાય છે. નંદ્રા પણ સૂંખે આવતી નથી. અને સવારના પહોરમાં પણ જાણે થાકેલા હોય, તેવા જણાય છે. તેઓની ક્ષુધા પણ હમેશાં અતૃપ્ત કે અસંતુષ્ટ અથવા મંદ, નિર્બળ અને સ્તબ્ધ માણસ પડે છે. દરેક વિષયમાં તેઓને આનંદ આવતો નથી. આવા પુરૂષો કે સ્ત્રીઓ સ્વભાવે ચીકાઉ, બળતણ અને ઉત્સાહ કે શૌર્યહિન, ઉદાસી અને દુઃખશીલવૃત્તિવાળા થઈ જાય છે. જલ્દી ગુસ્સે થઈ જાય છે. તેમજ ભયથી પણ જલ્દી ત્રાસ પામે છે. આવા પુરૂષોએ પોતાની તન્દુરસ્તિ અને ખાસ કરી પાચનશક્તિ સુધારવા તરફ સૌથી પ્રથમ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. કારણ માનસિક, અને શારીરિક રોગો તથા દુઃખોત્તર કારણ મંદ ક્ષુધા અને પાચનશક્તિની ન્યૂનતાજ છે. આ ખીના અનેક પ્રમાણોથી હવે સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થયેલ છે.

અલ્પ ક્ષુધાવાળા લોકો ઇતિહાસીક શક્તિની ન્યૂનતાથી કાલનું ખાધેલું આજ યાદ કરી શકતા નથી. મિત્ર અને સ્નેહિત્રો માટે પ્રેમ હોવાથી તેના સંસર્ગમાં હોય ત્યારે આનંદથી પૂર્ણ રીતે ખાય છે. પણ તેઓ વિના બહુજ ઓછું જમે છે. વ્યવસ્થા અને સૌન્દર્યના શોખથી ભોજનસ્થાનની આસપાસ બધું બ્યારે સુવ્યવસ્થિત અને ઠીકઠીક હોય ત્યારેજ સુખપૂર્વક ભોજન કરી શકે છે.

જેઓમાં આ ક્ષુધાવૃત્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓને ભાગ્યેજ ભૂખ લાગતી હોય એમ જણાય છે. બહુજ થોડું ખાય છે. સ્વદ્વાહાર કરે છે. શું ખાય છે તેની પણ દરકાર કરતા નથી. ક્યારે, કેટલું અને કેવું ખાય છે, તથા શું પડયું રહે છે, એ બાબતમાં તદ્દન બેદરકાર હોય છે. ઉત્તમ, સ્વાદિષ્ટ, રસાત્મક ભોજન પણ આવી વૃત્તિવાળાને આનંદ આપી શકતું નથી. આવા મનુષ્યોએ શરીરને પોષક આપવા માટે ક્ષુધાવૃત્તિની પ્રદિપ્તિ કરવા પાછળ સમ્પૂર્ણ પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે. નહિ તો સમજવું કે વૃદ્ધાવસ્થા, દુઃખ અને દર્દો પ્રતિક્ષણ નજદીક આવતાજ જાય છે, અને મરણ, વાટ બેઈ ઉભું છે, માટે તૈયાર રહેવું.

આ ભોજનશક્તિ કે ક્ષુધાવૃત્તિના સ્વાદ અને ભોજ્યપ્રમાણ એવા બે વિભાગ પાડવામાં આવેલ છે. ભોજ્યપદ્ધતિ અને ભોજનશક્તિ, એ સંગ્રામી વિચાર પણ બહુજ અગત્યતા ધરાવે છે. પ્રથમના બે વિભાગમાંથી ભોજનશક્તિનો વિભાગ કાનથી બહુજ નજદીકના પ્રદેશમાં આવેલ છે. અને તેનું કામ ભોજ્ય પદ્ધતિને અમુક પ્રમાણમાં

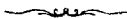
મેળવવાનું છે. જ્યારે સુસ્વાદવૃત્તિના અથ વિભાગનું કાર્ય મારા, મરસ, અને ઉત્તમ તેમજ સ્વાદિષ્ટ લોભ્ય પદાર્થોને પમદ કરવાનું છે. જેમાંથી પ્રથમના લોભ્યશક્તિના અવયવનું કાર્ય અતિ અગત્યનું તેમજ સર્વાવસ્થામાં સર્વ પ્રાણી માત્રને જરૂરનું છે. જ્યારે સુસ્વાદવૃત્તિ તેા લગભગ બધામાં હોય છે જેને આવશ્યકતા પ્રમાણે વધારી પણ શકાય છે. ખાઉધર કે અકરાંતીયા સ્વભાવના હોકો જે હોય તે પદાર્થો અધિક પ્રમાણમાં ખાય છે. જ્યારે સુસ્વાદ રતિબાળા, પમદ કરેલ પદાર્થો અમુક પ્રકારે મંસ્કાર કરીનેજ ખાવા પિવામાં ખાત ચોકસ નિયમાનુકુલજ વર્તનારા હોય છે, અને જેમ જેમ તે પ્રમાણે વર્તે છે તેમ તેમ સુસ્વાદવૃત્તિને અધિક પ્રમાણમાં પુષ્ટ બનાવે છે, હુધાવૃત્તિના અવયવના અલગ અલગ બે વિભાગ, લોભ્ય શક્તિ અને સુસ્વાદ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના એકજ વૃત્તિના કાર્ય કરવા માટે સુસ્થિત છે, એ સ્પષ્ટ પણે સાબિત થયેલ છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

નં. ૩. પિપાસા અને પેય પદાર્થો.

પિપાસાનું સ્થાન, આવશ્યકતા, ઉપયોગ, અને વિવેચન,
તથા ખીલવણી અને નિગ્રહ આદિ.

જીંદગીના ઉપયોગી પદાર્થો શરીરનાં પ્રત્યેક અંગપ્રત્યંગમાં લાવવા અને ફેલાવવાનું તથા તેમાંથી બહાર કાઢવાનું અતિ અગત્યનું કાર્ય પ્રવાહી પદાર્થોદ્ધારન થઈ રહ્યું છે, અને તેના દ્વારાજ થઈ શકે તેમ છે.

રસ, રક્ત, આલ્બ્યુમન, પ્રાણવાયુ અને સમગ્ર પાચિત્વ પદાર્થો પ્રવાહાત્મક, દ્રવિભૂત અથવા વાયવાત્મક અવસ્થામાંજ શરીરસ્થ અવયવોના ઉપયોગમાં લેવામાં આવી શકે છે.

મગ્ન મૂત્રોત્સર્ગ અને પ્રસ્વેદ તથા પ્રશ્વાસ આદિ દ્વારા આપણે આપણા શરીરસ્થ મલોને નિરંતર રાત દિન એવિશ્રાન્તપણે પ્રતિક્ષણ પ્રવાહી અથવા બાષ્પમય હાલતમાં બહાર કાઢીએ છીએ, જેમાંનો કેટલોક ભાગ તો અદૃશ્ય રીતે પ્રસ્વેદદ્વારા ઉડી જાય છે. આવી રીતે નિરંતર ઉડી જતા અને ક્ષય થતા પ્રવાહી પદાર્થોના સ્થાનમાં અન્ય પ્રવાહી પદાર્થો શરીરમાં ઉપયોગાર્થ મોકલવાની આટલા માટે અત્યન્ત અગત્ય છે. કારણ જો તેમ ન થાય તો શરીરને પોષક પદાર્થો એક યા બીજી રીતે ન મળવાથી ક્ષીણ થવાનો કે ઘસાઈ જવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે.

પૃથ્વીના પૃષ્ઠપર પ્રાર્થિત્વ પદાર્થો કરતાં, જળનું પ્રમાણ હમેશાં ઘણુંજ મોટું છે. પૃથ્વીના ગોળાપરનો લગભગ ત્રણ ચતુર્થાંક ભાગ તો સમુદ્રના જળથી છવાયેલ છે, જે સેંકડો ફીટ ઉંડું હોય છે. વળી સ્થાવર વનસ્પતિ અને જંગમ પ્રાણી માત્રના શરીરમાં પણ, પ્રવાહી પદાર્થો રૂપે જળતત્ત્વ પણ ઘણું મહોટા પ્રમાણમાં હમેશાં સ્થિત છે. કારણ જળરૂપ પ્રવાહી પદાર્થના અસ્તિત્વ વિના કોઈ પણ પ્રાણી કે વનસ્પતિનન્ય પદાર્થ એક ક્ષણ પણ જીવી શકે તેમ નથી. પ્રાણધારી પ્રાણીઓને માટે રસાત્મક પાણી, એ એક જાતનું અમૃતરૂપી રસાયનજ છે. પ્રાણીમાત્રને આ દિવ્ય શુભ્રચુક્ર આપ-જળ, એ પરમ પાવન, પુષ્ટિકારક, પોષક તથા રક્ષક અને મુશોભિત કરનાર માતા છે.

તેના વિના કોઈ પણ જીવી શકે તેમ નથી. આપણા શરીરનો લગભગ ત્રણ ચતુર્થાંક ભાગ, પ્રવાહી જળમય પદાર્થોથીજ બનેલો છે. આપણા રૂધિરનો

પણ ચારપંચમીંશ ભાગ જળમય છે. પ્રાણવાયુની માફકજ અને પોષણ આપનાર રાસક પદાર્થોની માફકજ આ જળ, આપણા ખોરાકનાં હિમેશનાં ઉપયોગનો એટલા માટે એક ઘણાજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

જે કોઈ પદાર્થ આપણે ખાઈએ છીએ તેમાં તેનું અસ્તિત્વ તો હોયજ છે. ઘઉં, ગાજર, રીંગણા, શાક, પાન, ફળ, ફૂલ, મેવા, દુધ, આદિ સમગ્ર તાબ પદાર્થોમાં થોડે યા ઘણે અંશે તેનું અસ્તિત્વ તો હોયજ છે.

જળપાન—એ આ બધા જળ તત્વને પુરૂ પાડનાર મુખ્ય ક્રિયા છે. પિપાસા એ પ્રાણીમાત્રની વૃત્તિ છે. હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજનનો—જલપ્રદ વાયુ અને પ્રાણવાયુનો જેવો મિત્રાચારીનો સંબંધ છે તેવો અન્ય કોઈ તત્વનો ભાગ્યેજ હશે.

આજ પ્રમાણે પ્રાણધારી પ્રાણીઓ અને જળનો પણ અતિ ઘનીષ્ટ મિત્રાચારીનો સંબંધ છે. જ્યાં એક હોય ત્યાં બીજાની જરૂરજ છે.

વનસ્પતિ અને દેશી પોતાનાં પાંદડાં અને મુળીયાં બન્નેથી પ્રાણવાયુ અને જળનું ગ્રહણ કરે છે. જીવજન્તુઓ પણ જરૂર પાણીનો ઉપયોગ કરે છે.

મેઘવૃષ્ટિ—વરસાદ, એ આ સમગ્ર વિશ્વના પદાર્થોને જીવન આપનાર, જળતત્વને પુરૂ પાડનાર મુખ્ય સાધન છે. આખા વિશ્વમાં વ્યાપક રૂપે ફરતું એ વિશ્વાત્મક રૂધિર છે. આ પાન વૃક્ષ વનસ્પતી ફળ ફૂલ ઇત્યાદિને રસરૂપ રૂધિર પુરૂ પાડનાર એજ એક ઝીંધી પ્રબળ સાધન છે, તેઓની સંવૃદ્ધિ સ્થિતિ અને જીવન, આ રસાત્મક પ્રાણને આભારી છે. નાના નાના ઝરા નાયગરા સમાન મહાન પ્રબળ ધોધ, રૂપેરી રંગથી પરિપૂર્ણ જોસભેર વહેતી સુંદર મધુર ગાન કરતી નદીઓ, અને સમુદ્રની પ્રબળ ભરતી ઓટની છોળોથી ઉછળતા મહાન મહાસાગરો અને ઉપસાગરોની સમગ્ર શોભા, ઇત્યાદિ વિશ્વમાં અમૃત વર્ષા કરનાર મેઘ મંડળના મહાન કાર્યોને આભારી છે. આખું વિશ્વ નિરંતર પાણી પાણીની યુમ માર્યાજ કરે છે, અને વિશ્વના સમગ્ર શરીરની અંદર પ્રથક પ્રથક સ્થાનમાં વહેતા જળમય પ્રવાહો બધે શરીરસ્થ રક્તવાહિનીઓની માફક સમગ્ર શરીરના વૃક્ષ વનસ્પતિ અને પ્રાણી આદિ અંગપ્રત્યંગોને પુષ્ટિ આપવા માટે દૃઢરૂપ મેઘાકાશમાંથી બધે પ્રતિ વર્ષે વર્ષાને ગતિ કરી રહ્યું હોય નહિ, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એટલુંજ નહિ પણ “લીઓ પાણી” “લીઓ પાણી” બ્રહ્માનંદ ભાઈના કુવાના, મીઠા પાણી” એમ નિરંતર પોકાર કરી રહ્યું છે. જ્યારે પરબ્રહ્મ કૃપાળુ દયાસાગર પરમાત્માની પરમ કૃપાથી વિશ્વના અમૃતમય ઝરાઓનો પ્રવાહ, પ્રત્યેક દેશના લોકોને પોતાનો દિવ્ય પ્રભાવ, યથાકર્મ યથાયોગ્યતા દર્શાવી રહેલ છે.

પરમાત્માની એ કરુણા અને દાન માટે જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. સર્વપ્રકારના રસોમાં સોમરસ રૂપ ફળોનો રસ સર્વદા સર્વોત્તમ ગણાય છે, કારણ તેના રસમાં અનુપમ સ્વાદ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં ખોરાકનાં સમર્થ તત્વો આદમ્યુમન, ક્ષાર, એઝીડ, સાકર, આદિ તમામ પૂરતા પ્રમાણમાં હોય છે,

જે શાકપાન અને પ્રાણપ્રલમાં રસાત્મક રૂધિરનું કાર્ય સારી રીતે સારે છે. પ્રાણી અને વનસ્પતિજન્ય પુનઃ રૂપાંતર તત્વો તેો એક સરખાંજ હોય છે, માત્ર તેઓ નમ્ર હોય છે, એટલે તેમાં ચુનાનું તત્વ હોતું નથી. તેથી આપણા વૃક્ષાન્ધાના પુરુષો માટે તેો તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. જ્યારે શરીરને જરૂરનું અસ્થિસંવૃદ્ધિકારક ચુનાનું તત્વ, ખોરાકના ખીબા પદાર્થોમાંથી મળી રહે છે.

જળ બે પ્રકારનું હોય છે. એક સ્વચ્છ, વરસાદનું જળ અને ખીબું અનેક પ્રકારના ધાતુઓ કે ક્ષાર તત્વ સાથે મિશ્ર થયેલું જળ. તેમાં કેઈપણ પ્રકારના મિશ્રણ ગંધ કે દ્રીકાશ અથવા દુસ્વાદ વગરનું કેવળ સ્વચ્છ વર્ણનું જળ હુમેશાં સર્વોત્તમ છે. વરસાદનું નદી અને ઝરા વાટે વહેતું પાણી ખીબે નખરે છે.

જ્યારે કુવા કે ટાંકીની અંદરનું મિશ્રજળ, ત્રીજે નંબરે આવે છે. જરા લાંસડું કે દ્રીકું જળ ખાસ કારણ વિના વાપરવા યોગ્ય નજ ગણાય. ધોવા અને નાહવા માટે આ જળ ઉપયોગમાં લઈ શકાય ખરૂં. પણ કપડાં વિગેરે પણ જરા કીકા કે ખારા પાણીમાં ધોવાથી બરાબર રચ્છ અને સફેદ થતાં નથી. ચરકની અંદર લિપ્ત લિપ્ત પ્રદેશનાં અને સ્થિતિના મિશ્રણવાળા જળ સંબંધી કેટલુંક ઉપયોગી વર્ણન આપેલું છે. આવા અનેક પ્રકારના જળનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરવો એ પિપાસાવૃત્તિનું કાર્ય છે.

જે પ્રમાણે શુધાવૃત્તિનું મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં અવયવ છે, તેજ પ્રમાણે પિપાસાવૃત્તિને સંભાળનાર પણ, મસ્તિષ્કમાં એક ખાસ અવયવ છે, અને એ બંને અવયવની પ્રત્યેક હાલતમાં જરૂર છે. શરીરની અંદરના પ્રવાહી પદાર્થો જ્યારે ખુટી નત્ય છે, અથવા તેનો ઉપયોગ થઈ રહે છે અને નવા પ્રવાહી પદાર્થોની શરીરમાં જરૂર પડે છે ત્યારે આ વૃત્તિદ્વારા આપણને પિપાસા—ખીવાની ઇચ્છા કે લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. અને આપણે જળપાન કે દુધપાન કરી તે વખતે આપણી આ વૃત્તિને શાન્ત કરીએ છીએ.

શુધાની માફક પિપાસા પણ જીવાત્માની એક પ્રકારની વૃત્તિ છે, જેને પ્રગટ કરનાર આ પિપાસારૂપી મસ્તિષ્કનું અવયવ છે. તેનો ઉપયોગ, કુદરતની અદ્દર નવત્ર પ્રચરી રહેલ જળનો અનેકધા ઉપયોગ કરવામાં સમાયેલ છે. જળપ્રયોગથી અનેક રોગો સાબિત કરવાની એક આખી અલગ Hydropathy નામની વૈદ્યકની શાખા છે. પણ વિષયાન્તર થવાય તેથી તેનું અત્રે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, જેથી અત્રે માત્ર પિપાસાવૃત્તિનું જ વર્ણન આપીશું.

“ શય્નો દેવીરમિષ્ટય આપો મયન્તુ પીતયે ”

નં. ૩. પિપાસા,

Bibation or aqutiveness.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, વર્ણન, અને નિગ્રહ આદિ.

પિપાસા—જલાભિલાષ, પેયવૃત્તિ, જળનિવાસવૃત્તિ, સ્નાન, નહાવું, ધોવું, તરવું, વડાણ હાકારવું, અનેક પ્રકારના રસ યત કે વાજકરણ પીણાઓ પીવા, દુધપાન, તકપાન, મધપાન, ધુમ્રપાન, આ, કેરી, સરખત, સોમરસ, ઔષધીરસ, ક્ષારરસ, ફળ ફૂલના રસઆદિ પિવાની વૃત્તિ થવી, વિગેરે પ્રવાહી પદાર્થોની કોઈપણ પ્રકારની ઇચ્છા કે વૃત્તિનો આ પિપાસાવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. અતિ ઉપયોગ કે મિથ્યા યોગથી—અતિ પિપાસા, મધપાન, ધુમ્રપાન, મોડાવાટર અને લેમનના બાટલા અને શરણતોનાં અતિપાનનાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તેને પરિણામે પિપાસાવૃત્તિની અસંતુષ્ટ હાલત થાય છે, તથા અનેક પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક રોગ, વ્યસન, અને દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્થાન—આ પિપાસાવૃત્તિના મસ્તિષ્કમાંનાં અવયવવું સ્થાન સુધાવૃત્તિના સ્થાનના અગ્ર ભાગમાંજ આવી રહેલું છે. જુઓ આ. નં. પર નંબર ૩.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ વૃત્તિ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ પ્રપૂર્ણ રીતે જળપાન કરે છે. અન્તર અને બાહ્ય ઉપયોગમાં જળનો છુટથી પ્રયોગ કરે છે. તરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાયુક્ત હોય છે. અવલોકનશક્તિ તથા ભૂગોળ જ્ઞાનની પ્રબળતાથી દરીયાઈ સુસાફરી કરવાનું કે નાખવા કે સેલર થવાનું અથવા (Boating) મજલા હાંકરવાનું બહુ ગમે છે. હુમેશાં બહુજ તૃપ્તાતુર રહે છે, અને તેને પરિણામે વારંવાર અને ખુબ જળપાન કરે છે. જળ સ્નાનમાં વચ્ચે ધોવામાં, તથા તરવામાં બહુજ આનંદ લે છે અને તેથી શારીરિક લાભ ઉઠાવે છે.

સામાન્ય—જેઓમાં આ શક્તિ સામાન્ય પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ સામાન્ય રીતે જરૂર પડે ત્યારેજ ભોઈતા પ્રમાણમાં જળપાન કરે છે. નાહવા ધોવામાં પણ ભોઈએ તેટલોજ ઉપયોગ કરે છે. પ્રમાણથી અતિ સેવન કરતા નથી. દરીયાઈ સુસાફરી કરતાં પણ ડર ખાય છે. ઉંડાં પાણીમાં તરવાનું પણ મન કરતા નથી. ખાસ કરી સાવચેત વિશેષ હોય છે, ત્યારે તો જરા પણ હિંમત કરતા નથી.

જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ કોઈપણ ભતના પ્રવાહીની બહુ દરકાર કરતા નથી. નદી તળાવનાં કાંઠાપર જવાની હિંમત ધરતા નથી ખોરાકમાં પણ પ્રવાહી કરતાં નકર પદાર્થોને વધારે ચાહે છે,

ખીવવણી—જ્યારે બરાબર તૃપા લાગી હોય ત્યારેજ ભેદતા પ્રમાણમાંજ જળ પિવાની દેવ પાડો. પિપાસાની અધિકતાથી એકદમ દીચકાવીને લોટો નહિ ગગડાવી જાઓ, પણ ધીમે ધીમે પીઓ, અને ભેદએ તેટલુંજ પીઓ. કાચી તૃપામાં પીવાની દેવ છોડી દીઓ. સ્વચ્છ વાસણોની અંદર રાખેલ પાણી સ્વચ્છ નિર્ભજ લોટા શ્વાસ કે ખ્યાલામાં લઇને પીઓ. સુંદરીનાં સુકોમળ હસ્તે પ્રદાન કરેલ જલપાન કે હુઘપાન પ્રેમ પૂર્વક કરો.

નિઘ્રહ—હુધા તેમજ પિપાસાના અતિ વેગને પણ રોકવાની જરૂર છે માટે ભોજન પહેલા કે ભોજન થઈ રહ્યા પછી તરતજ પાણી પીવાનું છોડી દીઓ. ભોજનનાં મધ્યમાં જો જરૂર હોય તોજ પાણી અમુક પ્રમાણમાંજ પીવું. જમી રહ્યા પછી એકાદ કલાક પછી પાણી પીવું. એકદમ પેટ તંગ થઈ જાય એટલું પાણી ન પીવું. વ્યાયામ કરીને, દોડીને આવતાં, અતિશ્રમથી થકીત અવસ્થામાં, કે શ્વાસ પ્રત્યાસના ઉગ્ર વેગ વખતે એકદમ પાણી નહિ પીયો. પણ શાન્ત થયા પછી વિરમ લઇને પાણી પીયો. ચા, કાફી, કાવો, અફીણ, ભાંગ, ગાંજો, તમાકુ અને દારૂ આદિ કેફી, ઉત્તેજક, વિષકર, મદ કરનાર અને નિદ્રા તથા સ્વાસ્થ્ય ને બગાડનાર ઉપર જણાવેલા એક પણ પીણાની આદતમાં કદી સપડાઓ નહિં.

ગાંજો ભાંગ અફીણ તમાકુ અને મદ્ય આદિ પદાર્થો કેફી બુધ્ધિનાશક નિદ્રાખ અને વિષ સંયુક્ત હોવાથી સર્વથા ત્યાજ્ય છે. તેવીજ રીતે ખીડી, બજર, તમાકુ આવાનું કે સુંઘવાનું કામ પણ ગંદુ, કપડાં, ઘર, અને જગ્યા આદિને બગાડનાર, હવાને ગંદી કરનાર અને અનેકરીતે નુકશાન કરતા છે તેનો સર્વથા ત્યાગજ કરવો. કોઈ વખતે ખાસ દવા તરીકે ઉપયોગ ઉપલા પદાર્થોનો કરવો પડે તો તેમાં કંઈ હરકત જેવું નથી. હમેશના ઉપયોગથી ભયંકર પરિણામો નિવડે છે.

શરીરસ્થ પ્રવાહિ પદાર્થોને ઉપયોગમાં લેનાર તથા તેનાપર યથાયોગ્ય કાર્ય કરી નિરર્થક થયેલ પ્રવાહિ પરમાણુઓને પ્રસ્વેદ અને મૂત્રાદિદ્વારા ઉત્સર્ગ કરનાર નીચે જણાવેલ ખાસ અવયવો શરીરમાં છે. જેની સ્થના કાર્ય અને સ્થિતિ મંબંધી આવશ્યક જ્ઞાન પ્રત્યેક વ્યક્તિએ યથાવત રીતે મેળવવાની ખામ જરૂર છે.

૧ રૂધિરાભિસરણ દ્વારા પ્રવાહિ પદાર્થોને વહન કરનાર શરીરમાં નિમ્નલિખીત અવયવો છે

૧ હૃદય.

૨ ધોરીનસ (Aorta)

૩ ધમની.

૪ શિરા.

૫ દેશવાહિની

૬ વીલી (આન્નરસ્થ)

૨ યકૃત. (યકૃત ધરા)

૪ બુદ્ધા.

૬ વીર્યાશય (વૃષણ)

૮ પ્રસ્વેદ નાલકા અને સ્વેદવહુ સ્રોતો.

શિરાધમન્યો નાભિસ્થા: સર્વં બ્યાવ્ય સ્થિતા તત્ત્વં

૩ પ્લીહા (યકૃતપ્લીહાધરા)

૫ મૂત્રાશય અને મૂત્ર માર્ગ.

૭ રમેશન્થીઓ. Salivary Glands.

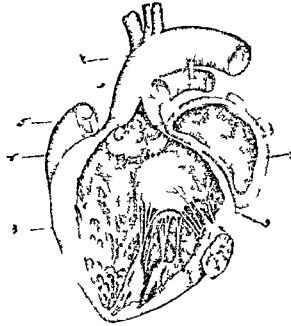
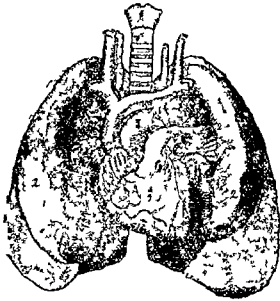
ઉપરોક્ત અવયવો શરીરસ્થ પ્રવાહી પદાર્થોનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરનારાં છે, જેવું વૈદ્યશાસ્ત્રાનુસાર જ્ઞાન દુવનરશ્શ અને પોષણને માટે અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે.

રૂધિરાભિસરણના અવયવો.

આકૃતિ નં. ૩૩ થી ૩૪ ૩૫

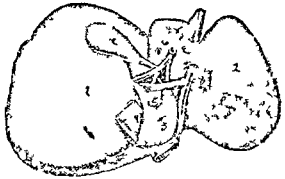
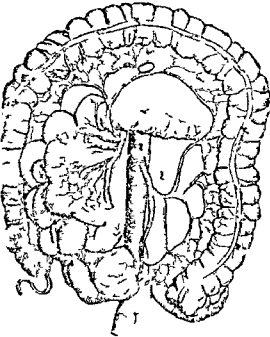
હૃદય અને ફેફસા

હૃદયનું કાપેલું ચિત્ર

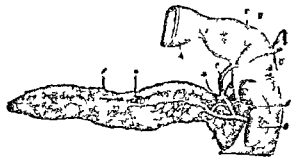

આ નં ૩૬ મથૂલ અને સૂક્ષ્મઆન્ત્ર

આ નં ૩૭ ચક્રવ

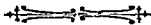
આ નં ૩૮ પિલ્લહા

आत्मपोषक અને સંરક્ષક વૃત્તિઓ.

દ્રવ્યનો ઉપયોગ.

સુશુક્ષિતૈર્વ્યાકરણં ન શુષ્યતે, પિપાસિતૈઃ કાશ્વરસો ન પીયતે
ન હન્દસા કેનચિદ્દૃઢત કુલં હિરણ્યમેવાર્જય નિષ્કલા ગુણાઃ ॥
માતા નિન્દતિ નાભિનન્દતિ પિતા ખાતા ન સંભાવતે
મૃત્યુઃ કુપ્યતિ નાનુનન્દતિ મૃતઃ કાન્તા ચ નાલિઙ્ગતે
અર્થપ્રાર્થનશઙ્કન્યા ન કુરુતે સંભાવણં વૈ મુહુત્
તસ્માદ્દ્રવ્યમુપાર્જયસ્વ સુમતે દ્રવ્યેણ સર્વે વશાઃ ॥

પ્રાણેભ્યોહ્યનન્તરં ધનમેવ પર્યેષ્ય ભવતિ
નહ્યતઃ પાપાત્પાપીયાંઽસ્તિ યદનુપકરણસ્ય દીર્ઘમાયુઃ તસ્માદ્વપક-
રણાનિ પર્યેષ્ટુ યતેત તત્રોપકરણોપાયાનનુશ્યાઘ્યાસ્યામઃ
તદ્યથા । કૃપિપાશુપાલ્યવાણિજ્યરાજ્યોપસેવાદીનિ
યાનિ ચાન્યાન્વપિ સતાપવિગર્હિતાનિ'કર્માણિ વૃત્તિપુષ્ટિ-
કરાણિ વિદ્યાત્ તાન્યારભેત કર્તું । તથા કુર્વન્ દીર્ઘજીવિત
મનુવસત-શુરુષો ભવતિ ॥

ચરક

આત્મપોષક અને સંરક્ષક વૃત્તિઓ.

પ્રકરણ ૪ થું.

“સ્વાર્થ” એ પ્રાણીમાત્રની સૌથી પ્રબળ વૃત્તિ છે”

વ્યાખ્યા, સ્થાન, વિવેચન અને ખીલવણી આદિ.

આ સ્વાત્મપોષક કે સંરક્ષક વૃત્તિઓનું સ્થાન મસ્તિષ્કના અધોવિભાગ (તળીયાનાં વિભાગમાં) કાનની આસપાસ આવી રહેલ છે. જેથી કાનની ઉપરનો પ્રદેશ ગોલ અને ભરાવાદાર બની રહે છે. જુઓ આ. ન. પૃ. ૫૩.

પ્રાણુલિલાપ કે જીજીવિષા એ પ્રાણી માત્રની સૌથી પ્રમુખતમ પ્રેરણા છે. સ્વાર્થ-વૃત્તિ એ આ પ્રાણુલિલાપ કે જીજીવિષાવૃત્તિને પોષણ આપનાર મુખ્યવૃત્તિ છે. મનુષ્ય તેમજ પ્રાણી માત્રના અસ્તિત્વનો એ મુલ પાયો છે. તેનાવિના એક ક્ષણ પણ કોઈ જીવી શકતું નથી. પ્રાણીમાત્રની સમગ્ર અવૃત્તિઓ જીજીવિષા કે પ્રાણુલિલાપ દ્વારા અને ધનૈષણ આદિ વૃત્તિઓ સ્વાર્થ અને મુખ્યવૃત્તિના એક સાધનરૂપજ છે.

સ્વાત્મરક્ષા કે આત્મપોષણ કરનાર આ સ્વાર્થવૃત્તિઓના ઉપર એક એવો દોષ મુકવામાં આવે છે, કે તે દ્વારા મનુષ્ય અન્ય વ્યક્તિ કે પ્રાણીઓના નૈસર્ગિક હક્કો કે સુખો પર તરાપ મારે છે, પણ તે તદ્દન અસત્ય છે. પણ ખરી રીતે જોતાં બીજાઓને નુકસાન કર્યા વગર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો એજ આ વૃત્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે. અને કોઈપણ વ્યક્તિ તે પ્રમાણે અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિ કે પ્રાણીના મુખ્યપર અયોગ્ય રીતે તરાપ માર્યા વગરજ સ્વાત્મરક્ષા કે પોષણ કરવા સર્વથા શક્તિમાન થઈ શકે છે એટલુંજ નહીં પણ કોઈપણ પ્રાણીને નુકસાન પહોંચાડ્યા વગર પોતાના સ્વાર્થની સીધી મનુષ્ય માત્ર યથાર્થ રીતે ઉપર પ્રમાણે વર્તીનેજ કરી શકે છે. કારણ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર અન્યને નુકસાન કરવા જતાં વેર અને વિરોધ વધી પડે છે. જે આગલ જતા પોતાનેજ હુઃખપ્રદ થાય છે.

પ્રત્યેક જાડના રોગ પોતાના મુળીયાંદ્વારા સ્વશરીરપોષક રસને જમીન માંથી આવશ્યકતા પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે, અને અન્ય કોઈ પણ જાડનાં મુળીયાંને તેમ કરતાં અટકાયત કરતા નથી. તેમ પરસ્પર વિરોધ કરી લડતા પણ નથી. મનુષ્ય સમાજનું વર્તનપણ આવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ. પ્રાણી માત્રે પોતાનાં સ્વાર્થ તરફ નં. ૧ વાળી પહેડી પ્રજા તરફ ધ્યાન આપવું ઘટે છે. અને તેમ કરતાં બીજાઓના હક્કમાં અડચણ કરતા ન થવાય એ ખાસ સંભાળ રાખવાની છે. પરોપકાર વૃત્તિથી

કરવામાં આવતાં કાર્યો પણ એ બારીક રીતે વિચાર કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાશે કે મનુષ્યની અન્તર્ગત દયાની આત્મવૃત્તિને મંત્રોપવાના સ્વાર્થરૂપ પ્રયાસનું જ પરિણામ છે. આત્મસંતુષ્ટિરૂપ જેનો સ્વાર્થ વિનાશ પામ્યો હોય તેઓ ખરેખર દુર્ભાગ્યશાળી છે. એથી મોટું કે મહાન તુકશાન બીજું કોઈ નથી. પ્રાણેપણ અને ક્રુધા પિપાસા આદિ વૃત્તિઓને યથાવત પોષિ અને નિભાવી રાખવા માટે આ સ્વાર્થ-વૃત્તિઓનાં સંયુક્ત કાર્યની પણ અતિ આવશ્યકતા છે. એટલા માટે સ્વાર્થવૃત્તિઓને પ્રાણાન્તે પણ ત્યાગવી નહિજ બેઈએ. માત્ર તેનો દુરૂપયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ ન થાય એજ સલાહવાનું છે.

નાત્માનમમિમન્વેત પૂર્વાભિરસમૃદ્ધિભિઃ :

આમૃત્યોઃ શિયમન્વિચ્છેત નૈનાં મન્વેતદુર્લભામ્ ॥ મનુ.

જે પ્રમાણે ક્રુધા પિપાસા અને પ્રાણેપણ આદિ વૃત્તિઓના અવયવોને મસ્તિષ્કમાં અલગ અલગ સ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે, તે પ્રમાણે આ સ્વાત્મરક્ષક અને આત્મ-પોષકવૃત્તિઓનું કાર્ય પણ મસ્તિષ્કના ચોક્કસ પ્રદેશોને ડહાપણ પૂર્વક ચોંપવામાં આવેલ છે. કુદરત પોતાની સમગ્ર બાળપ્રજાને ન્યાં સુધી તે પોતાની મેળે પોતાની સંરક્ષા કરવા સમર્થ ન હોય કે ન થાય, ત્યાં સુધી તેના સંરક્ષક અને પાવક માતા પિતાઓનાં સ્વાધિનમાં પ્રત્યેક પ્રજાને સોંપે છે. પણ યોગ્ય વયે પહોંચ્યા પછી પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના રક્ષણનું અને પોષણનું કાર્ય જાતે સભાળી લે છે, અને પોતાને કોઈપણ દુઃખ ભય કે મુશીબત ન પડે, એ બાબતની સંભાળ રાખે છે. આત્મ રક્ષણ માટે હિંમેશાં જાતે તત્પર રહે છે, અને એટલાજ માટે કુદરતે મનુષ્યની અંદર તેવી શક્તિઓનું પ્રદાન કરેલું છે. પણ તે તે શક્તિઓનો યથાર્થ કે યથાવત ઉપયોગ કરવો એ મહાન ઈશ્વરી આજ્ઞાનું અનુપાલનજ છે. ક્રુધા, તૃષ્ણા, પિપાસા, અથવા જીજ્ઞાસા, વાત્સલ્ય ભાવ, પ્રેમ, મૈત્રી, અને શ્વાસપ્રશ્વાસ, તથા નિદ્રા, સુખ, દુઃખ, ભક્તિ આદિ વૃત્તિઓનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો, એ ઈશ્વરની અનુપમ આજ્ઞા છે. અને તેનું યથાર્થ રીતે પાલન કરવું એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે સ્વાર્થ વૃત્તિઓના પ્રબળ સૂત્રદ્વારા મનુષ્યોનાં સમગ્ર વ્યવહારો અને વૃત્તિઓનું કાર્ય પરિ-વેષિત થઈ રહેલ છે.

આત્મલાભ અને આત્મસુખની અંદર સર્વ વૃત્તિઓનો હેતુ સમાઈ રહેલ છે. આ વૃત્તિઓનું મસ્તિષ્કના તળીયામાં આવેલું સ્થાન, પ્રથમ તો આપણને એ સુચવે છે કે, આપણી શારીરિક જરૂરીયાતો પાછળ આપણે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મસ્તિષ્કમાંના પ્રત્યેક અવયવને, ન્યાંથી તે પોતાનું કાર્ય સુલભ રીતે કરી શકે એવાજ સમુદાય અને પરિસ્થિતિમાં સ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે, અને જે જે શક્તિઓના સંયુક્ત કાર્યની હિંમેશાં આવશ્યકતા છે. તે તે શક્તિના અવયવોને પણ કુદરતી રીતેજ એકજ સુખ કે સમુદાયમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે. કે જેથી કરી બહુજ સુલભતાથી એક બીજાને બોધતી સહાય કે મદદ આપી શકે આ સ્વાર્થવૃત્તિ-ઓનું સ્થાન પણ ક્રુધા, તૃષ્ણા, જીજ્ઞાસા આદિ રક્ષક શક્તિઓની નજદીકમાંજ એટલા

માટે મુકવામાં આવેલ છે, કે તેથી કરી આપણે સમ્પૂર્ણ શારીરિક તેમજ પશુવૃત્તિઓને (આહાર, નિદ્રા, લય, અને મૈથુન આદિ) યથાવત્ સહાય આપી શકીએ. તદ્દય અને દેહક્રિયા જેમ અતિ નિકટ અને સંયુક્ત હાલતમાં રહીનેજ પોતપોતાનું કાર્ય યથાવત્ કરી રહેલ છે. તેજ પ્રમાણે, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, અને ધનૈષણા કે વૈશ્યવૃત્તિઓનું સ્થાન પણ એક ખીજની આસપાસ પરિસ્થિત હોવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. કારણ ક્ષુધા અને તૃષ્ણા આદિ વૃત્તિઓને સંતોષવા માટે અનેક પ્રકારના લેહ્ય પેય, ચર્ચ, ચોર્ય, ભક્ષ્ય, લોભ્ય આદિ પદાર્થોને એકત્ર કરી સંગ્રહી રાખવા એ તેની બાજુમાં જરા ઉપર તરફ આવેલ વૈશ્યવૃત્તિનુંજ કાર્ય છે. મનુષ્યના મસ્તિષ્કના તળીયાના પ્રદેશમાં આવેલ સમગ્ર વૃત્તિઓ તેની ઉપરના નૈતિક અને ધાર્મિક તથા બુદ્ધિધન્દ્રિયોરૂપ ઉપરિસ્થિત અવયવોના આધારભૂત મૂળરૂપ કે પાયારૂપ છે. આટલા માટે આપણી શારીરિક, સ્વાત્મરક્ષક અને પોષકવૃત્તિઓને તેના યથાર્થ રૂપમાં ખીલવવાની, કેળવવાની અને ઉપયોગમાં લેવાની જેમ સમ્પૂર્ણ જરૂર છે, તેમ તેની યોગ્ય કિંમત પણ સમજવાની આવશ્યકતા છે. પણ તેને ધિક્કાર કે અપમાનની દૃષ્ટિથી દાખી દેવાની નથી. તેમ દુરૂપયોગ પણ કરવાનો નથી. મનુષ્યની સર્વ વૃત્તિઓ કે શક્તિઓ હિમેશાં શુભ અને પવિત્ર તથા યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટેજ સરભર થેલ છે. માત્ર તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરતાં શીખવાનીજ સમ્પૂર્ણ જરૂર છે. તેમાં પણ આ સ્વાર્થવૃત્તિઓને તો હહાપણુપુર્વક સન્માર્ગે ચલાવવાની કે શુભ રસ્તે પ્રેરવાની તો ખાસ જરૂર છે. કારણ મનુષ્ય પોતાની શારીરિક અને માનસિક નિર્બંજતાને લઈ અનેક વખત આ સ્વાર્થ પશુવૃત્તિઓને આધીન થઈ, દાસ બની જઈ, અનેક પ્રકારના દુઃખ, કષ્ટ, અને આફતો પોતાને હાથેજ વહોરી લે છે. આટલા માટે આ સ્વાર્થ વૃત્તિઓના યથાર્થ કાર્યનું યોગ્ય વિવેચન કરવું, અતિ અગત્યનું છે. તેમ તેનો ઉપયોગ, દુરુપયોગ કે સત્યાસત્ય પ્રવૃત્તિની યથાર્થ સમાલોચના કરવી એ ખાસ જરૂરનું છે.

આ સ્વાર્થવૃત્તિઓની અંદર મુખ્યત્વે, પ્રાણૈષણા, ક્ષુધાપિપાસા, ધનૈષણા, નિઃકલ્પવૃત્તિ, કાર્ય બરલાવવાની શક્તિ કે ઉદ્યોગ અને શૌચ, આદિ વૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. જેઓમાં ઉપરોક્ત વૃત્તિઓ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય છે, તેઓમાં પશુ વૃત્તિઓનું પ્રાણત્ય હોય છે. જીવનના ખાનપાન ધન છે લોગ આદિ વૈભવમાં અનુપમ પ્રકારનું મુખ માને છે. જીવંતીને બહુજ કીમતિ-ગણી પ્રાણની દરેક પ્રયત્નથી રક્ષા કરે છે. શરીરની સમ્પૂર્ણ સંભાળ રાખે છે. ચક્ષુ શ્રોત્ર અને જીહ્વા આદિ પચેન્દ્રિય વિષય જન્ય મુખોમાં આનંદ લે છે. આ લોકના મુખોને પ્રાપ્ત કરવામાં પૂણું ઉત્સાહયુક્ત હોય છે. કાર્યક્ષમતાનો પ્રબળતાથી સાંસારિક મુખોને પ્રાપ્ત કરવાનાં બધા પ્રયત્નોમાં આદર કરે છે. નૈતિકશક્તિ અને ધાર્મિકવૃત્તિઓના પ્રાબલ્યથી શુદ્ધ વર્તનશીલ થઈ બધી પ્રવૃત્તિઓ આરંભે છે. જ્યારે નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓની નિર્બંજતાને પરિણામે લોગેશ્વર્યપ્રસક્ત થઈ શિશ્નોદરપરાયણવૃત્તિથી વિષય લોગની પરિતુષ્ટિ પાછળ ભટકે છે. એવી હાલતમાં આવા પુરૂષો આત્મવશ્યતાને જોઈ બેસી ઇન્દ્રિયોની આધીનતાને વશ થઈ જાય છે. પણ સમ્પૂર્ણ આરોગ્ય, ઇન્દ્રિયવશ્યતા, અને નૈતિક તથા

ધાર્મિક વૃત્તિઓની પ્રબળતાવાળા' આ વૃત્તિના સંયુક્ત કાર્યથી ઉત્સાહ, શૌર્ય, ધૈર્ય દ્રઢતા અને નિયંત્રણ, આદિ મનુષ્યને લાયક ઉત્તમ ગુણયુક્ત થઈ ઉત્તમ કોટિનાં મનુષ્યવત્ વર્તન કરી જીવનને સાર્થક કરે છે.

જેઓમાં આ શક્તિઓ કે વૃત્તિઓ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ સામાન્ય રીતે સાંસારિક સુખો પાછળ પ્રયત્નો કરે છે, પણ જીંદગીની મહાન ઉથલપાથલો સામે ટકી રહેવા શક્તિમાન થતા નથી. નૈતિક વૃત્તિઓની પ્રબળતાથી આવા લોકો વ્યવહારનાં હોવાનાં કરતાં સ્વભાવમાં બહુ લલા અને સારા હોય છે. હુમેશાં શાન્તિ ને આહુનાર હોય છે. કલેશ કલહ કે કંકાશથી આવા લોકો એકદમ કંટાળે છે. આવા પુરૂષો પોતાની અંદરની લલાઈ અને સારા માણસાઈ કે ઉન્નત બુદ્ધિશક્તિઓનો પણ પરિચય અન્યને આપી શકતા નથી. અસાધારણ પ્રસંગોમાં સુશીલતાથી દબાઈ જાય છે. આવા પુરૂષોએ વધારે સહનશીલ અને શૌર્યયુક્ત થવાની જરૂર છે. પોતાના હુક અને સ્વાર્થ ભાગવતાં ખાસ શીખવાની જરૂર છે, નહિં તો તદન ગરીબ ગાય અને બકરી જેવી હાલતમાં આવી પડવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આવી સ્થિતિ દુનીયાના વ્યવહારિક કાર્યોને માટે તો તદન અનુપયોગીજ ગણાય ? હા કદાચ એવી વૃત્તિવાળા સાધુ કે સન્યાસ આશ્રમનું સેવન કરે તો કદાચ જાતે સુખ લાભ મેળવી કે દુનીયાને આપી શકે ખરા ?

જેઓમાં આ શક્તિ તદન ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ દુનીયામાં કંઈપણ સારું કામ કરી શકતા નથી. હિમ્મત અને શૌર્યહીન હોય છે. બુદ્ધિશક્તિ સમ્પન્ન હોય તો પણ તેવી શક્તિનો પરીચય દુનીયાને આપી શકતા નથી, તેમજ નૈતિક શક્તિની પ્રબળતા હોય તો પણ તેઓની અતિ લલાઈને લીધે દુનીયાના વ્યવહારિક કાર્યોને માટે પોતે જાતેજ પોતાને અયોગ્ય સમજે છે, જેથી તેઓનું જીવન તદન નિરર્થકજ જાય છે.

ખીવવણી—આટલા માટે મનુષ્યની અંદરની સ્વાર્થ વૃત્તિઓની યથાર્થ ખીલવણી અતિ આવશ્યકની છે, અને એટલા માટે નીચેના નિયમોપર ધ્યાન રાખી વર્તવાની પ્રત્યેક મનુષ્યની ખાસ ફરજ છે.

૧. આત્મલાભ કે સ્વાર્થ સિદ્ધિના પ્રત્યેક પ્રસંગપર ખાસ ધ્યાન આપો.

૨. સ્વાર્થસિદ્ધિ તરફ જે દરકાર ન રહો.

૩. સુખ દુઃખ સહન કરતાં શીખો, સુશીલતાથી ગભરાઓ નહિ.

૪. ઉત્સાહ સમ્પન્ન, અદીર્ઘસૂત્રી, ક્રિયાવિધીજ્ઞ, વ્યસનોમાં અસક્તિ રહિત શૂર કૂતરા, અને દ્રઢતા આદિ ગુણયુક્ત થાઓ, કે જેથી લક્ષ્મી સ્વયં તમારી પાસે આવી નિવાસ કરશે.

૫. અતિલજા નહિં થાઓ.

૬. વ્યહવારિક કાર્યોમાં ધ્યાન આપો.

૭. શરીરસરક્ષાના નિયમો પાળી, શારિરીક આરોગ્ય અને શૌચ આદી ગુણ કેળવવા પર ધ્યાન આપો.

૮. આરંભેલ કાર્યને પુરૂ કરવા, હુમેશા તત્પર થાઓ, અને મુશીબતોને હુમેશા દ્રઢતાથી પ્રતિકાર કરો.

નિશ્ચલ—મનુષ્યની અંદરની પશુવૃત્તિઓનો નિશ્ચલ કરવાની પણ અત્યંત જરૂર છે એટલા માટે નીચેના નિયમોપર ખાસ ધ્યાન આપો.

૧. સર્વ પ્રકારના દારૂ, કેદીપીણા ભાંગ, ગાંજો, તમાકુ, ચા, કાફી, અથાણ અને ખાડ કે માકરવાળા ભારી પદાર્થોનું સેવન કરવાથી બચતા રહો.

૨. હુમેશા હલકો અને નિરામિષ આહાર કરો.

૩. માસાહારથી મનુષ્યની પશુવૃત્તિઓ ઉશ્કેરાય છે.

૪. કામ, કેાધ, લોભ આદિને આધીન કદી ન થાઓ.

૫. હુમેશા સારા અને ભલા તથા ધર્માત્મા પુરૂષોના સમાગમનું સેવન કરો.

૬. દુષ્ટ, પાપી, દુરાચારી, કઠોર, અને કુટીલ ભાવના પાપાત્માના પરિચયદ્ધ હુમેશાં બચતા રહો.

૭. ખાસ કરી આત્માની ઉચ્ચ ધાર્મિક નૈતિક તથા યુષ્ણિશક્તિઓને યથાર્થ રીતે ખીલવો, કેળવો, અને ઉન્નત ઉત્કૃષ્ટ અને મહાન ઓદાર્યભાવોથી આત્મા ઉન્નત બનાવી પશુવૃત્તિઓના પ્રબળ વેગને આત્મસયમ દ્વારા વશમાં લાવો.

૮. ઉપરોક્ત (નં ૭ નાં) કાર્યની સીધ્ધિમાટે સૃષ્ટિલીલા અને સૃષ્ટિ સંનિર્દયન અવલોકનનો ખાસ શોખ વધારો. કારણ મનુષ્યના આત્માને ઉન્નત, પાવન, આદ્ય ભાવયુક્ત, મહત્વપૂર્ણ વિચારોયુક્ત, બનાવવાની જે અનુપમ મતા કુદરતની મમત્ર સ્થ નાના અવલોકન અને અધ્યયનરૂપ કાર્યમાં અને સ્વાધ્યાય યજ્ઞમાં મમાયેલ છે તેજ એ મનુષ્યની અંદરની પશુવૃત્તિઓના વેગોને દબાવવા માટે પૂર્ણ સામર્થ્ય યુક્ત છે.

ભૂમીકા રૂપે આટલું નિવેદન કર્યા પછી અમે ક્રમવાર મનુષ્યની અંદરની સ્વાધ વૃત્તિઓનું વિવેચન કરશું, આમાંથી પ્રથમની ત્રણ પ્રાણૈયણ, ક્ષુધા અને તૃપ્તા કે પિપા માનું વર્ણન અમે અગાઉના ત્રણ પ્રકરણમાં કરેલું છે બ્યારે હવે વેશ્યવૃત્તિનું વર્ણ કરવામાં આવશે.

નં. ૪. વૈશ્યવૃત્તિ અથવા વિતૈષણા.

Acquisition.

—:—

વૈશ્યવૃત્તિ—કરકસર, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર સેવગાર, ધંધોધાપો, યોગ, પ્રાપ્તિ, ક્ષેમ, અર્થાત્ પ્રાપ્ત કરેલ પદાર્થની સંવૃદ્ધિ અને સંરક્ષા, અહંત્વ, મમત્વાદિભાવ, પ્રાપ્ત્યા-ભિલાષ, રગભિલાષ, સ્વસ્વામિત્વ, ધનૈષણા, વિતૈષણા, વ્યાજવટું, લેણદેણ કે શરા-ફીનો ધંધો, આદિ સર્વ પ્રકારના અર્થ સંબંધી વ્યાપારોનાં સમગ્ર રૂપોનો આ એકજ “વૈશ્યવૃત્તિ કે વિતૈષણા” માં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

અતિ લોભ, કંલુસાર્થ, કૃપણતા આદિ આ વૃત્તિના અનુચિત અને અતિયોગ કે મિથ્યાયોગનુંજ પરિણામ છે. અતિ ઉદારતા, પુલણુલુવૃત્તિ, અનિયન્ત્રિત વ્યય, અગિતવ્યય અથવા ચુકતહસ્ત, આદિ આ વૃત્તિનાં હીનયોગનું પરિણામ છે.

૧. પ્રાપ્તિ અથવા યોગ. ૨. સંરક્ષા અથવા ક્ષેમ. અને ૩. લોભ. એવા આ વૃત્તિના ત્રણ વિભાગ છે.

સ્થાન—આ વૃત્તિનું સ્થાન, ક્ષુધાવૃત્તિના અવયવની ઉપર, કાર્યકૌશલ્યવૃત્તિના અવયવની ધરાબર લાઈનમાં, પાછળના ભાગમાં, કાનપરના પ્રદેશમાં આવેલ છે. તેને શોધવાનો સૌથી સહેલો ઉપાય એ છે કે—“કાનના મધ્ય છિદ્રમાંથી દોઢક ઈંચ ઉભી લીટી દોરો, અને ખીલ એક લીટી કાનની ઉપરની ટેવ પાસેથી અગ્ર ભાગમાં દોરો જે સ્થળે બન્ને લાઈનોનો સમાગમ થાય તે આ શક્તિના અવયવનું સ્થાન બાબુવુ. જો આ શક્તિ પૂર્ણ પ્રમાણમાં ખીલેલ હોય છે, તો કાનની આસપાસનો અને લલા-ટનો પાછળનો ભાગ ધરાબર ગોળ ભરાવાદાર જણાઈ આવે છે. આ અવયવની ખામી વાળું મસ્તિષ્ક, તે પ્રદેશમાં ખેંઠલું અને ચપટું જણાઈ આવે છે.

શોધક—આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડાકટર ગોલે અનેક મનુષ્યો અને સંદેશો લઈ જનારા છોકરાંઓનાં માથાં તપાસી, પરસ્પર તુલના અને જાતિઅવલોકન દ્વારા કરી હતી. જેનાં સંખ્યાબંધ દૃષ્ટાન્તો તેણે પોતાના પુસ્તકમાં આપેલ છે.

ઉપયોગ—માલ મીલકત કે સ્થાવર-જંગમ આદિ પદાર્થોનું આધિપત્ય—માલીકી સ્વામિત્વ ધરાવવાની ઇચ્છા, અભિલાષા કે વૃત્તિ એ આ વૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ક્ષુધાવૃત્તિની ઉપર અને પાસેજ તેની પરિસ્થિતિ, ઋતુ ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતાં ભોજ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ કરી રાખવાનું તથા આવશ્યકતા પ્રમાણે ભાવી ઉપયોગમાં લેવાનું સુચવે છે. કાર્યકૌશલ્ય શક્તિના સ્થાનની પાછળજ આવેલું તેનું સ્થાન અનેક પ્રકારના યંત્ર, જંત્ર, કે રમકડાં તથા સંચાક્રામ અને ભરવા, શુંથવા, સીવવા, વેતરવા આદિના હસ્તકૌશલ્યના ઉપયોગી કાર્યો કરી અનેક પ્રકારના હુન્નર ઉદ્યોગદ્વારા ધનાદિ અર્થ-ધર્મની પ્રાપ્તિ કરવાનું સુચવે છે.

પાછળના ભાગમાં આવેલ ગોપનવૃત્તિ-વચ્ચતાનું સ્થાન સમગ્ર પશુવૃત્તિઓની વચ્ચમાંનાં અગત્યના સ્થાનમાં આવી રહેલું છે. જે એમ દર્શાવી આપે છે કે મનુષ્યે પોતાના ધન ધાન્યાદિ પદાર્થોને સારી રીતે સંરક્ષિત અને શુભ રીતે સંગ્રહી રાખી શુભ સ્થાનમાં ભવિષ્યના ઉપયોગ માટે સુરક્ષિત રાખવાની આવશ્યકતા છે.

કોઠીઓ, કપાટ, લોંચરાઓ, ખાંણો, પથરાઓ; શુભ ગોંબલાઓ, જમીનમાં દાટવામાં આવતા પ્રાચીન કાળના ચરુઓ, તેમ વર્તમાનકાળના કપાટ તીબેરીઓ લોખંડની ટૂંકો, સેફ્ટરૂમ, બેન્કો, સરાફની પેઢીઓ, સેવીંગ બેન્કો આદિની કળા-કૌશલ્ય અને બુદ્ધિપૂર્ણ રચનાઓ આ ગોપન વૃત્તિના તેમજ વિત્તસંરક્ષા અને કળા-કૌશલ્યવૃત્તિના સંયુક્ત કાર્યનેજ આભારી છે.

મનુષ્યની ભિન્નભિન્ન શક્તિઓને સંતોષવાના, સન્તુષ્ટ કરવાના, ભિન્નભિન્ન પ્રકારના સાધનો સાહિત્યો કે સામગ્રીઓ, કુદરતની અંદર સ્વાભાવિક રીતે અનેક વિદ્યમાન છે. મનુષ્યોનાં રહેઠાણ માટે બનાવેલ અથવા ખરીદેલ ગૃહ તેની રહેવાની વૃત્તિને સંતોષવાનું સાધન છે, અને પોતાની જાત મહેનત કે દ્રવ્ય આપીને તેણે મેળવેલ છે, તો તે કુદરતી રીતે તેનુંજ છે. પશુ પક્ષીના માળા કે ગૃહોના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજવું નોંધ્યે અને ન્યાયની રીતે જોતાં કોઈપણ રાજની શિકારી કે જીવંતી સત્તાને આવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલ પશુ પક્ષી કે મનુષ્યના ગૃહરૂપ માળાનો નાશ કરવાની કે છીનવી લેવાની કે વગર રહ્યે ઉપયોગ કરવાની કંઈપણ હક તરીકેની સત્તા નથી. ખીસકોલી અથવા કીડીએ ભાવી ઉપયોગ માટે સંગૃહ દ્વારા એકત્ર કરી રાખેલ ભક્ષ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાનો તેનેજ અપત્યાર છે. કારણ જાતમહેનતથી પ્રથમ તેણે તે પદાર્થો કુધાનિવૃત્તિ માટે પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેને છીનવી લેવાની કે ઉપયોગ કરવાની (ખાસ આપત્તિના પ્રસંગ વિના) મનુષ્યને પણ ખરી રીતે જોતાં કોઈપણ સત્તા નથી. આજ પ્રમાણે કામવૃત્તિને માટે સ્ત્રી દ્વારા આદિ, વાત્સલ્યપ્રેમની તૃપ્તિ માટે પ્રજા આદિ, મૈત્રીભાવ માટે મિત્રવર્ગ, અવલોકન શક્તિની તૃપ્તિ માટે દૃષ્ય પદાર્થો, રંગજ્ઞાનની તૃપ્તિ માટે અનેક પ્રકારના રંગો, સ્વર અને સંગીત શક્તિને પરિ તૃપ્ત કરવા માટે શ્રવણેન્દ્રિય અને અનેક પ્રકારના સતાર, સુંદરી, દીલરૂખા, હાર-મોનીયમ, સારંગી, પીયાના, સારંગી આદિ વાદ્યો, બુદ્ધિની ખીલવણી માટે અનેક પ્રકારના તત્ત્વચર્ચો, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ શક્તિની તૃપ્તિ માટે, અનેક પ્રકારના ઇતિહાસિક ગ્રંથોના સમુદાય અને ભૂગોળ તથા ખગોળનું જ્ઞાન આપનાર નકશાઓ અને પુસ્તકો, તર્કશક્તિ અને તુલનાશક્તિની ખીલવણી માટે ન્યાયના ગ્રંથોરૂપ અનેક પ્રકારની જ્ઞાનની સાધન સામગ્રીરૂપ મહાન વિસ્તૃત પુસ્તકાલયો વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની વૃત્તિને સંતોષવાના સાધનોજ છે, જે તે તે વ્યક્તિની વૃત્તિને માટે ઉપયોગી પદાર્થો છે, અને તેટલા માટે જાત મહેનતથી એકત્ર કરેલ સમગ્ર પદાર્થોનો પોતાના ઉપયોગ માટે સમ્પૂર્ણ રીતે વાપરવાનો તે દરેકને સ્વાભાવિક હક છે.

વિનયપણા—જે આ વૃત્તિનું એક મુખ્ય કાર્ય છે. કેટલાક મનુષ્યો એકજ પદાર્થને ઉપાન્તર કરી તેની અનેકગણી કીંમત મેળવી શકે છે. ન્યાયે કેટલાક

પુરુષો મહામુલ્ય રત્નોને ધુળમાં રગદોળે છે. કેટલાક પુરુષો થોડે નદે ઝાઝો વેપાર કરે છે, જ્યારે કેટલાક થોડા વેપાર રોજગારમાં પણ અધિક ધન પેદા કરે છે. કેટલાક પુરુષો સ્વભાવિક રીતે વ્યાપાર રોજગારમાં કુશળ હોય છે, જ્યારે કેટલાકમાં તબી વૃત્તિની ન્યૂનતા કે ખામી હોય છે. આવા પુરુષો વેપાર રોજગારમાં પાછળ પડે છે. કંઈપણ કમાણી કરી શકતા નથી. આ બધું આ વૃત્તિની પ્રબળતા કે ન્યૂનતાને આભારી છે. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આ વૈશ્યવૃત્તિ-યોગ અને ક્ષેમની વૃત્તિ યથાયોગ્ય પ્રમાણમાં હોવાની સર્વદા જરૂર છે.

વિવર્ણન—જેઓમાં આ વૃત્તિ પ્રબળ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ જલદી ધનવાન થવા હમેશાં ઉત્સુક હોય છે. તેઓ ધનપ્રાપ્તિનાં બધા ઉપાયો પાછળ આતુરતાથી લાગે છે. સોદા પારપાડવાની કુદરતી બક્ષીસવાળા હોય છે. પ્રાપ્ત કરેલ ધનાદિ પદાર્થો-માંથી હમેશાં ભવિષ્ય માટે સંગ્રહ કરી રાખે છે. પ્રત્યેક પદાર્થોના સારા લાભદાયક નફાકારક ઉપયોગ કરે છે. જે પદાર્થની વર્તમાનમાં જરૂર ન હોય, તેને ભવિષ્યને માટે સંગ્રહી રાખે છે. કેઈપણ ચીજને નિર્લક્ષ્ય જવા દેતા નથી. શાક પાનનાં છોલાંનો પણ ઉપયોગ કરે છે. સોદા કરવામાં બહુજ કરી કરીને તપામ કરીને ખરીદ કરે છે. વેચાણમાં હમેશાં નફાકારક રીતેજ સોદા પાર ઉતારે છે આવા પુરુષો ઉદ્યોગી, કરકસરીયા, અને ધનપ્રાપ્તિની પ્રબળ ઇચ્છાશુકલ હોય છે. ધનૈષણની પ્રપૂર્તિ માટે પૂર્ણ બળથી પ્રયત્ન કરે છે. અપ્રાપ્ત પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાશુકલ યોગજતિયુક્ત હોય છે, અને પ્રાપ્ત પદાર્થોને રક્ષણ કરવાની ક્ષેમવૃત્તિથી પણ સંયુક્ત હોય છે.

સાવધપણની અધિકતા તથા આશાની તેમજ સમજશક્તિની સાધારણ હાલ તમાં પૈ પૈનો હીસાબ કરે છે. પણ રૂપિયાની થેલીઓ ઉડી જાય તો પણ એ બાબતમાં ખેદરકાર હોય છે.

આત્મનિષ્ઠાના પ્રાણલ્યથી અને નિઘ્રહ વૃત્તિની સાધારણ અવસ્થામાં હમેશાં પ્રમાણીક અને લેણદેણમાં ચોક્કસ હોય છે. વ્યાજની લેણાથી વિશેષ માંગતા નથી. તેમ કેઈને છેતરતા પણ નથી. પણ જે ગોપનઈચ્છાની પ્રબળતા અને આત્મનિષ્ઠાની ન્યૂનતા હોય તો ગમે તે ઉપાયે પણ ધન મેળવવાની ધમાલ પાછળ મંડયાજ રહે છે. સારા માલ દેખાડી ખરાબ આપટી દે છે. હાથમાં વેચવા કાઢેલી વસ્તુના પુણ વખાણ કરે છે, અને ખરીદવાની વસ્તુ હોય તેનાં દોષોનુંજ દર્શન કરાવવા મંડી જાય છે. આવા પુરુષો વાત્સલ્યભાવની પ્રબળતાને લીધે બાળકોને રમકડાં અપાવવામાં પણ વૈશ્યવૃત્તિ વાપરી છોકરાંઓને પણ છેતરે છે. જે કે જેઈતી ચીજ અપાવે છે પણ તેમાં હુઆઈ વાપર્યા વિના રહેતા નથી. સ્વમાનની ન્યૂનતાને લીધે બહુજ દુક વિચારના અને દમણી પણ ન છોડે તેવા હોય છે.

આશાની અતિ પ્રબળતાને લીધે મોટા મોટા વેપાર અને ખરીદી આદરી શકે છે. પણ સાવધતાની ન્યૂનતાને લીધે નુકશાનમાં ઉતરી પડવાનો સંભવ છે. આશાની પ્રબળતા સાથે મૈત્રીભાવ અને કૃષ્ણાની પ્રબળતાથી તથા સાવધતાની ન્યૂનતાથી ભરપાઈ

કરી શકે તે કરતાં પણ વધારે સોદા કરી બેસે છે, અને રોકડ આપવા કરતાં મુલતે નાણાં આપવાનાં વચનથી બંધાય છે. આવા લોકોએ અને તેવા લોકોની સાથે રોકડ-થીજ વ્યવહાર કરવાની જરૂર છે. તથા ધંધા રોજગારમાં બહુ દોડ ન કરતાં સાવચેતી પુર્વક એાછો વેપાર થોડે નફે રોકડથી કરતાં શીખવાની જરૂર છે.

ગૃહસંસારી લાગણીઓની પ્રબળતાથી ઉદ્યોગ અને જાંતપૂર્વક ધરસંસારને ઉપયોગી પદાર્થો પ્રાપ્ત કરે છે અને સુરક્ષિત રાખે છે.

કાર્ય કરવાની અનિ પ્રબળવૃત્તિને પરિણામે કરી શકે તે કરતાં વધારે કામ કરવાનું માથે લે છે, અને વળતે અતિશ્રમથી માંદા પણ પડે છે. જેથી નફા કરતાં નુકશાન અધિક વહોરી લે છે. યશાભિલાષની પ્રબળતા અને ગોપનવૃત્તિ કે નિઘ્ર વૃત્તિની ન્યૂનતાને લીધે ધનમદ્યથી ચુકત હોય છે. પણ નિઘ્રવૃત્તિને પરિણામે ધન સંબંધી વૃતાન્ત ગુપ્તજ રાખે છે કળાકૌશલ્યને યાન્ત્રિક શક્તિની પ્રબળતાથી કોઈપણ પ્રકારનાં સાંચાકામ, યંત્રકામ કે મીલ વગેરેનાં ધંધામાં જોડાઈ ધનપ્રાપ્તિ કરવા પ્રેરાય છે.

સૌંદર્યપ્રેમની પ્રબળતાથી પ્રત્યેક વસ્તુ અને ધંધા રોજગારનાં સાધનો, ચોપડા, નામાં, વિગેરે તથા ગૃહપદાર્થોને, સ્વચ્છ સાફ અને ચોકળા રાખે છે. અસ્વચ્છતા કે ગળડગંદુ કાર્ય જોઈ શુરસે થઈ જાય છે, સાવચેતીની પ્રબળતાથી હુમેશાં દુરદર્શી કે લાંબી દૃષ્ટિ કરી પ્રવર્તે છે. બુધ્ધિશક્તિઓની પ્રબળતાથી પુસ્તકો અને બુધ્ધિ-વર્ધક સાધનો વિગેરેનો સારો સંગ્રહ કરી રાખે છે. સ્વમાન, ભક્તિ, અને પ્રાચીનતાની પ્રબળ લાગણીને લીધે જુના સિક્કા, અને પ્રાચીન પુસ્તક પદાર્થો કે વસ્તુઓનો કે નમુનાઓનો સારો સંગ્રહ કરી રાખે છે. (જુઓ આ. નં. ૫૩ શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી) દયા અને સૌંદર્યવૃત્તિના પ્રબળ પરિણામે મિત્રવર્ગને કે ગરીબોને મદદ આપવા તત્પર રહે છે, પણ આવા પુરુષો ઘણે ભાગે ધનવાન થઈ શકતા નથી.

જેઓમાં આ શક્તિ સામાન્યતયા હોય છે, તેઓ ધનાદિ લોગ વૈભવની સામગ્રીને ચાહે છે ખરા, પણ આ શક્તિ દ્વારા મેળવેલા પદાર્થોનો સંગ્રહ થવાની સાથે જ અન્ય શક્તિઓના સંતોષની ખાતર વ્યય કરી નાંખે છે. સાવચેતીની અધિકતાથી માલ મીલકતને ખાસ ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થાય એવા ઉદ્દેશથી સાચવી રાખે છે.

યશ અને ઉત્કર્ષની અભિલાષાથી તેઓ ઢોળ દમામ પાછળ વ્યય કરે છે. આત્મનિષ્ઠાના પ્રાણવ્યથી લેણદારોને જલદી ચુકવી આપે છે. બુધ્ધિવૃત્તિના પ્રાણવ્યથી બુધ્ધિવર્ધક સાધનો મેળવવા પાછળ છુટથી ધનાદિ ખર્ચે છે.

ખાસ કરી આવા લોકોની ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો માટેની ધંધારૂપ પ્રવૃત્તિનો મોટો આધાર તે તે વ્યક્તિની પ્રબળવૃત્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે. માલમિલકતનો સંગ્રહ માત્ર સંગ્રહ કરવા ખાતરજ કરતા નથી, પણ તેની ભાવી ઉપયોગીતાને માટેજ કરે છે. ખાસ કરી જેઓમાં આ ધનપણની વૃત્તિ બહુ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે, તે છુટા હાથવાળા, ખર્ચ કે વ્યય કરવામાં સંભાળ વગરના, ફેફડ ખર્ચ કરનાર, માલ ખરીદી કે વહેંચણી કરવાના કાર્યમાં કુશળતા વિનાના, કે

એવા પ્રકારના કાચ કરવામાં મન વગરના, ધનાભિવૃદ્ધિના કાચમાં અકુશળ, અને કમાય તેટલું ખર્ચી નાખનારા હોય છે. કેટલીકવાર કમાણી કરતાં પણ ખર્ચ આગળ વધી જાય છે.

સૌન્દર્યના અધિક શોખથી સારી સારી ચીજો, ગમે તે ખર્ચ કરીને પણ સંગ્રહ કરે છે. નાના નાના પરચુરણ ખર્ચો પર ધ્યાન આપતા નથી, પદાર્થોને જાળવી રાખવા કરતાં વાપરવા સાફ ઘણું ભાગે ખર્ચે છે. વર્તમાન ભોગ ભોગવવા પાછળ ખર્ચ કરવા તત્પર થઈ રહે છે. પણ ધન સંગ્રહ કે એકત્ર કરવા સ્વાભાવિક રીતે ઈચ્છતા નથી. ગૃહ લાગણીઓની પ્રબળતાને લીધે ઘરસંસારી કાર્યો પાછળ અધિક ખર્ચે છે. યશની પ્રબળ ઇચ્છાથી તથા સાવધતાની ન્યૂનતાથી ડોળ દમમ પાછળ દેણું કરીને પણ વાવરે છે. (લગ્ન આદિ કાર્યોની માફક) આશાની પ્રબળતાથી દેણામાં હુમતા જાય છે, અને કમાયા પહેલા ખર્ચી બેસે છે. તથા કંઈક અને મૈત્રીભાવની પ્રબળતાથી મિત્રવર્ગને ધનાદિ પદાર્થો ધીરતા અચક્ષતા નથી.

જેઓમાં આ વૈશ્યવૃત્તિ બહુજ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓનો હાથ બહુજ પોલો અર્થાત ખર્ચાળ હોય છે. પૈસા પાણીના મુલ્યે વાવરે છે. કયાં વપરાય છે, તેની પણ તેઓ દરકાર કરતા નથી. આશાની પ્રબળતાથી “આજનો લાવો લીજીયેરે કાલ કોણે દીઠી છે ?” એવા સિદ્ધાન્તના હોય છે. લવિષ્ય માટે કાંઈ બચાવ કરી રાખતા નથી, તથા યશ કે કીર્તિની પ્રબળ ઇચ્છા, કે સૌન્દર્યના અતિ શોખથી સંયુક્ત હોય, અને તર્કશક્તિ કે સમજશક્તિની ન્યૂનતા હોય તો ઉઠાઉ અને ખર્ચાળ હોય છે. આપવાના સામર્થ્યવિના દેણું કરી બેસે છે. આવા પુરૂષોએ કરકસર, બચાવ અને ભાવિની ચિન્તા રાખી, આ વૈશ્યવૃત્તિને યથાર્થ રીતે ખીલવવાની પૂર્ણ જરૂર છે.

યોગ (acqum-jation) આ વૈશ્યવૃત્તિના અવયવના અગ્ર વિભાગનું કાર્ય ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાનું, સટો ખેલવાનું, અને વ્યાપાર રોજગારમાં અંપલાવવાનું કે ખેડવાનું તેમજ વ્યાપારમાં મોટી રકમ રોકવાનું છે. જ્યારે એજ વૃત્તિના પાછળના વિભાગનું કાર્ય, શ્રેમકુશળ કે સંરક્ષા કરવાનું, એકત્ર કરવાનું કે સંગ્રહી રાખવાનું છે, જેમાં કરકસર, મિતવ્યય, કે જોઈતું ખર્ચ કરાગી વૃત્તિનો પણ સમાવેશ થાય છે. આગળના અવયવને અમે “યોગ” અને પાછળના વિભાગના અવયવને “શ્રેમ” એમ પ્રથક્પ્રથક્ બે પ્રકારના કાર્યોને કીધે, બે પ્રકારના નામાભિધાન કરીએ છીએ. ‘યોગ’ અને ‘શ્રેમ’ સંસ્કૃત ભાષાનાં અતિ પરિચિત શબ્દો છે, એટલુંજ નહિ, પણ આ વૃત્તિનું યથાર્થ કાર્ય યથાયોગ્ય રીતે પ્રગટ કરવાનું શબ્દસામર્થ્ય બીજા કોઈ પણ શબ્દો કરતાં આ શબ્દમાં સાફ જણાય છે, તેથી અમે તેજ દુકા પણ અર્થસુચક પ્રાચીન નામોનોજ અત્રે સ્વિકાર કરેલ છે. (યોગ શ્રેમો નઃકલ્પતાં)

જેમાં યોગવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય હોય છે, તથા શ્રેમવૃત્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે. તેવા વ્યક્તિઓ ભાવિ લાભને ખાતર મોટી મોટી રકમો વ્યાપાર રોજગાર પાછળ રોકે છે, અને લવિષ્યમાં ધનાદિ પદાર્થોને યથાવત પ્રાપ્ત કરી, ધનવાનમાં જણાવાની પ્રબળ આશાયુક્ત હોય છે, પણ તે ઈચ્છાને તૃપ્ત કરવા પાછલ ખર્ચવામાં

આવતી નાની નાની રકમો પ્રત્યે તદ્દન બેદરકારજ રહે છે. જ્યારે જે વ્યક્તિમાં યોગ-
વૃત્તિની નિર્બલતા અને શ્લેષમની પ્રબલતા હોય છે. તેઓ નાની ચુંક કે પૈનો પણ
ખચાવ કે સંરક્ષા કરે છે. પાઈ પાઈનો હિસાબ ગણે છે, અને સંભાળ લે છે, અને
ધંધા રોજગારમાં પણ ગ્રસ્ટબોન્ડ કે ગવર્નમેન્ટબોન્ડ, ગ્યાસગીરી કે મોર્ટગેજના
કામો કોઈ પણ જાતનું ભેખમ ખેડયા વગર થોડે નફે કરે છે. જ્યારે ભવિ-
ષ્યનાં મહાન લાભદાયક જણાતા પણ સહિસલામતી કે લાભની સુનિશ્ચિતતા વગરના
કાર્યોમાં કદી પણ સાહસ કરી પડતા નથી.

પાશ્ચાત્ય દેશના વ્યાપારીઓમાં, વ્યાપારિક સાહસ, દ્રવ્ય મેલવવાની પ્રબલ
ઈચ્છા કે ધનૈષણારૂપ આ યોગવૃત્તિનું પ્રબલ કાર્ય પ્રસિદ્ધ પણે સર્વત્ર જોવામાં આવે
છે જ્યારે સંરક્ષા, ખચાવ, કે કરકસરરૂપ શ્લેષમવૃત્તિનું કાર્ય તદ્દન ન્યૂન છે. જ્યારે
હિંદુસ્થાન અને એશિયાના પૂર્વ દેશના લોકોમાં જો કે યોગ અને શ્લેષ બન્ને
વૃત્તિના સચુકત કાર્ય પ્રબલ પણે જોવામાં આવે છે, તો પણ એટલું તો કહ્યા વિના
નથી ચાલતું કે, વ્યાપાર રોજગાર ખેડવાના સાહસરૂપ યોગવૃત્તિ કરતાં સંરક્ષણ,
સંભાલ, કે ખચાવ તેમજ કરકસરરૂપ શ્લેષમવૃત્તિનું કાર્ય ખીજા દેશના પ્રમાણમાં
પ્રબળતમ છે. જ્યારે અમેરિકન લોકોમાં ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની ભૂખ તો
અતિ ઊંચ પ્રમાણમાં છે. પણ તેઓનાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ તો તદ્દન નકામા અને નિષ્પ્ર-
યોજન, કાર્યો પાછળજ થાય છે જ્યારે ખરી રીતે જોઈએ તો પ્રત્યેક પ્રજાની
અંદર ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની એકદમ પ્રબલ ઈચ્છા કે વલવલાટ કરતાં પણ
કરકસર, મિતવ્યય, અને સંરક્ષા કે સંભાળથી પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થ માટે શ્લેષમવૃત્તિની
સર્વથી અધિક આવશ્યકતા છે. ગમે તેટલા પરિપૂર્ણ પદાર્થો કોઈ પણ દેશની પ્રજા
પાસે હોય, પણ તેથી તેનો નિષ્કારણ વ્યય કરવો એ તો તદ્દન પાપરૂપ અને વિના-
શકારકજ છે. કુદરતનો મહાન નેતા પ્રજા, વિશ્વંલર પણ પ્રત્યેક પદાર્થોનો યથાવત
રીતે ઉપયોગ કરકસરપૂર્વક કરે છે, અને કોઈ પણ પદાર્થ નિષ્કારણ કે નિર્ચયક જવા
દેતો નથી. મનુષ્યોએ પણ તેનાજ અનુપમ દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ સર્વ કાર્યોમાં કરતાં
શીખવાની જરૂર છે. “સત્ત્વેનામપિ ગુરુ.” કારણ કે તે સર્વ ગુરૂઓનો પણ
આદિ ગુરૂ છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યે, પ્રત્યેક સ્ત્રીએ, તેમજ પ્રત્યેક વ્યાપારીએ અને પ્રત્યેક દેશની
પ્રજાએ, કરકસર અને પોતાની આવકનો અનુર્યાશ ખચાવી રાખતાં શીખવાની
ખાસ જરૂર છે. કરકસર એ ખીજો ભાઈ છે. “ઓ સર અને એક કસર” એ આપણી
ઘણીજ પ્રાચીન પણ મહત્વપૂર્ણ કહેવત છે. નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોતાં
પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય જેટલું કમાઈ શકે, તેટલું એકદમ વગર વિચાર્યો ખરચી નાંખે,
અને એમાંથી કોઈ પણ ખચાવ ન કરે, એ ઈચ્છવા યોગ્ય નથી. મનુષ્ય માત્રે પોતાની
તેમજ પોતાનાં કુટુંબ કબીલા અને ખાલગોપાલની ભાવિ ચિન્તાને ધ્યાનમાં લઈને
પણ, કરકસરદાર ભવિષ્યને માટે ખચાવ કરી રાખવાની ખાસ જરૂર છે. તે ખબવવા
માટે કુદરતે મનુષ્યનાં મસ્તિષ્કમાં આ શ્લેષમવૃત્તિરૂપ અનુપમ શક્તિને પ્રદાન કરી

છે, જેની યથાર્થ ખીંચણી કરી યોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ સર્વની દુરુજ છે. ધન, ધાન્ય કપડાં, વસ્ત્ર, ઘી, ગોળ, છાણાં, લાકડાં, આદિ અનેક પદાર્થોના ઉપયોગ કરતાં, કરકસરથી કાર્ય કરવાની હુમેશાં જરૂર છે. ખાસ કરી આંખોને માટે તો એ એક સદાચાર કે ઉત્તમ ગુણુજ ગણાવો જોઈએ, અને એટલાજ માટે મહુર્ષિ મનુએ કહ્યું છે. કે “વ્યયે ચામુક્તહસ્તયા” આંખે વ્યયની અંદર હુમેશાં અમુક્તહસ્ત થઈ રહેવું જોઈએ.

મી० સેમ્યુઅલ સ્માઈલ્સ નામના એક મહાન લેખકે આજ વિષયપર “Thrifty” નામનો એક મહાન ગ્રન્થ રચેલો છે, જેનું ભાષાન્તર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વારા છપાઈ “કરકસર” નામના ગ્રન્થ રૂપે બહાર પડેલું છે. તે અખે અમારા વાંચકોને એક વખત વાંચવા ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ. “ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય,” અને “કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય” આ ધરગતુ કહેવતોનો ઉપયોગ ધનાદિ પદાર્થોના બચાવ માટે કરવામાં આવે, તો અનેક લોકો યોગ્ય સાધનો માટે જોઈતી સાધન સામગ્રી જાતમહેનતદ્વારાજ મેળવી, અનેક રીતે મુખી થઈ શકે, એવો કરકસરનો પ્રતાપ છે. ધનને કમાવું અને એકત્ર કરવું એ પણ એક જાતનો હુન્નરજ છે. ધંધા-રોજગારમાં પણ “આજ રોકડા કાલ ઉધાર” એ સિધ્ધાન્ત ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય અને અનુકરણુ કરવા યોગ્ય છે. ધરણુ તેમાં લેનાર અને દેનાર, ગ્રાહક અને વેચનાર બન્નેને લાભ છે. ઉધાર માલ આપવામાં બન્નેને નુકસાન છે. વેચનાર ધણી વધારે કીમત લે છે, પણ ધીરેલાં નાણાં પાછાં મેળવવાની મુસીબત વહોરી લે છે જ્યારે લેનાર ધણી લેતી વખતે ભારે કીમત આપે છે અને કમાયા પહેલાંજ નાણા ખરચી બેસે છે, અને દેણીયાત હાલતમાં આવી પડે છે. આથી કોઈપણ જાતનો ઉધાર ધંધો કોઈએ કરવો નહિ એ ઘણું અશે ઇચ્છવા યોગ છે. જો કે સર્વદા તેમ બનવું લગભગ અસંભવિત છે.

બેન્કો, પોસ્ટ ઓફીસની સેવીંગ બેન્કો વિગેરે ખાતાંઓ પણ ઉપર જણાવેલી હેમવૃત્તિને અનેકધા મદદગાર થઈ પડે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓનું અસ્તિત્વ પણ આ વૃત્તિનાંજ યથાચોગ્ય અને પ્રમાણીક તથા સુનિયમિત કાર્યનું પરિણામ છે.

આ વંશ્યવૃત્તિરૂપ મહાન વૃક્ષની યોગ અને હેમવૃત્તિરૂપ બે મહાન શાખાઓ છે, જે આગળ જતાં અસંખ્ય કે અનેક શાખાપ્રશાખારૂપે સમગ્ર વિશ્વના વ્યાપાર રોજગારમાં પરિણત થયેલ છે. ખાનપાન, વસ્ત્રાભૂષણ, અને મોજ શોખના અનેક પ્રકારના જરૂરી સાધનો મનુષ્ય સમાજની અનેકવિધ આવશ્યકતા પ્રમાણે પુરા પાડવા દેશપરદેશમાં પહોંચાડવા, નવા બનાવવા, કે વાવેતરદ્વારા ઉત્પન્ન કરવા, બનારમાં લાવી તેઓનો સંગ્રહ કરવો કે તેના સોદા કરવા, કે તેનેજ વહાણ, સ્ટીમર કે મછવામાં ચડાવી દેશ પરદેશ ગોકલવા રૂપ સમગ્ર કાર્યો અને વ્યાપાર રોજગાર કે ધંધાઓ, આ વૃત્તિની અનેકાનેક શાખાઓ રૂપજ છે. જ્યારે પ્રત્યેક શાખાનો અન્ય શાખાપ્રશાખાઓ સાથે એવો તો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે કે એકને નુકશાન પહોંચવાથી અન્યાઅન્ય શાખાઓને પણ નુકશાન પડેલું છે.

ખેતી અને વ્યાપાર.

ઉપર જણાવેલ વૈશ્યવૃત્તિરૂપ મહાન કલ્પવૃક્ષને પોષણ, બળ, અને પુષ્ટિ આપનાર ખેતી કે વાવેતરરૂપ સર્વોત્તમ ખાતર છે. ન્યારે વ્યાપાર રોજગારરૂપ વિશ્વ-વ્યાપી આ અમૃતરસ, વૃક્ષની પ્રત્યેક શાખા પ્રશાખામાં પ્રતિક્ષણ નિરંતર પ્રસરીને શરીરસ્થ રૂધીરની માફક પ્રત્યેક પદાર્થને લીલાછમ, રમ્ય, મનોહર, અને અનેક પ્રકારના સુખમય સુગંધથી સમગ્ર વિશ્વને રૂપ પુષ્ટ બનાવી રહેલ છે. ખટારા, ગાડી, ઘોડા, રેલ, સ્ટીમર અને અનેક પ્રકારના વરાળ યંત્રો, આ વિશ્વવ્યાપક કલ્પવૃક્ષને પુષ્ટિ આપનારા સાહિત્યો કે સાધનોને વહન કરી, પ્રત્યેક સ્થળમાં કે દેશપરદેશમાં પહોંચાડનાર વાહનોજ છે.

દલાલો, ગાંધીઓ, બકાલીઓ, કેમીસ્ટો, પરફ્યુમરીમાર્ટ વાળાઓ, મીલ-ઓનરો, અને કાપડીઆ, કંસારા, લુવાર, સોની, મોચી, ગાંધી, શરાફ, અને અનેક પ્રકારના વેપાર રોજગાર ખેડનારા વ્યાપારીઓ, વૈશ્યવૃત્તિરૂપ કલ્પવૃક્ષના શરીરસ્થ રક્તનાં સંવાહકો કે સંચાલકો માટે શાકબળર, વોરાબળર, બંગડી બળર, શેર બળર, કાપડ બળર, નોટ બળર, હુંડી બળર, શરાફ બળર, બેન્કો અને પોષ્ટ ઓફીસો વિગેરે ઉપર જણાવેલ સિદ્ધિસિદ્ધ પ્રકારના સંચાલકોને અને ગ્રાહકોને મળવા અને મેળવવાના સ્થાનો છે, જ્યાં સમગ્ર ભૂમંડલની જરૂરીઆતો, આવશ્યકતાનુસાર પોત-પોતાની માંગણી પ્રદર્શિત કરી, આપ લે કરી રહેલ છે.

ન્યારે (Money) ધન, કે દ્રવ્યરૂપ પ્રાણવાયુ, ઉપરોક્ત કલ્પવૃક્ષના સમગ્ર પ્રદેશોમાં યથાવત્ સંચાર કરી, સર્વ વ્યાપારોને યથાવત્ ચલાવી રહેલ છે. તેના વિના કેઈ પણ કાર્ય કે કેઈપણ પ્રકારની આપ લે થઈ શકતીજ નથી. વિશ્વના પ્રાણવાયુની માફક આ વૈશ્યવૃત્તિરૂપ મહાન વૃક્ષની સમગ્ર શાખાપ્રશાખાઓમાં આ પોડશકલાપૂર્ણ ધનજય-પ્રાણવાયુનું કાર્ય સર્વત્ર સુપ્રસિધ્ધ છે. કેઈ વિદ્વાને આ ધનના પ્રભાવના સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

ટકા ધર્મવટકાકર્મ ટકાહિ પરમં પદં ।

यस्य गृहे टका नास्ति हा! टका! टकटकायते ॥

“અન્યે બંશ કલા પ્રોક્તા : કપ્યસ્તુ મગવાન્ સ્વયં”

વિશ્વની અંદર ધનાર્જન સંબંધી જે કંઈ ઉપાયો, સાધનો કે રસ્તાઓ કે પ્રવૃત્તિઓ છે, તે બધી માત્ર આ એક વૈશ્યવૃત્તિને આભારી છે. પ્રબંધત, પ્રબલિ-લાપ કે “Public Spirit” પણ આ વૃત્તિરૂપ માતાનુંજ બાળક છે. ધનાર્જન એ વિશ્વની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનો મહાન હોટ મન્ત્ર છે અને તે કુદરતી રીતે મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિમાં તેમજ તેના મસ્તિષ્કના અવયવમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે કોતરવામાં આવેલ છે. આથી વિશેષ પ્રબળ પ્રમાણની પછી શી જરૂર છે? વાંચક બન્ધુ! જરા વિચાર કર કે તારા બધા પ્રયાસોનો કેટલો બધો મોટો ભાગ માત્ર આ વૃત્તિનેજ આભારી છે? ધનૈષણરૂપ કેઈ પણ વૃત્તિ મનુષ્યમાં ન હોત, તો તેની શી દશ

થાત ? અથવા તે શું કરત ? જો કોઈ એમ કહેતું હોય કે “જર, જમીન ને જોડે, એ ત્રણ કણઆના લેડ.” અને “લક્ષ્મી સર્વ અનર્થનું મુળ છે.” તો હું હિમ્મત ભીડીને તેજ પ્રમાણે કહું છું કે “લક્ષ્મી બધાં મુખોનું અને મમ્પત્તિઓનું મુળ છે.

વિદ્યા દદાતિ વિનયં વિનયઘાતિ પાત્રતામ્ ।

પાત્રત્વાદ્ધનમાપ્નોતિ ધનાદ્રધર્મં તતઃ સુખમ્ ॥

બાળ, યુવાન, વૃધ્ધ, સ્ત્રી, પુરુષ, રાજા કે પ્રજા જેની પાસે ધન નથી, તે જરેખર સામર્થ્યહીન છે.

વિશ્વમાં ધન પણ અનેક પ્રકારનું છે. ગોધન, પુત્રધન, વિદ્યાધન, સ્ત્રીધન, રાજ્યધન, મિત્રધન, ઇત્યાદિ; અને પ્રત્યેક મનુષ્ય પાસે કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનું ધન વસુધાધિપ પરમાત્માએ અમુક પ્રમાણમાં તો અવશ્ય આપેલું હોયજ છે. છતાં પણ તેની સંવૃદ્ધિ કરવા, અધિકની ઇચ્છા કરવી, ઉત્કર્ષ ઇચ્છવો, એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક અભિલાષા છે. તેની પુર્તિ અર્થે વિશ્વના સમગ્ર વ્યાપારો ચાલી રહ્યા છે. એક આગસુ, એટી, અને હાડકાનો હુરામ થઈ ગયેલ ભીખારી પણ, પોતાની કુખા અને શીતોખ્ખાદિ દુઃખનિવૃત્તિ માટે ધન પ્રાપ્ત કરવા, મહા મહેનત કરવા તત્પર થાય છે, એ શેનો પ્રતાપ છે ? ધનૈષણનોજ. સર્વ પ્રકારની ઉદ્યોગીક પ્રવૃત્તિઓનું મુળ પણ આ ધનૈષણજ છે. કારણ ધનદ્વારા સમ્પૂર્ણ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સર્વ પ્રાપ્તિનું મુળ ધન છે. તેને મેળવવા માટે આ ધનૈષણ કે વૈશ્યવૃત્તિરૂપ શક્તિને ખીલવવાની મનુષ્ય માત્રની ફરજ છે.

ખીલવણી—જેઓમાં યોગ-ક્ષેમ, કે વૈશ્યવૃત્તિરૂપ આ શક્તિ ખામીવાળી કે ન્યૂન હોય, તેઓએ આ વૃત્તિની ખીલવણી તરફ, ઉપર જણાવેલ કારણોને લીધે ખાસ ધ્યાન આપવું ઘટે છે કારણ એ વૃત્તિનું કાર્ય અતિ અગત્યનું અને મહત્વપૂર્ણ છે. એટલા માટે—

૧. ધનાદિ પદાર્થોની હિમ્મત તત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી યથાર્થ કિમ્મત કરો. જેમકે—એક માણસ રોજ એક રૂપીયો કમાય છે. તે આખો દિવસ લખવાની કે ખોદવાની મહેનત કરે છે, અને પરિણામે રૂપીયો રોજ મેળવે છે.

ખીન શબ્દોમાં કહીએ તો એક રૂપીયો તે એક માણસની આખા દિવસની અંગમહેનતનું જરણર થયો. તમારી પાસે આ પ્રમાણે રૂપીયા ૩૦ ખીસામાં હોય તો તમે એક સાથે અથવા સમયાન્તરે ત્રીશ માણસોથી એક-દરે એક આખા દિવસનું કાર્ય લઈ શકો, એટલી સત્તા તમારા ખીસામાં છે, એમ સમજવું. તેમાંથી એકાદ રૂપીયો તમે કોઈ રકાખી કે ખાલો ખરીદવામાં ખર્ચો, તો તમે સમજો કે એક માણસની આખા દિવસની મહેનત આપી, તેના બદલામાં તમે તે રકાખી ખરીદી. રૂપીયાની આ ખરી કિમ્મત જો કે નથી, તો પણ કંઈ ખ્યાલ આપે એવી કિમ્મત તમે આવી રીતે વિચાર કરતાં ધનાદિ પદાર્થો માટે આંકી શકશો, અને પરિણામે કરકસરીયા અને

- યોગ-ક્ષેમપરાયણવૃત્તિવાળા થશે. આટલા માટે તાત્વિક દૃષ્ટિથી ધનની કિંમત સમજો, અને ખુશ્ખીપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરો.
૨. સમય અને સાધનોનો ભરાબર ઉપયોગ કરો. તેની પણ કિંમત સમજો વૃથા ગુમાવો નહિ Time is money.
૩. હુમેશા ઉદ્યોગી અને ખંતીલા થઈ, અર્થપ્રદાયક ઉદ્યોગ પાછળ લાગો.
૪. કોઈ પણ જાતનું સ્વતંત્રતાથી થઈ શકે તેમ હોય તો તેણું, નહિ તો પગારદાર રહીને પણ કાર્ય કરો. નિષ્કાર્ય કદી પણ નહિ થાઓ Work is the salt of life. ઉદ્યોગ એજ જીવનનો સ્વાદ છે.
૫. હુમેશાં શ્રીયુત થવાની ઇચ્છા રાખો. કદી પણ નિર્ધન કે નિરૂદ્ધમી થવાની ઇચ્છા નહિ કરો.

આમૃત્યોઃ શ્રિષ્ટમન્વિચ્છેત નૈનાં મળ્યેત ફલમામ્ ॥ મનુ ॥

૬. નિયમિત વખતે અમુક નિશ્ચય કરેલ રકમ, કમાણીમાંથી બચાવી એકત્ર કરતા જાઓ. કારણ—“Money saved is money got” અને ખાસ મુશીબત કે જરૂર સીવાય તેમાંથી નહિ ખર્ચવાનો ઠરાવ કરો.
૭. જાતમહેનત, ખંત, ઉદ્યોગ અને કરકસર આદિ ગુણોને ધ્યાનપૂર્વક કેળવો.
૮. માસિક આવક જવકનો હુમેશાં હિસાબ રાખો, અને તેનું નરીક્ષણ કરો.
૯. નિષ્કારણ, નિષ્પ્રયોજન કે નકામા પદાર્થો પાછળ એક પાઈ પણ નહિ ખર્ચો
૧૦. Don't be penny wise & pound foolish. “દરવાજા ઉઘાડા અને ખાળે ડુબા” એવી વૃત્તિનો એકદમ ત્યાગ કરો.
૧૧. “ટીપે ટીપે સરેવર ભરાય અને કાંકરે કાંકરે પાળ ખંધાય.” તથા “Many a penny make one guinea” એ કહેવતના યથાર્થ તાત્પર્યને સમજી વર્તો Take care of the penny and the pound will take care of itself ”
૧૨. ધનાદિ પદાર્થની પ્રાપ્તિ અને વ્યયમાં હુમેશાં ખુશ્ખી અને સમજશક્તિપૂર્વક વર્તો.
૧૩. બાળકને પૈસાદાર હાલતમાં એકદમ મુકવા કરતાં, પૈસાદાર થવાની પ્રમાણિક અને ન્યાયયુક્ત વૃત્તિવાળા કરવાં તે વધારે સાફ છે. માટે તેઓમાં તેવી વૃત્તિ ખીલવો.
૧૪. તેઓની અંદર ઉદ્યોગી ખંતીલી અને કરકસરની વૃત્તિ કેળવો, કારણ તે દ્વારા તેઓ હુમેશાં વધારે ધનવાન થઈ શકવાનો સમ્પૂર્ણ સંભવ છે
૧૫. કરકસર અને ઉદ્યોગની ટેવ પાડવા વગર, તેઓ હસ્તગત થયેલ લાભો રૂપીયાના સ્વામીત્વને પામવા છતાં પણ ગરીબ હાલતનાં બાવી પડવાનો

વસભવ છે. માટે તે શુભો ખાસ ધ્યાનપૂર્વક કેળવવા પાછળ પસાનો સફળપરિણામ કરે.

૧૬. તેઓને વાપરવા માટે આપવામાં આવતા પૈસામાંથી બચાવી સેવીંગ બેંકમાં તેઓને હાથે મુકતાં શીખવો.

૧૭. વારસામાં મળેલા ધનથી કરકસર અને ઉદ્યોગહીન વ્યક્તિને કંઈ ફાયદો થવાનો સંભવ નથી. બાહ્યબલોપાર્જિત ધનની મળ કંઈ જુદાજ પ્રકારની છે. ધનનો ખરો ઉપયોગ કરતાં બાળકો ત્યારેજ શીખે છે અને અનુભવે છે, કે ત્યારે તે બંને મેળવેલું હોય.

૧૮. બાળકોને એકવીસ કે પચીસ વર્ષની ઉંમર સુધી કે જે તેઓની અભ્યાસની અવસ્થા ગણાય છે, તેમાં કદી પણ કમાવાની ફરજ પાડવી નહિ. તેઓની આ અવસ્થામાં વિદ્યાધ્યયનના સર્વ સાધનો પુરા પાડો અને યોગ્ય પ્રદ્યત્યના પાલનપૂર્વક ભણાવો.

નિબંધ—આ વૈશ્યવૃત્તિના અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપને પણ રોકવાની કે નિબંધમાં રાખવાની પણ બહુજી આવશ્યકતા છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર અતિ ઉડાઉપણું કે અતિ લોભી કે કંજુસવૃત્તિની પણ એક પ્રકારના દુર્ગુણમાંજ ગણના કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક શક્તિનું કાર્ય અન્ય શક્તિઓને વિધાતક કે બાધક નજ થવું જોઈએ. અને એમ થાય ત્યારેજ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર માનસિક ધર્મોનું યથાવત્ પાલન થયું ગણાય. કોઈપણ વૃત્તિનો અતિયોગ કે મિથ્યા યોગ અથવા હિનયોગ થવો એ પણ એક પ્રકારનો દોષજ છે. અને એટલા માટે તેથી થયેલ પ્રવૃત્તિ પણ તેટલે અશે દોષમય પાપયુક્ત કે અધર્મયુક્ત છે. આવશ્યકતા કરતાં પણ અતિ ધન એકત્ર કરવાથી અધર્મ પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતેજ થાય છે, અને એ ધન આખરે શ્રાપરૂપ થઈ પડે છે. એજ પ્રમાણે આ વૃત્તિના અતિ ઉચ્ચ કાર્યથી પણ જેમ અનેક પ્રકારના નુકશાન છે. તેમ તેના હિનયોગથી પણ અનેક પ્રકારના ગેરલાભો છે. પણ આ વૃત્તિના ઉચ્ચ સ્વરૂપને રોકવાની તો ખાસ જરૂર છે. કારણ ધનલોભ કે ધનાભિલાષની અતિ પ્રબળ તૃષ્ણાને લીધે મનુષ્યો નીતિ, ધર્મ, સદાચાર, સત્યાચાર, સત્યાસત્ય, આત્મનિષ્ઠા અધ્યાત્મરતિ, બુદ્ધિશક્તિઓની ખીલવણી કે કેદવણી અને પરોપકાર કે દાનવૃત્તિ આદિ અનેક શુભ વૃત્તિઓને કેળવવાનું સદનર ભૂલી જાય છે, અને પરિણામે અર્થપરાયણ, ધર્મહીન, નીતિવિહીન, નિષ્કુર નિષ્કંડણ, અપ્રમાણિક, કુટિલ કામી, લાલચુ, અને લોભી બની માનાપમાન કે કીર્તિના રાગથી દુઃખી હાલતમાં આવી પડે છે. એટલુંજ નહિ પણ અનેક પ્રકારના દુષ્કર્મો કરતાં પણ ડરતો નથી. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મસ્તર આદિ પશુવૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય વધવાથી મનુષ્ય ખરેખર પશુ બની જાય છે આટલા માટે—

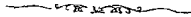
૧. ધનાદિ પદાર્થોના લોભ નહિ રાખો.

૨. અર્થપરાયણવૃત્તિ નહિ કરો પણ ધર્મ અને અર્થ બંનેનું સાથે સાથે સેવન કરો

- ૩ “ ધર્મદિર્ઘશ્વકાપશ્ચ સકિર્મર્યં ન સંઘ્યતે ॥ ” ધર્મથી અથ અને કામ મળે છે તો તેનું મેવન કા ન કરવું
- ૪ દાન, લોગ, અને નાશ, એ ધનની ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે તો તેમાંથી દાન અને લોગમાં તેનો સદુપયોગ કરે નહિતર નાશ તો થવાનો છેજ
- ૫ વ્યાપાર રેજગારરૂપ ધનાદિપ્રાપ્તિના ધધામાં સત દિવસ મડ્યા નહિ રહે પણ આરામ, વિશ્રાન્તિ અને મોજશોખને માટે સમય વિભાગ કરો નિયમિત કાચ કરો
- ૬ દેશી પેઢીઓના ચોપડા સતના બાર વાગતા સુધી ખુટલા ને ખુટલા રહે છે એમ નહિ વર્તો
- ૭ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોના અધ્યયનદ્વારા ઉત્કૃષ્ટ આત્મવૃત્તિઓને સતોષવા અને કેળવવા પર ધ્યાન આપો
- ૮ એકદમ કરકસરીયા કે કલુસ ન થતા ઉદાર, કરુણાયુક્ત અને પરહિતપરાયણ થાઓ
- ૯ ધનવાનના ધર્મોની યુ માતમી ચોપડીમાં જે કવિતા છે, તેનો મતલબ મમણ તે પ્રમાણે વર્તો

इशा वात्यामिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भूञ्जीथा मा शृध वक्ष्यम्विद् धनम् ॥

નં. ૫. નિઘ્રહ-સંયમ કે વશ્યતા

S cretiven ss

આપદાં વચિતો માર્ગેન્દ્રિયાણામસયમઃ ।
તજ્જયઃ સમ્પદાં માર્ગોત્તેન મચ્છન્નરિપ્યતે

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ અને વિવરણ આદિ.

નિઘ્રહ-ઢાંકી રાખવાની, છુપુ રાખવાની, ગુપ્ત રાખવાની વૃત્તિ, નિઘ્રહવૃત્તિ, હુશિ-યારી-સંયમ, હુચ્ચાઈ, દબ, ગગા જમનાદિ ભાવવૃત્તિ, સુકિતપ્રચુકિત, આતૂર્ય, આદિનો આ ગોપનવૃત્તિમા સમાવેશ થાય છે.

આ વૃત્તિના અતિ યોગથી દગો, છેતરપીડી, જુઠાઈ, છળ, કપટ, પ્રપંચ, મનમાં કાંઈ અને દેખાડવાનું કાંઈ, અર્થાત્ હાથીના દાંત જેવી સ્થિતિ, આદિ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે.

છુપુ રાખવું, ઢાંકી રાખવું, એ પણ કુદરતનો એક ખાસ નિયમ છે. તેના ઘણાખરા કાર્યો બહુજ છુપી રીતે અર્વિદિતાવસ્થામાજ થાય છે. તેના સઘળા પદા થોંની સંવૃદ્ધિ પડદાની પાછળજ ઢંકાઈને છુપી રીતે થાય છે. તેના ઘણાખરા પ્રાણીઓ કોઈ જળમાં, કોઈ સ્થળમાં, કોઈ ભોંયરામાં, તો કોઈ ગાઢ જંગલમાં, અને કેટલાક તો ભાણપાલા અને પાંદડા કે ખડ નીચે સંતાઈ રહે છે. જ્યારે કેટલાક તો ઝાડની ઉંચી ઉંચી ડાળીઓ પર બેસી પોતાનું રક્ષણ બહુજ આલાકી અને ચતુરાઈથી કરે છે. મનુષ્યોને પણ આસપાસના સંયોગાનુમાર સુકિત પ્રચુકિત અને નિઘ્રવૃત્તિનો કે છુપું રાખવાની વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવાની અનેકવાર જરૂર પડે છે. મનમા આવતા ગમે તે વિચારોને જેમ આવે તેમ વગર વિચાર્યો જ્યાં ફાવે ત્યાં પ્રમિથ કરી દેવાથી અનેકવાર આપણે ખીજાને તેમજ આપણી જાતને પણ જોખમમાં નાખીએ છીએ, અથવા નુકશાન કરી બેગીએ છીએ એટલા વાસ્તે એવી રીતે અપ્પવકતા ધર્મ કરેક પ્રમગે વર્તવું, એ તદ્દન વિચાર વગરનું અને અમલ્ય વર્તન ગણાય, તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી વળી કેટલીકવાર ઉતાવળીયા વિચાર બાધી લેવાથી, કે તે પર યોગ્ય મનન નહિ કરવાથી, આપણે તેમજ અનેક પુરૂષો, અનેકવાર ઉંધું સમજી બેગીએ છીએ, અને પાછળથી પસ્તાવાનું કારણ મળે છે, કે અમુક વચનો ન ઉચાર્યા હોત તો ઠીક થાત પણ પાછળનો પસ્તાવો શું કામનો છે ? કાંઈ શુકલ ગણાય છે ?

કુદરતની અંદરનાં સર્વ પ્રાણી માત્રની ગર્ભસ્થ સ્થિતિ રક્ષણ અને પોષણ છુપી રીતેજ થાય છે. વર્ષાઠના જળ અન્તરિક્ષમાં છુપી રીતેજ એકત્ર થાય છે. પૃથ્વીના પેટમાંના ભૂગર્ભશાસ્ત્રના ફેરફારો પણ આપણાથી છુપી રીતેજ થાય છે. રક્તાભિ-સરણ અને પ્રાણવાયુનું અભિસરણ આપણાથી છુપી રીતેજ નિરંતર સ્વેચ્છિત કાર્ય કરી રહ્યું છે. આપણા શરીરની સંવૃષ્ઠિ પણ ન જણાય તેવી રીતે પ્રતિદિન થતી જાય છે. પશુ, પક્ષી મૃગ-હિરણ, સિંહ, આદિના બચ્ચાંબોનું પોષણ પણ છુપાં સ્થાનમાંજ થાય છે. આ બધું એ બતાવે છે, કે કુદરત પણ પોતાનાં મહાન કાર્યો બહુજ ચુપકીથી, ચાતૂર્યથી, અને સામાન્ય રીતે જાણી ન શકાય, એટલી સંભાળ રાખી, પોતાનું કાર્ય કરી રહી છે. ટુંકમાં કુદરતનો આ એક સ્વભાવજ હોય એમ જણાય છે. તેા પછી એ સ્વભાવને સારી રીતે સમજવા માટે, અને મનુષ્યને તેની પ્રત્યેક અવસ્થામાં સહાયભૂત થવા માટે કુદરતે આવી ગોપનશક્તિનું અવયવ મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં નિર્માણ કર્યું હોય, અને કરવુંજ જોઇએ, એ તદ્દન સ્વાભાવિકજ છે. કારણ તેવી શક્તિ વિના મનુષ્યનો કે પ્રાણીનો નિભાવ કે બચાવ થઈ શકેજ નહિ. આટલા માટે કુદરતના મહાન રચયિતાએ પ્રત્યેક પક્ષી, પશુ, પ્રાણી, અને ઝાડ, પાનના રોપા, તેમજ મનુષ્યની અંદર પણ આ શક્તિને અનુભવ કરનારા અવયવોની મસ્તિષ્કમાં બુદ્ધિપૂર્વક રચના કરેલી છે. કુદરત હમેશાં સત્યનેજ ચાહે છે. તે હમેશાં પોતાના નિયમાનુસાર વર્તવા તત્પર છે. બધા પ્રકારના યુક્ત લેદો, ક્યાં અને કેવી રીતે છે, તે પણ તેણે લેદ રાખનાર પુરૂષ તેા જાણેજ છે. ચતુર માણસો છુપાવવાના પ્રયત્નથીજ પોતાની અનુશર્ષ જાહેર કરે છે, પણ કુદરત અને મનુષ્યમાં પ્રક્ર માત્ર એટલોજ છે કે કુદરત છુપાવતી નથી, લુચ્છાઈ નથી કરતી, પણ ચાતૂર્ય અને બુદ્ધિ વાપરે છે. જ્યારે મનુષ્યો લુચ્છાઈ અને દગા પ્રટકાનો પ્રયોગ કરે છે. કુદરત હમેશાં પોતાના નિયમાનુસારજ એકસથી વર્તે છે. જ્યારે મનુષ્ય પોતાના વર્તનમાં સ્વતંત્ર હોવાથી, અનુકુળતા પ્રમાણે જુદું-સાચું બોલી કે છુપું રાખી, પોતાની લુચ્છાઈ દર્શાવે છે. તેનું વર્તન એક સરખું રહી શકતું નથી.

સ્થાન—કાનના ઉપરના ખુણાથી એકાદ ઈંચ ઉપર તરફ, ધનાંબિલાય અથવા વૈશ્યવૃત્તિના સ્થાનની પાછળ અને શૌર્યશક્તિના અવયવની ઉપર આ ગોપન કે સંચય શક્તિનું સ્થાન આવેલું છે. જ્યારે આ અવયવ મોટું હોય, ત્યારે કાનની આસપાસને માથાનો પ્રદેશ ખાસ ઉપમેલ ન જણાતાં, ગોળ ભરાવાદાર જણાય છે, અને ખાર્મ હોય ત્યારે માથાના તે પ્રદેશમાં એક આડો, ઉંડાણવાળો ભાગ જણાય છે.

શોધ—આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડા. ગોલે કરી છે. તે કહે છે કે—

"This organ is situated above, and a little in front of destruction. It forms on the head, a prominence swelling out and extending longitudinally forward, and terminating above an inch from the upper superciliary arch."

It is easily contradistinguished from Destruction by being farther up and forward, and is long instead of spherical. When both are large, the whole side of the head forms one full prominence.

Those who have heads very prominent at their sides but flat on top, are false, artful, venal, perfidious, vacillating and hypocritical. They will over-whelm you with politeness and flattery and make you feel at home, that they may the more effectually plot your ruin without awakening suspicion." "Writers and poets in whom it is large will prefer romance, ingeniously combine fact and fiction, and bring their plots to unexpected denouements."

"In war it inspires the general with stratagems by which he surprises his enemy, conceals his forces, masks his designs, and makes false, marches and feigned attacks. It always supposes a plan, and plays a peculiar part in society. It suspects the most innocent words and actions, puts a forced construction upon every-thing and makes others responsible for what they never intended. Artifice and perjury characterize some nations, truthfulness others—" **Gall.**

૩૦ સ્પર્શીયમ પણ કહે છે કે—"Cunning animals conceal with adroitness. Cats pretend to be asleep; but steal the meat the moment the cook's back is turned, and watch for mice without the slightest bodily motion while the dog hides his bone. Cunning persons often tell lies to find out the truth, exaggerate the good to learn the evil, magnify virtues to learn faults, and in a thousand way betray the concealing instinct. The primitive faculty which conceals ideas, things, intentions, and themselves is always the same I call it secretiveness."

Spurzheim.

નખળા અને દુર્બળ માણસો તેમજ આણીઓને પોતાના જીવાત માટે આ શક્તિ ઘણી ઉપયુક્ત થઈ પડેછે. હાહાપણવાળા વ્યક્તિઓમાં પણ આ વૃત્તિ અમુક પ્રમાણમાં હોવાની ખાસ અગત્યતા છે અને હોયજ છે. એવકુદ માણસ ગમે તેમ વગર વિચાર્યે મનમાં આવે તેમ બકે છે. પણ હાહો માણસ કદી પણ વગર વિચાર્યે કોઈપણ વખતે એક શબ્દ પણ બોલતો નથી. આ શક્તિ ખીલ્ય શક્તિ ઉપર નિબંધ કે દાખ રાખવાનું કાર્ય કરે છે, જેથી તેને વશ્યતા કે સંયમવૃત્તિ પણ કહી શકાય.

આ વૃત્તિદ્વારા અન્ય વ્યક્તિઓની ખાતગી ખાખતો બહુ લેવામાં આવે છે. પણ પોતાની ખાતીઓ કોઈને ખબર ન પડે તેમ રખાવી રાખવામાં આવે છે.

જેઓમાં આ વૃત્તિની ખામી હોય છે, તેઓ નિખાલસ દીલના, લકલકીયા સ્વભાવનાં, મનના વિચારને ખુલ્લા મુકી દેનારા, સંશયરહિત અને પ્રપચમાં સપડાઈ બધે તેવા ભોળા સ્વભાવના હોય છે.

બધારે “મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વાયે હૃદિ હાલાહલં વિષં” પાછળ નિન્દા કરનાર અને મોઢે રૂઠું મનાવનાર કહેવાતા મિત્રોમાં મિત્રભાવની ન્યુનતા અને આ છદ્મ વૃત્તિનો સારો ભાવ હોય છે. રેડ અમેરીકન ઇન્ડીયનોમાં આ વૃત્તિ ખાસ પ્રમાણમાં હોય છે.

પશુવૃત્તિઓની મધ્યમાં આવેલ આ વૃત્તિના સ્થાનની પરિસ્થિતિ એમ દર્શાવે છે કે પશુવૃત્તિઓને અને તેના કાર્યને નિગ્રહમાં રાખવી, એ આ વૃત્તિનું ખાસ અગત્યનું કાર્ય છે. કારણ કે તેના નિગ્રહની મનુષ્ય સમાજમાં અત્યંત આવશ્યકતા છે. દયા, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અથવા જ્ઞાન આદિને છુપાવવાની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે, પણ કેટલીક વખતે આપણી અમુક ગોઠવણ, જ્ઞાન, યુક્તિ કે અન્તરભિપ્રાયને છુપાવવાની કે નિગ્રહમાં રાખવાની જરૂર પડે છે. હુશીયારી કે બાહોશપણ એ આ વૃત્તિનું જ પરિણામ છે, જે શુભ દરેક વ્યક્તિમાં હોવાની જરૂર છે.

ધધા રાજગારની અંદર કરવામાં આવતી સેળસેળ કે મિલાવટ અને નવા શીખાઉ ને દર્શાવવામાં આવતા છુપા ભેદો, એ પણ આ વૃત્તિનું જ પરિણામ છે તેમ અનેક પ્રકારનો બનાવટી માલ બનાવી ફેશનેબલ રીતે વહેંચાણ કરવું એ પણ આ વૃત્તિના કાર્યનું જ પરિણામ છે. નવી ફેશનના નવા રંગ ઢગ અને બાહ્ય આડંબરથી અને યોગ્ય ઢોળ દમામથી લોકોને ઠગવાની જે નવી રૂઢીઓનો પ્રચાર હાલ પ્રખ્યાત પ્રમાણમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, તે આ વૃત્તિની પ્રખળ વૃદ્ધિનું જ પરિણામ છે. એ પો ત કેમ ? કેમ દેખાતા નથી ? આટલા દિવસ ક્યાં હતા ? કેમ મહેરબાન ખુશીમાં છેને ? ઇત્યાદિ વાક્યોનો શૂન્ય દૃઢયથી વધી પડેલો પ્રચાર અને એવાજ વાક્યોચ્ચારણ કરનારના મુખમાંથી, તેજ વ્યક્તિ માટે તેની ગેરહાજરીમાં નિકળતા “માલો મહા લુચ્ચો અને બદમાસ છે” “જેન્ડોના બધા નાણા તો ભાઈ સાહેબજ હજમ કરી ગયા છે” “જેતા નથી કેવા તીસમારખાં ઘઈ ફરે છે” આદિ વાક્યોનો પ્રચાર પણ તેજ શક્તિના દુરૂપયોગનું પરિણામ છે. નત્ય અને યથાર્થ વચનોનો અને અભિપ્રાયોનો ઉપર જલ્વાળા પ્રમાણે આહાહા ! ! ! આખા દિવસમાં કેટલી વખતે આવી રીતે તિરસ્કાર થતો હશે ! નાના બાળકો ઉપર વડીલોના આવા વર્તનની નૈતિક છાપ કેવી પડતી હશે તેનો વીચાર કરવા કોણ નવરૂ છે ? સુજનનોએ આવા વાક્યો ચ્ચાર કરતા હમેશાં બચવું જોઈએ ઢોળથી કે ઉપર ઉપરથી પણ એવા અસત્યભાવો બતાવવાનું પરિણામ ધણજ ખરાબ આવે છે.

“પ્રમાણિકપણું એજ ખરેખરી નીતિ છે” એમ સમજી હમેશાં સત્ય ભાવોને પ્રગટ કરવા, અન્યથા મીન ધારણ કરવું એ માફ છે પણ મૌનાત્ સત્ય વિશિષ્ટતે બુદ્ધિ-પુર્વક યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરવામાં વિશેષ અડચણ ન ગણી શકાય પણ કોઇને ધોષો આપવો કે ઠગવું એ તો ધિક્કારને પાત્ર છે. જેઓનું છગ કપટ પાછળથી ખુલે છે અને યોગ્ય પ્રદક્ષુ ધનાનો જેઓને બધે છે, તેઓ અનર્માં કેટલા બધા બચનીન

અને શકીત તથા શરમીદા થઈ રહે છે । તેઓનું હૃદય બળ પ્રતિદિન કેટલું નિર્બળ બનતું જાય છે । । તેઓનો આત્મા કેટલો કલુષિત બને છે । । એનો કેઈ ખ્યાલ કરે છે ખરૂં ? વાઘાબર ધારણ કરવાથી ગર્દભતું સ્વરૂપ કંઈ છુપું રહી શકતું નથી. સુરજ કંઈ છાંયે ઢાંકી શકાય ખરો કે ? સત્ય આખરે પ્રગટ થાય છે માટે જેવા તમે અંતરમાં હો તેવાજ દેખાવા પ્રયત્ન કરો. પ્રમાણિકતા અને આત્મવિશ્વાસ રાખો પણ કેઈને ઠગવાની વૃત્તિ તો નહિજ રાખો.

વિવર્ણન—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ બહુજ લુચ્ચા અને ગંભીર દરીયા જેવા ઉડા મનના કદી પણ સત્ય વાત કબુલ ન કરે તેવા હોય છે. જેઓમાં નૈતિક બળ કે શક્તિઓની અધિકતા અને પશુવૃત્તિઓની સામાન્યતા હોય છે તેઓ નીતિના પાયાપર પોતાનું મંડાણ કરે છે ખરા, પણ ખરો ઉદ્દેશ છુપાવવા ઘણી ઉંડી રચના કરે છે.

વળી આ વૃત્તિની પ્રબળતાવાળા અખંડની ગંભીરતા, તથા શબ્દ કે વાણી તથા વર્તન ઉપર એવા પ્રકારનો પડદો પહેરી લે છે કે સત્ય વિગત બહાર નજ આવી શકે—દેખાવ અન્ય વાતનો કરે છે, પણ મનની મુશક તો ખીજીજ હોય છે ખીજીઓને અમદાવવાનું પસંદ કરે છે. હુમેશાં સાવચેત, હોશિયાર, ભુલાવનાર, અને ખીજીઓને ઉલ્ટે રસ્તે દોરનાર હોય છે. વર્તનમાં પોલીટીકલ અર્થાત્ પ્રપંચી બધા અને મશકરી કરીને પણ પકડાય નહિ તેવા કુશળ હોય છે. સાવચેતી અધિક હોય તો કદી પણ પકડતાજ નથી. આત્મબળ સાડું હોય તો કદી ભુલું બોલતા નથી પણ બધું સત્ય પણ કહેતા નથી. સીધા પ્રશ્નોને ઉડાવી દે છે. બોલવામાં દ્વિઅર્થી વાક્ય છળવાળા હોય છે, અને સાવચેતી સાથે બુદ્ધિશક્તિઓ પણ તીવ્ર હોય તો પોતાના વિચારો અને વચનો એટલા સંભાળથી પ્રદર્શિત કરે છે કે કંઈપણ સીધું સ્પષ્ટ કહેતા નથી અને તેથી સમજદાર ઉત્પન્ન કરે છે યશની અભિલાષાને લીધે નવા નવા પ્રસિદ્ધિના રસ્તાઓ શોધી કાઢે છે અને નવા નવા રંગ ઢંગ ઉભા કરે છે.

વૈશ્યવૃત્તિ કે ધનાભિલાષની અધિકતાને લીધે અર્થ સંબંધી વ્યવહારમાં અનેક પ્રપંચો ઉભા કરે છે અને અપ્રમાણિક તથા અસત્ય રીતે વર્તતાં વાર લગાડતા નથી. સાંસારિક લાગણી પ્રબળ હોવાથી કદાચ મિત્ર સબંધમાં જોડાય છે ખરા, પણ તેઓ ઘણે લાંબે વખતે, અને તે પણ અન્ત કરણની હાદ્રિક મૈત્રી કે સ્નેહ તો ધરાવતા નથી બધા દેજગાર સંબંધી સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ ઓળખીતાઓને પણ જણાવતા નથી. એટલુંજ નહીં પણ મિત્રમાં ગણાતા વર્ગથી પણ છુપી રાખે છે. નિખાલશ દીલથી પોતાની લાગણી પણ જાહેર કરતા નથી પણ પોતાના વિચાર અને વર્તનની અચોક્કસ છાપજ ખીજીઓના ઉપર પાડે છે. આત્મબળની ન્યુનતાને લીધે આવા પુરૂષો ઠગારા, છળ કપટની રમત રમનારા, લોકડીની ચાલ ચાલનારા, દહિ દુધમાં પગ રાખનારા, અને અવિશ્વસનીય હોય છે અને આ ઉપરાંત આત્મબળની ન્યુનતા સાથે જો ધનાભિલાષની પ્રબળ ઇચ્છાવાળા હોય તો ભુલ કે અસત્ય ભાષણ કરવામાં અને છેતરવા

પણ તત્પર થાય છે. તેમાં વળી સાવચેતીનું અવયવ સારી રીતે ખીલેલું હોય તો બહુજ અધા અને મનમાં બહુજ ઉંડા હોય છે. છુપી પોલીસનું કામ સાફ કરી શકે છે.

પૂર્ણ—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રભુ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ બહુ આત્મનિઘ્રહવાળા હોય છે. પણ સ્વભાવે ઉગ્ર હોય તો લાગણીઓ ખુલ્લી થતાં બહુજ પ્રબળતાથી પ્રદર્શિત કરે છે. ધનાભિલાષ અને સાવચેતીની અધિકતાથી અર્થ સંબંધી વિગતો બહાર પાડતા નથી. માનાપમાન અને ઉત્કર્ષની અભિલાષાથી લોકમતને વધારે અનુકુળ રહી વર્તે છે, અને લોકમાન્ય વિષયોનો પક્ષ કરે છે. આત્મબળ અધિક હોય તો સાચું બોલનાર અને પ્રમાણિકપણે વર્તનાર થઈ રહે છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ છુપું રાખવાની વૃત્તિ સાધારણપણે હોય છે તેઓ સાધારણ રીતે ઇન્દ્રિય નિઘ્રહવાળા હોય છે. પણ અગત્ય હોય ત્યારે નિઘ્રહ રાખી શકતા નથી અને આવા પ્રસંગમાં મન ખુલ્લું મુદી વર્તે છે.

શારીરબળની અધિકતા અને સ્વભાવની ઉગ્રતાને લીધે જો કે સામાન્ય રીતે સ્વભાવ હાથમાં રાખી રહે છે, તો પણ એકવાર ગુસ્સે થયા તો પછી એકદમ મિનઝ બોઈ બેસે છે અને પુર્ણ બેશથી ગુસ્સો પ્રદર્શિત કરે છે. સાવચેતીની અધિકતાથી ગુસ્સો કરતાં પહેલાં ભયનું કારણ તપાસી લે છે, પણ ઉગ્ર સ્વભાવવાળા અને બગડેલ હોઝરીવાળા તથા દમતા રોગી વ્યક્તિઓ સુક્તિપ્રયુક્તિ અને આત્મનિઘ્રહની કે ઇન્દ્રિય નિઘ્રહની ખાસ ખામીવાળા જણાય છે. કારણ તેઓનાથી વૃત્તિઓને વશમાં રાખી શકાતી નથી. સાધારણ રીતે આવા પુરૂષો ખુલ્લા વર્તનનાં, સરલ. નીઆલમ દીલના અને સત્યને ચાહનાર હોય છે. બહુ યુક્તિપ્રયુક્તિ કે પોલીસી વાપરતા નથી, અને વિચાર તથા વર્તનને ખુલ્લી રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. પણ સાવચેતીની અધિકતાને લીધે પ્રત્યેક કાર્યમાં ડહાપણ વાપરે છે. ધનાભિલાષ અને આત્મબળની અધિકતાને લીધે પ્રમાણિક હોય છે અને ખીનઓને પણ તેવાજ ધારે છે અને તેથી વિશ્વાસપાત્ર માનેલાં લોકોથી કેટલીકવાર ઠગાઈ પણ જાય છે. વ્યવહારમાં એકજ ભાવ અને એકવચનીપણાને વધારે પસંદ કરે છે. પણ ભાવ ઠરાવવાની માથાકુટને પસંદ કરતા નથી. મૈત્રીભાવની અધિકતાને લીધે મિત્રો પ્રત્યે હાર્દિક ભાવ ધરાવનાર અને નિખાલસ દીલના થઈ રહે છે.

આત્મબળ તથા શરીરબળની વિશેષતાથી, સત્યને ચાહનાર તથા સત્ય અને કડવા વચન કહેનાર નીવડે છે. નૈતિક શક્તિઓના પ્રાબલ્યને લીધે ઉચ્ચ પ્રકારની લાગણીઓ સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરે છે, અને સ્વશુભોથી સર્વત્ર આકર્ષક બની રહે છે. સદ્ભાવ અને સદ્વૃત્તિને, આવા પુરૂષો કંઈપણ નપડેલા રાખ્યા વગર પ્રદર્શિત કરે છે. હાવ-ભાવ અને દર્શન તથા નેત્રવકના વિકારથી મનોઅન્તર્ગત સર્વ ભાવોને સ્પષ્ટ પણે સ્વાભાવિક રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. સર્વ મનોભાવને પુર્ણ બળથી સમ્પુર્ણ રીતે અને સ્વતંત્રતાથી પ્રગટ કરે છે. બોલવામાં પણ સરલ અને છગબેદરહિત હોય છે. તેમજ આત્માના ગુણ દોષ પણ છુટથી જાહેર કરી શકે છે. પોતાના વેશ ભાવ અને વર્તનના સત્ય સ્વરૂપને છુપાવી ન રાખતાં જેવું હોય

તેવુંજ પ્રદર્શિત કરે છે. સ્વભાવની મૃદુતા અથવા સૌજન્યની અધિકતાથી આવા પુરૂષો સર્વત્ર પ્રશંસાને પામે છે. પણ સ્વભાવની કઠોરતાને લીધે તિસ્કૃત અને તિસ્કારવૃન્નિવાળા તથા સત્ય પણ અપ્રિયવકતા તરીકે હોય તેનાં કરતાં વધારે કઠોર જણાઈ આવે છે, જેથી લોકપ્રશંસાને પાત્ર બનતા નથી.

ન્યૂનતા—જેઓમાં આ વૃત્તિની ન્યૂનતા છે, તેઓ તદન નિખાલશ દિલના ખિલોરી કાચ જેવા સ્વભાવના હોય છે. જેવા હોય તેવા તરત દેખાઈ રહે છે. છદ્મ વૃત્તિને જરાપણ પસંદ કરતા નથી. ડોળી નથી હોતા પણ જે કંઈ કરે તેમાં સીધા સરળ અને છબ્બેદરહિત થઈ વર્તે છે. તેઓની મુખમુદ્રા તેઓના આત્માની અન્તર્ગત સર્વ હાલતો પ્રસિધ્ધપણે પ્રગટ કરે છે અને મનુષ્યોની અન્તર્ગત લાગણીઓને તરતજ અસર કરી શકે છે. કારણ કે તેઓ બોલવામાં દ્વિ-અર્થી હોતા નથી. પણ સ્પષ્ટ અને નિખાલસ દીલથી વર્તે છે. સાવચેતીની અધિકતાથી ક્રિયા કે કાર્ય કરવામાં સંભાળ લે છે પણ બોલવામાં બહુ સંભાળથી વર્તી શકતા નથી. પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર ખુલ્લા મનથી બોલે છે. પણ અન્ય બાબતોમાં ડહાપણથી વર્તે છે. આત્મબળની અધિકતા હોય તો ગમે ત્યાંથી પણ મત્યને ચાહે છે અને સેનાલક્ષી સ્વીકાર કરે છે, અને સત્યની ખાત્રી કરવા હમેશાં છુટથી તત્પર રહે છે. નોવૃત્તિઓને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓમાં નિખાલસ રીતે છુટથી વર્તવા દે છે. કંઈપણ પાવતા કે ઢાંકતા નથી. “*Are open and above-board in every thing.*”

ખીલવણી—આ ગોપનવૃત્તિ કે વચ્ચતાની ખીલવણી માટે આ વૃત્તિની ખામી-બાળા પુરૂષોએ નીચે પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર છે.

૧. ગોપનવૃત્તિની સ્વાભાવિક ખામી, સાવચેતી અને બુદ્ધિશક્તિથી પુરી પાડે.
૨. અગમચેતી અને યુક્તિ પ્રયુક્તિ રચવામાં બુદ્ધિની, વિચારદ્વારા વધારે મદદ લીઓ.
૩. અન્તર્ગત વિચારો તથા વૃત્તિઓને દાખતાં અને નિઝહમાં રાખતાં શીખો.
૪. જે કહો કે કરો તે પુર્ણ વિચાર અને વિવેક તથા ન્યાય બુદ્ધિયુક્ત હોય એ તપાસી કરવામાં ધ્યાન રાખો.
૫. સ્વાભાવિક વૃત્તિઓના વલણથી ન ઘસડાતાં નિઝહ રાખો.
૬. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં વિશ્વાસ રાખી છુટથી નહિં વર્તો.
૭. યુક્તિપ્રયુક્ત અને સંભાળ રાખવાની વૃત્તિ ધીમે ધીમે કેળવો.
૮. ખારીકાઈથી ત્રી પુરૂષોના સ્વાભાવિક વર્તનનું અવલોકન કરો.
૯. બોલવામાં પણ બહુજ નિઝહ રાખી જરૂર પડતુજ બોલો.
૧૦. નકામા તડાકા મારી મનને છુટ નહિં બનાવો.

- ૧૧ શુદ્ધ મનો દાનુ રી પ્રસિધ્ધ ડર્યા વગર અમુક કાલપયન્ત સેવન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધો અને તે પ્રમાણે આગ્રહ પુર્વક વર્તો એ એક જાતનું “મનોનિગ્રહ રૂપ” તપ છે
- ૧૨ જ્ઞાન્ત તપ જ્ઞમસ્તપ દમસ્તપ એ ઉપનિષદના વાક્યોપર ધ્યાન આપી, આવા પ્રકારના ઉત્તમ તપશ્ચરણુ આદરે
- ૧૩ અન્યના વૃતાન્તો સાલજો પણ ધારાશાસ્ત્રીની માફક જાતે મૈાન ધારણ કરે
- ૧૪ જે સત્ય જાણતા હો તે પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રસિધ્ધ કરવાની જરૂર નથી એ ધ્યાનમા રાખો
- ૧૫ દુ ક્રમા આચાર વિચાર વર્તન અને વાણીમા ઇન્દ્રિય નિગ્રહ રાખી વર્તો
વશે કૃત્વેન્દ્રિયગ્રામ સઘમ્યવમનસ્તથા ।
સર્વાન્સસાધયેદર્શનશિશ્વન્ યોગતસ્તનુમ્ ॥
- ૧૬ બાળકોની અદર આ વૃત્તિ ખીલવવા માટે નીચેની રમતો અને ઉપાયો ખાસ ધ્યાનમા રાખો

ચોપનવૃત્તિ	વશ્યતા
૧ આઘજો પાટો	૧ અમુક ખાવાના પદાર્થો દર્શાવી ચોકસ વખતે માગવાનું કહે
૨ ભુલ ભુલવણી	૨ અમુક કાર્ય કર્યા પછી અને નિમેષે વખતેજ રમકડા આદિ માધને
૩ અડ અડમણી	રમવા આપે
૪ અટાપટા (જરીવજરી)	૩ પ્રત્યેક રમત અને નિયમમા તેઓ નીતિ અને ન્યાયથી વર્તે એ
૫ સતા કુકડી	ધ્યાનમા રાખો
૬ ચડ બીચુ	

નિમલ-આ વૃત્તિના અતિયોગને પન્હિયામે ઘણા તુકશાન થાય છે માટે તેજ પ્રસંગમા સત્ય સરલ અને સીધા માર્ગને જલદી અહણુ કરતા રીતો નીખાવશ દીલથી વર્તો શકશીલ નહિ બનો વિશ્વાસ વૃત્તિને કેળવો, મનુષ્યોમા અવિશ્વાસ રાખી હુ ગહેવા કરતા, છેતરાણુ એ માફ છે નોકર ચાકર કે છોકરાઓમા કદાપિ અવિશ્વાસ નહિ રાખો તેમને પ્રમાણીક અમલ હમેશા તેઓની આથે વર્તો તેઓ પચનપર વિશ્વાસ ગખો

નં. ૬, ઉદ્યોગ અથવા કાર્યશક્તિ

અને

ક્રોધ-વિનાશકૃત્તિ કે સંહારેચ્છા.

Execution and Destructiveness.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, વિવરણ અને ઉપયોગ આદિ.

ઉદ્યોગ—વિનાશકૃત્તિ, સંહારેચ્છા, કાર્યખરવાવવાની વૃત્તિ, સખ્તાઈ, હુમલો વાની વૃત્તિ, ઉદ્ધતાઈ વાપરવાની જ્ઞતિ, ક્રોધરતા-ફાડવા ચીરવાની વૃત્તિ, લાંગવા ડવા ની વૃત્તિ, દુઃખી કરવાની કે ચીડાવવાની વૃત્તિ, સહનશીલતા અને વૈરવૃત્તિ, ત્યાદિ ભાવો, આ એકજ વૃત્તિદ્વારા પ્રગટ થાય છે અને અનુભવાય છે.

સ્થાના—સંયોગ અને વિયોગ—સૃષ્ટિ અને વિનાશ, એ કુદરતનો નિયમ છે. જે વસ્તુ અથવા પદાર્થ સંયોગજન્ય છે, તે સર્વનો અમુક કાળે વિયોગ તો અવશ્ય થાનોજ છે. એ એક સૃષ્ટિનો અચલ નિયમ છે. જન્મ અને મરણ પ્રત્યેક વસ્તુને ટે નિયત થયેલ છે. મૃત્યુ અથવા વિનાશ એ પાર્થિવ પદાર્થોનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે.

મરણં મકૃતિ : શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે પુષ્પે ॥

સમગ્ર ભુમંડળ અને વિશ્વના સમગ્ર પ્રદેશોમાં વ્યાપી રહેલી પ્રકૃતિનો એ સ્વાભાવિક ધર્મ છે, કે આવિર્ભાવ તિરોભાવને વશ થઈ વર્તવું. ફેરફાર એ કુદરતનો નિયમ છે અને કુદરતનો આ મહાન નિયમ મનુષ્યને પણ લાગુ પડે છે, અને શા ટે લાગુ નહિ પડવો ભેદ? દુનિયાની અંદર પેદા થયેલ પ્રત્યેક વસ્તુ હમેશ માટે તેવીને તેવીજ દશામાંજ રહેતી હોત તો તેમાં ખીલકુલ આનંદજ રહેત નહિ ત્યેક વસ્તુ સુખ આપવા માટે સર્જાયેલ છે. દુઃખ, કલેશ અને કષ્ટ આપવા માટે હિ. જ્યાં સુધી આપણે કુદરતના નિયમોને અનુકુળ રહી વર્તતાં નથી, ત્યાં સુધી ખ મળતુંજ નથી. ઉલટું કુદરતના નિયમોને તોડવાથી દુઃખ પેદા થાય છે. જે આપણા પોતાના સુખ માટે જરૂરનુંજ છે, એમ વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

ભુમીને ખેડીને મનુષ્યના ઉપયોગ માટે તૈયાર કરવા માટે અસંખ્ય પ્રકારના કાર્યોનો વિનાશ કરવાની, ખસેડવાની કે પ્રતિકાર કરવાની મનુષ્યને જરૂર પડે છે. જે

પ્રદેશમાં મનુષ્યો વસતાં નથી, ત્યાં ઝાડ પાન વૃક્ષ વનસ્પતિ કે પહાડ અને પથ્થર તથા જંગલી પ્રાણીઓ વિગેરે નિરાસ કરી રહે છે. પણ મનુષ્યનું આગમન ધવાની સાથે તે ઝાડ પાનનો વિનાશ કરી ભૂમીને ખેડવા માટે સ્વચ્છ સરસ અને લાયક બનાવે છે. લાકડાંઓનો બજાર પણ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પશુ પ્રાણીઓને ત્યાંથી ભાગી અન્ય સ્થળે ભરાવાની જરૂર પડે છે અને કદાચ સામા થાય તો મોતને શરૂ થવું પડે છે. પથ્થર પહાડ ટેકરા વિગેરે અડચણો પોતાની આવશ્યકતાનુસાર દૂર કરી મનુષ્ય પોતાને અનુકુળ નિવાસનું સ્થાન બનાવે છે. આવા આવા અનેક પ્રકારની સહાયકતા કે વિનાશક અડચણોને દૂર કરનાર કે ટાળનાર કાર્યો મહેનત ખર્ચ અને આશ્ચર્ય કરવાની મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં પ્રત્યેક પ્રસંગે જરૂર પડે છે જીવિતના અનેક પ્રકારના કલહો, આક્રમો, મુશીબતો અને અડચણો સામે ધવાની અને સામે થઈ ટકી રહેવાની જરૂર પડે છે આવા આવા અનેક પ્રકારના પ્રત્યવરોધક કાર્યો કરવા માટે પણ મનુષ્યની અદ્દર એક પ્રકારની સ્વભાવિક શક્તિ અને તેને પ્રગટ કરનાર મસ્તિષ્કમાં તેવું અવયવ પણ આપવામાં આવેલ છે જેનાર કે વાડીની અદ્દર જોરાક માટે પેદા થયેલ પાકને પણ પોતાના જીવન નિર્વાહાર્ય સરક્ષિત-રાખી પકવ થયે જોરાક માટે ઉપયોગ કરી પ્રકારાન્તરે પણ વિનાશ કરવાની અનેક રીતે જરૂર પડે છે. આવા અનેક પ્રકારના કાર્યો, ઉપર દર્શાવેલ શક્તિ દ્વારા પ્રતિક્ષણ થાય છે, જેને અને વિનાશકશક્તિ અથવા સંહારેચ્છા કે કાર્ય બર લાવવાની શક્તિ અથવા ઉદ્યોગ એ નામથી આ પ્રકરણમાં નિદર્શન કરવામાં આવેલ છે.

અર્થ પ્રકારના અધિકાર, સત્તા કે કાયદા અને હુકમો પાછળ, ગુપ્ત રીતે કાર્ય કરનાર અને બાળ આપનાર મુખ્ય સત્તા, આ સહારક કે વિનાશક શક્તિની જ છે.

રાજ્યઆજ્ઞા, ધર્મઆજ્ઞા કે મનુષ્યકૃત કે ઈશ્વરકૃત કાયદા સર્વત્ર ઉપરોક્ત નિષ્પાન્તની જ પુષ્ટી કરી રહ્યા છે અને હુકમ રૂપે કહે છે કે “આ કાર્ય કરો. નહિ તો શિક્ષા કરવામાં આવશે” “ખુન કરશો તો ફાંસીએ લટકાવવામાં આવશે” “ચોરી કરશો તો દંડ થશે અને જેલમાં જવું પડશે” નિયમ કરતાં અધીક ખાશે તો તરત પેટમાં દુખવા રૂપ કુદરતી સત્તાથી શીક્ષા થશે” અનીતિથી વર્તશો તો આત્માની અધોગતિને પામશો” આવા આવા અનેક દ્રષ્ટાન્તો માત્ર એજ દર્શાવી રહ્યા છે કે સર્વ પ્રકારની સત્તા કાયદા કે હુકમ પાછળ પ્રબળપણે કામ કરી રહેલ અને મનુષ્ય તેમજ પ્રાણી વર્ગને નિયમિત રીતે ચલાવી રહેલ, એવી કોઈ એક પ્રબળ સત્તા છે, જેને અમે વિનાશકવૃત્તિ કે કાર્ય બરલાવવાની વૃત્તિ કહીએ છીએ. શિક્ષા દંડ કે સજા વિના, કાયદાના નિયમોને સંસ્થાપિત અને સુરક્ષિત સમવાયો બીજો કયો ઉત્તમ પ્રકાર છે? કોઈજ નહિ. પણ એ બધું શિક્ષા કે સજાઆત્મક કાર્ય, આ વિનાશકવૃત્તિદ્વારાજ થઈ રહ્યું છે. કુદરત તેમજ મનુષ્યો એક સરખી રીતે પોતા પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં આ શક્તિનો ઉપયોગ પ્રતિક્ષણ કરીજ રહેલા છે. તેના વિના એકપણ કાર્ય કદાપી થઈ શકતું નથી. સમ્પૂર્ણ વિશ્વ કે તેની અદ્દરના મનુ

પ્રાણી પશુ વર્ગ અને કુદરત પણ ઇશ્વરી નિયમાનુકુળ હુમેશાં વર્તિ રહેલ છે. કાયદા કે નિયમ વિના કુદરત તેમજ મનુષ્ય કદાપી જીવી શકતાં નથી, એ તદ્દન ખરું છે, પણ વિનાશકવૃત્તિ કે કાર્યખરલાવવાની શક્તિ એ બધા નિયમો કે કાયદાઓને અમલમાં મુકવાની સવોત્તમ શક્તિ છે.

આ શક્તિનો ઉપયોગ.

૧. ખાનપાનના પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરી, પેદા કરી, સુરક્ષિતપણે રાખવામાં આ શક્તિની જરૂર પડે છે.
૨. તેઓનો ઉપયોગ કરવામાં આપણે એજ શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.
૩. લય અને ત્રાસદાયક જન્તુ કે પ્રાણીવર્ગથી કરવામાં આવતી આત્મરક્ષા પણ એ શક્તિના પ્રતાપથીજ થાય છે.
૪. ભાવી દુઃખથી બચવા માટે વર્તમાનમાં કેટલાક દુઃખો અને મુશીબતો સહન કરવા તત્પર થઈએ છીએ તે પણ આજ શક્તિનું કાર્ય છે.
૫. સહેલ અથવા બગડેલ શરીરના અવયવોને પણ કાપી દુર કરવાની જરૂર જણાતાં તેમ કરીએ છીએ એ પણ આ શક્તિનુંજ કાર્ય છે.
૬. કાપકુપ કરનાર ડાક્ટરોનો અને ઓપરેશન કરાવનાર રોગીઓની પ્રવૃત્તિ અને ઈચ્છા આવી કાપકુપને પરિણામે મુખ પ્રાપ્ત કરવા તરફજ હોય છે. અર્થાત્ સુખેચ્છાના મુખ્ય હેતુથીજ વાઢકાપ કે અવયવનો વિનાશ ઈચ્છાપૂર્વક કરાવવામાં આવે છે એ તદ્દન સુસ્પષ્ટજ છે. આવું ઉપયોગી કાર્ય પણ વિનાશકવૃત્તિના અસ્તિત્વ વિના થઈ શકતું નથી.
૭. મહાન લડાઈઓ, ઝગડાઓ અને કાપાકાપીઓ પણ આવીજ રીતે પ્રકારાન્તરે અનેક પ્રકારના કીંમતી ઉપદેશોજ આપવાનું કાર્ય સારે છે, કે જેનો અનુભવ લઈ ભાવી મનુષ્યગણ મુખપૂર્વક વસવા શક્તિમાન થાય છે.
૮. અનુચિત કાર્ય માટે દુઃખ આપતું એ કુદરતનો નિયમ છે, અને તેને પરિણામે આપણે દુઃખનું કારણ જાણતાં તથા ભાવી દુઃખોથી બચતાં શીખીએ, એ કુદરતનો મહાન ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ છે. અન્યના દુઃખાનુભવના અવલોકન દ્વારા પણ અનેક વ્યક્તિઓ પોતાના જીવન સુધારી લે છે, અને સુધારી શકે છે.
પણ કુદરતી દુઃખોનો અનુભવ કરવા માટે જીવન ધારણ કરી દુઃખો સહન કરવાની જરૂર પડે છે. જે આપણે આ શક્તિદ્વારાજ સહન કરવા શક્તિમાન થઈએ છીએ.
૯. દુનીયામાં લય, શોક અને દુઃખના સહુજ ખનાવો પ્રતિદિન ખનતા રહે છે. આધિભૌતિક અર્થાત્ શારીરિક, આધિદૈવિક અર્થાત્ પ્રાકૃતિક અને આધ્યાત્મિક અર્થાત્ માનસિક ત્રણ પ્રકારના દુઃખો દુનીયા હુમેશાં સહન કરી

રહેલ છે. કોઈનો ખાપ મરી જાય છે, કોઈ આંધળો હોય છે. કોઈ દુરાચરણી કે ગાંડો હોય છે. તો કોઈ ગરીબ હાલતમાં સળડતો હોય છે. કોઈને ખાવાનું જ નથી મળતું, તો કોઈમાં અછલ નહિ હોવાથી સર્વત્ર તિરસ્કૃત થાય છે. કોઈનો ઘણી દારૂડીઓ હોય છે, તો કોઈની સ્ત્રી વ્યભિચારી હોય છે. કોઈ સ્ત્રી સતિ હોય છે, તો તેનો ઘણી કુલક્ષણો અને દુષ્ટ હોય છે. કોઈ અકાળે વિધવા થાય છે, તો કોઈ બાળકો નાની ઉંમરમાં અનાથ હાલતને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈનું ઘરખાર બળી જવાથી તદ્દન નિરાધાર થઈ રહે છે. તો કોઈ દ્રેષ, વૈર અને રાજાદિ પરિતાપોથી અથવા અનેક રોગોથી પીડાતા હોય છે. આવા આવા અનેક પ્રકારના દુઃખોથી દુનીયા સંતપ્ત છે, આ વાત ખરી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ આવા દુઃખોથી બચવા નિરંતર પ્રયાસ કરી રહેલ છે, અને કરવો જ નોંધ્યો. જો કે દુઃખ અને દારિદ્ર્યથી ગભરાઈ જઈ જીવન ત્યાગ કરનાર લોકો પણ કેટલીકવાર જોવામાં આવે છે, પણ તે ખરેખર ધિક્કારપાત્ર છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની સર્વ આત્મશક્તિઓથી દુઃખ, દર્દ અને મમઝ પ્રકારની આપત્તિઓની સામે ધર્મ શીખવાની અત્યંત જરૂર છે; ત્યારે મનુષ્યની અંદર રહેલી આ શક્તિ સર્વ પ્રાણીમાત્રને તે પ્રમાણે વર્તતાં શીખવે છે, એ એનું મહાન ઉપયોગી કાર્ય છે. એટલા માટે એ શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં—

૧. દુઃખથી કદી ગભરાઓ નહિ.
૨. હમેશાં દુઃખોનો પ્રતિકાર કરવા તત્પર થાઓ.
૩. મુશીબતોને મહત્વનું સ્વરૂપ આપી ગભરાઓ નહિ.
૪. મુઘ્ઘસ્ત્ર સમેઘ્ઘ્ત્વાં લામાલામો જયાજર્યા ॥
તતો યુદ્ધાય યુદ્ધૈવ નૈવં પાપમવાપ્સ્યાસિ ॥

ગીતાના આ મહાન સિદ્ધાન્તને યથાવત સમજી જીવનસંગ્રામને યથાવત આરંભી, અન્ત પર્યન્ત નિજાવી રાખો.

૫. હમેશાં બહાદુર, સહનશીલ, તિતિક્ષાયુક્ત, તપસ્વી, ધૈર્યવાન થઈ, જીવનના અસ્તોદય કે મુખદુઃખોનો અનુભવ કરી, અનુભવી, હહાપણુયુક્ત, ભુખ શાળી અને વિનીત બનો.
૬. બાળશુદ્ધિ બચ્ચાંઓની માફક જીવનસંગ્રામમાં કદી પણ ગભરાઓ નહિ.
૭. જીવનસંગ્રામમાં આ કુલોગ કે વિનાશક શક્તિનો આટલો મહત્વયુક્ત પ્રભાવ સમજી તદ્દનુસાર વર્તવા માટે વાચક બન્ધુ! તારા આત્માને હમેશાં તત્પર બનાવ.
૮. નિષ્કારણ વૈર, લશર્ક કે યુદ્ધપ્રવૃત્તિ અને તેનાં અમંઘ્ય, અસલ અને અકલ્પ્ય દુઃખો અને કુસ્તાઓ, આ વૃત્તિના દુરૂપયોગનું જ મહા ભયંકર પરીણામ છે. આવા પ્રકારની કુરતા, નિષ્કુરતા અને નિર્દયતાનો સર્વદેશ

અને સવ કાળના લોકોનો મનુષ્ય જાતિનો ઇતિહાસ આ જાળતની પુરતી સાખીતિ ભયંકર રૂપે આપે છે.

૯. સવ પ્રકારના કહેવાતા ધર્મયુધ્ધો, દ્રેષ અને વૈરભુદ્ધિથી થતાં ખુનો, ખાન-પાનની વૃત્તિ કે જીવ્હાના સ્વાદને તૃપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવતી અનેક પ્રાણીઓની નિર્થક હિંસા કે લધ, અને આત્મઘાત અને ધર્ષારૂપી આગ પણ આ વૃત્તિના મિથ્યાયોગતું પરીણામ છે.

૧૦. મરણીયા થઇ અન્યના દુઃખોની કે પ્રાણોની પરવા કર્યા વગર લુટફાટ ચલાવનારા લુટારાઓ, હરામખોરા, કે ધાડપાકુઓ પણ આ વૃત્તિના અતિ પ્રબળ પ્રમાણતું કે જિઝ સ્વરૂપનુંજ કાર્ય છે. આવા લોકોને ઠાર કરીને નિર્મૂળ કરવાં એ પણ એક આ સંહારકવૃત્તિની ખાસ ફરજ છે. કાર્ય માત્રની શુભાશુભ, યોગ્યાયોગ્ય કે ધર્મ અથવા અધર્મયુક્ત પ્રવૃત્તિના નિષ્ફળનો આધાર તેના ઉદ્દેશ પરજ સમાયેલ છે.

ટુંકમાં આ સંહારકશકિતનું કાર્ય, જીવનની પ્રગતિમાં અવરોધ કરતા કારણોને હુર કરવાનું, પ્રતિબાધક પદાર્થો કે પ્રાણીઓનો નાશ કરવાનું અને જીવન ટકાવી રાખવા માટેનાં અન્તિમ અને અગત્યના તાત્કાલીક ઉપાયો શોધવાનું તથા કામે લગાડવાનું છે. મનુષ્યની અંદર આ વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે. તેના યથાયોગ્ય કાયમાં અનેક પ્રકારના લાલો સમાયેલ છે, અને મિથ્યાયોગ તથા અતિયોગથી અનેક પ્રકારના નુકશાન, ખરાબી, દુઃખ, સંકટો અને વિનાશકારક પરીણામોની ભયંકર પરંપરા જન્મ પામે છે.

યથાયોગ્ય નિશ્ચય કરી પ્રાણીમાત્રનાં સુખ અને શાન્તિ માટે આ વૃત્તિને કેવી રીતે ઉપયોગી બનાવવી, એ યથાવત્ જાણવાની મનુષ્ય માત્રની કેટલી મોટી આવશ્યકતા છે, એ સ્પષ્ટ બતાવે છે.

શોધ—આ વૃત્તિના સ્થાનની શોધ ડા. ગોલે કરી હતી. તેણે પ્રથમ આ શક્તિના અવયવને “ઘાતકવૃત્તિ કે ખૂનીવૃત્તિ” એવું નામ આપેલ હતું, કારણ ખૂની પુરૂષો અને આત્મઘાતીઓનાં માથાં તપાસતાં તેને એ સ્પષ્ટ જણાયું હતું. ડા. ગોલે આ શક્તિની શોધના સંબંધમાં લખતાં જણાવે છે કે:—

“The skull of a parricide was once sent to me, which I laid aside, thinking it could be of no possible use to me, and shortly after, that of a highway robber who had added many murders to his robberies. I frequently examined both side by side, and noticed every time that though they differed greatly in other respects, yet that both swelled out, prominently right over the external opening of the ear, I could not consider this great development common to two murderers merely accidental. On comparing the development of carnivorous animals with frugiferous, I found carnivorous heads like those of the murderers and asked myself if there could possibly be any relation to kill? The idea at first was revolting, yet I knew no law but truth”

વામાં આવી મેં અનેકવાર આ બન્ને જોપરીને પાસે પાસે રાખી નિરીક્ષણ કર્યું, અં માહુમ પડ્યું કે તે બન્નેમાં અનેક પ્રકારના ભેદ હતા, પણ કાનના ઉપરના બાહ્ય ભાગની બરાબર ઉપર બન્ને જોપરી સરખી રીતે ઉપસેલી હતી. બન્ને જોપરીના આ સમાનતાને હું આકસ્મિક કે નિષ્કારણ તો નજ કદવી શક્યો. વળી શાકફલાહાર અને માંસાહારી પ્રાણીઓની સરખામણી કરતાં મને સ્પષ્ટ જણાયું હતું કે માંસાહારી પ્રાણીઓની જોપરી ખુની માણસની જોપરીની માપકજ સંવૃધ્ધ થયેલી હોય છે આથી મેં માગ મનમાં જ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કર્યો કે આવા પ્રકારની જોપરી અં સંહારકવૃત્તિને કઈ સબધ હોવાનો સભવ છે ખરો ? પ્રથમ તો આ વિચાર તદ્દ અન્યથા પેદા કરનાર જણાયો, પણ આખરે સત્ય સિધ્ધાન્ત પ્રગટ થયો-અવગ જયો.

૩૦ ગોલ

“ ૩૧. ગોલની આ શક્તિના અસ્તિત્વની સાબિતિઓ તદ્દન સ્પષ્ટજ છે. માં બધાં અવલોકન પણ એ બાબતને પુષ્ટ કરે છે. દ્રષ્ટાન્ત તરીકે-પીટસબર્ગ ખાં વ્યાખ્યાન આપતી વખતે એક ડાકટરે દરખાસ્ત મુકી કે તેની પાસેની જોપરી માં જાહેર રીતે તપાસવી મેં બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રાખવાની માંગણી કરી, કારણ હું ગત દિવસ મુસાફરી કરી રહ્યો હતો, અને લાંબા વ્યાખ્યાનથી શક્તિ થયો હતો તેણે કહ્યું તમે આવી પરીક્ષાથી ડરો છો. તેથી મેં કહ્યું ચાલો લાવો જોપરી અને તેણે મોકલી આપી. મેં “ એ જોપરી ધનલોભથી ખુન કરનાર માણસની છે, એમ જાહેર કર્યું, અને તેના ધનાભિલાષ, લુચ્ચાઈ, સંહારકશક્તિ અને કામવાદના અવયવોનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું, અને જણાવ્યું કે તે મનુષ્યમાં નૈતિક બળ કે નિઝહુની ન્યૂનતા હતી. તેનું વર્તન મારા જાહેર વર્ણનને બરાબર મળ્યું અને બંધખેસ્તું નીવડ્યું. જાનેસવીલે (જોસ્ટન) અને બીજા અનેક જગ્યાએ આવા મારા પ્રયોગો આ શક્તિ કે વૃત્તિની તથા તેના સુવ્યવસ્થિ સ્થાનની જ મંજૂર સાબિતિ આપે છે. ”

૩૦ ફેબ્રુઆરી.

વાચિક હિંસા છે. હાથ કે કોઈ ભતના હથીયાર સહિત મારામારી કરવી, એ આ ક્રેતનું શારીરિક કાર્ય છે. જેઓમાં આ શક્તિ પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ દમ ગુસ્સે થઈ જનાર, દ્વેષીલા કે ખારીલા હોય છે. આવા પુરુષો નિઃશંક ઘડ મંદ ખાઈ શકે છે, જ્યારે જેઓમાં એ શક્તિની ન્યૂનતા હોય છે, તેઓને મોગદં રૂઢતાં બધું વૃત્તાન્ત કહી દે છે.

વિવરણ—જેઓમાં આ શક્તિ તેના પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ એકદમ સે ધઇ ભય છે, અને જ્યારે પૂર્ણરૂપ કે ભેશમાં હોય છે ત્યારે બળાતકારે હુમલો તાત્પર થાય છે. શૌર્યશક્તિની પ્રાધાન્યતાથી અયુક્ત હોય તો ઉશ્કેરાયેલ સિંહની ફક વર્તે છે, અને મુશીબતો અને જીવના ભોખમે જીવસંટોસટની લડાઈમાં પણ ૧ પડે છે જે કોઈ મુશીબતો કે અડચણો વચમાં આવે તેને ફાડી, તોડી, ચીરી બે છે, અને વિનાશ કરે છે. તેઓ સ્વભાવે કઠોર, સખ્ત, કરડા, અને દ્વેષાગ્નિથી દિઠ બળતા ધુંધવાતા લાકડા સમાન હોય છે. આવા પુરુષોએ ખુશમિજન વૃત્તિને ધવવાની જરૂર છે.

દ્રઢતા અને શૌર્યની પૂર્ણતાથી અને યશ કે કીર્તિની સાધારણ અભિલાષાને ધે ગુસ્સે થાય ત્યારે આવા પુરુષો ધિક્કારયુક્ત, નિંદક અને હરીફને ગમે તે કારે હુમેશાં હંકારવાની વૃત્તિયુક્ત હોય છે, અને જરૂરીઆત કરતાં પણ અધિક દ્વેસ કરી ભય છે. બોલવામાં પણ કટુ, કર્ણકટોર અને કર્કશ હોય છે. બુધ્ધિશક્તિની પ્રબળતાથી બુધ્ધિબળનો અતિ પ્રબળપણે સંહારકવૃત્તિની પુષ્ટિમાં ઉપયોગ છે. આવા પુરુષોએ તર્ક અને સમજશક્તિનો તથા નૈતિક વૃત્તિઓનો ઉપયોગ હારકશક્તિના કાર્યને બુધ્ધિપૂર્વક રોકવા માટે કરવો ઘટે છે, અને ગુસ્સાના બિચ મને રોકી શાન્ત, નમ્ર અને મૃદુતાને ખીલવવા પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

દ્રઢતાના પ્રાબલ્યથી અસાધારણ ધૈર્યયુક્ત અને “~~વૃત્તિવાળા~~ ~~સ્થાન્ત ગમનમ્~~” વૃત્તિવાળા હોય છે. વૈશ્યવૃત્તિ અને આત્મનિષ્ઠાની પ્રબળતાથી ક દમડીનું પણ લેણું જતું કરતા નથી. પછી ભલે દમડી મેળવવા જતાં તેથી મલ્લ ખર્ચ કરવાની જરૂર પડે. ખીસાપર કાપ મુકનારના ખરેખર દ્વેષી ધમ્મ રહે. યશ અને કીર્તિની અભિલાષા તથા શૌર્યશક્તિની અધિકતાને લીધે આવા રૂપોના આચાર વિચાર કે વર્તનમાં કોઈ દોષારોપણ કરે કે કોઈ પણ રીતે જરા બુ અપકીર્તિ કે નિંદા કરે તો તેના એકદમ શત્રુ થઈ બેસે છે. સ્વમાનને બળવી ખવાની વૃત્તિથી પણ આ વૃત્તિ પ્રવર્તે છે. મૈત્રીલાવની પ્રબળતાથી મિત્ર તરફ દ્વેસ થાય તો હુમેશાને માટેજ ગુસ્સાપૂર્ણ ધમ્મ રહે છે. દયા અને આત્મનિષ્ઠાની પ્રબળતાથી દયા દર્શાવતી વખતે વાણી તથા વર્તનની કઠોરતા દર્શાવે છે. (મુખર્ધના ધીયા જ્ઞાતિના એક મુપ્રસિધ્ધ શેઠ ચત્રભુજ મોરારજીમાં આવું ખાસ લક્ષણ હતું. સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે.).

વકતૃત્વશક્તિ અને તુલનાશક્તિની પ્રબળતાને લીધે દુશ્મનોપર અતિ કઠોર ને કર્કશ વચનોનો સખ્ત પ્રહાર કરવામાં કાંઈ કચાશ રાખતા નથી. સૌન્દર્ય

પ્રેમની પ્રબળતાથી બોલવામાં અને મુખમુદ્રાદ્વારા ગુસ્સો પ્રગટ કરવામાં એવા તો ચપલ અને ચાલાક હોય છે તથા વ્યંગ લાવામાં એવા તો સખત આશ્વેષો કે મેણા ટોણા મારે છે કે સાંભળનારનું હૃદયજ ચીરાઈ જાય. આવા પુરુષો વાક્યાણુના તીક્ષ્ણ પ્રહારથી સાંભળનારના હૃદયને વિદીર્ણ કરી નાખે છે. આવા પુરુષોએ ગુસ્સાના પ્રસંગોથી જેમ બને તેમ બચતા રહેવું જોઈએ, તથા કોઈ પણ જાતની ટીકા કરતાં મન અને જીભને એકદમ નિગ્રહમાં રાખતાં શીખવું ઘટે છે.

ઉપર પ્રમાણે અન્યાન્ય વૃત્તિઓનાં સંયોગદ્વારા અને ન્યૂનાધિક પ્રબળતાના પ્રમાણમાં આ મહારકવૃત્તિનું અનેક પ્રકારનું કાર્ય જોવામાં આવે છે. જેમકે—

પશુવૃત્તિઓની પ્રબળતાથી મનુષ્ય પશુવૃત્તિઓને આધીન થઈ વર્તે છે. નૈતિક વૃત્તિઓની પ્રબળતાથી નૈતિક વિષયોની સરક્ષામાં તેજ વિનાશકવૃત્તિનો ઉપયોગ કરે છે. બુદ્ધિશક્તિની પ્રબળતાથી મનોમગ્ન અને બુદ્ધિશક્તિઓની અધિક તીવ્રતા કે પ્રબળતા દર્શાવવા પૂર્ણ ખંતથી અને આગ્રહથી પ્રવર્તે છે. પણ શૌર્યશક્તિની ખામીવાળા પુરુષો સાધારણ અવસ્થામાં તો શાન્ત જણાય છે, પણ પ્રમગે એકદમ ગુસ્સાચુકત અને સખ્ત સ્વભાવના જણાઈ આવે છે ને વિજયવન્ત થવાની ખાત્રી થયેજ સખ્તઈથી હુમલો કરે છે. સ્વમાનની ન્યૂનતાવાળા પોતા કરતાં અન્યના રક્ષણ માટે આ વૃત્તિનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે સાવધતાની પ્રબળતા અને શૌર્યની સાધારણ હાદ તમાં બનતા સુધી ગુસ્સે ઘતા નથી, બળકતા નથી, પણ જો જરૂર જણાય તો એક દમ ગુસ્સે ઘઈ જાય છે, અને તે વખતે તદન હૃદ યોગંગી જાય છે.

સુરકેલી ન હોય ત્યાં પણ સુશીખતતા ટુંગરો કડપે છે રજતું ગજ કરી બેમે છે. કીડીનો કુંજર કરી બેમે છે, અને આવા સંભોગોમાં બે આશાની ન્યૂનતા હોય તો તદ્દન નિર્માલ્યજ નિવડે છે.

પણ આશા, દ્રઢતા, સ્વમાન, અને શૌર્યાદિ ગુણની પ્રબળતાવાળા પુરૂષો તથા સંહારકશક્તિની સામાન્ય સ્થિતિવાળા પુરૂષો ખંત, આગ્રહ અને શાન્તવૃત્તિથી ઘણા સ્પર્શ કાર્યો વગર સાહસે કરી શકે છે, અને પાર પાડી શકે છે; અને એ ઉપરાંત પણ બે બુદ્ધિશક્તિઓ અને નૈતિકવૃત્તિઓ પણ પૂર્ણ પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય તો બહુજ સુંદર નમ્ર અને લલા સ્વભાવના હોય છે. પણ ગરીબડા નિર્માલ્ય, કે મુદ્દાલ હોતા નથી. આવા પુરૂષો આસપાસના સમુદાય અને મિત્ર-વર્ગમાં બહુજ સારી અને સુખપ્રદ અસર કરે છે. જીવિત હાલતમાં તેઓની યથાર્થ કદર કદી થઈ શકતી નથી. તેઓની ખરી કિંમત અને યોગ્યતા તેઓનાં મૃત્યુબાદ જણાઈ આવે છે. આવા પુરૂષોનાં મૃત્યુથી રનેહી સળંધી અને સહવાસમાં આવનાર સર્વ કોઈ સ્ત્રી પુરૂષો શોકગ્રસ્ત થાય છે.

જેઓમાં આ કાર્યશક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, અને નૈતિકશક્તિઓનું પ્રાબલ્ય કે પૂર્ણતા હોય છે, તેઓ અતિ નમ્ર સ્વભાવના અને આ દુનીઆના દુઃખો કે દુષ્ટતાઓને સહન કરવામાં કે પ્રતિકાર કરવામાં તદ્દન અશક્ત જણાય છે. દુનીયાની વિટંબણાઓ સહન કરી શકતા નથી. તેમ કોઈને દુઃખી હાલતમાં બોધ શકતા નથી, જુસ્સો કે ગુસ્સો પણ એટલો બધો ન્યૂન હોય છે કે તેવી હાલતમાં આવા સ્વભાવવાળા વ્યક્તિને બોધ હાસ્યપ્રવૃત્તિ થાય છે. આવા પુરૂષોએ સહનશીલપણું કઠોરતા અને શૌર્ય તથા તિતીક્ષ્ણ આદિ ગુણો કેળવવાની ખાસ જરૂર છે.

૯. અમળા, દીન કે અનાધની દુ.ખી દશાના નિવારણાર્થ અને સહાયતાધ અથવા સરક્ષાર્થ ક્રોધ, રૂઝા, સાહસ, હિમ્મત, ધૈર્ય આદિ ગુણોનો ઉપયોગ કરવાનું ખાસ ધ્યાનમા રાખો.

૧૦. સાધારણ જનસમાજને સામાન્ય રીતે દુ.ખદાયક રૂઢી, રીવાજો કે કાયદાઓ તથા જનસમાજનાં હિતને નુકશાન કરતા કારણોની સામે થાઓ. દ્રવ્યાન્ત તરીકે બાળલગ્ન, વિધવાવપન, વૃધ્ધલગ્ન, વ્યભિચાર, બળાત્કાર, ધર્મગુરુઓના અનાચાર, ધર્મને નામે થતી હિંમ્મત, ધર્મસ્થાનો કે ધાર્મિક ધનનો થતો દુરુપયોગ, દેવ અને દેવીઓના નામે થતો પ્રાણીઓનો વધ, અને ધર્મને નામે ચાલતી અનેક પ્રકારની ઠગવિદ્યા, આદિ કુરીવાજોનો બળ અને હિમ્મત પુર્વક પ્રતિકાર કરો.

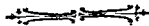
૧૧. ધાર્મિક અને નૈતિક સંવાદ કે વાદવિવાદ કરવાની વૃત્તિને પણ ખીલવો.

૧૨. વ્યાયામ દ્વારા શારીરબળની ખીલવણીના સર્વ ઉપાયો કામે લગાડો. કસરત, કુસ્તી, દડ, સુઘળ, બેકક, દોડવા, તરવા, કુદવા અને નાચવા, વિગેરેની હરીફાઈ વાળાં અને ઉત્કૃષ્ટ કે ઉચ્ચેરનાર અને ખુટખોલ કે હોકી જેવી બહાદુર દુર્ગા મેટમા લાગ લેતા જાઓ. આ મૈથી છેલ્લી પણ અત્યંત અગત્યની સુચના છે ખાસ કરી આર્યોવર્તના—હિંદુસ્થાનના સમગ્ર બાળ યુવાન તેમજ મધ્યમ અને વૃધ્ધવસ્થાના પુરુષોએ આ શક્તિ ખીલવવાના સર્વ પ્રયત્નો આદરવા ઘટે છે.

૧. અહિંસાધર્મનું પાલન કરો.
૨. મનસા વાચ્યા અને કર્મણા કોઈને પણ દુઃખ આપો નહિ, કળવાવો નહિ કઠોર વાક્યો બોલો નહિ.
૩. હમેશાં શાન્ત મૃદુ અને કોમળ વાક્યોનો પ્રયોગ કરો.
૪. કંઠણા પરાયણ વૃત્તિથી વર્તો. પ્રાણીમાત્ર સાથે સહાનુભૂતિ રાખો.
૫. સર્વ પ્રકારની કઠોરતા કટુતા કે કાર્કશ્યનો ત્યાગ કરો.
૬. ક્ષમાવૃત્તિને ધારણ કરો. કોઈએ આપેલ દુઃખનો મનમાં વસવસો નહિ રાખો.
૭. દ્વેષ કે વૈરભાવ કે ઝેરવૃત્તિ કે ડંખીલા સ્વભાવનો ત્યાગ કરો.
૮. સુંદર અને સભ્ય રીતભાતનું અનુકરણ કરો.
૯. ઉદ્ધત ઉદ્ગંબલ કે છોકરમતિયા સ્વભાવનો ત્યાગ કરો.
૧૦. શાન્ત, દાન્ત, ધીર અને ગંભીર થાઓ.
૧૧. કોઈને સુનિયંત્રિત કરી, નમ્રતા તથા વિનયથી સંયુક્ત કરી શાન્ત પાડો.
૧૨. બાળકોને ખીજવો નહિ. કે પશુઓને કબ્ટ નહિ આપો.
૧૪. પ્રાણીમાત્ર સાથે પ્રીતિપૂર્વક ધર્મયુક્ત વર્તન રાખો.
૧૫. શ્રાપ, સોગન, કે ટીકા અથવા મેણાટોણા મારવાની ટેવનો ત્યાગ કરો.
૧૬. બંને પક્ષનો યથાર્થ વિચાર કરી પરિણામદર્શી થઈ પ્રવૃત્તિ કરો.
૧૮. અપચો કે નિર્બાળ જ્ઞાનતનુઓને લીધે પણ સ્વભાવ ચીકાડ કે ગુસ્સાવાળો થઈ જાય છે, તેમ ન બને એ ધ્યાનમાં રાખો.
૧૯. છેલ્લો પણ અગત્યતામાં સૌથી પહેલો અને શાસ્ત્રીય નિયમ “શમ દમ અને તિતીક્ષાનું” કે સંયમનું સેવન કરો” એ છે.

મનુષ્યની અદરની પ્રત્યેક વૃત્તિ ચોતપોતાનું મહત્વ અને ઉપયોગતા ધરાવે છે. પ્રત્યેક વૃત્તિના યથાયોગ્ય કાર્યની મનુષ્યને સર્વદા આવશ્યકતા છે. ખરેખરી મૂળ વૃત્તિઓના અસ્તિત્વમાં કે તેની ન્યુનાધિકતામાં નથી, પણ પ્રત્યેક વૃત્તિના હીન યોગ અને અતિયોગ કે મિથ્યાયોગમાંજ સર્વ પ્રકારની હાનિ, પાપ, દુઃખ અને કલેશ રૂપ પરિણામ સમાવેલ છે. યથાયોગ્ય અને યુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી પ્રત્યેક વૃત્તિનું કાર્ય સર્વાવસ્થામાં, સર્વ દેશ અને કાળમાં, હિતાવહુરૂ થાય છે અને યવુંજ બોધએ એનુંજ નામ વૃત્તિની સામ્યાવસ્થા છે.

૯ અમગા, દીન કે અનાધની દુ ખી દશાના નિવારણાર્થ અને સહાયતાથ અથવા સરક્ષાર્થ ક્રોધ, શૈર્ષ્ય, સાહસ, હિમ્મત, ધૈર્ય આદિ ગુણોનો ઉપયોગ કરવાનું ખાસ ધ્યાનમા રાખે.

૧૦ સાધારણ જનસમાજને સામાન્ય રીતે દુ ખદાયક રૂઠી, રીવાજો કે કાયદાઓ તથા જનસમાજનાં હિતને નુકશાન કરતા કારણોની સામે થાઓ દ્રષ્ટાન્ત તરીકે બળાલગ્ન, વિધવાવપન, વૃધ્ધલગ્ન, વ્યભિચાર, બળાત્કાર, ધર્મશૂર ઓના અનાચાર, ધર્મને નામે થતી હિંસા, ધર્મસ્થાનો કે ધાર્મિક ધર્મનો થતો દુરૂપયોગ, દેવ અને દેવીઓના નામે થતો પ્રાણીઓનો વધ, અને ધર્મને નામે ચાલતી અનેક પ્રકારની ઠગવિદ્યા, આદિ કુરીવાજોનો બળ અને હિમ્મત પુર્વક પ્રતિકર કરે.

૧૧ ધાર્મિક અને નૈતિક સવાદ કે વાદવિવાદ કરવાની વૃત્તિને પણ ખીલવે.

૧૨ વ્યાયામ દ્વારા શારીરબળની ખીલવણીના સર્વ ઉપાયો કામે લગાડો કસરત, કુસ્તી, દડ, સુઢળ, ખેલક, દોડવા, તરવા, કુદવા અને નાચવા, વિગેરેની હરીફાઈ વાળા અને ઉત્ક્રષ્ક કે ઉશ્કેરનાર અને પુટખોલ કે હોઝી જેવી બહાદુર દુર્ના મેટમા ભાગ લેતા જાઓ આ ઐથી છેલ્લી પણ અત્યંત અગત્યની મુચના છે ખાસ કરી આર્યાવર્તના-હિંદુસ્થાનના સમગ્ર બાળ યુવાન તેમજ મધ્યમ અને વૃધ્ધવસ્થાના પુરૂષોએ આ શક્તિ ખીલવવાના સર્વ પ્રયત્નો દક્ષિણ અને ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમા ખાસ ૨ પુણ છે, જેના દ્વારા તેના

૧. અહિંસાધર્મનું પાલન કરો.
  ૨. મનસા વાચ્યા અને કર્મણા કોઈને પણ દુઃખ આપો નહિ. કગવાવો નહિ. કઠોર વાક્યો બોલો નહિ.
  ૩. હમેશાં શાન્ત મૃદુ અને કોમળ વાક્યોનો પ્રયોગ કરો.
  ૪. કંઈ પણ પરાયાણુ વૃત્તિથી વર્તો. પ્રાણીમાત્ર સાથે સહાનુભૂતિ રાખો.
  ૫. સર્વ પ્રકારની કઠોરતા કટુતા કે કાર્કશ્યનો ત્યાગ કરો.
  ૬. ક્ષમાવૃત્તિને ધારણ કરો. કોઈએ આપેલ દુઃખનો મનમાં વસવસો નહિ રાખો.
  ૭. દ્વેષ કે વૈરભાવ કે ઝેરવૃત્તિ કે ડંખીલા સ્વભાવનો ત્યાગ કરો.
  ૮. સુંદર અને સભ્ય રીતભાતનું અનુકરણ કરો.
  ૯. ઉષ્મત ઉછંખલ કે છોકરમતિયા સ્વભાવનો ત્યાગ કરો.
  ૧૦. શાન્ત, દાન્ત, ધીર અને ગંભીર થાઓ.
  ૧૧. કોઈને સુનિયંત્રિત કરી, નમ્રતા તથા વિનયથી સંયુક્ત કરી શાન્ત પાડો.
  ૧૨. બાળકોને ખીજવો નહિ. કે પશુઓને કષ્ટ નહિ આપો.
  ૧૪. પ્રાણીમાત્ર સાથે પ્રીતિપૂર્વક ધર્મયુક્ત વર્તન રાખો.
  ૧૫. આપ, સોગન, કે ટીકા અથવા મેણાટોણા મારવાની ટેવનો ત્યાગ કરો.
- તેમજ પશુનો યથાર્થ વિચાર કરી પરિણામદર્શી થઈ પ્રવૃત્તિ કરો.
- કરવા દોડીએ નહીં. જ્યારે કંઈક તનુઓને લીધે પણ સ્વભાવ ચીડાઈ કે ગુસ્સાવાળો સમજાવે છીએ. જ્યારે કંઈક તનુઓને લીધે પણ સ્વભાવ ચીડાઈ કે ગુસ્સાવાળો મર ટકાવી રાખીને અને જરૂરને વેળેસાનમાં રાખો.
- કેદેશોની પૂર્તિ માટે શરદી ગરમી ભય દુઃખ કે ગેર નિયમ “શમ હમ અને ગધા ભયોની સામે આનંદથી, બહાદુરીથી થઈએ છીએ. આ માત્ર પ્રત્યવરોધક શક્તિનોજ પ્રતાપ કે વિરૂધ્ધ શક્તિની સામે થયેલ કાર્ય કે ખીજું કંઈ? શું આવી શક્તિના અભાવમાં આપણે અથવા અમારા ધરણે આટલી બધી સુશીખતો સહન કરવા કદી પણ તત્પર થાય ખરે! નહિપણીનું નહિં. આત્મરક્ષા, સ્વશરીર, સંરક્ષા, એ કુદરતી શક્તિનુંજ રૂપાન્તર છે. માત્ર ઉદ્દેશ અને શક્તિની હદનોજ ફરક છે. જેઓ પોતાના શરીરની સભાળ પૂર્વક રક્ષા કરે છે તેઓજ સારી તન્દુરસ્તી ભોગવી શકે છે. પણ સ્વશરીરસંરક્ષા માટે જેઓ ખાસ સંભાળ કે કાળજી નથી રાખતા તેઓ જલદીથી અનેક રોગોથી ભેગઈ ભય છે અને જે વિરોધ કરી રોગોની સામા ન થાય તો રોગોના દાસ થઈ રહે છે. આટલા માટે કુદરતે પ્રત્યેક પ્રાણીની અંદર સ્વસંરક્ષકવૃત્તિ પ્રબળ પાણે પ્રદાન કરી છે, કે જેને પરિણામે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાનું ભૌતિક રક્ષણ કરવાનું કાર્ય ભાતે સંભાળી લે. વળી સ્વ-સંરક્ષક વૃત્તિની સાથે પ્રત્યેક પ્રાણીને અન્ય શારીરિક સાધનો પણ તેઓની સ્થિતિ અવસ્થા અને આવશ્યકતાને અનુકૂળ થઈ પડે તેવા ચોખ્ખા પ્રમાણમાં આપેલ છે. જેથી

અને કાટાવાળા પ્રાણીઓ કે ઝાડો પોતાની મેળેજ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. ડખ મારવાવાળા પ્રાણીઓ જેવાં કે મધમાખ, ભમર, વીંછી વિગેરે પણ એજ બતાવે છે કે “લાઇએ! તમે અમને હરકત ન કરો ત્યાં સુધી અમે તમને પણ હરકત નહિ” કરીએ છતાં પણ જો દુ.ખ આપશે તો કુદરતી સાધનોનો અમે પણ ઉપયોગ કરીશું” પથ્થર લાકડું લોડું આદિ પોતાના સ્વરૂપથી સ્વસંરક્ષણનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. અને તેથીજ અન્યનું સંરક્ષણ કરવાના કામમાં પણ આવે છે. પ્રત્યેક ઝાડ પાન અને વૃક્ષ તથા વનસ્પતિની ઉપરની છાલ સ્વસંરક્ષણના માધન અને ઉપાય વિના બીજું શું બતાવે છે ?

અનેક પ્રાણી જેવાં કે મગરમચ્છ માછલાં ગેડા આદિની લીંગડાંવાળી ત્વચા પણ એજ દર્શાવી રહેલ છે. ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટા આદિના શીંગડાંઓ પણ સ્વ-સંરક્ષા કરવાના કુદરતી સાધનોનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. વાઘ, સિંહ, વરૂ, કુતરા પ્ત્યાદિના નખો અને દાંતો વિગેરે પણ એ શક્તિના કાર્યનું નિદર્શન છે. પગ અને હાથનાં તળીયના તરીયા પ્રાણીઓનાં શરીરપરનાં વાળ રૂવાં કે રૂછાળ પણ એજ શક્તિના કાર્યનુંજ પરિણામ છે. મનુષ્યના પગની ઘુંટી તથા ગાય કે ઘોડાના પગની ખરીઓ તેમજ આંખપરનાં પોપચાં અને ભમરો પણ એજ સંરક્ષક શક્તિની ઉપયોગિતાનેજ દર્શાવી રહેલ છે. આ પ્રમાણે કુદરત પોતાના અસંખ્ય અને અનંત કાર્યોથી પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રાણી અને વસ્તુમાત્રની સંરક્ષા સંવૃદ્ધિ અને બચાવ કરવામાં પોતાની અનન્ત શક્તિનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરી રહી છે. આ શું સ્પષ્ટ અને સહજ સમજી શકાય તેવું નથી ? કુદરતમાં સર્વત્ર આ શક્તિના કાર્યનુંજ પ્રાપ્ત્ય જોવામાં આવે છે. તો પછી દૃષ્ટાંતો આપી ગણાવવાથી વિશેષ શું લાભ છે ? એવું એકપણ સ્થળ કે એવો કોઈ એક પણ પદાર્થ આખા વિશ્વમાં છે, કે જેની સંરક્ષા કુદરતદ્વારા કરવામાં ન આવી હોય ! આખા વિશ્વમાં એક પણ એવો પદાર્થ મળવો દુર્લભ છે.—“કિં મા નિન્દન્તિ શત્રવો અનિન્દ્રા :” ઋગ્વેદ. “None shall injure me with impunity”

૧. સંરક્ષણ—“મારું અપમાન કરી કોઈ મુખે મુઠું શકશે નહિ,” આવું લેખક કુદરતનાં સમગ્ર પદાર્થો ઉપર સ્પષ્ટ લાગેલુંજ છે.

આત્મસંરક્ષા—સિવાય અન્ય આશ્રિતોના રક્ષણ માટે પણ પ્રાણી માત્રને આ સ્પર્ધા અને રક્ષણ શક્તિ કે બળની અનેક પ્રતિજ્ઞા જરૂર પડે છે. પ્રત્યેક પક્ષી પશુ કે પ્રાણીને તેમજ મનુષ્યોને પણ પોતાના બળકો સ્ત્રી પુત્ર ઘરબાર કે માળા અને લોંચરા કે ધનમાલ અને મીલકત આદિ પદાર્થો તેમજ વેશ, ભાવ, વર્તન, સદાચાર સદ્વૃત્તિ આદિ સ્થિતિઓ અને દુઃખી અનાથ અને ગરીબ નિર્બળ તથા સત્યવાદિ અને નિરપરાધિ પ્રાણીઓના હકો કે સ્થિતિઓ વિગેરેનું રક્ષણ કરવાની પણ અનેકવાર જરૂર પડે છે.

સંવૃદ્ધિ—સંવૃદ્ધિ એ પણ આ મહાન શક્તિના કાર્યનું બીજું સ્વરૂપ છે. વનસ્પતિ અને વૃક્ષના યુગીયાંઓ પોતાની શક્તિથીજ ભૂમિના પૃષ્ઠને ફાટી પોતાનો

રસો શોધી લે છે. પોષક દ્રવ્યો એટલે કરી પે ની સંતૃપ્તિ કરે છે, અને તેમ કરવી જ ભેદજો. આટોની અંદર ચરના રસો બધા પુર્વક ઉપર પ્રસરી વૃક્ષના પ્રત્યેક અંગ પ્રત્યંગમાં દાખલ થઈ ફેલાવામાં પણ કંઈ એણું સામર્થ્ય નથી દર્શાવતા. આપણા શરીરની અંદરનું રક્ત ધોરી નશ અને નાડીઓમાં ધઈ અત્યંત સૂક્ષ્મ અને ખારીક કેશવાહીનીઓમાં ફેલાઈ પાછું હૃદય તરફ પ્રતિપળે પ્રયાણ કરી, શરીરનું પોષણ તથા સંરક્ષણ કરવા માન દિવસ દેડયાજ કરે છે એ શું એાછી શક્તિ દર્શાવે છે ?

આજ પ્રમાણે મનુષ્યને પણ પોતાનો રસો મુશીબતો અને મુશ્કેલીઓ વચ્ચેના પ્રસાર કરવામાં પણ અગાધ સ્પર્ધા સહનશીલ પ્રત્યવશેષક અને બળવાન ધવાની જરૂર છે એ શું સ્પષ્ટ નથી ? આપણા શરીરનું બંધારણ અને તેમાં પ્રત્યેક અંગ પ્રત્યંગનું કાર્ય પણ આ મહાન શક્તિને આધારેજ આલી રહ્યું છે ટકી રહ્યું છે અને યાવત મૃત્યુ ટકી રહેશે એ પણ આ શક્તિનોજ પ્રતાપ છે.

વિચારબળ—વિચારોને પણ અનેકવાર આપણે બધા પુર્વક અન્યતા હૃદયમાં શેપવાની જરૂર પડે છે. આ અન્યતા કેટલાક નહિ પણ ઘણા ખરા વિચારો લગભગ તદ્દન નવાજ છે અને જનસમુહની સામાન્ય માન્યતાથી કેટલીકવાર તદ્દન નવીન સ્વરૂપો દર્શાવે છે. વળી તેમાંના વિચારો સત્ય અને લાભપ્રદ પણ હોય તો પણ બધાં સુધી વિચાર અને ચુકિત પ્રચુકિતના બધા દ્વારા મનુષ્ય હૃદયમાં તથા પુરી રીતે હૃદયંગમ કરી મનમાં ઉતારવામાં ન આવે, તેને પહોંચાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેવા વીચારોથી કંઈ ફાયદો કોઈપણ વ્યક્તિ કદીપણ ઉઠાવી શકેજ નહિ, શું વર્તમાન જમાનાના ભુલ ભરેલ વિચારને દુર કરી આવા વિષયના વિચારો સમ્પુર્ણ માન અને શ્રદ્ધાથી લોકોમાં સ્વિકારાય અને તેના સત્ય અને લાભપ્રદ સિધ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તવા જન સમુહનો મોટો ભાગ પ્રેરાય એવી દશા લાવવા માટે આ પુસ્તકના વિચારોને પ્રસિધ્ધિમાં લાવવા માટે પુસ્તક આકાશે લખવામાં, છાપવામાં, સુધારવામાં, છપાયા પછી વહેંચવામાં, અને તેની અંદરના પ્રત્યેક વિષયને યોગ્ય ભાષામાં ચુકિતપ્રચુકિત અને હેતુ પુરઃસર તથા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણે સહિત સાબિત કરી રજૂ કરવામાં અને પ્રત્યક્ષ અવલોકન માટે અનેક પ્રકારના ફોટો મેગ્નીફાઇંગ ગ્લેસો વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં સહનશીલતા અને સ્થૈર્ય તથા ધૈર્યવૃત્તિ અને માનસિક તેમજ શારીરિક શક્તિનો શું એાછો વ્યય કરવો પડ્યો હશે ! વિચારબળ, મનોબળ, સ્થૈર્ય અને ધૈર્યબળના અભાવમાં અને શારીરિક બળની ન્યુનતાથી આવું સ્વરૂપ કાર્ય જ કદાપી ધર્ષ શકે એ શું સંભવીત છે ? બકરી જેવા શાન્ત અને સ્ત્રીધિલ સ્વભાવથી કે અરિધરવૃત્તિથી આવા કાર્યો કદીપણ પાર નજ પાઠી શકાય એ તદ્દન સ્પષ્ટજ છે. વિચારો ફેલાવવામાં પણ શક્તિની જરૂર છે, ઉપશેકત દ્રષ્ટાન્તથી એ તદ્દન સુસ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે.

સ્પર્ધા—એ પણ આ શક્તિનુંજ એક સ્વરૂપ છે. એકજ પ્રકારના અસંખ્ય અને અનેક રૂપના ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોથી કુદરતના સમગ્ર પ્રદેશો પરિપૂર્ણ છે. જેમાં એક કરતાં બીજામાં રૂપ ગુણ વિગેરે તદ્દન વિરુદ્ધ હોવાનો પણ સંભવ છે. આવી સ્પર્ધાતિમાં જેઓ સાથે રહી ન શકે, સાથે રહી સવૃદ્ધિ કરી ન શકે તેઓમાંથી એકે કાંતો વિજયવન્ત

થવું અથવા નાશ પામવો કે દાસત્વનો (સ્વકાર કરવો) ભેદ એ એક નિયમ છે, જેને “જીવનાર્થ કલહ” “Struggle for Life” એમ કહેવામાં આવે છે આ જીવનાર્થ કલહનું બધું સ્વરૂપ પ્રત્યેક પદાર્થની શક્તિ બળ કે સ્પર્ધા ઉપર ઘણે અંશે આધાર રાખે છે. “બર્ગીયાના બે લાગ” એ કુદરતનો નિયમ છે આ સિદ્ધાન્ત તો એમ સુચવે છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ કે વસ્તુ તથા પ્રાણીનો કોઈને કોઈ રૂપમાં કોઈ પ્રતિસ્પર્ધા કરનાર પદાર્થ કે પ્રાણી છેજ અને જે રોપાઓ વૃક્ષો પ્રાણીઓ કે મનુષ્યો અને પ્રભુઓ, પોતાના બળથી ટકી રહેવા સમર્થ હોય છે, તેઓ ટકી રહે છે. ત્યારે નિર્માત્ર અને માલ વિનાના રોપા, પશુ, પ્રાણી અને પ્રભુઓ વિનાશ પામે છે અથવા દાસત્વ સ્વિકારી હુર્ણલ રહે છે.

લયથી સૌ કોઈ ડરે છે. “મયાત સર્વે હિ વિજ્યાતિ” અને કુદરતમાં લયના અનેક પ્રસંગો ઉત્પન્ન થાય છે. “શોકસ્થાનસહસ્રાણિ મયસ્થાનશતાનિચ” આપણે તેઓથી બચતા રહેવું ભેદ છે. બહાદુરીથી લયની સામા થવાથી ઉપસ્થિત લય અનેક પ્રસંગે દુર કરી શકાય છે. સાવચેતવૃત્તિ આવા પ્રસંગમાં કેટલીક મદદ આપે છે, પણ સંરક્ષા કે બચાવ એ અન્ય સાધન છે. ત્યારે બીકણપણું, આયલાપણું આપણને લયના પાત્ર બનાવી મુકે છે. પણ બહાદુરી સાવચેતી અને હડાપણથી સામે થવાથી કેટલીક વાર લય વિરિમત ઘઈ લાગે છે. અથવા આપણે લયથી બચી જઈએ છીએ. ભડકેલ ઘોડો ભાગી, પોતાને તથા અન્યને પણ નુકશાન કરી બેસે છે. પણ તેવા પ્રસંગમાં યથાયોગ્ય સાવચેતી અને હિમ્મતવાળા વર્તનથી લયથી હુમેશાં સુરક્ષિત રહી શકાય છે.

“હાજર મો હુધીયાર” અથવા “ઓસાણુ” કે “સમયસૂચકતા પ્રતિકાર”-“Presence of mind” સમયસૂચકતા એ પણ એક બહુજ અગત્યની સંરક્ષક શક્તિ છે. કેટલીક વખતે જન માલ અને જીવનનાં બચાવ અર્થે સમૂર્ણ મનની તેમજ શરીરની શક્તિઓને એકી સાથે એકદમ બહાદુરી અને સાવચેતીથી એકી સાથે એકાએક ઉપયોગમાં લેવાની પણ જરૂર પડે છે. અને આવે વખતે ખાસ કરી ઉપર જણાવેલ સમયસૂચકવૃત્તિ જે આ શક્તિનું અન્ય શક્તિઓ નાથેતું સંયુક્ત કાર્યજ છે, તેનીજ સહાય કામ આવે છે. આવે પ્રસંગે મનનાત્મક અને બુદ્ધિઆત્મક શક્તિઓથી કયા ઉપાયો લેવા તેનો શીઘ્ર નિર્ણય કરવાની અને ધારેલ લય કે આક્રમણ સામે એકદમ ઉભા રહેવાની તૈયારીઓ કરવાની જરૂર પડે છે જેમાં પ્રત્યેક શારિરીક સ્નાયુના, તેમજ માનસિક શક્તિઓના અને અધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓના સંયુક્ત કાર્યદ્વારા એકાએક સંરક્ષા કરવાની જરૂર પડે છે. આ પ્રમાણે સમગ્ર સંરક્ષક, સ્પર્ધાઆત્મક, પરિરક્ષક અને સંવર્ધક તથા સમયસૂચકતા અને શારીરબળ આત્મક, મર્મ શક્તિઓના સુગૂંપ મનાધિપનિતું કાર્ય કરનાર આ સુચુક્તાવૃત્તિ અથવા શારીરબળ કે કાર્યની વૃત્તિ છે.

“જીવનાર્થકલહ”-એ પણ એક જાતની લડાઈ અથવા સંગ્રામજ છે, અને આવા જીવન સંગ્રામમાં શારિરિક માનસિક અને અધ્યાત્મિક સર્વ પ્રકારની

મંત્રામ સંકલનાનો અનેક રીતે સમાવેશ થાય છે. અને તેવા પ્રત્યેક સંત્રા-
મમાં પ્રસંગાનુસાર ભાગ લેવાની પ્રાણુધારી પ્રાણીઓને જરૂર પડે છે. પ્રત્યેક બાળક,
યુવાન પુરુષ સ્ત્રી કે વૃધાવસ્થાના મનુષ્યે જીવનના આ સંત્રામમાં પોતાપોતાની
શક્તિઅનુસાર ભાગ લેવાની જરૂર પડે છે. અને તેવા પ્રત્યેક પ્રમંગમાં આપણે પ્રતિ-
સ્પર્ધા તરીકે અથવા પ્રતિકારકરનાર તરીકે ભાગ લેવાની જરૂર છે. સ્પર્ધા—હરી-
દાઇ—દ્વ-દ્વાલિલાપ—યુયુત્સા, પ્રતિકાર, લડાઈ ટટો કે મારામારી આદિ સર્વ ભાવો આ
એકજ વૃત્તિના ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્દેશથી કરવામાં આવતાં કાર્યોનાં સ્વરૂપ છે. શાન્તિ કે એક-
મ સહનશીલતા, એ કંઈ યોગ્ય જીવન ન ગણી શકાય. ચર્વણુ ગ્રહણુ અને મિશ્રણુ
આદિ ક્રિયાઓ કરવાથીજ ખોરાક મેળવી કે પચાવી શકાય છે. ખેલવું, શ્વાસલેવા,
વિચાર દર્શાવવો, ગતિ કરવી, દોડવું આદિ ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ, આ એકજ શક્તિનાં
રૂપાન્તર છે. કુદરતમાં જેમ આ શક્તિનું કાર્ય સર્વત્ર જણાય છે, તેજ પ્રમાણે મનુ-
ષ્યનાં મસ્તિષ્કમાં પણ એ શક્તિનું કાર્ય પ્રગટ કરવા માટે અવયવ છે, જેને આપણે
યુયુત્સા અથવા સ્પર્ધા શૈશ્ય કે શારીરબળ કહીએ છીએ.

શોધ—આ શક્તિના અવયવના સ્થાનની શોધ ડાઠ ગાલે નીચે પ્રમાણે કરી હતી.

ઘોડાવાળા અને ખીબા કેટલાક નીચ જાતીના લોકોને પોતાને ત્યાં એકત્ર
કરી, તેઓને દારુ વાઇન વિગેરે પાઇ, પૈસા આપી, તેઓનો વિશ્વાસ મેળવી લીધા
પછી એક ખીબાની વાતો જાણવાનો તે પ્રયત્ન કરતો. તે કહે છે કે—

“ Some they called bravos others contemptuous poltroons I
arranged each by themselves, inspected carefully the heads of both,
found those of the bravos much wider, broader and fuller immedi-
ately behind and on a level with the top of the ears than those of
the poltroons, separately, and found my first observations confirmed
compared the heads of known brave men, with acknowledged
cowards, with the same results, found a first rate intrepid, fearless
fighter who entered the ring to sustain alone a fight with a wild
boar, or bull or any ferocious animal whatever, these public
fights being then common, took a cast of his head found this same
region in it very broad and rounded and this same form in
university students expelled several times for duelling, one of
whom though small seemingly feeble took intense delight in sit-
ting in an ale house and mimicking drinking workmen till they
challenged him to fight when putting out lights, he battled them in
the dark with fists and chairs, examined quarrelsome and peaceful
boys in schools and families with precisely the same results, found a
beautiful female, who often before marriage donned male attire and

fought with street blackguards, and after marriage often challenged guests and other to wrestle, and another small and delicate, but pluckily fighter, observed this region very large in the skull of a remarkably brave general lately deceased, and like that of the boast fighter but flattened and narrow in the cowardly post Alexinger who allowed himself to be imposed upon etc. I began to speak and write with confidence about this Faculty and organ of courage."

"Horses whose heads are narrow between their ears are skittish and timid, while those whose ears are set far apart at their base are bold and steady. Cowardly dogs are narrow above and a little behind their ears. Whilst those rashly bold are broad in this region. A cock-fighting amateur told me as a great secret, that he could always tell good fighters by their great breadth of head in front of the ears."

"Dr Spurzheim makes the same observation on English game cocks the hens of which drive of all others. "Glanivorous animals are often more courageous than carnivorous. The wild bull often engages and usually conquers the tiger with his incredible strength and suppleness"

Dr. Gall

શો થોમસ બ્રાઉન કહે છે કે —

"There is a principle in our mind which is our constant protector, which slumbers when not wanted, but becomes the more vigorous the more its aid is needed. A sword or other defensive weapon rushing into our hands just when needed would be but feeble assistance compared with this simple emotion which Heaven has caused to rush, as it were into our minds, for repelling every attack."

Dr Shomes Brown.

શો બયોર્ન કોમ્બ લખે છે કે —

"Combativene-s, then confers the instinctive tendency to oppose. In its lowest degree of activity it leads to simple resistance. In a higher, to active aggression. Courage accompanies the active state of this propensity. Hence one with predominant combativeness anticipates in a battle the pleasure of gratifying his ruling passion and is blind to all other considerations. He is a fighting animal. Courage"

however when properly directed is useful to maintain right. On this account however a considerable endowment of it is most indispensable to all great and magnanimous characters. Indeed I have observed that most actively benevolent persons of both sexes who face poverty and vice to relieve them have this organ fully developed."

"When too energetic and ill-directed it inspires a love of contention for its own sake and produces the controversialist who will wrangle and contest every point, and though vanquished argues still rendering contradiction a gratification"

When large and active, it gives the voice a hard thumping sound as if every word contained a blow, as did Bonaparte's when angry: and a sharp expression to the lips and throws the head backward and a little to one side, like boxers and fencers.

DR. GEORGE COMBE.

ભાનાર્થ.

"આવા લેગા મળેલા લોકોમાંથી કેટલાક પોતાના ગોઠીયાઓને બહાદુર કહેતા ત્યારે કેટલાકને ખાયલા અને બહીકણ કહેતા. હું તેઓના વિશેષણ અનુસાર દરેકને ગોઠવી ખારીકીથી તેઓનું નિરીક્ષણ કરતો. અને એમ કરતાં મને માલુમ પડ્યું કે જેઓ બહાદુર ગણાતા હતા તેઓનાં માથાંનો કાનની ટોચની લાઇન પાછળનો ભાગ ઘણેજ વિસ્તૃત પહોળો અને લસવાદાર જણાતો હતો, જ્યારે નમાલા અને ખિકણ મનુષ્યોનો તે પ્રદેશ તદ્દન વિરૂધ્ધ જણાતો. વળી પ્રસિધ્ધ બહાદુર પુરુષોનાં મસ્તક સાથે પણ કેટલાક પ્રસિધ્ધ ડરપોક મનુષ્યોનાં તે સ્થાનની સરખામણી કરતાં પણ મને એ સિધ્ધાન્ત સત્યજ માલુમ પડ્યો. જંગલી અને કૂર પ્રાણી અને પશુ કે રીંછ સાથે એક હાથે લડવા તૈયાર થનારા એક બહાદુર અને નિર્ભય દ્વન્દ્વ-યુધ્ધ કરનાર માણસના માથાંનું મેં કાસ્ટ (cast) પડાવ્યું અને તેમ કરતાં પણ તેનો મસ્તકનો તેજ પ્રદેશ ઉપર પ્રમાણે સંવૃધ્ધ અને લસવાદાર માલુમ પડ્યો. આજ પ્રમાણે વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી અને કેટલાક કુટુંબના અનેક તોફાની અને શાન્ત છોકરાઓના મગજ પણ સરખામણી કરી તપાસી જોતાં ઉપર પ્રમાણેજ અનુલવ થયો. એજ પ્રમાણે એક યુવતી તેમજ એક જનરલનું માથું તપાસતાં પણ તેમજ માલુમ પડ્યું. જ્યારે એલેક્ઝીન્ગર નામના ખીકણ કવીનું માથું આ વૃત્તિના સ્થાનમાં તદ્દન સંકુચિત બેઠેલું અને સપાટ હતું, અને તે હર્મશાં બીજાઓથી દબાયેલ અને તાબેદાર થઈ રહેતો હતો.....ખાટલા અનુલવ પછી મેં પૂર્ણ વિશ્વાસ રહિત આ શૈયંવૃત્તિના સંબંધમાં બોલવાનું તેમ લખવાનું છુટથી શરૂ કર્યું .

“વળી જે ઘોડાઓનાં માથાં બન્ને કાન વચ્ચે સંકુચિત હોય છે તેઓ અંચળ અને લડકણુ હોય છે. જ્યારે બન્ને કાન વચ્ચે પહોળાં માથાંવાળા ઘોડા હમેશાં બહાદુર, વીર, અને નિડર તથા ધૈર્યશુકત નીવડે છે. તેજ પ્રમાણે ખીકણુ કુતરાઓનાં માથાં તેમજ કુકડાંઓનાં સંબંધમાં પણ તેજ નિયમ લાગુ પડે છે. કુકડાં લડાવનાર એક ગૃહસ્થે મને બહુજ ખાનગી બાબત તરીકે આ વાતનો સિદ્ધાન્ત રજુ કર્યો હતો, કે “બહુ લડવાવાળા કુકડાંઓના કાનથી જરા આગળનો માથાંનો ભાગ બહુ વિરતૃત અને ભરાવાદાર હોય છે.”

૩. ગોલ.

૧૦ સ્પરજીયમ પણ તેજ પ્રમાણે કહે છે કે:—

માંસાહારી પ્રાણીઓ કરતાં ઘાસપુસ ખાનારા પ્રાણીઓ અનેકવાર વિશેષ સાહસ અને હિમ્મત તથા બહાદુરીવાળાં નિવડે છે, જંગલી ગોધા અનેકવાર પોતાના બળ તથા સાહસથી જંગલી અને હર વાઘને પણ છતીને માહત કરે છે.

૧૦ થામસ બ્રાઉન કહે છે કે:—“આપણી અંદર એવી એક ગુપ્ત શક્તિ છે જે આપણું હમેશાં રક્ષણ કરે છે. આ શક્તિ ખાસ જરૂર ન હોય ત્યાં સુધી સુષુપ્ત હાલતમાં રહે છે. પણ જ્યારે તેની ખાસ જરૂર પડે છે. ત્યારે એકદમ પુર્ણ રૂપમાં જાગૃત થાય છે. તરવાર અને ભાલાના પ્રાણુધાતક સાધન કે પ્રહાર કરતાં પણ મનુષ્યની કે પ્રાણીમાત્રની અંદર કુદરતે અર્પેલી આ દિવ્ય સંરક્ષક શક્તિનો પ્રવાહ, કોઈ અજબ પ્રકારનીજ મદદ કરે છે. બધાં શસ્ત્ર કરતાં આ શસ્ત્રની અસર કંઈ ઓરજ પ્રકારની છે.”

આ શકિતનું નામ ૯૦ ગોલે શરૂઆતમાં “Definite Defiance સ્વાત્મરક્ષા” રાખેલું હતું. જેને સ્પરજીયમે ફેરવીને “Resistant” ‘પ્રતિકારશક્તિ’ એવું નામ આપ્યું, અને પાછળથી તેને બદલી “Combativeness” “યુધ્ધત્તા” શબ્દથી નિર્દેશ કર્યું જેને રોબર્ટ કોક્સ નામનો મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રી “Oppositiveness” પ્રતિસ્પર્ધાશક્તિ એવું નામ આપવું યોગ્ય ધારે છે. જ્યારે મી૦ એ. એસ. ફાઉલર નામનો પ્રસિધ્ધ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રી ઉપરોક્ત સર્વ શબ્દોથી સન્તુષ્ટ ન થતાં “Force” “શક્તિ અથવા બળ” એ શબ્દથી આ શક્તિને દર્શાવવાનું સાર્થક સમજે છે. પણ આપણી ભાષામાં ઉપરોક્ત શબ્દોના યથાર્થ ભાવને પ્રગટ કરે એવી શબ્દશક્તિ કે અર્થ સામઘ્ય ધરાવનાર અમારા ધ્યાનમાં માત્ર બેજ શબ્દો આવે છે. શૌર્ય અને બળ. અને વિચાર કરી જોતાં આ શક્તિનાં સમગ્ર કાર્યો વીરરસની પ્રાધાન્યતા થોડે અથવા ઘણે અંશે સુખ્યતયા ધરાવે છે. એ એનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે. એટલા માટે આ શક્તિને આપણે શૌર્યવૃત્તિ અથવા વીરરસ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નહિજ ગણાય.

વિવેચન—જેઓમાં આ વીરરસ પ્રાધાન્યપણે પ્રવૃત્તિ રહેલ હોય છે તેઓ સર્વત્ર સમ્પૂર્ણ બહાદુરી અને શૌર્ય દર્શાવે છે, તોપના ગોળાઓ સામે પણ શાન્તિથી જવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને જાય છે. મોતનો જરાપણ ડર ખાતા નથી. પોતાના ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ખાસ વખાણવા યોગ્ય યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અને પ્રયત્નો આદરે છે. ભારે મુશીબતોની સામે પણ ઉભા રહી ટક્કર ઝીલે છે, તેઓને તૃણવત્ સમજી પ્રતિકાર કરે છે. હુમેશાં અગ્રગન્તા થવા ઇચ્છે છે. ૩૦ કૂક તથા કલાઈવ અને શીવાલ તથા રાણા પ્રતાપ જેવી જોખમી મહા મુશીબતભરી અને જખરજરત સાહસિક વૃત્તિઓના કાર્યો કરે છે. કોઈપણ જાતના લયથી જરાપણ કમ્પતા નથી. મુશીબતોની દરકાર જરાપણ કરતા નથી. રોબીન્સન ક્રુઝોની માફક જીવના જોખમે સાહસ અને બહાદુરીભર્યા કામો કરવા પ્રવર્તે છે. મુશીબતભરી જોખમી અને સાહસિક જાંઠળી વધારે પસંદ કરે છે. હુમેશાં વિજયવન્ત નિવડવાના દૃઢ નિશ્ચયયુક્ત હોય છે, અને તેમાં મોટા નાનાં કે વડીલની કે ઉપરી અમલદારોની પણ દરકાર નથી કરતા. અનેક સખ્સોની સાથે પણ એકલા સ્પર્ધા કરવા કે લડવા તૈયાર થાય છે.

સાવચેતી પૂર્ણ પ્રમાણમાં ન હોય તો માનસિક ડહાપણ કે વિવેક વિચાર કરતાં શારીરબળ વિશેષ અંશે વાપરે છે હુમેશાં ઉતાવળા ઉગ્ર સ્વભાવનાં અને દેવપૂર્ણ હોય છે

ગોપનશક્તિ કે નિગ્રહવૃત્તિ તેમજ ઉત્કર્ષાભિલાષની ન્યૂનતાને લીધે અતિ કઠોર સ્વભાવના હોય છે અનેક વખતે ધિક્કાર કે તિરસ્કારનાપાત્ર બની જાય છે. દારૂ આદી પીણાની આદત તથા ખરાબ મિત્રોના સહવાસને લીધે ઘણાજ જગલી અને દાખમાં ન રહી શકે એવા સ્વભાવના, સ્વચ્છઈ વૃત્તિવાળા થઈ જાય છે આવા પુરૂષો-ખુની કઠોર અને તિરસ્કારવૃત્તિ તથા, દેશાંત્રિથી ભરેલા હોય છે આવા પુરૂષોને કદી પણ જાણી જોઈને ઉશ્કેરવા નહિ જોઈએ સંવાદ અને વાદવિવાદ કરવાનું

તેજ બરાબર સાંભળનારની સમજમાં આવે અને ગેરમમજીતી ઉભી ન થાય, તેમજ ધારેલ અર્થ પાર પડે.

બાળકોમાં શૌર્યની ખીલવણી—નિર્બળ બાળકોમાં આ શક્તિ કેળવવાની ખાસ જરૂર છે. શરૂઆતમાં બાળકોમાં સ્નાયુશક્તિની ખીલવણીની પ્રથમ જરૂર છે. કારણ શારીરિક વિના મનોબળની આશા લગલગ ફેકટ છે નિર્બળતા, ડરપોકપણાનું સ્પષ્ટ કારણ છે. તેઓને હુમલાં તેઓની શક્તિ અનુસાર કાર્યો સોંપો, ખીકણ બાળકોને સ્પર્ધા તથા હરીફા સામે ટકતા શીખવો, કુસ્તી કરાવો, દોડાવો, કુદાવો, અટાપટાના ખેલ કરાવો, એકબીજાને ન્યારે નુકશાન કરે તો એકદમ દયા લાવો નહી, પણ “તેથી શું થયું?” એમાં રહે છે શાનો? શું છોકરી છે?” એમ કહી રડતા બંધ કરો, અને પ્રોત્સાહ આપો. જે છોકરાઓમાં આવું શૌર્ય હોતું નથી તેઓ વારંવારે મનમાં “હું નહીં કરી શકું.” એમ સમજી હુ ખી થાય છે, તેવાઓને ઉત્સાહીત કરો, “મારાથી શા માટે ન થાય” ‘હું કરીશજ,’ એમ બોલતા શીખવો, કે જેથી આત્મવિશ્વાસ અને આત્મશ્રદ્ધા પ્રબળ થાય. નિરાશ થઈ કોઈ વખત કાર્ય મુકી દીધે, તો ગુસ્સે નહીં થાઓ કે ઠપકો નહીં આપો, પણ તેમને સ્વાશ્રયી થતાં શીખવો.

નિઘ્રહ—ખીલવણી માટે જે ઉપાયો ઉપર દર્શાવ્યા છે, તેથી ઉલટી રીતે વર્તો ન્યારે પણ ગુસ્સો ઉદ્ભવે ત્યારે ચુંટણીએ પડી પ્રાર્થના કરવા મંડી જાઓ, અથવા “Count ten” દશ ગણો. વાદવિવાદમાં ઉતરવાનું મુકી દીધો જે કાર્ય કહેવાનું હોય તે નમ્રતા અને મૃદુતાથી કહો સામા થવા કરતાં શાન્તિથી સહન કરો, એક લપડાક મારેતો ખીજી ઝીલતાં શીખો. કદી પણ સોગંદ ખાઓ નહી, કે ઠપકો આપો નહી, કોઈને ધમકાવો નહી કે મારો નહી, સ્વભાવને અને ગુસ્સાને વશમાં રાખો, ટુંકમાં ઇન્દ્રિયનિઘ્રહ રાખવા માટે જુદી જુદી જાતના માનસિક કે શારીરિક તપો આવશ્યકતાનુસાર કરો.

નં. ૯. ઐકાન્તિકસ્નેહ અથવા દામ્પત્યધર્મ.

Constancy in Love or Union for Life.

પતિપત્નિવ્રત.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, પ્રયોજન અને વિવેચન.

પત્નિવ્રત, દામ્પત્યધર્મ, અવ્યભિચાર, સહવાસપ્રિયતા, ઐકાન્તિકસ્નેહ, અનન્યા-કાંક્ષા, અનન્યલક્ષિતાલાવ, એકપત્નિવ્રત કે પતિવ્રત, આદિ શબ્દો આ એકજ વૃત્તિના અનેક ભાવો દર્શાવે છે.

ન્યારે આ વૃત્તિ વિકૃત હાલતમાં હોય છે ત્યારે તે દ્વેષ અદેખાઈ કે વૈરભાવને જન્મ આપે છે.

અતિયોગ અથવા મિથ્યાયોગ થવાથી, તેમજ પ્રેમીના વિયોગથી અનહદ પશ્ચા-તાપ, દીલગીરી કે શોક કરે છે, જેને પરિણામે હૃદય વિદીર્ણ થઈ શોકાતુર હાલતમાં મૃત્યુનાશ થાય છે. પોતાના પ્રિયતમની ગેરહાજરીમાં અથવા ત્યક્ત થવાથી કોઈ પણ રીતે સુખ પામતાં નથી, કે સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા નથી. એક માછલી અથવા સારસની માફક જુરી જુરી મરવાનો પ્રસંગ લાવે છે, અથવા જીંદગીને પાપમાલ કરે છે.

સ્થાન—આ વૃત્તિનું સ્થાન પ્રેમ અથવા સ્નેહ શક્તિના સ્થાનની ઉપર તથા ત્રીના સ્થાનની નીચે અને વાત્સલ્યવૃત્તિની બંને બાજુએ યથાયોગ્ય સ્થાનમાં આવેલ છે.

પ્રયોજન—પ્રજ્ઞને યથાર્થ રૂપમાં પૂર્ણપણે રક્ષણ પોષણ અને શિક્ષણ આપી ગૃહસ્થીતે અભિવૃદ્ધિ કરવી, તથા પ્રેમબંધનને અગ્રાહ્ય અને અગાધિત રીતે નિભાવી ખવું એ આ વૃત્તિનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. પ્રજ્ઞને પેદા કરવાનું કે સ્નેહપુર્વક આહ-તું તેનું કાર્ય નથી. પણ ઉત્પન્ન થએલ ગાગકોનું પાલન પોષણ અને રક્ષણ તથા પાસ કરી શીક્ષણ, ઉત્પન્ન કરનાર માતાપિતાઓ દ્વારાજ થવું જોઈએ, એ કુદરતનો હાન ઉદ્દેશ છે. તેને જાગૃતી શખવો એ આ વૃત્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે. આ વૃત્તિદ્વારા દંતના નીચેના મહાન ઉદ્દેશોનું યથાર્થ રક્ષણ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ પ્રેમવ્રતથી સંયુક્ત થયેલ માળાપોજ પોતાની પ્રજ્ઞને યથાવિધી ઉચ્ચ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

૨ માતાપિતા બન્નેએ સહધર્મીચરણી થઈ અપત્યપાલન કરવું જોઈએ.

૩ પિતાનો ફેરફાર થવાથી પેદા થયેલ પ્રજ્ઞનું પોષણ યથાર્થ રીતે થતું નથી.

માતાના ફેરફારથી પણ તેમજ બંને છે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞની અભિવૃદ્ધિ અને રક્ષણ તથા પાલનપોષણ યથાર્થ રીતે થઈ શકતું નથી.

તેજ બરાબર આંલખનારની સમજમાં આવે અને ગેરસમજીતી ઉભી ન થાય, તેમજ ધારેલ અર્થ પાર પડે.

બાળકોમાં શૌર્યની ખીલવણી—નિર્બળ બાળકોમાં આ શક્તિ કેળવવાની ખાસ જરૂર છે. શરૂઆતમાં બાળકોમાં સ્નાયુશક્તિની ખીલવણીની પ્રથમ જરૂર છે. કારણ શારીરબળ વિના મનોબળની આશા લગભગ ક્ષેપક છે. નિર્બળતા, ડરપોકપણાનું સ્પષ્ટ કારણ છે. તેઓને હુમેશાં તેઓની શક્તિ અનુસાર કાર્યો સોંપો, ખીકણ બાળકોને સ્પર્ધા તથા હરીફ સામે ટક્કતાં શીખવો, કુસ્તી કરાવો, દોડાવો, કુદાવો, અટાપટાના ખેલ કરાવો, એકબીજાને જ્યારે નુકશાન કરે તો એકદમ દયા લાવો નહીં, પણ “તેથી શું થયું ? એમાં રહે છે શાનો ? શું છોકરી છે ?” એમ કહી રડતાં બંધ કરો, અને પ્રોત્સાહ આપો. જે છોકરાઓમાં આવું શૌર્ય હોતું નથી તેઓ વારેવારે મનમાં “હું નહીં કરી શકું.” એમ સમજી દુઃખી થાય છે, તેવાઓને ઉત્સાહીત કરો, “મારાથી શા માટે ન થાય” ‘હું’ કરીશજ, એમ બોલતાં શીખવો, કે જેથી આત્મવિશ્વાસ અને આત્મશ્રદ્ધા પ્રબળ થાય. નિરાશ થઈ કોઈ વખત કાર્ય મુકી દીધે, તો ગુસ્સે નહીં થાઓ કે ઠપકો નહીં આપો, પણ તેમને સ્વાશ્રયી થતાં શીખવો.

નિઞ્રહ—ખીલવણી માટે જે ઉપાયો ઉપર દર્શાવ્યા છે, તેથી ઉલટી રીતે વર્તો. જ્યારે પણ ગુસ્સો ઉદ્ભવે ત્યારે ગુંટણીએ પડી પ્રાર્થના કરવા મંડી બાંધો, અથવા “Count ten” દશ ગણો. વાદવિવાદમાં ઉતરવાનું મુકી દીધો. જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે નમ્રતા અને મૃદુતાથી કહો. સામા થવા કરતાં શાન્તિથી સહન કરો, એક લપડાક મારેતો ખીલુ ઝીલતાં શીખો. કદી પણ સોળંદ બાંધો નહીં, કે ઠપકો આપો નહીં, કોઈને ધમકાવો નહીં કે મારો નહીં, સ્વભાવને અને ગુસ્સાને વશમાં રાખો, ટુંકમાં ઇન્દ્રિયનિઞ્રહ રાખવા માટે જીદી જીદી બતના માનસિક કે શારીરિક તપો આવશ્યકતાનુસાર કરો.

નં. ૯. ઐકાન્તિકસ્નેહ અથવા દામ્પત્યધર્મ.

Constancy in Love or Union for Life.

પતિપત્નિવ્રત

વ્યાખ્યા, સ્થાન, પ્રયોજન અને વિવેચન.

પત્નિવ્રત દામ્પત્યધર્મ, અવ્યલિચાર, સહવાસપ્રિયતા, ઐકાન્તિકસ્નેહ, અનન્યા-કાક્ષા, અનન્યલક્ષિતભાવ, એકપત્નિવ્રત કે પતિવ્રત, આદિ શબ્દો આ એકજ વૃત્તિના અનેક ભાવો દર્શાવે છે

ન્યારે આ વૃત્તિ વિકૃત હાલતમા હોય છે ત્યારે તે દ્રેષ અદેખાઈ કે વૈરભાવને જન્મ આપે છે

અતિયોગ અથવા મિથ્યાયોગ થવાથી, તેમજ પ્રેમીના વિયોગથી અનહદ પશ્ચા-તાપ, દીલગીરી કે શોક કરે છે જેને પરિણામે હૃદય વિદીર્ણ થઈ શોકાતુર હાલતમા મૃત્યુન્નશ થાય છે પોતાના પ્રિયતમની ગેરહાજરીમા અથવા ત્યક્ત થવાથી કેઈ પણ રીતે સુખ પામતા નથી, કે સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા નથી એક માછની અથવા સારસની માફક જુરી જુરી મરવાનો પ્રસંગ લાવે છે, અથવા છદ્મગીને પાયમાલ કરે છે

સ્થા ૧—આ વૃત્તિનું મ્થાન પ્રેમ અથવા સ્નેહ શક્તિના સ્થાનની ઉપર તથા મૈત્રીના મ્થાનની નીચે અને વાત્સલ્યવૃત્તિની બંને બાજુએ યથાચોગ્ય સ્થાનમા આવેલ છે પ્રયોજન—પ્રજાને યથાર્થ રૂપમા પૂર્ણપણે રક્ષણ પોષણ અને શિક્ષણ આપી ચોગ્યરીતે અભિવૃદ્ધિ કરવી, તથા પ્રેમબંધનને અવ્યાહત અને અભાધિત રીતે નિભાવી રાખવું એ આ વૃત્તિનું મુખ્ય પ્રયોજન છે પ્રજાને પેદા કરવાનું કે સ્નેહપુર્વક આહવાનું તેતું કામ નહીં પણ ઉત્પન્ન થયેલ માગકોનું પાનન પોષા અને રક્ષણ તથા ખાસ કરી શીક્ષણ, ઉત્પન્ન કરનાર માતાપિતાઓ હાજર થવું જાડએ, એ કુદરતનો મહાન ઉદ્દેશ છે તેને જાગી રાખવો એ આ વૃત્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે આ વૃત્તિદ્વારા કુદરતના નીચેના મહાન ઉદ્દેશોનું યથાર્થ રક્ષણ નીચે પ્રમાણે થાય છે

૧ પ્રેમવ્રતથી સચુકત થયેલ માબાપોજ પોતાની પ્રજાને યથાવિધી ઉત્તમ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરી શકે છે

૨ માતાપિતા બન્નેએ સહધર્મીચરણી થઈ અપત્યપાલન કરવું જોઈએ

૩ પિતાનો ફેરફાર થવાથી પેદા થયેલ પ્રજાનું પોષણ યથાર્થ રીતે થતું નથી

૪ માતાના ફેરફારથી પણ તેમજ બંને છે, અર્થાત્ પ્રજાની અભિવૃદ્ધિ અને રક્ષણ તથા પાલનપોષણ યથાર્થ રીતે થઈ શકતું નથી.

૫ આટલા માટે જન્મ આપનાર માનાપિતાદ્વારા જ બાળકોનું પોષણ, રક્ષણ અને શિક્ષણાદિ કાર્ય થવું જોઈએ.

૬ પીનાએ આપેલ શિક્ષણ અન્યના હાથમાં જવાથી છીન્ન લિપ્ત હાલતને ન રહોંચે એ ખાસ સંભાળવું પડે છે. અન્ય પુરૂષ કે સ્ત્રીના હાથમાં પોતાથી પેદા થયેલ બાળકોનું પાલન પોષણ જવાથી એ બાળતની યથાથ સીધી થતી નથી.

૭ પ્રજોત્પાદનમાં સારી સુંદર અને સુઘડ તથા વીર્યવાન અને કેળવાયેલ પ્રજા પેદા કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એક કરતાં જુદી જુદી વધારે સ્ત્રીઓથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજાને પાલન પોષણ અને શિક્ષણ આપવા પાછળ અલગઅલગ ખર્ચ અને વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. જન્મે સ્ત્રીઓની સગવડ માટે પણ જુદો પ્રબંધ કરવો પડે છે. જન્મે સ્ત્રી પ્રત્યેના પ્રેમમાં સમાનભાવ રાખવો તદ્દન અસંભવિતજ છે. તેમજ જન્મેનું એકત્ર સંપર્સપીને સાથે રહેવાનું પણ લાંબી મુદત સુધી ખાસ સંયોગો વિનાં કદી જનતુંજ નથી. આમ થવાથી એકજ પુરુષની શક્તિ, સાધનો અને ધનાદિ સામગ્રીને અનેક રીતે વિભક્ત કરી ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને એમ કરતાં ઝેર, વેર, વાંધા, દ્વેશ અને કલહાદિને ઉત્પન્ન થવાના અનેક પ્રસંગો ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામે જે પ્રજા આવા સંલેગોમાં ઉછરે છે તે પણ તેવીજ કલહપ્રિય દ્વેષી અને કનિષ્ઠ પ્રકારની તથા અનિષ્ટ સંસ્કારવાળી પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટાન્તદ્વારા થાય છે.

વળી લિપ્ત લિપ્ત સ્વભાવની અનેક સ્ત્રીઓ કલહ અને કંકાશ કર્યા સિવાય એકજ ઘરમાં કદી પણ સાથે રહી શકતી નથી. હા! પણ જો તેઓ જન્મે સ્વભાવમાં ગરીબહી ગાય જેવી હોય અથવા ધણીના દાખમાં બહુજ દબાઈ ગયેલ હોય તો કદાચ થોડાંક વર્ષો શાન્તિમાં વ્યતિત થાય છે, અથવા ખાસ દેવી સમાન ગુણ ધારણ કરતી હોય તો તેવી સ્થિતિમાં જન્મે સ્ત્રીઓ સાથે રહી શકે પણ ખરી. પણ તેનું પરિણામતો અનિષ્ટજ આવે છે. જો સ્ત્રી દૈવી ગુણયુક્ત અને અત્યન્ત સહનશીલ ગુણ યુક્ત હોય તો તેના છોકરાં પણ તેવાજ નમાણા અને આ પૃથ્વીને માટે તદ્દન નિરૂપયોગીજ નિવડશે અને કદાચ ગરીબ સ્વભાવની સ્ત્રી દ્વારા પ્રજા પેદા થાય તો તેઓ પણ તદ્દન ગરીબડાં, બકરી જેવાં, ગુલામી કરનાર, નિર્માલ્ય, અને શકિતહીનજ અવતરશે. કારણ તેઓની માતાની દબાઈ ગયેલી વૃત્તિ અને માનસિકસ્થિતિ, તેઓના જીવનપર પણ પ્રબળ અસર કરે છે. આનું પરિણામ એજ ધરે કે “એવી પ્રજા આ દુનિયાપર જન્મે તેના કરતાં ન હોય તેજ સારું” એવો અનુભવ તેમના માળાપોને પ્રત્યક્ષ કરવાનો વખત આવશે. વળી જન્મે સ્ત્રીઓ અલગ અલગ સ્થાનમાં રહેતી હોવા છતાં તેઓ હમેશાં કલહ કંકાસમાં લાગેલી હોય તો તેની પ્રજા પણ હમેશાં પરસ્પરમાં લગાઈટા કરનારજ જન્મશે. ટુંકામાં એક કરતાં અધિક સ્ત્રીઓ સાથેનાં લગ્નથી હમેશાં આવા અનેક અનિષ્ટ

અનિષ્ટ પરિણામોનું મુળ છે. એકજ સ્ત્રીને અનેક ધણી અને અનેક સ્ત્રીઓ માટે એક ધણી હોવાનો સિદ્ધાન્ત આપણે કોઈ પણ રીતે દિવકારીએ તે પહેલાં મનુષ્ય સ્વભાવ અને તેઓની નીતિની સ્વાભાવિક લાગણીઓની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓને બદલવાની આપણામાં શકિત જોઈએ ! શું આમ કદી બની શકે તેમ છે ખરું ! એ તદ્દન અસંભવિત છે. મનુષ્ય સમાજની યથાર્થ સંસ્થિતિને આતર એ એક ખાસ જરૂરની અને અતિ મહત્વની બાબત છે કે એકજ સ્ત્રીએ એકજ પુરુષ અને એકજ પુરુષે એકજ સ્ત્રીસાથે અસ્પર્શ સ્નેહ સંબંધ અથવા લગ્નની ગાંઠથી જોડાવું જોઈએ. એક પતિવ્રત અને એક પત્નિવ્રતનો સિદ્ધાન્ત સીતા અને રામચંદ્રના અનુપમ દૃષ્ટાન્તને અનુસરી સર્વદેશમાં, સર્વકાળમાં, અને સર્વાવસ્થામાં એક ધર્મ તથા કર્તવ્ય તરીકે મનાવાની તેમજ પળાવાની અગત્ય છે.

સુસ બહેનો અને બન્ધુઓ ! સુવાનો અને સુવતીઓ ! યાદ રાખો કે—

“પતિવ્રતા વ્રત જગતમાં પ્રસરે ઘર ઘરજેમ,
સુસ જનોએ સર્વદા તત્પર રહેવું તેમ.
તત્પર રહેવું તેમ પતિવ્રત વધવા કાળે,
એજ દેશનો ઉદય થવાનો હેતુ ગાળે.” (કેશવ).

ઐકાન્તિકરનેહ એક પત્નિવ્રત અને એક પતિવ્રતનો માર્ગ અતિ દ્વિવ્ય સરલ સુખરુપ, શાન્તિપ્રદ અને શૌભા સૌન્દર્ય તથા અનેક રીતે આનંદને આપનાર છે. કારણ તેવું વર્તન ઇશ્વરી આજ્ઞાનુકુળ છે.

ઐકાન્તિક રનેહનો રસ્તો હમેશા કટકાકીર્ણ, સર્પ વિંછી વ્યાઘ્ર અને વઝ તથા ફાડી ખાનાર જંગલી પ્રાણીઓથી પરિપુર્ણ વનવાટના દુઃખો કરતાં પણ અતિ વિકટ છે. કારણ તે ઇશ્વરી પવિત્ર પ્રેમઆજ્ઞા અને નિયમોથી તદ્દન વિરૂધ્ધ છે.

ઘર ઘર ભટકવામાં અને આજ એક, કાલ બીજો અને પરમ દિવસે ત્રીજો એમ વર્તવામાં કોઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી કદાપી સુખી થએલ નથી અને થવાના પણ નથી, એ સિદ્ધાન્ત ચોક્કસ છે. કદાચ શરૂઆતમાં કૃત્રિમ આનંદ મળશે પણ તે પરિણામે ઝેરરુપ થઈ પડે છે. માટે યાવતજીવન રનેહ નિભાવી, અવ્યભિચારીવૃત્તિથી ન્યાં સુધી જીવન નિર્વાહ કરી શકવાની ખાત્રી ન હોય ત્યાં સુધી કદી પણ લગ્ન સંબંધથી બંધાતાજ નહી. ઐકાન્તિકરનેહની અંશીરુપ આ દારૂપતી ધર્મસુત્ર મનુષ્ય સમાજના સાંમારિક સર્વ સુખોને માટે પરમપિતા પરમાત્માદ્વારાજ નિયત કરવામાં આવેલ છે. તેને તોડીને કોઈ પણ વ્યક્તે કદી સુખી થઈ શકે તેમ નથી. આ ધર્મસુત્રને કે આજ્ઞાને આધીન થઈ સર્વ રીતે માન આપવું જ જોઈએ.

પ્રપૂર્ણ—જે સ્ત્રી પુરુષોમાં ઐકાન્તિકરનેહવૃત્તિ પરિપૂર્ણ રુપમાં ખીલેલી હોય છે, તેઓ એકજ સ્ત્રી કે એકજ પુરુષમાં પોતાના પ્યારનું સ્થાન સ્થાપન કરે છે. પુર્ણ અંતઃકરણથી પોતાના પ્રિય રનેહીને ચાહે છે. દોષો તરફ ધ્યાન ન આપતાં હમેશાં

ગુણોને વિસ્તાર કરી ગ્રહણ કરે છે. હૃમેશાં પ્રિય અથવા પ્રિયાના સંગમાં રહેવાનું પ્રસન્ન કરે છે. અવિચ્છિન્ન પ્રેમ એજ તેઓની ખ્યાસા હોય છે.

લગ્નસંબંધને સત્યપરાયણતા તથા વિશ્વાસપાત્ર રીતે જાળવી ગમે છે. ધ્યાન એક મન, એક અને કર્મ પણ એકજ પ્રકારના કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે. સહનોવવતુ સહનો મુનક્તુ સહવૌર્ધ્વ કરવાવૈ આ વેદમંત્રાનુસારજ આવા પ્રેમયુગ્મોનું વર્તન થઈ રહે છે પ્રેમદોરી કોઈ પણ કારણથી તુટે તો હૃદય વિદીર્ણુ બન્યે છે અને આ દુનીયાના કામના રહેતા નથી. જીવન ધારણ કરી રાખવા કરતા એવા પ્રસંગોમાં મરવું વધારે પમદ કરે છે લગ્નસંબંધી પ્રેમયુગ્મીને એક ઉત્તમ જવાહીર સમજે છે, અને બનમાથી એકાદનો વિનાશ થાય તો પ્રાણપરિત્યાગને પણ મોક્ષપ્રદ માને છે આવા શ્રીપુરુષોએ પોતાના સ્નેહનું પરિપાલન કરનાર યથાર્થ સ્થાનમાજ બહુજ હાપણુપુર્વક પોતાના સ્નેહ કે પ્રેમને સ્થાપન કરવો જોઈએ કાળજી કે પોતાના પ્રિય અથવા પ્રિયાના મગમાજ તેઓ સર્વ રીતે સુખ અને સતોષ માને છે. પ્રેમ સંબંધ જ્યાં સુધી ન જોડાયો હોય ત્યાં સુધી બસ્તવ્યસ્ત હાલત અને વ્યવચિત્ત રહ્યા કરે છે આવા પુરુષો કે સ્ત્રીઓએ પોતાના પ્રેમીનું હૃદય અને ક્રિયા વશમા લાવવા માટે અત્યેક શક્તિનો શક્તિ અનુસાર ઉપયોગ કરવો જોઈએ, તથા એવા પ્રેમ સંબંધમા કોઈને પણ હસ્તક્ષેપ કરવાનો પ્રસંગ આવવા દેવો નહીં જોઈએ

પૂર્ણ—જેઓમાં આ વૃત્તિ પૂર્ણ અશે હોય છે તેઓ અત કરણ પૂર્વક અનુકુળ સંજોગોમા તો વર્તે છે પણ તેવા ખ્યારને માટે ગમે તેવી હાલત કે સ્થિતિ લોગવવાનું કબુલ નહીં કરે. એક વખત એકની સાથના ખ્યારમાં ખામી આવે તો અન્ય પ્રેમીને શોધવા તત્પર થાય છે. દ્રઢ પ્રેમભાવનાના અભાવમાં આવી સ્થિતિ ઘણીવાર થાય છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ ઐકાન્તિક પ્રેમવૃત્તિ સાધારણ રીતે ખીલેલી હોય છે તેઓ એકને આડે છે પણ અન્ય હેતુઓ કે ઉદ્દેશને વશ થઈ સહેજમાં અન્યની સાથે પણ પ્રેમપાશથી બંધાય છે. પ્રેમી તરીકે તેઓ હૃમેશાં ખરા ચાહુનાર અને વિશ્વાસ કરવા લાયક નિવડતા નથી

નવા પરણવા ઇચ્છતા યુવતિ અને યુવાન વર્ગના વ્યક્તિઓની અંદરની આ શક્તિઓની મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર યોગ્ય પરિક્ષા થયા પછી આવા લગ્ન સંબંધો જોડાતા હોય તો ઘણુંજ સાફ પરિણામ આવી શકે.

ન્યૂન—જેઓમાં આ ઐકાન્તિક સ્નેહવૃત્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓમાં લગ્ન સંબંધી સ્નેહ ઘણાજ થોડા પ્રમાણમાં હોય છે. પોતાના સહધર્મિ કે સહયોગી અથવા સહયોગીનીને પતિ અથવા પત્નિભાવથી કબુલ કરવા કરતાં પોતાથી વિરૂધ્ધ ભતિના સી અથવા પુરૂષના ગેરવ્યવસ્થિત સંબંધો અને સંયોગો જોળતા કરે છે. ખીલવણી અને કેળ છી—

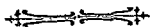
આ ઐકાન્તિક સ્નેહવૃત્તિને ખીલવવા માટે હૃમેશાં એકજ સી અથવા પુરૂષ સાથેનો સ્નેહસંબંધ જાળવી રાખવા માટે બનતો મનોનિગ્રહ રાખો. નવી નવી

યુવતિઓ, લિંગલિંગ મુખડાંઓ અને આકૃતિઓ જોઈ મનને વારંવાર લમાવી પવિત્ર સ્નેહવૃત્તિને શીથોલ નહિ કરે. લગ્ન સંબંધી સ્નેહ ગ્રંથીને પુષ્ટિ આપનાર સર્વ પ્રસંગો, વાતાયિત અને આનંદનું સેવન કરે. જ્યારે વ્યભિચારી મનોવૃત્તિને પ્રત્યેક પ્રયત્નદ્વારા અટકાવવા પ્રયત્ન કરે.

નિશ્ચય—આ વૃત્તિના અતિ ભીષ કાર્યને પણ અટકાવવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રથમ પ્યારના પરિશિલનમાં કદાચ સંલોગ અને સાધનોની પરિક્ષામાં ભૂલ થવાથી કે દૈવ-વશાત્ મરણ અથવા એવું જ કોઈ વિઘ્ન આવી પડવાથી, સ્નેહસંબંધને તુટવાનો પ્રસંગ આવે તો તેથી નાશીપાશ ન થતાં, નહિ ગભરાતાં, ધૈર્ય રાખી, અતિ શોકને દબાવે. અતિ મોહવશ ન થાઓ, ન ભુલાતાંને ભુલી જાઓ, વિધીનું ધાર્યું પી જાઓ, હાથમાંથી ઢોળાયેલ વસ્તુને શોક નહિ કરે, પણ પમારા સ્નેહનું અન્ય યોગ્ય સ્થાન શોધવા પ્રયત્ન કરે. ખાસ કરી દીલગીરી અને શોકના સાગરમાં દબાઈ ન જતા આત્મબળ તથા ધૈર્યને ધારણ કરે.

આમ મુચના—પ્રેમ, લગ્ન સંબંધ, અને ઔકાન્તિક સ્નેહના સંબંધમાં વત માન હિંદુ સમાજની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય છે. વિશુદ્ધ પ્રેમભાવ, રૂપ, ગુણ, વય, અને જ્ઞાનાદિ સવ યોગ્ય સાધનો સહિત યોગ્ય કાળે અને યોગ્ય રીતે થયેલ હોતરે એક પણ લગ્ન એવું નહિ મળી શકશે કે જે સંતોષ પુરતું ગણી શકાય જે સમાજની આવી દુર્દશા છે, જ્યાંનો ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રાયો અજ્ઞાન મુલક અકાળે અને અવિદિત રીતે પરિણામનો વિચાર કર્યા વિનાજ નાંખવામાં આવે છે, ત્યાં પછી વિશુદ્ધપ્રેમ વંશ વિશુદ્ધિ કે વીર્યવાન પ્રજા આદિ જોવામાં ન આવે તેમાં શું નવાઈ છે? જન સમાજનો સેંકડે નવાણું ટકા જેટલો લાગ તો લગ્ન અને વિવાહિત જીવનની મહત્તા અને જવાબ-દારીઓને સ્વદેષાંશે પણ સમજી શક્યો નથી અને સમજ્યા છે તે વર્તી શકે તેમ નથી. આવી હિંદુ સમાજની દુર્દશા છે. એક તરફ લાખો વિધવાઓનાં પ્રેમ પુખ્ત અકાળે અનિચ્છાએ અને અનિષ્ટ રીતે જ્યારે કામાગ્નિથી દગ્ધ થઈ કરમાય છે ત્યારે બીજી તરફ પરણેલા સ્ત્રી પુરુષોના પ્રેમભાવો, રૂપ, ગુણ, વય અને જ્ઞાનના કલ્પેડરૂપી દાવાગ્રંથી બળી રહ્યા છે. સંસાર સુધારક સમાજો અને કોન્ફરન્સોએ આ બાબતમાં હજી કશું કર્યું નથી. ધર્મ ગુરૂઓ સુતા છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ અનેક આપત્તિ અને દુઃખોથી પૂર્ણ થતો જાય છે. આવી સ્થિતિમાં—બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય આદિ અનેક અનિષ્ટ અને હાનીકારક રિવાજોને એકદમ દૂર કરી હિંદુ પ્રજાની ભાવી ઉન્નતિ માટે સર્વ સભા, સંસ્થાઓ અને ધર્મગુરૂઓએ એકત્ર થઈ લગ્ન સંબંધોને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પુનઃ સ્થાપિત કરવાની સૌથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે—કારણ ભાવી પ્રજાના મુખ દુઃખ અને આરોગ્ય તથા અસ્તિત્વ અને ઉન્નતિ આદિનો બધો આધાર માત્ર આ લગ્ન સંબંધના યથાર્થ પાલનપર અવલંબી રહેલ છે.

નં. ૧૦, વાત્સલ્યસ્નેહ અથવા અપત્યપ્રીતિ.

Parental Love or Philoprogenitiveness,

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, અને ઉપયોગ.

વાત્સલ્યભાવ, સ્વસંતાન તરફની પ્રીતિ, મમતા, પિતૃસ્નેહ, લાલનપાલનવૃત્તિ; બાળરક્ષણ કે બાળપોષણ કરવાની વૃત્તિ, બચ્ચાંઓ તરફનો પ્યાર અને પશુ, પક્ષી આદિ પ્રાણીઓને પાળવાની વૃત્તિ, આદિ આ શક્તિનાં ખાસ કાર્ય છે. આ વૃત્તિ પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની અંદર ખાસ વૃદ્ધિ પામેલ અને આંધક પ્રમાણમાં હોય છે. કારણ કે બાળબચ્ચાંની સ્નેહપૂર્વક સભાળ, લાલનપાલન અને પોષણ કરવાનું મુખ્ય કાર્ય કુદરતે સ્ત્રી જાતિને સ્વાધિન કરેલ છે. આ વૃત્તિનો દુરૂપયોગ કે મિથ્યાયોગ થવાથી બચ્ચાંઓનું અતિ લાલનપાલન કરી તેઓના જીવનને સુધારવામાં માળાપો કે સ્નેહીઓ અડચણરૂપ થાય છે.

આ વૃત્તિની સ્વાભાવિક ભાષા—

ગરદન તરફના પાછળના ભાગ પર માથું નમાવવું એ આ વૃત્તિની સ્વાભાવિક ભાષા છે. બાળકોનો શોક કરતી માતાઓ તથા પિતાઓ પોતાની ગરદનને પાછળ નમાવે છે, તથા પોતાના બાળક કે વહાલા પ્રાણીના એકદમ અચાનક મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી બેશુદ્ધ બની ચત્તાપાટ પડી જાય છે, તે માત્ર આ વૃત્તિના સ્થાનને લીધે છે. બાળસુખાવિંદનું ચુંબન કરતી વખતે અથવા સમાડતી વખતે આપણે તેઓનાં મુખડાંને ઉચું નીચું નમાવીએ છીએ અથવા આ વાત્સલ્યવૃત્તિના સ્થાનની આબુબાબુ હાથ ફેરવીએ છીએ, એ આ વૃત્તિનું સ્વાભાવિક વલણ છે.

આ વૃત્તિના મુખપરના ધ્રુવબિન્દુઓ મુખના ખુણા આગળના ઓષ્ઠપ્રદેશમાં બન્ને તરફ આવેલા છે. માળાપો પોતાનાં બાળકોને હમેશાં ઓષ્ઠના આ સ્થળથીજ ચુંબન કરે છે.

૩. ગોલ આ વાત્સલ્યવૃત્તિની શોધનો ઇતિહાસ આપતાં લખે છે કે—

“ I have observed that occipital bone generally recedes more in female heads than in male and of course the quality it manifests must also be the strongest. But what is that quality? After adopting and discarding many notions, I have observed that mothers had a like prominence in this region. I often asked myself what

one characteristic they possess in common? In a favorable moment, while lecturing I was struck with the extreme love monkeys have for their offsprings I dismissed my class abruptly, that I might instantly compare, this developement in the heads of males and females. I found it informly the largest in females human and animal. This new idea appeared the more plausible, because it situated so near to propagation."

GALL.

૩૧. સ્પરગીયમ કહે છે કે—“મેં તથા ડાકટર ગોલે લગલગ ત્રીસેક બાળ હુત્યા કરનાર માતાઓના માથાંઓ તપાસ્યા હતાં જેમાંથી પચીસ સ્ત્રીઓનાં માથાંઓ આ પશ્ચિમાસ્થિના પ્રદેશ વાળો લાગ, યથાર્થે વૃદ્ધિ પામેલો હોતોજ નહિ. સ્ત્રીઓની અંદરનો આ લાગ ખાસ વૃદ્ધિ પામેલો હોવોજ ભેદ્યો, એ તેનું ચોક્કસ લક્ષણ છે. આ લાગની અંદર માથાની મધ્ય લાઇન ઉપર આવેલ સર્વ શક્તિઓના અને વૃત્તિઓનાં યુગ્મ સ્થાનોની માફક આ વૃત્તિનું સ્થાન પણ યુગલ રીતેજ બિરાજે છે. પશુઓ અને મનુષ્યોની અંદરની નર અને નારી જાતીની ખોપરીઓનો ભેદ એક ખીજથી સહજ રીતે પારખી શકાય છે. કારણ કે નારીજાતિની ખોપરી હુમેશાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ અર્થાત્ આગળ અને પાછળના ભાગમાં વિશેષ લાંબી અને બન્ને પાશ્વર્વ તરફ જરા સકુચિત હોય છે. જ્યારે નરજાતિનો ખોપરીનો ભાગ બન્ને બાજુ તરફ વધારે પહોળો અને પાછળના ભાગની લંબાઈમાં સ્ત્રી જાતિ જેટલો વધેલો હોતો નથી.” આ ઉપરાંત વળી તે ડાકટરકહે છે કે “આ વૃત્તિથી સ્ત્રીઓમાં સામાન્ય રીતે બાળકો પ્રત્યે મમતા અને દયાની લાગણીને જન્મ મળે છે. કેરીબ અને ન્યૂ-ઝીલેન્ડર બહુજ કુર અને ઘાતકી હોય છે, પણ બન્ને માબાપો પોતાનાં બચ્ચાંઓને બહુજ ખ્યારથી આહે છે અને તેઓનું પાલન પોપણ અને રક્ષણ બહુજ સંભાળપૂર્વક અને મુશીબતો વેઠીને પણ કરે છે. વ્યાધિ, સિંહ, જરખ આદિ કુર જંગલી પ્રાણીઓ પણ પોતાના બચ્ચાંને બહુજ નમ્ર ભાવથી અને મમતાથી ઘરગતુ ગાય અને ભેંસાદિ પ્રાણીઓની માફક સેવે છે. આ બધું આ વૃત્તિનું પરિણામ છે.”

૩૨ સ્પરગીયમ.

૩૦ સ્કોટ કહે છે કે “આ વૃત્તિ દ્વારાજ કુમારી કન્યાઓ કે યુવતિઓ નાના બચ્ચાં અને વહાલા પ્રાણી તરફ પોતાનો સ્નેહ અને મમતા દર્શાવે છે.

ઉપયોગ—ટુંકામાં આવૃત્તિનો ખાસ ઉપયોગ પ્રાણીમાત્રની બાલ્યાવસ્થામાં તેઓનું રક્ષણ અને પોપણ કરવાનો તથા તેની નિરાધાર હાલતમાં તેને સહાય મદદ અને મમતા તથા સ્નેહ દર્શાવી તેના જીવનને પ્રગતિ આપવાનો છે. આ વૃત્તિનો એ ખાસ ઉપયોગ છે. જગતની અંદર પ્રગટ થતા-બાલ્યાવસ્થાની અંદરના પ્રાણીમાત્રની ઉપર સ્નેહથી ખાસ સંભાળ રાખનાર આ વૃત્તિ બચ્ચાંઓની દેવી છે. ખ્યારથી પેદા કરવામાં આવેલ વસ્તુને યથાવત ઉછેરવી એ આ વૃત્તિનું કાર્ય છે. પ્રજોત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ એ કુદરતની સર્વોપરિધ્વજ છે, જે માત અને વિનાશની સામે પોતાનું કાર્ય કરી રહી

છે. આ પ્રજોત્પાદન અને અભિવૃદ્ધિના અભાવમાં પ્રત્યેક પ્રાણી કે વનસ્પતિ માત્ર એક વખત જન્મ પામી વિનાશને પ્રાપ્ત થતાં સ્થાવર જંગમ આદિ સર્વ વસ્તુ માત્રના હુમેશ માટે વિનાશજ થઈ જાત અને કુદરતની અપાર રચના અને પેદાશમાં ભોક્તાનો અભાવ થઈ સર્વ જડ પદાર્થો અનર્થક થાત અને અનાદિ કાળ સુધી માત્ર સડયાજ કરત.

એમ ન થાય એટલાજ માટે કામવૃત્તિ સયોગાભિલાષ કે સંયુક્ત થવાની વૃત્તિ સૃષ્ટપદાર્થ માત્રને, પ્રત્યેક પ્રાણીને, યોગ્ય યુવાવસ્થામાં પ્રજોત્પાદન અને અભિવૃદ્ધિ કરવા તરફ પ્રબળ શક્તિથી પ્રેરે છે. તે દ્વારા કુદરતનું મહાન કાર્ય અને ભોક્તાઓની નિરંતર પરપરા ચાલ્યાજ કરે છે. આ વિષયની અદર કામદેવનું કાર્ય કેટલું પ્રબળ અને મહત્વનું તથા ઉપયોગી છે તે આ ઉપરથી સહજ સમજી શકાય તેમ છે. કામદેવનું સામાન્ય સમગ્ર ભુમંડળના સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીમાત્ર ઉપર અવ્યાહતપણે ચાલીજ રહ્યું છે. શકરના ત્રિલોચનથી તેનું ભસ્મિભૂત થવું એ તો માત્ર એક અલંકારજ છે. કુદરતની અંદર પેદા થતી સમગ્ર બાળપ્રજાની યોગ્યકાળે જન્મ થયા પછી યોગ્ય સંરક્ષા અને અભિવૃદ્ધિ યથાર્થ રીતે થાય એ વિશ્વના મહાન નિયંતાની યુક્તયુક્ત પ્રેરણા છે, અને તે પ્રમાણે તે આગળથી એવા સર્વ પ્રકારના સયોગોની સંયુક્ત રચના સ્થિતિ અને અનુકુળતા લાવ્યા પછીજ કોઈ પણ પ્રાણીને જન્મ આપે છે. આ એક અતિ મહત્ત્વનો અને વિચારણીય વિષય છે. એ બધું કંઈ અકસ્માતથી એની મેળેજ બની જાય છે તેમ નથી. પણ આ બધી રચનામાં મહાન હેતુ અને અદ્ભૂતભુદ્ધિમામર્થ્ય તથા અનહદ આતુરીનો ઉપયોગ છે. આ અને પુરુષ, નર અને માદા આદિ ભિન્ન જાતિની રચના તેમની અંદરના પ્રજોત્પાદક અવયવો, તેઓની યુવાવસ્થામાં યોગ્ય કાળે થતી ખોલતણી અને પૂર્તી, યુવાવસ્થામાં દેખાવ દેતી કામવૃત્તિનું પ્રયોજન, સ્ત્રી અને પુરુષ બંને જુદી જુદી જાતિના હોવા છતાં અરસ્પરમનું સ્નેહાકર્ષણ પ્રેમ અને એ સર્વનું પરિણામ યથાર્થ રીતેના સયોગ તથા તે દ્વારા યોગ્ય કાળે પ્રજાની ઉત્પત્તિ અને આવી ઉત્પત્તિ થયા પછી તેનું પાલન અને રક્ષણ કરવાની વૃત્તિરૂપ આ વાત્સલ્ય સ્નેહનું ઉશ્કેરાવું તથા પોતાને મ્વાભાગિક રીતે મોપવામાં આવેલ કાર્ય બજાવવા તત્પર થવું, આ બધા સયોગો અને સ્થિતિઓ, તે વિશ્વનિયંતા અને રચયિતા કુદરતના મહાન શિની વિશ્વકર્માની અદ્ભૂત રચના અને સકારણ પ્રવૃત્તિ તથા બુદ્ધિઆતુર્યને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. અકસ્માત અચાનક કે કુદરતના પ્રાકૃતિક અથ નિમોનીજ માત્ર પ્રવૃત્તિનું કે પ્રકૃતિનુંજ એ કાર્ય છે, એમ કહેનાર બુદ્ધિહિન અને વિચારવિહીન અજ્ઞ પુરુષોજ છે. હુંકમાં પ્રજાની ઉત્પત્તિ થયા પછીનું રક્ષણ અને પોષણનું પવિત્ર કાર્ય, આ માતાપિતાની અદરની વાત્સલ્યવૃત્તિને બહુજ હડાપણ પૂર્વક મોપવામાં આવેલ છે. અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં એ વૃત્તિજ પોતાના સમગ્ર સાધનોને અનુકુળ કરે છે. આ વૃત્તિનું મુખ્યકાર્ય અને પ્રવૃત્તિ તો પોતાનાજ બાળકો માટેજ છે. પણ તેમાંથી અનુકુળના પ્રમાણે સમયાનુસાર ગાણુરીતે અન્યના બાળકો પ્રત્યે પણ સ્નેહ, મમતા, મયાણુપણું અને મહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી મડ

કરવા તરફ પણ આ વૃત્તિની પ્રવૃત્તિ છે. નરસીંગનું કાર્ય સ્ત્રીઓજ આટલા ઉચ્ચ પ્રમાણમાં કરી શકે છે, તેનું કારણ તેઓની અંદરની આ વૃત્તિની અધિક ખીલ-વણીજ છે.

વાત્સલ્યભાવની પરાકાષ્ટા—યોગ્યતાનો વિચાર એ પણ પ્રજાની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ માટે ખાસ જરૂરનો છે. નાનાં કીડી જેવાં પ્રાણીઓ, ગાય, ભેંસ કે હાથી જેવાં પ્રાણીઓને જન્મ આપી, પોષી શકવા સમર્થ થઈ શકેજ નહિં એ દેખીતુંજ છે, તેમ હાથી અને ઉંટ જેવા પ્રાણીઓ કંઈ મરઘાં અને કુકડાંને જન્મ આપી શકતાં નથી. આ વિષયમાં આકૃતિ, રૂપ, રંગ, કદ અને અનુકુળ સંજોગો તથા સ્થિતિઓ વિગેરેનો મરુપૂર્ણ વિચાર કરીનેજ કુદરત બહુજ બુદ્ધિમત્તાથી પોતાની ઇચ્છાને અનેક પ્રાણીઓદ્વારા યોગ્ય રીતે પુરી પાડે છે, આવી અદ્ભૂત રચના અને ગોઠવણી કરવાનું કાર્ય અને વ્યવસ્થા, જે દુનીયાના બધા હાથા પુરૂષોને એકત્ર કરીને સોંપવામાં આવે, તેપણુ સમગ્ર કાર્યો બજાવવાનું તેા દુર રહ્યું પણ તે સર્વને માટે અનુકુળ સંજોગનો નિર્ણય કરવાનું નજીવું કાર્ય પણ અનંતકાળ સુધી તેઓ કરી શકવા સમર્થ થઈ શકે તેમ નથી.

વળી એક વાર પ્રજા પેદા થયા પછી પણ કંઈ તેનું રક્ષણ અને પોષણ કરવા પાછળ સંભાળની થોડી જરૂર છે એમ નથી. પણ રક્ષણ અને પોષણનાં બધાં સાધનો પ્રાપ્ત કરી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં અનહુદ બુદ્ધિ અને સાહસ તથા પ્રેમની જરૂર પડે છે. સ્નેહ કે પ્રેમવૃત્તિ દ્વારાજ આ બધા કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. વાત્સલ્ય સ્નેહજ એ સર્વ કાર્યો સ્વાભાવિક રીતે કરાવે છે. તેના થોડાક નમુનાઓ અમે અત્રે આપવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ. ખ્યારની લાગણી કરતાં ચડે એવી માત્ર એકં જીવિયા કે પ્રાણીપણા (જીવન ધારણ કરી રાખવાની ઇચ્છા) છે. પણ કેટલીકવાર ખ્યારવૃત્તિ એટલા પ્રબળ પ્રમાણમાં પોતાનું સામાન્ય ચલાવે છે કે પ્રાણીપણાની પણ તેની પાસે કંઈ દરકાર કરવામાં આવતી નથી. નીચેનાં દ્રષ્ટાન્તો એ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરશે. મનુષ્ય પણ અને પક્ષી તથા જીવજંતુના વર્ગમાંથી અનેક માળાપો સ્વસંતતિના રક્ષણ માટે પ્રાણ ત્યાગ કરવા કેવા તત્પર થાય છે તે આ દૃષ્ટાન્તથી વિદિત થશે. એક ગ્રહસ્થ પાસે એક મોટો કુતરો હોતો. તેના બગીચામાં એક ગાય પોતાના વાછરડા માથે દાખલ થઈ. કુતરાને લઈને તે ગાયને બહાર કાઢવા તે ગ્રહસ્થ ગયો. કુતરાએ તે ગાયને નસાડી હોત પણ જેવો તે કુતરો કુદ્યો કે તરતજ તે ગાય પોતાના વહાલા બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાની દરકાર કર્યા વગર માથું નીચું કરી શીંગડાં ચડાવી કુતરાની સામે થઈ અને તેને નસાડી હાંકી કાઢ્યો. રોળીન પક્ષીઓ પોતાના બચ્ચાંઓનાં રક્ષણ માટે કાગડાઓની પુઠં પકડે છે. કાગડાઓ બાજની પણ વાંચે થાય છે અને છુડ જેવાં પક્ષીનાં પીછાં વિખેરીને તેઓને પાયમાલ કરી નાખે છે. એક વખત એક છોકરાએ એક પક્ષીના માળામાંથી ઇંડાઓ લઈ લીધાં અને તેને પરિણામે તે પક્ષી બિચાડું શેકાતુર હાલતમાં બચ્ચાંઓના વિયોગથી મરણ પામ્યું. મરતાં મરતાં પણ પોતાનું મસ્તક ગમગીનીમાં આ વાત્સલ્યવૃત્તિના સ્થાન-

પરજ નાંખી પોતાની સ્વાભાવિક ભાષામાંજ વાત્સલ્ય સ્નેહનેજ મોતનું કારણ દર્શાવતું મૃત્યુ વશ થયું. કરોળીઆઓ પોતાના બચ્ચાંને લટકાવી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય છે. અને માત્ર પ્રાણના લય સિવાય કદિ પણ પોતાના બચ્ચાંને છોડી જતાં નથી, અને કદી જાય તો તેને પાછા લઈ જવાની પ્રથમજ તક મળતાં તેઓ એકદમ દોડી પોતાનાં બચ્ચાંઓને પાછાં સંભાળે છે. ક્રીડીઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાંઓને દુઃખને પ્રસંગે મોઢામાં લઈ શાન્ત સ્થળે નાસી જાય છે. ભ્રમરો અને મધમાખો બચ્ચાંઓના રક્ષણ માટે ભારી યુધ્ધ મચાવે છે, અને પોતાને તથા બચ્ચાંને કોઈ નુકશાન પહોંચાડે તો તરતજ કરડી કે ડંખીને પણ તેવી વ્યકતીને નસાડવા પ્રયત્ન કરે છે. કુકડીઓ પોતાના બચ્ચાંઓનું રક્ષણ, કુતરાં બિલાડાં વિગેરે મોટાં પ્રાણીઓ સામે થઈને પણ કરે છે. કબુતર જેવાં નાનાં અને બહુજ નમ્રસ્વભાવના પ્રાણી પણ પોતાના બચ્ચાંઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિર્ભય થઈ મનુષ્ય પ્રાણીની સામે યાય છે, એવું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત-રૂપે આ લેખકને સુંબડમાં અનેકવાર ખાસ ઉદ્દેશ પૂર્વક અનુભવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. ડુધરો પણ પોતાના બચ્ચાંનાં રક્ષણ માટે બહુજ બહાદુરીથી લડે છે. શિકારી પ્રાણીઓ પોતાના બચ્ચાંનાં પોપણ માટે ખોરાક ન મળે ત્યારે અતિ ઠુર અને જીરસાદાર થઈ જાય છે. બગલાઓ પોતાના બચ્ચાંઓના માગને બચાવવાને ખાતર સળગતી આગમાં પડતાં પણ વાર લગાડતાં નથી. પોતાનાં બચ્ચાંની એકાદ બુમ સાંભળતાં માતાઓ કેવી વ્યગ્રચિત્ત થઈ જાય છે, તે તો સર્વ કોઈને અનુભવ સિધ્ધજ છે. દુનીયામાં માતાના સ્નેહની સાથે સરખામણી કરી શકાય તેમ નથીજ. સ્નેહ માત્રની અહિં અવધિ છે. પોતાના બચ્ચાંની દુઃખી હાલત કે મરણુ જોઈ માતાનાં હૃદયમાં જે પીડા અને દુઃખ થાય છે તેનું માપ કોણ કાઢી શકે તેમ છે ?

ટુંકમાં પ્રજા પ્રત્યેનો પ્યાર, એ એક ખાસ લાગણી અથવા વૃત્તિ છે, અને તેનું મસ્તિષ્કની અંદર પણ અલગ સ્થાન છે. આ વૃત્તિ જ્યારે અતિ પ્રબલ પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે અન્યતા બાળકો તથા પશુ પક્ષી આદિનું પાલન કરવામાં પ્રેરણા છે. ખાસ કરી ગૃહસ્થવર્ગ અને ખેડુતવર્ગનાં સ્ત્રી પુરુષોમાં આ વૃત્તિની ખીલવણી અધિક પ્રમાણમાં થયેલી જોવામાં આવે છે અને તેમ થવું જોઈએ. બચ્ચાં વિનાની સ્ત્રીઓ કે યુવતીઓ ઘણીવાર કુતરાં કે બિલાડીના બચ્ચાં અને વાછરડાંઓ તરફ અતિ સ્નેહભાવ દર્શાવે છે, જે આ વૃત્તિનું પરિણામ છે, ઝાડપાન વૃક્ષ અને ફૂલોનો શોખ પણ એજ દર્શાવે છે. પોતાના બાળકોની સંભાળ અને રક્ષણ એ તો આ વૃત્તિની વિશ્વવ્યાપિ સત્તાનું કાર્ય છે.

પણ વર્તમાન જમાનામાં યુરોપ અને અમેરિકાના દેશનેબલ વગની સ્ત્રીઓમાં અને કેટલાક પ્રમાણમાં આપણા દેશના પારસી વર્ગમાં, તેમજ ઉચ્ચ ગૃહસ્થ હિંદુ કુટુંબોમાં, પ્રજાપાલન પોપણ રક્ષણ તેમજ પ્રજા અભિવૃદ્ધિ કરવાના કાર્ય આટે અટકાવ નાંખી, વિષય વાસનાને વૃષ્ટ કરનાગ કેટલાક પાશ્વમાત્ય પ્રયોગો અને રૂઢીઓનું અનુકરણ થવા લાગ્યું છે, તે અત્યન્ત ધિક્કાર અને શોકની નજરથી તિરસ્કાર કરવા લાયક છે. એટલુંજ નહિ પણ જેમ બને તેમ તેવી દેશને પ્રયત્નો

દ્વારા નિમૂળ કરવાની ખાસ જરૂર છે. કુદરતથી વિરૂધ વર્તિને કોઈ પણ કદાપી સુખી થયું જ નથી, અને 'થવાનું' પણ નથી. જે સ્ત્રીપુરુષો બચ્ચાંઓને ઉછેરવા ઇચ્છતાં નથી, ખરૂં જોતાં એવા મનુષ્યને જન્મ પામી ચોટા થવાનોજ કંઈ હક નહિ રહેવો જોઈએ; અને ખાસ ઇચ્છા પુર્વક જેઓ પોતાની સંતતિનો ખરી રીતે વિનાશ કરનાર હોય તેઓનો વિનાશજ ઇચ્છવો જોઈએ.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ વૃત્તિ અધિક પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ અતિ સ્નેહથી પોતાની પ્રજાને ચાહે છે. દીકરાઓને દેવ સમાન ગણે છે. પુત્રનો વિનાશ થતાં અતિશય ખેદ કરે છે. પુત્ર રત્નને અમુલ્ય ગણે છે. તેઓની બહુજ ખત અને આનંદથી સંભાળ લે છે. તેઓના વાંક સહન કરે છે. તેઓની પ્રીતિ મેળવે છે. બાળકો સાથે હસે રમે છે અને તેઓને અનેક રીતે આનંદ પમાડે છે. દયાની અધિકતા હોય તો તેઓને શીક્ષા કરવાનું કે શીક્ષા થતી જોવાનું પ્રસંદ કરતા નથી. તર્કશક્તિ કે વિચાર શક્તિ ઓછી હોય તો તેને પરિણામે અતિ લાલન કરી છોકરાને બગાડી મુકે છે. સાવચેતી અધિક હોય તો તેને પરિણામે બાળકોને વારંવાર ચેતવણીઓ આપ્યા કરી બીકણુ બનાવી દે છે. નૈતિક અને બુદ્ધિ શક્તિની અધિકતા હોય તો તેઓ પુત્રને ખ્યારથી ચાહે છે ખરા પણ તેઓ બગડે એટલી હદ સુધી નહિ. વિશેષમાં આવા મા બાપો પોતાના પુત્રોને કેળવણી આપી હુશીયાર અને સદાચારી બનાવવા તરફ પ્રેરાય છે. માનાભિલાષ અને વિશેષ શક્તિશાળી હોય તેવાઓ તાબેદારી અને આસંકિત પણું વિશેષ પસંદ કરે છે, અને જેઓમાં એ શક્તિઓની ખામી હોય તેઓ બહુજ મળતાવળા થઈ રહે છે, પણ જેઓમાં માન, તથા નૈતિક અને બુદ્ધિ શક્તિઓ સારી ખીલેલી હોય છે અને શૌર્ય તથા વિનાશક ધર્મો સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ ભય કરતાં દાબ અને સમજ શક્તિને તથા નૈતિક વૃત્તિઓને વધારે ઉપયોગમાં લઈ બાળકોને ન્યાય અને નીતિથી ચલાવે છે અને કેળવે છે. તેઓ બાળક પ્રત્યેનાં વર્તનમાં વધારે સખ્ત કે વધારે છુટા ન થતાં નિયમિત અને માફકસર હોય છે. આત્મ-નિષ્ઠા અને પ્રગતિની અધિક અભિલાષાવાળા નૈતિક સુધારણા અને ઉન્નત દશા તરફ ખાસ ધ્યાન આપનારા હોય છે. અસ્થિર મનવાળા માબાપો ઘડીકમાં છોકરાંને રમાડે છે અને ઘડીકમાં રાવરાવે છે. બુદ્ધિની અધિકતા કરતાં જેઓમાં સૌન્દર્ય પ્રીતિ તથા કીર્તિની અભિલાષા અધિક અંશે હોય છે, તેઓ આન્તરસૌન્દર્ય કરતાં બાહ્યાડંબર તરફ વધારે શોખ ધરાવતા હોવાને લીધે બાળકોને પણ તેવાજ ફેશનવાળ બનાવે છે, પણ જેઓ વિશાળ અને કુશળ મસ્તિષ્કવાળા, નૈતિક અને બુદ્ધિબળની અધિકતાવાળા, દ્રઢતાવાળા, અને ચોચ્ય પ્રમાણમાં શારીરશક્તિ તથા બળ સમ્પન્ન અને સ્વમાનની વૃત્તિવાળા હોય છે, તેઓ બાળકોને બરાબર રીતે શિક્ષણ આપી તેઓને યથાવાચ્ય રીત પોતાના દાબમાં રાખી શકે છે.

આ શક્તિની યથાર્થ ખીલવણી દ્વારા ખેડુતો પશુપાલનમાં પ્રીતિવાળા, સ્ત્રીઓ પક્ષી અને પાળેલ પશુઓ કે અન્ય પ્રાણીઓ તરફ સ્નેહાળ તથા નાની છોકરીએ ઢીંગલા ઢીંગલી અને રમકડાંઓ પર હેત સખવાવાળી અને બાળકો ઘોડા અને નાનાં નાનાં પ્રાણીઓનાં શોખીન થાય છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ વાત્સલ્ય રનેહ સાધારણ રૂપમાં હોય છે તેઓ પુરતા પ્રમાણમાં બાળકો પ્રત્યે માયાળુ હોતા નથી. તેઓનો કલબલાટ તેઓથી સહન થતો નથી. તેઓની સારી સંભાળ લેવાનું કે તેઓને આનંદ આપવાનું કાર્ય તેઓ કરી શકતા નથી. તેઓનું રહસ્ય કે ગડબડાટ સાંભળી એકદમ ગુસ્સે થઈ જાય છે અને આકળા સ્વભાવ અને વેગને લીધે નાના નાના વાંક માટે શિક્ષા પણ કરી બેસે છે. તેઓનાં વારંવાર દોષો કાઢ્યા કરે છે અને ઘણીવાર ઘાતકી રીતે બાળકોનો અડતાલો પણ બોળે છે. પણ બે તેઓમાં દયા અને મૈત્રીભાવ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલ હોય તો તેઓની સગવડ અને સુખ માટે જરૂરી સાધનો પુરા પાડે છે.

ન્યૂન—જેઓમાં આ વૃત્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ પોતાના બાળકો માટે પણ બહુ દરકાર કરતા નથી, તો અન્યના બાળકો માટેનું તો પુછવું જ શું રહ્યું? બળ અને વિનાશક શક્તિ અથવા કલહ પ્રિયતાની અધિકતાને લીધે આવા માણસો બાળકો તરફ કઠોર અને દયાહિનપણે વર્તે છે.

ટુંકમાં—આ વાત્સલ્યભાવની વૃત્તિની ન્યૂનાધિક ખીલવણી સાથે અન્ય શક્તિઓની ન્યુનાધિક મિશ્રીત અસર થવાથી મનુષ્યનું બાળકો પ્રત્યેનું વર્તન અનેક પ્રકારના મિશ્રીત ભાવનું બને છે. છતાં પણ સારા અને આલાક મસ્તક-શાસ્ત્રીઓ તે બધા ભાવોને વાણી અને વર્તન પરથી સરલતાથી સ્પષ્ટ પણે જાણી શકે છે.

ખીલવણી—બાળકો સાથે રનેહ પૂર્વક ખેલો, કુદો, રમો. બાળકોને અસુલ્ય રત્નોથી પણ અધિક સમજે, તેઓની નિર્દોષ વૃત્તિ, બાળભાવો અને રમ્યતાને અવલોકો અને તેઓ પ્રત્યેના વર્તનમાં બહુજ નમ્ર, મૃદુ, ધૈર્યશુક્ત, અને આનંદપૂર્ણ થાઓ. છોકરાં ન હોય તો દત્તક ગ્રંહણ કરો અથવા અન્ય પ્રાણી કે પશુ પક્ષીઓને પાળી પોપીને લાલન પાલન કરો.

નિશ્ચલ—આવૃત્તિના અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપને અને તેથી થતાં ભયંકર પરિણામોને પણ રોકવાની તેટલીજ અગત્ય છે, અને તેથી એ વૃત્તિને નિશ્ચલમાં રાખવા માટે રનેહની સાથે ન્યાયવૃત્તિ અને બુદ્ધિશક્તિઓને ઉપયોગમાં લાવો. બાળકો માટે બહુજ ચિંતાતુરસ્થામાં નહિ આવી પડે. એક બાળક મૃત્યુવશ થતાં અતિશય શોક કે દીલગીરી પાછળ સમય ન ગુમાવો, પણ અન્ય કોઈ વિષયમાં ચિત્તને લગાવો, અને તેના કપડાં વસ્ત્ર કે રમકડાં આદિ અવશેષનું ગરીબોને દાન આપી મનને શાન્ત કરો તથા શોકનાં કારણને દૂર કરો. વૈરાગ્યવૃત્તિ અને મમજ શક્તિથી મનને શાન્ત કરો.—આ વાત્સલ્યવૃત્તિના એકંદર ત્રણ વિભાગ છે.

૧. અપત્યરનેહ—જેમાં પશુ અથવા પ્રાણીવર્ગનાં બચ્ચાંઓપરનો પ્રેમ.

૨. વાત્સલ્યભાવ—જેમાં આડોસીપાડોસી કે અન્યના બચ્ચાંઓપરનો પ્રેમ અને

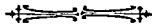
૩. સ્વસંતતીપરનો પ્રેમ, એમ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે.

આ ત્રણ વૃત્તિઓ માટે મસ્તિકમાં એક ખીલ ઉપર ક્રમતઃ ત્રણે માનમ અવયવો ગોઠવાયેલાં છે.

“ Motto. ”

સહનાયવતુ સહનૌ મુનઃ સહચીર્યં કરવાવૈ તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિપાવૈ ॥

નં. ૧૧, મૈત્રીભાવ અથવા સ્નેહસંબંધ.

Friendship or Adhesiveness.

(United we stand. Divided we fall.)

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોભ, અને ઉપયોગ

વ્યાખ્યા—વિશ્વાસ, સહાયકારિત્વ, સહવાસશીલત્વ, સમાજ, સંસ્થા કે સભાના રૂપમાં એકત્રિત થવાની અભિલાષા, સંયુક્ત થઈ કર્મ કરવાની વૃત્તિ, ઐક્યવૃદ્ધિ, સંપ, સન્મેલન, મૈત્રીભાવ, યોગબાણુપીછાન રાખવાની વૃત્તિ, અને ભતિ તથા કલબ કે મડળ કે યુનીયન આદિ સ્થાપવા કે નિભાવવા તથા તેમાં સમ્મિલિત થવાની વૃત્તિ આદિ ઐક્યતા અને પરસ્પરોપકાર કરતા કાર્યોમાં સહાયકારક થવાની શક્તિ કે વૃત્તિ આદિ ભાવોનો આ મૈત્રીભાવમાં સમાવેશ થાય છે.

સ્થાન—વાત્સલ્યભાવથી જરા બહારની તરફ, જરા ઉપરના ભાગમાં, આ વૃત્તિનું સ્થાન છે. મૈત્રીભાવ વાત્સલ્યભાવ અને સ્વદેશાનુરાગ આદિ વૃત્તિઓનાં સ્થાનો, ક્ષુધા શારીરિકશક્તિ કે યુયુત્સા આદિના સ્થાનોની સાથે નીચેની રીતથી નિરીક્ષણ કરવાથી બહુજ સરલતાથી બાણી અને ગોતી શકાય છે.

પશુવૃત્તિ અને ગૃહસાંસારિકવૃત્તિઓના સ્થાનો શોધી કાઢવાના નિયમો

આંખના બાહ્ય ખુણાથી કાનનાં ઉપગ્ના ટોપકાં પર્યન્ત એક સીધી લીટી દોરો ત્યાં તમે “કાર્યશક્તિ” ઉપર આવશો. આ સ્થાનથી લગભગ પોણા ઇંચઉપર આગળના ભાગમાં અને લગભગ પોણા ઇંચ નીચે ક્ષુધાનું સ્થાન છે. ન્યારે કાર્યશક્તિની ઉપર લગભગ એક ઇંચપર ગોપનેચ્છાનું સ્થાન છે અને તેના અથ ભાગમાં લગભગ એકાદ ઇંચપર “ ધનાભિલાષ ”નું સ્થાન છે, કાનના છેડા પાસેની લાઈન એમનેએમ એકાદ ઇંચથી જરા વધારે આગળ લખાવવાથી શૌર્યના સ્થાનપર આવશો અને એજ લાઈનને સીધી મસ્તિષ્કની મધ્ય લાઈન સુધી લઈ જતાં વાત્સલ્યના સ્થાનપર આવશો ન્યાંથી (વદેશાનુરાગનું સ્થાન ઉપરના ભાગમાં લગભગ એકાદ ઇંચ દુરપર આવેલ છે ન્યારે ત્યાંથી અરધાક ઇંચપર તેજ લાઈનની ઉપર મૈત્રીભાવનું સ્થાન છે

શોધ—આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડાકતર ગોલે એક અતિ મૈત્રીભાવપૂર્ણ સ્ત્રીની પરિક્ષા કરતાં અને તેના મસ્તિષ્કનું મોટેલ લેતાં કરી હતી તે કહે છે કે:—

I found two great prominences constituting the segment of a sphere, by the side of Parental Love .....I considered them a cerebral organ, But what were its functions? I inquired of herself and friends, for what one characteristic she was especially, remarkable, and all concurred that she had the most invincible attachment to her friends and in passing from poverty to honour her feelings for her old friends had never been changed. The idea occurred to me that there might be an organ of friendship and these prominences were that organ. This was greatly confirmed by their being directly above love, and by the side of Parental love. All these sentiments being analogous, gave it a degree of probability amounting almost to certainty."

ભાવાર્થ—

“તપાસ કરતાં એમ માલુમ પડ્યું કે તે બાઈના મસ્તિષ્કના પાછળના ભાગમાં પ્યાર વૃત્તિની ઉપર બે ઉપસેલ પ્રદેશ દેખાયા અને તેને મેં મસ્તિષ્કના અવયવો માન્યા. પણ તેના કાર્ય સંબંધી નિર્ણય કરવાનું બાકી રહ્યું. તેથી તે બાઈનાં ખાસ લક્ષણો સંબંધી તેણીને તથા તેના મિત્રોને પુછતાં જણાયું કે તે સ્ત્રીમાં અબાધિત મૈત્રીભાવ પ્રબલ પછે પ્રવર્તિ રહેલ છે. ગરીબાઈ અને તવંગર હાલતમાં પણ તે પોતાના જુના મિત્રોને જેવાને તેવાજ આહે છે.” આ ઉપરથી મને તરત લાગ્યું કે ત્યાં તે સ્થાન “મૈત્રીભાવનું” હોવું જ નેહએ અને તે ભાવોને માટે મગજમાં પણ ભિન્નસ્થાન હોવા નેહએ તથા આ નેચેલા સ્થળો પણ તેજ અવયવના હશે. વળી પ્યાર શક્તિની પાસેજ અને વાતસલ્યભાવની બાહુમાંજ આવેલ તેની સ્થિતિએ આ બાબતનો સ્વિકાર કરવામાં મને પૂર્ણ પુષ્ટી આપી.” ડા. ગોલ.

ઉપધોગ અને કાર્ય—પોતાના મિત્રો માટે નતમીન અને જવાબદાર થયેલ અનેક વ્યક્તિઓનાં દાખલાઓ આપણને ઇતિહાસ પુરાપાડે છે, અને કેટલીકવાર તો ગુન્હા કરનાર બારવડીઆઓ જેવા મનુષ્યોમાં પણ આ મૈત્રીભાવ પ્રબલ પ્રમાણમાં નેવામાં આવે છે, જેના વખાણ અને પ્રશંસા કર્યા વિના આપણને પણ ચાલતું જ નથી. તેઓના મિત્રોનાં અપદ્વૃત્યોની એક પણ બાતમી ગમે તેટલી જુલમાટ મારફાડ કે દુઃખ આપવા છતાં પણ કોઈ કાળે બહાર પાડતાં નથી. આવું બારડીના વાઘેર, સંધી અને મીયાણા વર્ગોની અંદર અનેક વાર નેવામાં અને અનુભવવામાં આવે છે. અતિ પ્રબલ મૈત્રીભાવનું એ માથી પ્રબલ પ્રમાણ છે.

જેઓ મૈત્રીભાવનો અનુભવ કરે છે તેઓ પોતાના મિત્રોને માટેજ જીવે છે. તેઓનાંજ સમાગમમાં સુખ માને છે. મૈત્રીભાવમાંજ તેઓનું સ્વર્ણ સમાધ

જાય છે. મિત્રો માટે આવા પુરુષો ગમે તે કાર્ય અને ગમે તે પ્રકારનો ભોગ આપવા તત્પર થાય છે. મિત્રોપાસેથી પણ એવીજ ભાવના રાખે છે. તેઓના સુખ દુઃખમાં સમાન સુખદુઃખાનુભવ કરે છે. દ્રેષની કે ઇર્ષ્યાની લાગણીનો તો તેઓમાં તદ્દન અભાવજ થઈ જાય છે. આવા વ્યક્તિઓ અનેક મિત્રોના સમુદાયથી અને સહવાસથી, સુશોભીત અનેલ સમાજ સંસ્થા કે શોશાઈટી કે ગૃહમંડલ ખરેખર અનેક ધન્યવાદને યોગ્ય છે. ત્યાંજ સુખ અને આનંદનું સમૃદ્ધિના અભાવમાં પણ નિવાસ સ્થાન છે.

પણ કેટલાક એવા પણ મનુષ્યો હોય છે કે આવા મૈત્રીભાવનો જેઓના હૃદયમાં કે મનમાં છોટો પણ હોતો નથી અને હજારે પ્રકારના ખોટા કારણો કે બાલાઓ આપી મૈત્રીભાવ દર્શાવવાનો ડોળ ઘાલતા ઠકે પેટે ફરે છે.

એક પરોપકારી વિનય સમ્પન્ન અને પોતાના બાળકો પ્રતિ અતિ મમતાળુ પુરુષ હતો, જે માંદાઓની ભાવજત અને સંભાળ રાખવાના દરેક પ્રયત્ન પાછળ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતો હતો. પણ તેની સાથે વાતચિત કરતાં તેણે ખાત્રી પૂર્વક સ્પષ્ટ કહ્યું કે “ મૈત્રી ” એ શું અને કેમ થાય” એ સંબંધી એ કંઈ પણ જાણતો નથી. દેશ પરદેશ જતી વખતના વિયોગથી અથવા નિકટના સંબંધીના મરણથી પણ તેને ખાસ દીલગીરી શોક કે વિયોગજન્ય દુઃખ થતુંજ નહિ. ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્ત મૈત્રી ભાવની તદ્દન ન્યૂનતા દર્શાવે છે.

ઘેટાં, વાંદરાં, બકરાં અને ગધેડાં વીગેરે સહવાસનાં બહુજ પ્રેમી હોય છે, તેથી તેઓ હમેશાં ટોળાંબંધ રહે છે અને રાખવામાં આવે છે. કેટલીક જાતના પોપટ અને સારસ જેવાં પક્ષીઓ વિયોગને સહનજ કરી શકતાં નથી અને એકના મૃત્યુબાદ બીજાં અવશ્ય મરણને શરણુ થાય છે. વાઘ અને કુતરા, સિંહ અને કુતરા અથવા કુતરા અને કુતરા, ઘણી વખત બહુજ સંપર્સપીને સાથે રહેતા જોવામાં આવેલ છે. શીત્ર નામની માછલી પણ પોતાના પાલક મનુષ્યને બહુજ આહવાર માણે પડી છે, કુતરાઓતો ઘણીવાર પોતાના સ્વામીઓતુ રક્ષણ કરતા મદદ કરતા અને ઉત્તમ સહાયક તરીકેનું કાર્ય કરતા માણસ પડેલ છે. એટલુંજ નહી પણ પોતાના પાલકના મૃત્યુ બાદ ઝુરી ઝુરીને તેઓની કબરપર ખાધાપીધા વગર મરણને શરણુ થયેલાનાં દ્રષ્ટાન્તો પણ મોજુદ છે. (જુઓ Smile's Duty.)

મનુષ્યના આનંદમાં આનંદ, સુખમાં સુખ અને દુઃખમાં દુઃખ દીલગીરી દર્શાવવાની તથા અનુભવવાની વૃત્તિ કુતરાઓની અંદર ખાસ જોવામાં આવેલ છે. જ્યારે કેટલાકોમાં આવી વૃત્તિ તદ્દન જોવામાં આવતી નથી. આ બધું એમ દર્શાવે છે કે મનુષ્ય અને પ્રાણી વર્ગની અંદર આ નૈતિકભાવ અથવા સ્નેહ સંબંધનું એક ખાસ જુદું માનસ અવયવ મત્તિષ્કમાં છે. સ્ત્રી વર્ગમાં તે ખાસ પ્રમાણમાં અધિક વૃદ્ધિગત જોવામાં આવે છે. તેઓની મૈત્રી હમેશાં વિજયવંતજ નિવડે છે. પોતાના મિત્રો અને સ્નેહીઓની સરભરા કરવા પાછળ સ્ત્રીઓ કયો ભોગ નથી આપતી ? ખરેખર

તે પુરૂષનાં ધન્યભાગ્ય છે કે જેને આવી સ્નેહવૃત્તિવાળી મૈત્રીલાવણ્યુકત સ્ત્રીરૂપ સુદૃઢ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

“ મેરી મેચીન્સ નામની એક સ્ત્રીને ખુનનાં કેસમાં એડીન્બર્ગમાં સજા કરવામાં આવી હતી. જેણે પોતાના પ્રિયને માટે ફ્રાંસીના લાકડાપર ચડતી વખતે પણ પોતાની પતિ પ્રેમની અતિ પ્રબળ લાગણીનું અનુપમ અને સર્વોત્તમ દ્રષ્ટાન્ત જગત સન્મુખ રજુ કર્યું હતું. ફ્રાંસીને આગલે દીવસે તેના સ્નેહીએ તેને પોતાના નામનો એક રુમાલ અને સંતરું મોકલાવ્યું અને જણાવ્યું કે તેણી એ ફ્રાંસીના લાકડાપર ચડતી વખતે પરસ્પરના પ્રેમની નીશાની દાખલ એ ખાતું. રુમાલનો નામવાળો ખુણો આ સ્ત્રીએ મોઢામાં રાખી આખી રાત્રી ગાળી અને બીજે દીવસે સગરમાં અને ફ્રાંસીપર ચડતાં મુઠી પણ તેમજ કર્યું. એટલુંજ નહીં પણ મોત કે ફ્રાંસીના ભયને પોતાના અનુપમ પ્યારની સામે કંઈ વિશાતમાં ન ગણતાં સર્વને ભૂલી જઈ તેણે તે વખતે પ્રેમની પરિસ્થિતિ દર્શાવવા ખાતર પોતાના પ્રિયએ મોકલેલ સંત્રાનું પ્રેમથી પ્રાશન કર્યું.”

Phrenological Transaction Page 376.

“ આ શક્તિના અતિયોગને પરીણામે, મૈત્રીનો વિનાશ કે ભંગ થવાથી અતિ હૃદ બહાર દીલગીરી ઉપજે છે. જ્યારે હીનયોગને પરીણામે મનુષ્યની સ્થિતિ લગભગ સાધુ કે રુપીના જેવી નિઃસ્વાર્થ આશ્રમવાસીઓ જેવી થઈ જાય છે. ”

૩૦ સ્પરઝીયમ.

જેઓની અંદર આ મૈત્રીલાવ પ્રબળ પણે પ્રવર્તેલો હોય છે તેઓને સ્વાભાવિક રીતે અનિચ્છાએ તેવા સ્નેહીપાત્રોને ભેટી પડવાનું પ્રબળ આકર્ષણ કે મન થાય છે. ગામડાઓના લોકોમાં ભેટવાની રીત હોવાનું એજ કારણ છે. જ્યારે હસ્ત-ધુનન ક્રિયામાં પણ તેવા વ્યક્તિઓ અસ્પર્શના સ્નેહની અદલાબદલી કરતાં અતિ આનંદ પુર્વક અને જોરથી હાથને દબાવે છે. સ્ત્રી પુરુષોની આલિંગન અને આશ્વાસનમાં ખાસ કરી પ્યાર અને મૈત્રી બન્ને ભાવો પ્રબળ પણે મિશ્રીત થઈ કાર્ય કરી રહેલ હોય છે, જેથી તેવા આલિંગનમાં સમાનધર્મિ યુવાન અને યુવતીઓ અવર્ણનીય આનંદ મેળવે એ તદ્દન સ્વાભાવિકજ છે.

વળી અનેક ઉદ્દેશો અને હેતુઓથી ચાલતાં મનુષ્ય સમાજના વિવિધ પ્રકારના કાર્યો અને કારખાનાઓ તથા મંડળીઓનો આધાર પણ આ વૃત્તિના કાર્ય ઉપરજ છે. સહાયકારી મંડળોના અભાવમાં મનુષ્યની એક પાત્ર પ્રવૃત્તિ એક ક્ષણવાર પણ નહીં કે ટકી શકે તેમ નથી. તેના સઘળા કાર્યો પલવારમાં અસ્તવ્યસ્તજ થઈ જાય. પરસ્પર સહાય અને ઉપયોગના સર્વવ્યાપી સિદ્ધાન્તાનુસાર મનુષ્ય સમાજની રચનાનો મુળ પાયો રચાયો છે. સભા, સંસ્થા, નાતિ, જાતિ, ભાષા, લેખન, વાત ચિત લહેર ખખરો, પત્રો, ઉપદેશો, વ્યાખ્યાનો, નિશાળો, કોલેજો, છાપખાનાઓ, મીલો, રેલવે અને સ્ટીમર તથા પોષ્ટ અને તાર આદિના મહાન વિસ્તૃત ખાતાઓ અને

કારખાનાઓની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ આ એક માત્ર ઉપર જીજ્ઞાસેલા સિધ્ધાન્તને આધારેજ ચાલી રહેલ છે. દુનિયામાં બે કોઈને કોઈની દરકારજ ન હોય, કોઈને માટે લાગણી મમતા, દયા કે સ્નેહભાવ ન હોય, દુકંમાં સહૃદયતાના સર્વ ભાવો નાશ પામે અને તેને સ્થગે મનુષ્યની અંદરની સ્વાર્થપશુવૃત્તિનેજ પ્રબળપણે વર્તવાનો પ્રસંગ મળે તો તેને પરિણામે હાલની યુરોપની મહાન ભયંકર મહાભારત લડાઈ જેવા પ્રસંગ ઉભા થાય એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. એટલુંજ નહિ પણ તેથી પણ અનેકવાર વિશેષ ભયંકર સ્વરૂપ આ સ્વર્ગીય સૃષ્ટિમાં જોવામાં આવે એ સહજ કદાચ શકાય તેવું છે.

પણ આ મૈત્રીભાવનાં અસ્તિત્વને પરિણામે એવા અનિષ્ટ પરિણામો ઉદભવ ન થતાં મનુષ્યો પરસ્પરાનુપયોગીતા અને સહકારિત્વ તથા ભ્રાતૃભાવના ઉચ્ચ પ્રકારના બંધનથી એકત્ર થઈ સંરક્ષિત રહેલા છે, સંપર્સપી વસે છે, અને એક બીજાને સુખ દુઃખના પ્રસંગપર સહાયભૂત થાય છે. જ્યારે ભ્રાતૃભાવની વૃત્તિના અભાવને પરિણામે તો કોઈ કોઈને મદદજ ન કરત, કોઈ કોઈના કામમાં હસ્તક્ષેપ ન કરતાં સૌ પોતપોતાનું કરીને બેસી રહેત, અન્યના ક્ષાયદાની કે હિતની તો કોઈ વાત સરખી પણ કરવાનો પ્રસંગ આહત નહિ, કુટુંબ અને તેના અનેક પ્રવ્રરના પવિત્ર અને ધાર્મિક સંબંધ જેવી વસ્તુનું તો નામ નિશાન પણ હમેશાંને માટે

પરિણામે કૌટુંબિક પ્રાર્થના, ધાર્મિક સમ્મેલનો કે ધાર્મિક ક્રિયાઓની સંમિલિત સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ સદનંતર નાશજ પામત. શું આ સ્થિતિ ઇચ્છ્યા યોગ્ય કહી શકાય ? નહિ, કદીજ નહિ. પણ માત્ર પ્રત્યેક સંસ્થાઓ અને તેના ઉદ્દેશોને બાતુલાવની પ્રબળ સાંકળથી પુષ્ટપણે કાર્ય કરતી આહુ રાખવાની સર્વત્ર જરૂર છે. 'સહર્ષર્ષ કરવાવહે' એ સૂત્ર યથાર્થ સમજવાની સર્વત્ર જરૂર છે.

૨ સર્વ પ્રકારની યાત્રિક પ્રવૃત્તિઓ અને ઉદ્યોગો પણ આજ વૃત્તિના સંમિલિત કાર્યનું પરિણામ છે. તેવી પ્રવૃત્તિના અભાવમાં મનુષ્ય સમાજની શું દશા થાય એ સહજ સમજી શકાય તેવું છે.

૩ જનસમાજની કેળવણી અને ખીલવણીના સર્વ સાધનો જેવાં કે નિશાળો, હાઇસ્કુલો, કોલેજો, લોન્ડ્રુલો, આર્ટસ્કુલો, સાહિત્યવર્ધક સમાજો, સંસ્થાઓ કે સોસાયટીઓ, અને સમ્મેલનોની પ્રવૃત્તિ પણ એજ શક્તિને આભારી છે કે જેના વિના સંમિલિતકાર્ય થવાનો સંભવજ નથી.

૪. રેલવે કંપનીઓ, સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીઓ, લાઇફ એન્ડ ફાયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીઓ, અને કોરપોરેશનો, તેનાં સમગ્ર બંધારણો, આ સમ્મેલનવૃત્તિના અભાવમાં દેતીના પાયાપરના મકાનની માફક એકદમ પડી ભાંગવાનો ભય હુમેશાં ઉભોજ છે, એટલુંજ નહિ પણ એ વૃત્તિના અભાવમાં તો તે સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં પણ આજ દીન સુધી આવીજ ન હોત.

લાઈઓજ છે, એવી જાતુલાવની પ્રબળ શૃંગારાથો મનુષ્ય સમાજને સકલિત કઃ
એ આ વૃત્તિનું મહાન કાર્ય અને ઉદ્દેશ છે.

પરમેશ્વરની આ પ્રબળ, સઘળો છે સસાર,
એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર,
કાળા ધોળા કોઈ છે, ગુણુહીણા ગુણુવાન,
કહો ન હલકો કોઈને, સઘળા એક સમાન.

આ મહાન સૂત્રનું મહત્વ અને વ્યવહારિક સત્ય હજી જનસમાજ યથાર્થ
રુપમાં સમજવા શક્તિવાન થયેલ નથી.

દુનીયાની ભલાઈ અને સુખશાન્તિમા વ્યક્તિના સુખ અને શાન્તિ સમાયેલ છે.
તેમ પ્રત્યેકના દુઃખ અને અશાન્તિમા અન્યને પણ દુઃખ અને અશાન્તિ દેખાય છે.
મનુષ્યસમાજરુપી એક સમગ્ર શરીર છે તેની ઉપાસના અને યથાર્થ નિરૂપણ
વેદોના પુરૂષસૂકતમાં કરવામા આવેલ છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર આદિ વર્ણાશ્રમ
ગત સમગ્ર મનુષ્ય પ્રબળ એકજ મનુષ્યશરીરના ભિન્નભિન્ન અંગોજ છે. તેમાંના
એકની પણ દુઃખી અથવા અસતોષી અને અશાન્ત હાલત શરીરના પ્રત્યેક અંગની
માફક સમગ્ર શરીરને દુઃખ, અસતોષ અને અશાંતિકારક થાય છે. આટલા માટે
સલાહ શાન્તિ અને સપના મહાન સૂત્રથી એકત્ર થઈને સમગ્ર મનુષ્ય માત્રના અને
પ્રાણી માત્રના સુખ અને શાંતિ માટે પ્રયાસ કરવો એ મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય છે.
“ Then let all act to all as he would to himself ” આત્મવત્ સર્વ પ્રાણી
માત્ર પ્રત્યે પ્રીતિપૂર્વક વર્તો, અને નીચે દર્શાવેલ પ્રાચીન ઋષિઓના મહાનભાવોને
- નિ પ્રેમપૂર્વક પ્રતિબંધ, પ્રતિદેશ, પ્રતિજાતિ અને પ્રત્યેક ઘરમા ગ્રંથવા ~~સિદ્ધિ~~

દયા, આત્મનિષ્ઠા, સૌન્દર્યનો શોખ, અને બુદ્ધિશક્તિ તથા તકશક્તિવાળા મનુષ્યોને પુષ્કળ મિત્રો હોય છે અને દુશ્મનો બહુ જ થોડા હોય છે તેઓ હુમ્મેશા મળતાવડા સ્વભાવના અને સઘળાઓના પ્રીતિપાત્ર બની રહે છે સમજશક્તિની અધિકતાથી મિત્રોને ચારી શિખામણુ આપે છે અને તેઓને માટે સારી ગોઠવણુ કરે છે ક્રીતિની અધિકાભિલાષને ટીધે મિત્રોદ્વારા ક્રીતિના સાધનો સપાદન કરે છે, પણ તેઓના તગ્દના ઠપકાથી એકદમ નીરાશ થઇ જાય છે, નૈતિક શક્તિઓની અધિકતાથી નીતિવાળા મિત્રો સાથેજ હજવા મળવાનુ પસંદ કરશે, અન્યની સાથે નહિ બુદ્ધિ શક્તિની અધિકતાવાળા બુદ્ધિવર્ધક મિત્રો અને સોમાઈટીઓનો સહવાસ વધારે પસંદ કરે છે વકતૃત્વશક્તિની અધિકતા અને ગોપનશક્તિની ન્યુનતાવાળા મિત્રોની સાથે છુટથી વિના સંકોચ વાર્તાલાપ કરે છે અને જ્યારે વિશેષમા તેઓમા આનંદ અને મૌનદયની શક્તિ ખીલેલી હોય તો બહુજ હસમુખા અને મશકરીઆ સ્વભાવના હોય છે મિત્રવર્ગને બહુજ ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ આપે છે સ્વમાનની અધિકતાવાળા ખીજ મિત્રવર્ગને પોતાનુ અનુકરણુ કરવા તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રેરે છે જ્યારે જેઓમા અનુકરણુ કરવાની શક્તિ અધિક પ્રમાણુમા હોય છે, તેઓ પોતાના સ્વભાવાનુકુળ અન્ય મિત્રોની સારી અથવા માઠી રીતભાત અને વર્તનનુ અનુકરણુ કરે છે પણ જેઓમા સમજશક્તિ, તર્કશક્તિ અને તુલનાશક્તિ ચારી ખીલેલી હોય છે તેઓ તત્વજ્ઞાન સળધી વાર્તાલાપ, સવાદ અને તેવાજ પ્રકારની સંસ્થાઓમા ભાગ લેવાનુ અધિક પસંદ કરે છે આવા પુરૂષો દરેક રીતે મિત્રાચારી કરવા યોગ્ય અને મળતાવડા સ્વભાવના હોય છે

છે. સ્વાર્થી અને એકલપેટા સ્વભાવનાં હોય છે. સહવાસમાં આનંદ માનતા નથી. એકલા રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે આવા વ્યક્તિઓના મિત્રો પણ ઘોરાજી હોય છે. દુર્ભાગ્યે જો તેઓમાં સ્વાર્થવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય હોય છે તો તેઓના મિત્રને બદલે અનેક શત્રુઓ હોય છે. આવા વ્યક્તિઓ અન્યના આગ્રાર વિચાર અને વર્તન ઉપર સારી અસર લાગ્યેજ કરી શકે છે.

ખીસવણી-આ મૈત્રીભાવની વૃત્તિની ખીસવણી કરવી, એ અતિ અગત્યનું કર્તવ્ય છે. ગરીબાઈ અથવા જાતિ સ્વભાવને લીધે પોતાને હાથેજ જેઓ નિરનેહી હાલ તમાં આવી પડેલ હોય છે તેઓની સ્થિતિ ખરેખર દયાપાત્ર છે. જ્યારે આનંદી હસમુખા અને મળતાવડા સ્વભાવના વ્યક્તિઓ આનંદ ઉત્સાહ અને ઐક્યતાને પ્રેરનાર તથા સુખ દુઃખમાં સહાય આપી અનેક રીતે સુખી થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ નયનને પ્રીતિરૂપી રસાયનથી પોષણ આપી ચિત્તને પણ પ્રસાદ આપે છે.

એક કવીએ કહ્યું છે કે,

મિત્ર પ્રીતિ રસાયનં નયનયો રાનન્દનં ચેતસઃ

પાત્રં યત્સુખદુઃખયોઃ સહમવેદ મિત્રેણ તત્ત્વં દુર્લભમ્ ।

યે ચાન્યેડપિ સુહૃદ સમૃદ્ધિ સમયે દ્રવ્યમિલાપા કુલા-

સ્તે સર્વત્ર મિલન્તિ તત્ત્વનિકપઃ ગ્રાવાસ્તુ તેપાં વિપત્ત્ ॥

નિરનેહી હૃદયના માણુઓ પોતાને હાથેજ દુઃખી થાય છે. જેલખાનાનાં દુઃખો ઘણેભાગે એકાન્તવાસનેજ આભારી છે. જેમ લોખંડની છીલી લોખંડને કાપે છે, તેમજ મનુષ્યો પોતાના વર્તન, હાવ ભાવ અને ભાષા આદિ દ્વારા અન્યમાં પણ તેવાજ પ્રકારના ભાવ, વૃત્તિ અને શક્તિઓને અન્ય પ્રેક્ષકો કે સહવાસમાં આવનારમાં પ્રેરે છે અને ઉશ્કેરે છે. મનનો એ સ્વભાવિક ધર્મ છે. પોતાના ઘોરડા ઘોરડી કે મહેલમાં એકલા પડ્યા રહેવાથી જાતે મનુષ્ય પોતાની જાતને નુકસાન કરે છે. જ્યારે અન્યના સહવાસમાં અને મિત્રાચારીના સંબંધમાં અવારનવાર આવતા રહેવાથી મનુષ્યની અંદરની નૈતિક, ધાર્મિક, સાંપ્રારિક, વ્યવહારિક અને બુદ્ધિસંબંધી સર્વ શક્તિઓ મંયોગાનુસાર કેળવાતી રહી હુ મેશાં કાર્ય તત્પર રહે છે. યોગ્ય સહવાસનાં અભાવમાં દયા, મૈત્રી, અનુકરણ, વકતૃત્વ, માન અને અન્ય સુદર શક્તિઓ કાર્યસ્તબ્ધ થવાથી કટાઈ જાય છે, ખીવતી નથી, અને તેવી સ્થિતિ પરિણામે મિથ્યાભિમાન અને આપસ્વાર્થની વૃત્તિઓને વધારવામાં કારણભૂત થાય છે મનુષ્યના સહવાસ અને સમાજથી જેઓ તદન અલગ રહેવાનું કે એકાન્ત મેવન કરવાનું નિરંતર પસંદ કરતા હોય તેઓએ કોઈ એકાન્ત અરણ્યમાં જઈ ત્યાંજ નિવાસ કરવાની જરૂર છે. જનસમાજનું કંઈ પણ હિત કરવા જો તેઓ તત્પર ન હોય તો તેવા સમાજમાં રહી અન્ન પાન અને વસ્ત્ર આદિથી પોષણ પામવાનો તેને કંઈ અખત્યાર કે હુક નથી.

આતિથ્યસત્કાર—દેશદેશાન્તરમાં યુસાફરી કરતા યુસાફરો વટેમાર્ગીઓ પરાણુઓ, ઉપદેશ નિમિત્ત ફરતા સાધુ મતો, માધવીઓ ગમે તે જાતિ, દેશ કે

પંથના, ગરીબ કે તવંગર હાલતના, પણ સદાચારી અને સુનીતિ પ્રવર્તક અથવા સત્યવર્તનશીલ હોય તો તેઓને આસન, માન, પાન, સ્થાન શર્યા અને લોજન આદિનો ઉત્તમ મધ્ય અને અધમાદિ અવસ્થા પ્રમાણે સત્કાર પ્રત્યેક દેશકાળ કે સમયના ગૃહસ્થોએ કરવોજ જોઈએ. એ એક ખાસ કર્તવ્ય અને ધર્મના અગતરીકે પ્રત્યેક દેશમાં સ્વિકારણું જોઈએ. પ્રાચીન કાળના આર્યોનો આ અનુપમ આતિથ્ય સત્કારનો ભાવ, આર્યાવર્તની સમ્પૂર્ણ પ્રજામાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે અને આટલા લાંબા વખતે પણ હજી તેવોને તેવોજ ટકી રહ્યો છે તેને માટે આપણે પરમાત્માનો તેમજ આ દેશના સ્ત્રીપુરુષોનો જેટલો ધન્યવાદ માનીએ તેટલો થોડો છે. પણ દુર્ભાગ્યે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને અનુકરણને પ્રતાપે સુધારેલા ગણાતા અને આગળ પડતા વર્ગમાથી અને મોટા મોટા શહેરોમાંથી તો એ વૃત્તિ અને તેના પવિત્રભાવ સદન્તર નાશ પામવા લાગેલ છે એ અતિ દીલગીર થવા જેવું, ધિકારવા યોગ્ય અને શોકપ્રદ છે તથા સુધારેલા ગણાતા જમાનાને શરમાવનાર છે.

આડોશી પાડોશી—આસપાસના આડોશીપાડોશીઓએ પણ અસ્પર્શ વેશ ભાવ અને વર્તનથી માયાળુ અને સ્નેહાર્દ્ર થવાની પણ તેટલીજ અગત્ય છે. અને એટલા માટે કથા, પાર્ટી કે આપાર્ટી, ઉજાણી, મિત્રસંમેલન, સાહિત્યસંમેલન, અને લખસંસ્કાર તથા સંગીત આદિની મરળીઓમાં કે પ્રસંગમાં એક બીજાને ત્યાં જતાં આવતા રહી અસ્પર્શ આનંદ ઉત્સાહ અને મમતા તથા માયાળુ વર્તનને વધારવાની હમેશા જરૂર છે.

એકજ જાતિના કુટુંબોમાં પણ આવા કાર્યની પ્રવૃત્તિ, અમુક હદમાં રહીને થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પણ ડોળ દમામ કે બાહ્યાડંબરને આવા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં દુર રાખી સરળ અને નિખાલસ દિલથી તથા નમ્ર અને વિનીત ભાવથી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ થવાની અતિ આવશ્યકતા છે. મિત્રો અને સ્નેહીઓનું સીલેકશન કે પસંદગી કરવામાં બહુજ રહ્યાપણ અને સમજશક્તિનો ઉપયોગ કરવાની પણ જરૂર છે. પણ તેથી કંઈ અન્યનો તિરસ્કાર કરવાનો છે એમ નથી ઠરતું. તેમજ મૈત્રીભાવમાં કદાચ નિષ્ફળતા અને દગો ફટકો પણ થાય તો તેથી એકદમ નિરાશ થઈ સ્નેહવૃત્તિનેજ શિથિલ કરી મુકવાની પણ અગત્ય નથી. પણ હમેશાં બહુજ સંભાળ સાવચેતી અને રહ્યાપણ વાપરી મિત્રાચારીના સંબંધમાં જોડાતાં ધ્યાન રાખવું.

ખીલવણી—આ વૃત્તિની ખીલવણી માટે સભા, સંસ્થા, સોસાયટી કે મેળાવડાના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં ભાગ લેતા જાઓ. દૈન્યના ભાવને ખુદલીરીતે પ્રગટ કરતા રહો. બહુજ અતડા અને એકાન્તમાં કે દુર ન રહો, પણ હમેશાં પ્રસંગાનુસાર યોગ્યપુરૂષોને મળતા રહો. તમારા ટેસ્ટને અનુકુળ ન હોય તેવા પુરુષો કે સ્ત્રીના પ્રસંગથી પણ તદન દુર ન રહો, પણ તેઓમાંથી પણ સાફ હોય તે તટસ્થ ગ્હી શ્રદ્ધા કરો. પારિવારીક, ઉપાસના, સંમેલનો કે મિત્રમંડળના મેળાવડામાં ધર્મપત્નિ સહિત હમેશાં ભાગ લેતા રહો, અને અન્ય મિત્રવર્ગને પણ તેવા પ્રસંગમાં ભાગ લેવા માટે આનંદ ઉત્સાહ અને બળ આપો.

નિઘ્રહ—આ વૃત્તિના નિઘ્રહની પણ તેટલીજ જરૂર છે, કારણ અતિ વિશ્વાસ અતિશ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા અને ગોપનવૃત્તિના તદ્દન અભાવમાં, ઘણી વખતે આ ઉત્તમ પ્રકારનો મૈત્રીભાવ પણ કલેશકર અને દુઃખપ્રદ થઈ પડે છે. માટે મિત્રોની અંદર અતિવિશ્વાસ કરતાં અને સર્વ ગુણલેદો ખુલ્લા સુકતી વખતે અને અન્ય સર્વ પ્રસંગોમાં બુધ્ધિની સહાય લઈ વર્તવાની જરૂર છે. પણ બહુજ સાવચેત અને શકાશીલ થવાની અગત્ય નથી. તેમ નકામા ગપાટા કે કુથલી કરવાની કે રમત ગમત પાછળ અતિ વધારે વખત કાઢવાની જરૂર પણ નથી. તેમ તેવી આદત ન પડી જાય એ પણ બહુજ સંભાળવાનું છે.

નં. ૧૨, ગૃહનિવાસેચ્છા અને સ્વદેશાનુરાગ.

Inhabitiveness.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि. ॥

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ અને ઉપયોગાદિ.

ગૃહનિવાસેચ્છા સ્વદેશાનુરાગ—જન્મભૂમિપર પ્રેમ, જન્મભૂમિવાત્સલ્ય ગૃહપ્રેમ, કૃષિ, વન્દેમાતમનોભાવ માતૃભૂમિપરનો સ્નેહ. “આ મારો દેશ, આ મારી જન્મભૂમિ” ઇત્યાદિ બાબતનું અભિમાન, ઇત્યાદિ ભાવોનું ગ્રહણ આ વૃત્તિથી થાય છે.

સ્થાન—વાત્સલ્યભાવની બરાબર ઉપર અને મૈત્રીભાવના બન્ને અવયવોની જરા વચમાં અને ઉપરના ભાગમાં લગભગ એકાદ ઇંચપર આ વૃત્તિનું સ્થાન આવેલું છે, જ્યારે મૈત્રીભાવનું સ્થાન સાધારણ હોય છે અને સ્વદેશાનુરાગનું આ સ્થાન પૂર્ણ વૃદ્ધિ પામેલું હોય છે, ત્યારે મસ્તિષ્કના પાછળના ભાગમાં ઉપર તરફ લંબાઈ અદ્રશ્ય થતો ઉપસેલો ભાગ જણાઈ આવે છે. પણ જ્યારે મૈત્રીભાવ પૂર્ણપણે ખીલેલ હોય છે, અને સ્વદેશાનુરાગનું અવયવ ખાતીવાળું હોય છે ત્યારે આંગળીનાં ટેરવાં જોડો ઉપર અને નીચે પડતો નમેલો ભાગ જોવામાં આવે છે. નાના બાળકો પોતાના જન્મ પછી એક અથવા અનેક સ્થાનમાં કે ઘરમાં રહેલાં છે કે કેમ, તેનો નિર્ણય પણ આ સ્થળના અવલોકનથી ઘણી વખત સ્પષ્ટ રીતે થઈ શકે છે.

ઉપયોગ—ઘરગતુ પ્રાણીઓ અને મનુષ્યસમાજની જરૂરીયાતો પુરી પાડવામાં આ વૃત્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ છે. વાત્સલ્યસ્નેહને પુષ્ટી આપવા અને અનુકુળ થવા માટે આ વૃત્તિનો ખામ ઉપયોગ છે. કારણ કે મનુષ્ય તેમજ પ્રાણીમાત્રની બાહ્યાવસ્થાનું યોગ્ય પોષણ અને રક્ષણ, નિશ્ચિત અને સ્થિર સ્થાન વિના કદાપી પણ યથાર્થ રીતે અને અડચણો વગર થઈ શકતું નથી, એ સ્પષ્ટ છે. પછી તે સ્થળ ગમે તેવું સાફ, સુંદર, સુઘડ કે માદું ઝુંપડું કે ગુફારૂપ હોય તો પણ અમુક સગવડવાળા સ્થાનની જરૂરતો છેજ. માળાઓ વિના પક્ષીઓ, લોણ કે કંદર અથવા ખો સિવાય વન્ય પશુઓ, ગભાનના અભાવમાં ગાય, ભેસ, બકરી આદિ ગ્રામ્ય પશુઓ ધોખડ ચીયા અને નદીતટના કિનારા વિના સર્વ જાન્યર પક્ષી અને પ્રાણીઓ પોતપોતાના બચ્ચાંઓનું રક્ષણ અને પાલનપોષણ શી રીતે અને ક્યાં કરી શકે?

તેમ છે? આજ પ્રમાણે બાળપ્રભની પણ સંભાળ, રક્ષા અને યોગ્ય પોષણ માટે તથા અનેક પ્રકારના વાત, શીત, આતપ, તોફાન, અતિવર્ષા અને અન્ય પશુ પ્રાણીના ભયથી યથાર્થ રીતે રક્ષણ કરી બાળપ્રભને પોષણ, આરામ આશ્રય તથા સુખ અને શાન્તિપ્રદ નિદ્રા આપવા માટે માતા તેમજ બાળકને સુરક્ષિત સ્થાનમાં નિવાસ આપવાની પણ શું એટલીજ આવશ્યકતા સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થતી નથી? ગૃહવાસ એ એક વિશ્વવ્યાપી સાધન અને આવશ્યકતા છે. ભૂમિ માતા પણ સૂર્યની આસપાસની મફરમાં પોતાનું સ્થાન ધરાવે છે. પ્રત્યેક જાતના ઝાડ, પાન, વૃક્ષ, વનસ્પતિ, આદિ તેઓના હેશકાળ અને સ્થિતિ અનુસાર જંગલ, ખીણ, પર્વત, પહાડ અને નદી અથવા સમુદ્ર તટમાં પોતાના પોષણ અને રક્ષણ માટે સ્થાન ધરાવે છે, ત્યાં તેઓ પોતાનાં મુળ હેઠાં જમાવી તેઓની શરીર સંવૃદ્ધિ કરે છે.

પ્રત્યેક ઝાડપાનનાં કુંપળીયાં, તડખલાં, શીંગ, ફળી, ફૂલ, ફળ કે પૂષ્પવતા અને પર્ણ આદિને માટે પણ કુદરતદ્વારાજ તેઓનું યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવેલુંજ છે. ફીડીથી કુંજર પર્યન્તના સમગ્ર પ્રાણીમાત્રને માટે તેની અવસ્થા અને સ્વભાવ તથા ગુણકાર્યોનુસાર સ્થાન નિર્માણ થયેલુંજ છે.

ટુંકમાં મહાન વિસ્તૃત ભૂમિપટ, સમુદ્ર અને મહાસાગરોના તળીયાં અને અનન્ત આકાશમાંનાં પ્રત્યેક પદાર્થને માટે યથાયોગ્ય સ્થાન અને અવકાશ આપવામાં આવેલ છે. વિશ્વના અનન્ત અને અદ્ભૂત ગોળાઓ પણ પોતપોતાની કક્ષામાં ફર્યા કરે છે, અને ત્યાંજ તેનો પ્રકાશ, ઉષ્ણતા અને ગરમી આદિથી તેને ઝોંપવામાં આવેલી અસંખ્ય પ્રજાનું પાલન, પોષણ, રક્ષણ, સંવૃદ્ધિ અને વિનાશ આદિ કાર્યો થયાજ કરે છે.

સચેતન કુદરતમાં પ્રત્યેક પદાર્થને યથાયોગ્ય સ્થાન આપવાનો મહાન હેતુ અને ઉદ્દેશ સમાયેલ છે, અને તેજ હેતુને સમજવા માટે તથા તદનુકુળ વર્તવા માટે મનુષ્યોની અંદર પણ એ વૃત્તિનું ગ્રાહકધ્યાન નિર્માણ કરવા માટે પરમાત્માની અનહદ ચાતુરી અને ડહાપણનો આપણે ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

ઘરગણવસ્થા—ઘરની રચના, ગોઠવણ, ફરનીયર, આસપાસના સંયોગો અને ઘોડે ખચે અતિ ઉત્તમ મગવડવાળું સાદું અને રમ્ય ગૃહ કે નિવાસસ્થાન બનાવવું અથવા હોવા, એ અનેક ઉદ્દેશોની પુતિ માટે અત્યન્ત જરૂરનું છે. અને તેવું ગૃહ અથવા નિવાસસ્થાન બનાવવા માટેની ખામ સુચનાઓ અત્રે ન આપતાં અમે એક ભુદાન સ્થાનમાં અલગ પુસ્તક અથવા પેમ્ફલેટના આકારમાં પ્રગટ કરવાનો અમારો વિચાર છે હાલ તો આ સ્વદેશાનુરાગની વધતા યોગ્ય પ્રમાણની શક્તિના પ્રમાણમાં મનુષ્યનું વર્તન અને લાગણીઓ કેવા પ્રકારના થાય છે તેનુંજ વર્ણન કરીશું.

વિવેચન—

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ ગૃહનિવાસ કે સ્વદેશાનુરાગની વૃત્તિ પૂર્ણપણે ખીલેલી હોય છે તેઓ ઘરથી દુરદેશ જતાં હૃદયમાં કલેશ પામે છે, ખાસ કરી પ્રથમ પ્રમંગમાં તો એવી વૃત્તિ અધિક પ્રમાણમાં વિદ્યમકર થાય છે અને આવી સ્થિતિમાં એ વાત્સલ્યભાવની વૃત્તિ અધિક પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય તો ગમે તે પ્રકારની અડચણ સહન કરી ભવિષ્યની

સર્વ શુભ આશાઓનો ત્યાગ કરીને પણ આવા લોકો સ્વભૂમિનો ત્યાગ કરી પરદેશ ગમન કરવા તત્પર થતાં નથી. ગમે તેવા ઘરબાર અને સ્થિતિમાં રહીને પણ સ્વદેશમાં પડ્યા રહેવાનું પસંદ કરે છે. તેઓની પ્રીતિ અને પ્રવૃત્તિ પોતાના ઘરબાર અને આગ બગીચા, ફરનીચર અને સુવા બેસવાના ઓરડાઓ વિગેરે સુધારવા શણગારવા અને વ્યવસ્થામર મુકવામાં, તેઓનું ધ્યાન લાગ્યું રહે છે. ઘરને છોડી અન્ય સ્થળે જતાં પણ મનમાં કચવાય છે, અને ત્યાં સુધી પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર વસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. બાલ્યાવસ્થામાં કદાચ દેશાટન કરવાના શોખીન હોય તો પણ પાછળથી એવી વૃત્તિને પરિણામે ઘરધુસણીયા થઈ જાય છે. સત્તા, સ્વમાન અને કીર્તિની અધિક અભિલાષાને પરિણામે સ્વજાતિ, સ્વદેશ અને સ્વદેશી જાનનું માન જાળવી રાખવા હમેશાં તત્પર રહે છે. પોતાના દેશના રીતરીવાજ અને રાજ્યઆદિની પ્રશંસા અને શ્લુટિ કરે છે. તથા ઘર તેમજ દેશનો અન્તઃકરણપૂર્વક ગચાવ કરે છે. જ્ઞાનદર્શપ્રીતિની અધિકતા હોય તો અતિ સુંદર પ્રકરના સાધનો અને વ્યવસ્થાથી ઘરને સુંદર અને રમ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. મૈત્રીલાવની અધિકતાથી મિત્ર વર્ગને ઘરપર બોલાવી આમંત્રણ આપી આનંદ મેળવવાનું વધારે પસંદ કરે છે અને ખાદ્યપદાર્થોની અભિરુચીની અધિકતાને લીધે ખાનપાનથી મિત્રોને સંતોષ આપવા પ્રવર્તે છે.

સાધારણ—તેઓમાં હીક પ્રમાણમાં આ શક્તિ ખીલેલી હોય છે તેઓ એકજ સ્થાનમાં નિવાસ કરવાનું પસંદ કરે છે, પણ પ્રસંગ અને અન્ય વૃત્તિઓનાં પ્રાબલ્યને લીધે સ્થાન ફેર કરવામાં બહુ અડચણ માનતા નથી, તેમ ઘરની વ્યવસ્થા અને સુધારણા પાછળ તેઓ તીવ્ર લાગણીથી લાગતા પણ નથી. સામાન્ય સાધનો, ફરનીચર અને સાધારણ સ્થિતિના ગૃહ નજીકે ગોમાંજ આનંદ માની લે છે. કળા કૌશલ્યશક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય તો ઘરના ચણતર અને સુધારા વધારા તરફ બહુ ધ્યાન નથી આપતા અને અવકોકનશક્તિ તથા ભુગોળશક્તિની મારી ખીલવણીને પરિણામે દેશાટન કરી નવા નવા સ્થાનો અને પ્રદેશો જોવાનું વધારે પસંદ કરે છે. અને બહુ સાદાં તથા થોડાં સાધનોવાળું ઘર વસાવી સંતોષ માને છે.

ન્યૂન—તે વ્યક્તિમાં આ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ ઘર મંજૂંધી ઝાઝી પંચાતમાં પડતા નથી અને એ મંજૂંધી બહુ દરકાર પણ કરતા નથી. મનમાં જરા પડ કચવાયા વિના ઘરને છોડી સ્થાનાન્તર કરી શકે છે. પ્યાર તથા વાત્સલ્ય-ભાવની અધિકતાને લીધે ઘર કરતાં ગૃહિણી અને કુટુંબની વધારે દરકાર કરે છે. અને જ્યાં જાય ત્યાં કુટુંબ માથે સંતોષથી રહી શકે છે.

સ્વદેશાનુરાગ અને સ્વર ન્ય—એ એક મનુષ્યસ્વભાવની ખામ અતિ ઉત્તમ પ્રકારની સ્વભાવિક અને સર્વોત્કૃષ્ટ તથા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અભિલાષા છે. પ્રત્યેક સ્વદેશાભિમાની અને પેત્રીયટના હૃદયમાં એ રાગ અવશ્ય હોવાની જરૂર છે. રાજ્ય તંત્ર એ પણ એક સ્વદેશાનુરાગ, મૈત્રીભાવ, માવજેતી, બળ, સ્વમાન, કીર્તિની અભિલાષા, વ્યવસ્થા, અને ભક્તિ આદિ ભાવો અને યુષ્ઠિ આદિ ઉત્કૃષ્ટ શક્તિઓન

સમ્મિલિત કાર્યનું જ એક પરિણામ છે. મનુષ્યની અંદરની સ્વાભાવિક અનેક લાગણીઓ અને શક્તિઓની રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક પળે જરૂર પડે છે. પ્રત્યેક દેશ કે ખંડના મનુષ્યોમાં કોઈની કોઈ પણ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા હોયજ છે. કુર અને ઘાતકી તથા ચોર લોકો તેઓને લાયકની રાજ્યવ્યવસ્થાથી દાખમાં રહી શકે છે, અનીતિમાન અને અધાર્મિક તથા વગર કેળવાયેલ લોકોનો સમુહ તેવાજ પ્રકારની યોગ્ય નિયંત્રણને આધિન રહે છે. જ્યારે બુદ્ધિશાળી, મુધરેલા, કેળવાયેલ, અને નૈતિક તથા ધાર્મિક પ્રગતિશીલ પુરુષો કે જનસમાજ પર રાજ્ય ચલાવનાર, રાજ્ય વ્યવસ્થા કરનાર, રાજ્યમંડળ અને કાયદાઓ પણ તેટલાજ ઉચ્ચ પ્રકારના હોવાની જરૂર છે અને સ્વભાવિક રીતે તેમ થવું જોઈએ. જનસમાજની એવી ઉન્નત હાલતમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની અંદરના નૈતિક અને ધાર્મિક બળથીજ પોતે પોતાનું તેમજ અન્યનું રક્ષણ આપોઆપ ધણે અશે કરી લે છે, જેને પરિણામે ફ્રાન્સિસ હૅકેન્સની કે ગુનાહના કાયદા, કલમો, વકીલો, ન્યાયાધીશો, પોલીસ અમલદારો, જેલખાનાઓ, ઇત્યાદિની અગત્ય દિનપ્રતિદિન ઓછી થવાનો વખત આવે છે. પણ આના ઉત્તમ અવસરન પ્રાપ્ત કરવા માટે જનન માનને હજી ઘણો વખત લાગશે. પણ અનેક વર્ષોના ઇતિહાસ અને ગજબખધારણના લુહા લુહા પ્રકારના અનુભવો જનસમાજને તેવા રસ્તા તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રેરશે કારણ મનુષ્યની સાધારણ લાગણીઓ તેઓને સ્વરાજ તરફજ દોરી જાય છે, અને જેમ જેમ લોકોની અનુભવ અને જ્ઞાનની આંખો ઉઘાડતી જશે, અને સ્વરાજ્યને માટે લાયક થતા જશે તેમ તેમ તેઓ તેની શોધ પાછળ ખત અને ઉદ્યોગથી લાગવા મડશે, અને અનુચિત તથા અયોગ્ય બધારણ પોતાની ગરદનપરથી દુર કરી સ્વરાજ્યની યોજના ઘડશે. જેમ જેમ મનુષ્યની અંદરની અંતરશક્તિ, આત્મનિષ્ઠા વધારેને વધારે ખીલતીજશે, તેમ તેમ તેઓ કંઈપણ અયોગ્ય કે અઘટીત વર્તન કરતાં અટકતા જશે અને અન્યના અઘટીત કાર્યોને વશ થતાં અટકશે. મનુષ્યો હુમેશા સત્યને ચાહે છે. અપક્ષપાતને પુજે છે, અને અસત્યને ધિક્કારે છે, અને તેવા વર્તનવાળા રાજ્યપુરુષો, અમલદારો કે રાજાઓ પ્રત્યે પણ સ્વાભાવિક રીતે તેવીજ દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને જુએ તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. મનુષ્ય માત્રનો એ સ્વભાવજ છે

પ્રત્યેક પ્રબલસત્તાક રાજ્યચત્રણા અન્ય સર્વ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા કરતાં હુમેશા શ્રેષ્ઠતમ નિવડે છે તેનું કારણ એ છે કે પ્રબલસત્તાકરાજ્યનો મુળ ઉદ્દેશ—

सर्वे जनाः सुखिनो भवन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

“The Greatest good of the greatest number.”

“સમગ્રજનમંડળસુખી થાય, સર્વ આરોગ્ય અને, સર્વે શુભ અને ભદ્રને પામે અને કોઈ પણ વ્યક્તિ દુઃખી ન થાય ”

આવો મહાન ઉદ્દેશ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો હોય છે, અને હોવો જોઈએ જ્યારે અન્ય સર્વ પ્રકારની મરજી મુજબની રાજ્ય વ્યવસ્થાની સ્વતંત્ર સત્તામાં થોડાક ખાસ વ્યક્તિ કે મરજી અથવા સમુદાયનુજ લહુ, હિત, માન મરતબો, અને સ્વાર્થ સમાયેલ હોય છે, અને લોકોના મોટા વિભાગને તો માત્ર તેની તાબેદારી જ કરવાની બાકી રહે છે આટલા માટે જનસમાજની અદરથી ખાસ વ્યક્તિઓના રૂઢી પરપરાથી આપવામાં આવતા કે વશ પરપરાથી પ્રાપ્ત થતા કે થયેલા કેટલાક ખાસ લાભોને ધીરે ધીરે દુર કરવાજ જોઈએ સર્વસામાન્યના લાભો અને હુકો કરતા કોઈ પણ વ્યક્તિના લાભને વધારે વજન આપવું ન જોઈએ અને કાયદો પણ તેવોજ હોવા જોઈએ “સમગ્ર પ્રજાનું હિત” એજ રાજ્યનિયંત્રણનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ અને એ મહાન ઉદ્દેશની પુર્તી માટે સમગ્ર પ્રજાના સમગ્ર વિચારવન્ત પુરુષોના સમુદાયે સમાન મન્ત્ર, સમાન સમિતી, સમાન મન અને સમાન ચિત્તથી એકત્ર થઈ કાર્ય કરવું જોઈએ એમાજ રાજા અને પ્રજા, ગરીબ અને તબગર, ઉચ્ચ અને નીચ, બુદ્ધિમાન અને નિર્બુદ્ધ આદિ મમગ્ર વર્ગનું હિત રુમાયેલું છે આચાર, વિચાર, વર્તન અને ઉદ્દેશની અદર સમગ્ર પ્રજાવર્ગની એકત્રતા કે એકસપી, એ આવા રાજ્યબધારણની પ્રાપ્તિનો મુળ પાયો છે સ્વદેશાનુરાગ અને જન્મભૂમિવાત્સલ્ય એ સુખને પામવાનું અનુપમ સાધન છે બ્રાતૃભાવ અને સ્નેહબધન એ સમગ્ર જનસમાજના પ્રથક્પ્રથક્ વ્યક્તિઓને એકત્ર કરનાર એક અનુપમ સૂત્ર છે એટલા માટે આ સ્વદેશાનુરાગ કે જન્મભૂમિવાત્સલ્યની વૃત્તિને પ્રત્યેક મનુષ્યે યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલવવાની અને તેનો યથામમયે ઉપયોગ કરવાની એક ઉમદા દ્રવ્ય છે, કર્તવ્ય છે, ધર્મ છે

समानो मन्त्र समिति समानी समान मन सहचिन्तमेषाम्
समान मन्त्रममिमन्त्रयेव समानेन वा हविषा जुहोमि ॥

“Breathes there a man with soul so dead,
who never to himself has said !
This is my own my native land”

નં. ૧૩. તત્પરાયણતા અથવા સ્થૈર્ય.

Continuity or Concentrativeness

વ્યાખ્યા, સ્થાન અને ઉપયોગ

તત્પરાયણતા—કાર્યપરંપરા, પ્રારબ્ધચ્યાન્તગમનવૃત્તિ, એકાગ્રતા, લાગ્યા રહેવું, વળગી રહેવું, પુરૂષ કરવું, શાન્ત અને ગભીરપણે નિરતર વિચાર ચલાવ્યેજ રાખવો, આદિ સર્વ વૃત્તિ અને ભાવોનું આ વૃત્તિથી ગ્રહણ કરવામા આવે છે.

સ્થાન—મૈત્રીભાવ અને સ્વદેશાનુરાગની ઉપર અવનત શૃંગવાળી અર્ધચંદ્રાકારાકૃતિમા આ વૃત્તિનું સ્થાન આવેલું છે

શોધ—હા કેમણે આ અવયવની શોધ કરી હતી, જેને તે ‘Concentrativeness’ કહેતો હતો ન્યારે મીંડ કાઢેલે તેને ‘continuity’ નું નામ આપ્યું છે

ઉપયોગ—ખારલ કરેલ કામને પુરૂ કરવું અથવા પુરૂ થતા સુધી તેની પાછળ મંડયા રહેવું, અધવચથી અડચણો કે એવા કારણોને લીધે છોડી ન દેવું, એ આ વૃત્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે.

ટકાવ—કેટલાક મનુષ્યો પોતાના વિચાર અને અસરોને લાંબા વખત સુધી ટકાવી રાખી શકે છે ન્યારે કેટલાક પુરુષો પોતાના ભાવો કે અન્તર્ગત વિચારોને અકાળે સ્વાભાવિક રીતે જેવા મન પર આવ્યા કે બહાર મુકી દે છે આ ટકાવી રાખવાની વૃત્તિની અધિકતા અને ન્યૂનતાનુંજ પરિણામ છે

સગતિ—કેટલાક લોકો વાતચિતમા વિષયાતર ન કરતા બરાબર મગબધ્ધ રીતે વાતચિત કર્યે જાય છે, ન્યારે કેટલાક માત્ર અસબધ્ધ પ્રલાપજ કર્યે જાય છે અને લાંબા વખત પછી પણ પોતાના સાલજનારના મગજ પર કંઈ ચોક્કસ અસર કરી શકતા નથી. એ દર્શાવી આપે છે કે એકમા સગતિ અથવા સબધતા જાળવી રાખવાની શક્તિની અધિકતા છે ન્યારે બીજામાં એ શક્તિની તદન ન્યૂનતા છે

વિચારપરંપરા—એકાદ ટેબલ પર પડેલા પુસ્તક તરફ જોઈને આપનાર મિત્રની યાદી આવે છે તેને લીધે તેનું કુટુંબ તથા દેશ, સ્થાન, કાળ અને આપવાનું પ્રયોજન આદિ એક પછી એક યાદ આવે છે. અને એવી રીતે આમપાસના બધા સનેગો મનોસૃષ્ટિમાં ઉભા થાય છે આ પણ એજ વૃત્તિનું કાર્ય છે. જેને વિચાર પરંપરા અથવા ‘succession of thoughts’ કહેવામાં આવે છે

પ્રત્યેક મનુષ્ય એક જ વિષયને અનુકુળ અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર અન્ય બાબતોનાં સંબંધરૂપ ઉપદેશ પુસ્તક અથવા વ્યાખ્યાન આદિ વાંચવા કે સાંભળવા અથવા સંબંધ કરવા જલદી તત્પર થાય છે. પણ એક વાક્ય ઇતિહાસનું અને ખીલું વાક્ય ભુગોળનું તો ત્રીલું ગણિતનું અને ચોથું ચિત્રવિદ્યાનું, એમ અલગઅલગ વિષયોનાં અસંગત વાક્યો, શબ્દો કે લખાણો અથવા વાર્તાલાપ કોઈ પસંદ કરતું નથી, કારણ કુદરતી રીતિથી તે વિરુદ્ધ છે. કુદરતની અંદર પણ તેના સર્વ કાર્ય, સર્વ રચના અને સર્વ ક્રિયામાં, સંગતિ, કાર્યપરંપરા અને અવ્યાહત સંબંધ એક સરખી રીતે સર્વત્ર સચવાઈ રહેલ જોવામાં આવે છે અને તેટલાજ માટે તેના સર્વ કાર્યોની સંગતિ અને પરંપરાને અનુભવવા માટે મનુષ્યની અંદર પણ એવી શક્તિ અવશ્ય હોવીજ નોંધએ, કે જેને પરિણામે આપણે તેવી સંગતિ કે કાર્યપરંપરાને અનુભવ અને ઉપયોગ કરી શકીએ.

ગૃહપ્રેમ—સ્વદેશાનુરાગની અંદર પણ સ્વદેશની અંદરજ રહેવાની વૃત્તિની સ્થિરતા આવશ્ય જરૂરનું કાર્ય લજવે છે. કારણ આપણને આપણું ઘર અનેક પ્રકારના સાધનો, ઝાડ, પાન વીગેરે સામગ્રી અને ફરનીયર સહિત શણગારી યથાયોગ્ય નિવાસ-લાયક સ્થાન બનાવવામાં સ્થૂંચની તો જરૂરજ છે. અને એ બધું એકત્ર કરી વ્યવસ્થાસર ગોઠવ્યા પછી પણ યોગ્ય કાળે તેનો ઉપયોગ લેવામાં પણ સ્થિરનિવાસ કરવાની વૃત્તિની તો આવશ્યકતાજ છે.

મૈત્રીભાવને પણ પુષ્ટ કરી ગાઠ બનાવી નિભાવી રાખવા માટે સહવાસ સમ્બંધન અને પત્રવ્યવહાર આદિ દ્વારા ચાલુ સંબંધ પણ ટકાવી રાખવાના કાર્યમાં “તત્પરતા” Continuity ની તો જરૂર છેજ. પણ ખાસ કરી વાત્સલ્યભાવની પ્રવૃત્તિ માટે એ વૃત્તિ અત્યંત જરૂરનીજ છે. નાનાં બચ્ચાંઓને એક ક્ષણવાર પણ વીલું મુકવાનું પોષાઈ શકેજ નહિ. કારણ ટુક વખતમાં તે એવીજ દશામાં મરીજ જાય. તેની સંભાળ તો ચાલુ અને યથાયોગ્ય રીતે તથા યોગ્ય સમયે લેવાવીજ નોંધએ. બાળકની પ્રત્યેક અવસ્થામાં માબાપોએ વાત્સલ્યભાવને જળવી રાખી વર્તવુંજ નોંધએ, અને ત્યાં સુધી બાળક યોગ્ય ઉમરે પહોંચી પોતાની મેળે પોતાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ થાય ત્યાં સુધી તો એ વાત્સલ્યભાવની વૃત્તિ અવ્યાહતપણે સ્થિર રાખવીજ નોંધએ અને સ્વાભાવિક રીતે કુદરતથીજ તેમ રહે છે, એ માત્ર આ કાર્ય-પરાયણ વૃત્તિનુંજ પરિણામ છે. પ્યારવૃત્તિના નિરંતર પોષણને માટે તો આ વૃત્તિની સૌ કરતાં પણ અધિક આવશ્યકતા છે. કારણ બાળકને પેદા કરવું પ્રત્યે-ત્પાદન કરવું, એ એક મુખ્ય કાર્ય છે ખરૂં, પણ તેથી ત્યાંજ એ વૃત્તિના કાર્યનો અન્ત આવતો નથી. પણ પ્રેમથી પેદા થયેલ પ્રબળ પાળી પોષી કેળવી યોગ્ય અને ઉમર લાયક થતા સુધીમાં તેની પ્રત્યેક પ્રકારની સંભાળ રાખવારૂપ મહત્ કાર્યમાં તત્પરાયણતાની તો જરૂર પડેજ છે. એકરસપ્યાર એ પવિત્ર પ્રેમનું તો લક્ષણ છે. ‘અંકાન્તિકનેહ’ આ વિષયની વૃત્તિનો પુરાવો છે અને તેને પરિણામે પ્રબળ પણ તેવીજ વૃત્તિવાળી થાય છે. સારી અને સદાચારી સન્તતિ પેદા કરવા માટે

અન્યાહુત પ્રેમની પુર્ણ જરૂર છે. અને જ્યાં આવા ઉચ્ચ પ્રકારનો પ્રેમ હોય છે ત્યાં તે વૃત્તિનાં પરિણામે નિરંતર હૃદયે કાર્યો પ્રતિશ્લેષુ પ્રેમપુર્વક થયા કરેજ છે, એ પ્રેમનું અનુપમ કાર્ય છે. પવિત્ર અને વિશુદ્ધ નિસ્વાર્થ પ્રેમ એક વખત પ્રગ્વલિત થયા પછી ગમે તેવા મહાન હેતુ કે કાર્યને માટે તે સંબંધને તોડી પાડવાનું કાર્ય કેટલું બધું મુશ્કેલી લયું અને મહાભારત લાગે છે એ આનો સૌથી પ્રબળ પુરાવો છે. આ સ્વૈર્ધ્યવૃત્તિનું સ્થાન ગૃહ્યવૃત્તિઓની ધરાબર ઉપર અને લગભગ આસપાસ ફરી વળતી ધરાબર ચોગ્ય રીતે સ્થાપન કરવામાં આવેલ છે, એજ તેનું મહત્વ યથાર્થ રીતે દર્શાવે છે. હાથમાં લીધેલાં ચોગ્ય કાર્ય માત્રને પરિપૂર્ણ દશાએ પહોંચાડવું એ આ વૃત્તિનું કાર્ય છે, આપણી ચક્ષનવલન આદિ ક્રિયાઓ, હાવભાવવૃત્તિ અને વર્તન આદિ સુરેમાં એ રૂઢિના કાર્યની જરૂર છે. સ્વૈર્ધ્ય કે ધૈર્ય વિના ખીજરોપણ કરનાર ખેડુતો પોતાના ક્ષેત્રેમાંથી વાવેતરની સાથેજ પાક લણવા કદી શક્તિમાન થઈ શકતા નથી. એક બટકું આજે ખીજું કાલે એમ છુટક છુટક ખાવાથી કદી ક્ષુધા શાંત થતી નથી. એક શબ્દ આજ અને એક વાક્ય કાલે જોડનાથી વકતા પોતાનો અભિપ્રાય કોઈને પણ સ્પષ્ટ કહી શકતો નથી કે કરી શકતો નથી. આજ પ્રમાણે શારીરિક કાર્યો માટે પણ સમજવું, એક ગામથી ખીજે ગામ જવામાં પગની ચાલુ ક્રિયાની જરૂર પડે છે લડવામાં હાથની ચાલુ ક્રિયાની આવશ્યકતા છે. જપારે હૃદય અને ફેફસાં પ્રતિશ્લેષુ પોતાનું કાર્ય નિયમિત રીતે નિરંતર રતદિન કર્યાજ કરે છે. તે જ એક ક્ષણવાર પણ બંધ રહે તો મોતને વાર લાગતી નથી.

એજ પ્રમાણે રૂઢિસિસરણ, અન્નપાચન, શોષણ, સ્વેદન આદિ ક્રિયાઓ નિરંતર ચાલ્યાજ કરે છે, કુદરતમાં પણ વરસાદ, વાયુ, વિદ્યુત, ગ્રીષ્મ, વસન્ત, હેમન્ત, શિશીર આદિ રૂતુઓને ભરીબોટ આદિનો અન્યાહુત પ્રવાહ ક્રમવાર ચાલ્યાજ કરે છે. આ બધું પરિણામ કુદરતની અંદરની તે “ કાર્યપરાયણવૃત્તિનુંજ ” છે.

વિવેચન—

પ્રપૂર્ણ-જેઓમાં આ વૃત્તિ પૂર્ણપણે ખીજેની હોય છે તેઓ કોઈ પણ પદાર્થ કે ત્રિપ તરફ વૃત્તિને ધીમેથી લગાડે છે પણ એક વખત હાથમાં લીધા પછી પુરું કર્યું છોડે છે. કામ પાછળ મંડયા રહેવાની શક્તિ આવા પુરુષમાં ઘણી હોય છે. ખીજાએ ને કંટાળો. અપાર અને પયપચીજા જણાય છે પણ જે કામ હાથમાં લીએ તેના તો તે પૂર્ણ માહિતગાર થયા છિરે છે અને થાય છે. *just of all that master of none* જેના તેઓ નથી હોતા. હાથમાં જે કામ હોય તે પર પૂર્ણ ધ્યાન આપે છે અને પુરું કરે છે એ ત્રણ કામ એકી સાથે હાથમાં લેવાનું પ્રસંદ કરના નથી મેત્રીભાવની અધિકતાએ મિત્રોના મરણ બાદ લાંબા વખત સુધી શોક કર્યા કરે છે. નૈતિક શક્તિઓની અધિકતાને લીધે ધર્મક્રિયા અને નૈતિકવર્તનમાં એક સરખું વલણ હમેશા ધરાવે છે. શારીરમગ અને યુયુત્સાની અધિકતાથી વેર અથવા દ્વેષભાવને પણ લાંબો વખત ભુલતા નથી પણ સંત્રંકી રાખે છે. તુલનાશક્તિ, સૌન્દર્ય પ્રેમ અને વક્રત્વશક્તિની અધિકતાને લીધે શમ્ભાલંગાર અને વાકયાતુર્ય લાંબો

વખત સુધી ચલાવી શકે છે. બુદ્ધિશક્તિની અધિકતાને લીધે શોધ ખોળ કે એકજ તત્વના અભ્યાસ પાછળ પ્રબળ પણે મંડ્યા રહી તેનું રહસ્ય યાચાતથ્ય નાણી લે છે આવા પુરુષોનો 'એક વખતે એકજ કામ હાથ ધરે અને તેને બરાબર પૂર્ણ કરે.' એ મુદ્રાલેખ હોય છે.

સાધારણ—

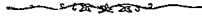
દૃઢતા—એકજ કાર્ય કે રચના પાછળ ખંતથી લાગ્યા રહેવાની ટેવ છે. જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ પણે ખીલેલી હોય છે તેઓ એક કામ હાથમાં ધરવાનું પસંદ કરે છે પણ સમયાનુસાર અન્યકાં પાછળ પણ લાગે છે. વચમાં કામ આવી પડવાથી ગભરાતા નથી, પણ લાંબો વખત એકજ કાર્ય પાછળ લાગ્યા રહેવાનું પસંદ કરતા નથી. જે સ્વભાવે આલાક અને બુદ્ધિશાળી હોય તો અનેક વિષયો સંબંધી થોડું થોડું બાણવાનું વધારે પસંદ કરે છે. વિચાર અને મનન સ્પષ્ટ પણે કરી શકે છે પણ કાર્ય લાંબો વખત નિભાવી શકતા નથી. પ્રસંગાનુસાર સારો પાર્ટ ભજવી ખતાવે છે પણ આગળથીજ તૈયારી કરી તેણે સારું કામકરી શકતા નથી. આવા પુરુષોએ કાર્યતત્પરતા અને સંગતિ બળની રાખવાની ખાસ ટેવ પાડવી જોઈએ.

ન્યૂન—જેઓમાં આ શક્તિની ન્યૂનતા હોય છે પણ આલાક અને ચચળ વૃત્તિ વધારે હોય છે તેઓ અનેક કાર્યોનો આરંભ કરે છે પણ તેમાંથી પૂર્ણાહુતી તો કોઈકનીજ થાય છે. નવું નવું જોવા ઇચ્છે છે, નવા નવા ખાતાઓ ખોલે છે અને કાર્યોનો આરંભ કરે છે પણ તેવા કાર્યોની પાછળ મંડ્યા રહેવાની શક્તિ ધરાવતા નથી તેઓમાં ધૈર્ય કે સ્થિર્ય ઓછું હોય છે. કદાચ આવા પુરુષો બહુ હુશીઆર પણ હોય છે પણ ગંભીર વિચારશીલ હોતા નથી. લાંબા લેકચરો અને ઉપદેશો કરતાં ટુંકા ટુંકા ફકરાઓ ટુંકડાઓ કે પ્રેરણાક અને પ્રાર્થનાઓ વધારે પ્રસંદ કરે છે. પણ પશ્ચાત્તસરનું વિશેષજ્ઞાન કે વાંચન પસંદ કરતા નથી. અસ્થિર વૃત્તિના હોય છે. થોડા વખતમાં અનેક વિષયો પર વાદવિવાદ કરી નાંખે છે. આવી વૃત્તિવાળા એક શેઠને એક નિમકહુલાલ અને વિશ્વામુ નોકરે કહ્યું કે “ શેઠ આપના આ રોજના નવા નવા રંગ ઢંગ અને તાલને હવે હું લાંબો વખત સહન કરી શકું તેમ નથી. તેથી મને દીલગીરી માથે રજા માંગવાની જરૂર છે ” શેઠે કહ્યું “ પણ ભલા-ભાણસ! હું જેમ ઘડીકમાં ગુસ્સે થઈ જાઉં છું તેમ પાછો ખુશી પણ થાઉં છું કે નહિ ? નોકરે કહ્યું “ હા તે ખરૂં પણ પાછા ગુસ્સે પણ તેટલાજ જલદી થાઓ છો ને” આવા પ્રકારનો સ્વભાવ કે વૃત્તિ એ ખરેખર એક ઝાતની મોટી ખામીજ ગણાય.

ખીસવણી—હમેશાં હાથમાં લીધેલું કાર્ય પૂરું કરવા તરફ ધ્યાન આપે અને પૂરું કર્યા પછીજ છોડે. એક વિષયની સમ્પૂર્ણ માહિતી મેળવેા વારંવાર મનને કે ધ્યાનને આમ તેમ દોડાવેા નહી તેમ અનેક વિષયો તરફ મનને એકી સાથે કદી ન દોડાવેા.

નિમલ—એકાદ કામની પાછળ બહુજ હલ ઉપરાંત લાગ્યા રહેવાથી પણ કંટાળો ઉપજે છે, અને અતિ ઊંચપણે કોઈ પણ કામ પાછળ લાગ્યા રહેવું તે પણ ઠીક ન

કહેવાય માટે કાર્યના ફેરફાર માટે આવી વૃત્તિવાળાઓએ એવું કામ હાથ ધરવું, કે જેમાં અનેક બાબતો તરફ વારંવાર ધ્યાન આપવાનું હોય અમેરિકન લોકોમાં આ સ્થૈર્ય વૃત્તિની બહુજ ન્યૂનતા જોવામાં આવે છે. કારણ તેઓમાં લગભગ નેવું ટકા જેટલો ભાગ અસ્થિર મનનો હોય છે અને તેનું કારણ પણ તેઓની વતમાન નિશાળોની શિક્ષણ પદ્ધતિજ છે. ત્યાંની સામાન્ય નિશાળોમાં વાંચન લેખન, ચિત્ર ગણિત, ઇતીહાસ, ભુગોળ, આદિ અનેક વિષયો બહુજ થોડા થોડા સમયને અંતરે માત્ર એકજ દિવસમાં બાળકો સન્મુખ અભ્યાસમાટે રજુ કરવામાં આવે છે. આને પરિણામે હજી જ્યાં ગણિતની પુરી શરૂઆત ન થઈ હોય, ત્યાં વાંચન શરૂ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં બાળકોનાં મન અંચળ અસ્થિર અને ધૈર્યહીન તથા અનેક વિષયો તરફ દોડતાં થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિકજ છે, અને એટલાજ માટે કહેવામાં આવે છે કે અમેરિકનોમાં ઉપરચોટીયું જ્ઞાન બહુ હોય છે, પણ ઠોઠં પણ વિષયના ગંભીર અભ્યાસીઓ બહુજ થોડા નીકળે છે. આવા પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિથી બહુજ નુકશાન થાય છે, અપણા કેલેન્ડરગ્રીખાતાએ આ બાબત તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું ઘટે છે. બાળકોનાં મન્ટિષ્ક તપાસી તેઓની પ્રબળ વૃત્તિ અને શક્તિના પ્રમાણમાં તેઓને એકાદ બે વિષયનું જ્ઞાન મુખ્યતથા આપી, અન્ય વિષયોનું શિક્ષણ ગૌણ રીતે આપવું જોઈએ. બાળકોને યોગ્ય બતાવવા માટે માબાપ તથા શિક્ષકોએ આ વિષય ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

गृह्य-सागशीओ.

यथानदीनदा : सर्वे सागरे यान्ति सस्यतिम्
एव गृहस्यमीश्रत्प वर्तन्ते सर्व आश्रमा.

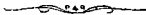
प्रजनार्थं महाभागा : पूजार्हा गृहदीप्तय ।
स्त्रिय : श्रियश्च गेहेषु न विशेषोस्ति कश्चन ॥
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालन ।
प्रत्यह लोकयात्राया प्रत्यक्ष स्त्री निबन्धनम् ॥
अन्योन्यस्यान्यभिचारो भवेदामरणान्तिक
एष धर्म समासेन श्रेयो स्त्री-पुंसयो परः ॥

मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम्
मित्रस्याह चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥

जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि

प्राश्यते न खलु विन्नमयेन नीचैः
प्राश्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्या
विघ्ने पुनर्पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्राश्य चोत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

ઉત્કર્ષક-વૃત્તિઓ.

પ્રકરણ ૩ જી.

The Aspiring Faculties.

૧૪. સાવધતા (Cautiousness)
૧૫. યશાભિલાષ કે કામનાઓ (Ambition)
૧૬. સ્વમાન કે અહંભાવ (Dignity)
૧૭. દઢતા અથવા ધૈર્ય (Firmness)

ઉત્સાહસમ્પન્નમદીર્ઘસૂત્રં
ક્રિયાવિધિશ્ચ વ્યસનેષ્વસક્તં ।
શરં કૃતશ્ચ દઢ સૌહૃદ્ય
લક્ષ્મી : સ્વયં યાતિ નિવાસહેતો : ॥ હિતોપદેશો.

ઉત્કર્ષક—વૃત્તિઓ.

Aspiring Faculties

—*—(૦)—*—

આવશ્યકતા અને ઉપયોગ આદિ.

—*—

પૃથ્વીપરના સમસ્ત પ્રાણી માત્ર ઉત્તત અને ઉત્કર્ષક દશાની હુમેશાં આર્થમાં રાખે છે. પણ ઉત્કૃષ્ટ દશા કેને કહેવી તેનું અત્રે અમે વિવેચન કરીશું. દુનીયામાં જેઓને આગળ વધવાની ઇચ્છા હોય, ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, તેઓએ હુમેશાં ઉચ્ચ નેમ, ઉત્કૃષ્ટ ધારણા રાખવી જોઈએ. જેઓના આશ્રયો વિચારો અને હેતુઓ મદદન હોય છે તેઓજ મહાશય, મહાત્મા અને પુત્યપદને પામે છે.

સંભાળ, સાવચેતી, સંરક્ષણ, આત્મસત્તા, ઇન્દ્રિયવશ્યતા આશાંકિતપણુ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સ્વાધિનતા સ્વમાન અધિકાર ધૈર્ય દૃઢતા અને કીર્તિ આદિ મહાનગુણોની ઉપયોગીતા પણ કંઈ ઓછા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તેમ નથી.

ઇન્દ્રિયનિગ્રહની સર્વત્ર જરૂર પડે છે. કેટલીક વખતે મનુષ્ય કામવશ કે લોભ કે મોહ વશ થઈ અમુક પ્રકારના કાર્યો કરવા તરફ દોળે છે. દુનીયાની અંદરના આડા અવળા અનેક સપાટાઓમાં, સંસાર સાગરના અનેક શુભાશુભ પ્રસંગોમાં કે ભાવ્યવશાત્ અનેક દશામાં આવી પડે છે.

આવા પ્રસંગોમાં જો લોભ, મોહ કે કામને વશ થઈ જો તે પોતાનું મન નિર્બળ બનાવી અધમ માર્ગે પ્રવર્તે છે તો તેના જીવનના બધા શુભ સંજોગો અને સાધનો લગભગ નકામા થઈ તેને અધમ દશાએ પહોંચાડતાં વાર લગાડતા નથી. પણ જો એવી લાલચો કે દોલને તથા મોહવૃત્તિઓને આધીન ન થતાં સંભાળથી ધૈર્યથી દૃઢતાથી સ્વમાન જાળવી, સાવચેતી પૂર્વક મન અને શરીરનું યથાર્થ રીતે રક્ષણ કરી સીધે રસ્તે ચાલ્યો જાય, લાલચોમાં ફસાય નહિ, તો તેનું જીવન સફળ થયું એમ સમજો. જીંદગીના અનેક શુભાશુભ પ્રસંગો વખતે આપણે આવશ્યકતા પ્રમાણે આપણું મન તથા શરીરની વૃત્તિઓને ખાસ આગ્રહ પૂર્વક વશમાં રાખવાની જરૂર પડે છે. આપણને અનેકવાર બાહ્ય આવરણો ફર કરવાની જરૂર પડે છે અથવા આપણા ઉપરનો ભોજો એટલો બધો વધી જાય છે, ને તેને લીધે આપણે એટલા બધા નિર્બળ થઈ જઈએ છીએ કે ખીજાઓનાં કામ ચક્રિત થયા છતાં આપણે જ કરવા પડે છે અને તે પ્રમાણે આ ઉત્કર્ષક વૃત્તિઓની સહાયથી આપણે આપણો બચાવ તથા સંરક્ષણ કરી શકીએ છીએ. મનને અશુભ કામોમાંથી રોકી શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવી શકીએ છીએ.

આ ઉત્કર્ષક વૃત્તિઓનું સ્થાન. ગૃહ, નૈતિક, સાંસારિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓની મધ્યમાં આવેલું છે. પશુ વૃત્તિઓ કરતાં તેઓ ઉચ્ચ સ્થાનમાં પરિસ્થિત છે માથાની પાછળના ટેંચના ભાગ પાસે આ વૃત્તિઓનું સ્થાન છે જ્યાં ગૃહશક્તિઓની ઉપર તેઓની પરિસ્થિતિ છે. વળી નૈતિક શક્તિઓની બાબુમાંજ આ શક્તિનું સ્થાન હોવાથી મનુષ્યને તે ઉન્નત અને સુર ખનાવવામાં ઉત્તમ રીતે સહાયભૂત થાય છે મનુષ્યોની ઉન્નત અને અલભાનયુક્ત ગતી માટે આ વૃત્તિઓની ખાસ જરૂર છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિના ઇતિહાસમાં આ શક્તિઓ ઘણું જ અગત્યનું કાર્ય ભજવે છે. આ શક્તિઓની વિશેષતાને લીધે કાનના મુળ પાસેથી પાછળના ભાગમાં લગભગ ૪૫ ડીગ્રી પર આવેલ માથાની આબુબાબુના ભાગનો પ્રદેશ સારી રીતે ભરાવાદાર જણાય છે.

ઉત્કર્ષક—વૃત્તિઓ.

Aspiring Faculties

—(૦)—

આવશ્યકતા અને ઉપયોગ આદિ

પૃથ્વીપરના સમગ્ર પ્રાણી માત્ર ઉન્નત અને ઉત્કર્ષક દશાની હુમેશા આકાંક્ષા નખે છે પણ ઉત્કૃષ્ટ દશા કેને કહેવી તેનું અને અમે (વિવેચન કરીશું) દુનિયામા જેઓને આગળ વધવાની ઇચ્છા હોય, ઉત્કૃષ્ટ શુભોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, તેઓએ હુમેશા ઉચ્ચ નેમ ઉત્કૃષ્ટ ધારણા રાખવી નેહ્યો જેઓના આશયો વિચારો અને હેતુઓ મહાન હોય છે તેઓજ મહાશય મહાત્મા અને પુન્યપદને પામે છે મહાન પદને પામવા માટે મહાન ઇચ્છાની સૌથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે આત્મોત્કર્ષની અભિલાષા વાળા પુરુષોએ ઉત્કર્ષક શુભો અને વિચારોને ધારણ કરી રાખવાની તેમજ નિરતર તેનું સેવન કરવાની તેરફીજ જરૂર છે અને એવી રીતે નિરતર એક મહાન ઉદ્દેશને પકડી રાખી સરક્ષા પૂર્વક તેવા ઉદ્દેશોને યથાવત પારપાઠનાર મનુષ્યોની અદર એવી વૃત્તિઓ હોવાની ખામ જરૂર છે કે જે વૃત્તિઓ મનુષ્યને શાન્ત આળસુ અને સુસ્ત બનાવી ન દેતા તેને સાવચેત પ્રત્યેક નાના મોટા પ્રસંગોમા દક્ષ, મહનશીલ, ધૈર્યશીલ વીર્યવાન અને સ્વમાન તથા યશ અને કીર્તિની અભિલાષા આદિ ઉત્કર્ષક શુભોથી યુક્ત રાખે કારણ કે મનુષ્યની અદર જે ઉપર જણાવેલ શુભો વાળી વૃત્તિઓ ન હોય તો તે બ્યારે જન્મે તેવીને તેવીજ હાલતમા હુમેશા મ્હેત પણ ઇતિહાસથી ભેતા માલમ પડે છે કે મનુષ્યનો દરજ્જો અને જ્ઞાન, વિદ્યા અને અન્ય શક્તિઓ દિનપ્રતિ હુમેશા ઉન્નત દશાને પામતીજ નાય છે કુદરતી રીતે ભેતા મનુષ્યનો દરજ્જો કુદરતના સમગ્ર સ્થાવર જગમ પદાર્થો કરતા મનુષ્ય તરીકે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે —

મૃતાનાં પ્રાણિન શ્રેષ્ઠા પ્રાણિતા વૃદ્ધિ જીવિન
વૃદ્ધિમત્સુ નરા શ્રેષ્ઠા નરેષ્વપિ દ્વિજાતય ॥

વગી મનુષ્ય તરીકેનો તેનો ઉચ્ચ દરજ્જો જાળવી રાખવા માટે કુદરતે પણ સહાયભૂત બની તેને સાવધાનતા કે સાવચેતી, ગોપનેચ્છા સ્વમાન, અને યશાભિલાષ આદિની ઉત્કર્ષક વૃત્તિઓનું પ્રદાન કર્યું છે

ગૃહતન્ત્ર અને રાજ્ય તન્ત્ર—રાજ્ય તન્ત્ર એ એક માનુષિક અવશ્યકતા છે અને ગામ, શહેર, દેશ, સ્ટેટ કે અમુક પ્રજાને પોતાની રાજ્યનિયંત્રણાની પદ્ધતિથી જે અસખ્ય પ્રાપ્તિઓ થાય છે તેનું યથાર્થ વર્ણન આપવું કે ગણના કરી તદ્દન અસંભવિત છે એજ પ્રમાણે કૌટુબીક રાજ્યતન્ત્ર અને તેને ચલાવવામા નેહ્યો

સંભાળ, સાવચેતી, સંરક્ષણ, આત્મસત્તા, ઇન્દ્રિયવશ્યતા આનાંકિતપણુ ઇન્દ્રિયનિઘહ સ્વાધિનતા સ્વમાન અધિકાર ધૈર્ય દૃઢતા અને કીર્તિ આદિ મહાનશુભોની ઉપયોગીતા પણ કંઈ એછો મહત્વનો ભાગ લજવે છે તેમ નથી.

ઇન્દ્રિયનિઘહની સર્વજ્ઞ જરૂર પડે છે. કેટલીક વખતે મનુષ્ય કામવશ કે લોભ કે મોહ વશ થઈ અમુક પ્રકારના કાર્યો કરવા તરફ ઢળે છે. દુનીયાની અદરના આડા અવળા અનેક સપાટાઓમાં, સંસાર સાગરના અનેક શુભાશુભ પ્રસંગોમાં કે ભાગ્યવશાત્ અનેક દશામાં આવી પડે છે.

આવા પ્રસંગોમાં જો લોભ, મોહ કે કામને વશ થઈ જો તે પોતાનું મન નિર્બળ બનાવી અધમ માર્ગે પ્રવર્તે છે તો તેના જીવનના બધા શુભ સંજોગો અને સાધનો લગભગ નકામા થઈ તેને અધમ દશાએ પહોંચાડતાં વાર લગાડતા નથી. પણ જો એવી લાલચો કે કાલને તથા મોહવૃત્તિઓને આધીન ન થતાં સંભાળથી ધૈર્યથી દૃઢતાથી સ્વમાન જાળવી, સાવચેતી પૂર્વક મન અને શરીરનુ યથાર્થ રીતે રક્ષણ કરી સીધે રસ્તે ચાલ્યો જાય, લાલચોમાં ફસાય નહિ. તો તેનું જીવન સફળ થયું એમ સમજો. જીંદગીના અનેક શુભાશુભ પ્રસંગો વખતે આપણે આવશ્યકતા પ્રમાણે આપણું મન તથા શરીરની વૃત્તિઓને ખાસ આગ્રહ પૂર્વક વશમાં રાખવાની જરૂર પડે છે. આપણને અનેકવાર બાહ્ય આવરણો દૂર કરવાની જરૂર પડે છે અથવા આપણા ઉપરનો ઝોળો એટલો બધો વધી જાય છે, ને તેને લીધે આપણે એટલા બધા નિર્બળ થઈ જઈએ છીએ કે બીજાઓનાં કામ થકિત થયા છતાં આપણે જ કરવા પડે છે અને તે પ્રમાણે આ ઉત્કર્ષક વૃત્તિઓની સહાયથી આપણે આપણો બચાવ તથા સંરક્ષણ કરી શકીએ છીએ. મનને અશુભ કામોમાંથી રોકી શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવી શકીએ છીએ.

આ ઉત્કર્ષક વૃત્તિઓનું સ્થાન. ગૃહ, નૈતિક, સાંસારિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓની મધ્યમાં આવેલું છે. પશુ વૃત્તિઓ કરતાં તેઓ ઉચ્ચ સ્થાનમાં પરિસ્થિત છે માથાની પાછળના ટોચના ભાગ પાસે આ વૃત્તિઓનું સ્થાન છે જ્યાં ગૃહ્યશકિતઓની ઉપર તેઓની પરિસ્થિતિ છે. વળી નૈતિક શકિતઓની બાજુમાંજ આ શકિતનું સ્થાન હોવાથી મનુષ્યને તે ઉત્તમ અને સુરત બનાવવામાં ઉત્તમ રીતે સહાયભૂત થાય છે મનુષ્યોની ઉદ્ધન અને અભિમાનયુક્ત ગતિ માટે આ વૃત્તિઓની ખાસ જરૂર છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિના ઇતિહાસમાં આ શકિતઓ ઘણુંજ અગત્યનું કાર્ય લજવે છે. આ શકિતઓની વિશેષતાને લીધે કાનના મુળ પાસેથી પાછળના ભાગમાં લગભગ ૪૫ ડીગ્રી-પર આવેલ માથાંની આજુબાજુના ભાગનો પ્રદેશ સારી રીતે ભરાવાદાર જણાય છે.

નં. ૧૪. સાવચેતી-સાવધાનપણું.

Caution or Cautiousness.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, ઉપયોગ અને વર્ણનાદિ.

સાવધાનપણું, સાવચેતી, ડહાપણ, સચેતનતા, સંભાળ, અગમચેતી, અનિશ્ચિતતા નિનિર્ણય, ભુભેવારી, જમીનગીરી ભાવિનીચિંતા, ચોકસી, લટકાવી રાખવું, મુલતિ રાખવું, ખારીકતપાસ રાખવી ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિમય આત્મભાવોને આ સાવધાનપણું અથવા સાવચેતીથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તેના અતિયોગ અને મિથ્યાયોગથી ખીકણપણું, લય, ત્રાસ, ધાક, કમકમાટી, નિરાશા, અને રતબ્ધતા આદિ ભાવો જન્મ પામે છે.

સ્થાન—પાર્શ્વકપાળ પાર્શ્વસ્થિતા મધ્યભાગમાં આ સાવધતાની વૃત્તિનું અવયવ આવેલું છે. તેને શોધી કાઢવાનો સૌથી સરળ નિયમ એવો છે કે કાનના પાછળના મધ્ય ભાગમાંથી માથું સીધું રાખી એક ઉભી રેખા દોરીએ તો જે સ્થળથી મસ્તકનો ઉપર તરફ વળતો ભાગ ભુદો પડે છે, ત્યાં આગળ આ શક્તિનું સ્થાન અથવા અવયવ છે.

સ્ત્રીઓમાં પુરૂષો કરતાં આ વૃત્તિ ખાસ અધિક પ્રમાણમાં હોય છે કારણ કે તેઓને પોતાના બાળકોની સંભાળ અને અગાઉથી આ શક્તિની ખાસ જરૂર છે સમગ્ર પશુવૃત્તિઓના લગભગ મ' અને સ' શક્તિનું સ્થાન ગોઠવવામાં આવ્યું છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય કારણચારણીય છે. આપણા શરીરની અને પ્રત્યેક અવયવની સંભાળ રાખવામાં હૃદયના કોઈ પણ લય કે અકસ્માત વખતે બચાવ કરવામાં આ શક્તિ એક ઘણુંજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે વૈશ્વ-વૃત્તિના ખુણાપર અને ગોપનશક્તિની બસબર ઉપરજ આવેલ આ શક્તિની પારસ્થિતિને લીધે મનુષ્ય તેમજ પ્રાણી વર્ગ પોતપોતાના ભાવી રક્ષણ અને બચાવને ખાતર અન્ન પાન વસ્ત્ર અને નિવાસસ્થાન આદિની અગાઉથીજ ગોઠવણ કરી રાખે છે. બળ અથવા શારિરશક્તિની સાથે સંયુક્ત થઈ ડહાપણ અને બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કરે છે, અને આત્મરક્ષા માટે જીવપર આવી ગમે તેવાં જોખમો ખેડે છે, વળી ગૃહલાગણીઓના ઉપરિસ્થિત પ્રદેશનાં લગભગ ખુણાપરની તેની પરિસ્થિતિ ગૃહ સંસારીક કાર્યો અને લાગણીઓને સંભાળવામાં ઘણું મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ વાત સર્વ વિદીત છે. યશ કીર્તિ કે ઉત્કર્ષાભિલાષના સ્થાનની બાજુમાંજ તેની પરિસ્થિતિને લીધે મનુષ્યના આચાર વિચાર અને વર્તન આદિપર પણ તે અગત્યની સંભાળ અને દેખરેખ રાખે છે. જ્યારે ઉપરના ભાગમાં આત્મનિષ્ઠા(Conscience)ની પાસેજ તેની પરિસ્થિતિ મનુષ્યને હમેશાં અન્તરાત્માના સત્ય અને નિષ્પક્ષ વિચાર અને વર્તન માટે ખાસ સંભાળ રાખતાં શીખવે છે. જ્યારે અપક્ષપાત અને અધર્મથી બચવાને

માટે લય દર્શાવે છે. આ રીતે જોના નૈતિક અને ધાર્મિક લાગણીઓની ખાતુમાંજ તેની પરિસ્થિતિ પણ ખાસ પ્રસંશા કરવા યોગ્ય છે. જીવનનાં સમગ્ર સૂત્રો લાવો અને વૃત્તિઓની મધ્યમાં, આવી હડાપણુ ભરેલી સપ્રયોજન અને સચુકિતક રીતે આ અવયવની પરિસ્થિતિ તથા ગોઠવણુ કે સ્થાપના કેટલી અતુલ્ય સુંદર અને સર્વોચ્ચ સમ્પૂર્ણ છે, એ વિચારવંત પુરુષો મમજી શકે તેવું છે. જીવનના બધા કારભારમાં આ વૃત્તિની મનુષ્યને અનેકવાર નરુર પડે છે, અને એટલા માટે મનુષ્ય અને પ્રાણી માત્રની અંદર સામાન્યરીતે આ શક્તિ જીવનની સાથેજ અપર્ણ કરવામાં આવેલ છે.

શોધ—આ શક્તિના અવયવની શોધ ડૉઃ ગોલ્ડે એક મેજીસ્ટ્રેટ અને ધર્માધ્યક્ષ પાદરીના મસ્તકની તપાસ કરતા કરી હતી, પોતાના ભાઈ બહેનોના મસ્તિકની વારવારની તપાસણીને પરીણામે અને અનેક પશુ કે પ્રાણીઓના માથાની તપાસ કર્યા પછી તેણે આ સ્થાનનો યથાર્થ નિર્ણય કર્યો છે. પોતાના પુસ્તકમાં તે અતિ વિસ્તારથી આ બાબતનું વર્ણન આપે છે પણ અત્રે આવશ્યકતા ન હોવાથી અમે તે આપેલ નથી.

ડૉ. કોમ્બ કહે છે કે—“ Its natural language, when prelominent, opens the eyes wide, turns the head horizontally from side to side, and often looks all around ”

COMBE.

આ શક્તિ જેઓમાં પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓની આંખો પૂર્ણ ખૂલી જણાય છે અને માથું વારંવાર આમ તેમ હલાવે છે, તથા વારંવાર આરે તરફ જોયા કરે છે. સાવચેતી કે સાવધપણુ દર્શાવનાર આ ખાસ ઝુંગી લાવા કે આ શક્તિનું લક્ષણ છે

ડૉ સ્પરઝીયમ કહે છે કે—“ We often meet with individuals who are naturally timid fear full and undecided while others are prompt. Many children are very timid, and easily frightened. Females are more careful than males Finally, whole species and different individuals of the same species, evince different degrees of shyness. This feeling must therefore be considered as fundamental.”

સાવચેતી, સાવધાનપણું, કે રક્ષકવૃત્તિનો ઉપયોગ અનેક પ્રકારે કુદરતની અંદર સર્વત્ર પ્રસરી રહેલો જોવામાં આવે છે. કુદરતની અંદર પેદા થતા પ્રત્યેક પાર્થિક પદાર્થોને તેઓ સ્થુળરૂપ ધારણ કરે તેટલામાટે સ્માત્મક સોમદ્રવ્યથી પોષણ આપનામાં આવે છે, જે રસનો ઉપરનો સપાટીવાળો ભાગ પાછળથી સ્થૂળતાને પામી ત્યાંવાળા કે અસ્થિત્વને પામે છે ત્યારે બહારના ઉષ્ણ શીત કે કઠોર અથવા શુષ્ક વાયુ કે બાહ્ય પદાર્થો અદરતા રસને વિશેષ નુકશાન કે અસર કરી શકતા નથી અને પરિણામે પ્રત્યેક પદાર્થ, પ્રજા, પ્રુલ, પુષ્પ, અન્ન, ઔષધિ આદિ પદાર્થો સારી રીતે જળવાઈ પેલાઈ પુષ્ટ અને પકવ તથા રસપૂર્ણ થાય છે.

જો આમ ન થતું હોય, તો વૃક્ષોની અંદર ચડતો રસ ચડવા પહેલાંજ સુકાઈ જાય અને વૃક્ષ વનસ્પતિ કે ફળફૂલના છોડવાઓ કદી વૃદ્ધિ પામી શકે નહિ. આટલા

વાસ્તે પ્રત્યેક કદ મૂળ ફૂલ ફળ આદિને ઉપરને ત્વચાવાળો ભાગ મૂળ રસમાથી સ્થુલત્વને પ્રાપ્ત થઈ આંતરીય સત્ત્વનું રક્ષણ કરવા માટે શરૂઆતથીજ સ્વભાવિક રીતે પ્રવર્તે છે. પખડી અખરોડ બદામ નાળીયેર આદિ ફળોનાં અર્ધ રસાત્મક સત્ત્વનું ઉપરની સ્થુલ ત્વચા કે છાલ અથવા ફેાતરી દ્વારા સંરક્ષણ થાય છે જેથી અતિ શીત કે વલ અને આતપની તેના ગર્ભસ્થ પદાર્થને ખીલકુલ અસર થતી નથી. કુદરતની અંદર જે કઈ પદાર્થ છે તે સર્વતું આવી રીતે ત્વચા છાલ ભુક્ષા કે અન્ય પ્રકારનાં કાચલી જેવાં સ્થુલ ભાગોથી અનેક રીતે સંરક્ષણ કરવામાં આવેલ છે, જ્યારે મનુષ્ય પણ એજ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વર્તી આગ વસ્ત્ર વસન અને સદન આદિ સાધનોને એકત્ર કરી તે દ્વારા પોતાનું તથા પોતાનાં કુટુંબાદિનું સંરક્ષણ કરે છે.

આવીજ રીતે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાનું રક્ષણ કરવા હંમેશા તત્પર રહે છે. કોઈ નાશી જઈને, કોઈ છુપાઈને, કોઈ લોચરામા ભરાઈને, તો કોઈ ઝાડ ઝુંડ કે અંધારા જગલમા કે જગ્યોમાં સતાઈને, સૌ પોતપોતાની સલાજ કરવા હંમેશાં સાધન અને શક્તિ અનુસાર તત્પર થાય છે. કોઈ ડંખથી, કોઈ ઢાંતથી, કોઈ કરડીને, કોઈ ભગ્નીને, તો કોઈ પંખ અને નખથી, અથવા ઝેરથી પોતાનું રક્ષણ કરે છે.

લોખંડ, પથ્થર, લાકડું અને કાઠીન્ય ગુણુ ચુકત અન્ય સર્વ પદાર્થો પણ આવીજ રીતે સક્ષણ અને બચાવના કામમા સ્વાભાવિક રીતે સહાયભુત થાય છે. ઝાડના થડનું કાઠીન્ય, તેને અવલખી રહેત રાખી, ડાંખળાં, અને પ્રજા ફૂલાદિના પોષણ રક્ષણ અને વજન આદિ કાર્યને સલાજે છે અને પ્રત્યેક પદાર્થને યથાયોગ્ય સ્થાને ટકાવી રાખી પડવા દેતું નથી.

આજ પ્રમાણે પશુ પ્રાણી અને પક્ષીઓના શરીરની રક્ષા પણ પીછાં, વાળ, ઉન, અને ત્વચા આદિના અસંખ્ય સાધનો અને પ્રકારો દ્વારા અનેક રીતે કરવામાં આવેલ છે.

માથાના વાળ મસ્તકની અંદરના ઝેલેટીનજેવા મેદાવાળા પદાર્થને ટાઢ, તડકેા કે અતિ શીત ઉષ્ણ અને વાતાતપથી ચુકશાન ન થવા દેતાં રક્ષણ કરે છે એટલુંજ નહી પણ બહારના બોજાને કે કોઈ સખત ઘાની અસરને પણ નરમ પાડવામાં સહાયભુત બને છે. માથાની બોપરીથી પણ મગજના દરેક વિભાગને બહુજ સલાજ પૂર્વક કુદરતી રીતેજ સુરક્ષિત કરવામાં આવેલ છે, જેને પરિણામે ગમે તેવો ભાર કે વજન તથા જેવા તેવા ઘા કે કે પ્રટકા વિગેરેની એકદમ તીવ્ર અસર એકાએક મગજપર થઈ શક્તી નથી. પશુઓનાં શીંગડાંવાળો ભાગ અને શીંગડાંઓ પણ આવી રીતે તેઓનાં મસ્તિષ્કના ભાગનું રક્ષણ કરવામાં અનેક પ્રસંગે મદદગાર થાય છે, અને અડચણો તથા મુસીબતોને દુર કરવામાં સાધન રૂપ બને છે.

આજ પ્રમાણે અસ્થિઓની પ્રત્યેક સંધીસ્થાને સુકવામાં આવેલ નમ્ર અને મૃદુ અસ્થિઓના તરીયા પણ (Cartilages) પગથી છેક માથા સુધીના ભાગના અવયવોને ઢોડવા, પડવા, કે કુદવાથી થનાર દુઃખ અને અડચણ અથવા ભાંગફેાડથી બચાવી સુરક્ષિત રાખે છે, અને તેવી અસરને મગજ સુધી પહોંચવા પણ દેતા નથી. વળી

પ્રત્યેક પશુ પ્રાણી કે મનુષ્યના માથાનો તેમજ અનાજ અને પૂજ તથા અસ્થિઓનો ગોળ તેમજ લંબગોળ ઘાટ સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાના કે ગોળ લંબગોળ આદિ આકારને લીધે પોતાનું રક્ષણ પામી રહેલ છે, અને વળી ન્યાં ઉંચાઈ કે ખડું કાર્ય કરવાની જરૂર હોય ત્યાં પણ લંબગોળ અથવા સીવંડર આકૃતિને ધારણ કરી રહેલ છે, તેનું કારણ પણ રક્ષણ અને બચાવજ છે. ઝાડનાં થડ, સર્પ, માછલાં, મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ આદિ પ્રાણીઓના અસ્થિઓ અને તેનાં બાહ્ય આકાર આદિ આવા સિદ્ધેન્ડર આકૃતિનાજ અર્થાત્ કોઠા રૂપે જોવામાં આવે છે, તેનું એજ કારણ છે. આપણુ હાથ પગના નખો, ગાય અને ઘોડા તથા બકરાં અને ઘેંટાનાં પગની ખરીઓ, પક્ષીઓનાં પંખાઓ અને નખો (વગેરેનું) અસ્તિત્વ પણ તે તે પ્રદેશનાં આંગણાં આંગળીઓ કે (વલાગોનું) રક્ષણ કરવા માટેજ નિર્માણ થયેલ છે એ કોણ નથી જાણતું? આંખનો અસ્થિમય દાખડો, તેની ગોળ આકૃતિ અને ભ્રમર તથા પોપચાં અને નિમેષાન્મેષ તથા પાંપણ આદિ લાગોધી આપણા નેત્ર રત્નોનું કેટલી અદ્ભુત, આશ્ચર્યજનક અને હડાપણુ ભરેલી રીતે સંરક્ષણ કરવામાં આવેલ છે! આવાં સુંદર અગત્યનાં અને અમુલ્ય રત્નોનું રક્ષણ કરવા માટે તેઓને નેત્રગૃહરૂપ સુંદર ગોખલામાં સુરક્ષિત કરવામાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માનું અનહદ બુધ્ધિચાતુર્ય અને યુક્તિ તથા પ્રયોજન સ્પષ્ટ થાય છે. આજ પ્રમાણે દાંતની ઉપરની પતરી, જીભની આસપાસ દાંત અને માંસાસ્થિનો કોટ અને હૃદય ફેફસાં તથા ધોરી નસ અને શ્વાસનળીકા તથા અન્ન માર્ગનું કોઠાની પાંસળીઓથી થતું સંરક્ષણ, સંભાળ અને બચાવ, તેમજ કરોડના અસ્થિઓથી કરોડ રજાનું અત્યંત અગત્યની સંભાળ લેવાનાં કાર્યો પણ, કુદરતના એજ સંરક્ષા સાવચેતી અને સાવધાનતાના કાર્યોનો અને નિયમોના હબરો રીતે પુરાવા અને પ્રત્યક્ષ સાબીતિ આપી રહેલ છે, એ કોનાથી ના કહી શકાય તેમ છે? ટુંકમાં કુદરત પોતાની સમ્પૂર્ણ કૃતિનાં સમગ્ર પદાર્થોની અનેક પ્રકારથી, અનેક સાધનો દ્વારા, અનેક રીતે, આન્તરીય અને બાહ્ય વિનાશક કારણોથી, સંભાળ અને સંરક્ષા નિરંતર કરીજ રહી છે. આવી અગમચેતી અને સંભાળ કે સાવચેતીના અનેક કાર્ય કુદરતમાં સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે.

મનુષ્યની અંદર પણ કુદરતના આ સિધ્ધાન્તોને સમજવા માટે અને આદત દુઃખ તથા સંકટમાંથી બચવા માટે તથા અગમચેતી અને સાવચેતીના ઉપાયો યોજવા ખાતર, એવી એક શક્તિ અને તેના સ્થાનની રચના ખાસ અગત્યની છે, અને તેવી વૃત્તિનો યથાસમય યથાઆવશ્યકતા ઉપયોગ થવાની પણ જરૂર છે. સ્વાત્મરક્ષા એ પ્રાણીમાત્રની સૌથી પ્રબળ અને પ્રથમ પ્રવૃત્તિ છે. મર્ત્યકની રક્ષા જો કે ખોપરી અને વાળ આદિ સાધનો અને ગોળ આકૃતિ દ્વારા કુદરતે તો કરેલજ છે, પણ તેથી કોઈ મનુષ્યે પોતાની આ સંરક્ષક કે સાવધાન વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવાની જરૂરજ નથી એમ નથી ઠરતું. ઉલટું બાહ્યકટક કે ઘા અથવા અકસ્માત વખતે બને હાથ કે અન્ય સાધનો દ્વારા તે તે પ્રદેશની સંભાળ પૂર્વક રક્ષા કરવાની અને સાવધાનતાથી સચેત થઈને રક્ષાનાં સાધનો યોજવાની અને બચવાની પણ મનુષ્યને

તેટલીજ જરૂર પડે છે; સંરક્ષા એ પણ મનનો સ્વાભાવિક ગુણ અથવા પ્રવૃત્તિજ છે, અને જેમ દર્શન માટે આંખ અને પ્રકાશનો સંબંધ અને જોવાની ઈચ્છા ઇત્યાદિ સાધનોની જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે બચાવની ઈચ્છા, ઇચ્છાને પ્રગટ કરનાર માનસિક અવયવ અને તે અવયવદ્વારા કાર્ય કરનાર, હસ્તપાદાદિ અવયવોની પણ તેટલીજ જરૂર છે. આ પ્રમાણે બચાવ સંરક્ષા અને તેનાં સાધનો તથા તે માટેની માનસિક વૃત્તિ અને તેનું સ્થાન આદિ ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

સાવધાનપણું કે સાવચેતીનું અવયવ, આ જરૂરીયાત સમ્પૂર્ણ રીતે પુરી પાડે છે તેના વિના કોઈ પણ પ્રાણી કે કેઈ પણ મનુષ્ય લાંબો વખત જીવન ધારવું કરી શકે નહિ. કુદરતનો પણ આ એક ગુણ છે, અને મનુષ્યની અંદર પણ તે વૃત્તિની તેટલીજ જરૂર છે.

વિવેચન—જેઓમાં આ વૃત્તિ પ્રપૂર્ણ રીતે કાર્ય કરી રહી હોય છે અથવા ખીલેલી હોય છે, તેઓ બહુજ અતુર હોય છે, હુમેશાં સાવચેત રહે છે, નાની નાની બાબતોમાં પણ ઉત્પાત કર્યો કરે છે. તેવા પુરૂષોને ઉત્પાતીયા સ્વભાવના કહેવામાં આવે છે. છાયાથી પણ ડરી આવે છે. હુમેશાં વલોપાતીઓ જીવ હોય છે, ધંધા રાજગારમાં બહુજ સંભાળ રાખનારા હોય છે, નિશ્ચય કરેલી બાબતોનું પણ પુનરવલોકન કરી જાય છે, કારણ વિપરિત પરિણામથી બહુ ડરે છે. અકસ્માત અને દુઃખથી હુમેશાં ડરતા રહે છે, દરેક બાબતમાં ખાસ નકામાં દુઃખી થયા કરે છે, જોખમ ખેડી શકતા નથી, સાહસીક ધઇ શકતા નથી, કાર્યોને મુજાતવી રાખે છે, સ્વભાવ ઉઝ અને ઉતાવળીઓ હોય તો હુમેશાં ભયભીત હાલતમાં રહે છે. જતલીથી ચમકાવી શકાય છે, રાખનો પર્વત કરી બેસે છે, નાનું દુઃખ આવતાં દુઃખનાં ડુંગરો કલ્પિત બેસે છે, ભયનાં કારણો ઉપસ્થિત થતાં હાંબ ગગડી જાય છે, ખોટી ધમકીથી એકદમ વશ થઇ જાય છે. શારીરિક બળ, આશા, અને સ્વમાનની સ્વદપતાને લીધે અભિલાષાઓ મોટી હોવા છતાં પણ કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, પણ બીજાઓને આધિન થઇ રહે છે દ્રવ્યાભિલાષ અને વૈશ્યવૃત્તિના પ્રાબલ્યથી આવા પુરૂષો વ્યાપાર રાજગાર કરતાં વ્યાસગીરા, મોરગેજ અને ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરીટી બોન્ડ કે નોટો અથવા પોર્ટફોલિયો બોન્ડ વિગેરેમાં નાણા રોકવાનું વધારે પસંદ કરે છે. થોડે જોખમે નફો મેળવવાનું કામ વધારે પસંદ કરે છે, જ્યારે વધારે જોખમ ખેડીને પણ જુજ નફો લેવા દોડવાની હિમ્મત કરી શકતા નથી. ધંધા રાજગારમાં નાણા રોકવા કરતાં વ્યાજ વટાવ અને બેન્ક વગેરેમાં વધારે પૈસા રોકે છે. કોઈ પણ કાર્ય માટે તૈયાર થવામાં પણ લાંબો વિચાર કરે છે, દરેક બાબતની પેહેલાંથી ચોકસી કરી લે છે. પાકાં લખતો કે સહી શીકા કરાવ્યા પછી લેણું દેણું કાર્યો કરે છે.

આશા, શક્તિ અને ઉચ્ચ સ્વભાવને પરિણામે જે કાંઈ કામ હાથમાં લે છે તેને સંભાળ પૂર્વક આગળ ચલાવે છે. ચાબુક મારે ખરા પણ લગામ બરાબર હાથમાં રાખે છે અને તેથી પોતાની ધારેલી મુશ્કેલી પાર પડે એવી રીતે વતે છે. બુદ્ધિબળ અને વિવેક પ્રાપરી પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ કરે છે, ધનાભિલાષની અધિકતા અને યશની સામાન્ય

ઈન્દ્રિયને લીધે પૈસા સંબંધી દરેક બાબતમાં બહુજ સંભાળથી વર્તે છે. તેમાં યશ કે કીર્તિની આકાંક્ષા રાખતા નથી. મૈત્રી અને દયાળુ વૃત્તિની અધિકતાને લીધે મિત્રોનું શુભ કરવામાં બહુજ આનંદ માને છે.

આત્મનિષ્ઠા અધિક હોવાથી કોઈ પણ અયોગ્ય ખોટાં કે અસત્ય કાર્યનો આરંભ ન થાય એમાં બહુજ સંભાળ રાખે છે. આત્મિક વૃત્તિ પ્રબળ હોય તો બરાબર સંભાળ પૂર્વક અને ડહાપણથી જ્ઞાન રચે છે અને દૃઢતાથી પ્રત્યેક કાર્યનો બરાબર નિર્ણય કરી નિશ્ચિત કરેલ માર્ગ પર મક્કમપણે વર્તે છે કે જે નિશ્ચયને પાછળથી કદી પણ શિથિલ કરી શકતો નથી.

સ્વમાન અને આત્મશ્રદ્ધાની ન્યૂનતા હોવાને લીધે ખીલ્લોના નિર્ણય ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. વાત્સલ્ય ભાવની અધિકતા અને જ્ઞાનતન્તુઓની નિર્બળતાને લીધે બાળકોના સંબંધમાં વિના કારણ ચિન્તાતુર બની રહે છે. તેઓની અતિ સંભાળ લે છે અને અતિ સંભાળ તથા દયાના પ્રભાવથીજ કેટલીકવાર તેઓનાં ખીકણપણાનું કારણ બને છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય તેઓ અન્યાન્ય પ્રબળ શક્તિઓની સહાયથી ડહાપણ ભરેલી રીતે વર્તે છે, પણ અદ્ય શક્તિવાળા કાર્યોમાં તેઓ ગાફલ ભાવુમ પડે છે. શરીરબળ, આશા, સ્વમાન આદિની ઉન્નતાને લીધે વ્યવહારીક રીતે તેઓ અણસમજી જેવા દેખાય છે બરા, પણ હેતુ શક્તિ કે તર્કશક્તિની અધિકતા તથા આશા શરીરબળ અને ઉચ્ચ સ્વભાવ કરતાં મનોબળવાળા હોય તો સારી રીતે સમજશક્તિથી કાર્ય કરનાર અને સુશીલોને પાર ઓળંગનાર નિવડે છે, સ્વભા ની ઉચ્ચતાને લીધે જેમ મનમાં આવ્યું તેમ એકદમ વગર વિચારે વર્તે છે. બેદરકારીથી બહુજ ખોટું બેસે છે, કમઅફલને લીધે ઘણી સુશીલો વેઠે છે, વારંવાર “મને તેની કંઈ દરકાર નથી” એવા વાક્યો બોલે છે, પાડોશીઓ સાથે વારંવાર લડી પડે છે અને નિરર્થક દુશ્મનો ઉભા કરે છે.

કીર્તિ અને યશની અભિલાષાને લીધે પ્રશંસાના બુખ્યા બને છે પણ તેમ કરતાં અનેકવાર ટીકાને પાત્ર બને છે, તર્કશક્તિની ન્યૂનતા અને આશાની પ્રબળતાને લીધે વગર સમજી કાર્યોનો આરંભ કરી બેસે છે. આવા વ્યક્તિએ વાલી નેતા કે વડીલોની શિખામણ પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર છે.

દ્રવ્યાભિલાષની ન્યૂનતાને લીધે આવા માણસો પૈસા રાખી કે ભાવથી શકતા નથી તેમ પૈસા ભરી શકે તે કરતાં પણ વધારે ઉધાર માલ લેવા માટે સહજમાં મમળવી શકાય તેવા સ્વભાવના હોય છે. વાત્સલ્ય રનેહની અધિકતાને લીધે બાળકો સાથે રમે છે પણ નિમ્ન વૃત્તિની ન્યૂનતા તથા વક્રત્વ શક્તિની વિશેષતાને લીધે ગમે તેવા વાક્યોનિર્માણ કરી બેસે છે.

ન્યૂન—જેઓમાં આ શક્તિ તદ્દન ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ ઉદ્ધત વિચાર વિનાના અને ભય રહીત હોય છે. આશાની અધિકતાને લીધે આવા લોકો વારંવાર મુશીબતોમાં આવી પડે છે યુયુત્સાની પ્રબળતાને લીધે ઉપેમાયે વગર વિચાર્યું દેખીતી આખ જોખમમાં ઉતરે છે, અને ઠોકરો ખાય છે. આવા પુરુષોએ પોતાની અંદર આ સાવધતાની વૃત્તિ ખાસ ખીલવવાની જરૂર છે.

ખીલવણી—આ શક્તિના અતિ ઊંચ પ્રમાણથી જેમ નુકશાન છે તેમજ તેની ખામીથી પણ અનેક પ્રકારના નુકશાન છે. આ શક્તિની ખીલવણી માટે એ શક્તિથી શું લાભ થાય છે તે તરફ ધ્યાન પૂર્વક વિચાર કરો. બેદરકારી વગરવિચાર્યું અને અસાવધાનતાથી શું શું નુકશાન તમને થયા છે, અને થાય છે તેનો ખરાબર વિચાર કરી સાવધ બને સચેત થાવો. બેવકુફી એ એક મોટો ગુનહો છે. હુમેશાં વિચાર કરી કાર્યનો આરભ કરો. આસપાસના સંજોગો ઉપર પુરતું ધ્યાન આપો. સદ્સાગ્યે જે મુશીબતોમાંથી તમે અચાનક બચી ગયા હો તેનો વિચાર કરો અને ભાવી મુશીબતોથી બચવા પ્રયત્ન કરો પ્રત્યેક કાર્યમાં સલાહ, કાળજી સાવચેતી અને અગમચેતી વાપરો. તદ્દન નિશ્ચિંત નિડર કે બેડર નહિં બનો.

બેદરકાર બાળકોને જોખમી ધધાઓમાં કદી કામે નહિ લગાડવા. એક વખત મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રી ૩૦ ફાઉલરે એક બેદરકાર છોકરાના સબધમાં તેના માખાપને સુચના આપી કે “ તમે આ છોકરાને કોઈ પણ જોખમી ધધામાં નાખતા નહી. પણ તે બાપડે એ બાળતપર ધ્યાન ન આપ્યું અને ઘરપર પતરાં જડવાના કામમાં તેને કામે લગાડ્યો, બેદરકારીથી નવી ચણાતી લીતો ઉપર આમ તેમ ફરતાં એકાદ ઇંટપરથી તે છોકરાનો પગ લથડ્યો અને નીચે પડી મરણ પામ્યો.

બાળકો માટે ખાસ સૂચના.

સ્વભાવથી ડરપોક અને જીકણુ છોકરાંઓ કે સ્ત્રીઓને પણ ધમકી કે ઠપકો આપી વારંવાર જીવડાવવાં નહિ જોઈએ. તેમ તેઓને અધારામાં ગોંધી રાખી ડરાવવા નાહ. કેટલીક માતાઓ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ ચોર, પોલીસ, ભુત, પ્રેત અને અધારાનો ભય બતાવી પોતાનાં બાળકોને નાની ઉંમરમાંથીજ ખીકણુ ડરપોક અને ભીડ કે માવડીઆ બનાવી દે છે. કેટલીક વાર વારસામાંજ આવા દુર્ગુણો અર્પણ કરે છે. વળી બાકી રહ્યું હોય તે વારંવાર ડરાવી જીવડાવીને પુરું કરી આપે છે. પણ આ એક પ્રકારની મૂર્ખતા અને બેવકુફીજ છે. બાળકોનો ભય તથા જીકણુપણુ અને નિર્બળતા નાની ઉંમરમાંથી દુર કરવું જોઈએ. “ડરો નહિ” “બહાદુર થાઓ” કર હિમ્મત, શા પાશ, ઈત્યાદિ ઉત્સાહક અને પ્રેરક વાક્યોથી તેઓમાં બહાદુરી, હોશીઆરી, ચાલાકી, નિર્ભયતા, સાવચેતી અને અગમચેતી તથા સંભાળ આદિ ગુણોને કેળવવા જોઈએ. પાસે રહી જોખમી કસરતો, હરીફાઈની રમતગમતો, ઘડાખીટ, હુડ તત, સાડી, બરીવબરી, પેરેલલખાર, સીંગલખાર આદિની કસરતો, ગોળીબહાર, ડુબકી દાવ, સંતાકુકડી, કુવામાં ઉંચેથી ઠેકડા મારવાનું, તરવાનું આદિ ક્રિયાઓ સંભાળથી દેખાડેખ રાખી શીખવવી જોઈએ. ઉંદર, છછુંદર, સર્પ કે વીંછી દેખી ડરાવવા નહી, પણ તેનું સ્વરૂપ અને કાર્ય સમજાવી, તેનો પરીચય આપી બાળકોની સરખામણીનાં પ્રમાણમાં તેઓ કેવાં નિર્બળ અને ભયભીત હોય છે તે બતાવું જોઈ તેઓ તરફનો ખોટો ડર દુર થાય. આજ પ્રમાણે ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, માતા, ડાકણ, મામા, કે એવીજ જાતના વહેમોને દુર કરવાના દરેક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. માખાપોની આ એક ખાસ ક્ષત્ર છે

નં. ૧૫. યશાભિલાષ કે કામનાઓ.

Ambition or Approbateness.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, ઉપયોગ અને વર્ણનાદિ.

યશાભિલાષ, આકાંક્ષા, ઉત્કર્ષાભિલાષ, કીર્તિ, નામના કે માનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા, માનમસ્તબો, પ્રસંશા, કીર્તિ, ઉન્નતિ યશ આદિની ઇચ્છા, લલુ નામ, લોકાપવાદનો ભય આગળ વધવાની, પ્રસિદ્ધ થવાની, લલકો દેખાડવાની, લોકપ્રિય થવાની, જ્ઞાતિસમાજ કે સંસ્થામાં અથગન્તા થવાની, કે પુણ્ય ગણાવાની આકાંક્ષા, ઇત્યાદિ વૃત્તિઓનો આ વૃત્તિમાં સમાવેશ થાય છે

આ વૃત્તિના અતિયોગ અને મિથ્યાયોગથી, મિથ્યા આડંબર, અદેખાઈ, દ્વેષ, હરિક્ષાઈ, વિદ્વેષ, આદિ દુર્ગુણોને જન્મ મળે છે.

સ્થાન—સાવચેતીના સ્થાનની પાછળ સ્વમાનના સ્થાનની બરાબર લાઈનમાં આત્મનિષ્ઠાની નીચે અને સ્થૈર્ય વૃત્તિની ઉપર જરા બાજુમાં આ વૃત્તિનાં અવયવનું સ્થાન આવેલું છે.

શોધક—ડા० ગોલ્ડે આ શક્તિના સ્થાનની શોધ કરી હતી. તે કહે છે કે એપ (Ape) નામના વાનરોમાં આ સ્થાન ખાસ ખીલેલું હોય છે. તેથી તેઓ કપડાં પહેરવાના શોખીન હોય છે અને જરા પણ મશકરી કે ઠઠા થતાં કે હસતાં એકદમ ચીડાઈ જાય છે, અને ઠરઠવા દોડે છે, લપાટ મારે છે, પણ મોઢું ભારે રાખી નમ્રતાથી જેઓ તેની પાસે જઈ કંઈ પણ આપે છે તો ઘણીજ ખુશીથી સ્વીકારી લે છે અને ચુંબન આપે છે. તે કહે છે કે—

“Vanity, ambition, love of glory are modification of the same fundamental quality.

Women show it in dress, statesmen in love of office, and soldiers in defending their country. It is as common as beneficial to individuals as society. For it is one of the most powerful, laudable and disinterested motives to action. How many brilliant deeds, instances of generous devotion and admirable exertions does it inspire? Parents and instructors can employ no more efficient incentives to

ભય જે અનુપમ કાય ભજવે છે. તેની યથાર્થ કિમત સમજીને કે દુશુલ્લથી ઠરીને સુદર્તનશાળી તથા પવિત્ર જીવંગી ગાળનારાઓની સંખ્યા બહુજ સ્વલ્પ જોવામાં આવે છે. પણ ઉપરોક્ત કારણો અને લોકાપવાદના પ્રબળ ભયને લીધે તો અનેક ઉદ્ધત, સ્વચ્છંદી અને નિરંકુશ સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનપર પણ એક પ્રકારનો અંકુશ જળવાઈ રહેલો છે.

“ લોકાપવાદાત મયમ્ ” એ જાહેર પ્રજામતને માન અને આદર આપવાનું અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિને તેની ખાનગી તથા જાહેર જીવંગીમાં યોગ્ય અંકુશમાં રાખી સામાજિક સભ્યતા શિખવવાનું એ સૌથી પ્રબળ સાધન છે. આ સાધનના હડાપણ અને યુક્તિયુક્ત ઉપયોગથી રાજા, મહારાજા, અમલદારો અને રંકથી લઈને રાજા પર્યાન્તની સમગ્ર પ્રજા પોતપોતાના યથારોગ્ય આચર વિચાર અને વર્તનમાં અથવા ટુંકમાં કહીએ તો કતવ્યમાં તત્પર થઈ રહેલ છે.

બાહ્ય દેખાવ અને પ્રશંસા પ્રિયતા—યોગ્ય અંશમાં ઉપરની ટાપટીપ, બાહ્ય દર્શન, આચાર વિચાર અને વેશવતન તથા રીતભાતમાં જે રમણીયતા, સૌન્દર્ય, ખુબી, સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થિતપણું જોવામાં આવે છે તે પણ આ પ્રશંસાપ્રિયવૃત્તિનેજ કેટલેક દરજ્જે આભારી છે.

સાચ દેખાવ માટે, જનસમાજનું આકર્ષણ, પ્રશંસા અને માન ખેંચવા માટે, મનુષ્યોથી જેટલું બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં આચાર, વિચાર અને વેશ કે વર્તનમાં જે કંઈ સારું પ્રશંસનીય અને આકર્ષક હોય તેટલુંજ બહાર રજુ કરવામાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ હમેશાં તૈયાર રહે છે.

કુદરતના દ્રષ્ટો—પણ અનેક પ્રકારે આકર્ષક, ભવ્ય, રમણીય, અને હમેશાં નહિ તો પણ મોટે ભાગે ભવ્યતાથી ભરપૂર જોવામાં આવે છે. માત્ર વસ્તુના ઉપયોગ કે યોગ્યતાથીજ તે સંતુષ્ટ નથી થતી. પણ સૌન્દર્ય, રમણીયતા, અને ભલકાથી પ્રત્યેક વસ્તુને તે વિભૂષિત અને રમ્ય બનાવે છે. સૂર્ય પોતે ઉષ્ણતા અને ગરમી આપે છે ખરો, પણ તેની સાથે તે કેટલો જાન્યવસ્થમાન, ભવ્ય, તથા આંજનાખતાર પ્રકાશથી અને દબદબાથી ભરપૂર છે ! કુદરતના સમ્પૂર્ણ પદાર્થોનો સપાટીનો ભાગ પણ કેવો રમ્ય, સુંદર અને મનમોહક હોય છે ! વર્ષાઋતુમાં ભુમિમાતા એક સુંદર અને ભવ્યગાલીચા કરતાં પણ આંતર રમણીય અને મનમોહક લીલરંગની પોતાની ખીછાત આખા વિશ્વપર કેટલા ઠાઠમાફથી પ્રસારી મુકે છે ! વસંતઋતુના રંગબેરંગી અને જાતજાતના તથા વિવિધ પ્રકારનાં અને આકારનાં વિવિધરંગોથી પરિપૂર્ણ સુંદર અને સુવાસિત પુષ્પોથી છવાઈ રહેલ નદી, બાગ, બગીચા અને જગલોનાં સ્થાનો કેટલાં બધાં રમ્ય, ભવ્ય અને પુષ્પરાગના પરિભ્રમથી પૂર્ણ દેખાય છે ! શું આ પુષ્પોનો વસંતનો બહાર કુદરતનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં ચિત્રરૂપ અને મુગંધના ઉત્કૃષ્ટ શોખની પુરેપુરી ખાત્રી નથી આપતો ? પ્ર પેઃ પ્રગરનાં વૃક્ષો મામ્રાદિ જેવા ફૂલોના ભારથી લચી નયેલા

જનસમાજની સામાન્ય નિબળ માન્યતાને વિશુદ્ધ કરે અને જનરૂઢિ અનેક રીતે પ્રગતિશીલ થશે, એટલું જ નહિ પણ તત્વજ્ઞાની અને વેશગીએ માફક તિરસ્કાર અને યશ તથા કીર્તિ માટેની બેદરકારીની લાગણી ન ધરાવતા સારે રસ્તે વળશે કુદરતે દરેક વ્યક્તિને આવી પ્રશસા પ્રિયતાની વૃત્તિ આપેલ છે, તેને માટે તેનો આભાર માનુ છું ”

મુખ્ય રના ચિન્હ—આ શક્તિનું મુખ્ય પરતુ ચિન્હ મુખના ખુલ્લાની બરાબર બાહ્ય બાજુમા આવેલ છે જેને પરિણામે એ શક્તિનું ઠાર કે વિચાર ચાલતા હોય ત્યારે મુખના ખુલ્લાઓને સીધા ઉપર તરફ ખેંચવામા આવે છે જ્યારે ખુશ મિત્ર જનુ ચિન્હ તેજ સ્થાનથી જરા ઉપર અને બહાર આવેલ છે અને તેની ક્રિયા વખતે મુખ જરા ઉપર અને બાજુ તરફ ખેંચાય છે

યશની અભિલાષા અને ખુશમિત્રજ આ બન્ને વૃત્તિના કાર્ય વખતે હસવુ તો આવેજ છે પણ કુશળ સામુદ્રિક શાસ્ત્રજ બન્નેને સારી રીતે ઓળખી શકે છે

ઉપયોગ—કેટલાક બનાવો તેઓના દશન માત્રથી આપણુ મન ખેંચે છે જ્યારે કેટલાક પ્રસંગો સ્વભાવથીજ મનને વિહવળ નાખુશ અને અરુચી પેદા કરે છે વહાણુ કે સ્ટીમરપરથી એકાદ બાળક, મોત્ત એની ઉદયલપાયલથી ભરપુર મહાસાગરમ પડતા એક બહાદુર અને વીર આત્મલોગ આપનાર નર તરતજ કુદી જીદગીની દર કાર કર્યા વગર તે બાળકને બચાવવા સમુદ્રમા ઝપવાવે છે સર્વ પ્રેક્ષક વર્ગ નિષ્પક્ષ પાતપણુ અને સ્વભાવિક રીતેજ આ આત્મલોગના સાહસપૂર્ણ કાર્યની હાદિક પ્રશસ કરવા મહી બાય છે એકાદ વ્યભિચારી સ્ત્રી પોતાના બાળકને તેવીજ રીતે સમુદ્ર કે નદીના વેગમા ફેંકી દે છે અને તેનો પણ ઉપર પ્રમાણે બચાવ કરવામા આવે છે પણ તે બાળકને ફેંકી દેનાર માતાને માટે તો ચારે તરફથી ‘ધિક્કાર શરમ અને અપમાનનીજ સ્વાભાવિક વર્ષા થવા માટે છે જે કોઈ આ વૃત્તાન્ત જુવે કે સાંભળે છે તેઓ સર્વ એમજ કહે છે આવી રીતે અમુક કાર્ય કે વતનની પ્રસશા વખાણુ કે સ્તુતી કરવી અને અમુક કાર્ય કે વર્તન અથવા લક્ષણુ તરફ ધિક્કાર શરમ અને અવગણનાની દૃષ્ટીની સ્વભાવિક વૃત્તિ થવી એ આ વૃત્તિનું કાય છે

લોક વર્તન અને લોક રવાદની સત્તા—આચાર વેશ ને વર્તનનું મળતાપણુ કે સામાજિક સંબંધતા એ આ વૃત્તિના કાર્યને અગેજ કેટલીક રીતે જન્મ પામે છે સામાજિક એકજ પ્રકારના બધારણુને માટે અતિ અગત્યનું કાર્ય લગવે છે જેને લોક વાયકા જનશ્રુતિ કે લોકાપવાદ કહેવામા આવે છે તે આ વૃત્તિનુંજ કાય છે બહોર પ્રજા મત Public opinion એ આ વૃત્તિના કાર્યનુંજ પરિણામ છે જનસ માજને નૈતિક અને ધાર્મિક તથા સંસ્કૃત બનાવવામા પણ અત કસણુ કે આત્મનિષ્ઠાના કરતા પણ લોકાપવાદ Public opinion અનેકવાર ધણુ પ્રબળ કાર્ય લગવે છે અનેક પુરુષો અને અસંખ્ય સ્ત્રીઓના આચાર વિચાર અને વતનની પવિત્રતા અને નિર્દોષપણુ બળવી સખવા માટે આ યશ કે કીર્તિની અભિલાષા અને લોકાપવાદનો

ભય જે અનુપમ કાય ભજવે છે. તેની યથાર્થ કિંમત સમજીને કે દુગુણથી ડરીને સુદૃઢનશાળી તથા પવિત્ર હૃદયી ગાજનારાઓની સંખ્યા બહુજ સ્વલ્પ જોવામાં આવે છે. પણ ઉપરોક્ત કારણો અને લોકાપવાદના પ્રબળ ભયને લીધે તો અનેક ઉષ્ણ, સ્વચ્છંદી અને નિરંકુશ સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનપર પણ એક પ્રકારનો અંકુશ જળવાઈ રહેલો છે.

“ લોકાપવાદાત્ મયમ્ ” એ જાહેર પ્રભુમતને માન અને આદર આપવાનું અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિને તેની ખાતરી તથા જાહેર હૃદયીમાં યોગ્ય અંકુશમાં રાખી સામાજિક સભ્યતા શિખવવાનું એ સૌથી પ્રબળ સાધન છે. આ સાધનના હડાપણુ અને ચુકિતચુકત ઉપયોગથી રાજ, મહા-રાજ, અમલદારો અને રંકથી લઈને રાજા પર્યંતની સમગ્ર પ્રજા પોતાપોતાના યથાચોગ આચર વિચાર અને વર્તનમાં અથવા ટુંકમાં કહીએ તો કતવ્યમાં તત્પર થઈ રહેલ છે.

બાહ્ય દેખાવ અને પ્રશંસા પ્રિયતા—યોગ્ય અંશમાં ઉપરની ટાપટીપ, બાહ્ય દર્શન, આચાર વિચાર અને વેશવતન તથા રીતભાતમાં જે રમણીયતા, સૌન્દર્ય, ખુબી, સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થિતપણું જોવામાં આવે છે તે પણ આ પ્રશંસાપ્રિયવૃત્તિ-નેજ કેટલેક દરજ્જે આભારી છે.

સારા દેખાવ માટે, જનસમાજનું આકર્ષણ, પ્રશંસા અને માન ખેંચવા માટે, મનુષ્યોથી જેટલું બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં આચાર, વિચાર અને વેશ કે વર્તનમાં જે કંઈ સાફ પ્રશંસનીય અને આકર્ષક હોય તેટલુંજ બહાર રજુ કરવામાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ હમેશાં તૈયાર રહે છે.

કુદરતના દ્રવ્યો—પણ અનેક પ્રકારે આકર્ષક, ભવ્ય, રમણીય, અને હમેશાં નહિ તો પણ મોટે ભાગે ભવ્યતાથી ભરપૂર જોવામાં આવે છે. માત્ર વસ્તુના ઉપયોગ કે યોગ્યતાથીજ તે સંતુષ્ટ નથી થતી. પણ સૌન્દર્ય, રમણીયતા, અને ભલકાથી પ્રત્યેક વસ્તુને તે વિભૂષિત અને રમ્ય બનાવે છે. સૂર્ય પોતે ઉષ્ણતા અને ગરમી આપે છે ખરો, પણ તેની સાથે તે કેટલો જાલ્મ્યમાન, ભવ્ય, તથા આંજનાખનાર પ્રકાશથી અને દબદબાથી ભરપૂર છે ! કુદરતના સમ્પૂર્ણ પદાર્થોનો સપાટીનો ભાગ પણ કેવો રમ્ય, સુંદર અને મનમોહક હોય છે ! વર્ષાઋતુમાં ભુમિમાતા એક સુંદર અને ભવ્યગાલીચા કરતાં પણ આત રમણીય અને મનમોહક લીલા-રંગની પોતાની ખીલાત આખા વિશ્વપર કેટલા ઠાઠમાઠથી પ્રસારી સુકે છે ! વસંતઋતુના રંગબેરંગી અને જાતજાતના તથા વિવિધ પ્રકારનાં અને આકારનાં વિવિધરંગોથી પરિપૂર્ણ સુંદર અને સુવાસિત પુષ્પોથી છવાઈ રહેલ નદી, બાગ, બગીચા અને જંગલોનાં સ્થાનો કેટલાં બધાં રમ્ય, ભવ્ય અને પુષ્પરાગના પરિલમથી પૂર્ણ દેખાય છે ! શું આ પુષ્પોનો વસં-તનો બહાર કુદરતનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં ચિત્રજ્ઞાન અને સુગંધના ઉત્કૃષ્ટ શોખની પુરેપુરી ખાતરી નથી આપેલો ? પ્રત્યેક પ્રકારનાં વૃક્ષો શાકાદિ જે તા કુળોના ભારથી લચી નયેલા

ાય છે ત્યારે કેવા સુંદર, મનમોહક અને રમણીય તથા આકર્ષક દેખાઈ મનુષ્ય તેમજ પશુ પક્ષીઓનાં હૃદયને પણ કેવી તૃપ્તિ આપે છે ! આજ પ્રમાણે અંદરનાં સાન્દર્ય કરતા પ્રત્યેક ક્ષણની બહારની ત્વચા પણ કેટલી સુંદર અને મનમોહક હોય છે ! રૂતુરૂતના રંગ બેરંગી યુષ્ણો અને ક્ષણોનાં રૂતુરૂતના વિવિધ પ્રકારના રંગો અને રૂપો તથા આકૃતિઓ વિગેરે એજ બતાવે છે કે કુદરત પણ અનેક પ્રકારે મનુષ્યોનાં મનને આનંદ આપવા માટેજ તથા પ્રથસાવૃત્તિને ખીલવવા અને આકર્ષવા માટેજ અનેક ઉત્કૃષ્ટ નમુનાઓ રૂપ અસખ્ય પદાર્થોને આપણી સન્મુખ અનેક રૂપ રંગ અને આકૃતિમા રજુ કરે છે.

પક્ષીઓ—આજ પ્રમાણે પક્ષીઓ પણ તેઓનાં આંતરીય સૌંદર્ય કરતાં બાહ્ય દૃષ્ટિથી અનેક રૂપ અને રંગના તથા આકૃતિના પણ સુંદર રંગ રૂપ કે ગુણવાળા હોય છે. કોઈમાં રૂપ, કોઈમા રંગ, અને કોઈમા નાહની અદભૂત રમ્યતા, અને મધુરતા સમાયેલ હોય છે. લાલ, લીલા, સોનેરી, રૂપેરી, આસ્માની આદિ રંગ બેરંગવાળા તેઓનાં પીછાની આવી ચિત્રચુકત રચના કરવાની શુ જરૂર હતી ? તેઓની અંદરના ભાગના પિછા કે અંદરના અવયવોમાં એટલા સુંદર અને અનુપમ રંગ શામાટે ભરવામા નહિ આવ્યાં હોય ? વાઘ, લિંક, કુકડાં, મૃગ, ઝીંઘા આદિ પ્રાણીઓનાં રૂપાંટાં એટલા બધા ચટાપટાવાળાં અને રંગબેરંગચુકત બનાવવાનું શુ પ્રયોજન હતું ? મયુરરાજ (Peacock) ના પિછાઓને એટલાં બધાં સુંદર અને સોનેરી રૂપેરીરંગથી ભવ્ય અને આકર્ષક શા માટે બનાવવામા આવ્યાં હશે ? સ્ત્રીઓના શરીરની કોમળતા રમ્યતા, અને મૃદુતા તથા તેઓનાં વદનને શશીચમ સુશોભિત, મોહક અને નમ્ર શા માટે બનાવ્યું હશે ? સ્ત્રીઓની ખુમચુરડી અને મનમોહક મુખકમળ જોઈ સ્વાભાવિક પ્રથંસા અને દર્શનની ઉત્સુકતા શા માટે થતી હશે ? તેના સુંદર ગુલાબી ગાલ, લાલ પ્રવાલ જેવા આંક, કહળીના રોપા સમાન તેઓનાં વૃક્ષસ્થળ, કાળી નાગણ જેવા તેઓના કેશ, સિંહસમાન પાતળો કટી પ્રદેશ, અને હસ્તિની સમાન તેઓની ચાલ તથા રૂપાની મૃદુ ઘંટડીના જેવો સુંદર, કોમળ અને મધુર અવાજ તથા કમળ જેવાં તેઓના લોચનદ્વય, મનુષ્યોનાં મનને સ્વાભાવિક રીતે મોહપાસથી શામાટે વશીભૂત કરી લેતાં હશે ? મુખનો ભાગ આગળ અને વામાનો ભાગ પાછળજ આમ શામાટે ગોઠવણ કરી હશે ? આખો કે નાક આદિમાથી એકને આગળ કે પાછળ મુકયું હોત તો ન ચાલત ? શું કુદરતની રચના. શોભા અને ઉપયોગતામાં તેથી ખામી આવી જતી ? હા ! ખરેખર ખામીજ આવત કુદરત પોતાના એક પણ કાર્યને ખામીવાળું રમ્યતા કે ભવ્યતાથી રહિત જોવા ઇચ્છતીજ નથી તેને સૌન્દર્ય, વ્યવસ્થા, રમ્યતા અને પ્રથસા પ્રિય છે, અને તેટલા માટે એ બધા ગુણોને પ્રત્યક્ષ કરાવનાર સર્વ પ્રકારની રચનામા તે સૌન્દર્યને સૌથી પ્રથમ સ્થાપિત કરે છે. દરેક માણસ પોતે કેટલો ડાહ્યા, સમજુ અને વિદ્વાન તથા ચાલાક છે તે દર્શાવવા પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે પોતાના દોષ, સુખાંધ અને બેવકુફી સૌ કોઈ દખાવવા અને છુપાવવાનો પ્રયત્ન સ્વાભાવિક રીતેજ કરે છે. પોતે કેટલો ગરીબ, અજ્ઞાન, અભણ અને અયોગ્ય છે એ

નતે દર્શાવવાનું કોઈ પસંદ કરતું નથી. આ એક કુદરતી સ્વભાવ છે, કે ખરાબ તથા હોખચુકત હોય તેને છુપાવવું.

મનુષ્યોનો સ્વભાવ હમેશાં નકલ કરનાર છે. તેઓ જેવું જુવે છે તેવું જ કાર્ય આચરે છે અથવા આરભે છે. અનુકરણ કરવું એ પણ તેઓનો એક ખાસ ગુણ કે સ્વભાવ છે. જો કુદરતની અદર પણ બધે અન્યવસ્થા, અણુઘડતા અને બેડોળપણું માલુમ પડ્યું હોત તો મનુષ્યો પણ તેવું જ અનુકરણ કરત. પણ જ્યારે કુદરતની અંદરજ સર્વત્ર સમ્યક્તા અને સૌન્દર્ય તથા દેખાવ અને દબદબાના પાઠ પરિપૂર્ણ પછે શીખવવામાં આવે છે તો પછી મનુષ્યો તેનું અનુકરણ સ્વાભાવિક રીતે જ કરે એ તદ્દન યોગ્ય જ છે. આવા પ્રકારનું વર્તન કરવા માટે અને કુદરતની યથાથ પ્રશંસા તથા મહત્વ સમજવા માટે એક પ્રકારની પ્રબળ સ્વાભાવિક વૃત્તિનું જ બીજારોપણ મનુષ્યની અંદર કરવામાં આવેલ છે. જે દ્વારા તે પણ કુદરતનું અનુકરણ પોતાની શક્તિ અનુસાર કરે છે. આ યશાસિલાપ કે પ્રશંસાપ્રિયતાની વૃત્તિ મનુષ્યની એ ઇચ્છાને સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રગટ અને પરિતૃપ્ત કરે છે. માત્ર આપણે તેનો યથાર્થ ઉપયોગ અને આનંદ લેતા શીખવું જોઈએ.

અમીરી—અધિકાર, સત્તા માનપાન, ચાંદ, પ્રશંસા કે કીર્તિનો લોભ ગરીબથી તવંગર પર્યન્ત પ્રત્યેકને હોય છે, કારણ એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. દરેક માણસને આગળ વધવાની, ઉત્કર્ષની, વખાણની, પ્રશંસાચોગ્ય બનવાની ઇચ્છા થોડા ઘણા અંશમાં જરૂર હોય છે, અને સૌ કોઈ પોતપોતાની શક્તિ અને સાધન તથા ધારણાના પ્રમાણમા ધન, માલ કે સમ્પત્તિ તથા સમયનો ભોગ તે ધારણા પુરી પાડવા પાછળ કરે છે. કપડાં લતાના વિવિધ પ્રકારના મોજશોખ, સુદર હમ્યતલ, ખાગ, બગીચા, હવા મહેલમાં રહેવાની અભિલાષાઓ, દેશસેવા બળવતાં બહાદુરીથી દુશ્મનોની સામે થઈ પ્રાણાન્તે પણ ઉત્તલ યશને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાઓ વિગેરે આ વૃત્તિના અભાવમાં કદીપણ ઉદભવ થવા પામતજ નહિ. પણ કીર્તિની અભિલાષા, માનપાનની પિપાસા, ડરપોક અને લીઝમાં ગણાઈ જવાનો ભય અને તેથી થનારી નીંદા અને બહાદુર શુર નરોમાં ગણાવાની અભિલાષા આદિ દેશ સેવાના કર્તાવ્ય કે પ્રજા કરતાં પણ વિશેષ અશે મનુષ્યોને શુભ કર્મ અને મહાન યશસ્વી કામો કરવા પ્રવર્તાવે છે. પ્રત્યેક કાર્યની અંદર આગળ વધવાની ઇચ્છા, અભિલાષા કે આકાંક્ષા વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ કાંઈ પણ અશે આગળ વધવા કદી સમર્થ થયેલ નથી, અને થઈ શકેજ નહિ. ભલી નામના, કીર્તિ, યશની અભિલાષા કે પ્રસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અથવા માનપાનની આકાંક્ષાએ અનેક વ્યક્તિઓને અનેક સુખપ્રદ અને આશીર્વાદાત્મક પરોપકારનાં અને જગહિતના શુભ કાર્યો તરફ અનિચ્છાએ પણ પ્રવૃત્તિ કરાવેલ છે. પ્રશંસા, અભિલાષા અને નામના કે યશવૃત્તિનો એ પ્રભાવ છે.

અતિયોગ કે મિથ્યાચોગનું પરિણામ—આ વૃત્તિના અતિયોગ કે મિથ્યાચોગથી પણ અનેક પ્રકારનાં નુકશાન અને ગેરલાભ થાય છે. દાખલા તરીકે કેટલીક ખાનપાન અને પહેરવા ઓઢવાની નવી દેશનોને આધીન થવાથી તેવું પરિણામ આવે છે.

જો કે અમુક હૃદમાં નહીંને વર્તવાથી પહેરવા ઓઢવાની રૂઢી રેટલેક અંશે લાભપ્રદ છે, પણ અતિ દેશન અને ડાળ દમામ કે લલકારને આધીન થઇ જવાથી કે તેવા લલકારનું અનુકરણ કરવાથી અત્યન્ત નુકશાન થાય છે. વર્તમાન જમાનામાં પારસી સ્ત્રીઓ અને કપોળ સ્ત્રીઓના ડ્રેસ અને પહેરવા ઓઢવાની રીતભાતમાં એકદમ થયેલા ફેરફારો અને નવી દેશનેબલ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રણય આ વાતનો સૌથી સખળ પુરાવો છે. તેના અનિષ્ટ પરિણામો અને લયંકર આફતોથી તે તે જ્ઞાતિના લોકો સમ્પૂર્ણ વાકેફ છે. છતાં દેશનની ગમે તેમ ગુલામગીરી ભોગવે છે. આ શું ઓછી નિર્ભયતા છે ? લાખો સ્ત્રીઓ અને યુવાન તેમજ યુવતીઓ દેશનના આવા ફાંસામાં ફસી પોતાનું તેમજ પોતાનાં કુટુંબી જનનું જીવન પાયમાલ અને પાપથી પરિપૂર્ણ કરવામાં સહાયભુત બને છે. આ શું ઓછું શોકપ્રદ છે ? કમરપટા, સાડીઓ, પોલકાં અને નવી નવી તરેહના સાબુઓ, સેન્ડો, ટોઇલેટનાં નવાં નવાં સાધનો, આસ્તેલનાં અનેક પ્રકારનાં તેલો, કારો અને કામલાઓ પાછળ આજકાલની દેશને તો ખરેખર ઘરજ ઘાલ્યુ છે, અને ગરીબ કુટુંબોની ખરેખર પાયમાલીજ કરી છે. બનાવટી છાતી બનાવટી વાળ, ઉપરના ડાળી હાવભાવ અને બાહ્યાડખરે તો નાના મોટા સર્વને પોતાની પ્રણય બળમાં સપડાવેલાં જણાય છે. બાહ્યાડખરના ખર્ચો પાછળ આંતરીય સદ્ગુણોની ખીલવણીને અવકાશજ રહ્યો નથી. વિશેષ ભાગે સ્ત્રીઓમાં આ દુર્ગુણ સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રણય પણે દાખલ થાય છે, અને થયો છે. જેને પરિણામે તેઓની ખુબસુરતી (કુદરતી) તન્દુરસ્તી અને આંતરીય સદ્ભાવોને એક પ્રણય ધકકે લાગ્યો છે, એમાં ખીલકુલ સંશય નથી. અને હજી પણ આ ગાડું એમને એમ આગળ ચાલ્યું તો ભાવી પ્રબળી શી અને કેવી અધમ દશા થશે તે સહજ કલ્પિ શકાય તેવું છે. ભાવી પ્રબળી માતાઓ, ગ્રહસ્થાશ્રમની ઢેવીઓ, ઘરની લક્ષ્મી અને શોભા રૂપ સુંદરીઓ, આર્યભગનીઓ ! શું આવી રીતે દેશનનાં ફાંસામાં ફસી જઈને પોતાના મહત્વપુર્ણ માતૃધર્મ બળવવાના કર્તવ્યને પણ ભુલી જશે કે શું ?

કુદરતની અંદર પ્રત્યેક મનુષ્યને તેના કાર્ય પ્રમાણે સાઈ કે માઈ ફળ મળે છે અને તે પ્રમાણે સર્વને કાર્યાનુરૂપ ફળ અને પ્રશંસા તથા માનપાન મળવુંજ નોંધ્યો. નોકર ચાકર, બાળક, યુવાન, યુવતી, સ્ત્રી, પુરૂષ, સંજ, પ્રજા, સૌ કોઈને યોગ્ય પ્રશંસા અને યોગ્ય ફળની અભિલાષા હોય છે, અને તે પ્રમાણે જે માન અથવા ફળ આપવામાં પાછળ પડે છે, તે ખચીત પાપજ કરે છે. ઘરની સ્ત્રી અથવા બાળકે આપણને ખુશ કરવામાટે કોઈ કાર્ય બહુજ મહેનત અને સંભાળથી કર્યું. પણ આજે તે ખરાબર આવશ્યકતા પ્રમાણે થઈ ન શક્યું તો તેને કપકો ન આપતાં તેના પ્રયત્નની પ્રશંસામાં યોગ્ય શબ્દો કહો, એટલે આવતી કાલે તેથી પણ સાઈ થશે. અને એમ કરવાથી ઉત્તરોત્તર તેને પ્રશંસા સાંભળવાથી ઉત્સાહ મળશે અને વધારે પ્રશંસા મેળવવા પાત્ર બનશે. આથી ઉલટું બાળકને અથવા સ્ત્રીને અયોગ્ય કપકો આપી તેઓના ઉત્સાહને મંદ પાડવો અને કયાં ઉપર પાછી ડાળ

કરવું એતો એક અન્યાય અને પાપજ છે. એટલુજ નહીં પણ એતો દેખીતી કુરતા છે અને એમ કરવું એ એક મોટો દુર્ગુણ છે, અને કદાચ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જો તે સાફ કામ ન કરી શકે તો પણ તેને માટે દયા ખાવી, પણ ઠપકો તો નહિજ આપો. પણ કેટલાક પુરુષો ખીજના સારા ગુણો જોઈ કે વખાણી શકતા નથી પણ હમેશા અસન્તુષ્ટજ રહે છે. આવા લોકો ખીજઓને પ્રોત્સાહિત કરી શકતા નથી એ તેઓની ચોતાની ખામી અને દોષ છે.

પ્રશંસા કે પ્રોત્સાહથી મનુષ્યને પ્રેરી શકાય છે. ધમકી કે ઠપકો આપવાથી કે ગુસ્સો કરવાથી મનુષ્ય સ્તબ્ધ અને મૂઠ બની જાય છે.

પ્રશંસા અને યોગ્ય વખાણથી મનુષ્યની કેટલીક શક્તિઓને બળ, ઉત્સાહ અને અનુમોદન મળે છે. ત્યારે ઠપકો આપવાથી સ્વમાન અને ખીજ કેટલીએક લાગણીઓ ઘુટી બની જાય છે મનુષ્યનું મગજ સ્તબ્ધ બની જાય છે. આખો દિવસ અને વારંવાર ઠપકો આપવાથી છોકરાં અને સ્ત્રી વિગેરે નિષ્કુર બની જાય છે. અને તેવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ બાળક, સ્ત્રી, કે નોકર, સંતોષકારક કામ કરવા કે સુધારવા તત્પર થઈ શકતાં નથી. પણ તેઓને ઠપકો ન આપતાં નમ્ર ભાષામાં તેઓના દોષ બતાવી યોગ્ય રીતે કાર્ય કરવાનો પ્રોત્સાહ આપો. યોગ્ય રસ્તો બતાવો, અને તેઓની ભૂલો સુધારો. પ્રત્યેક માણસ સ્વાભાવિક રીતે સાફ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં જો ભૂલ થતી હોય તો તેના ઈરાદાની કે હૃદયની ભૂલ હોય તેમ નથી પણ તેના મગજમાંજ ભૂલ હોય તો તેનાથી સારું બની શકતુંજ નથી.

અમીરી—ખાનદાની એ પણ આ શક્તિનું એક ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે, જે ઉચ્ચ તેમજ હલકા દરજ્જાના માણસોને પણ અનેક રીતે ફાયદો કરતા થાય છે. ઉતરતા દરજ્જાના માણસોએ પણ કેવા થતાં શીખવું જોઈએ તેનું એ એક નમુના રૂપ દૃષ્ટાન્ત છે.

મનુષ્યોને આગળ વધવાને અને હરીફાઈમાં ઉતરવાને અનેક રીતે આ અમીરી સ્થિતિ લલચાવે છે અને પ્રેરે છે.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય છે, તેઓ ખીજઓનાં બધા અભિપ્રાયો પ્રમાણેજ ચોતાના બધાં કાર્યોનો ફેમ ગોઠવે છે, અને જો મિથ્યા-ભિમાની અને ગર્વીત ન હોય તો જરા અસ્થિર મનનાં તો હોય છે. તેઓને પ્રશંસા કે આત્મસ્તુતી ગમે છે. અપ્રશંસા, નીંદા કે અપયશથી તેઓનું મન અત્યન્ત મરી જાય છે. જાહેર નીંદા કે અપયશ અથવા લોકાપવાદ કે હાસ્યથી હમેશા બચવા પ્રયત્ન કરે છે, હમેશાં સારું કેમ દેખાય તેવા પ્રયત્નો કરે છે. મળતા સ્વભાવના વિનય અને સમ્બતાયુક્ત અને ખીજઓને આનંદ આપનાર સ્વભાવના હોય છે. સહુવાસ કે મંડળીઓને વધારે પસંદ કરે છે ઉચ્ચ પ્રકારની રીતભાત અને આદરસત્કાર કરવાની વૃત્તિવાળા હોય છે. હમેશાં આગળ વધવા અને કંઈ પણ મોટું કાર્ય હાથ ધરવા ઉત્સુક હોય છે. બાહ્ય દેખાવથી પણ ઘણી સારી અસર નિપજાવી શકે છે. ઠપકો ધમકી કે તિરસ્કારથી ખીજ થાય છે

સ્વમાન અને દ્રઢતાના ખામીને લીધે બહોર મતની સામે થઇ શકતા નથી, અને તેને પરીણામે લોકમતને અતિઆથકથી વળગી રહે છે. આત્મભળની ન્યૂતતાને લીધે લાયકાત ન હોવા છતાં પણ પ્રશંસાના હુમેશાં ભુખ્યા બની રહે છે. પણ આત્મભળ કે આત્મનિષ્ઠા પ્રબળ પ્રમાણમાં હોય તો ભલાં અને સારાં કામો માટે થતી યોગ્ય પ્રશંસાનોજ સ્વિકાર કરે છે.

સૌન્દર્યપ્રેમની અધિકતા અને અમાન્ય તર્કશક્તિને લીધે આન્તરીય સૌન્દર્ય કરતાં બાહ્ય ડોળદમામ કે ફેશનેબલ ડ્રેસ અને વસ્ત્ર ઘરેણાની બાહ્યસૌન્દર્યતાની પ્રશંસા સાંભળવા આતુર બની રહે છે અને દેખાવમાં ડોળી ફેશનેબલ અને જરા અમીરી ખવાસના જણાવવા પ્રયત્ન કરે છે. “ઘરમા ખાવાનાં સાંસાં અને બહાર મિયાં તિસમારખાં” થઇ પૂરવાની વૃત્તિવાળા હોય છે “ઉપરકી અચ્છી બની ઓર લીતરકી રામ બાણે.” એવી સ્થીતિ હોય છે. વૈશ્યવૃત્તિની અધિકતાને લીધે ધનમદ અધિક હોય છે.

મિત્રીલાવની અધિકતાને લીધે મિત્રવર્ગના અભિમાની હોય છે, અને મિત્રોદ્વાર પ્રશસ્ય ગણાવા ઇચ્છે છે. વાક્યઆતુર્યની અધિકતાને લીધે બોલવા ચાલવામાં અને વાતચિતમાં તડાકીયા અને અન્ય શક્તિની પ્રાબલ્યતાને વશ થઇ તે તે વિષયપર વખતની દરકાર કર્યા વિના તડાકા માર્યાજ કરે છે. ડોળદમામ, ભભકો, ગર્વ કે મદ અને નકામો અને નિર્થક બાહ્યાકર્મ તથા નવી નવી ફેશનો દર્શાવવાનું આ ખાસ સાધન થઇ પડે છે. પૂર્ણ સાવચેતી અને સ્વમાનની સાધારણ વૃત્તિને લીધે શરમાલ અને નમ્ર તથા જરા ભીડ જણાય છે. અને હાસ્યપાત્ર નહિ બનવા પૂર્ણ સાવચેત રાં છે. પણ આત્મભળ અને શારીરભળની અધિકતાને પરિણામે લોકાપવાદની દરકા કર્યા વિના પણ સત્યને દ્રઢતાથી વળગી રહે છે. કારણ તેઓને સમ્પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધ અને વિશ્વાસ હોય છે. આખરે સત્યનોજ જય અને સન્માન છે, એમ સમજે છે.

દયા અને પરોપકાર વૃત્તિના પ્રાબલ્યથી દયા અને પરોપકારનાં કાર્યો કર પ્રશંસનીય બનવા પ્રયત્ન કરે છે.

ભુખ્તિ અને તર્કશક્તિની અધિકતાને લીધે સાહિત્ય તથા ભુખ્તિશક્તિન વિચિત્રણતાની પ્રશંસા અને સન્માન થાય એવું ખાસ ઇચ્છે છે, અને તેવા થય પ્રયત્ન કરે છે.

સ્વમાન અને શારિરભળની અધિકતાને લીધે તથા ઊંચસ્વભાવના હોય તે જરા પણ ટીકા થતાં સળગી ઉઠે છે, બહોર જીવન પ્રસંદ કરે છે, સમ્પૂર્ણ રીં પ્રશંસા થાય એમ ઇચ્છે છે, અને વિરોધીઓનો હિમ્મતથી તિરસ્કાર કરે છે.

સાહિત્યશક્તિઓની પ્રબળતાને લીધે સાહિત્યવર્ધક મંડળીઓ કે સરઘાઓ અને ડીબેટીંગ ક્લબો કે કોન્ફરન્સોમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે.

બળ, આશા અને કાર્યશક્તિના પ્રામદ્યથી કદી પણ નિરાશ થતા નથી કે આરંભેલા કામને છોડતા નથી, પણ સમર્થ રીતે ધરીત થાય અને કાર્યની પૂર્ણાહુતી કરે ત્યાં સુધી પોતાનો ધારેલ હેતુ પાર પાડવા ખતથી મંડયાજ રહે છે. માથા ઉપર ગળ ઉપરાંત કામ લઈને પણ હરીફાને હંપાવે છે. (મી. એમ. કે. ગાંધી.)

પૂર્ણ અથવા યોગ્ય પ્રમાણ જેઓમાં આ શક્તિ ઠીક અને ભેદતા પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ અન્યથી પ્રશસિત થાય એમ ઇચ્છે છે. પણ પ્રશંસા કે યશ પાછળ દોડતા કે લમતા નથી. પોતાની જે જે શક્તિઓ પ્રબળપણે ખીલેલી કે સવૃષ્ઠ થયેલી હોય તે તે બાબતોમાં યશ, પ્રશંસા કે નામના મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. અન્ય બાબતોની દરકાર કરતા નથી, ખાસ અમીરી સ્વભાવના હોતા નથી પણ સારો દેખાવ કરવા ચુકતા નથી. મૈત્રીભાવની પ્રબળતાને લીધે મિત્રો તરફથી પ્રશંસાનાં વાક્યો સાંભળે છે. પણ તેઓની ટીકા કે નિંદાને નિર્થક ગણે છે. આત્મબળની અધિકતાને લીધે નૈતિક વર્તનની બધી પ્રવૃત્તિઓને ચલાવી સન્માનાદિ પામે છે, પણ વૈશ્યવૃત્તિની ન્યૂનતાથી ધનલોભ કે ધનાઢય થવાની આકાંક્ષા રહિત હોય છે. પણ પોતાનો સત્ય ઉદ્દેશ અને નૈતિક વર્તન માટે પ્રશસ્ય ગણાવા ઇચ્છે છે. દયા અને પરોપકાર તથા બુદ્ધિ શક્તિઓની અધિકતાને લીધે ભદ્રા અને સારા વિચારયુક્ત પરોપકારનાં કામો માટે પ્રશસ્ય ગણાવા આતુર હોય છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ વૃત્તિ સાધારણતયા ખીલેલી હોય છે, તેઓ પ્રશંસા કે સ્તુતીની બહુ પરવા કરતા નથી. માત્ર ખાસ પ્રસંગોમાં કે ઠપકા અને નિંદાને લીધે માનવૃત્તિ ભેખમમાં હોય ત્યારેજ યોગ્ય પ્રશંસા આપે છે. નિંદાથી દુઃખી થાય છે, પણ તે અમુક અશેજ. પણ અન્ય વૃત્તિઓદ્વારા તેનો સત્યાસત્ય નિર્ણય કરી સતોષ માને છે. ખાસ માનપાન કે પ્રશંસાનાં ભુખ્યા હોતા નથી, પણ તેથી કંઈ તે અચયવની ખામી છે તેમ ગણવાનુ નથી, તેમ યોગ્ય પ્રશંશાને પણ સમજી શકતા નથી, તેમ નથી પણ પ્રશંસા સાભળી આવા પુરૂષો ગર્વથી પુલાઈ જતા નથી. બહુ લોકપ્રિય થવાની ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષાવાળા પણ હોતા નથી, બતે કોઈની ખુશામત કરવા ઇચ્છતા પણ નથી, અને પોતાની ખુશામત આહતા પણ નથી. પણ આવા પુરૂષોમાં જે સ્વભાવ માધૂર્ય કે મીઠનસારપણું સ્વભાવ અને સૌજન્ય હોય તો તેઓ ઘણું સારું કાર્ય અને અર સર્વત્ર કરી શકે છે. અને જે તેવા સ્વભાવની ખામી હોય તો સ્વભાવની ખામી અને સન્માનને સ્વિકાર કરવાની ખામીવાળા જણાય છે.

ન્યૂનતા—જેઓમાં આ શક્તિ તદન ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ કોઈના મત કે અભિપ્રાયની દરકારજ કરતા નથી, મિત્રને પણ ગણુકારતા નથી. પ્રશંસા તરફ તદન બેદરકાર હોય છે, ફેશન અને સારી રીતભાતની પણ જરૂર સ્વિકારતા નથી. સુંદર રીતભાત, એટ્રીકેટ અને વ્યવહારીક વિનયને પણ નકામો ગણી લોકો પાસે ધારે છે કે કેવો મન ગાંધે છે તેને માટે કશી દરકાર કરતા નથી. તેમ બાહ્ય-

ડંબરને સૌન્દર્ય માટે પણ ખીલકુલ પસંદ કરતા નથી. સ્વમાન દઢતા અને શારીર બળની અધિકતાને લીધે આવા પુરુષો સભ્ય, વિનય અને નમ્રતાના ભાવથી રહિત જણાય છે અને હોય છે. અને પોતાની વાતચિતથી અન્યને ખુશકરવા સમર્થ હોતા નથી, થઈ શકતા નથી. તે કોઈના સમજાવ્યા સમજી પણ ન શકે તેવા થઈ વાળ્યા ન વળે તેવા શુષ્ક કાષ્ટ જેવા જણાય છે.

આત્મનિષ્ઠા તથા બલાધિક્યથી સત્યનો પક્ષ જેથે છે પણ લોકાપવાદનો ડર જરા પણ રાખના નથી. આવા પુરુષોના નિષ્કારણુ વૈરીઓ ઉભા થાય છે અને બેલવા ચાલવામાં પણ તેઓ સ્પષ્ટ અને કઠોર વાણીનો ઉપયોગ કરે છે. કેમ જાણે કોઈને ધિક્કારતા હોય નહિ.

આવા પુરુષો ધનાઢય હોય તો પણ ધનમદ્દ કરતા નથી, પણ સાધારણ સ્થીતિના ગરીબ માણસ જેવા દેખાવ વેશ અને વર્તનમાં થઈ પ્રવર્તે છે, યશ કીર્તિ કે પ્રશંસા અથવા નામના માટે લગલગ તદન બે દરકાર હોય છે અને દયા કે પરોપકારવૃત્તિથી કદાચ સારાં કાર્યો કરે કે દાન આદિ આપે તો પણ બેદરકારપણે માન કે પ્રશંસાની કંઈ પણ કામના વગર આપી શકે છે.

ખીલવણી—આ માન, પ્રશંસા અને ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષાની વૃત્તિની જેઓમાં ખામી હોય (જે કે તદન ખામીવાળા મનુષ્યની સંખ્યા હુમેશા બહુજ ન્યૂન હોય છે,) તેવા વ્યક્તિઓએ આ શક્તિને ખાસ ખીલવવાની જરૂર છે. ભલા અને સારા પુરુષોના હિતના, સારા અને શુક્તિયુક્ત વચ્ચનોના કે અભિપ્રાયોના તિરસ્કાર કરવો એના જેવું આત્મઘાતી એક પણ કામ નથી. આ શક્તિ કે વૃત્તિનો જો યથાર્થ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો મનુષ્યને સદાચારી, સદ્ગુણી અને સદ્વર્તનશીલ બનાવવામાં આ વૃત્તિ અજબ પ્રકારનું પ્રોત્સાહન આપે છે, તેમજ દુર્ગુણને દબાવવામાં પણ પ્રબળ સહાય આપે છે. આ વૃત્તિની રચના ખાસ એ મહાન ઉદ્દેશ પૂર્વક કરવામાં આવેલ છે અને મનુષ્યની એ શક્તિનો દુરુપયોગ કરવાથી કદી પણ શુભ પરિણામની આશા રાખી શકાય તેમ છે નહિ. સારા અને ભલા થવાથી મળતી પ્રશંસા અને કીર્તિ તથા નામના, અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકોને ભલા સારા સદ્ગુણી અને આદર્શરૂપ થવા પ્રેરે છે, આટલા વાસ્તે પ્રત્યેક પુરુષે તેમજ સ્ત્રીએ સારા, ભલા અને અદરથી તેમજ બહારથી સુંદર, સભ્ય, રમ્ય અને અનુકરણીય દૃષ્ટાન્ત રૂપ બનવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી જ્ઞાતિ, જાતિ, પ્રજા અને મનુષ્ય સમાજમાં નામના, યશ અને કીર્તિવન્ત બની નિરંતર ઉન્નત થશને પામી કીર્તિ રૂપે અમર થાય. આ પ્રયોજનની સીધી અર્થે નીચેની બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની અને તે પ્રમાણે વર્તવાની આવૃત્તિની ખામીવાળા વ્યક્તિઓએ ખાસ જરૂર છે.

૧. જનસમાજનાં આચાર વિચાર અને વર્તનપ્રત્યે તમે કદી પણ બેદરકાર પદ્ધે નથી વર્તતા એ ખાસ ધ્યાન આપો.
૨. લોકમત-પ્રજા અભિપ્રાય Public opinion ને માટે ખાસ માન અને ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવતાં રીંચો.

૩. જનસમાજમાં તમારા અમુક વર્તન કે વિચારથી તમે કેવા દેખાશે તે વિચાર પૂર્વક નિર્ણય કરી બક્ષી નામના માટે પ્રવૃત્તિ કરો.
૪. આત્મપ્રશંસા અને ભની નામનાને ધકકો પહોંચે એવાં કર્મ કે આચરણ કરતાં હુમેશાં ડરતા રહો, નહિજ કરો.
૫. દરેકની સાથે સભ્યતા, વિનય, નમ્રતા અને માનપૂર્વક વર્તતાં શીખો.
૬. સુંદર, વિજયવંત અને સામાનાં મનને હરણ કરી લે તેવી રીતભાત અને આચાર વિચારનું અનુકરણ કરો.
૭. પ્રત્યેક કાર્ય વખતે મનુષ્યોના મન વર્તિ તેઓની ઇચ્છા અને આત્માની અન્તર-ગત સદ્વૃત્તિઓને અનુલભિ, આકાર્ષિ, કાર્ય કરવા પ્રવર્તો.
૮. હુમેશાં સદ્ગુણો ધારણ કરવામાં હરીફાઈ કરો.
૯. તમારા આચાર વિચાર અને વતનને નિષ્પક્ષપાતી, નિર્મળ, પવિત્ર અને વિશુદ્ધ રાખવા પ્રત્યેક પ્રયત્ન વખતે ખાસ ધ્યાન રાખો.
૧૦. ઉદ્બળ, ઉષ્મત, કે શરમભરેલા વાક્યોઆચરણ કે કર્મ તરફ કદી પણ પ્રવૃત્તિ કરો નહિ.
૧૧. પ્રિય, મૃદુ, સન્ન અને યથાર્થ વાક્યો બોલી અન્યના મનને વિનયથી વશ કરો.
૧૨. બાહ્યદેખાવ પણ યથાયોગ્ય રીતે રમ્ય, આનંદદાયક અને મનોહર રાખો.
૧૩. વિનય વેરીને પણ વશ કરે છે. એ બરાબર સમજી તે પ્રમાણે વર્તો.
૧૪. મિત્ર, સ્નેહી, સંબંધી વગેરે પણ તમારા આચાર વિચાર અને વર્તન પર ખુશ રહી તમારી સ્તુતિ કરે તેવું વર્તન રાખો.
૧૫. સ્વમાન અને સ્વાભિપ્રાય બળવવામાં સમ્પૂર્ણ સલાહ રાખો.
૧૬. છેલ્લો અને ખાસ અગત્યનો નિયમ એ છે કે “લોકમત રૂઢી કે અસત્ય તથા સ્વાર્થ, આત્મપ્રશંસા કે કીર્તિને વશ થઈ યશ મેળવવાના યત્નમાં સત્યનો હોમ કદી પણ ન થાય” એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખો.
૧૭. Truth must carry at last. આખરે સત્યનોજ જય છે.

બળકો અને યુવાનોને હુમેશાં પ્રોત્સાહ અને વખાણથી વશ કરો. કદી પણ ધમકી ઠપકો કે દોષ દર્શાવી નિરાશ અને નિરુત્સાહી નહિ કરો. કારણ તેથી તેઓ કઠોર અને નિષ્કુર બની સામા થતાં શીખે છે, અથવા વિરોધી બની જાય છે. પણ પ્રશંસાથી તેઓને ગમે તે કામ કરવા માટે પ્રેરી શકાય છે, “આ વખતે અમુક કામ સારું” ક્યું છે, પણ સલાહ રાખશે તો ખીજી વાર ઘણું ઉત્તમ કરી શકશે.” શાખાશ, હુશીયાર છે, બહાદુર છે, પણ જો જરા વિચાર પૂર્વક હૃદયથી કરે તો તેથી ઘણું શુભ પરિણામ આવે, “નિરાશ ન થા” આવા આવા વાક્યોથી બાળકોને ઉત્તેજન અને ઉત્સાહ તથા પ્રશંસા મળે છે અને તેથી ખુશીથી પ્રત્યેક કાર્ય કરવા

તત્પર થાય છે. પણ “મેનકુરુ છે” “ગધેડો છે” કમઅક્ષલ છે, “જરાપણ સમજશકિત નથી” “જુડા બોવા બાબ” “જે શરમ, જે અડકત” આવા આવા વાક્યોનો પ્રયોગ ડરવાથી બાળકો તેમજ યુવાનો તદ્દન નિષ્કુર, નિષ્કર્મ, ઉચ્છિન્ન, હુડી, દુરાચારી માનની લાગણી ચિંતાના, શુન્ય હૃદયના અને નિરાશાયુક્ત બની શરીર તથા મનથી ચીમ બાઈ ગયેલ, શકિતહીન, અને દબાઈ ગયેલ વૃત્તિના થઈ જાય છે. માટે એવા શબ્દોના પ્રયોગો ડરી યુવાવસ્થામાજ કે બાલ્યાવસ્થામાજ બાળકોની આશ્વસ્તિ અને સ્વતંત્ર વૃત્તિ માની ખીનવણીને તોડી પાડવી એ અધમ પ્રકારનું પાપ છે. એથી કદી પણ તેની પ્રવૃત્તિ કરો નહીં. હમેશા તેઓનો વિશ્વાસ રાખો. પણ શકાશીન બનો નહીં. ઠપકો આપતી વખતે પણ મધુર અને નમ્ર ભાષામા સમજાવીને હેતુપૂર્વક ઉપદેશ કરો. તેઓની સ્વતંત્ર લાગણીને અખીન કરો અને કેળવો. તેઓની સદ્વર્તનની વૃત્તિને જાગ્રત બતાવો અને દૃઢ કરો, અને કદાચ તેઓ અધમતાને પ્રાપ્ત પણ વચા હોય તો તેઓની અધમતાને પ્રત્યક્ષ ડરવી શરમિન્દા બનાવો, અને પછી તેની વૃત્તિઓને સારે માર્ગે ઉશ્કેરી પ્રવર્તાવો. “સદ્વર્તન ગયું કે મનુષ્યનું સર્વસ્વ ગયું” સમજવું. આ સિદ્ધાન્ત તેઓના હૃદયમા બાલ્યાવસ્થા માથીજ રેડો સમ મહાસત્ત્વ કે રક અને ગરીમમા ગરીબ હાલતના મનુષ્યો અને બચ્ચાઓને પણ ઉપર પ્રમાણે ધ્યાન રાખી કેળવવાની કીર્તિવત પ્રશસાપ્રિય અને સ્વમાનની લાગણીના તથા યશસ્વી બનાવી શકાય છે.

“અવવશો યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના” “માનો હિ મહતા ધનમ્” એ સૂચોનો પાઠ મોઢે કરાવો અને હૃદયમા ઉતારો. બાળ યુવાન, વૃદ્ધ સ્ત્રી, પુરુષ, બીખારી, દારૂડીયા અને ગમે તે હાલતના મનુષ્યને સુધારવાનો એ સાથી સરસ ઉપાય છે. આ આધ્યાત્મિક દવા છે, જેનું સર્વ સુખ પુરુષોએ સેવન કરવું જોઈએ.

પાપીમા પાપી, પતીત, અનાથ અને અધમ વેશ્યા જેવી હાલતના સ્ત્રી પુરુષોને પણ તેની અધમતામાથી, આ વૃત્તિની યોગ્ય ખીનવણીદ્વારા ખાસ ઉત્કપક દશામા લાવી શકાય છે. રખડનલ રખડતલ લકડગઓને પણ સ્વમાન અને સન્માનનો રસ્તો સુગમ તાથી શીખવી શકાય છે. સુજ્ઞવાચક! તું પણ યથાસમય યથાઆવશ્યકતા આ વૃત્તિનો યથાર્થ ઉપયોગ કરતા શીખ અને શીખવાની જરૂર છે એમ સમજ.

નિગ્રહ—આ કીર્તિ કે યશની પ્રમદ આજ્ઞાના વેગને અનેકવાર રોકવાની કે દાબમા રાખવાની પણ ઘણી અનત્યતા છે. ઘણા માણસો આત્મપ્રશસાની અતિ પ્રિયતાના પરિણામે વિદ્વાન હોવા છતાં હાસ્યપાત્ર બને છે. માટે આ વૃત્તિના અતિ યોગ કે મિથ્યાયોગથી પણ તુકશાન છે. પુરુષો અને ખાસ ડરી સ્ત્રીઓ પોતે અન્તરથી જેવા હોય તેને માટે મગર ન થતા મોઢે ભાગે પોતાના રગ, રૂપ અને અવસ્થા તથા માલમીલકતની પ્રશસાને અધિક ઈચ્છે છે. પણ એવી પ્રશસાથી પુલાઈ જવું એ આ વૃત્તિના દુરુપયોગનું પરિણામ છે. તેને લીધે કેટલીકવાર અનેક સ્ત્રી પુરુષો બહુ નીંદાપાત્ર ગણાય છે. સાથી સારા દેખાવાનો કુદરતી ઈનાજ માત્ર એકજ છે, કે તમે તમારા શુભ સ્વાભાવિક ગુણાનુસાર વર્તો. ડોળ દમામ કે કૃત્રિમતાનો અને

બાહ્યાડંબરનો ત્યાગ કરે. વળી માનાપમાનનાં પ્રસંગમાં જ્યાં ગુસ્સે થવાનો વખત આવે એ વખતે ખાસ ધ્યાન રાખો કે તમારો સ્વભાવ બહુ બિચારો અને ઉશ્કેરાઈ લાયકો છે, અને તેને લીધે (વત્તાકારણ પછી કેટલીકવાર તમે દુઃખી અને ખિન્ન થાઓ છો. એ તમારા પોતાનાજ સ્વભાવની ખામી છે. અને તે કારણથીજ તમને ઓછું લાગે છે, અથવા લાગી આવે છે, વળી ધ્યાન રાખો કે કોઈ કદાચ તમારી પુઠે ખરાબ બોલે કે નીંદા કરે તેથી કંઈ તમારાં હાડકાં ખોખરા થઈ જતાં નથી કે જેથી તમારે એટલા બધા શીઘ્રીલ ધઈ જવાની જરૂર હોય. આચાર વિચાર અને વર્તનમાં અતિ પ્રાંકડાપણું હોય તો તેને દાખમાં રાખી, સરલતા માદાઈ અને કૃત્રિમતાનાં સ્થાનમાં સ્વાભાવિક વેશ ભાવ અને વર્તનને ધારણ કરો. કપકાની કે પ્રશંસા અને સ્તુતિ કે નીંદાની બહુ દરકારજ નહીં કરો. આત્મસંતોષ ધારણ કરો, અર્થાત જે સાચું અને સત્ય હોય એમ જણાય તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર રહો, અને લોકો શું કહે છે તે બાબત દરકારજ નહિ કરો. વર્તનમાં અને વિચારમાં લોકાપવાદથી બંધાઈ ન રહેતા સ્વતંત્રતા ધારણ કરો. માનપાનની પિપાસા અને ખુશામત કે આત્મ-પ્રશંસાની ભુખ ઓછી રાખો. અને કોઈ ખોટી ખુશામત કે પ્રશંસા કરે તો તેનો સ્વિકાર ન કરતાં એકદમ સત્ય હકીકત બાહર કરો.

ફેશની કપડાં, હીરા મોતીનાં દાગીના, રત્નમાળા, કે મોતીનાહાર, જરીની ટોપી કે ક્રીનખાખના કોટ, પાટલુન કે સમ્પૂર્ણ શુટ, પક્ષીઓના સુંદર અને રમ્ય પિછાંચો વાળી ટોપી કે અનેક સુંદર પશુઓની રુવાટીથી બનાવવામાં આવેલ કીમતી ઝખાઓ, સાડીઓ, અમરો, કે ફેશનેબલ સાડી, પોલકા વિગેરે પાર્થિવ રંગ બેરંગી પદાર્થોના બાહ્યાવરણથી કુદરતના સર્વોત્તમ અને સર્વોદ્કૃષ્ટ શક્તિમાન મનુષ્ય પ્રાણીની કીમત આંકવી, પ્રશંસા કરવી કે માનનું સ્થાન ગણવું અથવા પ્રશંસનીય ગણાવા પ્રયત્ન કરવો, એ કદી પણ યોગ્ય ગણી શકાય ખરું ? શું આવા વેશ અને વસ્ત્ર ધારણ કરી, અભિમાન ધારણ કરનાર સ્ત્રી પુરુષો કરતા અનેક જંગલી પ્રાણીઓનાં પીછાં તથા પંચરંગી પાખોવાળા પતંગીઆઓની પાંખો વધારે સુંદર, રમ્ય અને સુશોભિત તથા ભલકાદાર નથી ? શુ મનુષ્ય જેવું બુધ્ધિશાળી, મનનશીલ અને સર્વ ઐશ્વર્ય સમ્પન્ન પ્રાણી તેઓની ખરાબરી કરવાનાં મિથ્યા પ્રયત્નમાંજ બાહ્યાડંબર ધારણ કરી, જન સમુહમાં પ્રશંસનીય ગણાવા પ્રયત્ન કરે એ તેને શોભા આપનારું ગણી લગાય ખરું ?

ફેશન અને બાહ્યાડંબરના દાસો ! ગુલામો ! જરા વિચાર તો કરો કે તમારી સમજશક્તિ કેટલી બધી બહાર મારી ગઈ છે, અને એવી બુધ્ધિને પરિણામે તમે ધનાઢિનો મિથ્યાવ્યય કરીને પણ શાં શાં કંઈ નથી ઉઠાવતાં ? ખરેખર મિથ્યા આડંબર, બાહ્ય ભલકા અને રુઢીને આધીન થઈ લોકોમાં પ્રશંસનીય થવાના અનેક પ્રકારના જે બાહ્યઉપચારો વર્તમાન જનસમુહદ્વારા અનેક વખતે લેવામાં આવે છે, તેનું કોઈ વર્ણન કરવા બેસે તો તેજ સંબંધી એક મોટું ઘોથું લખાઈ જાય; છતાં પણ તે સમ્પૂર્ણ વર્ણવી શકાય નહીં. એટલા પ્રબળ પ્રભાવમાં જનમંડળમ

બાહ્યાડંબરની ઉપાસના થવા લાગી છે. પણ શું સમજી, સુસ અને સુધારેલા ગણાતા લોકોને માટે આવાં કૃત્યો શોભા આપનાર ગણી શકાય ? કદાપી નહીં. છતાં પણ આવા કૃત્યો કરવાથી જનસમાજ હજી પણ નિવૃત્ત થઈ શક્યો નથી, એ શું દીલ ગીર થવા જેવું નથી ? અત્રે માત્ર સુચના માટે અમે એવા કેટલાક આડંબરયુક્ત કૃત્યો કે રીતિઓની સામાન્ય ગણના આપવાનું યોગ્ય ધારી દાખલ કરીએ છીએ કારણ તે સંબંધી વિશેષ વર્ણન અત્રે આપવા જેટલો અવકાશ નથી.

હિંદુઓ અને મુશલમાનોની અંદર નીચેની બાબતો સામાન્ય છે

૧. નાતવરા (લગ્ન દહાડા અથરણી ઇત્યાદિ પ્રસંગોના ખર્ચો.)
૨. લગ્ન પ્રસંગના વરઘોડા.
૩. નાચપાર્ટીના જલસા.
૪. ફેશનેબલ પોલકાં સાડી ગળતા આદિ વસ્ત્રો પાછળ થતા અનુચિત ખર્ચો.
૫. મોટરકારો.
૬. રાજ મહારાજાઓની પધરામણીઓ.
૭. અનુચિત માનપાનના ઇલકાઓ પ્રસંગે કરવામાં આવતા મેળાવડાઓ.
૮. મોટા ગણાતા હોદ્દાદારોની ખુશામતો.
૯. હાઇકોર્ટોનાં કલ્યા ટંટા.
૧૦. ઇંગ્લીશ બોલ, નાટકો અથવા નાચ તમાશા પાછળનાં ખર્ચો.
૧૧. શરાબ આદિથી થતી ખાનાખરાબી તથા તેથી થતી અસંખ્ય મનુષ્યોનાં જનમાલની પાચમાલી.
૧૨. ખીલીયર્ડ સરત, અથવા પુનાની રેસના ખર્ચો.
૧૩. દિનપ્રતિદિન વધતી જતી નવી ફેશનો અને તેના ખર્ચો.

ઉપર જણાવવામાં અને ગણાવવામાં આવેલ આડંબર અને ભલકાપૂર્ણ ખર્ચાળી વિષયો પાછળ કરવામાં આવતો સમય, ધન તથા માલમીલકતનો અપરિમીત અને અનિયંત્રિતવ્યય જનસમાજની આર્થિક હાલતને અધમદશાએ પહોંચાડવામા અનેક રીતે સાધનભુત થઈ રહેલ છે, આ વાત સર્વ સુસ અને વિવેકીઓની સમજથી બહાર નથી, પણ ઉપરોક્ત રીતિઓને લીધે મનુષ્યોના આત્માની થતી દરિદ્રતા, નિર્બળતા અને અધમતા એ તો એક ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય અને સૌથી પ્રબળ દુર્ગુણ અને વિનાશક પાપ છે. તેને જેમ અને તેમ જલ્દી દાખી દેવાની જરૂર છે.

બાહ્ય આડંબર અને ભલકા કરતા આંતરીય ગુણો અને યોગ્યતાને પુજા અને માનનું સ્થાન મળવું જોઈએ. “ ગુણાઃ પૂજા સ્થાનં ગુણિષ્ઠ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ ” એ સૂત્રનો પાઠ સર્વ સ્થાનોમા અને પ્રસંગોમા ભણાવાની જરૂર છે. નીતિ, ધર્મ, રાજ્ય-

ગૃહ આદિના સર્વ કાર્યભારોમાં શુભોનીજ પુનઃ અને ઉપાસનાનો પ્રચાર થવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે, કે જેને પરિણામે જનસમુહની પ્રગતિ ભુખ્તિ કૌશલ્યમાં અને નૈતિકનિપુણતામાં પ્રસિદ્ધ રીતે થવાનો સમ્પૂર્ણ સંભવ છે, અને ઝોવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી જનસમાજ ફેશનની ઉપાસના ન કરતાં થોડાજ વખતમાં સરસ્વતી દેવીના ઉત્કર્ષક શુભોની ઉપાસના કરવાનું શરૂ કરશે, અને તે યોગ્ય બનવા પ્રયાસ કરશે. કારણ કે:—

✓ વિદ્યા દદાતિ વિનય વિનયોદ્યાતિ પાત્રતામ્ ।

પાત્રત્વાદ્ ધનમાત્નોતિ ઘનાદ્ ધર્મં તત સુક્ષ્મમ્ ॥

પરિણામે જે અસુદ્ય સમયનો અને ધનનો દુરુપયોગ વર્તમાનકાળની ફેશનોને સંતોષવા પાછળ થાય છે તે ન થતાં, વિદ્યા વિનય અને વિવેક તથા ધર્મ આદિ શુભોનો ઉત્કર્ષ ભોવાની હિમેશાં ઉત્ક્રાં થશે. એજ સૌથી અગત્યનું અને મહત્વનું કર્તવ્ય છે.

આપણી સર્વ અભિલાષાએ પશુવૃત્તિ પરક કે બાહ્યઆડબર માટે નહિ પણ ઉચ્ચ અને ઉત્કૃષ્ટ શુભ આમની પ્રાપ્તિ માટે થવી ભોધ્યે.

ગુણપ્રધર્મો વિનયોદવાપ્યતે ॥

નં. ૧૬. સ્વમાન અથવા અહંભાવ કે આત્મપ્રશંસા.

Dignity or self Esteem.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, ઉપયોગ અને વર્ણન આદિ.

સ્વમાન—આત્મપ્રશંસા, અહંભાવ, આત્મબળ, આત્મવિશ્વાસ, આત્મસંતોષ, સ્વપ્રશંસા, સ્વતંત્રતા, સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા, અને હોદ્દાતું અભિમાન, આત્મરાજ્ય કે સ્વરાજ્યની ઇચ્છા, મનોબળ, અધિકારેચ્છા અને નેતૃત્વ આદિ ભાવો અને દૃષ્ટાંતો આદિનો આ સ્વમાનની લાગણીમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ વૃત્તિના અતિ યોગ અને દુરુપયોગથી ધિક્કાર, અતિઅભિમાન, મિથ્યાભિમાન, ઉધ્વતાઈ, મગરૂરી, તિસ્કાર, જુલ્મમાટ અને ગર્વ આદિ ભાવો અને મદાંધ વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે.

સ્થાન—આ સ્વમાનની લાગણીનું સ્થાન દ્રઢતાના સ્થાનની બરાબર પાછળ અને તૃણા અથવા યશાસિલ્લાય શક્તિનાં અને સ્થાનની વચમાં અને માથાના છેક ઉપરના ટોંચવાળા ભાગની બરાબર પાછળ આવેલું છે.

આ શક્તિના સ્થાનનો શોધક ડૉ ગોલ, આ સ્વમાનનાં અવયવના સંબંધમાં કહે છે કે:—

“It is formed by the cerebral convolutions on the median line directly behind and beneath the summit of the head, and therefore manifested in the skull by one elongated protuberance, though there is really one in each hemisphere. It appears double only when they are a little separated.”

GALL.

મસ્તકના બરાબર મધ્ય પ્રદેશમાં છેક પાછળના ટોંચવાળા ભાગના બરાબર પાછળનાં સ્થાનમાં આ સ્વમાનની લાગણીનું માનસ અવયવ આવેલ છે. જો કે ખરી રીતે જોતાં પ્રત્યેક ગોળાર્ધમાં આ અવયવના બે જુદા વિભાગ છે. પણ તેઓ જરા વિભક્ત થયેલા હોય તો તે સ્પષ્ટ અલગ જણાય છે.

ડૉ કોમ્બ કહે છે કે:—When it is large the head rises high upward and backwards from the ears.” “અર્થાત બન્ને કાનની પાછળનો અને ઉપરનો માથાનો ભાગ જ્યારે આ શક્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે ઉન્નત થયેલ જણાય છે.

મુખ ઉપર આ શક્તિના અવયવનું ચિન્હ ઉપસા હોઈથી નાકનાં નસ્કોરાંની બહારની માંજુરી લઈ હોઈના ખુણાપર્યંતના ભાગને વિસ્તૃત બનાવે છે. એ પરથી જણાય છે.

સ્વમાનની નને આત્મપ્રશસાની અધિક લાગણીવાળા વ્યક્તિઓના માથા આ અવયવની બરાબર સીરી લઈતમા બરાબર ટટાર અને હુમેશાં સીધાં રહે છે એ આ લાગણીનું સ્વાભાવિક ચિન્હ છે. જેઓમાં આ લાગણી ઓછી હોય છે, તેઓનું મસ્તિષ્ક હુમેશાં આગલા ભાગમાં નમતું રહે છે. એ પણ આ લાગણીના અભાવનું સ્વભાવિક ચિન્હ છે. જ્યારે અનેક પ્રકારની અભિલાષા અને તૃષ્ણાઓથી ભરેલ વૃત્તિવાળાનું મસ્તક સ્વાભાવિક રીતેજ જરા પાછળના ભાગમાં અને જમણી કે ડાબી તરફ વારંવાર નમતું રહે છે.

અહંકાર—ગર્વ કે અહંભાવ અને મિથ્યાભિમાન વચ્ચે ઘણો ફરક છે. એ તો સૌ કોઈ સહજ સમજી શકે તેવું છે.

અહંભાવવાળા પુરૂષ કે સ્ત્રી પોતાના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને લીધે અન્ય વ્યક્તિઓ તરફ બેદરકારી, ધિક્કાર અને તુચ્છતાની નજરથી જુવે છે. ખીજા મનુષ્યો તેની પાસે આવે અને તેના ગુણો જાણવા પ્રયત્ન કરે એવું ઇચ્છે છે. અને અનુચિત શ્રદ્ધા કે પ્રશંસાને ધિક્કારી કાઢે છે. અતિ કટાકટીને વખતે પણ નમન આપતો નથી, કે શરણે ઘતો નથી. જ્યારે મિથ્યાભિમાની કે ડાળી મનુષ્ય અન્ય મનુષ્યો પોતા માટે જે સારો અભિપ્રાય ધરાવતા હોય તેને બહુજ મહત્વનું રૂપ આપે છે, અને તેઓ તરફની પ્રશંસા હુમેશાં શોધતોજ ફરે છે. આત્મપ્રશંસા અને માનપાનનાં આંદ સારુ ઘરોઘર ભટકે છે, બારણાં ઠોકે છે, અને માખણ લગાડતો ફરે છે ખીજા લોકો ગમે તે રૂપમાં ગમે તેવી રીતે પ્રશંસા કરે તો તેવી પ્રશંસાથી પુલાતો જાય છે. એટલુંજ નહીં પણ આત્મપ્રશંસા સાંભળવા ખાતર પોતાને ખુશામતનો ગુલામ થવાનો વખત આવે તો તેની પણ દરકાર કરતો નથી. અહંભાવ, ગર્વ અને મિથ્યાભિમાન વચ્ચે આટલો બધો ફરક છે જ્યારે સ્વમાનની વૃત્તિ એ તો એક અનુપમ ગુણ છે, જેની પ્રત્યેક અવસ્થામાં જરૂર છે

ઉપયોગ—આ અહંભાવ કે સ્વમાનની વૃત્તિના ઉપયોગની સર્વત્ર જરૂર છે. તેના વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ કંઈ પણ કામ કરી શકવા શક્તિમાન થઈ શકતોજ નથી. પ્રમુખ પણ નેતૃત્વ કે અગ્રગામીની સર્વત્ર જરૂર છે. પ્રમુખ વિના કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગમાં અગ્રગામી નેતાની તો જરૂર છેજ. શરીરમાં પણ માથું પ્રમુખસ્થાન ભોગવે છે. તેજ પ્રમાણે કુદરતમાં સર્વત્ર એજ નિયમનો પ્રચાર જેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક ખીજાનાં અહંભાવ હોય છે. તે દ્વારા તે વૃદ્ધિ પોષણ અને જીવનને ધારણ કરી રાખે છે. અને બાધકારક અડચટોને ઓળંગી જાય છે. ઘાસ, વૃક્ષ, ફૂલ, ફલ ઇત્યાદિ સર્વમાં પોતપોતાનાં કાર્ય અને સ્થિતિની અનુકુળતા પ્રમાણે અગ્રગામી કે નેતાનું કાર્ય કરનાર અમુક અવયવ હોય છે. પ્રત્યેક ખેતરમાં પણ ક્ષેત્રપાળ અથવા

એતરનો માત્રીક હોય છે. તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક પક્ષી, પશુ કે પ્રાણીના ટોળામાં પણ અગ્રગન્તા પશુ, પક્ષી કે પ્રાણી હોયજ છે, જેને આધારે અને જેના નેતૃત્વ નીચે બાકીના બધાં ચાલે છે, અથવા હુકમ પ્રમાણે વર્તે છે. આજ પ્રમાણે મનુષ્યગણની પ્રત્યેક સમાજ, સંસ્થા, સોસાયટી, સલાઓ, કોન્ફરન્સો, કોંગ્રેસો કે કમીટીઓમાં પણ પ્રમુખ તરીકેનું કાર્ય કરનાર એકાદ વ્યક્તિ હમેશા પસંદ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ સમગ્ર સંસ્થા કે સભાના અહંભાવને નેતૃત્વપદને સ્વિકારનાર એક સ્થાન, અંગ કે પ્રમુખ તરીકેનું પદ એકાદ વ્યક્તિને સોંપવામાં આવેજ છે કે જે પદને અહંમાની તે વ્યક્તિ થઈ રહે છે. પ્રત્યેક પ્રકારની રાજ્યસભા, ધર્મત્રમા, કે વિદ્યાસભા આદિના કાર્યો પ્રમુખ સિવાય કદી ચાલી શકતાંજ નથી. ગામ, શહેર, રાજ્ય, સેના કે મહાન લશ્કરના કાર્યો પણ તેના કે અહંભાવ ધારણ કરનાર અભિમાની દેવ વિના ચાલી શકતાંજ નથી. આવા અહંભાવને, સ્વમાનને ધારણ કર્યા પછીજ બધા ક્ષયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં જ્યારે આ નિયમ લાગુ પડે છે. તે પછી મનુષ્યની શક્તિઓની અદર પણ તે લાગુ પડવોજ બેઠોએ અને પડે છે તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. પ્રત્યેક પુરુષ કે સ્ત્રી બાળ તેમજ યુવાનમાં આવૃત્તિ થોડે અથવા ઘણે અશે કાય કરી રહી હોયજ છે. કારણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને અનેક પ્રસંગોમાં નહિ, પણ પ્રતિશ્વે આવૃત્તિની જરૂર પડે છે.

પશુ, પક્ષી, ઝાડ, પાન, ગાય, ઘોડા, ઈત્યાદિ પ્રાણીઓમાં પણ સ્વમાનની વૃત્તિ હોય છે. પણ તે સર્વમાં મનુષ્યનો દરજ્જો સૌથી મહાન છે, કારણ તે પોતાની બુધ્ધિશક્તિ, નૈતિકશક્તિ અને ધાર્મિકશક્તિની પ્રબળતાને પરિણામે સૌથી શ્રેષ્ઠ પદને લોગવે છે. એટલા માટે મનુષ્યે પોતાના અહંભાવનો ઉપયોગ બહુજ ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ કાર્યો પાછળજ કરવો બેઠોએ એ તદ્દન દેખીતુંજ છે. એટલુંજ નહિ પણ જરૂરનું છે. આ વિશ્વની અંદર માત્ર મનુષ્યની સરખામણી અનેક રીતે ભેદાં કેટલેક અંશે પરમાત્મા સાથે મળતીજ આવે છે. માત્ર શક્તિ અને પ્રમાણનો તેમાં ભેદ જણાય છે. મનુષ્યના આત્માને જો આપણે જીવ કહીએ તો ઇશ્વરને શીવ કહેવામાં આવે છે. આત્મા પરમાત્મા, ઇશ્વર પરમેશ્વર, દેવ મહાદેવ, પ્રજાપતિ વિશ્વપતિ, આદિ શબ્દો દ્વારા જીવાત્મા અને પરમાત્માનો માત્ર શક્તિ અને સામર્થ્યની ન્યુનાધિકતાનો પ્રમાણમાં ભેદ છે. પણ તેઓના અજર, અમર, નિત્ય, શુભ, બુદ્ધ અને મુક્ત તથા ચેતનતા આદિ ભાવમાં બંનેનું સામ્ય અર્થાત સાધર્મ્ય છે. તથા અદ્વય, અદ્વયશક્તિવાન પરિચિત્ત, એકદેશી આદિ ગુણોથી પરમાત્માના સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અને સર્વદેશી આદિ ગુણોથી જીવ અને પરમાત્માનું વૈધર્મ્ય છે. બંનેમાં આટલો ભેદ છે. પણ સામાન્ય રીતે ભેદાં ઉપનિષદો અને વેદાન્તગ્રંથોમાં બંનેને પુરુષશ્વરૂપ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, અને એકને જ્યારે પુરુષ કહેવામાં આવે છે ત્યારે પરમાત્માને પુરુષોત્તમ કહેવામાં આવે છે. આ માત્ર ડીઝીનેજ પ્રક છે. મનુષ્યનો દરજ્જો વિશ્વના સમગ્ર જડ અને ચેતન પદાર્થો, સુર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, પૃથ્વી, પહાડ, નદી, સમુદ્ર અને જંગલો કરતાં .

પણ આટલો બધો મહાન છે, અને જ્યારે તેનાં મન તથા મસ્તિષ્કનું આટલું બધું મહત્ત્વ અને ઉચ્ચ સ્થાન છે, ત્યારે તે આ વિશ્વની અંદર કેવા મહાન પાત્ર અને મહત્ત્વ પૂર્ણ કાર્ય કરવાને માટે સર્જાયેલ હોવો જોઈએ, તેનો ખ્યાલ આપણને સહજ આવવો જોઈએ. આ સર્વ પ્રકારના મહાન ભાવોને પૂર્ણ કરવામાટે અહંવૃત્તિના યથાર્થ ઉપયોગની પ્રત્યેક ક્ષણે જરૂર છે. “મારો મનુષ્યનો ઉત્તમ દરજ્જો અને હું આપું પાપાચરણ કે દુરાચરણ કરું.” “મારાથી અસત્ય બોલાય !” “હું જીવી સાદી આપું !” કે “સ્વાર્થવશ થઈ ગરીબોના ગળાં રેશી, ન્યાયને કોરે મુકી, મારી પશુવૃત્તિઓનું પોપણ કરૂં એ શું મને યોગ્ય છે !” આવા મહાન અને ઉત્કૃષ્ટ ભાવોને ધારણ કરી તે પ્રમાણે વર્તવાથી આ અહંભાવનો ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્તમ પ્રકારનો ઉપયોગ થાય છે. મનુષ્યને ઉન્નત અને ઉત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચાડવામાં આ વૃત્તિ ખાસ જરૂરની છે. તેના વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ દુનીયાનાં મહાન કાર્યો કદી પણ કરી શકતો નથી. ન્યાય, નીતિ, ધર્મ કે સદાચારયુક્ત ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન પણ આ વૃત્તિના જ યોગ્ય કાર્યને આભારી છે. તેના અભાવમાં કોઈ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય પુરું કરી શકાતું નથી.

“આપણે શું કરી શકીએ !” “આપણે કોણ માત્ર !” “આપણાથી શું થાય ?” “એ શું આપણું કામ છે !” આવી વૃત્તિ ધારણ કરનાર સ્ત્રી પુરુષો કદી કોઈ પણ મહાન કાર્ય કરવા સમર્થ થઈ શક્યા નથી, કે મહાન પદને પામ્યા નથી. રામ કૃષ્ણ અને ઈશ્વરના અનેક અવતારોને માનનાર તથા પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરનાર, પણ અહંભાવવૃત્તિવિનાના, હિંદુસ્તાનના અસંખ્ય લોકોમાં એક પણ રામ કૃષ્ણ કે પૃથુ કે અર્જુન જેવા બહાદુર, શુરવીર કે ધર્મવીર આજન્મન સુધી નીકળ્યા નથી. તેમજ ઉપર જેવીજ વૃત્તિઓ ધારણ કરનાર નિર્ભય આત્મા અબળાઓમાંથી સતિ સીતા, સાવિત્રી કે અનુસુયાનાં હબરો વ્રતો કરવા છતાં પણ એકાદ સીતા, સાવિત્રી કે અનુસુયા જન્મી નથી, તેનું આજ મુખ્ય કારણ છે. અહંભાવ કે સ્વમાનનો મોટે ભાગે અભાવ એજ આનું ખરૂં કારણ છે.

આદર્શ સ્ત્રી અને પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો કંઈ મહાભારત અને રામાયણ તથા ઉપનિષદની ગાથાઓમાજ સગ્રહ કરી રાખવા માટે નથી હોતાં. પણ મનુષ્યોની અંદર તેવા ભાવો પ્રેરી, તે તે પદને પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય ઉત્સાહ આપવાના પ્રયોજનથીજ એવા મહત્ત્વપૂર્ણ ઇતિહાસો લખવાની પ્રવૃત્તિ થયેલી હોતી અને થાય છે. દરેક મનુષ્ય આત્મબળ, આત્માભિમાન, સ્વમાન અને મનોબળને ધારણ કરી તે પ્રમાણે વર્તે તો તેવુંજ મહાપદ પામે, એમાં જરાપણ સંશય રહેતો નથી. વર્તમાન કાળમાંજ સત્યાગ્રહની મહાન લડાઈમાં વિજયવંત નીવડેલ મી. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનું, સ્વમાન સત્યાગ્રહ અને દૃઢતાનું જીવન બહુત પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત આપણી સમૂખ મોંઘુંદ છે. સત્યાગ્રહ, દૃઢવ્રત અને સ્વમાનની લાગણીઓને બુદ્ધિ પૂર્વક યોગ્ય રત્તે પ્રવર્તાવી સર્વોત્કૃષ્ટ માનપાન, યશ, કીર્તિ, આત્મમુખ અને આત્મસતોષ કેવી રીતે મેળવી શકાય છે, તેનું તદ્દન તાંત્રું અને આર્યાવર્તના અતિ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ઇતિહાસમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ગણાવા યોગ્ય આ એક તદ્દન અનુપમ અને અદ્વિતીય દૃષ્ટાન્ત છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધા, અનુપમ આત્મબળ અને દૃઢ આત્મપ્રત્યયનું આ એક સર્વોત્તમ દ્રષ્ટાન્ત છે. આવા ગુણો મનુષ્યે પોતાની અદર કેળવવાની ખાસ જરૂર છે. આચાર વિચાર અને વર્તનની પવિત્રતા વિશુદ્ધિ અને નિસ્વાર્થતા શીખવામાં અને અનુભવવામાં પોતાની અહંવૃત્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતાં પ્રત્યેક વ્યક્તિએ શીખવું જોઈએ. કારણ કે મનુષ્યની અંદરની અન્તર શક્તિઓને ખીલવવાનું એજ એક મહાન દ્વાર છે. એ એક મહાન નેતા કે અગ્રગામિ વૃત્તિ કે શક્તિ છે.

વિવેચન—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણ રીતે ખીલેલી હોય છે, તેઓમાં સ્વમાનની સમ્પૂર્ણ લાગણી હોય છે, પોતા માટેના સર્વનામોના ઉપયોગમાં આવા પુરૂષો ખાસ ભાર દઈ જોડે છે. તેઓ હમેશાં માથું ઉંચું રાખી ફરે છે. અને બરાબર ટદ્દાર ચાલે છે. મહાન કાર્ય કરવાની તેઓમાં પ્રબળ ઇચ્છા હોય છે. પોતાની શક્તિ, સામર્થ્ય અને સાધનો ઉપર તેઓને પૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હોય છે. ખીન્નઓ ઉપર ભડસો ન રાખતાં આત્મવશ થઈ વર્તે છે, કોઈની સલાહની રાહ જોતા નથી. પણ અન્તરાત્માની ઇચ્છાનુસાર નિર્ભય અને નિઃશંક થઈ વર્તે છે. પૂર્ણ મનોબળવાળા હોય છે. કદી પણ નિરાશ કે નિર્બળ થઈ આત્માને શીથિલ પાડી દેતા નથી, નેઓના વિચારો હમેશાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં હોય છે. જોલવા ચાલવામાં પણ માન, ગંભીરતા, અને અહંભાવને બરાબર સંભાળી રાખે છે.

સ્વમાન સાથે આશાની પ્રબળતાને લીધે મોટા સ્કેલપર અને ગંભીરતાથી કાર્યોનો આરંભ કરે છે, નહિ તો હાથમાં પણ લેતા નથી.

અભિલાષા કે તૃષ્ણાની અધિકતાથી બધા કરતાં પોતાને અધિક માને છે, મિલનસારપણું ઓછું હોય તો, સ્વભાવની કઠોરતાને દુર કરી શકતા નથી. અને તેને પરિણામે બધા સાથે લડવા ઝગડવાના પ્રસંગો ઉદ્ભવે છે. વાત્સલ્ય સ્નેહની ન્યૂનતાને લીધે અને સ્વમાનની અધિકતાને પરિણામે બાળકો પ્રત્યે બહુ માયાળુ નથી હોતા, પણ બાળકોની તાબેદારી વધારે પ્રસદ્ધ કરે છે. વાત્સલ્ય સ્નેહની અધિકતાથી બાળકોના અસ્તિત્વથી વિશેષ અભિમાન ધારણ કરે છે મૈત્રીભાવની અધિકતાથી મિત્રોના મંડળમાં જાય છે અને ત્યાં પણ અશ્વપદને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે. નૈતિક શક્તિઓના પ્રાબલ્યથી સ્વમાન, ઉત્સાહ, ભાષા અને ઇચ્છાઓને એવી પ્રબળ નૈતિક ઉશ્કેરણી અને શક્તિ આપે છે કે જેથી તેવા પુરૂષો સર્વત્ર માન અને પ્રશંસાને પામે છે. અને તેની માથે જો બુદ્ધિશક્તિઓનું પણ પ્રાબલ્ય હોય તો સાંસારિક સર્વ મંબધોમાં જનસમાજમાં અને જાહેર જીવનમાં વિજયવંત નીવડે છે. લોકોના અગ્રગન્તા થઈ ન્યાય અને નીતિથી નેતાનાં પદને ધારણ કરી શોભાવે છે સ્વાયત્તવૃત્તિની અધિકતાને પરિણામે મગરૂર, ગવિત, ઉચ્ચતસ્વભાવના, અસહનશીલ અને ધન, સત્તા અને રાજ્યના લોભથી કે મદથી અધ બની જાય છે.

પૂર્ણ—જેઓમાં પૂર્ણ રીતે આ વૃત્તિ ખીલેલી હોય છે, તેઓમાં પૂર્ણ અથે સ્વમાન અને અહંભાવની લાગણી હોય છે, પણ તેઓ મગરૂર કે ગર્વિત થતા નથી. દ્રઢતા બળ અને આશાની અધિકતાથી તેવા પુરૂષો દુઃખ, ભય કે મંકટને પ્રસંગે

પોતાના આત્મબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી વર્તે છે, છતાં અન્ય પુરુષોની કહાપણ્યુક્ત સલાહનો સ્વિકાર કરવા તત્પર હોય છે. જોકે તેવી શિખામણુ જાતે લેવા જતા નથી, પણ પોતાનું વર્તન યોગ્યરીતે ચલાવી જાતે માનને પાત્ર થાય છે.

સામાન્ય—જેઓમાં આ વૃત્તિ સામાન્ય રીતે ખીલેલી હોય છે તેઓ મિથ્યા-ભિમાની હોતા નથી, પોતાના વિચારોને અયોગ્ય વજન ભાર કે મહત્વ આપતા નથી, પોતાની શક્તિનું યથાર્થ માપ જાણી તે પ્રમાણે વર્તે છે, અને પ્રકટ કરે છે. પણ જેઓમાં અતિ સામાન્ય રૂપમાં આ વૃત્તિ હોય છે તેઓ તો પોતાની આત્મ શક્તિઓની યથાર્થ કિંમત કરી શકતા નથી. હુમેશાં ખીજાઓ કરતાં પોતાને તુચ્છ, અયોગ્ય અને નાલાયક તથા પોતાને નમ્ર સેવક ગણે છે. આવાં પુરુષોમાં સ્વમાનની લાગણી ઓછી હોય છે, જેથી કેટલીકવાર નજીવી અને નિર્વર્થક વાતો કરી ખેસે છે, અને પોતે પોતાને હલકા પાડે છે. પણ જે નૈતિક અને બુદ્ધિશક્તિઓ સમ્પૂર્ણ અંશે ખીલેલી હોય તો જોખમદારી ભરેલી પદવી કે અમલદારી બરાબર સંભાળી, જાળવી રાખે છે, અને સારી રીતે કામ કરી શકે છે. પણ શરૂઆતમાં પોતાની આત્મશક્તિ-ઓપર તેઓનો વિશ્વાસ હોતો નથી.

लङ्गुल चालनमधश्चरणावपातं भूमौ निपत्य वदनोदर दर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुंगवस्तु घोरं विलोकयति चादुशतेश्च मुदक्ते ॥

ન્યૂન—જેઓમાં સ્વમાનની વૃત્તિની ખામી હોય છે, તેઓ હુમેશાં પોતાને હલકા માને છે. વાતચિત અને વર્તનમાં ખીજાઓનું દાસત્વ સ્વિકારે છે. ખુશામત કરે છે કોઈના ઉપર હુકમ બજાવી શકતા નથી. મહાન કાર્યો માથે લેતાં પોતાને અયોગ્ય ધારી કરે છે. આત્માને અનધિકારી સમજે છે, તેથી ખીજાઓ પણ તેની તેટલીજ કિંમત કરે છે. વારંવાર ક્ષમાયાચના કરે છે. આવી શ્વાનવૃત્તિવાળા પુરુષો માખણ-દાસોની મંડળીમાં ભળવાનું પસંદ કરે છે. આવા પુરુષો કે સ્ત્રીઓએ પોતાની સ્વમાનની લાગણી ખાસ ધ્યાનપૂર્વક ખીલવવી જોઈએ.

ખીલવણી—આ ઉમદા વૃત્તિની યથાર્થ ખીલવણી કરવાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને જરૂર છે. સ્વમાન એ એક અમુલ્ય ગુણ છે, અને તેની ખીલવણી એ એક અગત્યની ફરજ છે. આટલામાટે આ વૃત્તિની ખીલવણી કરવા ઇચ્છતા વ્યક્તિઓએ નીચેની બાબતો હુમેશાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

૧. તમારા પોતાના ગુણોની યોગ્ય કદર કરતાં શીખો, અને અનુભવે આગળ વધો.
૨. “ હું એ કામ કરી શકીશ ” એમ હુમેશાં નિશ્ચય કરો.
૩. હુમેશાં સ્વમાન અને અહંવૃત્તિના સદ્ભાવને સંભાળતા રહો.
૪. ખીજાઓની શીખામણુ અને સુચનાઓ સાંભળો અને ધ્યાનમાં રાખો પણ જાતે નિશ્ચય કરી વિચારપૂર્વક વર્તો.
૫. જાતે આત્માને કદી પણ અવનત દશામાં મુકો નહિ.

૬. આચાર વિચાર અને વર્તનમાં હમેશાં પ્રમાણિકપણું, પવિત્રતા અને સત્યપ્રિયતાને સ્થાન આપો. સ્વમાન વધારવાનો અને પુષ્ટ બનાવવાનો એ રસાયન વિધી છે. મહાસુદ્ય મંત્ર છે.
૭. ઇશ્વર પ્રત્યે નિરાભિમાન અને અહંભાવનો ત્યાગ કે અભાવ અથવા દાસત્વ એ એક મહાન ગુણ છે.
૮. પણ મનુષ્ય પ્રત્યે કારણ વિના તેવી વૃત્તિનો વારંવાર સ્વિકાર કરવાથી સ્વમાનની લાગણી ઓછીજ થતી જાય છે, માટે તેવો ભાવ સર્વત્ર ધારણ કરવાની જરૂર નથી, કારણ તે તુકશાન કરતા અને હલકો પાડનાર છે. જોકે વિનીત થવાની જરૂર છે, પણ દાસત્વ એ તો દુર્ગુણ છે.
૯. રોમન લોકો કહેતા કે “I am a Roman” હું રોમન છું. તેમજ હાલ ઇંગ્લેન્ડે પણ કહે છે કે “I am an European” હું એક યુરોપીયન કે ઇંગ્લીશમેન છું. આમ કહી તેઓ અભિમાન ધરાવે છે. તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની ભૂમિ કે દેશનું અભિમાન ધારણ કરવા સાથે “I am a human being” “હું મનનશીલ મનુષ્ય છું” એવું આભમાન ધારણ કરી મનનશીલ થઈ હમેશાં વર્તવું જોઈએ.
૧૦. પોતાના હોદ્દા કે પદ્વીનું અભિમાન ધારણ ન કરતાં ન્યાય અને ધર્મવૃત્તિથી સર્વની સાથે પ્રીતિપૂર્વક યથાયોગ્ય રીતે વર્તવું એ ખાસ જરૂરનું છે.
૧૧. આત્માને કદી પણ અવનત દશામાં રાખો નહિ, તેમજ અન્યના આત્માઓને કદી પણ નિર્બળ અને અધમ બનાવો નહિ. પ્રત્યેક પ્રકારનાં હલકાં કાર્યો, અધમ પ્રવૃત્તિઓ અને અધમતા પ્રવર્તક ધધારાજગારોથી દુર રહો.
૧૨. આત્મવશવર્તિ, સ્વમાનની રક્ષા અને અન્યમાં પણ સ્વમાનની સરક્ષા વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા તત્પર રહો.
૧૩. જેસવા તેમજ ચાલવામાં શરીર અને મસ્તિષ્ક સીધું રાખતાં શીખો. કારણ એમ કરવાથી આ શક્તિને ખીલવવામાં મદદ મળે છે.
- ખાળકોમાં આ શક્તિ ખીલવવા માટે તેઓને તેઓની શક્તિપર વિશ્વાસ જેસાટો, ખડુ દાબમાં રાખી તેઓને ગરીબ રાંકડા, બકરી જેવા નહિ બનાવતાં તેઓની યોગ્ય પ્રશસા કરી ઉત્સાહ આપો. તેઓને એમ જણાવો કે તમે હજી ખાળક છો, પણ મોટા થયે તમારે સ્ત્રી કે પુરુષ તરીકે ભિન્નભિન્ન પ્રકારની ઉત્તમ ફરજો બજાવવાની છે. તેને માટે અત્યારથી તૈયાર થવાનું છે અને ઉમદા કાર્યો કરી કીર્તિ અને નામના મેળવવાની છે. કદાચ તેઓથી કોઈ હલકું કાર્ય થઈ જાય, તો શાન્તિથી તેનું પરિણામ સમજાવી ફરીથી તેનું કાર્ય ન થાય તેને માટે યોગ્ય અને સકારણ સમજૂતી આપી સચેત બનાવો. ખાસકરી તેઓમાં સ્વમાનની લાગણીને કળવો. દાબ, સખ્તાઈ, કંઠાર ભાવણ કે તાબેદારી કરાવી, કે ગુસ્સે થઈ, ડોળા કાઢી, તેઓના આત્માને નિમેળ ખીંટી કે ભરતિ નહીં બનાવો. તેમજ ગુલામ કે નોકરો માફક

તેઓ પ્રત્યે નહિ વર્તે. પણ ઉત્તમ શહેરીઓ કે સદ્ગુણી સુંદરીઓ હોય તેમ પ્રત્યેક બાળક તથા બાળીકા પ્રત્યે વર્તે; દુકંમાં તેઓના જીવનને ઉત્કૃષ્ટ ઉત્સાહ-પૂર્ણ અને ગાંભીર્યયુક્ત તથા સ્વમાનની લાગણીથી પ્રપૂર્ણ બનાવે; ઉન્નત બનાવે. કદી પણ અવનત થવા દો નહિ. માબાપો, ગુરુઓ, અને શિક્ષકો કે વડીલો તરીકેની આ ફરજો બજાવવામાં જે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય ચુકે છે તેટલેજ અંશે તે પાપી છે, અને તેનું પરિણામ તેને તથા તેની ભાવી પ્રજાનેજ લોગવવું પડશે એ ખચીત ધ્યાનમાં રાખવું.

આત્મવશ્યતા અથવા મનોબળ કે સ્વરાજ્ય—એ આ વૃત્તિનું એક ખાસ પ્રકારનું વલણ છે, તેના ઉપર તો ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મનુષ્ય એ આ વિશ્વની અંદર ગમે તે પ્રકારનું કર્મ કરવામાં સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્ર પ્રાણી છે. ત્રાચુ અથવા જોડું, સાડું અથવા નરમું, દુષ્ટ અથવા શ્રેષ્ઠ કર્મનું યથાર્થ મહત્વ સમજ્યા પછી પણ કંઈ રીતે વર્તવું એ તેના મનની સ્વતંત્ર ઇચ્છાની વાત છે. મનની શુભ અથવા અશુભ પ્રવૃત્તિરૂપી બંને લગામોને હાથમાં રાખરી એ અમુક અંશે આ શક્તિનું કાર્ય છે. તેમાં સાવચેતી, ગોપનશક્તિ, દબતા, આશા અને અન્ય નૈતિક તેમજ બુદ્ધિશક્તિઓ પણ યથાસમય આવશ્યકતા પ્રમાણે સહાયભૂત થાય છે ખરી. પણ આખરે નિશ્ચય કરી અમુકજ પ્રકારનું વર્તન કરવું, એ વાત વિશ્વના મહાન નિયામક પરમાત્માએ આપણી મુનસફી ઉપર મુકેલ છે કારણ કે તેના સદ્ઉપયોગ અને દુરૂપયોગની શિક્ષા કે ફજ ફેદરતના નિયમાનુસાર આપણેજ લોગવવાનું છે. આપણે જડ પદાર્થોની કે યંત્રોની માફક નિર્જીવ કે નિશ્ચેતન પદાર્થ નથી કે જેથી આસપાસના સંભોગો અને આકર્ષણોના પરિણામે જે હાલતમાં પડ્યા ત્યાંજ પડ્યા રહીએ, કે અમુક કાર્યોજ કરી શકીએ. પણ સત્યાસત્યને નિર્ણય કરી ઇચ્છીત માર્ગે પ્રવર્તવું એ આપણી સ્વતંત્રતાને આધિન છે. ઇચ્છા પૂર્વક આપણે કોઈ પાપ કર્મને એકદમ દુર કરી સદાચારને માર્ગ ગ્રહણ કરવા શક્તિવાન થઈ શકીએ છીએ. કોઈ પણ જુસ્સો લાગણી કે વૃત્તિ પોતાના બિચ સ્વરૂપથી આપણને દબાવી આધીન કરવા તત્પર થતી જણાતી હોય, તો તે વખતે પણ આપણી અંદર રહેલી શુભ શક્તિઓ એકદમ પોતાનું કાર્ય બજાવવા તત્પર થઈ અમુક શક્તિઓને બગૃત કરી કુવૃત્તિઓને દબાવવામાં અનેક વખત સહાયભૂત થાય છે, અને આખરે વિજયવંત નિવડે છે. જગતના દેવાસુર સંગ્રામની માફક આપણા મસ્તિષ્કની વૃત્તિઓમાં પણ એ પ્રમાણે તુચ્છયુષ્ઠ અને સંગ્રામ થવાના પ્રસંગો મનુષ્ય પ્રાણીને અનેકવાર આવે છે. પણ તે બધાને કાણુમાં રાખી આત્મવશ કરી, ઇન્દ્રિય નિગ્રહમાં રાખી અને ચોક્કસ નિર્ણયપર લાવી ઇચ્છાનુકુળ ચલાવવાનું જે મહાન કાર્ય છે તે આપણા મનને આત્માનેજ-આપણને પોતાનેજ આધીન છે. આપણે જાતેજ સારી શક્તિઓને ખીલવી કુવૃત્તિ કે કુવાસનાઓને દબાવી શકીએ છીએ અને આપણા વર્તનને સુધારી યોગ્ય રસ્તે ચલાવી શકીએ છીએ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ એક મનુષ્યની અંદરનો મહાન ગુણ છે અને તે ગુણની પ્રવૃત્તિમાં આ શક્તિ અન્ય શક્તિઓની સહાયથી અનુપમ મદદ આપી શકે છે.

ખાટ્યાવસ્થાથી લઈને જીંદગીના અન્ત સુધીમાં આપણે અનેક પ્રકારના હોલ અને લાલચોના સળેગોમાં આવીએ છીએ, એ શું આપણે નથી જાણતા ? કેટલીકવાર આપણે બાહ્ય આડંબર અને લલચાવનારા દૃષ્યોથી લલચાઈ કે અબાઈ જઈ અનુચિત કાર્યોનો આરંભ કરી બેસીએ છીએ. આવા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જીવનના યથાર્થ રક્ષણ માટે આપણને ઈન્દ્રિયનિગ્રહરૂપી કે આત્મવસ્થતારૂપી શસ્ત્રની અવશ્ય જરૂર પડે છે. આપણી શારીરિક, માનસિક અને વાચિક પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ વખતે આ શસ્ત્રની અનુપમ સહાય લેવાની જરૂર પડે છે. અને લોભ તથા લાલચો સામે થવામાં તેનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. આવા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં બુદ્ધિશક્તિઓના હાથમાં સમ્પૂર્ણ સૂક્ષ્મ સોપીને મનુષ્યે વર્તવાની બહુ અગત્ય છે.

નિગ્રહની આવશ્યકતા—આસ કરી જે લોકો મદાધ, ગર્વીત, મગરૂર, માથા કુટીયા, મદમસ્ત, ધર્માધ, અભિમાનના પુતળા અને સ્વેચ્છાચારી હોય છે, તેવાઓએ આ વૃત્તિના કાર્યને દાખમાં રાખવાની બહુજ આવશ્યકતા છે. આત્મપ્રશંસા અને આત્માશ્લાઘાના ભૂખ્યા અહુવૃત્તિવાળા મનુષ્યોએ પણ પોતાની આ વૃત્તિને દાખમાં રાખવાની બહુજ અગત્ય છે. કારણ તેને વશ થનારા મનુષ્યો પોતાનું માન, આબરૂ અને ધન વિગેરે ગુમાવી લોકોમાં હાંસીપાત્ર થાય છે, છતાં પણ તેઓ પોતાની તેવી દશાનો અનુભવ કરી શકતા નથી. આવી વૃત્તિના લોકો ખરેખર ધિક્કાર અને તિરસ્કારને પાત્ર છે. માટે તેવા પુરૂષોએ પોતાના ધનનો તનનો કે બુદ્ધિનો માન મરતબો કે હોદ્દાનો ખોટો ગર્વ કદી રાખવો નહિ જોઈએ, અને કદાચ તેવા ભાવો કોઈ વખતે પ્રગટ થતા હોય તો તેને દાખવા માટે એકદમ દુશ્મનની માફક તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. પોતાની ભતને પોતે ભતેજ હલકા પાડવા જેવું અનુચિત કાર્ય કરવા કોઈ પણ શાણો માણસ પ્રયત્ન કરતો નથી.

ખરી મોટાઈ—ખરી રમ્યતા, ખરૂં માનં અને ખરી દૃઢતા તો ત્યારેજ ગણાય કે જ્યારે મનુષ્યની અંદર યોગ્ય નમ્રતા, વિવેક, વિનય અને મહુતા આદિ ભાવો પ્રગટ થાય.

અષમા ઘનમિચ્છન્તિ
માન ઘન ચ મધ્યમાઃ ।
ઉત્તમા માનમિચ્છન્તિ
માનો હિ મહતાં ઘનમ્ ॥

નં. ૧૭. દૃઢતા અથવા સ્થૈર્ય કે ધૈર્યવૃત્તિ.

Firmness Perseverance and will Power

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શીઘ્ર અને ઉપયોગ આદિ.

સ્થૈર્ય દૃઢતા કે ધૈર્યવૃત્તિની અદર, કામચાછળ લાગ્યા રહેવાની શક્તિ, દ્રઢતા, ટકી રહેવાની શક્તિ, મુનિશ્ચિતતા, મક્કમપણુ, ટકાઉપણુ, હેતુનિશ્ચિતતા, અડગવૃત્તિ કે ખંત આદિ ભાવોનો સમાવેશ થાય છે આ વૃત્તિના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગથી હઠ, દુરાચર્ય કે અત્યાચર્યને જન્મ મળે છે

વિભાગ—ખત, સ્થૈર્ય અને મનોબળ એમ આ વૃત્તિના ૩ણુ વિભાગ છે

સ્થાન—આ વૃત્તિના અવયવનું સ્થાન, મસ્તિષ્ઠના છેક ઉપરના ભાગના મથાળાના મધ્યપ્રદેશમા ને શિખાના અગ્ર ભાગમા આવેલ છે જાન પાસેથી માથાનો આ ભાગ જેમ ઉઘે તેમ ધૈર્યવૃત્તિની વિશેષતા સમજી ખાસ કરી પુરૂષોની અદર આ શક્તિ ખાસ અધિક પ્રમાણમા હોય છે સ્ત્રીઓમા પુરૂષો કરતા ઓછા પ્રમાણમા હોય છે

૩૧૦ ગોલ કહે છે કે —They give to the crown of the head a spherical protuberance which is prominent in firm persons, but level or depressed in the feeble and irresolute”

Gall

૩૧૦ કોમ્બ કહે છે કે —“ When this organ predominates it gives a peculiar hardness to the manner, a stiffness and uprightness to the gait, with a forcible and emphatic tone to the voice”

Combe

મુખપર આ અવયવનુ ધ્રુવબિન્દુ ઉપવા ઓષ્ટમા આવેલ છે, જેને પરિણામે તે આ શક્તિના પ્રમાણમા લાભો ટુકો વધેલો જણાય છે જેઓમા દ્રઢતા વિશેષ અશે હોય છે તેઓ પોતાનો ઉપવો હોઠ ઉપવા દાંતોથી વારવાર દબાવે છે ઉપરનો ટુકો હોઠ દ્રઢતાની ખામી દર્શાવે છે

સ્થૈર્ય કે દ્રઢતા—એ કુદરતનો એક મહાન ગુણ છે અડગપાતુ એતો કુદરતનો મહાન મુદ્રા લેખ છે, જે તેના પ્રત્યેક કાર્ય અને નિયમમા સ્વયં પ્રતિબિંબિત જોવામા આવે છે સૂર્ય પ્રતિદિન અવિચ્છાતપણે પોતાના માર્ગમા અન્યગૃહોની માફક અવ્યાહતપણે ગતિ કરી રહ્યો છે મનુષ્યો પણ તેજ પ્રમાણે નિયમાનુસાર પોતપોતાની ગતિ કર્યેજ લાયક છે નદી પવન અને સમુદ્રો અડગ ધૈર્યથી પોતપોતાના નિયત માર્ગે પ્રવર્તિ રહ્યા છે વૃક્ષ, વનસ્પતી, ઝાડપાન આદિ પદાર્થો પોતાનુ નિયત કાર્ય સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રજીભૂત થાય ત્યાં સુધી એજ સ્થાનપર સ્થિરપણે ટકી રહે છે.

સ્થૈર્ય દ્રઢતા મુનિશ્ચિતતા એતો કુદરતનો એક મહાન અને અચળ નિયમ છે મનુષ્યની અદર પણ તેવી વૃત્તિનો અનુભવ કરનાર એકાદ અવયવ હોવું જોઈએ અને તે આ સ્થૈર્ય કે ધૈર્યનું માનસ અવયવ છે

આપણા પ્રત્યેક કાર્યની અદર કોઈને કોઈ મુશીબતો ઉભી હોયજ છે તેમાથી કેટલીકને દુર કરવાની કેટલીકને કદી જવાની કે સદન્તર નાશ કરવાની આપણને જરૂર પડે છે અને કેટલીકવાર જીવન નિર્વાહના અમુક સાધનો પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક મુશીબતોને આપણે સ્થૈર્ય તથા ધૈર્યથી સહન કરવાની પણ જરૂર પડે છે એક વિચાર અથવા સકલ્પ એક ક્ષણમા ઉભો થયો અને અન્ય ક્ષણે નાશ પામ્યો તે કઈ કામનો નથી મનુષ્યના પ્રત્યેક મહાન કાર્યની અદર મહાન ધૈર્ય અને સ્થૈર્ય કે અડગ અને મુનિશ્ચિતવૃત્તિની સર્વત્ર જરૂર છે

“પ્રારબ્ધ્ય ચોત્તમજ્જના ન પરિત્યજન્તિ” એ મહાન પુરૂષોનો હમેશા મુદ્રા લેખ હોય છે તેનું કારણ આ ધર્મવૃત્તિનો સંભાવજ છે. “ધૈર્ય ઘનાદિ સાધવ સાધુઓ ધૈર્યરૂપી ધનવાળા હોય છે” એમ જે કહેવાય છે અને “ધર્મનું પહેલું લક્ષણ પણ ધૈર્ય છે,” એમ જે મનાય છે, તેમા મહાન ગુઢ આશય કે મતલબ સમાયેલ છે.

હજારો મુશીબતો અને આફતોની સામે હિમ્મત કરી ટકી રહેવાની વૃત્તિ સિવાય દુનીયાનો કોઈ પણ પુરૂષ મહત્વનું કાર્ય કદાપી પણ કરી શકવા પામ્યો નથી પ્રસિધ્ધ અને નાગીયા ગુન્હેગારો પણ ધૈર્યથીજ ચોતાના કાર્યો કરવા પામ્યા છે મહાન પદ મોટાઈ અને ઉચ્ચ પદવીને પામવામા ધૈર્ય એ ગુણ એક અદ્ભુત પ્રકારની સહાયતા અર્પે છે ધૈર્ય વિનાનું ઉત્તમ પ્રકારનું બુધ્ધિકૌશલ્ય પણ બહુ ઉપયોગી નીવડતું નથી પણ ધૈર્યયુક્ત સ્વલ્પ બુધ્ધિશક્તિથી પણ ઘણી વખત સારૂ પરિણામ લાવી શકાય છે

સરક્ષકવૃત્તિઓ અને નૈતિકશક્તિઓના મધ્યમા આવેલું આ શક્તિનું સ્થાન તેની ઉપયોગીતાને યથાથ રૂપમા દર્શાવે છે. દુકમા પ્રત્યેક શક્તિના ઉપયોગ વખતે આ શક્તિના સચુકત કાર્યની ખાસ જરૂર છે કારણ તે દ્વારા મનુષ્યની પ્રત્યેક ક્રિયાને સ્થિરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે મનુષ્યની અદરની પશુવૃત્તિઓને નિરતર દાબમા રાખી નૈતિકવૃત્તિઓના કાયમી નિરતર પ્રગતિમા રાખવું, એ આ સ્થૈર્ય વૃત્તિનું કામ છે. નૈતિકવૃત્તિઓના સમુદ્ધ પાછળજ આ શક્તિનું અવયવ હોવાનું એ પણ એક કારણ છે

વળી આત્મનિષ્ઠાના અવયવની મધ્યમાજ આવેલ તેની પરિસ્થિતિ એજ દર્શાવે છે કે હમેશા આત્મવશ વર્તિ નત્યબહુ કરવાની અને ટકાવી રાખવાની હમેશા જરૂર છે. અડગપણે, શાન્તિથી, ધૈર્યથી, મુનિશ્ચિતતાથી, મહાન ટાયો અને ઉદ્દેશોની પાછળ લાગ્યા રહેવું, એ આ અવયવનું મુખ્ય કાર્ય છે સત્યના અડગ અને મુનિશ્ચિત રસ્તાપરથી આનંદ મુખ કે વૈભવની લાલસા આ શક્તિને પરિણામે મનુષ્યને કદી અસ્થિર કરી શકતી નથી કે મુશીબતો અડચણો કે અવરોધો તેના રસ્તાને અટકાવી શકતા નથી

અનારોગ્ય કે થાક અને શ્રમ વિગેરે પણ મનુષ્યને તેના મક્કમપણાથી ચ્યુત કરી શકતા નથી, એ પણ આ અડગવૃત્તિનું પરિણામ છે.

પ્રપૂર્ણ-જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ પોતાના વિચારમાં અને વર્તનમાં મક્કમ અને દૃઢપ્રતિજ્ઞાવાળા હોય છે. આરભેલા કાર્યને પૂર્ણ કર્યા પછીજ છોડે છે, “પ્રાલ્ભ્યવાન્ત મન” એ તો તેઓનો સુદ્રાવેળ હોય છે, હમેશાં અમુક કાર્ય કરીશ એમ કહે તો તે પ્રમાણે કરીજ બતાવે છે, અને એટલા માટે આવા પુરુષો હમેશાં વિશ્વસનીય થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ પોતાની ધૈર્ય વૃત્તિના પ્રાબલ્યને લીધે અનેકવાર તેઓની ગણના હઠી દુરાચલી અને અત્યાચલીમાં પણ થાય છે.

- ૧ શારીરબળ અને સ્વમાનની તીવ્ર લાગણીને પરિણામે તેમો હંમેશા પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ અને અચલ રહે છે, તેમજ કોઈના સમજવવાથી કે દોરવાથી દોરાઈ જતા નથી.
- ૨ ચાપલ્ય, અને બુદ્ધિશક્તિઓના પ્રાબલ્યથી, જેમાં મહાન નિશ્ચય અને કાર્ય શક્તિ તથા તત્પરાયણતાની જરૂર પડે એવા મહાન કાર્યો કરવા તરફ દોરાય છે.
- ૩ નર્કશક્તિના પ્રાબલ્યને લીધે માત્ર તર્કની પ્રાબલ્યતાથીજ લેઓને સમજાવી શકાય છે, અન્યથા નહિ,
- ૪ સ્વમાન અને યુયુત્સાવવૃત્તિને લીધે કોઈના પણ દાબથી દબાતા નથી, પણ દાબવા કે કચરવાનો જેમ અધિક પ્રયત્ન થાય છે, તેમ તેમ વિશેષ દૃઢ, અટલ અને અચ્યુત થતા બાય છે.

પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસનાં સત્યવાદિ રાજા હરીશ્ચંદ્ર, રામચંદ્ર, રાણાપ્રતાપ અને સીતા તથા સાવિત્રી આદિ દેવીઓ, આ બાબતના સર્વોત્તમ દૃષ્ટાન્તો ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ વર્તમાનકાળમાં પણ એવા અચળ અને અડગ ધૈર્ય વૃત્તિવાળા પુરુષોમાં આફ્રીકામાં સ્વમાન અને ટેકને બળવી રાખવામાં પોતાના સર્વ સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરનાર તથા સર્વસ્વનો ભોગ આપીને પણ આખી હિન્દીપ્રજાનું માન બળવી રાખનાર સુપ્રસિદ્ધ સાધુ મહાત્મા અને વીરનર મહાશય મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનું જીવન બચત અને ઉત્કર્ષક દૃષ્ટાન્ત સમ્પૂર્ણ જગત સન્મુખ પ્રત્યક્ષ મોબુદ છે. ઇંગ્લંડ જેવા મહાન કુશળ અને પ્રબળ રાજનીતિના દેશના મહાન પુરુષોને તેમજ આફ્રિકા જેવા સ્વતંત્ર પણ જંગવી વિચારના રાજ્ય મઢથી ભરત થયેલ હસ્તિઓના માન અને મદને પણ ઠેકાણે લાવી નાકમા દમ લાવનાર અને નીચું બેવડાવનાર તથા આખરે પોતાની નિશા (passive resistance) લડાઈમાં વિજયવંત થનાર આ બુદ્ધિના ઇતિહાસમાં આ દૃષ્ટાન્ત ખરેખર અનુપમ અને તદ્દન અદ્વિતીય છે.

- ૫ આવા લોકોની અંદર દયા અને મૈત્રીનો પ્રબળસાવ હોય તો સુગમતાથી સમજાવી શકાય છે. ખાસ કરી મિત્ર વર્ગથી તેઓ જલદી સમજાવી શકાય છે,

૬ આત્મનિષ્ઠા અને મનોબળની અધિકતાને કીધે પોતાના વિચાર અને વર્તનમાં બહુજ મક્કમ અને સુસ્ત રહે છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ લાંબો વખત અડગપણે ટકી શકતા નથી. ધૈર્યથી રૂઝ હોતા નથી. મહાન કાર્યોને લાંબો વખત ટકાવી પાર પાડી શકતા નથી. સ્થિરતા અને કામ પાછળ મંડ્યા રહેવાની વૃત્તિ બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. આવા પુરુષો મનના મોળા અને ઢીલા, ઢચુપચુ સ્વભાવના હોય છે જરૂરી સમજીતી પર આવી જાય છે, અને જનપ્રવાહ જે રસ્તે વહેતો હોય તે રસ્તે દોડે છે.

ન્યૂન—જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, પણ કાર્ય શક્તિ સારી હોય છે, તેઓ અતિ ઊંચ લાગણીઓને આધિન થઈ જે તરફ પ્રવાહ લાગે તે તરફ એકદમ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેને પાસ કરે તે તરફ ચારતર પ્રવૃત્ત થાય છે. જાણ પ્રાપ્ત કરી માર્ગ અંચલ વૃત્તિ હોય છે, જરા પણ કારણ મળ્યા વિચારો મક્કમ થાય છે. સંજોગોના દાસ બની રહે છે, અને જેમાં અડગવેચ કે સ્થિરતાની જરૂર પડે તેમાં કોઈ કાર્યો કરી શકતા નથી.

ખીસાણી—આ શક્તિની ખીસાણી માટે મનને હમેશાં મજબુત બનાવો. હઠાપણ પૂર્વક પ્રથમ દૃઢ નિશ્ચય કરો, અને તે પ્રમાણે વર્તનમાં અડગ રહો. હમેશાં સત્ય પંથ પર છો એમ પ્રથમ ખાતરી કરી લ્યો, અને પછી તે પર ધૈર્યથી ટકી રહો. સુશીલતાની સામે ઊભા રહો, ગસરાઈને મુશ્કેલીઓથી દુર નહિ લાગો. સત્ય બાબતમાં કોઈ સમજાવટ કર્યા કે ઢીલા પાડવા પ્રયત્ન કરે તો તેની ખીલકુલ દરકાર નહિ કરો. સિધ્ધાન્તોને વળગી ચાલો. પ્રત્યેક કાર્યને આરંભ બહુજ વિચાર અને હઠાપણ પૂર્વક કરો, અને આરંભ કરેલ કાર્યને પૂર્ણ કર્યા વગર છોડો નહિ. લોભ, લાલચ કે ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓને આધિન ન થતાં ધારેલી સત્ય અને વ્યાજબી મુશ્કેલ પારપાડવામાં પૂર્ણ લક્ષ રાખો અને ધૈર્યથી મંડ્યા રહો. ધૈર્યથી પોતાના હેતુઓ પર લાવવા અંતર્યુક્ત જેઓ મંડ્યા રહે છે તેઓજ આખરે વિજયવંત નિવડે છે, એ વારંવાર ધ્યાનમાં રાખો. સત્યના પક્ષથી એક ઇચ્છા પણ ખસાય નહીં એવી પ્રતિજ્ઞાને વારંવાર દૃઢ કરો. સ્થિર નૈતિક નિશ્ચય એ એક ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્તમ પ્રકારનો ગુણ છે. ધૈર્ય કે સ્થિરતા અને આત્મનિષ્ઠાના અવયવો તદ્દન આસપાસજ આવેલા છે, એ ખતાવે છે કે એ બંને અવયવો એક ખીજાને સહાયભૂત થઈ મનુષ્યના વર્તનને કે ચારિત્ર્યને સમ્પૂર્ણ મદદ આપવા સરળયેજ્ઞો છે. તે બંનેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરો આશાનાં અવયવો પણ ઉપરોક્ત બંને અવયવોના અગ્ર ભાગમાંજ આવેલાં છે, તે પણ મનુષ્યના નિશ્ચયોને સ્થિર કરવામાં મદદ કરે છે, તો તેને પણ કદી શિથિલ કરો નહીં. ‘ નિરાશ કદી થશો નહિ ’ “ Never Despair ”, એ તમારા પ્રત્યેક કાર્યનો સુદ્રાલેખ બનાવો. હમેશાં વિજયનીજ આશા રાખો આથી વિરુદ્ધ વિચારો.

કે કલ્પનાઓ કે સંકલ્પોને તમારા મસ્તિષ્કમાં સ્થાન આપી માનસિક નિર્બળતાને જાતે કદી આમંત્રણ કરો નહિ.

યુવાન પુરુષો અને બાળકોની અંદર આ વૃત્તિ કેળવવામાં ખાસ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે તેઓ જે કાર્ય પૂર્ણ ન કરી શકે તેવું હોય તેવું કાર્ય એકદમ કદી સોંપવું નહિ અને ડહાપણ પૂર્વક આરભેલ કાર્ય અધૂરું અથવા અપૂર્ણ હાલતમાં છોડાવવું નહિ. પણ તેઓને હાથેજ પૂર્ણ કરાવવા પર ધ્યાન આપવું. લીધેલ કામને યથાયોગ્ય રીતે પુરૂ કરવાની તેઓને ટેવ પાડવી. બાળકોને બહુજ આજ્ઞાકિત, તાબેદાર અને “હુ હુનુર” સ્વભાવવાળાં પણ નહિ બનાવી દેવા. કારણ કે એમ કરવાથી તેઓ શુભાત્મી હાલતને પામે છે.

નોંધર આકરોને પણ બહુજ દાખમાં રાખીને કે તેઓના તરફ એકદમ સખ્ત થઈને અથવા વારંવાર કાર્યો પરતા મુકાવી, વચમાં વચમાં ખીજ નાનાં મોટાં કાર્યો બતાવીને તેઓના મનનું સ્થિરત્વ ધૈર્ય કે કામ પાછળ મંડ્યા રહેવાની શક્તિને તથા સ્વમાનની વૃત્તિને, શિથીલ કરવામાં કદી પણ કારણભૂત ન થવાય, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

વળી મીલ માલીકો, પ્રેસ મેનેજરો, કડીયાઓ અને ઇન્જનેરો તથા મોટા મોટા કારખાનાવાળાઓ અને સામાન્ય રીતે સર્વ ઉપરી અમલદારોએ પોતાના હાથ નીચે કામ કરનાર મનુષ્યોના અન્તરાત્માઓને દબાવી દેવામાં કે નિર્બળ બનાવવામાં કારણભૂત ન થવાય, એ એક ખાસ ફરજ તરીકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મનુષ્યના આત્માની અંતર વૃત્તિઓને પરાણે કે આડકતરી રીતે દાબી દેવી કે નિર્બળ બનાવવી એ એક જાતનું મહાન પાપ છે. ધનવાનો અને અમીર ઉમરાવો તથા તડાતડ હુકમ ફરમાવનાર શેઠાણીઓએ આ બાબત ખાસ સમજવાની જરૂર છે.

નિઘ્રહ—આ વૃત્તિના અતિ ઊંચ સ્વરૂપને દાખમાં રાખવાની પણ અનેકવાર જરૂર પડે છે. એટલા વાસ્તે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખો કે અતિ આઘ્રહ કે હઠને પરિણામે તમે જાતે તમારી મેળે અયોગ્ય રીતે નુકશાન તો નથી કરતા ? હમેશાં શાણા અને ડાહ્યા પુરૂષો અને મિત્રવર્ગમાંના સમન્ત માણસો કહે તે પર યથાર્થ ધ્યાન આપો અને દૃઢતાની સાથે બુધ્ધિ, આત્મનિષ્ઠા, તથા સમજશક્તિને મદદમાં લઈને કાર્ય કરો, બુધ્ધિના સામ્રાજ્ય અને નેતૃત્વની સર્વત્ર જરૂર છે. માત્ર દૃઢ વૃત્તિના અંધ કાર્યને કે વલણને રાહ્યાપુરૂષે કદી આધીન થઈ જવું ન જોઈએ. જેઓ અતિ આઘ્રહી અને હઠી હોય છે, તેઓ પોતાનો વાંક, ભુલ કે નુકશાન તરફ જોતાજ નથી આવી દશામાં ઇશ્વરદત્ત આ દિવ્ય શક્તિનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ છે, માટે એવી દશામાં એવી ઊંચ વૃત્તિવાળાઓએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી તપાસી જોવું કે એવો દુરુપયોગ તો નથી થતો.

“ ન્યાયાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ”

What Is Religion?

Belief without evidence is not religion.

- 1 To love justice and mercy, (ન્યાય અને દય.)
- 2 To pity the suffering, (કષ્ણ.)
- 3 To assist the weak, (સહાનુભૂતિ.)
- 4 To forget wrongs and remember benefits, (ક્ષમા.)
- 5 To love the truth and liberty, (આત્મનિષ્ઠા અને આદાર્ય.)
- 9 To cherish wife and children, (દામ્પત્યધર્મ અને વાતસલ્યસ્નેહનું પાલન.)
- 7 To love friends, (મૈત્રીભાવ.)
- 8 To make a happy home, (સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ.)
- 9 To love the beautiful in art and in nature, (સૌન્દર્યપ્રેમ.)
- 10 To cultivate the mind, (સ્વાધ્યાય.)
- 11 To be brave, (શૌર્ય.)
- 12 To be cheerful and make others happy. (આનંદ હાસ્ય.)
- 13 To fill life with the splendour of generous acts, (પરોપકાર)
- 14 To discard errors and destroy prejudice, (અહંતાનો ત્યાગ.)
- 15 To receive new truths with gladness, (સત્યપરાયણતા.)
- 16 To cultivate hope, (આશા.)
- 17 To do the best that can be done, (કર્તવ્યપરાયણતા)
- 18 And then to be resigned, (સંન્યાસ.)

That is Religion.

નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ.

પ્રકરણ ૪ થું.

Men's Moral and Religious. Sentiments.

૧૮. ભક્તિભાવ (Worship and Religion)

૧૯. અધ્યાત્મભરતિ (Spirituality)

૨૦. આશા (Hope)

૨૧. આત્મનિષ્ઠા (Conscience)

૨૨. દયા કરૂણા કે પરોપકાર (Kindness)

ધર્મો વિશ્વસ્ય જગત પ્રતિષ્ઠા સર્વ ધર્મે પ્રતિષ્ઠિત
તસ્માદ્ ધર્મં પરમ વદન્તિ

પ્રકરણ ૪ થું.

મનુષ્યની નૈતિક તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિઓ.

તેઓનો પારસ્પરિક સંબંધ

અને

ધર્મનાં મૂળ સિદ્ધાન્તો.

મનુષ્ય સ્વાભાવથીજ, કુદરતી રીતેજ નૈતિક તેમજ ધાર્મિક છે. મનુષ્યના મસ્તિષ્કની અંદર સામાજિક અથવા ગૃહલાગણીઓ, ધુષ્ણિશક્તિઓ અને સ્વાર્થ-યુક્ત તથા સંરક્ષકશક્તિઓ તેમજ અવલોકન શક્તિઓના સમુદાયની માફક નૈતિક તેમજ ધાર્મિકવૃત્તિઓનો સમુહ, મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રાનુસાર શોધી કાઢવામાં આવેલ છે. આ. ન. ૧ માં તેનું યથાર્થ સ્થાન દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેના આધાર ઉપર આ વિભાગની સમ્પૂર્ણ રચના અને વિવેચન કરવામાં આવેલ છે. મનુષ્યના મસ્તિષ્કના છેક ઉપરના ભાગમાં શિરસ્થાનમાં આ વૃત્તિઓનું સ્થાન આવેલ છે, જે તે શક્તિઓની ઉત્કૃષ્ટતા અને શ્રેષ્ઠતાને દર્શાવવા માટે મસ્તિષ્કશાસ્ત્રની સ્વાભાવિક ભાષાનુસાર પ્રથમ પ્રમાણ છે, અને તે એમ દર્શાવે છે કે અન્ય વિષયોની માફક જ મનુષ્યની ધાર્મિક તેમજ નૈતિક લાગણીઓ જુદીપુર્વક સાળિત કરી શકાય એવા સળળ પુરાવા અને પ્રમાણોને આધારે મનુષ્યના સ્વાભાવની સાથેજ સ્થાપવામાં આવેલ છે. જેઓને આ વિષયમાં કંઈ પણ શકા હોય તેઓને મસ્તિષ્કની અંદરના આ વિભાગમાં જણાવેલ વૃત્તિઓના સ્થાન અને તેઓની ખીલવણીના પ્રમાણમાં મનુષ્ય જીવન પર થતી ન્યુનાધિક અસર પર ખાસ ધ્યાન આપવાની અમારી નમ્ર સુચના છે.

હુનીયાની અંદર ધર્મ કે નીતિ સળધી જે કંઈ સત્ય અને સ્થિર સિદ્ધાન્તો છે, તે મનુષ્યની અંદરની આ નૈતિક અને ધાર્મિક આત્માન્તર્ગત વૃત્તિઓનેજ આભારી છે, કે જે વૃત્તિઓ મસ્તિષ્કની અંદરનાં તે તે વૃત્તિઓના ચોક્કસ અવયવો દ્વારાજ હુમેશાં પ્રગટ થઈ કાર્ય કરી શકે છે.

જીવનમાં કોઈ પણ કાર્યો કે ક્રિયાઓ આપણે શરૂ કરીએ તે પહેલાં “વેદેન્દ્રિયાર્યાં શ્રવણદીર્ઘ” આપણને મિત મિત પ્રકારની ચેત્ત્ર અથવા ક્રિયા અને ઇન્દ્રિયો

તેમજ વિષયોને ઘડઘડ કરવાનાં સાધનરૂપ અર્થો અને તે સર્વને ચારણ કરનાર શરીર રૂપી સાધનો અને આત્મા મન તથા શરીર એ સમગ્ર સમુદાયના સયોગાત્મક શરીર-વારી જીવનની સૌથી પ્રથમ જરૂર છે.

૧. સર્વ નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ મનુષ્યના અન્તરઆત્માની સાથે સ્વાભાવિક વર્તમાન છે.
૨. તેના સુગત્વરૂપનુજ તે એક લક્ષણ અથવા ગુણ કે શક્તિ છે.
૩. અને તેના પ્રત્યેક પ્રાકૃતિક સળધોમાં તે તે શક્તિઓ મસ્તિષ્કની અંદરના ચોડસ અવયવો દ્વારા સંગઠિત થઈ રહેલ છે. તેમજ તે તે અવયવો જીવાત્મા કે જેને આપણે મન કહીએ છીએ તે જીવાત્માની આન્તરીય નૈતિક કે ધાર્મિક શક્તિઓને ઇચ્છાનુસાર પ્રદર્શિત કરવાના સાધનો છે.

આ ત્રણ મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર, મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રના આ ત્રણ પ્રબળ પાયા કે સિધ્ધાન્તો ઉપર નીતે અને ધર્મ સંબંધી સમ્પૂર્ણ ઇમારતની રચના કરવામાં આવેલ છે, એમ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રીઓ હિમ્મતથી સાબિત કરવાને હાલ તૈયાર છે.

લક્ષણ—આ નૈતિક શક્તિઓની સમ્પૂર્ણ ખીલવણીને લીધે મનુષ્યનું મસ્તિષ્ક અને જ્ઞાનના ઉપરના શિરધ્યાનમા ઉત્તન થયેલુ સ્પષ્ટ જણાય છે અને મયાગાનો ભાગ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ લબગોળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જ્યારે આ નૈતિક અવયવોની યથાર્થ ખીલવણીની ખામીને લીધે મસ્તિષ્કનો તે પ્રદેશ ચપટો કપાળ તરફ જતાં નીચે તમનો અને મયાજેથી વિસ્તારમા ટુંકો જણાય છે.

પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની અદર આ વિભાગ ઘણું ભાગે સારા પ્રમાણમાં ઉન્નત થયેલો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. અને તેથી કરી આમાં ધર્મિક શ્રદ્ધા ધર્મ ભાવના કે નીતિ નૈપુણ્ય વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત સર્વ ખીનાઓ એ બહિર દરે છે, કે કુદરતની અદર ધાર્મિક બધારણ કે નૈતિક નિયમોની ચોડસ વ્યવસ્થા છે. વગી મનુષ્યને અન્ય ગૃહ્યવૃત્તિઓ કે શક્તિઓની માફક ધાર્મિક વૃત્તિઓથી કુદરતી રીતેજ સંયુક્ત કરવામાં આવેલ છે, અને એટલા માટે ધર્મ, નીતિ, ઈર્ષ્ય કે દ્રવ્ય એ એક પ્રકારની મીચ (myth) ગપ કે કલ્પના માત્ર નથી, પણ સત્ય અને સમ્પૂર્ણ રીતે સાખીતે આખી સમગ્રવી શકાય તેવા અને સમ્પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થયેલ, સચ અને કુદરતી નિયમોનુંજ નામ છે, જેને કેળવણી બનાવી કે ફેરવી શક્તિ નથી. તે નિયમો કુદરતી રીતેજ સ્વયં સિદ્ધ અને કુદરતના સૃષ્ટક્રમના નિયમોની માફકજ એકરસ અનાદિકાળથીજ આઢ્યા આવે છે.

આખા વિશ્વની પ્રતિષ્ઠા કે સ્થિતિ ધર્મ ઉપરજ છે. લોકોની અંદર પણ પ્રબળ ધાર્મિક પુરુષોનો આશ્રય લે છે, અને એટલા માટે ધર્મને પ્રાચીન રૂપિઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણે છે.

- ૧ ત્યારે ધર્મનો મૂળ પાથો કે આધાર શું છે ?
- ૨ ધર્મનું પ્રયોજન શું છે ?
- ૩ તે શાને આધારે સુસ્થિર થઈ રહેલ છે ?
આ ત્રણ મુખ્ય સુદાના પ્રશ્નો છે જેનો પ્રત્યુત્તર અમે આ પ્રકરણમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.
- ૧ મનુષ્યની અદર રહેલી સર્વ મૂળ માનસિક સ્વાભાવિક શક્તિઓનો વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થો તાથે જે નૈતિક અને ધાર્મિક સંબંધ છે, તે ધર્મનો મૂળ પાથો છે ભોજન અને ભોજ્ય વૃત્તિનો, કારણ અને તર્કશક્તિનો, માતા પિતા પ્રભુ અને વાત્સલ્ય ભાવનો, તેમજ સ્ત્રી અને પુરૂષનો, પ્યાર વૃત્તિ સાથે જેમ પારસ્પરિક સંબંધ છે તેજ પ્રમાણે કુદરતની અદરના સમગ્ર પદાર્થો અને મનુષ્યની અદરની સમગ્ર શક્તિઓનો પણ તેવોજ તાત્વિક સંબંધ છે.
- ૨ વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થો-એક તૃણથી લઈને ઇશ્વર પર્યંતના પદાર્થોના ગુણ કર્મ સ્વભાવનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તેનો આવશ્યકતાનુસાર યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો, એ વિશ્વવ્યાપી ધર્મનો મહાન ઉદ્દેશ પ્રયોજન કે હેતુ છે અને હોવો જોઈએ.
- ૩ ત્યારે મનુષ્યની આંતરિક ધાર્મિક અને નૈતિક સ્વાભાવિક આત્મશક્તિઓની અદર તેવા સર્વ ધર્મોની અવસ્થિતી કે સ્થિરતા છે.
- ૪ વિશ્વની અદર ખાધ કે ભોજ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે કારણ મનુષ્ય અને પ્રાણી માત્રને ભોજનની જરૂર છે, અને ભોજ્ય પદાર્થો યથાર્થ રીતે ગ્રહણ કરી આવી રસમય બનાવી, તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવા માટે પચને નિદ્રોના સમગ્ર સાધનોનો સમુદાય, દાત, જીહ્વા, ગ્રોષ, સ્વાદુરસ, અન્નમાર્ગ હોજરી, અર્થાત આમાશય, પક્વાશય, પિત્તાશય ચક્રત, પ્લીહા, મ્યુલાન્ટ્ર સૂક્ષ્માન્ટ્ર અને સ્થુલ ગુદા આદિ અવયવો તેમજ એ સમગ્રને તેના યથાર્થ કાર્યમાં પ્રવર્તાવનાર ખાદ્યાભિરુચિનું મસ્તિષ્કની અદર ખાસ અવયવ [alimentiveness] પણ સ્થાપવામાં કે આપવામાં આવેલ છે, આ ઉપરાંત ખાનપાનના ઉચિત અને ઉપયોગી તેમજ હાનીકારક અને લાભપ્રદ નિયમોનું જ્ઞાન અને ટુકામાં ડહીએ તો આહાર વીધિના સમ્પૂર્ણ નિયમોની સ્થાપના શોધ ખોગ આદિ મનુષ્યની અતર્ગત અને સ્વાભાવિક માત્ર આ એકજ ખાદ્યાભિરુચિનીરૂપિને જ આભારી છે.
- ૫ દુનીયાની અદર પ્રત્યેક વસ્તુનું પ્રથમ પ્રથમ અસ્તિત્વ છે જેના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું એ મનુષ્યને માત્ર ખાસ જરૂરનું છે, અને એ પ્રયોજનની મીધિમાટે મનુષ્યની અદર અવલોકન શક્તિનું (અવયવ) સ્થાપનામાં આવેલ છે જે કઈ મનુષ્ય જોવા કે તપાસવા ઇચ્છે તેનું અવલોકન કરવું એ આ શક્તિનું ખાસ કાર્ય છે, અર્થાત ખાદ્યપદાર્થો અને અવલોકન શક્તિનો ખાસ સંયુક્ત સંબંધ સર્વ દાને માટે જોડાયેલ છે.

૬. મનુષ્ય પેદા થતી વખતે તદન નિરાધાર હાલતમાં હોય છે. તેવે પ્રસંગે તેને કોઈ પણ બાતની કોઈ પણ સ્થળેથી બાહ્યમદદ અને મહાયતાની આવશ્યકતા છે, કે જેના અભાવમાબધા પેદા થયેલ બાળકો જન્મની સાથેજ મરણને શરણુ ધરાવે: સમ્પૂર્ણ સંભવ છે. અને જો એમ થાય તો મનુષ્યબાતિનું એક સૈકા બાદ નાનનિશાન પણ રહેવા પામેજ નહિ. પણ તેમ થતું અટકાવવા માટે પરમકારુણિક પરમાત્માએ વાત્સલ્યત્નેહને પ્રથમથોજ માતાપિતાઓનાં મસ્તિષ્કમાં સ્થાન આપી રાખ્યું છે. તેના દ્વારા પિતા પુત્રના અને પ્રભુ અને પાલયિતાના સમગ્ર ધર્મોનું પાલન થઈ રહેલ છે. અર્થાત વાત્સલ્ય રનેહ કે પિતૃધમનું સંરક્ષણ એ આ વૃત્તિનું મુખ્ય કાર્ય અને ઉપયોગ છે. એમાં કોઈથી શંકા કરી શકાય કે ના પાડી શકાય તેમ નથીજ. કારણ પ્રભુની અભિવૃદ્ધિ, સંરક્ષા, પાલન, પોષણ અને પરિરક્ષણ માટે શું શું કરવું જોઈએ તેનાં સમ્પૂર્ણ ધર્મો વાત્સલ્યવૃત્તિજ પોતાની મેળે સંભાળે છે.
૭. સૌન્દર્ય જેવી કોઈ પણ વસ્તુ આ વિશ્વમાં છે, અને સર્વ વસ્તુઓ સાથે તેનો અબાધિત સંબંધ છે, જેને યથાવત્ બાણુવાની વૃત્તિ મનુષ્યની અંદર સ્થાપન કરવામાં આવેલ છે, કે જેના દ્વારા સૌન્દર્યથી થતો આનંદ, હર્ષ, અને સુખ વિગેરે મનુષ્ય બાણી અનુભવી કે વર્ણવી શકે છે. તેમ પ્રસંગાનુસાર ઉપયોગમાં લાવી શકે છે. સૌન્દર્ય પ્રેમની વૃત્તિનું આ ખાસ કાર્ય છે અને તેને પ્રગટ કરવાનું ખાસ અવયવ મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં ખિરાજમાન છે.
૮. મનુષ્યની અંદરની નૈતિક તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિઓના સંબંધમાં પણ તેજ પ્રમાણે હોવુંજ જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત સમગ્ર ધાર્મિક તેમજ નૈતિક શોધખોળનો સુખ પાયો, શરુઆત, અથવા આદિ મધ્ય અને અન્તરૂપ છે. મનુષ્યની અંદરની આ વૃત્તિઓનું યથાર્થ પ્રથક્કરણ કરવાથી કુદરતના તેમજ ઈશ્વરના અને મનુષ્યના સમગ્ર સંબંધો યથાવત્ રીતે વિદિત થઈ જાય છે. મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ લકિતભાવ અને શ્રદ્ધાથી પુર્ણ છે અને તેની રચના તેવાજ પ્રકારની થયેલી છે. અને જેમ જેમ આપણે લકિતભાવના કે શ્રદ્ધાનાં સમગ્ર કાર્યોનું પ્રથક્કરણ કરશું તેમ તેમ આપણે લકિત કેવી રીતે અને કયાં કરવી, કયારે કરવી, કટલીક વાર કરવી, ન કરવાથી શું ગેરફાયદા છે. કે યથાર્થ લકિતભાવથી શું શું ફાયદા થાય છે, ઇત્યાદિ સમગ્ર વ્યવયનું યથાવત્ દર્શન થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ ઈશ્વરના સમગ્ર ગુણ કર્મ સ્વભાવ અને તેની સાથેના આપણા સમ્પૂર્ણ સંબંધો, કર્તવ્ય અને ફરજો વિગેરેનું પણ યથાવત્ સ્પષ્ટિકરણ થાય છે.
૯. આજ પ્રમાણે મનુષ્યની અંદર આત્મનિષ્ઠા કે આત્મબળ પણ વિદ્યમાન છે. મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર ત્યારે એ વૃત્તિના સર્વ કાર્યો જરૂરીયાતો અને અનેક સંબંધો તથા સૂચનાઓથી અને સ્વભાવથી ત્યારે આપણે યથાવત્ માહિતગાર થઈએ છીએ ત્યારે મનુષ્ય સત્યાસત્ય ધર્માધર્મ, પાપપુણ્ય અને શુભ

કે અશુભ કાર્યોની યથાવત્ વિવેચના કરવા સમય થાય છે, અને પોતાના કર્તવ્ય, તપશ્ચરણ, દાના, દયા અને કુદરતી તથા કર્તૃત્વ ક્રમ પૂજા, અને પ્રત્યેક નાના મોટા સંબંધોને યથાવત્ બાણી શકે છે. વળી અન્યાન્ય શક્તિઓ પણ પોતપોતાના ગુણકર્મસ્વભાવાનુસાર પોતાના કાર્યોથી પ્રબળ વૃત્તિને સહાય આપી પોતપોતાનું કાર્ય બજાવવા અનેક રીતે સંયુક્ત થાય છે.

આજ પ્રમાણે આશા અધ્યાત્મરતિ, સ્વમાન અને અન્યાન્ય લાગણીઓ કે વૃત્તિઓનાં સંબંધમાં પણ સમજવું.

દુંકમાં મનુષ્યની સમ્પૂર્ણ વૃત્તિઓ એ પોતપોતાના યથાયોગ્ય કાર્ય દ્વારા યથાવત્ સંતોષ પ્રાપ્ત કરવો અને પરિણામમાં સર્વના કર્તા ભોક્તા અને જ્ઞાતા મન કે આત્માને યથાવત્ સુખ સંતોષ અને આનંદ આપવો, એ આ સમગ્ર રચનાનો મહાન શુભ અને મહત્વ પૂર્ણ હેતુ હોય એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. એ સિવાય મનુષ્યની અંદર આવી એક કે અનેક વૃત્તિઓ હોવાની ખીણ શું આવશ્યકતા હતી ? કંઈજ નહીં. પણ જેમ સંગીત સ્વર કે ગણિત આદિ શક્તિઓના યથાવત્ કાર્યથી મનુષ્ય આનંદ અન સુખ મેળવે છે. તેજ પ્રમાણે આ નૌતકશક્તિઓના કાર્યથી પણ આનંદ સુખ અને સંતોષ પ્રાપ્ત કરવો અને અન્યને સુખી કરવાં એજ મહાન ઇશ્વરી હેતુ, આ સમગ્ર રચનામાં સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે. હવે આપણે ક્રમશઃ મનુષ્ય સ્વભાવની આ સર્વોત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના કાર્યનું સવિસ્તર નિરીક્ષણ યથાવત્ અનુભવવા પ્રયાસ કરીશું.

ધર્મ અને નીતિ એ મનુષ્ય સ્વભાવની અન્યવૃત્તિઓની માપકજ અગત્યની અને આવશ્યકની વૃત્તિઓ છે. કુધા તૃષા કે પિપાસાની માફક મનુષ્ય આવૃત્તિઓ વિના પજુ કદી જીવી શકે તેમ નથી. દુનીયામાં જેમ પ્રત્યેક વસ્તુઓને માટે બળ-રત્ની આવશ્યકતા છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મસ્થાનો, મંદિરો અને મસ્જિદો પણ મનુષ્યજાતની એક કુદરતી આવશ્યકતાજ છે. અને મનુષ્યો જેમ અન્ન અને પ્રાણાદિને ધારણ કરી રહ્યા છે, તેમ ધર્મભાવનાઓને પણ સર્વદા ધારણ કરી રહેશેજ. ધર્મ શુદ્ધિઓએ કે ધર્મોચ્ચોએ “ મનુષ્ય ધર્મ કે ભક્તિભાવથી રહીત અથવા શ્રધ્ધા વિહીન થઈ જશે, ” એવી સંભાવનાથી કદી પણ ડરવાનું નથી. કારણ કે શ્રધ્ધા, ધર્મ, અને ભક્તિ આદિ ભાવોને મનુષ્ય સ્વભાવના અત્યંત ઉડામાં ઉડા પ્રદેશમાં કેતરી સખવામાં આવેલ છે. પ્યાર કે સંગીત આદિની સ્વભાવિક પ્રવૃત્તિની માફકજ તે વૃત્તિઓને મનુષ્ય સ્વભાવથી કદી પાપ પ્રથક કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.

આ અત્યંત પવિત્ર અને દૈવી શક્તિ ન્યાં સુધી સૂર્ય ચન્દ્રાદિ અને વાયુ અને જળ આદિ પાર્થિવ પદાર્થો વિશ્વમાં પોતપોતાનું કાર્ય યથાવત્ કરી રહ્યા છે, ત્યાં સુધી મનુષ્ય સ્વાભાવિક ધર્મભાવનાથી કદી પણ છુટી શકે તેમ નથી, પણ જેમ વિદ્યાધાર વિહાર કે વર્તનથી અનેક પ્રકારનાં રોગો અને દુઃખો પ્રવર્તે છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મ વૃત્તિઓનાં અયોગ્ય કે અનુચિત વલણથી અથવા અજ્ઞાનયુક્ત કાર્યથી અનેક પ્રકારના ભય નુકશાન અને ગેરફાલ થવાને પણ તેટલોજ નાંભવ છે. જૂતગાળમાં ધર્મને

નામે થયેલ અનેક યુધ્ધો અને લડાઈઓ આ બાબતોને પ્રબળ પુરાવો છે. પણ જ્યાં સુધી સુસ્વાદ, સારાં સુદર ફળો, અને સર્વ સૌન્દર્ય યુક્ત વસ્તુઓ કે પ્રદેશોને તે ચાહે છે, ત્યાં સુધી સત્યધર્મ, વિજ્ઞાનયુક્તધર્મ, અને તેનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સિધ્ધાન્તોને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ પિપાસાથી સત્ય ધર્મની જ્ઞાસાથી તેને અન્તરાત્મા પરિપૂર્ણ રહેશેજ. ધર્મ અને નીતિનાં સિધ્ધાન્તો કુદરતના અન્ય નિયમોની માફકજ સત્ય અને સુસ્થિર છે. સર્વ દેશ અને સર્વ કાળમાં તેઓનું સ્વરૂપ એક સરખુંજ છે. પદાર્થ વિદ્યાના કોઈ પણ સિધ્ધાન્તની માફક તેઓ અચળ અને અડગ છે. અને જે પ્રમાણે ગણિતવિદ્યા, રસાયનવિદ્યા, ભૂગોળવિદ્યા, ભૂગર્ભવિદ્યા, કે ખગોળવિદ્યા આદિ વિદ્યાઓનાં સિદ્ધાન્તો અને નિયમો સર્વત્ર એક સરખા સત્ય અને સુસ્થિર તથા વ્યવસ્થિત છે તેજ પ્રમાણે આ ધર્મ કે નીતિવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો નિયમો અને અસરો પણ તેટલીજ સત્ય સુનિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત છે. કુદરતી ધર્મની અદરજ મનુષ્યના સ્વાભાવિક નૈતિક તેમજ ધાર્મિક નિયમોનો તેમજ પ્રાણી માત્રના ધર્મના નિયમોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અથવા એમજ કહો કે કુદરતના રસાયન અને ગણિત તથા ભૂસ્તરવિદ્યા આદિ વિદ્યાઓની પ્રથક પ્રથક શાખાઓ અને નિયમોની માફક આ ધર્મ અને નીતિ વિદ્યાના નિયમોની પણ એક પ્રથક શાખા છે, કે જેના દ્વારા મનુષ્ય માત્રના આચાર વિચાર અને વર્તન આદિની યોગ્યતાઓની યથાર્થ વિવેચના કરવામાં આવે છે. તેને અનુકુળ થઈ વર્તવામાં અનેક પ્રકારનાં સુખો અને સગવડો સમાયેલાં છે, જ્યારે તેની પ્રતિકુળતામાં સર્વ પ્રકારના દુઃખો દર્દો અને સકટો સમાયેલા છે.

આવા સત્ય સિદ્ધાન્તોની સ્થાપના કે અસ્તિત્વ આપણે તેને અનુકુળ રહી વર્તીએ અને વિશ્વનાં સમગ્ર સુખોને યથાયોગ્ય રીતે લોગવીએ એટલાજ માટે છે. આપણી શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક, સામાજિક, નૈતિક, આર્થિક અને સામાસિક સર્વ શુભાશુભ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર આ નૈતિક સિદ્ધાન્તોનું સમ્પૂર્ણ સામ્રાજ્ય છે. તેના હુકમો નિયમ કે કાયદાનુસાર વર્તવા, સર્વ પ્રાણી માત્ર જન્મથી મૃત્યુ પર્યન્તની દરેક ક્ષણે બધાયેલ છે. એટલુંજ નહિ પણ તેને અનુકુળ વર્તીનેજ સુખ લાભ કરી શકે છે, પણ તેથી વિરૂધ્ધ કે વિપરીત વતન કરવાથી મનુષ્ય કદી પણ સુખ શાન્તિ કે આરામ પાત્રી શકતોજ નથી.

બુદ્ધા બુદ્ધા કહેવાતા ધર્મ અને મત અથવા પથો—દુનીયામાં ધર્મને નામે અનેક પથો, મતો સેકંડો સમ્પ્રદાયો અને અસખ્ય વાડાઓ પ્રવર્તેલા છે, એ વાત સત્ય છે. પણ સત્ય સિદ્ધાન્ત તો એકજ હોઈ શકે છે. સત્યધર્મ હમેશાં એક રસ નિર્વિવાદ, પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ રહિત અને સર્વ માન્યજ થઈ શકે છે. આવાં સત્ય સિદ્ધાન્તો વિશ્વમાં હમેશાં સર્વતન્ત્ર સિદ્ધાન્તો તરીકે સ્વીકારાય છે, અને સ્વિકારવાં જોઈએજ. એમાં દેશ કાળ કે અવસ્થાનો જરા પણ બાધ આવી શકતોજ નથી, કે તેવા કારણથી તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી.

વિશ્વ વ્યાપી કુદરતી નિયમો સમગ્ર સત્યના આધાર રૂપજ છે, તેમાં પરસ્પર વિરોધ કે અસત્યતા હોવાની કદી પણ સંભાવના છે જ નહિ.

૩. ચક્રવર્તીનું ગણીત બેને બે ચાર શીખડાવે અને ગોળલેનું ગણીત બે ને બે પાંચ, એમ શું કદી બની શકે છે? ગણીતવિદ્યાના અસખ્ય પ્રોફેસરો મળીને પોતપોતાની સ્કુલોમાં સૌ બેને બે ચારને બદલે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનેક અસત્ય સિધ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરે અને પોતાનો કંકો ખરો કરવા મથે તેથી સત્યસિદ્ધાન્તોને કંઈ બાધ આવી શકે છે ખરો? શું આવા ગણીતશાસ્ત્રીઓ પાસે તમે કદીપણ ગણીત વિદ્યા શિખવાનું પસંદ કરશો? હજાર શારીરશાસ્ત્રીઓમાંથી પ્રત્યેક શારીરશાસ્ત્રવેત્તા એવો ઉપદેશ કરવા માટે કે અમે જે યોગરૂઝ દર્શાવીએ છીએ તેજ ખાવો જોઈએ કારણ કે તે પુષ્ટિબળદાયક અને શરીર તથા મનને સુધારનાર છે, અને બાકીના બીજા બધા લલ્લ વૈદ્ય જે યોગરૂઝ બતાવે છે, તે પોપણ રહિત બળનાશક અને શરીર તથા મનને નુકશાન કરતા છે, તો આવા વૈદ્ય કે ડોક્ટરો માટે આપણે કંઈ માનની લાગણી ધરાવી શકીએ ખરા કે? આવું શિક્ષણ આપનારનો આપણાથી વિશ્વાસ થઈ શકે ખરો કે? શું આવી દશામાં આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ અંમ નથી કહી દેતા કે પ્રોફેસરમાહેબ! પ્રથમ તમે બધા એકત્ર થઈ પરસ્પર વિરૂદ્ધ વાતોને દુર કરી એક સત્ય નિર્ણય ઉપર આવો અને પછીજ તેવી બાબતનો ઉપદેશ આપવાની તેમજ અમારા તરફથી ટેકો મેળવવાની કોશિષ કરજો.

ડોક્ટરો અનેક વિષયપર પરસ્પર વિરૂદ્ધ વિચારો ધરાવતા હોય છે. પણ તેથી શું દરેકની વાત સત્ય છે એમ કહે છે? નહિ કદાપી નહિ, બે દરેકનું કહેવું સાચું હોય તો શામાટે બધાં મળતા વિચારના ન થાય? પણ સત્યનો નિર્ણય કે યથાર્થ નિશ્ચય થયા પહેલાં આવી ચંકાસ્પદ સ્થિતિ રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

આવી ચંકાસ્પદ અને પરસ્પર વિરૂદ્ધ મત ધરાવનાર સ્થિતિના કેટલાક પંથો કે મતોનાં નામ સામાન્ય જ્ઞાનાર્થે અમે નીચે આપીએ છીએ, જેમાં પ્રત્યેકની માન્યતા એક બીજાથી ખાસ ખાસ વિષયમાં થોડે અથવા ઘણે અંશ પ્રતિકુળ, વિરૂદ્ધ કે અન્ય પ્રકારની છે, જેમાં નીચેના મુખ્ય મતો પંથો કે સમ્પ્રદાયોનો સમાવેશ મુખ્ય રીતે થાય છે.

હિંદુધર્મ-જેમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, રામાનુજ, દાદુ, કર્પૂર, નાનક દેવીપંથ, બુદ્ધ, જૈન તથા ચાર્વાકનો નાસ્તિકપંથ, બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, અને દેવસમાજ આદિ મુખ્ય પંથો કે સમ્પ્રદાયોનો સમાવેશ થાય છે.

મુસલમાની ધર્મનીઅંદર શિયા અને સુન્ની આદિની શાખાઓ તથા આગાખાની પંથ જેઓનો ઘણો મોટો ભાગ માત્ર કુસનનેજ પોતાનાં ખુદાઈ ધર્મપુસ્તક તરીકે સ્વિકારે છે તેઓનો સમાવેશ થાય છે.

ઇસાઈ અથવા ક્રિસ્તિયનોનો ક્રિસ્તિયન ધર્મ, જે ઓર્થોડોક્સ, યુનીવર્સાલીસ્ટ, ટ્રાનીટેરીયન, યુનીટેરીયન, કેથોલીક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, પ્રેસ્બીટેરીયન, ન્યુલીથ, આદિ અનેક

શાખા પ્રશાખામાં નાના મોટા અનેક વિવાદાસ્પદ વિષયોને લઈને વિલકત થયેલ છે, તેનો સમાવેશ થાય છે. આ હોડોનો મોટો ભાગ પોતાના ધાર્મિક અને ધર્મવરીય પુસ્તક તરીકે સુખ્ય રીતે બાઈબલનો સ્વિકાર કરે છે.

દરેક ધર્મની અંદર પોતપોતાની માન્યતાને દર્શાવનાર અમુક પુસ્તકો કે ગ્રંથોનો ખાસ સ્વિકાર કરવામાં આવેલ હોય છે. જેમાંના કેટલાક પોતપોતાના ધર્મગ્રંથોને તથા તેનાં ફરમાનોને ધર્મવરદત્ત કે પ્રેરણાથી મળેલા માને છે.

પ્રત્યેક ધર્મવાળાઓ પોતાના ધર્મના વિચારોને પ્રથમ દર્શાવનાર કે પ્રગટ કરનાર તરીકે અમુક આચાર્ય, પેગમ્બર, શ્રીરતા કે રૂપિને અથવા અમુક વ્યક્તિને પ્રથમાચાર્ય તરીકે પૂજ્ય ગણે છે, અને ધર્મસંસ્થાપક, રક્ષક કે નેતા અથવા ધર્મવરનો અવતાર માની પૂજ્ય બુદ્ધિથી પરમવંદનીય ગણે છે.

આવા મહાપુરુષોમા રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, સહજાનંદસ્વામી, નાનક, કબીર, દાદુ, મહાવીરસ્વામી, ભગવાનબુદ્ધદેવ, શકરસ્વામી, મહમદસાહેબ, અન્નિ, અગિરા વાયુ, અને રવિ આદિ વેદના રૂપિઓ અને જીસસક્રીસ્ટનો સુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે.

આવી રીતના ધર્મસ્થાપકો પછી પણ કેટલાક ધર્મસુધારકો પણ જન્મ પામ્યા છે. જેણે પોતપોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે ધર્મના અમુક અમુક માનેલા સિધ્ધાન્તોમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર ધારી ફેરફાર કર્યા છે, અને પરિણામે જુદા જુદા મત પથ કે સમ્પ્રદાય સ્થાપવામાં કારણભૂત થઈ ગયા છે.

ધર્મસંબંધી સર્વ સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં વર્તમાન દુનીયામાં આવી અચોક્કસ અસ્થિર અનિશ્ચિત, અને શંકાસ્પદ તથા એક બીજાથી અનેક રીતે પરસ્પર વિરૂદ્ધ વિચારો પ્રગટ કરનાર, અતિ ગડબડવાળી અને ગુચવણી ભરેલી સ્થિતિ છે, એવાત તદ્દન યથાર્થ છે, અને એમાં કોઈથી ના કહેવાય તેમ છેજ નહિ. પણ આ બધા પ્રયાસો અને પ્રયત્નો તથા વિલાગો શાને માટે છે? એ બધાના પ્રથક પ્રથક અસ્તિત્વની શું જરૂર છે? એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે. તેનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે સત્ય ધર્મ જેવી વસ્તુ આ વિશ્વમાં અવશ્ય છે, અને આ બધા પ્રયત્નો એક અથવા બીજી રીતે માત્ર સત્યધર્મની જોજ કરવાના મનુષ્ય શક્તિ અને સાધનના પ્રમાણમાં અનેક રૂપમાં થતા પ્રયત્નોજ છે. ધર્મ સંબંધી તત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની પણ એક વિદ્યા છે. અને જે સમગ્ર મનુષ્ય સમાજ નિષ્પક્ષપાતપણે, ધર્મબુદ્ધિથી, ન્યાયવૃત્તિથી અને સત્યનો સ્વિકાર કરવાની પ્રબળ ઈચ્છાપૂર્વક, ખુલ્લે હૃદયે યથાર્થ પ્રયત્ન કરે, તો ખરેખર ધર્મસંબંધી સત્ય સિદ્ધાન્તો યથાર્થ રૂપમાં પ્રાપ્ત થવાનો કે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું તદ્દન શક્યજ છે. ગણીતવિદ્યા સંબંધી સત્ય સિદ્ધાન્ત ભૂસ્તરશાસ્ત્રને મળતા નથી માટે અસત્ય છે એમ કોણ કહી શકે તેમ છે? જેવી રીતે ગણીત સંબંધી સત્યસિદ્ધાન્તો ગણીતવિદ્યાની અંદરજ સમાયેલ છે, ભૂગર્ભવિદ્યાનાં સત્ય

સિધ્ધાન્તો ભૂગર્ભવિદ્યાની અંદરથીજ મળી શકે છે, તેજ પ્રમાણે નૈતિક અને ધાર્મિક સત્યસિધ્ધાન્તોની શોધખોળ તેના યોગ્ય સ્થાનમાં યોગ્ય રીતે કરવાથી અવશ્ય થઈ શકે તેવું છે. મનુષ્યની આન્તરિક, નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ અને તેનું યથા-યોગ્ય કાર્ય આ વિષયની શોધખોળ કરવાનું સુનિશ્ચિત અને યથાર્થ સ્થાન છે, એમ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રનો હિમ્મતપુર્વક કહેવાને હમેશાં તૈયાર છે, અને જેઓને સત્યધર્મની પિપાસા હોય તેઓને અમારી નમ્ર વિનંતિ છે કે આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના સત્યસિધ્ધાન્તો અને સુનિશ્ચિત નિયમાનુસાર પોતપોતાની ધર્મસંબંધી માન્યતાઓની યોગ્યોપોજ્યતાનો યથાર્થ નિશ્ચય કરી, યોગ્ય જણાય ત્યાં સુધારો વધારો કરી ધર્મસંબંધી પોતાની માન્યતામાં યોગ્ય ફેરફાર કરી, સત્યનો સ્વિકાર કરવા નિષ્પક્ષપાતપણે હમેશાં શુદ્ધ હૃદયથી તત્પર રહેવું, અને મનુષ્ય તરીકેના પવિત્ર માનવધર્મનો સર્વત ઉદારભાવે સ્વિકાર કરી પ્રચાર કરવો.

દરેક વ્યક્તિએ જાતે પોતાના શિક્ષક ગુરુ કે ધર્માચાર્ય થઈ ધર્મજ્ઞ થવાની અગત્યતા છે.

અહંતા મમતા કે અહંભાવને વિશ્વની પ્રત્યેક સ્થાવર કે જંગમ વસ્તુમાત્ર સાથે સ્વાભાવિક સંબંધ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણી પોતાને માટે પોતે જાતે જ પાપ છે, પીયે છે, ઉઠે છે, બેસે છે, હરે છે, ફરે છે અને સ્વાસ્થ્ય ક્રિયા કરે છે, તથા સુખ દુઃખ ભોગવે છે, આજ પ્રમાણે પ્રત્યેક પશુ પક્ષી કે જીવજંતુ પોતાના પોતાની મેળેજ કરે છે, અને પ્રત્યેક વૃક્ષ કે વનસ્પતિ પણ પોતે જાતેજ વૃદ્ધિપાત્રી પોષાય છે.

ધર્મના વિષયમાં પણ આજ નિયમ લાગુ પાડી શકાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે જાતેજ સત્યનિષ્ઠ બને છે. તે પોતાને ખાતરજ છે. નાહુ કે અન્યને માટે અને જે કોઈ પાપ કરે છે, તેનું ફળ તેને જાતેજ ભોગવવું પડે છે. આપણે અન્ય અનેક કાર્યો ખીજાઓ દ્વારા કરાવી શકીએ છીએ, પણ કઈ ધર્મ કૃત્યોનાં સંબંધમાં તેમ બની શકતું નથી. આપણા માટે આપણા નોકરો મોદા કે ખરીદી કરી શકે, પૈસા ચુકવી કે લઈ શકે, પણ ઇશ્વરની ભક્તિ કે સ્તુતિ પ્રાર્થનાદિ કાર્યો તો પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની જાતે પોતાના અન્તરાત્માથીજ કરવા જોઈએ. એમાં પ્રતિનીધિત્વ કામ આવી શકતું નથી. ધર્મજ્ઞાન, ધર્મધ્યાન, કે ધર્મ કર્મ ને માટે અન્ય આચાર્યો કે ધર્મ ગુરુઓ કે પેગમ્બરોના આધારપર શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ રાખી બેઝી રહેવાથી આપણે કદી પણ સ્વર્ગ કે સુખની આશા રાખવી, એ મિથ્યા છે.

જો કોઈ પણ કામ યથાવત સતોષ કારક રીતે કરવું હોય તો અન્યને લેવાને ન રહેતાં જાતેજ કરવાની જરૂર છે, અને ત્યારેજ સાફ થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે સત્ય ધર્મ અને નીતિના તત્વજ્ઞાનથી જેઓને લાભ ઉદાવવાની કે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તેઓએ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ, સ્તુતિ કે ઉપાસના, તેમજ પરાયણર કે દયા ના અથવા નીતિના કામો માટે અન્તરાત્માની દૃઢતા પ્રમાણે જાતેજ કરવાં જોઈએ.

વ્યક્તિગત ધર્મ કે નીતિ ચુકત વર્તનજ ખાસ મહત્વતા ધરાવે છે. આપણે પોતે બોલે કરવા બોધ્યે તેવા ધર્મ કાર્યો કે કર્તવ્યો પુરોહિત આદિદ્વારા કરાવવાથી આપણને કંઈ ફાયદો થતો નથી. વિદ્યાર્થીએ ગણવાના હિસાબ મહેતાજ ગણી જાય તેથી શિખનાર વિદ્યાર્થીને કંઈ ફાયદો નથી. તેજ પ્રમાણે ધર્મ કે નીતે સંગઠા તત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં અન્ય રૂપિમુની કે પેગમ્બરના વિચારો તમને ખાસ કંઈ ફાયદો નથી. પણ ત્યારે વિદ્યાર્થી પોતે બોલેજ સમજીને બહુક દાખલો ગણે ત્યારેજ તે તેના મનમાં યથાર્થ રીતે ઉતરે છે, અને સત્ય મિદ્ધાન્ત બોલે સમજી શકે છે, તેમ પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના ધર્મ સંબંધી જાણે સંબંધી પોતે બોલેજ વિચાર કરી પ્રહણ કરશે, ત્યારેજ તેના પ્રમાણમાં તે ને તેક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓની ઉત્કૃષ્ટ પરિસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવશે.

એકજ ઉદ્દેશથી કાર્ય કરનાર શારીરીક તેમજ માનસિક પ્રત્યેક અવયવની પરિસ્થિતિ એક ખીબની સાથે બહુજ સંયુક્ત રહી કાર્ય કરી શકે તેવી રીતે આસપાસજ મુકવામાં આવેલ છે, કારણ એવી સ્થિતિમાં આવી રહેલ અવયવો પ્રસંગાનુસાર એકી સાથે કાર્ય કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે અંદરના બને અવયવો હૃદય અને ફેફસાં, મુખઃસ્થાનના ઉપર આવેલ નાસિકા અને મોઢું, આંખ અને દર્શનતન્તુ, હાથપગની બધી સન્ધીઓ અને મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના સમ્પૂર્ણ અવયવો અને શક્તિઓની પરિસ્થિતિ અને કાર્યો આ સિદ્ધાન્તનો સમ્પૂર્ણ પુરાવો આપે છે. આજ પ્રમાણે નૈતિક તેમજ બુદ્ધિશક્તિઓનાં અવયવો પણ એક ખીબની આસપાસજ આવી રહેલાં છે, અને તે સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે તેઓની આવી પરિસ્થિતિ એક ખીબસાથે સંયુક્ત થઈને એક મતિથી કાર્ય કરવાને માટેજ ખાસ રચવામાં આવેલ છે. કારણ આવી રીતે બને શક્તિનાઓના સંયુક્ત કાર્યથીજ ઇશ્વર અને ધર્મ તથા નીતિ-સંબંધી તત્વજ્ઞાનનો જન્મ થાય છે, જેની મનુષ્ય સ્વભાવને હિમેશાં જરૂર છે.

તર્કશક્તિ અથવા સમજશક્તિ એ પ્રત્યેક પ્રકારના સત્યને શોધી કાઢવાવાળી સાથી પ્રબળ શક્તિ છે. બાળકોએ મામાપની આજ્ઞા ચામાટે માનવી જોઈએ એ બાબતનું યથાર્થ જ્ઞાન બાળકોને હેતુપૂર્વક આપ્યાથી આજ્ઞાકિતપણું શિખવવાનું કાર્ય સુગમ થાય છે.

માનસ શક્તિઓના નિયમાનુસાર ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિઓએ હિમેશાં સંન્ય કરવું જોઈએજ અને તે પ્રમાણે થાય છે, એ એક જગત પ્રમિધ સામાન્યનિયમ છે. નૈતિક શક્તિઓ કે વૃત્તિઓના અવયવો મસ્તિષ્કના સાથી ઉપરના ભાગમાં આવેલાં છે. તેથી તેઓનું સ્થાન સર્વોચ્ચ અધિકારનું છે. તેજ પ્રમાણે બુદ્ધિશક્તિઓનું સ્થાન પણ તેટલુંજ ઉચ્ચ છે, કારણ લગભગ તે પછી સરખીજ સપાટી કે લેવળમાં અને જ્યાં અચભાગમાં આવી રહેલ છે. આ બંને પ્રકારની વૃત્તિઓએ સંયુક્ત થઈને મનુષ્યની જીવન યાત્રાને સમ્પૂર્ણ રીતે ધર્મ પૂર્વક પુરી કરવા સારું શરીર રૂપી સ્થ અને ઇન્દ્રિયો રૂપી અશ્વચાગા આ શરીરસંધને મુખ્યવસ્થિત થવું ચત્રાવવાની જરૂર છે. જે પરતુના સ્વરૂપને આપણે યથાર્થ રીતે ચનજી શકતા

નથી, તેનું ખરું મહત્વ કે રહસ્ય આપણને કદી પણ 'યથાથ' રીતે સમજવામાં આવતું નથી કેવળ પોપટીઉ ઉંડી સમજ વગરનું જ્ઞાન તો કંઈ કામનુંજ નથી. સમજ શક્તિ વિના, બુધ્ધિની તીવ્રતા વિના, બધું જ્ઞાન લગભગ નકામું છે. તેજ પ્રમાણે સમજ્યા વિનાના કે અન્ય દ્વારા કરાવવામાં આવતા ધર્મ કે નીતિ ચુકત કર્યો પણ કંઈ કામનાજ નથી. દરેક મનુષ્યે પોતે જાતે એક ફરજ તરીકે ધર્મ અને નીતિના નિયમોનો ખાસ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મનુષ્યમાત્રની એ એક પવિત્રતા પવિત્ર પૂરજ છે. કારણ જેમ આપણને આપણાં છોકરાં બચ્ચાં, સ્ત્રી કે ધરખાર તરફ તેમજ આપણા લેણદાર તરફ બેદરકારી બતાવવાનો કશો હુક નથી. છતાં બેદરકારીથી વતિએ તો એ એક જાતનું પાપજ છે. તેવીજ રીતે ધર્મ કર્મના વિષયો-માપણ સમજવું જોઈએ. ધર્મને જાતે સ્વીકારી તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર રહેવું જોઈએ. સત્ય ધર્મની શોધ કરી ને પ્રમાણે જીવન સુસ્થિર કરી, અન્તરાત્મા તથા જીવનને વિશુદ્ધ લાવોથી પ્રેરી, જીવનને ઉચ્ચ અને પરમ ઉન્નત બનાવવું જોઈએ આટલા માટે સત્ય ધર્મની શોધ ખોળ અને તપાસ આપણી જાતે કરી આપણું જીવન ધર્મમય બનાવવું જોઈએ. એટલા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતે જાતે પોતાના ધર્મશુરુ થવાની અત્યન્ત અગત્ય છે. જ્યારે ધર્મશુરુઓએ સ્કુલ શિક્ષકોની માફકજ ધર્મ શિક્ષક તરીકેની ફરજ બજાવવાની છે. મનુષ્યની નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, અને તેઓનું સ્થાન પણ મસ્તિષ્કમાં ઉત્કૃષ્ટ છે.

પ્રત્યેક વસ્તુમાં જેમ ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ ઉચ્ચ, ઉચ્ચ, ઉચ્ચતમ એમ ત્રણ પદવીઓનો ક્રમ હોય છે તેમ મનુષ્યશક્તિઓની અંદર પણ ઉત્તમ મધ્ય અને કનિષ્ઠ આદિ મસ્તિષ્કની અંદરના તે તે અવયવોની પરિસ્થિતિ એ સંબંધી નિર્ણય સ્પષ્ટ રીતે કરી આપે છે. જેમ જેમ મસ્તિષ્કનું અવયવ ઉપર તરફ વધારે ચડતું, તેમ તેમ તેનું કાર્ય પણ ઉત્તરોત્તર મહત્વવાળું હોય છે. દરેક જાતનાં પૂજા, અનાજ, ખી અને પુષ્પ આદિ જે વૃક્ષોની અન્તિમ સર્વોત્કૃષ્ટ દશા અને પરિણામ છે તે હુમેશાં છેક ઉપરના ભાગમાજ જોડામાં આવે છે. થડ, મુળીયાં, પગ, પાંચો ઇત્યાદિ જેનું કામ ઉદ્દેશની પુર્તિ માટે તેટલાજ અંશમાં ઉપયોગી અને જરૂરનાં છે, તેવાં બધાં પદાર્થો નીચેના સ્થાનમાજ જોવામાં આવે છે. પણ થડની અંદરના સોંધી ઉતરતા પણ જે પગ કરતાં વિશેષ જરૂરનાં અવયવોછે તેને પગ કરતાં ઉપરજ મુકવામાં આવે છે, સર્વથી ઉત્તમ અગ્ર જે મસ્તિષ્ક છે તે જ્યારે સૌથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનમાં બિરાજ માન છે. કુદરતની એ સ્વાભાવિક ભાષા છે.

દુકંમાં પ્રત્યેક અવયવની યોગ્યતાના પ્રમાણમાજ પ્રત્યેક અવયવને ઉત્તમ મધ્યમ કે અધમ દશામાં સ્થાપવામા કે રાખવામાં આપેલ છે. આ એક કુદરતનો સ્વાભાવિક ક્રમ છે, અને મસ્તિષ્કની અંદરના અવયવો પણ તેજ ક્રમમાં યથાર્થ રીતે ગોઠવામાં આવેલ છે એ વળી વિશેષ આશ્ચર્યજનક છે. જે અવયવનું કાર્ય જેટલે અથો ઉત્તમ તેટલેજ અથો મગજમા તેની સ્થિતિ પણ ઉત્તમ સ્થાનપર સ્વાભાવિક રીતે આવી રહેલ છે. મનુષ્યની અંદરની પશુવૃત્તિઓનું કાર્ય ઉપયોગી છે, છતાં ઉત્કૃષ્ટ

વૃત્તિઓ અને નૈતિકવૃત્તિઓ કરતાં તો, તેઓનું સ્થાન દરબજામાં ઉચ્ચ નજ ગણી શકાય, તેથી તેને તેવાજ સ્થાનમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવેલ છે. પણ નૈતિક અને ધાર્મિક શક્તિઓ વિશ્વમાં સૌથી ઉત્કૃષ્ટ પદ ભોગવે છે તેથી મસ્તિકાની અંદર પણ તેઓનું સ્થાન સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાંજ ગોઠવવામાં આવેલ છે.

ઉપરોક્ત સર્વ વિવેચનથી સર્વ સુર વાંચકો એ તો સ્પષ્ટ સમજી શક્યા હશે કે મનુષ્ય સ્વભાવથીજ ધાર્મિક અને નૈતિક છે. મનુષ્યની નૈતિકશક્તિઓનું સ્થાન એટલાજ માટે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને બિરાજે છે. આ બંને સિદ્ધાન્તો મસ્તિકાશાસ્ત્રનું સાર અમે સાબિત કરી બતાવ્યા છે. બ્યારે આ બે સિદ્ધાન્ત ઉપરથી એ સાર નિકળે છે કે ૧ મનુષ્યે પોતાનું જીવન નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિઓને આધિન રાખી ગાળવું જોઈએ. કારણ કે કાયદાને વશ રહી વર્તનાર સર્વ દેશની પ્રજાઓ સુપ્રીમકોર્ટને આધિન રહી વર્તે છે. તેનો ન્યાય કે ચુકાદો હુકમો છેવટનોજ મનાય છે. બીજી બધી કોર્ટો તેને આધીન રહી વર્તે છે. આજ પ્રમાણે જનસમાજમાં પણ જેઓ ધર્માત્મા અને નીતિનિપૂણ હોય છે તેઓ સૌથી અધિક માનને પાત્ર થાય છે. આપણે બહાદુર, શુરવીરો, સૈનિકો, બહુખાનાર ચોખા ખા, હુશીયાર કારીગર, વાર્તાકહેનારો અને મહાન સેન્ટો જેવા પહેલવાનોને કે ખેલાડીઓને તેમજ ચારીરમળ તેમજ શૌર્યમાટે માન આપીએ છીએ. રાજા અને રહીયોને તેઓની પદવીને લીધે માન આપીએ છીએ. કારીગરો અને યાત્રીકો કે અન્ય શોધ કરનારાઓને તેઓની શોધકશક્તિ માટે માન આપીએ છીએ, પણ નૈતિક અને ધાર્મિક ઉત્કૃષ્ટતાને અન્ય સર્વ વાધનો શુભો કે બક્ષિસો કરતાં સૌથી વધારે માન આપીએ છીએ. સ્વામી દાનાન્દ શ્રીયુત ગોખલે, મી. સુરેન્દ્રનાથબેનરજી અને વર્તમાનકાળના મહાત્મા મહાશય મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી તથા દાદાભાઈ નવરોદજી આદિ નરો જનસમાજમાં ઉત્કૃષ્ટ માનપાન મેળવે છે તેનું કારણ તેઓનું નૈતિક અને ધાર્મિક બળજ છે. કારણ બુદ્ધિબળ, અને આર્થિકબળમાં તો તેઓથી વિશેષતા ધરાવનારા અસંખ્ય પુરુષો આ આર્યાવર્તમાં વસે છે, પણ તેઓને તે માન કદાપી મળ્યુંજ નથી.

આપણા આઠોસપાઠોસમાં, તેજ શ્રી કે પુરુષ વધારે માનને પાત્ર થાય છે કે જે આચાર વિચાર અને વર્તનમાં નૈતિક ધાર્મિક અને વિશુદ્ધ જીવનવાળા હોય છે. જીસસક્રીસ્ટ અને હુનીયાના અન્ય મહાન અને વિશુદ્ધ જીવનવાળા બુદ્ધદેવ સમાન મહાત્મા સાધુ અને સન્યાસીઓને પણ જે અપૂર્વ અને અમુલ્ય માનપાન મળે છે તેનું કારણ પણ આ વૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય છે.

આટલા માટે સત્યાસત્ય ધર્મની યથાર્થ વિવેચના થવાની સમગ્રજી આવશ્યકતા છે. કારણ ધર્મને નામે અધર્મનો સ્વિકાર થવાથી અનેક વિપરીત પરિણામો આવે છે. સત્ય ધર્મની જ્ઞાસા એ એક મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે, અને તેને સતોષવા માટે સત્ય ધર્મની શોધખોળ કરવી એ આ વિભાગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

નૈતિક અને ધાર્મિકવૃત્તિઓના આ વિભાગને.

૧ ભકિતભાવ અથવા પૂજ્યવૃત્તિ

૪ અત્માનંદા

૨ અધ્યાત્મરતિ

૫ પરોપકાર

૩ આરામ

એમ પાંચ વિષયોની અંદર વિભક્ત કરવામાં આવેલ છે. તેની અંદર સમગ્ર ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું સાર રૂપે વર્ણન આપીજાય છે. અમે પ્રત્યેક વિષયનું પ્રથમ પ્રથમ વર્ણન આપી દરેક વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા બનતો પ્રયત્ન કરશું.

નં. ૧૮. ભકિતભાવ અથવા પૂજ્યવૃત્તિ.

Worship or Veneration.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ તથા ઉપયોગ અને વર્ણન આદિ.

ભકિતભાવ, ઇશ્વરઆરાધન, પૂજા, ધર્મકર્તવ્ય વડીલો તેમજ પવિત્ર વસ્તુઓ તરફ પૂજ્યભાવ અથવા માનની લાગણી, ઇશ્વરસ્તુતિ પ્રાર્થના કે ઉપાસના પરાયણતા ધાર્મિકક્રિયાઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, તપ, અપવાસ કે અન્ય શારીરિક કે માનસિક તપ કે યત્ન પાળવાની વૃત્તિ, ધર્માધિનતા, અને આસ્તિકતા આદિ ભાવોનું આ વૃત્તિદ્વારા અહુષ્ટ કરવામાં આવે છે.

આ વૃત્તિના અતિયોગ કે મિથ્યા યોગથી મુક્તિપુણ કે કોઈપણ પ્રકારની જડપુણ, ધર્માન્ધતા, મતાગ્રહ, અને ધાર્મિકવહેમ આદિને જન્મ મળે છે. ન્યૂનતાને લીધે શ્રદ્ધાહિનપણું, નાસ્તિકતા અને નિરીશ્વરવાદિ ભાવો દેખાય છે.

સ્થાન—આ વૃત્તિના અવયવનું સ્થાન મસ્તકના ઉપરના ભાગના મધ્યપ્રદેશમાં sagittal suture ની બરાબર નીચે આવેલું છે. આ વૃત્તિની અતિ ખીલવણીને પરિણામે મસ્તિકાના મધ્યપ્રદેશનો તે સ્થાનવાળો ભાગ પૂર્ણપણે ઉપર ઉપસી આવે છે જ્યારે એ વૃત્તિની ખામી હોય ત્યારે એ પ્રદેશ તદન બેઠેલો અને ખામી વાળો જણાય છે.

શોધ—આ વૃત્તિના સ્થાનની શોધ સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટર ગોલ્ડે કરી હતી. તેનો ઇતિહાસ આપતાં તે જણાવે છે કે:—

“All my ten brothers, sisters and myself received the same education, but our faculties and tendencies were very different. One brother from infancy had a strong tendency to devotion, his play things were church vases which he sculptured himself copes and surplices which he made out of paper. He prayed God and said masses all day when obliged to miss church service, and passed the time in ornamenting and gilding a crucifix of wood. My father designed him for commerce, for which he had an invincible aversion because he said it compelled him to lie. At twenty-three, having given up all hope of fitting himself by study for a priest he lost

all patience, ran away from home and turned a hermit. Five years after he took holy orders and till his death lived in the exercises of devotion and penance.

“ I observed in school that certain pupils were indifferent to religious instruction, while others were very eager for it. This preinclination was born in them, and could not be attributed to example or education and rest of them devoted themselves in a religious life contrary to parental wishes. I visited the churches of all sects to inspect the heads of those who prayed with the utmost fervor, and were most absorbed in their contemplations. Observed that the fervent devotees were almost always bold, and that their heads often rose gradually to the top, precisely the form of head which had first struck me in my brother. I visited the monasteries and observed the monks and collected exact information as to their devotional character. Those who performed the function of preachers and confessors had this organ much larger than their butlers cooks and servants. All those who were especially devout had heads greatly raised towards the crowns, and that the portraits of zealous religious ecclesiastics had the same formation. ”

“ It is thus shown by the states of both disease and health that the sense of existence of a supreme being, and the propensity to religious worship are fundamental qualities of the human race, and consequently must be produced by a separate faculty of the mind and organ of the brain

D. Gall.

૩૧. જ્યોત્સ્નાય પશુ કહે છે કે—“ This faculty is the source of natural religion and of that tendency to worship Supreme Being which manifests itself in almost every tribe of men yet discovered.

“ It is large in the portraits of Constantine, Aurelius Charles I of England. It is also very large in the heads of philosophers and poets who are distinguished for piety as in Newton, Milton and Klopstock, but deficient in Spinoza, who professed atheism ”

George comb.

હું જ્યારે તા ૧૫ મી જાન્યુઆરીમાં હવા ફેરફાર માટે જામકેડાશ્વર ગયો હતો ત્યારે મારા પિતાશ્રી, જે તે વખતે ત્યાંના ન્યાયાધીશ હતા અને જેને સમાયજીનો ધર્મોજ્ઞ શોખ હતો, તે કરોજ સારે તુલસીકૃત સમાયજીની કથા

હાર મોનીયમ અને તબલા સાથે ગાઈ કરતા હતા. જે વખતે કેટલાક રામા-
યણના ભકતો પણ હમેશાં નિયમિત હાજર થતા હતા. આમાં એક ભાટીયા
ગૃહસ્થ નામે કુરુભાઈ કરીને હમેશાં કથામાં આવતા હતા. તેઓમાં આ
પૂજ્યભાવ અને ભકિતભાવનું સ્થાન અતિ ઊંચ પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ પામેલું હોય
એમ નીચેના કારણોથી મને માનવાનું કારણ મળ્યું. જે કે મેં તે વખતે તેનું મસ્તક
તપાસ્યું નહોતું.

- ૧ તે કથામાં આવતી વખતે સોને બહુજ નમનતાઈથી ખુબ નીચા નમીને
નમસ્કાર કરતા હતા.
- ૨ કથા વંચાતી હોય ત્યારે કથાના ભાવથી તેની આંખોમાં હમેશાં ઝળઝળીયાં
આવી જતાં હતાં.
- ૩ પ્રાર્થના કે સ્તોત્ર ગાતી વખતે તે મુક્ત કંઠે વગર કંટાળ્યે હમેશાં ગાતા હતા.
- ૪ કથાની આખરમાં જ્યારે “ ભજ મન રામકૃષ્ણ ગોવિંદ ” ની ધુન લાગતી અને
એક સો આઠ વખત એમ બોલવામાં આવતું ત્યારે તેના હાથ પગ માથું
અને આખું શરીર ખુબ મસ્ત બની એકદમ ઠોલતું હતું અને તારીયો કમ-
સર ભેરથી વધતી જતી હતી.
- ૫ આ ભકતના શરીરનો તેમજ મસ્તકનો ભાગ ચાલતી વખતે હમેશાં પગ
કરતાં આગળ પડતોજ રહેતો હતો.
- ૬ તેના મુખમાંથી હરવખતે સ્વાભાવિક રીતે “ પ્રભુસ્મરણ વિના સંસાર વિવસમ
લાગે ” એ વાક્યો નીકળી જતાં હતાં.
- ૭ આથી પણ અગત્યની વાત જે મેં મારા પિતાજી પાસેથી તેનું વર્ણન કરતાં
સાંભળી હતી તે એ હતી કે તેની વૃત્તિ તદ્દન નિર્લોભ નિષ્પાપ અને સરલ
હતી. એક વખત તેમની પરણેલ બેનનાં મૃત્યુ વખતે તેને સાચવવા માટે
કિમતિ ઘરેણાંની એક ટુંક વિશ્વાસપાત્ર ધારી સોંપવામાં આવી હતી,
જેની યથાર્થ રક્ષા કરી એક સ્ત્રીના પણ ફેરફાર વગર જ્યારે તેના વેવાઈ
તરફના માણસ લેવા આવ્યા ત્યારે વગર આનાકાનીએ એકદમ આપી
દીધી હતી.
- ૮ ટુંકમાં શારીરબળ સરલ અને લોખેા સ્વભાવ નિર્લોભમન અને શ્રદ્ધા
તથા ભકિતભાવની વૃત્તિવાળા પ્રદેશમાં આ મનુષ્યનું મગજ સારી રીતે
ખીલેલું હતું. જુઓ આ.નં. ૧૮
- ૯ વળી ગામના સમમ લોકો એને “ ભકત ” ના ઉપનામથીજ ઓળખતા હતા.
મસ્તિક વિધાનો અભ્યાસ કરી પ્રથમ અજમાયશ તરીકે મેં આ મહસ્થનું
મસ્તિક તપાવાનું સૌથી પ્રથમજ શરૂ કર્યું, અને તપાસ કરતાં તેના લક્ષણ
પરથી મારા મનમાં નિર્ણય કરેલા સર્વ ચિન્હો તેના મસ્તિકમાં સંપૂર્ણ રીતે
ખીલેલાં મારા એવામાં આવ્યાં.

અંધશ્રદ્ધા કે ધર્મઘેલાપણું આ વૃત્તિના ઊંચ પ્રમાણનું પરિણામ છે જે અનેક વખતે અનેક લોકોમાં જોવામાં આવે છે. આપણા જોવામાં એવા અનેક મનુષ્યો આવે છે, કે જેઓ ખીજી કોઇ બાબતમાં વિશેષ જ્ઞાન ન ધરાવતા હોય તો પણ ધર્મ ઘેલાપણું તો તેઓમાં ખાસ જોવામાં આવે છે. આથી એ સાબિત થાય છે કે લકિતભાવ કે ધર્મભાવના ખાસ અલગજ અવયવો મસ્તિષ્કની અંદર નિર્માણ થયેલાં છે, જે સ્વતંત્રપણે પોતાનું કાર્ય કરે છે. આથી વિશેષ સખળ પુરાવાની કાંઇ અગત્યતા રહેતી નથી.

તુર્કી લોકો હુમેશાં બહુજ ધર્મઘેલા અતિશ્રદ્ધાળુ અને ધર્મોભિમાની હોય છે. અને તેઓના માથાનો આ વૃત્તિવાળો પ્રદેશ ખાસ વૃદ્ધિ પામેલો હુમેશાં જોવામાં આવે છે. ક્રીશ્ચિયનો કરતાં આ લોકોમાં ધર્મભાવની લગભગ દશ ગણી તીવ્ર લાગણી હોય છે. નમાજનો વખત આવે કે તરતજ બધું કામકાજ પરતું મુકી તૈયાર થઇ બંધ છે અને પોતાના ધર્મ પુસ્તકને તેમજ તેની અંદરની આજ્ઞાને ઇલ્હામી હુકમ માની વર્તવામાં અતિ ચુસ્ત હોય છે.

ધર્મભાવને મનુષ્યના અંતરના અતિ ઉંડા પ્રદેશમાં પરમાત્માએ સ્થાપિત કરેલ છે. હુનિયામાં એક પણ એવી જગલી કે મુધરેલી પ્રજા નહિ મળે કે જે કોઇને કોઇ પ્રકારના દેવ પુદા કે ઇશ્વરની અદૃશ્ય શક્તિને ન માનતી હોય. માનવજાતિના અસ્તિત્વ સાથેજ આ વૃત્તિનું અને ઇશ્વર સંબંધી માન્યતાનું ખીજરોપણ થયેલું છે. મનુષ્ય રચિત, ઉપજાવી કાઢેલ કે કલ્પિત વૃત્તિઓનું એ કાર્ય નથી.

આ ધર્મવૃત્તિના ભાવની સાથેજ મનુષ્ય સમાજની અંદર, અનેક પ્રકારની ધર્મિક્રિયાઓ, સંસ્કારો ધર્મકર્તવ્યો અર્થાત્ નિત્ય નૈમિત્તિક અને સાધારણ ધર્મકર્મો જેવા કે સન્ધ્યા, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના, પ્રાણાયામ, યોગાભ્યાસ, નમ્રતા, વિનીત ભાવ, માનવૃત્તિ, આભારની લાગણી, આશા, દયા, પરોપકાર, ક્ષમા, અધ્યાત્મચરિત્ર, આત્મનિષ્ઠા, સત્યપરાયણતા, લકિતભાવ, શ્રદ્ધા, ઇશ્વરપર વિશ્વાસ, કર્મફળ અને પુનર્જન્મ આદિ અનેક ધાર્મિક અને નૈતિક ભાવો કે કર્તવ્યો, જન્મ પામે છે.

ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ, અસ્તિત્વતા અને ઇશ્વરલકિત પરાયણતાને મનુષ્યની અંદરની આ લકિતભાવની સ્વભાવિક પ્રવૃત્તિના અસ્તિત્વને લીધે જન્મ મળેલ છે. પૂણ્યભાવ એ મનુષ્ય માત્રની સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે, અને તે વૃત્તિની ન્યુનાધિક ખીલવણીના પ્રમાણમાં તથા હિનાતિયોગ કે મિશ્રયાયોગથી તેમજ અન્યાન્ય શક્તિઓના સયોગથી મનુષ્ય, ઝાડ, પાન, વૃક્ષ, પશુ, કબર, ચાંબડી, પાવડી ટોપી, નદી, પહાડ, પર્વત, ચુંકા, કે વસ્ત્ર અથવા તેવાંજ અસંખ્ય જડ પદાર્થોને કે સમઘૃણ કે ઇશ્વરની અમુક પ્રકારની જડ સુર્તિ આદિ બનાવી તેની લકિત તથા સ્તુતી, પ્રાર્થના કે ઉપાસના વિગેરે કરવા મંડી બંધ છે. ક્રામ્યદેવતા અને શ્વેતપાલ, ગ્રહ, ઉપગ્રહ તથા ગણેશ હનુમાન અને હંસ આદિ દેવોની માન્યતા તેમજ અન્ધરા અને પરીઓ તથા ઇન્દ્રાદિ દેવો

વિગેરેની માન્યતા તેમજ સુસલમાનોની પરીઓ ફીરસ્તાઓ અને સેતાન આદિની કલ્પના તથા ફીશ્ચીયનોના એનજેલ અને ફિરેસ્તા તેમજ જેનોની જીન અને ભૂત વિગેરેની માન્યતા પણ આ વાતના અતિયોગ તથા બુદ્ધિશક્તિની ન્યૂનતા અને મિથ્યાયોગનું પરિણામ છે.

પુર્વ અને પશ્ચિમ ભિન્ન અને દક્ષિણ, ઉપર કે નીચે, ભૂમિના કેઇપણ પ્રદેશમાં તમે જાઓ કે ગમે તે ધર્મ તમે વિસ્તારો, પણ મનુષ્યોના ધાર્મિક ભાવોનું વચણ વિચાર કરીને જોતાં સર્વત્ર એક સરખું જ તમને જણાશે.

ડોક્ટર ગાલ કહે છે કે “How should men so different in all other respects yet agree on the existence and worship of a supreme being unless their creator had implanted it within their hearts, impressed it in to the organism of the human race ?”

અર્થાત્ મનુષ્ય સ્વભાવની અંદરજ જો આ ધર્મની વૃત્તિનો ભાવ સ્વાભાવિક રીતેજ વર્તમાન ન હોત, તો પુરુષોત્તમ પ્રભુ કે પરમાત્મા જેવા પદાર્થના અસ્તિત્વ અને ભક્તિ આદિ ઉપાસ્યભાવોનો સ્વિકાર કરવામાં જુદા જુદા દેશ અને જાતિના ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાવાળા લોકો આ એકજ વિષયમાં સમ્પૂર્ણ રીતે મળતા કેમ થઇ શકત ?

૩૧૦ ગાલ.

૩૧. એ. એસ. ફ્રેડેલર કહે છે કે.—Phreno-magnetism still further attests that the specific organ is divine worship In every single instance every magnetized faculty expresses itself impromptly in comparably more perfectly than any actor could possibly represent it, and in thousand of experiments I never magnetized worship without also seeing the subject clasp and raise the hands in the attitude of worship assume a devotional aspect and tone of voice and express a desire to pray or else break forth in the worship of God enraptured in contemplating him. Thus is the worshipping of this faculty established by phrenology beyond all dispute No proposition in geometry is more fully proved than this”

O. S. Fowler

Author of Human Science and phrenology. P 784,

“માનસવિદ્યુતશાસ્ત્ર અથવા પ્રાણુવિનીમય દ્વારા પણ આ વૃત્તિનું કાર્ય ઇન્સ્યલપનાજ છે, એમ સારી રીતે નિશ્ચિત થયેલ છે. આવા પ્રત્યેક પ્રસંગના પ્રત્યેક શક્તિનું કાર્ય એક એક્ટર કે નાટ્યકાર દર્શાવી શકે તેના કરતા પણ અતિ સમ્પૂર્ણપણે અને યથાવત્ રીતે પ્રાણુવિનીમયદ્વારા દર્શાવિ શકાય છે. પ્રાણુવિનીમયના મારા હુમરો અનુસરો વખતે જ્યારે જ્યારે મેં આ ભક્તિના તત્ત્વનું ૪૧૫૧

અજમાયેશ કર્યો છે, ત્યારે ત્યારે હમેશાં મેં મારા વિધેયોને બંને હાથ બેડી ઉંચા કરી નમ્ર પ્રાર્થનાની હાલતમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાચુકત વર્તન અને વાણીથી પ્રાર્થના કરતાં અથવા ઇશ્વરના ધ્યાનમાં તદ્દન ગરકાવ થઈ ગયેલ અને ભક્તિભાવથી છવાઈ રહેલ હાલતમાંજ જોયેલ છે. એક પણ પ્રયોગ આવા બનાવથી રહિત જોવામાં આવ્યો નથી. મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવનું સ્થાન અને કાર્ય આટલું બધું સુનિશ્ચિત અને નિયમિત રીતે ભુમિતીનાં સિદ્ધાન્તના જેટલુંજ સ્પષ્ટરીતે સાબિત થયેલ છે. ” ગમે તે દેશમાં, ગમે તે સ્થાનમાં તમે જાઓ અને જુઓ જ્યાં જશો ત્યાં કોઈને કોઈ પ્રકારમાં પણ ઇશ્વરપુજન આરાધન કે સ્તુતિ પ્રાર્થના અથવા ઉપાસના, સન્ધ્યા, નમસ્કાર, નમાજ કે સેવા અથવા ચર્ય વિગેરેની અંદર સરવીશના રૂપમાં, એ આપને માલુમ પડશેજ. હીંદુ, ક્રીશ્ચીયનો, મહોમેદનો, દરની, બપાની રૂશીયનો, અને ચાલ્ડીઓના આદિ બધી પ્રજાઓમાં આ વૃત્તિનું કાર્ય સર્વત્ર એક સરખુંજ જોવામાં આવે છે. દુનીયાના સમગ્ર પ્રદેશોમાં આ વૃત્તિનું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે એક સરખુંજ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ તો મોજુદ છેજ. એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રજા પોતાપોતાના ધર્મને બીજા બધા કરતાં કૌંથી અગ્ર અને ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે. માત્ર ધર્મની સાથે સરખાવી શકાય એવી એક પ્યારની શક્તિજ છે. ઘણે ભાગે મનુષ્યો ધનને બહુ ચાહે છે. પણ ધર્મને તેથી પણ વધારે કિંમતિ ગણે છે. સામાન્ય રીતે જુલુલોકો પોતાની કમાણીનો દશમો ભાગ ધર્મચરુઓને આપતા હતા. મોરમોન બાતના લોકો પણ તેજ પ્રમાણે આપતા હતા. આ વિશ્વના મહાન બ્રહ્માંડોની રચના જોઈ તેના રચયિતા પ્રત્યે આશ્ચર્ય, ભય અને ભક્તિભાવ તથા પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થયો હોય એવું એક પણ મનુષ્ય પ્રાણી આ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર મળવું મુશ્કેલ છે. અતિ ઉચ્ચ પર્વતના શિખરો, નીચેના ભવ્ય મેદાનો, ખેતરો, ગામો, નગરો, અને સુંદર રમ્ય, અને અનેક પ્રકારના પુષ્પલતા અને ફળફૂલાદિથી લચીબચી રહેલાં મનોહર મન-મોહક અને ભવ્ય બાગો તથા લીલાછમ અને રળીયામણા કુદરતી ગાલીચાઓને જોઈ કોનું મન પ્રમોદ નહિ પામે ? સાયપ્રાતઃકાળના સન્ધ્યા સમયના સોનેરી અને રૂપેરી રંગના રંગબેરંગી વાદળો, અને પચરંગી આકાશ, અસ્તથતો સન્ધ્યા સમયનો રક્ત દીનકરકિરણમાલીન સૂર્ય, બીજી તરફ પૂર્વાકાશમાં તેજ સમયે ધીરે ધીરે ઉદયને પામતો, શીતળ કિરણચુકત રજનિકાન્ત-ચંદ્ર, અને ભવ્ય તારાગણરુપી અનેક સ્તનજીત અને હીરાથી મહેલ દિવ્યાભરણને ધારણ કરી પોતાના સ્વામીને આર્લીંગન આપવા માટે મંદમંદ હસ્તિની માફક પ્રયાણ કરતી, રમ્ય રજનીનું રમણીય સ્વરૂપ જોઈ, કોનું મન મોહ નથી પામતું ? કુદરતી લીલાનું દિવ્યગાન કરતો, પુર ભલકાથી ગર્વચુકત થઈ વહેતો ન્યાગરાનો ધોધ, તેની ભવ્યતા તથા રમ્યતાથી ભરેલું કુદરતનું યશોગાન, અત્યન્ત વેગચુકત વિદ્યુત વહિના દિવ્ય ચમકાર, અને મેઘ મંડળના પ્રતિ વર્ષાઝુતમાં થતા ગાંભિર્યચુકત ધનનનનન શબ્દોના ગડગડાટ આદિ જોઈ, કોણ આશ્ચર્યથી ચકિત થતું નથી ? આ તરફ સુસગટ કરતો, મેઘમંડળને વિખેરી નાખતો, વિદ્યુતને પણ સપાટા અને લપાટો મારતો “ અપા સ્ત્રા ” મણ્ડદેવ-વાયુ

વર્ણાશ્રુતિને પ્રવર્તાવનાર-વાયુ, પેલી તરફ તેના સપાટાથી અસ્થિર થયેલ મનથી અનન્ત છોળો મારતો અને તરફડીયાં ખાતો મહાન મહોદધિ પણ કંઈક અન્ય પ્રકારથીજ કુદરતની રચના અને સૃષ્ટિકર્તાની સ્તુતિ કરી રહ્યો છે. સુંદર અને રમ્ય બગીચાઓની અંદર થતો લમરોનો મધુર અને મનહર તેમજ કોમળ ગુંબરવ કર્ણકૃતુહલ ઉપજાવે છે. વળી કોયલોનો મધુરનાદ તથા મધુરોત્તું મધુર નૃત્ય અને સુંદર કોમળ કેકારવ, સુવાસિક રંગબેરંગી પુષ્પોનો મધુર મુગધી મનોરંજક પરાગચુકત પરિમલ, આ બધાં કુદરતી દૃષ્યો કઠોરમાં કઠોર હૃદયના મનુષ્યના દીલને પણ રસ બસ અને આનંદચુકત બનાવી છે. કુદરતના રમ્ય અને લબ્ધ વિશ્વવ્યાપિ બગીચાની અન્દરના આવા અનેક વિચિત્ર લબ્ધ અને મનમોહક બનાવો જોઈ, નીતિ અને ધર્મચુકત તથા ખુશિયાળી મનુષ્યનું મગજતો કુદરતની આ આશ્ચર્યજનક લીલા અને સમૃદ્ધિ જોઈ ખરેખર લક્ષિત શ્રદ્ધા આનંદ અને ઉત્સાહ આદિ અનેક વિશુષ્પભાવોથી પરમાત્મા તરફ દોરાય એ તદન સ્વાભાવિક છે. આવા સંજોગોમાં મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્માના અનહદ કાર્યોની સ્તુતિ પ્રશંસા વખાણ કે પ્રેમલક્ષિતના મહાન ભાવો સહજમાં સ્પુરી આવે છે અને કુદરત દ્વારા કુદરતના રચયિતા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન શીલ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ વિશ્વાત્મા વિશ્વંભર, અને વિશ્વકર્મા પ્રભુનાં કાર્યોનું નિરીક્ષણ કરી ખરેખર અત્યન્ત આનંદ પામે છે. પણ દુનીયામાં એકાદ ખુલ્લું પડેલ કોઈ નાસ્તિક મળી આવે અને તે કદાચ લક્ષિતભાવ કે શ્રદ્ધાની અમુક્ય લાગણીથી રહિત હોય અથવા ઈશ્વરના જેવી સર્વ શક્તિમાન સત્તાના અસ્તિત્વના સંબંધમાંજ શંકાશીલ હોય તો તેથી શું એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વર કે લક્ષિતભાવ જેવી વસ્તુ દુનીયામાં છેજ નહિ? અથવા તેની જરૂર નથી? શું દુનીયામાં એકાદ બે કે દશ પચાસ ઘુવડો ભેગા મળી કહે કે “પ્રકાશ જેવી કોઈ વસ્તુજ વિશ્વમાં છે નહિ અને લોકો સૂચ્ય ભગવાનના જે અનહદ વખાણ કરી મુકે છે તે તો સર્વ કલ્પિત ગપેણ અધ્યાયો છે” તેથી શું લોકો પોતાની આંખો બંધ કરી બેસી રહેશે? એ શું સંભવિત છે? દુનીયાની શરૂઆતથી આજ દિવસ સુધીનાં ઇતિહાસમાં એકાદ મનુષ્યે પણ પૂર્ણ લક્ષિત અને શ્રદ્ધાચુકત હૃદયથી ઈશ્વરની ખરા અન્તઃકરણથી જો સ્તુતિ પ્રાર્થના કે ઉપાસના કરી છે, તો તે મનુષ્યે પોતાના આ લક્ષિત ભાવના અવયવનો યોગ અથવા ઘણા અંશે ઉપયોગ કર્યોજ છે, એમ કદાચ વિના આલે તેમ નથીજ. મનુષ્ય હમેશાં પરમપુન્ય પરમાત્મા તરફ લક્ષિતભાવ ધરાવે છે, જે ખરેખર તદન સ્વાભાવિકજ છે. કારણ તેનાથી કોઈ ઉત્તમ, સર્વ શક્તિમાન, જ્ઞાનચુકત કે ઉત્તમ શુભ ચુકત અથવા શ્રેષ્ઠ પદાર્થ આખા વિશ્વની અંદર છેજ નહિ. શ્રેષ્ઠ પદાર્થ તરફ ખેંચાવું આકર્ષાવું, દીલ લાગવું કે માનવૃત્તિ અથવા લક્ષિતભાવ કે પુન્યભાવ પેદા થવો એ તદન નૈતિક તેમજ ધાર્મિક નિયમાનુસારજ છે. અને એ બધું અનેક ચિન્હોદ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે. દુનીયાની અંદર ઉંચી ઉંચી મસ્જિદો મકરબાઓ અને મિનારાઓ આકાશની સાથે વાતો કરતા મહાન શિખર ચૂકત ક્રિશ્ચીયનોનાં દેવાલયો હિન્દુઓના

જગન્નાથ અને રામેશ્વરના તથા દ્વારકા અને કાશી વિશ્વેશ્વર આદિ સ્થાનોનાં મહાન મંદીરો અને તીર્થધામો એ બધું શું દર્શાવે છે ? તેઓની અંદરના ઘંટ શબ્દ કે આર-તીઓના નાદો, મુદ્દાંઓના પોકારો કે પ્રાર્થના વખતે થતા ઘંટના ગાભીર્યયુક્ત નાદો તથા અમુક પ્રકારના લકિતભાવ અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ ગીતોનો સુંદર મધુર સ્વર શેનું ગાન કરી રહ્યા છે, એ તમે સમજો છો ? મંદીરમાં મસીદોમાં પર્વતોના શિખરપર ગાંધર્વો અને ગુણીજનો એક તાર થઈ કોના ગુણોનું યશોગાન કરી રહ્યા છે, તે તમે જાણો છો ? સુંદર અને સ્નેહયુક્ત બન્ધનોથી નિર્માણ થયેલા સદ્ગુણી પ્રહસ્થાશ્રમની અંદર યજ્ઞ સમયે મા બાપ ભાઈ પુત્ર અને પુત્રી આદિ એકત્ર મળી પવિત્ર ભાવથી શાંતિ પાઠ અને શિવસકલ્પના મંત્રો તથા અનેક પ્રકારની વિશુદ્ધ પ્રાર્થનાઓ કોના પ્રત્યે કરી રહ્યા છે, તે તમે સાંભળો છો ? અ. બધાં શું એકજ મહાન વિશ્વ નિયંત્રાની પ્રેમ અને શ્રદ્ધાસુક્ત લકિત ભાવના ચિન્હો નથી ? આથી વિશેષ પ્રબળ ખાત્રી કરનાર અને સાખીતી આપનાર વિશેષ સ્પષ્ટ અને વિશ્વવ્યાપક ખીજ કયા પુરાવાઓની જરૂર છે ? આ બધા મનુષ્યના આત્માની સ્વાભાવીક લકિતભાવ પૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓના કાયનાજ પુરાવા છે મનુષ્ય તેના વિના જીવી કે રહી શકતો નથી. કે સુખી થઈ શકતો નથી, જેમ બુદ્ધિ કે તર્ક શકિતો વિના તેનું કોઈ કાર્ય ચાલી શકતું નથી તેમ નૈતિક કે ધાર્મિક કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ-આ વૃત્તિના અભાવમાં યથાર્થ રીતે થઈ શકતી નથી. આટલા માટે આ લકિતભાવ અને શ્રદ્ધાપ્રદ વૃત્તિને માટે ખાસ અવયવ હોવું જ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. કારણ અન્ય પ્રત્યેક વૃત્તિ કે શકિતના અવયવ પોતપોતાનું નિયત કાર્ય નિર્દોષપણે કરવામાં સંપૂર્ણ રીતે ગુંથાયેલ છે. જેમકે—

- ૧ વાત્સલ્ય સ્નેહ, પ્રભુનું પાલન પોષણ રક્ષણ આદિ કાર્ય કરવામાં પ્રેમપૂર્વક ગુંથાયેલ છે. જેથી તેને પરમાત્માની લકિત કરવાનો સમય નથી.
- ૨ શૌચ અને શારિરબળની શકિત અનુકુળ સંજોગોને શોધવામાં અને અનેક પ્રતિકુળ સંજોગોને દૂર કરવામાં શેકાઈ રહી છે. તેને પણ તેમાંથી કૂરસદ મળતી નથી. અને નિયત કાર્ય સિવાય અન્ય કાંઈ કરવા શકિતવાન નથી.
- ૩ ક્ષુધાવૃત્તિની બધી શકિતઓ ખોસકને મેળવી પાચન કરી પોતાની રૂચિ તૃપ્ત કરવા પાછળ અને જીજ્ઞાસા સ્વાદને શોધવા પાછળજ ખતમ થઈ જાય છે અને સર્વાંશે શેકાઈ રહે છે. જેથી તેને તો અન્ય વિષયનો વિચાર કરવાનો વખત પણ બચતો નથી.
- ૪ સાવચેતી કે સાવધવૃત્તિને અનેક પ્રકારના ભય કે સંકટોથી બચવાના પ્રયત્નોમાં સ્થિર થઈ લકિત ભાવથી વર્તવાની તો પુરસદ જ ક્યાંથી હોય ?
- ૫ વેશ્યવૃત્તિ (acq. sation) કે ધનાભિલાષની વૃત્તિ તો પોતાના બધા ઉપાયોથી ધન એકત્ર કરવામાં અને ગમે ત્યાંથી મેળવી સંગ્રહી રાખવાની મહા ધાંધલ ધમાલમાંજ ગરકાવ થઈ જઈ મનુષ્યની અનેક શકિતઓના કાર્યને શેકી ઝેલેલ છે. છતાં પોતાની અભિલાષોનો ઉંચો મહેલ ચણવા પુરતી શકિતમાન

જગન્નાથ અને શમેશ્વરના તથા દ્વારકા અને કાશી વિશ્વેશ્વર આદિ સ્થાનોનાં મહાન મંદીરો અને તીર્થધામો એ બધું શું દર્શાવે છે ? તેઓની અંદરના ઘંટ શંખ કે આર-તીઓના નાદો, મુદ્દાઓના પોકારો કે પ્રાર્થના વખતે થતા ઘંટના ગાંભીર્યયુક્ત નાદો તથા અમુક પ્રકારના લકિતભાવ અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ ગીતોનો સુંદર મધુર સ્વર શેનુ ગાન કરી રહ્યા છે, એ તમે સમજો છો ? મંદીરમાં મસીદોમાં પવિત્રતા શિખરપર ગાંધર્વો અને ગુણીજનો એક તાર થઈ કોના ગુણોનું યશોગાન કરી રહ્યા છે, તે તમે જાણો છો ? સુંદર અને સ્નેહયુક્ત બન્ધનોથી નિર્માણ થયેલા સદ્ગુણી મહુસ્થાશ્રમની અંદર યજ્ઞ સમયે મા બાપ ભાઈ પુત્ર અને પુત્રી આદિ એકત્ર મળી પવિત્ર ભાવથી શાંતિ પાઠ અને શિવસંકલ્પના મંત્રો તથા અનેક પ્રકારની વિશુદ્ધ પ્રાર્થનાઓ કોના પ્રત્યે કરી રહ્યા છે, તે તમે સાંભળો છો ? અ. બધાં શું એકજ મહાન વિશ્વ નિયંત્રાની પ્રેમ અને શ્રદ્ધાસુક્ત લકિત ભાવના ચિન્હો નથી ? આથી વિશેષ પ્રબળ ખાત્રી કરનાર અને સાખીતી આપનાર વિશેષ સ્પષ્ટ અને વિશ્વવ્યાપક ખીન્ન કયા પુરાવાઓની જરૂર છે ? આ બધા મનુષ્યના આત્માની સ્વાભાવીક લકિતભાવ પૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓના કાયનાજ પુરાવા છે. મનુષ્ય તેના વિના જીવી કે રહી શકતો નથી. કે સુખી થઈ શકતો નથી; જેમ બુદ્ધિ કે તર્ક શક્તિઓ વિના તેનું કોઈ કાર્ય ચાલી શકતું નથી તેમ નૈતિક કે ધાર્મિક કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ-આ વૃત્તિના અભાવમાં યથાર્થ રીતે થઈ શકતિ નથી. આટલા માટે આ લકિતભાવ અને શ્રદ્ધાપ્રદ વૃત્તિને માટે ખાસ અવયવ હોવાનું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. કારણ અન્ય પ્રત્યેક વૃત્તિ કે શક્તિના અવયવ પોતપોતાનું નિયત કાર્ય નિર્દોષપણે કરવામાં સંપૂર્ણ રીતે ગુથાયેલ છે. જેમકે—

- ૧ વાત્સલ્ય સ્નેહ, પ્રજાનું પાલન પોષણ રક્ષણ આદિ કાર્ય કરવામાં પ્રેમપૂર્વક ગુથાયેલ છે. જેથી તેને પરમાત્માની લકિત કરવાનો સમય નથી.
- ૨ શૌચ અને શારિરબળની શક્તિ અનુકુળ સંજોગને શોધવામાં અને અનેક પ્રતિકુળ સંજોગને દુર કરવામાં શેકાઈ રહી છે. તેને પણ તેમાંથી દૂરસદ મળતી નથી. અને નિયત કાર્ય સિવાય અન્ય કાંઈ કરવા શક્તિવાન નથી.
- ૩ ક્રુધાવૃત્તિની બધી શક્તિઓ જોરાકને મેળવી પાચન કરી પોતાની રૂચિ તૃપ્ત કરવા પાછળજ અને જીહ્વાના સ્વાદને શોધવા પાછળજ ખતમ થઈ જાય છે અને સર્વાંશે શેકાઈ રહે છે. જેથી તેને તો અન્ય વિષયનો વિચાર કરવાનો વખત પણ બચતો નથી.
- ૪ સાવચેતી કે સાવધવૃત્તિને અનેક પ્રકારના ભય કે સંકટોથી બચવાના પ્રયત્નોમાં સ્થિર થઈ લકિત ભાવથી વર્તવાની તો પુરસદજ ક્યાંથી હોય ?
- ૫ વંદ્યવૃત્તિ (adoration) કે ધનાભિલાષની વૃત્તિ તો પોતાના બધા ઉપાયોથી ધન એકત્ર કરવામાં અને ગમે ત્યાંથી મેળવી સંઘટ્ટી રાખવાની મહા ધાંધલ ધમાલમાંજ ગરકાવ થઈ જઈ મનુષ્યની અનેક શક્તિઓના કાર્યને શેકી બેઠેલ છે. છતાં પોતાની અભિલાષનો ઉચ્ચ મહેલ ચણવા પુરતી શક્તિમાન

જગન્નાથ અને રામેશ્વરના તથા દ્વારકા અને કાશી વિશ્વેશ્વર આદિ સ્થાનોનાં મહાન મંદીરો અને તીર્થધામો એ બધું શું દર્શાવે છે ? તેઓની અંદરના ઘંટ શબ્દ કે આર-તીઓના નાદો, મુલ્લાઓના પોકારો કે પ્રાર્થના વખતે થતા ઘંટના ગાંભીર્યયુક્ત નાદો તથા અમુક પ્રકારના લકિતલાવ અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ ગીતોનો સુદર મધુર સ્વર શેતુ ગાન કરી રહ્યા છે, એ તમે સમજો છો ? મદીરમાં મસીદોમાં પર્વતોના શિખરપર ગાધર્વો અને શુભ્રીજનો એક તાર થઈ કોના ગુણોનું યશોગાન કરી રહ્યા છે, તે તમે જાણો છો ? સુંદર અને સ્નેહયુક્ત બન્ધનોથી નિર્માણ થયેલા સદ્ગુણી ગ્રહસ્થાશ્રમની અંદર યજ્ઞ સમયે મા બાપ ભાઈ પુત્ર અને પુત્રી આદિ એકત્ર મળી પવિત્ર ભાવથી શાંતિ પાઠ અને શિવસકલ્પના મંત્રો તથા અનેક પ્રકારની વિશુદ્ધ પ્રાર્થનાઓ કોના પ્રત્યે કરી રહ્યા છે, તે તમે સાંભળો છો ? અ. બધાં શું એકજ મહાન વિશ્વ નિયંત્રાની પ્રેમ અને શ્રદ્ધાયુક્ત લકિત ભાવના ચિન્હો નથી ? આથી વિશેષ પ્રબળ ખાત્રી કરનાર અને સાખીતી આપનાર વિશેષ સ્પષ્ટ અને વિશ્વવ્યાપક ખીજા કયા પુરાવાઓની જરૂર છે ? આ બધા મનુષ્યના આત્માની સ્વાભાવીક લકિતભાવ પૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓના કાયનાજ પુરાવા છે મનુષ્ય તેના વિના જીવી કે રહી શકતો નથી. કે સુખી થઈ શકતો નથી, જેમ બુદ્ધિ કે તર્ક શક્તિઓ વિના તેનું કોઈ કાર્ય આવી શકતું નથી તેમ નૈતિક કે ધાર્મિક કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ-આ વૃત્તિના અભાવમાં યથાર્થ રીતે થઈ શકતિ નથી. આટલા માટે આ લકિતભાવ અને શ્રદ્ધાપ્રદ વૃત્તિને માટે ખાસ અવયવ હોવુંજ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. કારણ અન્ય પ્રત્યેક વૃત્તિ કે શક્તિના અવયવ પોતપોતાનું નિયત કાર્ય નિર્દોષપણે કરવામાં સંપૂર્ણ રીતે ગુંથાયેલ છે. જેમકે—

- ૧ વાત્સલ્ય સ્નેહ, પ્રભુત્વ પાલન પોષણ રક્ષણ આદિ કાર્ય કરવામાં પ્રેમપૂર્વક ગુંથાયેલ છે. જેથી તેને પરમાત્માની લકિત કરવાનો સમય નથી.
- ૨ શૌર્ય અને શારિરબળની શક્તિ અનુકુળ મનોગાને શોધવામાં અને અનેક પ્રતિકુળ સંજોગોને દુર કરવામાં શેકાઈ રહી છે. તેને પણ તેમાંથી કૂરસદ મળતી નથી. અને નિયત કાર્ય સિવાય અન્ય કામ કરવા શક્તિવાન નથી.
- ૩ હુધાવૃત્તિની બધી શક્તિઓ ખોરાકને મેળવી પાચન કરી પોતાની રૂચિ વૃદ્ધ કરવા પાછળ અને જીહ્વાના સ્વાદને શોધવા પાછળજ ખતમ થઈ જાય છે અને સર્વાંશે શેકાઈ રહે છે. જેથી તેને તો અન્ય વિષયનો વિચાર કરવાનો વખત પણ બચતો નથી.
- ૪ સાવચેતી કે માવધવૃત્તિને અનેક પ્રકારના ભય કે સંકેટોથી બચવાના પ્રયત્નોમાં સ્થિર થઈ લકિત ભાવથી વર્તવાની તો પુરસદજ ક્યાંથી હોય ?
- ૫ વૈર્યવૃત્તિ (loqn hat on) કે ધનાભિલાષની વૃત્તિ તો પોતાના બધા ઉપાયોથી ધન એકત્ર કરવામાં અને જામે ત્યાંથી મેળવી મંઝૂરી સંપાદવાની મહા ધાંધલ ધમાલમાંજ ગરકાવ થઈ જઈ મનુષ્યની અનેક શક્તિઓના કાર્યને શેકી જેઠેલ છે. છતાં પોતાની અભિલાષાનો ઉંચો મહેલ ચણવા પુરતી શક્તિમાન

જગન્નાથ અને સમેશ્વરના તથા દ્વારકા અને કાશી વિશ્વેશ્વર આદિ સ્થાનોનાં મહાન મંદીરો અને તીર્થધામો એ બધું શું દર્શાવે છે ? તેઓની અંદરના ઘંટ શંખ કે આર-તીઓના નાદો, મુસ્લાંઓના પોકારો કે પ્રાર્થના વખતે થતા ઘંટના ગાંભીર્યયુક્ત નાદો તથા અમુક પ્રકારના લકિતભાવ અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ ગીતોનો સુંદર મધુર સ્વર શેતુ ગાન કરી રહ્યા છે, એ તમે સમજો છો ? મંદીરમાં મસીદોમાં પવિત્રોના શિખરપર ગાંધર્વો અને ગુણીજનો એક તાર થઈ કોના ગુણોનું યશોગાન કરી રહ્યા છે, તે તમે જાણો છો ? સુંદર અને સ્નેહયુક્ત બન્ધનોથી નિર્માણ થયેલા સદ્ગુણી ગ્રહસ્થાશ્રમની અંદર યજ્ઞ સમયે મા બાપ ભાઈ પુત્ર અને પુત્રી આદિ એકત્ર મળી પવિત્ર ભાવથી શાંતિ પાક અને શિવસકલ્પના મંત્રો તથા અનેક પ્રકારની વિશુદ્ધ પ્રાર્થનાઓ કોના પ્રત્યે કરી રહ્યા છે, તે તમે સાંભળો છો ? અ. બધાં શું એકજ મહાન વિશ્વ નિયંત્રાની પ્રેમ અને શ્રદ્ધાચુક્ત લકિત ભાવના ચિન્હો નથી ? આથી વિશેષ પ્રબળ ખાત્રી કરનાર અને સાખીતી આપનાર વિશેષ સ્પષ્ટ અને વિશ્વવ્યાપક ખીન્ન કયા પુરાવાઓની જરૂર છે ? આ બધા મનુષ્યના આત્માની સ્વાભાવીક લકિતભાવ પૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓના કાયનાજ પુરાવા છે મનુષ્ય તેના વિના છવી કે રહી શકતો નથી. કે સુખી થઈ શકતો નથી; જેમ બુદ્ધિ કે તર્ક શક્તિઓ વિના તેનું કોઈ કાર્ય ચાલી શકતું નથી તેમ નૈતિક કે ધાર્મિક કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ-આ વૃત્તિના અભાવમાં યથાર્થ રીતે થઈ શકતિ નથી. આટલા માટે આ લકિતભાવ અને શ્રદ્ધાપ્રદ વૃત્તિને માટે ખાસ અવયવ હોવુંજ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. કારણ અન્ય પ્રત્યેક વૃત્તિ કે શક્તિના અવયવ પોતપોતાનું નિયત કાર્ય નિર્દોષપણે કરવામાં સંપૂર્ણ રીતે ગુંથાયેલ છે. જેમકે—

- ૧ વાતસંન્ય સ્નેહ, પ્રજ્ઞનું પાલન પોષણ રક્ષણ આદિ કાર્ય કરવામાં પ્રેમપૂર્વક ગુંથાયેલ છે. જેથી તેને પરમાત્માની લકિત કરવાનો સમય નથી.
- ૨ જ્ઞાન અને શારિરબળની શક્તિ અનુકુળ સંજોગોને શોધવામાં અને અનેક પ્રતિકુળ સંજોગોને દુર કરવામાં રોકાઈ રહી છે. તેને પણ તેમાંથી કુરસદ મળતી નથી. અને નિયત કાર્ય સિવાય અન્ય કામ કરવા શક્તિવાન નથી.
- ૩ ક્ષુધાવૃત્તિની બધી શક્તિઓ ખોરાકને મેળવી પાચન કરી પોતાની રૂચિ તૃપ્ત કરવા પાછળજ અને જીવાના સ્વાદને શોધવા પાછળજ ખતમ થઈ જાય છે અને સર્વાંશે રોકાઈ રહે છે. જેથી તેને તો અન્ય વિષયનો વિચાર કરવાનો વખત પણ બચતો નથી.
- ૪ માવચેતી કે માવધવૃત્તિને અનેક પ્રકારના ભય કે મંકટોથી બચવાના પ્રયત્નોમાં સ્થિર થઈ લકિત ભાવથી વર્તવાની તો પુરસદજ ક્યાંથી હોય ?
- ૫ વંશ્યવૃત્તિ (nepotism) કે ધનાભિલાષની વૃત્તિ તો પોતાના બધા ઉપાયોથી ધન એકત્ર કરવામાં અને ગમે ત્યાંથી મેળવી મંઝૂરી રાખવાની મહા ધાંધલ ધમાલમંજ ગરકાવ થઈ જઈ મનુષ્યની અનેક શક્તિઓના કાર્યને રોકી બેઠેલ છે. છતાં પોતાની અભિલાષોનો ઉંચો મહેલ ચણવા પુરતી શક્તિમાન

- થયું નથી તો તેને અન્ય કાર્ય માટે વિચાર કરવાની પણ તક કયાથી મળે !
- ૬ સૌંદર્યપ્રેમ કે સૌંદર્યનો શોખ આસપાસની કુદરતની વ્યાપક લીલાની સર્વ રમ્યતામાં અને સૌંદર્યચુકત સ્વરૂપ નિરખવામાંજ શુલતાન થઈ રહેલ છે, અને કુદરતનાં અનેક રમ્ય પ્રદેશો જોઈ તે તો આશ્ચર્યથી ચકિત અને ખાવડુંજ બની ગયું છે, ત્યાં તે બીજું કાર્ય તો શુ જ કરી શકે તેમ હતુ ? કુદરતની ભગ્યતા રમ્યતા અને સૌંદર્યના મુકત કંઠે વખાણ કરવાની, અરે ભકિત કરવાની તેને તો નિરાંતજ નથી.
- ૭ તર્ક શક્તિ અને મનનશક્તિ તથા તુલના શક્તિઓને તો, વિશ્વના અસંખ્ય પદાર્થોને નિરખી તેઓની સરખામણી કરી મુળ કારણ શોધી કાઢવાના મહાન પ્રયત્નો અને સત્યની વિવેચના પાછળ કરવી પડતી મહા પ્રવૃત્તિઓમાથી મુકત થઈ, ભક્તિભાવને ધારણ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મળતુ નથી. વળી સુખીમકોટના ન્યાયાધીશ માર્ક આગો દિવસ અને રાત મુદાઓ અને રૂઝુઆતો સાભળવામાં અને શાન્ત ચિત્તે ન્યાય કરવા અને ચુકાદો આપવામાંજ કેમ વ્યસ્તા જાય છે તેની ખબરજ નથી આખા વિશ્વનુ મૂળ કારણ, નિમિત્ત હેતુ, પરમાત્માને શોધી કાઢવા તે સમર્થ છે એ ખરું. પણ ભક્તિભાવથી તેને વંદન કરવાની તો તેઓને પણ પુરમદ નથી કારણ નિયત કાર્ય કરવામાંજ તેઓ એક ચિત્તથી રોકાઈ રહ્યા છે.
- ૮ દયા- અનુકરણ અવલોકન અને એજ પ્રમાણે મનુષ્યની અન્યાન્ય સર્વ શક્તિઓ પોતપોતાનુ નિયત કાર્ય કરવા હમેશાં ઉપર પ્રમાણેજ તત્પર થઈ રહેલ છે. તેમ પોતાનું નિયત કાર્યજ યથા અવસર કરવાનોજ તેઓનો સ્વભાવ છે. આથી અન્ય કોઈ શક્તિ વૃત્તિ કે ભક્તિભાવ પ્રદર્શીત કરવાનો અવકાશજ રહેતો નથી, એ સુરૂપજ છે.
- ૯ આટલા માટે ભક્તિભાવ કે શ્રદ્ધાનું અવધવ મનુષ્યનાં મસ્તિષ્કમાં ખાસ જુદુજ અસ્તિત્વ અને પોતાનું નિયત કાર્ય ધરાવે છે, એ તદન દેખીતુંજ છે.
- ૧૦ મનુષ્યની અંદર પ્રત્યેક શક્તિના અવધવ માટે ચોક્કસ કાર્ય નિયુક્ત કરવામાં આવેલ છે. અને તે શક્તિદ્વારા તે પોતાનુ નિયત કાર્યજ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે. અન્ય નહિ. આ એક કુદરતી સત્ય સિદ્ધાંત છે.
- ૧૧ આંખ નાક કાન અને ત્વચા તથા જીહ્વા આદિ ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનું દર્શન ગંધ, શ્રવણ, સ્પર્શ અને સ્વાદ આદિ નિયત કાર્યજ કરવા સમર્થ છે એ ઉપદેશિત બાબતોનો સૌથી પ્રખળ પુરાવો છે.
- ૧૨ જોવાનું કામ નાકથી કે સુંઘવાનું કામ આંખથી કદીપણ થઈ શકતુ નથી. તેજ પ્રમાણે સ્વાદ ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય આંખ કે નાક અથવા કાન આદિ કોઈ પણ ઈન્દ્રિય કદાપિ પણ કરી શકવા સમર્થ થતીજ નથી, તેમ જોમાં અભ્યાસ કેળવણી કે પ્રયત્નથી પણ તેઓની અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું બની શકતું નથી.

૧૩ તેજ પ્રમાણે આ શ્રદ્ધાશક્તિના કાર્ય માટે પણ કેલવણી કે અભ્યાસ અથવા અમુક પ્રકારના માત્ર સંસ્કારોથી તદન નવીજ જાતનું અવયવ રચી કે સ્થાપી શકતું નથી કે શ્રદ્ધા અથવા લક્ષિતાવને તદન નૂતન રૂપમાં જન્મ આપી શકતા નથી જો તેમ થઈ શકતું હોય તો તો તદન આધવાને પણ દેખતા અને બહેરાને કે મુગાને પણ બોલતા કરી શકાતું અથવા ખાન પાન અને પાચન ક્રિયાને અભ્યાસદ્વારા અન્ય માર્ગે પ્રવર્તાવી શકાતું પણ તેમ કદાપિ થઈ શકતું નથી

૧૪ પણ મનુષ્યની અદર આ લક્ષિતાવનું અવયવ ખાસ સ્વાભાવિક કુદરતી રીતેજ સ્વાસ પ્રસ્વાસની માફકજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેથીજ તેને અભ્યાસ કે કેળવણીદ્વારા ખીલવી કે યથાથ માર્ગે વાળી શકાય છે તેની વિશ્વ વ્યાપી સત્તા અને મનુષ્યસમાજપર આટલી બધી પ્રખર અસર થવાનું તેજ સૌથી સમજા કારણ છે પણ એ લક્ષિતાવ કઈ શિક્ષણ કે અભ્યાસથી તદન નવો પેદા થઈ, વિશ્વમા આટલી બધી વિશ્વવ્યાપી સત્તા ફેલાવી શકે એવી કટપના માત્ર અસત્ય અને પાયા વિનાનીજ છે

૧૫ મનુષ્યની આત્માઅન્તર્ગત લક્ષિતાવની સ્વાભાવિક મૂળ વૃત્તિનુંજ આ મહત્ કાર્ય છે કે જેનું વિસ્તૃત વર્ણન અમે ઉપર આપેલ છે મનુષ્યની લિપ્ત લિપ્ત લાવાની અદર પણ લક્ષિતાવ પ્રદર્શક અને ધર્મવસ્ત્રાચક શબ્દોના અસ્તિત્વનું પણ આ વૃત્તિજ મૂળ કારણ છે લક્ષિતાવ કે શ્રદ્ધાશક્તિની એક મહાન શાખા-ઓદીમનું કાર્ય અહિંથી શરૂ થાય છે

પણ ત્યારે પ્રશ્નો એ ઉપસ્થિત થાય છે કે—

- ૧ મનુષ્યની અદર લક્ષિતાવની આ સ્વાભાવિક વૃત્તિ આવી કયાથી ?
- ૨ સર્વાવસ્થામા અને સર્વકાળમાં જ્યાં જ્યાં મનુષ્ય તાય છે ત્યાં ત્યાં ધર્મસ્થાનો અને મંદીરો કે મસ્જિદોરૂપ ધર્મકર્મ માટે સ્થાનો બધાવવાની વૃત્તિ શાથી ઉદ્ભવ પામેલ છે?
- ૩ બહુજ લોભી ધનાલિલાપી અને વહેવાર કુશળ વ્યાપારીઓ કે જેઓ એક એક પાઈને માટે બહુજ ચોકસ હોય છે, અને વ્યાજ કે અન્ય પ્રકારના નફા વિના જેઓ કોઈ પણ પ્રકારની ધનાદિની લેવદેવ કરવા પ્રવર્તમાન થતા નથી એવા વ્યક્તિઓ કુશળ વેપારીઓના ખીશામ્નાથી પણ ધનાદિની સખ્યાબધ થેલીઓ ધર્મથી ચોકાવવાનું કાર્ય કેણું કહી રહ્યું છે ?
- ૪ ધર્મસ્થાનો, ધર્મશુરૂઓ, ધર્મપુસ્તકો, ધર્મશાળાઓ, ધર્મસભાઓ, ધર્મસંગીતો ધાર્મિકલજનો, ધર્મકર્મો, ધર્મસંકળો અને ધર્મ ધર્મિઓના અનેક અધકાઓ અને વાદવિવાદોની મહાન વિસ્તૃત ધાર્મિક સેનાઓ બધી કયાથી જન્મ પાતી ?
- ૫ શું આ બધું કેળવણીથી જન્મ પામેલું છે ? નહિજ કેળવણીથી સમગ્ર વૃક્ષનું એકાદ પાંદડું કે ડાળી અન્ય રસ્તે વાળી શકાય છે પણ નવી ડાળી કે નવી

શાખા તો શુ' પણ એકાદ પાંદડું પણ નવું પેદા થઇ શકતું નથી

૬ મનુષ્યની ભક્તિભાવની વૃત્તિને તેના યથાર્થ કાર્ય તરફ યોગ્ય શિક્ષણથી વાલી શકાય છે એ ખરૂં પણ ભક્તિભાવની સ્વાભાવિક વૃત્તિની આવશ્યકતા તેથી કાંઈ ઓછી થતી નથી.

૭ હું ધારું છું કે ભક્તિભાવ કે શ્રદ્ધાના અવયવના અસ્તિત્વને માળીત કરવા માટે ઉપરોક્ત વિવેચન તદ્દન પુરતું ગણશે. વિશેષમાં ડા० ગોલનુ આ-વૃત્તિની શોધના સ્થાનનું જે દુર્લભ વર્ણન અમે ઉપર આપી ગયા છીએ તે પગ વાચક વર્ગ પુરતું ધ્યાન આપી પોતાની પ્રત્યક્ષ ખાતરી બતાવે કરી બેસે એમ અમારી તેઓ પ્રત્યે નમ્ર સુચના છે,

૮ આ શિવાય ધર્મ દેલછા કે ધર્મ વિષયનું ગાંડાપણ કે જેનો યોગ્ય ખુલાસો આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર યથાયોગ્ય રીતે આપી શકાય છે, તે પણ કંઈ પણ વિરોધ વગર સમ્પૂર્ણ રીતે એજ ખાબતનો પુરાવો આપે છે કે મનુષ્યની અંદરની આ વૃત્તિ કૃત્રિમ નહિ પણ સ્વાભાવિક અને શિક્ષણ કે સંસ્કારદ્વારા નહિ પણ મનુષ્ય સ્થાનાની સાથેજ સ્વાભાવિક આત્માન્તર્ગત છે, અને તેથી અમે એમ માનીએ છીએ કે આવૃત્તિનું સ્થાન સર્વ રીતે સુસ્થાપિત અને સુનીશ્ચિત થયેલ છે. વળી આ વિષયમાં સર્વ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રીઓ પણ એક મતજ છે, અર્થાત સર્વતન્ત્ર (સમ્માન્ત તરિકે) તેનો સ્વીકાર થઇ ચુક્યો છે. એટલે હવે એમાં શંકાને જગા પણ સ્થાન છેજ નહિ.

૯ ડા० ગોલે આ વૃત્તિની શોધ કરી. ડા० સ્પરઝીયમે પણ તેને તેજ પ્રમાણે પુષ્ટી આપી છે, માત્ર નામનોજ ફેરફાર તેણે કર્યો છે અને ડા० કોગ્ને પણ તેને અનુમોદન આપેલ છે. જ્યારે વર્તમાન જમાનાના પ્રસિદ્ધ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રીઓ મી० એલ. એન. ફાઉલર અને એ. અસ. ફાઉલર જેવા સમર્થ અને સુપ્ર-સિદ્ધ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રીઓ પણ લગભગ પચાસ વર્ષના પરિપક્વ અનુભવ અને હજારો મસ્તિષ્કની અનેક રીતે પરિક્ષા કર્યા બાદ પણ તેજ વિષયને સમ્પૂર્ણ રીતે પુષ્ટિ આપે છે, અને મસ્તિષ્કશાસ્ત્રને જન્મ આપનાર મુળ પ્રેરક રૂપિઓનાં મતને સર્વાંશે મળતા થાય છે અને બીજા બધા મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રીઓ પણ આ વિષયમાં સર્વથા એકજ વિચાર ધરાવે છે. જેથી એ સંખ્યાથી વિશેષ વિવેચનને હવે સ્થાન જ નથી.

ભક્તિભાવનું નિશેષ વિવેચન અને વિસ્તાર.

વિવેચન-જેઓમાં પૂર્ણ ભક્તિભાવ હોય છે. તેઓ —

- ૧ પોતાના અન્તરાત્મામાં-સવાન્તર્યામિ પ્રભુને સર્વોત્કૃષ્ટ સમજે છે અને તેને ઐથી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિભાવથી સર્વદા પુન્ય સમજે છે,
- ૨ આવા પુરુષોમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો ભક્તિભાવ અને ઇશ્વર પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવ હોય છે.
- ૩ ધર્મકૃત્યોમાં અને ઇશ્વર આરાધનામાં આવા પુરુષો અત્યન્ત અનુપમ આનંદ અને અનહદ સુખ અનુભવે છે
- ૪ સમાધિ નિષ્કૃત્તમલસ્ય ચૈતસો નિવેશીતસ્યાત્મનિ યત્સુખ ભવેત્ ।
ન શન્મયતે વર્ણયિતુ તદા ગરિ સ્વયં તદન્ત કરણેન ગૃહ્યતે ॥
ઉપનિષદના ઉપરોક્ત મહાન વાક્યોનો યથાર્થ આનંદ આવા મહાત્માઓજ અનુભવ કરે છે
- ૫ આવા પુરુષો સર્વથા ઇશ્વર આજ્ઞાનુકુલ અને ધર્મના પવિત્ર નિયમાનુસારજ પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવર્તે છે
- ૬ ઇશ્વરીય આજ્ઞાને સર્વથા શિરસાવન્ધ સમજે છે અને તદનુકુળ હુમેશા વર્તે છે
- ૭ હુમેશાં ભક્તિભાવથી તેઓનું હૃદય સપૂર્ણ હોય છે, અને જીવન પણ તદનુવશુદ્ધ, નિર્મળ-નિપ્પાપ અને સઘ્ન સ્ફુટકમણીતુલ્ય હોય છે
- ૮ આવા પુરુષોમાં પુન્યભાવ અને વડીલો તથા પૂજ્ય પુરુષો પ્રત્યે અનુપમ માન વૃત્તિ હોય છે
- ૯ આવા પુરુષોની સર્વ આશા, સમ્પૂર્ણ સુખ અને સર્વોત્તમ આનંદ તથા સર્વ અભિલાષાઓ ઇશ્વર-આધિનતામાં જ સમાઈ રહે છે
- ૧૦ વિશ્વની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્મને અગ્ર સ્થાન આપે છે
- ૧૧ ધર્મસ્થાનો—કે મંદીર મસ્જિદ કે દેવમંદીરમાં નિયમિત વળતે જવામાં તેમજ અન્ય ધર્મસ્થાનો પાળવામાં હુમેશા ચોકસી રીતે વર્તે છે, અને તે પ્રમાણે ચાલવામાં કર્તવ્ય અને આનંદ સમજે છે
- ૧૨ (આન્તરીય કે બાહ્ય) ભણ્ડના કે અપવિત્રતાથી તેઓ કમ્પે છે.
- ૧૩ પ્રચલિત અને પ્રાચીન ગણ્યાતા સસ્કારો, ધર્મપ્રવૃત્તિઓ અને ધાર્મિક રીતીઓ કે રીત રિવાજોને તેમજ પ્રાચીન પુરુષો અને રૂપિસુનીઓ કે પીર પેગમ્બરો કે ધર્મચાર્યોને અત્યન્ત માન અને આદરની લાગણીથી જુઓ છે અને તેઓના વિચારોને સદન્તર આજ્ઞિન થઈ વત છે.

- ૧૪ આવા વિચારના (Orthodox) પુરુષો શુદ્ધ સનાતન ગણાતા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી થઈ રહે છે. (સતતંત્ર વિચારથી ધર્મ વિશુદ્ધિ કરવા શક્તિમાન થઈ શક્તા નથી પણ Old is Gold એમ માની સંઘા વતે છે.) આ વૃત્તિના અન્યાન્ય વૃત્તિઓ સાથેના સંયુક્ત કાર્યથી મનુષ્યનું વર્તન અનેક પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. તેની યથાવત્ વિવેચના કરવાની તથા સમજવાની ખામ જરૂર છે.
- ૧૫ સ્વમાનની ન્યૂનતાથી અને સાવધતા તથા આત્મનિષ્ઠાના અતિપ્રાબલ્યને લીધે તથા જ્ઞાનતન્તુઓની નિર્બળ કે રોગી હાલતામાં મનુષ્ય પોતાને તદ્દન નાલાયક અત્યન્ત અધમ પાપિષ્ઠ અને ઇશ્વરનો ગુન્હેગાર સમજી “હું પાપાત્મા છું, પ્રતિદીન પાપકર્મો કરું છું, હું પાપ સંભવ છું માટે હે પ્રભુ! મારાં સર્વ પાપો હરો” આવા અધમતા અને અવમાન્યતા યુક્ત આત્માને દાખીને કચડી નાખનાર મનોમર્દક લાવેથી દબાઈ રહે છે. પ્રત્યેક વાતમાં ઇશ્વરનો હુદબહાર ડર રાખે છે. દીલગીર અને શોકાતુર કે શોક સન્તપ્ત હૃદયનો થઈ ફરે છે. અને આવી વૃત્તિને પરિણામે તેના મુખપર વેશગ્ય અને શોક પ્રદર્શીત રેખાઓ પડી રહે છે. આવી વૃત્તિ લાખો વખત ટકાવી રાખવાથી કંઈ પણ શુભ પરિણામ આવતું નથી. પણ કેટલીક વાર તુકશાન થવા સંભવ છે. માટે એવી વૃત્તિવાળા પુરુષોએ પોતાના દોષ સમજી વૃત્યન્તર કરવાની જરૂર છે.
- ૧૬ આશા અને આધ્યાત્મરતિના આધિક્યથી ઇશ્વરને અન્તર્યામી તરીકે “આત્માનો અન્તરોદયમાત્મા” સમજી પૂર્ણ લક્ષિભાવથી ભજે છે અને હુમેશાં તેના સહવાસમાં જ રહેવાનું તથા તેના ગુણોનું અનુકરણ કરવાનું શીખે છે અને ચાહે છે.
- ૧૭ એદાર્ય ભાવનાની પ્રબળતાથી (Sublimity) ઇશ્વરને સર્વશક્તિમાન સર્વજ્ઞ અનાદિ અનન્ત અપાર અગાધ અપરિમીત, અનહદ અગમ્ય અજર અમર અને નિત્ય શુભ્ધુષ્ણ તથા સુક્ત સ્વભાવયુક્ત સમજી ઉચ્ચ પ્રકારના અનુપમ લક્ષિભાવથી મેવે છે.
- ૧૮ ચમત્ક્રશક્તિ કે તર્કશક્તિઓના પ્રાબલ્યથી અને અન્ય સર્વ માનસશક્તિઓ સામ્યાવસ્થામાં હોય તો ઇશ્વર મજબી ગુણકર્મસ્વભાવ અને લક્ષણના સુરુપ્પટ યથાથે અને સત્ય સ્વરૂપને યથાવત્ સમજી અને ગ્રહણ કરી શકે છે. તેમજ તેની વિશ્વવ્યવસ્થાને યથાવત્ સમજી તેપર વાદવિવાદ અને ચર્ચા કરવામાં કે તત્ત્વજ્ઞાની તત્ત્વાવમન્યત કરવામાં બહુજ આનંદ માને છે.
- ૧૯ વાત્મવ્યભાવની અધિકતાથી તેને પિતાપુત્રવત્ પૂજ્ય પૂજ્યક અને મેઘ્ય સેવક ભાવથી સન્માનનીય મનેજે છે. અને પુજે છે.
- ૨૦ દયા કે પરોપકાર વૃત્તિના પ્રાબલ્યથી તેની અપાર કરૂણા માટે હ્રીદા થઈ કરૂણા-સાગર દયાનીધિ દયાળુ આદિ વિશેષણોથી તેની પ્રાર્થના કરે છે.

- ૨૧ ન્યાય અને તર્ક શક્તિના પ્રાબલ્યથી ન્યાયકારી કર્મફળદાતા અને કર્મોત્સાર છવને ગતિ આપનાર સૃષ્ટિના નિયામક તથા વ્યવસ્થાપક તરીકે આરાધે છે અને સર્વ કારણોના કારણ અકારણ કારણ “કારણ કારણનામ” મમલ ઉપાસે છે.
- ૨૨ સાવચેતીની પ્રપૂર્ણતાને લીધે ભકિતરસ સાથે ભય અને ધાસ્તીયુક્ત ભાવોથી પૂર્ણ થઇ રહે છે.
- ૨૩ કાર્યકૌશલ્ય અને કારણાત્મકતાની અધિકતાથી સૃષ્ટિકર્તા વિધાતા વિશ્વકર્મા અને સૃષ્ટિસરજનહાર તથા ઉત્પતિ સ્થીતિ અને પાલણ તથા પોષણ કર્તા, ખગોળ ભુગોળાદિ સૃષ્ટિ અને હિરણ્યગર્ભઆદિ નામો અને ગુણોથી યુક્ત સમલ તેની ઉપાસના કરે છે.
- ૨૪ મૈત્રીભાવની પૂર્ણતાને લીધે બહોર સસ્થાઓમાં કે પારિવારિક ઉપાસનામાં અન્ત કરણપુર્વક ભાગ લઇ હાદીક સ્નેહ અને મૈત્રીભાવથી મિત્ર અને વરુણ આદિ નામો અને ગુણયુક્ત પરમાત્માને પરમ સહાયક સખા સમલ ઉપાસે છે. અને મિત્રવર્ગ તથા સ્નેહીસખધીઓના કટ્યાણુ માટે પણ પ્રાર્થનોપા સના કરે છે, તેમજ તેઓના હિતમાં પ્રવર્તે છે. પારિવારિક ઉપાસનામાં પણ બહુજ આનંદ અને સુખ મેળવે છે.
- ૨૭ સ્થૈર્ય કે ધૈર્ય વૃત્તિની ન્યૂનતાને લીધે કે ચિત્તની અસ્થિરતાને લીધે અહિં તહિં ભટકતા અનેક વિચારોથી વિક્ષિપ્ત થાય છે, અને પ્રાર્થના તથા સ્તુતિના વિષયપર એકાગ્ર ધ્યાન રાખવામાં મુશીબત મારુમ પડે છે તેથી ટુંકી ટુંકી પ્રાર્થના કે સરળ સન્ધ્યા વિગેરે વધારે પસંદ કરે છે. તથા લાંબા ઉપદેશ કે ભજનોથી કટાણી બાય છે. એકજ વિષયને ગ્રહણ કરતાં જુદા જુદા અનેક વિષયો તરફ મગ્નતા ભકિત ભાવો દર્શાવે છે.
- ૨૮ શારીરબળ કે શૌર્યશક્તિની અધિકતાથી તકરારી કે સવાદપ્રિય હોય છે અને તેથી ધાર્મિક સિધ્ધાન્તોને બહુજ આતુરતાથી તથા અન્તરાત્માથી વળગી રહી બચાવ કરે છે.
- ૨૯ ‘પણ જો શૌર્ય’ સાથે વિનાશક શક્તિ કે મકકમપણુ’ અધિક પ્રમાણમાં હોય તો વિરૂધ્ધ ધર્મ સાથે બહુજ કંકોરતા અને અપ્રતાઇ વાપરે છે.
- ૩૦ તથા સ્વમાન અને દૃઢતા પણ જો તેની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં સંયુક્ત થએલ હોય તો ધર્મ સખધી પ્રત્યેક બાળતમા બહુજ ચોક્કસ આગ્રહી અને અતિ સ્વધર્મભિમાની હોયછે. અથવા થઇ રહે છે અન્ધશ્રદ્ધાથી પ્રત્યે ધાર્મિક સિધ્ધાન્તને કે મસ્કોરો અથવા પ્રથાને તેમજ ભકિતભાવ કે પૂજના પ્રકારને વળગી રહેછે. અને જેઓ પોતાના મતથી વિરૂધ્ધ પડતા હોય તેઓનો પ્રતિકાર કરે છે.

૩૧ પણ દૃઢતા કે સ્થૈર્યની સાધારણ હાલતમાં અને આધ્યાત્મીયતાની અધિકતાને બીધે ધર્મસંબંધી સિદ્ધાન્તો કે માન્યતાને વખતો વખત બદલાવે છે. પણ પોતે સ્વિકારેલ કે માનેલ સિદ્ધાન્તોમાં દૃઢ અને આગ્રહી હોય છે.

૩૨ નિશ્ચય અને ઉત્કર્ષાભિલાષની અધિકતા અને આત્મનિષ્ઠાની સામાન્ય હાલતમાં માત્ર ધર્મદોગી, ધર્મધ્વજ, બાહ્યાડબરચુકત, ચલિતદ્વયના અને ઠાઠ-માઠવાળા ભપકાબધ (વૈષ્ણવ પંથ જેવા) અમીરી ધર્મને બહારથી સ્વીકારે છે ટીલા ટપકાં વિગેરે તેમજ પુણના ઠાઠમાઠના પ્રત્યેક બાહ્યાડબર ઉપર ખુબ ધ્યાન આપે છે, પણ ધાર્મિક કર્તવ્ય બજાવવાની દરકાર ઝાંછી રાખે છે. ન્યાયની પરવા નથી કરતા, ધાર્મિક કે નૈતિક બધનોનો ભગ કરવામાં ડર નથી લાગતો. અન્તરમાં સદા લુપ્ત દ્વાલિક અને બકવૃત્તિવાળા હોય છે છતાં ધર્મના બહાનાનો આશ્રય લે છે. એટલુંજ નહિ પણ ઇશ્વરીભાવો કે ભક્તિ અથવા ધમબળ પોતામાં નહિ હોવા છતાં ભક્ત હોવાનો કે ઇશ્વર તુલ્ય હોવાને દાવો કરી બેસે છે. વૈષ્ણવ ધર્મની અને આચાર્યોની વર્તમાન હાલત લગભગ તેવી છે એમ અત્રે અમને કદાં વિના ચાલતું નથી આવા પુરૂષો દેવ દર્શન અને પુણના ઠાઠમાઠમાં હમેશા દેખાવને આતર તત્પર જણાય છે પણ દેવ સ્થાન કે મદીર સુકી જેવા બહાર આવ્યા કે તેઓના આચાર વિચાર કે વર્તનમાં ધર્મનો અંશ પણ માલુમ પડતો નથી. મહર્ષિમનુ આવા પુરૂષોને ધર્મધ્વજની ઉપમા આપી વાણીથી પણ તેવાઓનો સત્કાર નહિ કરવા સુચવે છે.

૩૩ તુલના, તર્ક તથા સમજશક્તિ અને આત્મનિષ્ઠાની પ્રબલતાથી ઇશ્વરીય ધ્રુવ-વિદ્યા સમંધી કે તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં અતિ આનંદ માને છે અને શોખ ધરાવે છે. તથા ઇશ્વરના ગુણ કર્મ સ્વભાવ કે લક્ષણો સબંધી તેમજ ઇશ્વરીય નિયમો સબંધી તથા તેના સૃષ્ટિ રચનાદિ કાર્યો સબંધી જ્ઞાન વિજ્ઞાન મેળવવા હમેશા આતુર રહે છે, અને પ્રયત્નો કરે છે કુદરતની અદર સર્વત્ર સમા-એલ ભવ્યતા વ્યાપકતા અને સવજ્ઞતા આદિ ઇશ્વરી અનંત ગુણોનું મનન કરી નિદિધ્યાસન કરી ભક્તિભાવથી પ્રેમપુર્વક દ્વયે પરમાત્માને પૂજ્ય ગણે છે અન્ય ધર્મ સબંધી યથાર્થ તત્વોને સમજી સત્ય સિદ્ધાન્તો સ્વીકાર કરી તે પ્રમાણે વર્તે છે આવા પુરૂષો નિષ્પક્ષપાત ન્યાયચુકત સત્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરવા કે શોધવા હમેશાં અતિ આતુર હોય છે અને ખરેખરા ધર્માત્મા બની કોઈ પણ જાતિ વશ દેશ કે કહેવાતા ધર્મને શોભા આપનાર નિવડે છે આવા પુરૂષો ઉપદેશનું મહત્ત્વ કાર્ય કરવા માટે તદ્દન લાયક ગણી શકાય, પણ તેવાઓની સખ્યા હમેશાં જુગ હોય છે.

૩૪ જેઓમાં પશું ભક્તિભાવ હોય છે. તેઓ ત્યારે ત્યારે પ્રસંગ અને અનુકુળ સંજોગો મળે ત્યારે ભક્તિભાવની ધાર્મિક વૃત્તિનો યોગ પ્રમાણમાં અનુભવ

કરે છે. પણ પરિણામે તેઓની પ્રબળ વૃત્તિ અનુસાર તે વૃત્તિ દોરાઈ જાય છે. અતરમાં પૂર્ણ લક્ષિતભાવ યુક્ત હોય છે.

આવા પુરુષો દયા તેમજ આત્માનિષ્ઠાની પ્રબળતાથી ધર્મ સંબંધી નિયમો કે કૃત્યોને કે નિત્ય નૈ મત્તિક કર્તવ્ય કર્મોને યથાવત કરવાની ચોકસાઈ કરતા સારા ભલા અને પ્રમાણિક કાર્યો કરવામાં શ્રદ્ધા લક્ષિત અને ધાર્મિક વૃત્તિનો સારો ઉપયોગ કરે છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓ કે સંસ્કારો કરતાં ધાર્મિક ફરજને આવા પુરુષો બહુજ કિંમતિ ગણે છે.

સામાન્ય—જેઓમા આ વૃત્તિ સામાન્ય અથવા સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે. તેઓ ઇશ્વર આરાધના કરે છે ખરા પણ તેઓ પોતાના પ્રબળ વૃત્તિને પ્રમુખસ્થાન આપે છે, ૨ મૈત્રિભાવ દયા આત્મનિષ્ઠા, આદિના પ્રબળ પ્રભાવથી આવા પુરુષો ધાર્મિક સ્થળોમા કે ધર્મ સભાઓમા જવા આવવાનું વધારે પ્રસન્ન કરવામાં કરે છે કારણ કે ત્યાં મિત્ર સ્નેહિ વિગેરેને મળી શકાય છે. દયાપાત્ર ગરીબ, ભિખારી બ્રહ્મ લંગડાઓને યથાશક્તિ આપવાનો તેમજ ભેવાનો ત્યા પ્રસંગ મળે છે, જેથી દયાની લાગણીને તૃપ્ત કરે છે. સામાન્ય રીતે આવા પુરુષો મનુષ્ય માત્રની બલાઈ કે સુખી હાલત માટે પ્રાર્થના કરે છે. ૩ ખાસ ફરજો કે કારણો વિના ધર્મ સભામા નિયમિત હાજરી આપતા નથી હર વખતે એક સરખા લક્ષિતભાવ યુક્ત હોતાં નથી પણ માત્ર જ્યારે આ વૃત્તિને ઉરકેરનાર યોગ્ય કારણો અને સંયોગો હોય ત્યારેજ લક્ષિતભાવ કે શ્રદ્ધાની વૃત્તિથી પ્રેરાય છે. આ વૃત્તિની સાધારણ હાવતમાં મનુષ્ય લક્ષિતભાવ કે શ્રદ્ધા યુક્ત બની આત્મનિષ્ઠાના પ્રાબલ્યથી જો યથા યોગ્ય ધાર્મિક શિક્ષણ મળ્યું હોય તો અતરમા ધર્માત્મા હોય છે પણ તેનો ધર્મ માત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધામાં પરિચુત ન થતા કર્તવ્યમા દેખાય છે. કેવળ પ્રાર્થના કરતાં ફરજ બજાવવામાં અને અને આતર તેમજ બાહ્ય પવિત્રતા સાથે નીતિધર્મથી વિશેષ સંયુક્ત હોય છે. આવા પુરુષો પ્રાર્થનામા જન સમાજના સુખ અને સગવડો તરફ ધ્યાન આપે છે. પણ આત્મનિષ્ઠાની પ્રબળતાથી ઇશ્વરનો અધિક હર ન રાખતાં છતાં પોતાના પાપ કે અપકૃત્યને જલદી કબુલ કરે છે. ૬ મનન શક્તિની પ્રબળતાથી તર્ક અને સમજશક્તિમાં જેટલું આવે તેટલીજ ભાવનાથી લક્ષિતભાવ યુક્ત થઈ વર્તે છે.

અધ્યાત્મરતિ અને આત્મનિષ્ઠાની સાધારણ હાલતમાં સામાન્ય રીતે ધર્મ સંબંધી દરકાર નથી રાખતા, પણ દયાની પ્રાબલ્યતાથી પરોપકારી કૃત્યો કરવામા ધર્મનો સદુપયોગ કરે છે. ધર્મસંબંધી સક્રિયિન વિચાર નથી ધરાવતા પણ ઉદાર ભાવથી ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરે છે અને માત્ર જ્યારે ધર્મભાવ કે લક્ષિતભાવ ઉરકેરાયેલ હોય ત્યારેજ ધાર્મિક અને લક્ષિતભાવના હોય એમ જણાય છે.

આત્મનિષ્ઠા અને દયાની પ્રબળ હાલતમાં સામાન્ય રીતે ધાર્મિક વર્તન યુક્ત હોય છે પણ અમુક માન્યતા કે વૃત્તિ આદિના સંબંધમાં આગ્રહિ હોતા નથી પણ બીજાઓને સુધારવા અને મનુષ્યોને સ્વભાવિક ભુલોથી બચાવી સન્માર્ગે વર્તાવવા

હુમેશાં તત્પર હોય છે. છતાં ધર્મ કે મતના અધ્યેય અગ્રહને ધિક્કારે છે. અને ખાસ જરૂરી મુખ્ય સિધ્ધાંતો ઉપરજ વિશેષ ભેર આપે છે. લલાઈના કાર્યો પાછળ કે દાન યજ્ઞાદિમાં સારી રીતે ખર્ચે છે. વિશુદ્ધ નીતિને પ્રવર્તાવવા તેમજ દુશ્ચારના દુઃખોને ટાળવા બનતું કરે છે. પણ કંઈ ખાસ ભક્તિભાવથી પ્રેરાયેલ હોતા નથી. આવા પુરુષો આત્મનિષ્ઠ વર્તનવાળા હોય તો માન્યતા પ્રમાણે વર્તવામાં સારા અને પ્રાચીન માર્ગને કોરે મુકવાની જરૂર પડે તો પણ અચક્ષતા નથી. હુમેશા સાડું “હોય તે માડું” એમ સમજી પ્રવર્તે છે. પણ “માડું તેજ માડું” એવો આગ્રહ કરતા નથી. પરોપકાર અને લલાઈના કામોનીજ દરકાર કરે છે. અને ધર્મ સંબંધી નિયમોનું પાલન કરે છે.

ન્યૂન-જેઓમાં આ વૃત્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓમાં ભક્તિભાવ કે ધર્મની લાગણી તદ્દન ન્યૂન હોય છે. આવા પુરુષોને મા ખાપ શિક્ષક ધર્મગુરુઓ કે વડીલો પ્રત્યે ખાસ માન્ય કે પૂજ્યભાવની લાગણી હોતી નથી. તેઓના અન્તર પવિત્ર પૂજ્યવૃત્તિ શ્રદ્ધા કે ભક્તિભાવની લાગણીથી સામાન્ય રીતે હીન હોય છે. બહુ વિશુદ્ધ અંતઃકરણના હોતા નથી. તેમજ ધર્મ ક્રમ કે ક્રિયા માટે ખાસ પૂજ્યભાવની લાગણી વાળા હોતા નથી. તેજ ધાર્મિકક્રિયા દેખાવને માટે કઠાચ કળનાં હોય તો પણ તે સંબંધી ખાસ લાગણી તેઓમાં હોતી નથી. આવા પુરુષોમાં અંતઃકરણ કે આત્મ-ખજની ન્યૂનતા હોય છે. ધર્મની લાગણી વિનાના અને ધર્મ સલામાં ભાગ્યેજ ભાગ લેનારા હોય છે. અને કઠાચ જાય છે તો પણ તેઓનો હેતુ તેમ કરવામાં તદ્દન જુદો હોવો જોઈએ. આવા પુરુષોને પોતાના આત્માવિરૂધ વર્તવામાં કે પરમાત્માની આજ્ઞાનો ભંગ કરવાનો ઠર હોતો નથી. તેમજ ધર્મ સંબંધી શંકાઓ કે પ્રશ્નોના નિર્ણય સાથે પણ કંઈ સંબંધ હોય તેવું તેમને જણાતું નથી. આમ હોવાથી આવા પુરુષો ધર્મહીન, કોઈ પણ જાતના સિદ્ધાન્ત વગરના, ધર્મસંબંધ રહિત, સંશયાત્મા અને લગભગ નાસ્તિક વૃત્તિનાંજ હોય છે. આવી દશામાં ખુશમિજાજ કે હાસ્યવૃત્તિ અને અનુકરણ વૃત્તિની પ્રબળતા, સંયુક્ત થયેલ હોય તો ધાર્મિક પુરુષો કે સ્ત્રીઓની નકલ અને હાંસી ઠહા કરવાના ખામ સ્વભાવ યુક્ત વલણ ધરાવે છે. વિશેષમાં શારીરબળ, સંહારવૃત્તિ અને સ્વમાન આદિ લાગણીઓ અને શક્તિઓનું પ્રાબલ્ય હોય તો ધર્મ સંબંધી પ્રત્યેક બાબતમાં વિરુધ્ધ વિચાર દર્શાવે છે, અને “ધર્મ એ તો ઢોંગ છે.” “એક જાતનું ધર્તિંગ છે” “હુઆ અને ઠગ લોકોને કમાઈ ખાવાનો એ રસ્તો છે.” અને “નિર્દોષ અને નિ-ખાપ મનુષ્યોને ફસાવવાની એક પ્રકારની જાળ છે,” ઇત્યાદિ વિચારો ધર્મ અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ તથા પુરુષોના સંબંધમાં ધરાવે છે. વળી ભક્તિભાવ કે શ્રદ્ધાની ન્યૂનતા તથા પ્રેમ કે કામ વાસનાની અધિકતા, તથા માન, અને ઉત્કર્ષની પ્રબળ ઇચ્છા અને સૌંદર્યના પ્રબળ શોખને લીધે ધર્મ મંદીરોમાં કે ધર્મ સ્થાનમાં કે સભાઓ અથવા ચર્ચમાં જાય છે ખરા. પણ તેમ કરવામાં તેઓનો ઉદ્દેશ સુંદર સ્ત્રી ઓને જોઈ નેત્ર તૃપ્ત કરવાનો, ફાંકડા અને આકર્ષક દેખાવાનો, તથા પ્રશંસા અને

માનપાન મેળવવાનોજ હોય છે. જ્યારે ઇશ્વર તરફનો પ્રેમ કે ભક્તિભાવ અથવા ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો છાંટો પણ તેઓના હૃદયમાં હોતો નથી. આવા પુરુષો ખૂબ ભલકાખંધ અને ઠાઠમાઠ વાળા મદિરો જેમાં નાચતાન અને નાચકાઓનાં મધુર ગાન કે સંગીત આદિના રંગ રાગ અને હોળીના રાગ પ્રવર્તિ રહ્યા હોય એવા (કહેવાતા) ધર્મસ્થાનોમાં (વૈષ્ણવોના મંદીરની માફક) જવાનું હુમેશાં ચાહે છે અને સાથે સાથે જો વકતૃત્વ શક્તિનો શોખ હોય તો માત્ર સુંદર અને સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાતાઓના વ્યાખ્યાનો સાંભળવા તથા સંગીતનો શોખ હોય તો સુંદર ભજનો કરતાં સુંદર ગીતો સાંભળવા માટેજ દેવ મંદીર કે સભાઓનો આશ્રય લે છે પણ તેમાં ધર્મભાવના જેવું કંઈ હેતુ નથી.

ઉપર પ્રમાણે મનુષ્યની સમગ્ર શક્તિઓનાં ન્યુનાધિક પ્રમાણાનુસાર મનુષ્યોના ધર્મભાવ, ધર્મક્રમ, અને ધર્મક્રિયાઓમાં પણ દેશકાળ અને રૂઢી આદિના પ્રાબલ્યથી અનેક પ્રકારના ફેરફારો વૈષમ્ય કે ભેદભાવો જોવામાં આવે છે.

~~~~~

ભક્તિભાવની વૃત્તિ, ઇશ્વર આરાધના અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ.

કુદરતની અંદર પ્રત્યેક પદાર્થ કે વસ્તુનો પરસ્પર સંબંધ અને યોગ ઉપયોગ હોયજ છે. કુદરતનો એ એક ખાસ નિયમ અને વ્યવસ્થા છે, સૃષ્ટિનો એ અચળ નિયમ છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, ભુમિ, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, વિદ્યુત, વૃક્ષ, વન સ્પતિ, વરાળ, વાદળો, પશુ, પક્ષી અને મનુષ્ય આદિ સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થોનો અસ્પર્શ એક બીજા સાથે અખાધિત સંબંધ છે. આંખ અને તેજ, દાંત જીભ અને રસ, નાસિકા મુખ અને ગળું, લોભ્ય પદાર્થો અને હોળરી આદિ પચેનેન્દ્રિયના અવયવો, આસ્થિ અને સ્નાયુઓ, ફેફસાં તથા હૃદય અને એજ પ્રમાણે શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ, અને ગન્ધાદિ ગુણોનો શ્રોત્ર ત્વક ચક્ષુ જીહ્વા અને ઘ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયો સાથે અનેક રીતના અસંખ્ય પ્રકારનાં સંબંધો છે. અને તેને પરિણામે પ્રત્યેક વસ્તુનો પારસ્પરિક સંબંધ એક બીજાના અસ્તિત્વને નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ કરે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે પગના ઘુંટણની ટોપી અને નળાનો એક બીજા સાથે અખાધિત સંબંધ છે. ખન્નેનું અસ્તિત્વ પરસ્પર ઉપકારક અને જરૂરનું છે. તેજ પ્રમાણે મસ્તિષ્ક અને માંથાની તુંબડી, આંગળી અને તે પરનાં નખો, આંખ અને દર્શન શક્તિ તથા દૃષ્ય પદાર્થો, શ્રોત્ર અને શ્રોત્ર શબ્દાદિ વિષયો, દાંત અને દન્તમાંસ પેશીઓ, અને ત્વચા તથા સ્પર્શનો સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અને જ્ઞેય પદાર્થોના અસંખ્ય દૃષ્ટાન્તો એક બીજાની પરસ્પર ઉપયોગીતા અને આવશ્યકતાનો મથા-

વત્ સંબંધ સિદ્ધ કરે છે. કુદરતનાં સમગ્ર કાર્યો એક બીજાની સાથે અખાધિત સંબંધથી સર્વત્ર સચુકત થયેલા છે. કોઈ પણ સ્થળે અસંબંધતા કે પરસ્પર વિરોધ સમ્પૂર્ણ વિશ્વમા કયાંય પણ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. પણ જે લોકો આ મહત્વપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ સંબંધનો સ્વિકાર કરતા નથી, કે તેના સત્યને સમજી શકતા નથી, તેઓ ખરેખર દેખતાં છતાં આંધળાં, સાંભળતાં છતાં બહેરાં અને બોલતા છતાં મૂંગા અને જ્ઞાનોન્દ્રિયો સહિત હોવા છતાં જ્ઞાનહિન છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ ભૂલ કે અતિશયોક્તિ અમે નથી કરતા. આવા પુરુષોના કથનપર વિશ્વાસ નાહી લાવવો જોઈએ, આંખ અને તેની અવલોકન શક્તિ તથા જોવાની ઇચ્છા અર્પવા છતાં દૃષ્ય પદાર્થો દુનિયામા ન હોય તો એ કેટલી બધી મોટી ભૂલ અને જોવકુદ્દી ગણાય ! પ્રાણીમાત્રની અંદર ક્ષુધાવૃત્તિની સ્વાભાવિક પ્રેરણા અને પચનેન્દ્રિયના અવયવોની રચના સાથે પાચ્ય કે લોભ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ ન હોય અથવા નિર્માણજ ન કરવાં એ કેટલું બધું મહાભયકર પાપયુક્ત કર્મ ગણાય ! આજ પ્રમાણે પ્રાણુવિના પ્રાણીન્દ્રિયો અને રક્ત વગર હૃદયના અવયવ પણ શું કામના છે ! એજ પ્રમાણે મનુષ્યની બધી આવશ્યકતાઓ અને હાજરો અથવા સ્વાભાવિક આંકાક્ષાઓ, પુર્ત કરનાર સાધનોના અભાવમાં તદન નિર્ધક થાય છે.

પણ કુદરત, મનુષ્યના પ્રત્યેક અવયવ કે ઇન્દ્રિય તથા મકિતષ્કના અલગ અલગ અવયવો કે વૃત્તિઓને નિર્માણ કરવાની સાથેજ તે તે ઇન્દ્રિયના વિષયને નિર્માણ કરી ચોગ્ય સંતોષ અને સુખ આપવામા હંમેશા સલાહ પુર્વક વર્તે છે. આ પ્રમાણે જોતાં ભક્તિભાવ એ પણ મનુષ્યની એક સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે, જે તેને સંતોષ આપનાર પદાર્થ કે વિષયના અસ્તિત્વની સમ્પૂર્ણ ખાત્રી આપે છે. અને તેથી પરમપૂજ્ય પરમાત્માના અસ્તિત્વ માટે અન્યપુરાવા કે સાબિતીની જરૂર રહેતી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં આ વૃત્તિનું અવયવ સ્પષ્ટ રીતે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને મનુષ્ય એ અવયવના પ્રમાણમાં ઈશ્વર તરીકે કોઈને કોઈ પદાર્થનો સ્વિકાર કરી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગમે તે પ્રકારે તેની પૂજા, ભક્તિ, કે આરાધના કરે છે, એ વાત તદન નિર્વિવાદ છે. અને તેથીજ આવા પુજ્યભાવ કે આરાધનાને સ્વિકારનાર કે સાર્થક કરનાર ઈશ્વર, ખુદા કે God નામના ચેતન પદાર્થનું અસ્તિત્વ સર્વથા સિદ્ધજ છે.

અત્યાર સુધી આ ભક્તિભાવ કે પૂજ્યવૃત્તિના માત્ર સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય, ઈશ્વર પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ તથા ધર્મ ભાવના પરકજ આપણે વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે. પણ આ વૃત્તિનાં કાર્યોના પ્રદેશ અતિ વિસ્તૃત છે. ઈશ્વર આરાધન એ આ વૃત્તિનું સૌથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય છે. પણ તે સિવાયના અન્ય ગણ્ય કાર્યો માટે પણ આ વૃત્તિને નિયુક્ત કરવામાં આવેલ છે ડા. સ્પરઝીયમ કહે છે કે—

“ આ ભક્તિભાવ કે પૂજ્યવૃત્તિનું અવયવ દ્વિધા વિભક્ત થયેલું છે. તેનો પાછળનો ભાગ જે દૃઢતા અને આત્મનિષ્ઠાની નજદીક આવેલ છે, તે ઈશ્વર આરા-

ધના અને ધાર્મિક શ્રદ્ધા કે ધર્મભાવ માટે નિર્માણ થયેલ છે. જ્યારે તેનો અગ્ર ભાગ વહીલો અને ઉપરીઓ પ્રત્યે પુણ્ય ભુષ્ણ અને પ્રાચીન ધર્મ પવિત્રતા કે પુર્વ જો માટે અનન્ય માનની લાગણી પેદા કરે છે. આટલા અંશમાં તે ચાલતી રૂઢીને વળગી રહેનાર પ્રાચીનતાને પસંદ કરનાર શક્તિ છે, જે એકદમ ફેરફાર કે મુળ માંથી સુધારણા કરવામાં કેટલીક વખતે પ્રતિબાધક થાય છે.

કેટલાક લોકો એમ પ્રશ્ન કરે છે કે “ ઈશ્વરભક્તિ, તથા ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાન્તો સાથે મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રને શું સંબંધ છે ? ” અધ્યાત્મવિધાના તત્ત્વજ્ઞાન યુક્ત વિષયને માનસશાસ્ત્ર અને આ ધર્મશાસ્ત્ર સાથે શું લેવાદેવા છે ? આ પ્રશ્નો હજારેખર યથાર્થ અને તદ્દન સ્વભાવિકજ છે, અને સર્વને થવાજ નાઈએ અને આગળ ઉપર બધા પ્રશ્નોનો યથાવત્ ખુલાસો મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર યથાશક્તિ સમ્પૂર્ણ રીતે કરશું, પણ અત્રે આટલું જણાવવાનું જરૂરનું છે, કે આખા વિશ્વની અંદર એવો એકપણ વિષય નથી કે જેનો સંબંધ મસ્તિષ્કશાસ્ત્રાનુસાર આ મસ્તિષ્કના એક વા અનેક અંગપ્રત્યંગ સાથે સંયુક્ત થયેલ ન હોય (વિશ્વની અંદર માત્ર એક પરમાત્મા અને જીવાત્માને બાદ કરતાં અને જડ પ્રકૃતિનો કાંઈ પણ જ્યાંલ ન કરીએ તો સર્વાંશે યથાર્થ રીતે ખીલેલા મનુષ્યના મસ્તિષ્ક સમાન, એક પણ પ્રાકૃતિક પદાર્થ આખા વિશ્વમાં નથી, કે જેની સરખામણી આ પ્રાકૃતિક મસ્તિષ્ક સાથે થઈ શકે. કુદ રતની સમગ્ર રચનાને યથાવત્ સમજવાનું, તે દ્વારા પોતાના અનેક કાર્યો પારપાડવાનું આત્મા તેમજ પરમાત્માના ગુણ કર્મ સ્વભાવ અને લક્ષણોને યથાવત્ જાણવાનું કે પ્રત્યક્ષ કરવાનું તેમજ પ્રકૃતના ત્રિગુણાત્મક ગુણોથી અને અનેક વિધ રચનાથી યથાવત્ વિદીત થઈ અનેક રીતે તેનો ઉપયોગ કરી પોતાના તેમજ અન્ય પ્રાણી માત્રના ઉપયોગમાં તેને સાધન ભૂત બનાવવાનું મહાન કાર્ય, આપણો જીવાત્મા આ મસ્તિષ્ક દ્વારાજ યથાવત્ કરી શકે છે

એજ પ્રમાણે શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નીતિ, ધર્મ કે કર્તવ્ય આદિના ઉચિત કે અનુચિત પ્રદેશોને યથાવત્ દર્શાવી સત્ય અને ધર્મયુક્ત પંથ પર લાવવાનું મહાન ભુષ્ણયુક્ત કાર્ય પણ આ મસ્તિષ્કને આધારેજ યથાવત્ થઈ શકે છે. (વિશ્વની અંદર સમાયેલી સમ્પૂર્ણ દિવ્ય શક્તિઓને તેમજ વસ્તુ માત્રના ગુણકર્મ સ્વભાવને યથાવત્ જાણવાનું મન અથવા જીવાત્માનું આ મસ્તિષ્ક એ એક અમુલ્ય સાધન છે, કે જેના દ્વારા ભજનીય પરમાત્માના ગુણો, તેની ભક્તિ કરવાની યથાર્થ રીત તેની સ્તુતિ, પ્રાર્થના કે ઉપાસનાથી થતો આનંદ તથા ઉપાસના શામાટે, ક્યારે, અને કેવી રીતે કરવી ઇત્યાદિ સમગ્ર વિષયોનું અને પ્રશ્નોનું યથાવત્ નિરાકરણ બારીક વિચારથી સમ્પૂર્ણ રીતે કરી શકાય છે. આટલા માટે અર્થર્થવેદમાં કહ્યું છે કે.

તદ્વા અચર્વણઃ શિરઃ દેવકોવઃ સમુજ્જિતઃ ।
તત્પ્રાણો અમિરક્ષતિ શિરોઽન્ત મયો મમ ॥

અર્થાત્ જીવાંતમાનું આ શિર અર્થાત્ મસ્તિષ્ક, વિશ્વની સમ્પૂર્ણ શક્તિઓન એકત્ર કરવામાં આવેલા ખગ્નના રૂપ છે. અન્ન, શિર, પ્રાણ અને મન આદિ દ્વારા તેની યથાર્થ રક્ષા થઈ રહી છે.

મનુષ્યો હમેશાં જે બાબત યુક્તિયુક્ત, બુદ્ધિપુર્વક કુદરતના નિયમાનુસાર અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણેથી સાબિત થઈ શકે તેવી હોય, તેનો સ્વિકાર જાહેર કરે છે. તેમજ જે વિષય તત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી તેમજ વ્યવહારિક રીતે પણ ઉપયુક્ત થઈ શકે તેમ હોય તેવી બાબતનો બુદ્ધિપુર્વક સ્વિકાર કરે છે. આ મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર પણ તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વિષયની યથાર્થ માહિતી મેળવી તે તે વિષયનું જ્ઞાન આપવામાં યથાર્થ મદદ આપે છે. એટલુંજ નહિ પણ નૈતિક અને ધાર્મિક વિષયોને પણ સ્પષ્ટ કરી તેઓનું પ્રથક્કરણ કરી ઇશ્વરનું સત્ય સ્વરૂપ તથા અસ્તિત્વ અને મનુષ્યના સંબંધોને યથાર્થ રીતે સાબિત કરે છે. આ કાર્યમાં ભક્તિ ભાવ સાથે અન્યાન્ય વૃત્તિઓ પણ યથા આવશ્યકતા સહાય અને મદદ આપે છે. તેમજ ભક્તિભાવ તથા શ્રદ્ધાના યથાર્થ સ્વરૂપને પણ સમ્પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે, તે કેવી રીતે તે હવે આપણે ક્રમશઃ જોઈશું.

૧ મનુષ્યની અંદરની પ્રત્યેક શક્તિ તેના યથાર્થ કાર્ય કે ઉપયોગ માટેજ આપવામાં આવેલ છે. સ્ત્રી અને પુરુષોના સ્નેહ યુક્ત સંબંધને યથાવત્ જોડી પ્રજોત્પાદન અને કુટુંબ કળીલાના સંબંધોને દ્રઢ કરવા માટેજ મનુષ્યની અંદર કામવાસના અને પ્યારવૃત્તિને નિયત કરવામાં આવેલ છે. વળી એટલાજ માટે સમગ્ર ગૃહ કે સાંસારિક લાગણીઓનો આ વૃત્તિ મૂળ પાયો છે અને એટલા માટેજ તેને સમગ્ર ગૃહશક્તિઓનાં પાયારૂપ સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. પણ આ શક્તિને એકદમ મારીને દાખી દેવી કે અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી સુવાડી દેવી અથવા મિથ્યાયોગદ્વારા અનુચિત ઉપયોગ કરી ક્ષય કરવી એવો કુદરતનો હેતુ કદી પણ હોઈ શકેજ નહિ અને છે પણ નહિ.

૨ વાતસલ્યભાવ પણ, આજ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજાનું રક્ષણ અને પરિપાલન તથા પરિપોષણ કરવાના મહાન ઉદ્દેશથીજ આપણને અર્પણ કરવામાં આવેલ છે. પણ તે એકાદ કુતરા કે કળુતર અથવા મેનાપોપટ પાળવા માટે અથવા તદન નિસ્તબ્ધ કરી નિષ્ક્રિય બનાવી મરણાવસ્થામાં રાખી મુકવા માટે બનાવવામાં આવેલ નથી. માખાપો અને યુવાન આપુરૂપો, પ્રેમવૃત્તિના યથાર્થ પોષણદ્વારા ધર્મયુક્ત રીતે પેદા કરેલ સ્વસંતાનનું યથાવત્ પાલન પોષણ કરવા, કુદરતના પવિત્ર નૈસર્ગિક નિયમો અને સિદ્ધાન્તાનુસાર બંધાયેલ છે. જેથી તે પ્રમાણે વર્તવુંજ જોઈએ.

એક ભિખારણુ ખોરાકને માટે આખો દિવસ એક ગામમાં ફર્યા કરતી હતી, અને પોતાના બાળકની કંઈ પણ દરકાર કે ચિન્તા કર્યા વિના તે ગમે

ત્યાં જાય તે પર ધ્યાનજ આપતી ન હોતી. માત્ર પોતાનું જ ઉદર ભરવાનું તે સમજતી હતી. શહેરની અન્ય દયાળુ વૃત્તિની સ્ત્રીઓ બચ્ચાંની આવી હાલત જોઈ મનમાં ખેદ પામી અને તેથી પેલી બિખારણને કહ્યું કે “ બાઈ જો તારાથી આ બચ્ચું ન સચવાતું હોય તો અમને સોંપી દે ” પણ પેલી બિખારણે માન્યું નહિ. આખરે માતાની બેઠરકારી અને વાતસલ્યભાવની ખામીને લીધે તે બચ્ચું આખરે મરણને શરણ થયું. પણ તેનું બિખારણને તો કંઈ દુ.ખ થયું નહિ. આ બિખારણના સંબંધમાં સુરા વાંચક તમે શું ધારો છો? તે પાપી ગણાય કે નહિ? અને ગણાય તો શામાટે? શું તેણે જાણી જોઈને બચ્ચાંનું ખૂન કર્યું છે? ના, તેવું કંઈ નથી. તેણે કોઈ પણ જાતનો પ્રત્યક્ષ કાયદેસર ગુન્હો કર્યો નથી. પણ માતૃધર્મરૂપ પોતાની પ્રજા યથાયોગ્યરીતે નહિ બળવવાની બેઠરકારીનો મહાન ગુન્હો તો તેણે અવશ્ય કર્યો જ છે. એમાં કંઈ કોઈથી ના કહી શકાય તેમ છે જ નહિ વળી એક રીતે જોતાં પોતાની બેઠરકારીથી બાળહુત્યાનું કારણ પણ બનેલ છે. કારણ જો તે સ્ત્રીએ તે બાળકની યથાર્થ સંભાળ લીધી હોત, તો કદાચ યોગ્યાવસ્થાએ તે બાળક મોટો થઈ, ઘર, ખાર, સ્ત્રી, છોકરાં, બચ્ચાં અને આડોશીપાડોશી વિગેરે સર્વને સુખ આપનાર નિવડત. પણ આમ અકાળે મરણને શરણ થવાનો વખત ન આવત. શું આ સ્ત્રીને માતા તરીકેની પ્રજા યથાયોગ્યરીતે ન બળવવાના ખાસ ગુન્હા માટે સજા નહિ કરવી જોઈએ? અવશ્ય થવી જ જોઈએ.

૩ આપણે જન સમુદાયમાં કે સમાજમાં રહીએ છીએ, અને તેથી તેના ધારા ધોરણાનુસાર, વશ તથા કીર્તિને ખાતર અને કેટલીકવાર ફરજ તરીકે દરેક વ્યક્તિ સાથે માન ભરેલી યોગ્ય અને લાયક વર્તણૂકથી વર્તવા બંધાયેલ છીએ. આપણી પાડોશના ઘરમાં આગ લાગી છે, લોકો એકાએક મહા ભયંકર આક્રમમાં આવી પડયા છે. આપણે તે નજરે જોઈએ છીએ. તેઓ અન્દરથી જોઈતી મદદને માટે આપણી તરફ ધ્રુમે મારે છે. ઇશ્વરે આપણી અન્દર કંઈ કે માનવ હૃદયની અન્દર કરુણા કે દયાની લાગણીને સ્થાન આપ્યું છે. તો શું આવા પ્રસંગમાં આપણે આપણી આ વૃત્તિનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી, આપણા જાત ભાઈઓને, મદદ માટે પોકાર કરતા બંધુઓને, નૈતિક તેમજ ધાર્મિક રીતે જોતાં એક મનુષ્યની ફરજ કે કર્તવ્ય તરીકે અથવા દયાની લાગણીથી યોગ્ય અને જનતી મદદ આપવા કુદરતી નિયમાનુસાર બંધાયેલ નથી?

૪ ઇશ્વરીય બંધારણ, કુદરતી કાનુન, સંધિનોદ્દમ આનું જ નામ છે, અને તે પ્રમાણે મનુષ્યની પ્રત્યેક પ્રકારની શક્તિ કે વૃત્તિ પોતપોતાના અનુકુળ અને આવશ્યક સંજોગોમાં યથાયોગ્ય કામ કરવા માટે કુદરતી રીતે જ બંધાયેલ છે. અને કુદરતી રીતે જ કાયદેસર ઉશ્કેરાય છે. તેનું નામ જ સ્વાભાવિક ધાર્મિક કે નૈતિક બંધન છે. પછી કોઈ સ્વાર્થવશ કે દ્વેષ અથવા વૈશ્યવૃત્તિના પ્રબળ કાર્યને આધિન થઈ સ્વાભાવિક લાગણીઓનાં સ્વાભાવિક વેગને પરણે

રોકી રાખે તો તેટલે અંશે તે કુદરતના નિયમોનો ભંગ કરનાર ગુન્હેગાર અથવા પાપી છે.

૫ આજ પ્રમાણે ભકિતભાવ કે પૂન્યવૃત્તિ પણ એક મનુષ્યની મુખ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ ધરાવનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય, તે વૃત્તિનું મહાન પવિત્ર પાવનકર્તા અને કલ્યાણ તથા આનંદદાયક કાર્ય પ્રવર્તાવવા ધાર્મિક રીતે બંધાયેલ છે. પોતાની એ શક્તિનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ લેવો, એ એક જાતની ફરજ કે કર્તવ્ય છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર આ વૃત્તિ ઓછા વધતા પ્રમાણમાં જન્મથીજ હોય છે, છતાં પણ તેની નિર્બળતા કે ખામી હોય તો તે ખામી દુર કરવાની કબજ ફરજ આપણા ઉપર છે. શું કુધાની નિર્બળતાને લીધે કોઈ ખાવાનુંજ છોડી દઈ મોતને શરણ થાય છે ખરું ? શું કુધાની નિર્બળતા પાત્રનશક્તિને વધારવાની પ્રજ્ઞ નથી દર્શાવતી ? પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આ ભકિતભાવની વૃત્તિ અમુક પ્રમાણમાં તો અવશ્ય હોય છે, અને જેઓમાં તેની ખામી હોય તેઓએ તેની યથાર્થ ખીલવણી કરી પુષ્ટ બનાવવી એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની પવિત્ર ફરજ છે. કારણ પોતાની નબળી શક્તિઓને અનુપયોગ દ્વારા જે પ્રતિદીન વિશેષ નિર્બળ અને નકામી બનાવે છે કે બેદરદાર રહી યથાથ રીતે ખીલવતો નથી, તે પેલી બિખારણની માફક પોતાની બેદરકારીના પ્રમાણમાંજ પાપી અધર્મિ કે ગુન્હેગાર છે, અને તેટલે અંશે શિક્ષાને પાત્ર છે. ઇશ્વરે કંઈ આ વૃત્તિને નિરર્થક પેદા કરેલ નથી. જેમ યાદશક્તિ, ન્યાયશક્તિ, તુલનાશક્તિ, સૌન્દર્યનો શોખ તથા સ્નેહ અને ભલમનસાઈ આદિ ગુણો કે શક્તિઓ ખીલવી શકાય છે, અને યથાવત્ ખીલવવાની જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે આ ભકિતભાવની વૃત્તિને પણ ખીલવવા માટે પ્રતિદિનના નિરંતર અભ્યાસની નિયમિત જરૂર છે.

ભકિતભાવથી મળતો આનંદ ખરેખર અતુલ્ય છે. પ્રત્યેક શક્તિના યથાવત્ કાર્યથી સંતોષ સુખ અને આનંદ મળે છે. દ્રદ્યાન્ત તરીકે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના પુસ્તક કે કપડાં લતાંને જેટલે અંશે તે ચાહે છે તેટલો તેને આનંદ મળે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય જેટલે અંશે ઇશ્વર આરાધના તથા ધર્મકર્મને ચાહે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેને અધિક આનંદ થાય છે. કુદરત બંને રીતે કર્મકૃણ આપવામાં બહુજ ઉદાર છે. આપણે જે કાર્યો કરીએ તેને માટે તેટલાજ પ્રમાણમાં કૃણ આપે છે. પણ જે કાર્યો બેદરકારીથી નથી કરતા કે મુકી દઈએ તો તેનાં પણ કૃણ યથાવત્

ખન્નેની શારીરિક અને માનસિક હાલત એક ખીજને સર્વદા અનુકુળ થાય એવી તમારા શરીરની રચના અને માનસિક રચીતિ માટે તથા તમારા સ્ત્રી પુરૂષ તરીકેના વિશુદ્ધ સંબંધો માટે વિશુદ્ધભાવથી પરમાત્માનો ઉપકાર માને-વિશેષમાં તમારા આવા અનુપમ દામ્પત્ય ધર્મયુક્ત યુગલક્રીશોર યુગ્મને વીર્યવાન ધર્માત્મા પ્રાણપ્રિય અને મનમોહક પુત્રરત્નપ્રદાન કરે એવી પ્રતિ-દિન પ્રેમ અને ભક્તિભાવથી વિશુદ્ધ હૃદયે પરમ કારુણિક પિતાની પ્રાર્થના કરો, અને આવા સુસંતાનને પ્રાપ્ત થઈ શરીર અને મનની સમ્પૂર્ણ આરો-ગ્યતા સાથે તમે સહ કુટુંબ્ય પરિવાર તમારું જીવન ધર્મયુક્ત અને નીતિ-મય કાર્યોમાં ગાળી ઇશ્વર આરાધનામાં યુક્તરહી જાત જીવેમ શરદઃ
જાતં શ્રુણુયામ શરદઃ જાતં પ્રવ્રવામ શરદઃ જાતમવીનાઃ સ્યામ શરદઃ

જાતં ભૂયશ્ચ શરદઃ જાતાત્ ॥

આદિ મંગળ પ્રાર્થનાઓ અને ગીતો પ્રભુના ગુણાનુવાદ સહિત પ્રતિદિન સન્ધ્યા સમયે સંયુક્ત થઈ ગાતાં રહો અને ગૃહ્યાઆનંદને પ્રતિદિન આધિકા-ધિક વિસ્તૃત કરતા રહો. ઇશ્વરીય ભક્તિભાવનો આવો સુંદર શામક અને આનંદદાયક તથા શીતળ શાન્તની અમૃત વર્ષાને વરસાવનાર સુખદ્રવ્યાહ છે. સૌભાગ્યશાલી અને ધાર્મિક વૃત્તિના સ્ત્રીપુરુષોજ આવા આનંદને અનુ-ભવવા ભાગ્યવંત થાય છે. આવા ગૃહસ્થોશ્રમને હજારોવાર ધન્યવાદ છે.

પણ જેઓ વિશુદ્ધ ભક્તિભાવ તથા ધર્મભાવનાથી રહિત શુદ્ધ હૃદયના સ્વાનવૃત્તિ-વાળા, કામ શાગીમાં સેકાનાશ, મોહયુક્ત પ્રેમપાસમાં માત્ર બાહ્યસૌંદર્યપરજ મોહી અન્તરાત્માના અનેકવિધ સૌન્દર્યયુક્ત પ્રદેશોને અનુભવવામાં તદન મોહાન્ધકારાવૃત્ત વૃત્તિવાળા છે, તેવા ભાગ્યહીન પુરુષોને ઉપર દર્શાવેલા સુખાનુભવ અને આનંદ તથા શાન્તિનો લેશ પણ સંભવ નથી.

વહાલા બન્ધુઓ ! પવિત્ર બહેનો ! પરમાત્માના ઉપર જણાવેલા વિશુદ્ધ ભક્તિ ભાવરૂપી અમૃત રસનુપાન કરો અને તમારા જીવન સંગીતના સમગ્ર તારોથી સુંદર અને મધુર મનમોહક સુખપ્રદ અને શાંતિદાયક રાગો જમાવી જીવનના સમગ્ર પ્રદેશોને સુખપ્રદ બનાવો. નવા પરણાતા યુવક યુવતીઓ અને વિશ્વનાં સમગ્ર સ્ત્રી પુરુષો હૃદયમાં આવા વિશુદ્ધ ભાવોને પોતાના જીવનની પ્રતિપળે અનુ-ભવે અને સુખપુર્વક જીવનગાળી પરમાત્માનો કેટીશઃ ધન્યવાદ માને એવું આ લેખક અન્તઃકરણ પુર્વક ઇચ્છે છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થી, નીચેના વેદમન્ત્રો ગૃહ્યસુત્રોની ચથાર્થ પ્રવૃત્તિ સાડ અર્થસાથે કંઠસ્થ કરી લે તો કેટલું શુભ પરિણામ આવે ?

સંહદયં સાંમનસ્યમવિદ્વેપં કૃષ્ણોમિ વઃ ।

બન્ધોઽન્યમમિહર્યત વત્સં જાતમિવાદ્યાઃ ॥

મદમતઃ પિતુઃ પુત્રો માત્રા મવતુ સંમનાઃ ।

જાપા પત્યે મધુમતી વાર્ષં વદત્ત શાન્તિવાદ ॥
 મા માતા માતરં દિશન્ મા સ્વસારમુત સ્વસા ।
 સમ્પન્નઃ સવ્રતાઃ મૃત્વા વાર્ષં વદત મદ્રપા ॥
 જાપસ્વન્તશ્ચિત્તિનો મા વિષૌઠ
 સંરાધયન્તઃ સધુરાચરન્તઃ
 સ મ્યજ્ઞોઽગિનં સમર્પયતાયાનાભિવિવામિતઃ

ઉપર જણાવેલ ગૃહોપાસના પ્રમાણે પારિવારીકોપાસના પછી જ્યારે ભક્તિ ભાવથી પૂર્ણ હોય છે, ત્યારે અનેક રીતે આનંદપ્રદ લાભદાયક અને સુખ તથા શાંતિદાયક થાય છે.

ઉપરોક્ત બિના એ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે ઇશ્વર આરાધના સ્વાભાવિક પ્રત્યેક શુભ પ્રસંગમાં અનેક રીતે આનંદદાયક અને સુખસંચારક થાય છે.

ભક્તિ ભાવરહિત ખગોળ શાસ્ત્રીઓ, સ્ત્રી પુરૂષો, માતા પિતાઓ, કે પુત્રો, તેમજ લોકતા અને રસયિતા, યન્ત્રશાસ્ત્રીઓ અને વૈદ્યો, વૈશ્યો અને વકીલો, વ્યાપારીઓ, સૈનીકો રાજાઓ તેમજ પ્રજાઓ કે શિષ્યો તેમજ શિક્ષકો, ખરેખર શુભ, પ્રેમહીન અને શ્રદ્ધા વગરના હોય છે. લોકન્ય પદાર્થોની અંદર રહેલા સ્વાદની માફક ધર્મ અને ભક્તિભાવ એ મનુષ્યજીવનના સમગ્ર આનંદોત્તું સત્વ, સાર કે અમૃતમય મધુ છે.

ધર્મં દિ સર્વેષુ મૂતેષુ મધુઃ

કંઈ નહિ તો આત્મસંતોષ અને આત્મશુદ્ધિ માટે પણ દરેક વ્યક્તિએ ભક્તિભાવ તથા પ્રેમભાવની પવિત્ર વૃત્તિને ખીલવવાની જરૂર છે, તથા જીવનના સમગ્રભાવો અને સુખોને પ્રભુ પ્રત્યે અન્તાઃકરણની સમ્પૂર્ણ આભાર વૃત્તિ સખી સ્વીકારતાં શીખવું જોઈએ.

ઇશ્વર આરાધના કે સ્તુતિ પ્રાર્થના અને ઉપાસના

માટે યોગ્ય સમય.

૧ હમેશાં પ્રાતઃકાળે ઉઠો.

૨ શરીરની સંરક્ષા કરવા માટે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે શૌચ, દન્તધાવન, તેલમર્દન અને સ્નાનાદિદ્વારા શારીરિક પવિત્રતા પર પ્રથમ ધ્યાન આપો.

૩ ત્યાર પછી સન્યા કે પ્રહયજ્ઞ અને અગ્નિહોત્ર તથા પ્રાણાયામ આદિ ઠાસ માનાસિક વિષયોની વિશુદ્ધ્યે પ્રયત્ન કરે, અને સ્તુતી, પ્રાર્થના, ઉપાસના તથા પ્રાણાયામ અને યોગ્યાભાસ આદિ ક્રિયાઓ તેમજ ધર્મનીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો કે ગ્રન્થોના અભ્યાસ કે મનનરૂપ સ્વાધ્યાયમાં ચિત્તને પરોવે. ઉપરોક્ત કાર્યોને માટે સવારમાં પ્રાતઃકાળથી સૂર્યોદય પર્યન્તનો સમય બહુજ અનુકુળ છે, જ્યારે સાંજના પછુ સૂર્યાસ્ત થવા માંડે ત્યારથી તે સમ્પૂર્ણ તારા-મંડળ ધીરે ધીરે દ્રષ્ટિગોચર થાય ત્યાં સુધીના અવસર ઘણોજ ઉત્તમ છે.

મસ્તિકશાસ્ત્રી પ્રોફેસર ફાઉલર કહે છે કે—“ Man worship thy God not by fits and starts, but daily and habitually. Make this worship a part and parcel of thy daily avocation of rather pleasure. Arise in the morning betimes, and as the glorious sun is lighting up and animating all Nature with his presence, do thou pour forth thy heart in praise and adoration to the Maker of the sun and to the author of all these surrounding beauties. And while the setting sun is shedding on delighted earth his last rays of diurnal glory and spreading his golden hues over nature to warp her in the mantle of night, do thou offer thy evening orisons of thanks giving for the mercies of the day, and supplicate protection for the night. Instead of spreading all thy energies in amassing wealth or in pursuing merely animal worldly objects take ample time to feed thy immortal soul. Go to church if thou pleasest or not if thou objectest. Place and mode are nothing but worship is alone important ”.

ભાવાર્થ—“અરે મનુષ્ય પરમપિતા પરમાત્માનું, તારા આત્માના આત્માનું ઇન્દ્રિય ધર, પછુ તે અસ્ત વ્યસ્ત કે ગમે તેવી રીતે કે ગમે તે સમયે નહિ પણ હમેશાં નિયમિત રીતે અને અભ્યાસ રૂપેજ તેની ઉપાસના કર. ઇશ્વરોપાસનાને તારા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્તવ્યોનું એક અતિ આનંદદાયક કર્તવ્ય કર્મ સમજ. હમેશાં સવારે પ્રાતઃકાળે ઉઠ, અને જે વખતે સમગ્ર વિશ્વને પોષણ અને જીવન આપનાર સવિતાદેવ પોતાના સુંદર સોનેરી અનેક પ્રકારનાં રંગબેરંગી રમ્યતાપૂર્ણ કિરણોથી આખા વિશ્વને પ્રકાશ આનંદ અને ઉષ્ણતા આપી પોતાના પ્રતિદૈનિક કાર્યમાં આગળ પ્રવર્તે છે, ત્યારે સમગ્ર વિશ્વને બનાવનાર સૃષ્ટિકર્તા, સર્વસૌન્દર્યના આધાર રૂપ પરમ પિતા, પરમ પાવન રમણીય, શુભ સ્વરૂપ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, વિશ્વાત્મા સવિતા પરમાત્માની સ્તુતી પ્રાર્થના અને ઉપાસનાના પરમ પાવન પ્રવાહને તારા અન્તરાત્માના અત્યેક પ્રદેશમાં પૂર્ણ પ્રેમથી વહેવા દે, પાવન કરવા દે. આવીજ રીતે જ્યારે સાર્ય-

સન્ધ્યા સમયે સમગ્ર વિશ્વને પોતાના ઊગ્રસ્વરૂપથી તૃપ્ત કરી આખરે અસ્તસમયે સૂર્યદેવ પોતાનાં કોમળ અને રમ્ય કિરણોથી નગર, વન વાટિકા અને પુષ્પલતા તથા વૃક્ષાદિને તેમજ ભૂમીપરનાં સમુદ્ર, નદી, પહાડ, પર્વત અને અન્તરિક્ષના મેઘ, મંડળ અને વાયુ આદિ પદાર્થોને અનેક પ્રકારના રંગોથી ભરપુર કરી ચિત્ર-વિચિત્ર રમ્યતાથી મનમોહક બનાવી, સુવર્ણમય ઝખાથી અલંકૃત કરી, વિશ્વના ગોળાઓને રાત્રીના રમણીય ગોળામાં મુકે છે તે વખતે, આખા દિવસમાં લોગવેલાં અનેક સુખો અને આનંદો માટે તે મહાન પ્રભુનો વિશુદ્ધ હૃદયથી ઉપકાર માની આગામિ રાત્રી સુંખપુર્વક વ્યતીત થઇ નવીન બળ અને નવ જીવન પ્રદાન કરી તારા તેમજ સમગ્ર પ્રાણી માત્રના જીવનને બળ, બુદ્ધિ અને સુખ તથા આનંદ આપવા સમર્થ કરે, એવી રમમય, મંગલ, મધુર અને વિશુદ્ધ પ્રાર્થના કર. ”

“ આખા દિવસને ધન એકત્ર કરવાની ધાંધલ ધમાલ પાછળ તેમજ માત્ર આહાર નિદ્રા અને ભય તથા મૈથુન આદિની પશુવૃત્તિઓ, કે યશ માનપાન કે ધન ધાન્યની અનેક સાંસારિકલાલસાઓ પાછળ લાગેલી વૃત્તિઓને કે આત્મશક્તિ-ઓને એકદમ રોકી, અવરોધ કરી, તારા અન્તરાત્માને લક્ષિતરસ રૂપી અમૃતપાન કરાવવા માટે પુરતો સમય આપ. દેવમંદિર કે મસજિદમાં પ્રાર્થના કરવા ન જવાય તો તેની શીકર નહિ. અસુક સ્થાન કે રીતને વળગી ન રહે, પણ ઈશ્વરોપાસના ઈશ્વર આરાધના ” એજ ખાસ મુખ્ય જરૂરની વસ્તુ છે એમ માન અને તે પ્રમાણે વર્તન કર. જીંદગીના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં આવા લક્ષિતભાવ તારા હૃદયમાં અનુભવ કર અને જીવનનાં પ્રત્યેક કાર્યો ધર્મપૂર્વક યથાવત્ કરતો રહે. ”

‘ કુર્વન્નેવેદ કર્માણિ જીજિવિષ્નેત્ શતં સવા
પવં ત્વષિ નાન્વપેતોઽસ્તિ ન કર્ષ લિપ્તે નરે ”

એ વેદ વાક્યાનુસાર વર્તન કરતો રહે. જીવનના નિદ્રા ખાન પાન અને અન્ય લોગોમાં પણ સતોષ માન. પણ ઈશ્વરઆરાધના કે ઉપાસના યોગમાં સૌથી અધિક આનંદ અને સતોષ માન. જીવનના આ અમુદયવખતનો અનુપમ અને અલ-ભય તથા ઉત્કર્ષક લાભ ગ્રહણ કર અને લાઘ્યશાળી થા.

આવા નિર્મળ વિશુદ્ધ ભાવપૂર્ણ અને પવિત્ર પ્રેમયુક્ત લક્ષિતભાવથી જ્યાં ઉપાસના પ્રવર્તિ રહેલ હોય, ત્યાં મનુષ્યની સર્વ અન્તર શક્તિઓ એકરસ એકરુપ થઇ મહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે, અને કરવીજ જોઈએ. મનુષ્યની સર્વ અન્તર શક્તિ-ઓએ લક્ષિતભાવની આવૃત્તિના આનંદને અનેકગુણ વધારવામાં અનેક રીતે સહા યત્ન થયુજ જોઈએ.

સુંદર—સંગીત, મધુર સ્વરયુક્ત ભજનો અને તબલા ટોલક કે સતાર અને સારંગી કે દીલરુખા જેવા મુગા અને જડ વાજીત્રો પણ આવિષયના આનંદને અનેક

રીતે વિસ્તીર્ણ કરવામાં સહાયભૂત થાય છે, તેની પણ યથાયોગ્ય મદદ લેવીજ જોઈએ સંગીત એ આત્માની અન્તર્ગત સર્વોત્તમ ભાષા છે. શ્રદ્ધા તથા ભકિતભાવ એ આત્માનો સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવ છે. અને બન્ને જ્યારે યથાર્થ રીતે સંયુક્ત થાય છે, ત્યારે પોતાને તેમજ અન્ય અનેક આત્માઓને પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે. આટલા માટે પૂર્ણ ભકિતભાવ અને નીતિરસની પૂર્ણ ભાવના વાળા ધાર્મિક ભજનોના જ્ઞાનને પણ ઉપાસનાનું એક મુખ્ય અંગ બનાવવું જોઈએ.

પારિવારિકોપાસના અથવા સામાજિક પ્રાર્થનાઓ અને ઉપાસના.

પારિવારિક—કે કૌટુંબિક ઉપાસના એ પણ મનુષ્યસમાજનું એક અતિ અગત્યનું અને મહત્વનું કર્તવ્ય છે. અને મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર પણ તે બાબતમાં પૂર્ણ અનુમોદન આપે છે. આવી ઉપાસના વખતે સમગ્ર સાંસારિક અને ગૃહલાગણીઓ પણ ઉપાસના યજ્ઞમાં સમ્પૂર્ણ રીતે સમ્મિલીત થઈ કાર્ય કરે છે. એ ઘણુંજ ખુશી થવા જેવું છે. કૌટુંબિક સ્નેહને વધારવામાં આજ્ઞાકિતપણું શીખવવામાં મનુષ્યના મનને શાન્ત સમતોલ અને સામ્ય બનાવવામાં, તેમજ હૃદયને સંતોષ તેમજ આનંદ આપી સુખી નિદ્રાને લાવવામાં, પારિવારિક ઉપાસના સમાન એક પણ દિવ્ય સાધન નથી. કુટુંબના મનુષ્યો જેવી રીતે લોજન સમયે એકત્ર થઈ સર્વ સાથે મળી લોજનનો આનંદ લોગવે છે, તેવીજ રીતે સમગ્ર પરિવારે ઇશ્વર આરાધના અને ઉપાસનાનો આનંદ પણ સર્વદા સ્ત્રી, પુરુષ પુત્ર, પુત્રી અને સમગ્ર પરિવારે એકત્ર થઈ સંયુક્ત રીતેલેવાની જરૂર છે. આપણાં બાળબચ્ચાંઓના આરિય બનાવવામાં તેની અસર અજબ રીતે થાય છે.

આજ પ્રમાણે જ્ઞાતિલોજન યજ્ઞોપવિત કે લગ્નાદિના પ્રસંગમાં કે વર્ષની અંદર આવતા મોટા મોટા તહેવારો અને પર્વો તથા વાર્ષિક ઉત્સવો વખતે પણ ઉપર પ્રમાણે ઇશ્વર આરાધના અને ઉપાસના આદિ પવિત્ર કર્મોનો પવિત્ર અને વિશુદ્ધ ભાવથી સર્વત્ર ભૂમંડળમાં પ્રચાર થવાની પરમ આવશ્યકતા છે.

દુનિયામાં ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતાનુસાર જરૂર ઠરે છે પણ ધનાદિનો લોભ કે આંકાક્ષા ધર્મ કાર્યોમાં બાધકરતા થાય એટલા પ્રમાણમાં કદાપિ વૃષ્ણિંગત થવા દેવી ન જોઈએ.

નં ૧૯. અધ્યાત્મરતિ કે અધ્યાત્મયોગ.

Spirituality-Marvellousness & Wonder.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, ઉપયોગ અને વિવેચન આદિ.

અધ્યાત્મરતિ એ શબ્દથી, અધ્યાત્મિક વિષયો તરફ મનનું વલણ, વિશ્વના જડ અને પ્રાકૃતિક પદાર્થોને છોડી, આત્મા પરમાત્મા, અને તેની દિવ્ય આશ્ચર્યોત્પાદક, અને અદ્ભૂત રચથી ભરપૂર દિવ્ય વિનૂતિઓ કે આધ્યાત્મિક શક્તિઓને અનુભવવાની જોવાની કે જાણવાની ઇચ્છા, આત્માદિ દિવ્યદૃષ્ટિ, કે દેવી વિષયો તરફની પ્રીતિ, અને અન્તર્ધ્યાનવૃત્તિ કે અન્તરદ્વાર આદિ લાવોનું શ્રદ્ધા કરવામા આવે છે

આત્મા, પરમાત્મા, તેનું સ્વરૂપ તેની શક્તિઓ અને દિવ્ય આશ્ચર્યકારક શુણ્ણુ ચિન્તન, સ્પીરીચ્યુઆલીટી, વિચાર-સકલન, વિચાર-વાચન, મેસ્મેરીઝમ, હીપનોટીઝમ, કે માનસ વિનૂતના આશ્ચર્યકારક પ્રયોગો, તથા યોગાભ્યાસ અને યોગની અદ્ભૂત વિભૂતિઓ અને ચમત્કારો તથા તેવી દિવ્ય આત્મશક્તિઓની શોધ અને જ્ઞાન વિગેરેનો બધો આધાર, આ આધ્યાત્મરતિની વૃત્તિ ઉપરજ આધી રહેલ છે. આ વૃત્તિનું સ્થાન આટલાજ માટે પ્રાકૃતિક વિષયનું ચિન્તન કરનાર માનસ-શક્તિઓના સમગ્ર સ્થાનોથી, ઉચ્ચ સ્થાનમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવેલ છે.

વિભાગ—આ વૃત્તિના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ છે. ૧ શ્રદ્ધા ૨ વિશ્વાસ ૩ આશ્ચર્યપ્રેમ.

આ વૃત્તિના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગથી અંધશ્રદ્ધા, અતિ વિશ્વાસ અને અનેક પ્રકારના વહેમોને જન્મ મળે છે, જ્યારે ન્યૂનતાને લીધે આધ્યાત્મિક વિષયો તરફ પ્રીતિ થતી નથી, તેમ તે મનમાં પણ ઉતરતા નથી. અને તેવી માન્યતાઓને અંધશ્રદ્ધા કે બેવકુફી ભરેલાં ગપ્પાંઓ ધારવામાં આવે છે.

સ્થાન—આવૃત્તિના અવયવનાં સ્થાન—મસ્તકની બન્ને તરફ આશાના અગ્ર ભાગમાં અનુકરણશક્તિની પાછળ, અને સૌન્દર્ય પ્રેમના અવયવની ઉપર અને ભક્તિભાવની બાજુમાં અગ્રભાગમાં આવેલાં છે.

જેઓમાં આ શક્તિ વધારે હોય છે તેઓનાં મસ્તિક તે સ્થાનમાં ઉન્નત અને ભરાવાદાર તથા વિશાળ હોય છે. જ્યારે એ અવયવોની ખામીવાળા મનુષ્યોનાં મસ્તિક તે પ્રદેશમાં અવનત થયેલાં કે બેઠેલાં હોય છે.

૩૦ કોમ્બ, આ અવયવના કુદરની લક્ષણના સંબંધમાં કહે છે કે. " The Natural language of this faculty is nodding the head obliquely up-

wards, in the direction of this organ. I have observed one telling another some wonderful story to nod his head upwards, two or three times at the end of each wonderful point. Its general function is considered established but its metaphysical analysis is still incomplete."

George comb

શોધ—ડા. ગોલે આ શક્તિના અવયવની પ્રથમ શોધ કરી હતી. પણ તેના યથાર્થ કાર્યનો જેમ હજી સુધી નિર્ણય યથાવત રીતે થઈ શક્યો નથી તેજ પ્રમાણે તે પણ કરી શક્યો ન હોતો. આ શક્તિના સંબંધમાં લખતાં અનેક સ્ત્રી પુરુષોનાં ભૂત પિશાચ અને પ્રેરણા કે અદ્ભુત દર્શનના દાખલાઓ આપી તે જણાવે છે કે, "Whether it forms a part of imitation and so exalts its action as to cause it to give to ideas of its own creation an external existence and make them appear as coming us from without or makes a part of both poetry and imitation, or constitutes a particular organ can alone be determined by further researches."

ડા. ગોલની પાછળ થયેલ ડા. સ્પરઝીયમ, કોરબ ઇત્યાદિ પણ આ શક્તિના સ્વાર્થ કાર્યના સંબંધમાં કંઈ સ્પષ્ટીકરણ કરી શક્યા નથી. પણ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાળના પ્રત્યેક સમયના લોકોમાં આવા પ્રકારના અદ્ભુતરસ કે આશ્ચર્યોત્પાદક કાવ્ય કે વિચારોને તેમજ અધ્યાત્મિક પ્રેમને, ધર્મશુરુઓ આચાર્યો પેગમ્બરો અને ઇશ્વરપ્રેરીત ગણાતા પુરુષો કોઈને કોઈ પ્રકારે માનતાં આવેલા છે અને પુષ્ટી આપતા આવ્યા છે. દાખલા તરીકે કેટલાક લોકો સ્વપ્ન, ભૂતપ્રેત પિશાચ, જાદુ, મંત્ર, તંત્ર ફલીત જ્યોતિષ રમણ, શુદ્ધ દેવતા, હીરસ્તા, પરીંગા કે અપ્સરાઓ તેમજ સેતાન કે હાઈલ અને દેવ કે દેવીનાં અનેક પ્રકારના ચમત્કાર કે પરચા કે હૃદય ચક્ર કે એવી એવી અનેક અગમ્ય અને અજોચર વળગાળ અને ડાંકણી શાકનીની માન્યતાઓ ધરાવે છે. જેનો સમાવેશ આ વૃત્તિના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગમાં થઈ શકે છે.

વર્તમાનકાળનો મહાન મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રી સી. એસ. ક્વિનર પણ પોતાના ફ્રેનોલોજીના ગ્રન્થમાં આ શક્તિના અંતિ વિસ્તૃત કાર્યના અનેક દ્રષ્ટાન્તો આપી જણાવે છે કે "મનુષ્યની અંદર આવી કોઈ વિચિત્ર શક્તિ જરૂર છે. અને તેના અવયવનો તથા કાર્યનો પણ યથાર્થ નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે." ટુકમાં ઉપરોક્ત માન્યતાઓને ઘણું અંશે પુષ્ટિ આપે છે. અને કહે છે કે:—"This faculty exists. Phrenology sets this point at rest by physical demonstration. It thus constitutes a part of every well developed head, & philosophical mind and its absence is a great deficit. Without this faculty we could form no more idea of God as a spirit of an immaterial embodied spirit or the immortality of the soul or of any thing not material, than the blind of colors." But man

has these ideas and feelings and they are as well defined and distinct as any of her other sentiments."

ભાવાર્થ-આ શક્તિ અને તેનું અલગ અવયવ મસ્તિષ્કમાં વિદ્યમાન છે, અને મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રાનુસાર તેના બાહ્ય પુરાવાઓ આપી સુનિશ્ચિત કરવામાં આવેલ છે. સર્વાંશે સમ્પૂર્ણ ખીલેલા અને તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં આ અવયવ ખાસ વધેલું હોય છે. જ્યારે તેની ન્યૂનતા કે અભાવ એ મોટી ખામી છે. આ શક્તિના અભાવમા મનુષ્યને ઇશ્વર કે વિશ્વાત્મા પ્રભુના કે જીવાત્માનાં અપ્રાકૃતિક અને શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધાદિ ગુણ રહિત અનાદિ અનન્ત અજર અમર અને વાણી તથા ઇન્દ્રિયગ-જુથી પણ અગમ્ય કે અગોચર ગણ્યતા સ્વરૂપનું કે અન્ય અપ્રાકૃતિક પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો સંભવજ નથી. દિદ્ અર્થાત્ દિશા કાળ, અર્થાત્ અનાદિ અને અનન્ત સમય, અનન્ત આકાશ અને આત્મા પરમાત્માના ઉપર જણાવેલા ગુણો અને સ્થિતિઓ સંબંધી સામાન્ય ખ્યાલ આપવાનું માધન આ શક્તિજ છે. આ ઉપરાંત ઉપરોક્ત પદાર્થોની માફક જે કંઈ આશ્ચર્યોત્પાદક કે વિસ્મય કરનાર વિશ્વના પદાર્થો વૃત્તાન્તો કે ખનાવો હોય તો તેનું પણ ગ્રહણ આ શક્તિદ્વારાજ થાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે વિશ્વના અનન્ત ગોળાઓની અદ્ભુત અગમ્ય અને અદૃશ્ય ગતિ, સૂર્યનું અવિ-દિત સ્વરૂપ, સૃષ્ટિ રચનાનું પૂર્વ સ્વરૂપ, અને રચનાની શરૂઆત તથા પ્રલય આદિની હાલત વિગેરેની યથાર્થ કલ્પના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના અભાવમાં પણ કરવી કે આખેહુખ વળુંન આપવું, એ આ શક્તિનું કાર્ય હોય, એમ બમને જણાય છે. અપ્રાકૃતિક અર્થાત્ પ્રાકૃતિક અવયવોથી જે કંઈ અગોચર અને અગમ્ય હોય, તેનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવું, એ આ શક્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે.

મહાન ખગોળ શાસ્ત્રીઓ અને આધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં મસ્તિષ્ક ' હમેશાં આ સ્થાનમાં ભરપૂર હોય છે.

પાછળથી તત્વજ્ઞાનની કસોટીમાંથી યથાર્થ રીતે પ્રસાર થઈ શકે છે અને સાથે સાથે જો તુલનાશક્તિનું પ્રાબલ્ય હોય તો અધ્યાત્મિક વિષયોને સમજવામાં અતિ તીવ્ર બુદ્ધિ કે સુક્ષ્મબુદ્ધિયુક્ત હોય છે. આધ્યાત્મિક વિષયના સય સિદ્ધાન્તોને યથાવત્ સમજી શકે છે. આવા પુરૂષોની પ્રજ્ઞા ઋતંમરાપ્રજ્ઞા કહેવાય છે. આવા પુરૂષો આત્મા પરમાત્મા અને તેના સ્વરૂપને તથા આ જન્મ અને પરજન્મ અથવા પુનર્જન્મને અને અનંત જીવનને માનવાવાળા હોય છે.

પૂર્વ—જેઓમાં પૂર્ણ પ્રમાણમાં આ શક્તિ હોય છે તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારનાં પવિત્ર આધ્યાત્મિક જીવન યુક્ત હોય છે અને ઘણીવાર પ્રેરણાથી પ્રેરાય છે અને જો તે સુચના પ્રમાણે જ વર્તે તો જીવન સુખરૂપ અને વિજયવંત નિવડે છે. આવા પુરૂષો (Conscience) પોતાના અતર આત્માને જે પ્રિય થાય અને સત્ય લાગે તદ્દનુકુલજ હુમેશાં વર્તે છે. દુનિયાના પ્રાકૃતિક વિષયોમાં રત ન થતાં આવા પુરૂષોની વૃત્તિ આધ્યાત્મિક વિષયો તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ લાગેલી રહે છે જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓમાં અધ્યાત્મરસ તથા પ્રજ્ઞાચક્ષુથી જોવાની શક્તિ સામાન્ય રીતે હોય છે. અને હુમેશાં તે સ્પષ્ટ ન થવાથી તદ્દનુકુલ વર્તન રાખી શકતા નથી. પણ જો તે પ્રમાણે વર્તવાનો અભ્યાસ કરે તો બનતાં સુધી શુભ પરિણામજ હુમેશાં આવે છે. પણ આવા આંતરીય સત્યપર એકદમ વિશ્વાસ કરવાની કે સુકવાનીઆવા પુરૂષોમાં શ્રદ્ધા ઓછી હોય છે, અને તેથી જ્યાં સુધી તેવા વિષયોને માનતા કે સ્વિકારતા નથી ત્યાં સુધી અધ્યાત્મિક સત્ય સિદ્ધાન્તો ઉપર બહુ વિશ્વાસ નથી રાખતા. તર્ક શક્તિની અધિકતાથી આવા લોકો હુમેશાં પ્રત્યેક બાબતમાં પૂરાવો માંગે છે. કોઈના કથન માત્રથીજ કોઈ બાબત સ્વીકારી લેતા નથી.

ન્યૂન—જેઓમાં અધ્યાત્મરસિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ અધ્યાત્મિક વિષયોનું સત્ય બહુજ મંદ પછે સ્વિકારે છે. શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસપર ભરોંસો રાખતા નથી. માનવાં પહેલાં પ્રમાણથી બરાબર ચોક્કસ કરે છે અલૌકિક કે દેવતાઈ આશ્રયમય બાબતોમાં શકાશીલ હોય છે. અગમનીગમમાં માનતા નથી. અને લગભગ શ્રદ્ધાહિન હોય છે. આશ્ચર્યપ્રયતા કે વિશ્વાસ પણ ઓછો હોય છે. પ્રત્યક્ષપરાયણ વૃત્તિવાળા થઈ રહે છે. જે કંઈ પદાર્થ વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય તેનેજ હાલના સાઈન્સ્ટો માફક માનવાવાળા હોય છે. ટેલીપથી પ્રાણીનીમય કે હીપ્નોટીઝમ આદિમાં માનવાવાળા હોતા નથી. આત્મા પરમાત્માની દિવ્ય વિભૂતિયો ને નહિ માનનાર નિવડે છે. અધ્યાત્મ શક્તિયોના જ્ઞાનમાં તદ્દન અશ્રદ્ધાળુ હોય છે. આ પ્રજ્ઞાચક્ષુ કે અધ્યાત્મજ્ઞાનની શક્તિદ્વારા મનુષ્ય ગાઢ અન્ધકારયુક્ત પ્રદેશને પણ તોડીને જ્ઞાનયુક્ત પ્રકાશ પાડી શકે છે તથા સૂર્યના પ્રકાશથી પણ જે સિદ્ધાન્તો યથાવત્ પ્રકાશીત નથી થઈ શકતા, તેવા સિદ્ધાન્તોને સમજી શકે છે અને સ્પષ્ટ કરી શકે છે. અદૃશ્ય પદાર્થો કે બનાવોને પણ કલ્પનાના અદ્ભુત સામગ્ર્યદ્વારા પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. વળી અનન્ત વિશ્વની અંદર સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ જ્ઞાનના અપાર મહાસાગરમાંથી અસુલ્ય સત્ય સિદ્ધાન્તરૂપી અસંખ્ય રત્નો પ્રાપ્ત કરી શકે

છે. તેમાં દેશ કાલ કે વસ્તુનો પણ ભાષ આવતો નથી. સમય પોતાનું મૌન તોડી સત્ય હકીકત બહાર પાડે તે પહેલાં બાવિની ચાવી તેઓના મનમાં આવીજ રહે છે. દુનિયાની પ્રલય વખતે કેવી દશા હશે? અથવા થવી જોઈએ? સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ કેમ અને કેવી રીતે થઈ હશે? વિશ્વના સમગ્ર ગોળાઓ કયા સિધ્ધાન્તથી રચાયા હશે? તેઓ કયા નિયમથી પ્રેરે છે? મનુષ્ય ભુ મપર કેવી રીતે આવ્યો? વૃક્ષ વનસ્પતિ પુષ્પ છોડ ફળ વિગેરેના મુળ ખીજે કોણે રચ્યાં હશે? આકાશના સૂર્ય ચંદ્ર આદિ ગોળાઓ કયા નિયમથી અને કેવીરીતે ફરતા હશે? ઇત્યાદિ મહાન અને અગમ્ય તથા અગોચર વિષયોનો માત્ર દાર્શનિક શક્તિથીજ સહજસાજ નિર્ણય કરી શકે છે. આણું સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય આ પ્રજ્ઞાચક્ષુ કે અધ્યાત્મજ્ઞાનની વૃત્તિ દ્વારા થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ પરમાત્માનો પણ વિશ્વના એક મહાન આત્મા તરીકે સ્વિકાર કરી તે પ્રમાણે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી માને છે તથા પૂજે છે. આટલા માટે આ શક્તિને કેળવવાની અત્યન્ત જરૂર છે આ વૃત્તિદ્વારા મનુષ્યનો આત્મા એટલો બધો પાવન અને વિશુદ્ધ થઈ જાય છે કે દુનિયાદારીના સમગ્ર ધાર્મિક અને નૈતિક બધનો કે કર્તવ્યોમાં તે અદ્ભુત આનંદ મેળવે છે. આવા પુરૂષો પરમાત્મા અને આત્માનો એકચલાવ અનુભવે છે ઘરસ સારના સંબંધોને પણ ઇશ્વરી માની આનંદ ઉત્સાહ અને આત્મસંતોષથી અનેક પ્રકારના ગૃહાસુખોને પણ અનુભવે છે. ખાસ કરી નૈતિક અને ધાર્મિક વિષયોમાં તો એટલો અનુપમ આનંદ લે છે કે તેનું શબ્દોથી ભાગ્યેજ વર્ણન થઈ શકે છે. માત્ર અનુભવ દ્વારાજ એ આનંદનો અમૃતરસાસ્વાદ લઈ શકાય છે. પણ આવા અમૃતરસનું પાન કરવાનું સદ્ભાગ્ય, કોઈ ભાગ્યશાળીનેજ થાય છે. કારણ મનુષ્યસમાજ વિશુદ્ધ નીતિ અને ધર્મસંબંધી વિચારોનાં વર્તનમાં હજી ઘણુંજ પછાત અને અપૂર્ણ તથા અધમ દશામાં છે. પણ એટલું તો નહીં છે કે આવૃત્તિદ્વારા મનુષ્ય પોતાના આત્માના અન્તરાત્મા પરમાત્મા સાથે એકથ થઈ પરમાત્મામાં લીન થઈ રાજયોગની સમાધિદ્વારા અપહુતપાપમા બની, અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને અનુપમ પ્રકારનો પરમાનંદ અહણુ કરે છે. જેઓ આવૃત્તિના કાર્યના ઉપભોક્તા છે તેઓ ખરેખર સ્વગસુખ અને મોક્ષધામનો અનુભવ પોતાની આત્માન્તર્ગત આ વૃત્તિદ્વારા અનુભવે છે. પ્રોફેસર ફાઉલર કહે છે કે

“ All this and much more; is not imaginative rhapsody but sober, philosophical deduction on the one hand, and experimental reality on the other This sublime truth will not be appreciated by the many because of the low state of this faculty, yet spiritually-minded few will feel the sacred response in their own souls, and all who will inquire at the shrine of their inner man will experience enough to confirm the witness ”

અર્થાત—આ બધું કલ્પિત કે મનઘડત નથી પણ બહુજ અંબીર અને તત્ત્વ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી તારવી કાઢેલ અને અનુભવ ગમ્ય સત્ય છે. આ સત્ય સિદ્ધાંતને સ્વીકાર કરવા બહુજ ઓછાઓ સમર્થ છે. કારણ આ શક્તિનું અવયવ બહુજ સામાન્ય

રીતે અને જુજ સંખ્યામાં ખીલેલું જોવામાં આવે છે. પણ અધ્યાત્મચરિત્રાંશી અધ્યાત્મજ્ઞાનના ભોગી, પ્રજ્ઞાચક્ષુ, સૌભાગ્યશાળી, પુરુષોની સ્વરૂપ સંખ્યામાંજ આવા પરમ પાવન અને વિશુદ્ધ સત્યને પોતાના અંતર આત્માથી જાતે અનુભવવા ભાગ્યશાળી બને છે. અને જેઓ પોતાના અંતર આત્માને સાક્ષી રાખી આ વિષયની તપાસ કરશે તેઓનું હૃદય આ જાળતની સાક્ષી પુરશે.” આથી આગળ જતાં તે જણાવે છે કે “Bear in mind that all this is but rigid scientific deduction from the normal function of Spirituality which no previous phrenological author seems to have appreciated.”

વળી અન્ય રીતે તપાસ કરતાં જણાય છે કે મનુષ્ય ન્યારે પોતાની સ્વાભાવિક શાંત પવિત્ર અને નિર્મળ તથા ધાર્મિક અને નૈતિક વિશુદ્ધ હાલતમાં હોય છે ત્યારે પોતાની વૃત્તિઓ કે શક્તિઓના કાયથી જે વિશુદ્ધ આનંદ, અનુપમ સુખ અને શાંતિ તથા આત્મસંતોષ મેળવે છે તેના થોડે ઘણે અંશે સર્વ કોઈને અનુભવ છે. અને ન્યારે મનુષ્ય પોતાની પશુ વૃત્તિઓ કે ઈન્દ્રિયગણની પ્રબળતાને લીધે તેની અધમ અને હલકા પ્રકારની સ્વાર્થી વૃત્તિઓ કે શક્તિઓને આધીન થઈ ધર્મ કે નીતિ તેમજ માનસિક પવિત્રતા કે વિશુદ્ધિનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર કોઈ પણ કાર્ય કરવા પ્રવર્તે છે ત્યારે અંતરાત્માનો આનંદ તેની તુચ્છ ભયચક્રત અને શરમ ભરેલી વતણુંકથી કેટલોબધો ઘટિ જાય છે ! આ પણ સામાન્ય રીતે સર્વલોકનાં પ્રતિદિનના અનુભવનીજ વાત છે. આજ પ્રમાણે વિશુદ્ધહૃદિક અને આધ્યાત્મિક પ્રેમ અને સ્વાર્થ શારિરિક અને પશુવતપ્રેમનાં આનંદમાં પણ કેટલો તફાવત છે, તે સમજી અને સુર વાંચકો સહજ સમજી શકે તેવું છે.

યશ અને કીર્તિની હલકા પ્રકારની અભિલાષા કે આકાંક્ષાને તૃપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી હાહા અને હુરે હુરેના પુકારોદ્વાર મળતો ક્ષણિક આનંદ અને મી. દાદાભાઈ નવરોદજી અને મહાશય મોહનદાશ કમચંદ ગાંધીને નિષ્કામ કર્મ અને સેવાના બદલામાં મળતું મહા સુખ શાન્તિ અને પરમાનંદને સરખાવો. કેટલું અંતર છે ! આ બન્નેનું કારણ તપાસો સ્વાર્થવૃત્તિ અને પશુવૃત્તિઓનાં કાયથી મળતો આનંદ અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓના કે વૃત્તિઓના કાર્યથી મળતા આનંદમાં જમીન અને આશમાનનો ફરક છે. આદ્યશ અને પાતાળને જેટલું અંતર છે, ક્ષુદ્ર જડપદાર્થ અને પરમાત્મામાં જે અંતર છે, એક મહા ભુખું કે ગાંડા માણસમાં અને એક મહાન મહાત્મા પુરુષના હૃદયમાં જેટલો ફરક છે, તેટલુંજ નહિ પણ તેથી પણ વિશેષ અંતર આધ્યાત્મિક અને અન્ય શક્તિઓના આનંદ વચ્ચે છે. ખુદલી આંખે સાધારણ રીતે જોવાથી પણ આંખને તો સામાન્યરીતે તૃપ્તિ થાય છે પણ તેજ પદાર્થોને ન્યારે બુદ્ધિપૂર્વક અને નૈતિક દૃષ્ટિથી અથવા ધર્મવૃત્તિથી જોવામાં આવે છે. ત્યારે તેવા દર્શનની અંદર કોઈ અલૌકિક પ્રકારનોજ આનંદ આવે છે. ચોરી ચપાટી કરી કાયદાની કલમો હાથમાં ધરી અનેક રીતે જીહું સાચું બેલવાની ચુકિત પ્રચુકિતઓ રચી ઈશ્વરક્ત બુદ્ધિ આતુર્યનો ઉપયોગ કરીને પણ કેટલાક કેટપાટણ

ધારીઓ પોતાના ખીસાં ભરવામાં આનંદ માને છે. પણ તેજ બુદ્ધિશક્તિઓનો ઉપયોગ વિશ્વના મહાન ગોળાઓની રચના, ગતિ અને નિયમને નીરખવામાં તેમજ સૃષ્ટિના પદાર્થોનું અવલોકન કરી તેની રચના અને ખુખીઓ મમજી જીવ ધંશ્વર અને પ્રકૃતિના નિયમોને યથાવત્ અનુભવવામાં જ્યારે યોગ્ય રીતે થાય છે તે વખતના આનંદ સાથે શું કદાપી પણ તેની સરખામણી થઈ શકશે ખરી કે ? દુકંમાં મનુષ્યની અંદરની સંપૂર્ણ શક્તિઓ જ્યારે મનુષ્યની સર્વોત્કૃષ્ટ અને સર્વોત્તમ ધાર્મિક નૈતિક કે આધ્યાત્મિક શક્તિઓને વશવર્તિ કાર્ય કરે છે તેને અનુકુળ રહી પ્રવર્તે છે, ત્યારે પ્રત્યેક મનુષ્ય એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો વિશુદ્ધ આનંદ અને સુખ અનુભવે છે જે તેજ શક્તિના એકલા કાય થી કદીપણ અનુભવી શકાતો નથી. આ બધું વિવેચન એજ દર્શાવે છે કે આધ્યાત્મિક શક્તિઓની સહાય તથા અનુવર્તનથી મનુષ્ય અનેક પ્રકારના ઉત્તમ સુખો, માનસિક તેમજ શારિરીક સુખો, સહુસ પ્રકારે અનુભવે છે. એટલા માટે આ આધ્યાત્મિક શક્તિના કાર્યને હમેશાં કેળવવાની અને તેના કાર્યને પ્રમુખ કે નેતૃત્વનું સ્થાન આપી મનુષ્યે વર્તતાં શિખવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ મનુષ્ય તરીકેની આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ હાલત સ્થિતિ અને દર-જ્ઞાનનું આપણને યથાવત્ જ્ઞાન અને યથાવત્ માન હોવું જોઈએ. સમગ્ર જીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશરૂપ યથાર્થસુખ તથા પરમાનંદ ત્યારેજ યથાવત્ મળી શકે છે.

ખીલવણી—ઉપર જણાવેલ આધ્યાત્મિક સુખ પરમાનંદ અને સંપૂર્ણ સુખ જેઓને અનુભવવાની પવિત્ર ઈચ્છા હોય તેવા પ્રત્યેક પુરૂષે આ આધ્યાત્મયોગને શરૂ કરવાની પરમપવિત્ર દરજ સમજવી જોઈએ. આ શક્તિને ખીલવવાના યથાર્થ પ્રયત્નનું નામજ યોગાભ્યાસ કે યોગ છે. “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ” ચિત્તવૃત્તિના વિરોધનું નામ યોગ છે એમ જે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. કારણ કે જ્યારે મનુષ્ય દુનીયાદારીના ક્ષણિક સુખપલ્લોગની લાલસા મુકી યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર તથા ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ આદિ સાધનો યથાવત્ સિદ્ધિ ત્યારેજ કરી શકે છે, કે જ્યારે દુનીયાના વિષયલોગ સ્વાર્થ અને પશુવત વર્તનચુકત મનોભાવોને દબાવી ચિત્તને યથાવત્ સ્થિર કરી, ધ્યાનયોગ કે અધ્યાત્મયોગમાં સ્થિર કરે. ભંગવાન પતંગલીએ યોગદર્શનની રચના અને ઉત્પત્તિ આટલાજ માટે કરેલી છે. આ અધ્યાત્મયોગની દશાને પ્રાપ્ત કરવા સાડે પ્રથમ ક્રિયાયોગના જે નિયમો કે ઉપદેશો દર્શાવેલા છે તેપર વાચકવર્ગનું અમે ધ્યાન, ખેંચવાની અત્રે ખાસ જરૂર જોઈએ છીએ. કારણ તેની અંદર આ વિષયની સંપૂર્ણ ખીલવણી કરવાના ઉપાયોનો લગભગ બહુજ સારી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

ક્રિયાયોગનાં સામાન્ય સૂત્રો.

- ૧ આત્મા અને પરમાત્માનો ખરેખરો આત્મિક સંબંધ શરૂ કરતાં શીખો.
- ૨ અમુક વખતે કે પુરસદ મળે ત્યારે નહિ પણ પ્રતિદીન નિર્વામત રીતે અને વારંવાર એવો અભ્યાસ પાઠો.

- ૩ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી ચિત્તની અસ્થિર વૃત્તિઓનો નિરોધ કરો.
- ૪ ઇશ્વરની અંદર પૂર્ણ શ્રદ્ધા દૃઢભક્તિ અને પરમપ્રેમ રાખો.
- ૫ મન વાણી અને ક્રિયામાં ઐક્યતા અને વિશુદ્ધિ રાખી વર્તો.
- ૬ પ્રાણીમાત્ર સાથે પ્રેમપૂર્વક વર્તો.
- ૭ યમ નિયમ આસન અને પ્રાણાયામ આદિ અષ્ટાંગ યોગના અભ્યાસ પાછળ પુરતો સમય આપો.
- ૮ દુનીયાની રાગદ્વેષયુક્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ કરો.
- ૯ ચિત્તના વિદ્વેષોને કરનાર કારણોને દુર કરો. અને એટલા માટે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનું અધ્યન અને અવલોકન તથા સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કરો.
- ૧૦ પ્રાણાયામ આદિથી પણ ચિત્તની સ્થિરતા અને પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરો.
- ૧૧ અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ છે તેનાં લક્ષણ અને ફાયદાઓનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે વર્તો.
- ૧૨ શૈશ્ય સન્તોષ તપ સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રભુધાન એ પાંચ નિયમો છે. તેનો યથાર્થ મતલબ અને લક્ષણ તથા ફાયદા સમજી તે પ્રમાણે વર્તો.
- ૧૩ આહાર વિહાર અને નિદ્રાઆદિ કાર્યોમાં મિતાહાર વિહારવાન થાઓ.
- ૧૪ ઇશ્વર સ્તુતિ પ્રાર્થનાપાસના રૂપમહાન કાર્યોમાં પરમ પ્રીતિ અને લકિતલાવથી હમેશાં જોડાઓ.
- ૧૫ ટુંકમાં યોગી તરીકેની પ્રત્યેક દશાનો અનુભવ જાતે લઈ અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં સંલગ્ન થઈ પરમાત્માએ અર્પણ કરેલી સંપૂર્ણ શક્તિઓના કાર્યને યથા શક્ય શુભ કર્મમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવૃત્ત કરી આત્મોન્નતિ પ્રાપ્ત કરો તથા અન્ય આત્માઓને પણ તે રસ્તો બતાવી અમૃત સુખના ભાગી બનાવો.

સમાધિ નિર્ઘૂતમલસ્ય ચેતસો
 નિષેશિતસ્પાત્માનિ યત્સૂક્ષ્મં ભવેત્ ।
 ન દાક્ષ્યમે વર્ણયિતું તદાગિરા
 સ્વર્ગં તદન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥
 યસ્મિન્ન ધૌઃ પૃથિવ્યાન્તરિક્ષ મોતં
 મનઃ સંદ્રાણૈશ્ચ સર્વૈઃ ।
 તમેવૈકં જાનય આત્માનં
 અપ્યાવાલો વિમુક્ષય અમૃતસ્યૈષ સેતુઃ ॥

સમાધીયોગદ્વારા જેના મનના મેલ તદન ધોવાઈ ગયેલાં છે, એવા પુરૂષને પોતાના આત્માના અંતરાત્માની અંદર લીન થવામાં જે અનુપમ આનંદ મળે છે તેનું વાણીથી કદી પણ વર્ણન થઈ શકતું નથી. કિંતુ જીવાત્મા તે આનંદનો અનુભવ તો પોતાના અંતરાત્માથી જ કરે છે. એ માટેટલાજે પરમાત્મા કે વિશ્વના પરમ

આત્માની અંદર પ્રકાશિત સૂર્યાદિલોક અંતરિક્ષ અને પૃથ્વીઆદિ લોક તથા સપૂર્ણપ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો સહિત મન આદિ વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થો એત પ્રેત થઇ રહ્યા છે, તેજ એક વિશ્વાત્માને જાણવા પ્રયત્ન કર. બીજી બધી વાતોને છોડીદે. કારણ તેજ એક અમૃતનો નીધિ છે.

૧૪ હુનીયાદારીના દ્વાર ખંધ કરે અને અધ્યાત્મયોગ પાછળ લાગે.

૧૫ અનન્ત આકાશનાં અસંખ્યગોળાઓ પ્રતિ ધ્યાન આપે અને તેની અંદર રહેલી પરમાત્માની મહાન શક્તિ ગતિ અને જ્ઞાનરૂપ વિભૂતિના સાક્ષાત્કારથી અને પ્રભુના પાવન ખ્યારથી તમારા આત્માને પૂર્ણ કરે.

૧૬ વિશ્વના સમગ્ર પ્રદેશોમાં તેની વ્યાપક સત્તાને મનન અને નિદિધ્યાસનદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે.

૧૭ પરમાત્માના અતિ વિશુદ્ધ નિર્મળ અને પાવન સ્વરૂપનું વારંવાર ધ્યાન ધરી તેના અપાર ગુણગણની સ્તુતિ પ્રાર્થના અને ચિન્તન કરી તદ્દાજ્ઞાવિરૂદ્ધ વર્તનને એકદમ ત્યજી દઇ પરમપવિત્ર અને નિર્મળ ભાવોનું તથા ઉત્કૃષ્ટ નીતિ નિયમોનું ચેવન કરવાનું શરુ કરે.

૧૮ હૃદયેશાં શ્રદ્ધા, વિર્ય, સ્મૃતિ, અને સમાધિ, નથા પ્રજ્ઞા એ પાંચ લક્ષણો અધ્યાત્મજ્ઞાનના જ્ઞાસુઓમાં ખાસ હોવાની આવશ્યકતા છે. એટલા માટે એ પાંચને યથાવત ધારણુ કરે. અધારા ઓરકામાં કે ગુફામાં બેસી રહેવાની જરૂર નથી. કુદરતી પ્રકાશ અધ્યાત્મરતિને ખીલવવામાં અનેક રીતે સહાયભુત થાય છે, માટે તેનું ચેવન કરે.

૨૦ ઇશ્વરના મહાન અદ્ભુત કાર્યોનું કુદરતની મહાન વિસ્તૃત હીલામાં સર્વત્ર નિરીક્ષણુ કરે.

૨૧ ચક્રચકિત શોનેરી રંગના અસંખ્ય તારાઓથી ભરપુર આકાશનો અનન્ત પ્રદેશ, અનેક પ્રકારના અન્નાદિ પદાર્થોથી ભરપુર થઇ રહેલ ભુમી પ્રદેશના અતિ વિશાળ ક્ષેત્રો, ગંભીર, અને ગાઢ જંગલો, અનેક મધુમય શીતળ મદ સુગંધી પુષ્પલતાના પવિત્ર અને નિર્મળ પરિમલથી છવાઇ રહેલા પ્રદેશો ગીરી પર્વત અને ડુંગરોમાથી ઝરના નિર્મળ પ્રવાહો, નગરવનવાટીકા અને સસુદ્રના અનેક સ્થળ વિલાસો, અનેક પ્રકારના રંગ બેરંગી તથા સોનેરી અને રુપેરી દૃષ્યોથી વિભૂષિત થયેલ જાનને સંધ્યા સમયના દૃષ્યો અને તત્સમયે પ્રવાર્ત રહેલ હંસ, મોર, મેના અને કોયલ તથા કેડીલા આદિ અનેક પક્ષી ગણના મધુર ગીતો વિગેરેના સમગ્ર કુદરતી દેખાવો (વગેરે અધ્યાત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી અને પૂર્ણ પ્રેમ અને ભક્તિભાવ ચુકત હૃદયથી ઇશ્વરી આ સમગ્ર હીલાનું નિરીક્ષણુ કરનાર પુરુષના હૃદયમાં ખરેખર મહાન વિશુદ્ધ અને નિર્મળ ભાવો અને જાદુઇ અસરો પ્રેરવા સર્વ રીતે શક્તિમાન છે. મનુ-

ધ્યની અન્તર્ગત અધ્યાત્મિક શક્તિઓને શુભ રીતે ખીલવી તેનો સ્વાભાવિક રસ્તો અને શિક્ષણ કુદરતની બહુજ સ્વાભાવિક પણ પ્રબળ ભાષામાં આપે છે પ્રિયમિત્ર ! તેનાથી પણ કંઈ શિક્ષણ મેળવી તારા ચેતન આત્માને ઉત્તર ઉત્કૃષ્ટ અને અધ્યાત્મયોગાભિગામી બનાવ.

- ૨૨ મેસ્મેરીઝમ, હીપ્નોટીઝમ, મેગ્નેટીક હીલીંગ અને અન્ય તેવા યોગો સંબંધી અભ્યાસ કરી આત્મિક શક્તિઓને અનેકધા વધારવા, શ્રદ્ધા અને વીર્ય પૂર્વક પ્રયત્ન કરો. કારણ તે દ્વારા મનુષ્યની શક્તિઓ અનેક ગુણ વધી શકે છે ઉપરોક્ત વિદ્યાઓદ્વારા અધ્યાત્મબલના આશ્રયકારક અનેક પ્રયોગો કરી શકાય છે. એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યની આધ્યાત્મિક શક્તિઓને પણ અનેક રીતે વધારી શકાય છે. અને તેનો લાભ જાતે તેમજ દુનિયાને આપી શકાય છે.

નં. ૨૦ આશા. (Hope)

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, ઉપયોગ અને વિવેચન વિગેરે.

“કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે !”

આશા—ભાવિ શુભની અભિલાષા, ઉલ્લાસ, ઉત્સાહ, હૃદયના અભિલાષ, આશાના મહેલ બાંધવા, વસ્તુ સ્થિતિની ભલી બાજુ જ નેવી, સટો કરવો, ભાવિને બહુજ મહત્વ આપવું ઇત્યાદિ ભાવો આ આશા વૃત્તિનાંજ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે. તેના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગથી વગર વિચારે હુવાઈકિલ્લા અને આશાના મહેલ રચવામાં આવે છે. હીનયોગ થવાથી નિરાશા, નિઃસાહ, ઔદાસ્ય અને ખેદીલી કે વૈરાગ્ય અથવા વિરકત વૃત્તિને જન્મ મળે છે.

સ્થાન—આ આશા વૃત્તિનું અવયવ આત્મનિષ્ઠાના અવયવના અગ્રભાગમાં તથા અધ્યાત્મરતિના સ્થાનની પાછળના ભાગમાં તથા સૌન્દર્ય અને દ્રઢતા તથા પૂજ્યવૃત્તિના સ્થાનની વચ્ચેમાં આવેલું છે. આ અવયવના મુખ્ય બે વિભાગ કરવામાં આવેલ છે, જેમાનો પ્રથમ ઉપરનો વિભાગ આધ્યાત્મિક અને નિત્ય અમર અને પારલૌકિક સુખની, શાશ્વત સુકિતસુખની આશા સંબંધી કાર્ય કરે છે. ન્યારે નીચેનો વિભાગ અશાશ્વત અનિત્ય અને આ લોકના અસ્થિર સુખ સંબંધી આશાઓ ધારણ કરે છે, આત્મનિષ્ઠાના સ્થાન પાસેજ આ અવયવની પરિસ્થિતી કંઈ વિશેષ હેતુ પુર્વક કરવામાં આવેલ જણાય છે. અને તે જણાવે છે કે મનુષ્યને તેની આશા અને કર્મપુરૂષ કુળો અવરજ મળે છે.

“મનુષ્યની પ્રત્યેક અવસ્થાને સુખી બનાવવા માટે, આશા એ એક ઘણીજ અગત્યની વૃત્તિ છે. આને પરિણામે મનુષ્ય કેટલીકવાર પ્રત્યક્ષ વિજય કરતાં પણ વધારે સતોષ પ્રાપ્ત કરે છે. જેઓ હુમેશાં આશાના મહેલો બાંધતા રહે છે અથવા હુવાઈ કિલ્લાઓ અથવા મનના ઘોડાઓ ધરતા રહે છે તેઓમાં આ સ્થાન ખાસ વૃષ્ટિ પામેલું હોય છે. અન્ય વૃત્તિઓ કે શક્તિઓની જે કંઈ અભિલાષા કે ઇચ્છા થાય તે પૂર્ણ જ થશે એમ આ વૃત્તિ, આશા અથવા વિશ્વાસ આપે છે. આ જીવંતી-સંબંધી નહિ પણ તેના દ્વારા મનુષ્ય, આ લોક અને પરલોક સંબંધી પણ આશાઓ બાંધવા સમર્થ થાય છે તથા આત્માનું અવિનાશિત્વ અને અમરત્વ સ્વિકારે છે. અતિ પ્રબળ પ્રમાણમાં આ વૃત્તિ ખીલેલી હોય ત્યારે અસંભવ, અસંબધ અને અનુચિત વિષયોની ઇચ્છા પણ પૂર્ણ થવાની સંભાવના કલ્પિ બેસે છે. પણ ન્યારે

આ વૃત્તિ છેક ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય અને સાવચેતીનું અવયવ સારું ખીલેલું હોય ત્યારે તે મનને નિર્બળ અને નિરુત્સાહિત બનાવે છે, તથા શોક દીલગીરી અને નિરાશાને જન્મ આપે છે." આમ. ડા. સ્પરઝીયમનું કહેવું છે.

ડા. જ્યોર્જ કોમ્બ કહે છે:—"Phrenology shows that man's ardent hope, and longing after immortality results from two Faculties. Love of life and Hope—Combe

ઉપયોગ—જેમ યાદશક્તિનો ખર્ચ સંબંધ લગભગ ભૂતકાળના બનાવો સાથે છે, તેજ પ્રમાણે આશા વૃત્તિનો સંબંધ ખાસ કરી ભવિષ્ય કે ભાવી આશાઓ અને અભિલાષાઓની સાથેજ સ્વાભાવિક રીતે બેસાયેલો છે. ભવિષ્યની કોઈપણ ભૂતની આશાના અભાવમાં વર્તમાનકાળમાં અગાઉથી તૈયારીઓ કરવાનું કદીપણ બની શકેજ નહિ. આપણે હુમેશાં ભવિષ્યને માટે આશાવન્ત હોઈએ છીએ. ઇશ્વર આરાધના પૂજા, વ્યાખ્યાન, સભા, ચુટણી, ધધારોજગાર, મુસાફરી, લગ્ન, ગર્ભાધાન, જેતી તેમજ આંખા, લીંબુ, કેળાં, અને અનેક ભૂતના પૂજાકૂલના ઝાડ વૃક્ષ કે રોપાઓ તથા ખીજો વાવવાનું કામ આપણે ભવિષ્ય ઉપર સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીનેજ આરંભીએ છીએ. કારણ તે સર્વના વિપાકનો ભાવી સમય આવવાની આપણને ખાતરી કે શ્રદ્ધા છે. જો ભવિષ્યમાં દાણાદુણીનો કે કર્મનો સારો પાક થવાની આપણને આશા રાખવાનું કારણજ ન હોત કે ન હોય તો વર્તમાનકાળમાં વિસ્તૃતહાથે ખીજરોપણ કરી અન્નાદિ ખીજને ધુળમાં નાખી એવકુશ કે મૂર્ખાં કોણ બનત ! કોઈજ નહિ. પણ આપણે સર્વ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે મનુષ્યની આશા જેમ અધિક તેમ તે ભાવી આશાઓની પૂર્તિ માટે અનેક રીતે વધારે અને વધારે સારી તૈયારી કરી ખર્ચ કરી અગાઉથીજ ખીજરોપણ આદિ કાર્ય કરી રાખે છે. આવી આશાના અભાવમાં માત્ર વર્તમાન અને દૃષ્ય સુખોને માટેજ પ્રવૃત્તિ કરી આપણે ભવિષ્યને માટે તદ્દન નિશ્ચિન્ત નિર્ભીત અને નિરુત્સાહી રહ્યા હોત અને એક આંગળી પણ ઉંચી કરી શક્યા ન હોત. પણ આસપાસના સજોગો અને સ્થિતિનો બારિક તપાસ કરતાં એ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે આપણે ભાવી સુખપ્રાપ્તિ માટે અનેક પ્રકારનાં ખર્ચાળ અને ભારી પ્રયત્નો નિરંતર કરી રહ્યા છીએ. ટુંકમાં આશાવૃત્તિના અભાવમાં રેલ, તાર, ટ્રામ, બુન વિમાન સ્ટીમર આદિ પદાર્થો અને સાધન-પ્ર ઇત્યાદિની મહાન શોધો જેવું કંઈપણ મહત્વ પૂર્ણ કાર્ય થવાજ ન પામ્યું હોત, કે કોઈપણ ભૂતનો સુધારો વધારો મનુષ્ય ભૂતમાં થવા ન પામ્યો હોત. પણ ભાવીની પ્રબળ આશા એ ભવિષ્યની પ્રબળ આકાંક્ષાએ, મનુષ્યોને અનેક પ્રકારે અસંખ્ય સુખો આપવા માટે પ્રયત્નશીલ અને સુખી તથા આનંદયુક્ત બનાવ્યા છે.

ડા. સ્પરઝીયમ અને જ્યોર્જ કોમ્બ આ આશાવૃત્તિના અવયવને સમ્પૂર્ણરીતે સ્થાપિત અને સુસ્થીર થયેલ માને છે. ન્યારે ડા. ગોલે દીલગીરી તથા શોક અને નિરુત્સાહને આ શક્તિની ખામીનું ચિન્હ ગણેલ છે ન્યારે ડા. એ. એસ. ફાઉલર આ આશાવૃત્તિની ન્યુનતા કે ખામી તથા જ્ઞાનતન્તુઓની નિર્બળતાને

તનું કારણ જણાવે છે અને તેજપ્રમાણે પ્રત્યેક શક્તિ કે વૃત્તિની ખામીને લીધે વિપરિત કે વિરૂધ શુભો કે શક્તિ દૃષ્ય થાય છે એમ જણાવે છે. દાખલા તરીકે ખ્યાર વૃત્તિની વિપરિત દશામાં કે પોષણના અભાવમાં ઝુરીઝુરીને મરવાનું વિચાર જન્ય દુઃખ પેદા થાય છે અથવા વિરૂધ જાતિનો તદ્દન તિરસ્કાર પેદા થાય છે. સાવચેતીના અભાવથી ભય, આત્મનિષ્ઠાના અભાવથી પસ્તાવો, અભિલાષ કે માનપાનની ઇચ્છાના અભાવથી નિર્માનિતા ક્રુધાના અભાવથી ખોરાકપર અરુચિ, અને તેજપ્રમાણે આશાની ન્યૂનતાથી નિરાશા, આદિ વિપરિત લાવો જન્મ પામે છે. આજપ્રમાણે અન્ય શક્તિઓનું પણ સમજવું.

વિવેચન—જેઓમાં આશાનું સ્થાન સારી રીતે પ્રપૂર્ણતયા ખીલેલું હોય છે તેઓ અનેક આશાઓથી પૂર્ણ હોય છે. આકાશમાં હવાઈ કીલ્લાઓ બાંધે છે. ભવિષ્યને માટે હમેશાં આશાવંત હોય છે. આગામી સુખોના સંકલ્પ માત્રમાં મોજ માણનારા અને લાવી છાંટગીનાં રમણીય સુખસ્વપ્નાઓમાં આનંદ અનુભવે છે. કદી નિરાશ થતા નથી. અડચણ કે મુશીબતોનો વિચાર કર્યા વિના લાવી શુભ પરિણામના મનસુખાઓને મહત્વ આપી પ્રવર્તે છે ભવિષ્યમાં વધવાની આશાએ વર્તમાન દુઃખોની અવગણના કરે છે અને “કંઈ લાખો નિરાશામાં અજળ આશા સમાઈ છે” આવા હૃદયગત લાવોથી પૂર્ણ હોય છે.

અસ્થિરતાની અધિકતાથી વારંવાર દુઃખો ભોગવે છે, સ્વભાવ બહુજ ચંચળ અને ચપળ હોવાને લીધે ચોગ્યતા કરતાં પણ વધારે કામ ભરી રાખે છે અને માથે લે છે તેથી વખતસર કામ કરવામાં બહુજ ધાંધલ કરી સુકે છે.

ધનાભિલાષની અધિકતાને લીધે જે તે કામ હાથમાં લઇ લે છે અને જોઈએ તે કરતાં અધિક નફા અગાઉથીજ કલ્પિ જોસે છે. સામે પડેલ નાની નાની રકમની સંભાળ લઈ શકતા નથી. પણ લાવી નફાની આશાએ આગળને આગળ વિશેષ ખર્ચતા જાય છે. સાવચેતીની ન્યૂનતાથી વારંવાર મુરકેલીમાં આવી પડે છે. એક પગલું વધવા જતાં બે પગલાં પાછળ હઠવું પડે છે.

શૌર્ય—શારીરજળ. દૃઢતા, અને તર્કશક્તિની અધિકતાથી હમેશાં સાહસિક અને અને હિમતવાન થઈ રહે છે તથા મુશીબતો અને નિરાશાઓમાં પણ પોતાના ઉદ્દેશથી ચ્યુત ન થતાં ચીવટથી વળગી રહી બહાદુરીથી ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરે છે.

વળી જો સ્વાર્થ સ્વમાન—અને કીર્તિની અધિક આકાંક્ષાથી સંયુક્ત હોય તો મહાન મુશીબતો સામે પણ ટકકર લઈ સર્વાત્માથી સામે થાય છે અને બધી સંકલનાઓ ખરાબર પૂર્ણ કરીએલીથી પાર ઉતારે છે. આવી દશામાં યશાભિલાષની પ્રબળતાથી લાવી નફા કારક યોજનામાં છુટથી ધન પાથરે છે. કીર્તિની અધિક આકાંક્ષાથી માનપાન અને યશની પિપાસાવાળા બની રહે છે. અધ્યાત્મ રતિની અધિકતા તથા પૂન્યભાવની વિશેષતાથી નૈતિક શુભોમાં ઉત્કૃષ્ટ પદની પ્રાપ્તિ કરવા પૂર્ણ

આશાવંત હોય છે. પણ આશક્તિને તર્કશક્તિ અને તુલનાશક્તિ દ્વારા બહુજ સમજ-પૂર્વક દાખમાં રાખવાની જરૂર છે.

જેઓમાં પૂર્ણ પ્રમાણમાં આવૃત્તિ હોય છે તેઓ વ્યાજબી આશા રાખે છે. પોતાથી બને તેટલું જ માથે લે છે. સાહસીક અને ઉત્સાહી હોય છે, પણ સાવચેતીની અધિકતાથી હમેશાં સંભાળપૂર્વક વર્તે છે. યશુ વૃત્તિઓની અધિકતાથી આ લોકના સૂખ માટે વિશેષ આશાવંત હોય છે. જ્યારે પરલોકના સુખ સંબંધી વધારે વિચાર કરતા નથી. પણ નૈતિક શક્તિઓની અધિકતાથી પરલોકની સરી સ્થિતીની આશા રાખે છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ વૃત્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ બહુ અશાવંત હોતા નથી ઉત્સાહક સાધનો કરતા મુશીબતોનો વધારે વિચાર કરે છે વર્તમાનની વધારે ચિન્તામાં હોય છે. ભવિષ્ય માટેના બચાવની બહુ દરકાર કરતા નથી. ધનાભિલાષની અધિકતાને લઈ પૈસાની ધીરધાર બહુ સાવચેતીથી કરે છે. ઘણે ભાગે વ્યાજે મુકે છે. અને કદાચ ધીરે તો પણ બહુજ નફાકારક ધધામાજ મુકી રોકે છે. ધીમે ધીમે ધન એકત્ર કરે છે પણ પોતા નથી. બુદ્ધિ શક્તિઓના પ્રાબલ્યથી આખરે લાંબે સમયે પણ ધન એકત્ર કરે છે સાવચેતીની અધિકતાથી બહુ વચનો આપતાં નથી પણ આત્મનિષ્ઠાનાં પ્રાબલ્યથી આપેલ વચનો બરાબર પાળે છે. સ્વમાનની ન્યૂનતા અને આત્મનિષ્ઠા પૂજ્યભાવ, તથા સાવધાનતાની અધિકતાથી મોક્ષ મુખને માટે અતિ ચિંતાતુર બની રહે છે. દ્રઢતા અને સાવચેતીની અધિકતાથી કોઈપણ કામ ધધામાં પડતાં બહુ સંભાળ રાખે છે પણ શરૂ કર્યા પછી છોડતા નથી. હમેશાં અનુકુળ સંયોગોની રાહ જુવે છે. નિરાશ થતા નથી. હમેશાં ઉત્સાહ પૂર્ણ હોય છે.

ન્યૂનતા—જેઓમાં આ વૃત્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ નિરૂત્સાહી હોય છે. જરાપણ સાહસ ખેડતા નથી. કાર્યોને બહુજ મુજતવી રાખે છે. સાવચેતીની અધિકતા અને આશાની ન્યૂનતાનું એ પરિણામ છે, હમેશાં દરેક કાર્યમાં પાછળ પડે છે. હમેશાં અન્યને માટે શંકાશીલ રહે છે. કીર્તિની પ્રબળ અભિલાષા અને પૂર્ણ સાવચેતી હોવા છતાં સફલતાની આશા થોડી હોય છે. તેથી સમાજ કે સોસાયટીમાં બહુજ પાછળ પડી જાય છે. કારણ આવા પુરૂષોમાં પ્રશંસાની આશા કરતાં હાસ્યપાત્ર થવાનો ડર અધિક હોય છે. જરાજરા વારમા આવા પુરૂષો નિરૂત્સાહી બની જાય છે અને બનાવી શકાય છે. વળી તેઓ પોતાના માર્ગમાં મુશીબત અને આફતોનાં ડુંગરો ન હોય ત્યાં ધારી બેસે છે. સાહસ તથા બહાદુરી રહિત હોય છે તથા અહચ્છોને બહુ મહત્વનું સ્વરૂપ આપી દે છે અને પરિણામે કંઈ કરવાની કે ભોખમ ખેડવાની જરાપણ હામ લીડી શકતા નથી.

અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ આપણે ભુતકાળની સાથે સ્મૃતિદ્વારા, વર્તમાન સાથે જાતિ અનુભવથી, અને ભવિષ્ય સાથે ભાવિ આશા તથા અગમચેતીથી જોડાયેલા છીએ આપણે જે કાંઈ કાર્ય વર્તમાન કાળમાં કરીએ છીએ તેનો પણ અમુક અંશે આપણા

... સંબંધ છેજ. આવી રીતે જોતાં કુદરતે આપણી સંખ્યા લવિષ્ય કે
 ધીવીનું એક મહાન વિસ્તીર્ણ કર્મક્ષેત્ર ખુલ્લુ મુકેલું છે, કે જે આપણને વર્ત-
 માન દશામાં શુભકર્મરૂપી ખી વાવવાનું અને લવિષ્યમાં તેનાં શુભ-ફળ આપવાનું પ્રતિ-
 ફલ સુચવે છે. અને જેમ જેમ આપણે લવિષ્યનો વિચાર કરી અનેક શુભ કર્મ
 રૂપ ખીજો તેમાં વાવશું તેમ તેમ આપણને સંખ્યા શુભ ફળની આશા રાખવાનો
 પૂર્ણ અધિકાર છે કુદરતનો એ એક અચળ નિયમ છે “ નહિ કરુણાળક્ષ્મ કાશ્ચિત્તુર્ગતિ
 તાત ગચ્છતિ ” એમ જે ગીતામાં કહ્યું છે તે સર્વાંશે સત્યજ છે એકપણ શુભાચરણ રૂપ
 કર્મનું ફળ દુર્ગતિને પામતું નથી તેનું શુભફળ અવશ્ય મળે છે. જેઓ લવિષ્યની
 આશાજ થોડી રાખે છે તેઓ વર્તમાનમાં પણ બહુજ થોડું કરી કે મેળવી શકે છે.
 ત્યારે બરાબર ડહાપણ અને અગમચેતી દ્વારા વિસ્તૃત યોજનાઓ થઈ શકે છે અને
 બમણો લાભ થાય છે. આશાના અભાવમાં કે નિરાશાના એક પ્રબલ સપાટાથી
 હૃદય એકદમ વિદીર્ણ થઈ જાય છે અને હાથ પગ ઢીલા થઈ જાય છે. આશા
 વિનાના સર્વ પ્રયત્નો અને તીવ્ર ઇચ્છાઓ કે કામનાઓ તદ્દન શિથીલ નિર્બળ અને
 માલ વિનાની થઈ જાય છે અને કદી પણ પૂર્ણ કરી શકાતીજ નથી. આશા એ મનુષ્યનું
 તેમજ પ્રાણી માત્રનું જીવન છે. અને તે દ્વારા અન્ય સકળ શક્તિઓ પણ સજીવન
 રહી પોતપોતાનું કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે. નિરાશાથી આશાનું અમર વૃક્ષ અને તેનાં
 સમગ્ર શક્તિરૂપ ડાળી ડાખળાંઓ એકદમ સુકાવા લાગે છે અને તદ્દન શુષ્ક તથા
 નિરસ બની થોડા વખતમાં મૃત્યવશ પણ થઈ જાય છે. આટલા માટે “ નિરાશ કદી
 થશે નહિ ” “ Never Despair ” “ આશા અમર છે ” ઇત્યાદિ મહાન સૂત્રોને
 ધ્યાનમાં રાખી પ્રત્યેક મનુષ્યે હમેશા આશાયુક્ત અને ઉત્સાહ પૂર્ણ રહેવાની જરૂર છે.

નિરાશા શોક કે દીલગીરીનું પરિણામ-નિરાશા એ એક જાતની માનસિક
 નિર્બળતા છે. મનુષ્ય સ્વભાવનો એ કંઈ મૂળગુણ કે વૃત્તિ નથી. આપણે હમેશાં આશા-
 યુક્ત રહેવુંજ જોઈએ. જરા ઠાકર ખાઓ કે પાછા હઠો તો તરત ઉભા થાઓ.
 ઉત્સાહને ધારણ કરો અને પાછી નવેસરથી નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરો. કદાચ આજ
 સંથોગે ભિન્ન પ્રકારના હશે તો કાલે બદલી જશે. મુશીબતો અને મુશ્કેલીઓ
 ગરીબી અને તવંગરી કાંઈ સદાય રહેતી નથી. બહાદુર અને શાણા મનુષ્યો-ધૈર્ય
 ધારણ કરી કદીપણ આશાનો ત્યાગ કરતા નથી. હમેશાં દિનકરના ઉદય થયા પૂર્વે
 અંધારી રાતજ હોય છે. જે કાર્યમાં કંઈ સુધારો થઈ શકે તેવું ન હોય તેને માટે
 વારંવાર ખેદ નહિ કરો. જીંદગીની પ્રત્યેક દશામાં મુશીબતો તો હોયજ છે. પણ
 તેને પાર કરવામાં મળ અને આનંદ સમાયેલ છે. દુર્ભાગિ દશાપર વારંવાર વિચાર કર-
 વાથી તે કંઈ બોધી થતી નથી. મુશીબતોથી ગભરાઈ પ્રયત્નો શિથીલ કરવાથી વિજયને
 ધક્કો લાગે છે. આત્મા નિર્મળ બને છે અને કુલુષિત થાય છે. માટે શોક દીલગીરી
 અને નિરાશાને લાંબાવખન કદીપણ તમારા મનમાં ટકવા આપો નહિ. એકદમ
 તેને દુર કરો. લય શોક ચિંતા અને નિરાશાથી ક્ષુધા-મન્દ થઈ જાય છે, શ્વાસ
 મંદ પડે છે. રૂધિરસંસ્કરણની ગતિ શિથીલ થઈ જાય છે. શરીરના સર્વ ગાત્રો

શીથીલ થઈ જાય છે. અને બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ જાય છે. આવી દશામાં ગ્રહણ ખોરાક કે જળપાનની પણ સારી અસર થતી નથી મગજની અન્ય શક્તિઓ જેમ ઉત્સાહ, ધૈર્ય, દ્રઢતા સંગીત, સાહિત્ય-આલાપ, તાલ, સૌન્દર્યપ્રિયતા-શૃંગાર હાસ્ય આદિ વૃત્તિઓનું કાર્ય પણ એકદમ શિથિલ થઈ જાય છે. સ્નેહબંધન શિથિલ થઈ જાય છે ગ્રહલાગણીઓ નિરસ લાગે છે અને મુખમુદ્રા પણ શિથિલ અને ફીપડી જાય છે અને મગજને પણ તેથી બહુજ નુકશાન થાય છે. માટે એવી દશાને જેમ બને તેમ જલદી ત્યાગ કરો.

આથી ઉલટું આનંદ-ઉત્સાહ અને આશાની-અમર અસરથી જીવનની પ્રત્યે શક્તિઓમાં ઉત્સાહ બળ અને શક્તિ તથા વીર્ય આવે છે અને મનુષ્યની સર્વ શક્તિઓ સજીવન બને છે, તેથી જેવડું સુખ આનંદ તથા સંતોષ આપે છે. માં હમેશાં એવા ભાવોને સર્વ પ્રયત્નો દ્વારા પ્રદીપ્ત કરો. ગત ન જોવામિ કરી પુન પ્રત્યેક કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્ણ હૃદયે પ્રવૃત્ત કરો. રોવાથી કંઈ બગડેલ કાર્ય સુધરવાનું નથી, એ સ્પષ્ટ સમજો.

સંશોક અને નિરાશાપૂર્ણ હૃદયની હાલતથી. મનુષ્યની તન્દુરસ્તી તેમજ આયુષ્યને બહુજ નુકશાનકારક અસર થાય છે. જે મનુષ્ય આવી રીતે શોક દીલગીરી કે નિરાશાથી દબાઈ જાય છે, તેના જેવો કોઈ નિર્બળ નથી. અને જેટલે અરો આવા પ્રસંગોમાં મનુષ્ય દબાણો એટલુજ તેનું ફુલાંચ સમજવું. આવા પ્રસંગોમાં મિત્ર સ્નેહી સંબંધી અને હિતેચ્છુ વર્ગે આવા વ્યક્તિઓને પ્રોત્સાહ-ઉત્સાહ-ધૈર્ય અને આશાની અમર અસરથી વાકેફ કરી, આશાની અમરવેલનું અમૃત છાંટી, પોતાની મનુષ્ય તરીકેની સંપૂર્ણ ફરજો બજાવી, નિરાશાપૂર્ણ હૃદયોને સજીવન કરવાની જરૂર છે.

આવા નિરાશાના પ્રસંગો દુનીયામાં અનેકવાર બને છે, જેમ કે—

- ૧ કોઈના માતા પિતાનું એકાએક મરણ થવાથી.
- ૨ કોઈ અત્યંત નજીકનાં સ્નેહીનું મરણ થવાથી.
- ૩ અત્યંત વહાલાં અને પ્રેમી બાળકો કે માબાપોના વિયોગથી.
- ૪ કોઈ મોટી વ્યવસાયિક આફત વખતે.
- ૫ તદ્દન નિરાધાર અને ગરીબ હાલતમાં આવી પડ્યા હોઈએ ત્યારે.
- ૬ વ્યાપાર રોજગાર કે ધંધા વિગેરેમાં અણધારી ખોટ કે નુકશાન આવવાથી.
- ૭ ધન સમ્પત્તિ કે આબરૂનો એકાએક કમ સંયોગે નાશ થવાથી અને એવા એવા ખીજ અનેક પ્રિયાપ્રિય પ્રસંગોના આવાગમન અને વિસર્જનથી મનુષ્ય હૃદય અનેકવાર શોક દીલગીરી અને બેદીરીથી ભરાઈ આવે છે આવા બધા પ્રસંગોમાં સ્નેહી સંબંધી અને મિત્ર વર્ગે તથા આડોસી પાડોસીએ તેવા વ્યક્તિની માનસિક નિર્બળતાને દૂર કરવા માટે અનેક રીતે આશા ઉત્સાહ અને હિંમત ભરેલાં વાક્યોનો પ્રયોગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે.

ખીસવણી—હમેશાં હૃદય આશાથી પૂર્ણ રાખો. દરેક વસ્તુ કે પ્રશ્નગની કાળી માથુ જોવા કરતાં શુભ બાજુપરજ ધ્યાન આપો. મુશીબતોનો વિચાર ઓછો કરો. મનુકુળ સયોગો અને શુભ પરિણામનીજ આશા રાખો અને ગણતા કરો. યુવાન મેત્રવર્ગ અને સુંદર યુવાવસ્થાયુક્ત સૈાંદર્ય તથા પ્રેમપૂર્ણ હૃદયવાળી યુવતીઓનાં પ્રંગમા કે સમાજમાં નિવાસ કરો. ચિતાને દુર કરો. હમેશાં ખુશમીજાજમાં રહો. વધારોજગારમાં ઉત્સાહ રાખો. ભવિષ્યને માટે આશાવન્ત રહો. હમેશાં ઉચ્ચ અભિલાષાઓ રાખો. ગાયન, સંગીત, વાદ્ય, નૃત્યાદિથી આનંદ ઉત્સાહ અને આશાના અમર વૃક્ષને સજીવન રાખો. હાસ્યવૃત્તિને ખીલવો. બાળકોની માફક હમેશાં આનંદ-યુક્ત સ્વભાવ અને આશાપૂર્ણ હૃદય રાખો.

નિશ્ચલ—આ વૃત્તિના અતિ ઊંચ સ્વરૂપને પણ રોકવાની જરૂર છે. માટે

- ૧ બુદ્ધિપુર્વક વિચાર કરી યોગ્ય આશા રાખો.
  - ૨ અતિ આશાપૂર્ણ ન થાઓ.
  - ૩ વેચાણ અને લેવદેવમાં રોકડો વ્યવહાર રાખતાં શીખો.
  - ૪ સડો કે ઉધાર ઉપર કદી આધાર રાખો નહિ.
  - ૫ હવાઈ કીલ્લા બાંધવાનું મુકી દો.
  - ૬ ધાર્યા કરતાં અરધો જોખમ ખેડો.
  - ૭ શાન્ત હૃદયે મુશીબતો અને અડચણોનો યોગ્ય વિચાર કરો.
  - ૮ અતિ ઉચ્ચ ધારણાથી ક્ષયદાને બદલે એકદમ નુકશાન થાય છે. માટે અતિ ઊંચ આશાના વેગને એકદમ રોકો.
  - ૯ ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરવા ઇચ્છો એકદમ કુદકા મારવાનું પસંદ કરો નહિ.
  - ૧૦ અજમાયશ કે નવી યોજના પાછળ ખર્ચવામાં સંભાળ રાખો.
  - ૧૧ ટુંકમાં બુધ્ધિ ડહાપણ અને નિશ્ચલવૃત્તિનો ઉપયોગ કરો આશાના દાસ ન બનો આશામા પે દાસા. તે દાસા સર્વ લોકસ્ય એ ધ્યાનમાં રાખો.
- આશા અને નિરાશા પ્રત્યેકના ઊંચ વેગને રોકવાની અત્યંત જરૂર છે. આ બાબતમાં પ્રત્યેક શક્તિની માફક આ આશા વૃત્તિનો પણ હીન અતિ કે મિથ્યા યોગ ન થાય એ પ્રત્યેક પ્રસંગમાં બહુજ સભાળવાનું છે. સામ્યાવસ્થા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં પસંદ કરવા યોગ્ય છે.

सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु

નં. ૨૧ આત્મનિષ્ઠા અથવા આત્મબળ.

Conscience or Conscientiousness.

Conscience though distasteful truths may tell,
But mark his sacred lessons well.
With it whoever falls at strife,
Loses a better friend for life.

બ્યાખ્યા-સ્થાન શોધ ઉપયોગ અને વિવેચન આદિ.—

“ After more than thirty year's experience of the world in actual life, and in various countries I cannot remember an instance in which I have been permanently treated unjustly by one in whom this organ and intellect were large. Momentary injustice, through irritation or misrepresentation, may have been done; but after correct information and time to become cool, I have found such persons ever disposed to act on the dictates of conscience; as well as satisfied with justice. Nor have they ever maltreated me though we differed greatly in opinion. But they represent my statements fairly and meet them with honest arguments. While my opponants who lack this organ have not scrupled to use falsehood, misquotation, and misrepresentation as weapons of attack. Those in whom it is powerful are disposed to regulate their conduct by the nicest sense of justice are earnest upright and direct in manner. Inspire confidence and convince us of their sincerity. It leads to punctuality in keeping appointment so as not to waste their time, to the ready payments of debts, will not send collectors away unsatisfied, except from inability to pay, are reserved in making promises, but punctual in keeping them and when favorably combined are consistant in conduct and pleasing in manners. Its predominance makes a strict disciplinarian and a rigid but just master, invests all actions with a sense of duty.”—

સાવાર્થ—“ જુદા જુદા દેશોના મારા ત્રીસવર્ષના અનુભવ પછી પણ મારા જોવામાં એવો એક પણ વ્યક્તિ નથી આવ્યો કે જેમાં આત્મનિષ્ઠા અને સુશિક્ષિત પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છતાં મારી સાથે અયોગ્ય રીતે વર્તન ચલાવ્યું હોય. આવું એક પણ દશાંત મને યાદ નથી. કદાચ ગેરસમજૂતિ કે સ્વભાવની ઉમતાને લીધે તત્કાલ અન્યાય કરવામાં આવ્યો હશે. પણ સત્ય હકીકત જાણવામાં આવ્યો પછી અને સ્વભાવ શાંત થયા પછી આવા મનુષ્યોને હુમેશાં આત્મનિષ્ઠા અર્થાત્ પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિઅનુસાર હુમેશાં વર્તતાં અને ન્યાય મળતાં સંતુષ્ટ થતાં જોયા છે. વળી એટલું જ નહિ, અમે અનેકવાર મહાન મતભેદથી જુદાં પડીએ તો પણ ભેદરમાં તેઓએ મારા વિચાર સ્પષ્ટતાથી પ્રમાણિક સુદાદારા ચર્ચા દર્શાવી હોયેલ છે. પણ અયોગ્યતાથી કદી પણ વર્ત્યા નથી; ત્યારે મારા વિરોધિઓ કે જેઓમાં આ વૃત્તિની ખામી હતી તેઓએ અસત્ય ઉપાયો કે અસત્ય હકીકત ટાંકી ગેરસમજૂતીદારા અયોગ્ય હુમલા કરવામાં કંઈ કચાસ રાખી નહોતી. પણ જેઓમાં આ વૃત્તિ પ્રબળપણે હોય છે. તેઓ ઉત્તમ પ્રકારની ન્યાયપરાયણતા દર્શાવી પોતાનું વર્તન નિયમિત રીતે સુધારતા માણસ પડેલ છે. તેવાઓ સદામણી

પ્રમાણિક નિખાલસ દીલના અને સરળ હૃદયના હોય છે. ખીજના વિશ્વાસપાત્ર થઈ રહે છે અને પોતાના પ્રમાણિક ઉદ્દેશની સર્વને ખાત્રી કે પુરાવો આપે છે. આ વૃત્તિને પરિણામે મનુષ્ય પ્રત્યેક કાયમાં નિયમીતપણે વર્તે છે. અને ઠરાવેલા વખતેજ બરાબર હાજર થઈ ફેક્ટ વખત ખોવાતું પસંદ કરતા નથી. લેણદારોને તરતજ પૈસા આપી દે છે માંગણી કે ઉધરાણીવાળાને અસંતુષ્ટ કરી બહાર કાઢતા નથી પોતાની પાસે આપવા ન હોય તેવી દશા સિવાય કદી પણ પાછા વાળતા નથી વચન આપતાં અચકાય છે પણ આધ્યા પછી તો તેનું બરાબર પાલન કરે છે. અને બધા સંબેગ સારા હોય તો આચાર વિચાર અને વર્તનમાં સસખદ્ધ અને રીત ભાતથી ખુશાલી પેદા કરનાર નીવડે છે આ આત્મનિષ્ઠા વૃત્તિના પ્રાબલ્યથી મનુષ્ય નૈતિક કે ધાર્મિક નિયમોને દૃઢતાથી અને ચીવટથી વળગી રહી નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તે છે અને બધાં કાર્યોને ફરજ સમજીનેજ કરે છે.”

ઉપયોગ—મનુષ્યને પોતાની નીતિ ધર્મ અને સદાચારના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તથા કુદરત અને ઈશ્વરી સત્ય અને ન્યાયયુક્ત નિયમાનુસાર વર્તાવવા માટે આ વૃત્તિ ખાસ ઉપયોગી છે કુદરતના નિયમાનુકુલ જે કાંઈ હોય તે સત્ય અને તેથી જે કંઈ વિરુદ્ધ તે અસત્ય. એમ માનવામાં આ વૃત્તિ ખાસ કારણભૂત છે. માનસિક સર્વ કાયદા ધાતુનોમા મનુષ્યોના સ્વાભાવિક ન્યાયયુક્ત સત્ય હુકોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે કુદરતના પવિત્ર કાયદા અને નિયમો પ્રમાણે વતવુ એ કુદરતના મહાન પવિત્ર નિયમોનું પાલન કરવા બરાબરજ છે અને જ્યાં જ્યાં કુદરત અને મનુષ્યના કાયદોઓમાં કે નિયમોમાં ફેરફાર જણાય કે પરસ્પર વિરોધ માલુમ પડે ત્યાં ત્યાં ઈશ્વરી કાનુનો અને નિયમોને માન આપતાં શીખવવુ એ આ વૃત્તિનું કાર્ય છે કુદરતના નિયમો અને સિદ્ધાન્તો અચલ અટળ અને સર્વ સમ્પૂર્ણતા અને સત્યતાથી પુર્ણ છે. તેનો ભગ કરવાથી અનેક પ્રકારના શારીરિક માનસિક અને સામાજિક દુ ખો કષ્ટો કે આધિવ્યાધિ અને ઉપાધિઓ જન્મ પામે છે. કુદરતના કે ઈશ્વરીય સત્તાના આ સ્વાભાવિક નિયમોને યથાવત્ સમજી તે પ્રમાણે વર્તવામાં અને વર્તાવવામાં મદદગાર કે સહાયભૂત થવું એ આત્મનિષ્ઠા કે આત્મબળની વૃત્તિ મનુષ્યમા સ્થાપત કરવાનો સૃષ્ટિ નિયન્તા મહાપ્રભુનોમહાન ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે જેને પરિણામે કુદરત અને મનુષ્ય તથા મનુષ્ય અને પરમાત્મા અને કુદરતના વિશ્વવ્યાપી નિયમોનો અસ્પર્શનો સચુકિતક સંબંધ જળવાઈ અનુભવાઈ રહે છે. આત્મનિષ્ઠાથી નૈતિક આભારની લાગણી ઉદ્ભવે છે. “આપણે અમુક કાર્ય કરવુ જ નોઈએ” અમુક નિયમાનુસાર વર્તવુ જ નોઈએ, અમુક નિયમોનો ભગ તો આપણાથી કદાપી પણ થઈ શકેજ નહિ.” આવી વૃત્તિ કે નૈતિક અથવા ધાર્મિક બંધનથી બધાવુ કે બધાઈને (સ્વેચ્છાથી) વર્તવું. કે વર્તાવવું એ આ વૃત્તિનું કાર્ય છે. પણ સત્ય અને અસત્યનો પ્રત્યેક પદાર્થ કે વિષય સાથે સંબંધ છે અને સત્ય છે તે સત્યજ છે અને એટલા માટેજ આપણે સત્ય પ્રમાણે ચાલવા અને વર્તવા બધાયેલ છીએ. વળી અસત્ય છે તે અસત્ય-છે. માટે તેનો પ્રતિધ્વર કરવો એ આપણી ફરજ

છે. આમ સમજવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું અથવા મનુષ્યોને વર્તવા પ્રેરવા એ આ આત્મનિષ્ઠા-વૃત્તિનું મહાન કાર્ય છે આવૃત્તિ આપણા કાર્યોનો ચુકાદો આપનાર કે ન્યાય કરનાર ન્યાયાધીશ નથી. પણ એક યોગ્ય નિષ્પક્ષપાત અને સત્ય સલાહકાર હિતેચ્છુ મિત્ર વકીલ કે શાસ્ત્રીનું કાર્ય કરે છે, જેની સુચના અનુસાર ચાલવાથી મનુષ્ય સુખશાન્તિ અને આનંદમાં જીવે શુભરવા સમર્થ થાય છે. જ્યારે તેથી ઉલટી રીતે વર્તવાથી સમગ્ર જીવનને ભય શંકા લગ્ન અસંતોષ અને પશ્ચાત્તાપ તથા પરિતાપથી પરિપૂર્ણ કરી મનુષ્ય પોતાને હાથે અધમદશાને પ્રાપ્ત થઈ પુરેપુરો પસ્તાય છે. અન્તઃકરણના ડંખથી વારવાર પિડાય છે. ચીડાય છે રડે છે અને સડે છે એટલુંજ નહિ પણ પોતે જાતે પોતાના અન્તરાત્માને પણ ધિક્કારની નજરથી જોઈ અસહ્ય દુખો સહન કરે છે. અને અતે દુર્લોભી બને છે. Bites of Conscience આત્મનામજ છે. આત્મહત્યા આત્મઘાત આત્મજ નામ છે. આત્મઘાતિ મહાપાપી કહેવાય જે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના શુભ અથવા અશુભ કર્મના પ્રમાણમાં કુદરત અને તેના નિયન્તા પરમાત્માને જવાબદાર છે કારણ પ્રત્યેક મનુષ્ય ગમે તે પ્રકારનું કર્મ કરવાની સ્વતંત્રતા ધરાવે છે, જ્યારે કર્મના ફળ ભોગવવામા ઇશ્વરીય કુદરતના નિયમોને તે આધિન છે

- ૧ દ્રષ્ટાંત તરીકે દયા કરવી એ સાફ છે. કારણ તેમ કરવાથી દયાકરનાર ને તેમજ દયા પાત્રને બંનેને ફાયદો થાય છે.
- ૨ સંભાળ પૂર્વક યથાયોગ્ય રીતે જોરાક ખાવો તે બહુ સારું છે કારણ તેવી રીતે જોરાક ખાવાથી તન્દુરસ્તિને ફાયદો થાય છે.
- ૩ કેટલાકો એમ કહે છે. કે ઈશ્વરે જેને સારા અને સત્ય બનાવ્યા તે સત્ય અને બાકી અસત્ય પણ તેવું કંઈ નથી વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થોની રચનાની સાથેજ અનાદિ અને અન્ત નિયમો સ્વાભાવથીજ સ્વયંસિદ્ધ રૂપેજ છે. જેમ ઈશ્વર અને પ્રકૃતિના શુભ કર્મસ્વભાવ અનાદિ છે તેવીજ રીતે વિશ્વના વ્યાપક નિયમો પણ અનાદિ અચળ અને અખંડિત રૂપે સર્વદા એક રસ ભિરાજમાન છે.
- ૪ આપણે ઈશ્વરની લલિત રત્નતી કે પુજા કરીએ છીએ, તે યથાર્થજ છે. પણ તે એટલા માટે નહિ કે આપણે તેથી ઈશ્વરને કંઈ પ્રાયદો પહોંચાડીએ. પણ યથાર્થ પુન્યભાવથી ઉપાસકને પોતાનેજ લાભ થાય છે. એટલા માટે તેની ઉપાસના કરવી યોગ્યજ છે.
- ૫ આવીજ રીતે સર્વકોઈએ સત્યાચરણ પણ કરવું જોઈએ કારણ કે સત્ય તે સત્યજ છે. અને પરિણામે સુખકર છે અને અસત્ય પરિણામે દુઃખકર છે તેથી તેના ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન—જેઓમાં આ આત્મનિષ્ઠાનું અવયવ પ્રપૂર્ણ રીતે ખીલેલું હોય છે તેઓ નૈતિક શ્રેષ્ઠતાને સૌથી સર્વોપરિ ગણે છે કર્તવ્ય પરાયણતા એજ તેઓનું સ્વસ્વ છે. નૈતિક સિદ્ધાન્તાનુસાર વર્તવું એ તેઓનો ખાસ ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ નિયમ

થઈ રહે છે. આવા પુરુષો જાણી નોંધને કદીપણ ગમે તે કારણથી પણ અસત્યાચરણ કે ધર્મ વિરુદ્ધવર્તન કરતાજ નથી. પ્રત્યેક બાબતમાં સંભાળપૂર્વક સત્યની રક્ષા કરે છે. વિચારોમાં પૂર્ણ પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર હોય છે. અને ન્યાં ન્યાં અથોચ્ય થઈ જાય તો હુમેશા દીલમાં કચવાય છે તથા પશ્ચાતાપ કરે છે અને નેઓ ખોટાકામ માટે પશ્ચાતાપ કરે તેવાઓ તરફ ક્ષમાવાન થાય છે, અને પશ્ચાતાપ રહીત લોકો તરફ તદ્દન કઠોર અને સખ્ત હૃદયના જણાય છે. સત્યને સત્ય તરીકે સ્વિકારી પ્રાણથી પ્રિય ગણે છે. અસત્યનો અસત્ય હોવાના સખળે એકદમ અસ્વિકાર કરે છે. આવા પુરુષો હુમેશાં પ્રમાણિક વિશ્વાસપાત્ર શુભઉદ્દેશવાળા બરાબર સમજી કાર્ય કરનાર હોય છે. કાંઈ પણ પગલું ભરતાં કર્તવ્ય ને ફરજનો વિચાર પહેલો કરે છે. અને કદાચ ભૂલ થાય અને જાણવામાં આવે તો પોતાનો અપરાધ સ્વિકારે છે. બની ગયેલ ભૂલ માટે માફી માગે છે અને ભવિષ્યમાં સુધારો થાય તેમ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. શારીરબળ કે શૌર્ય અધિક હોવાથી અસત્ય વર્તન કે વિચારથી એકદમ ગુસ્સે થઈ જાય છે અને પૂર્ણ બળપૂર્વક સત્ય માર્ગને શ્રદ્ધા કરે છે. આવા પુરુષો ખોડ ખાંપણ કાઢનાર હોય છે. અને તેથી લોકોના ગુન્હા કે મુખાંઈ ભરેલાં કૃત્યો માટે બહુજ સખ્ત જણાય છે. પાપકૃત્યો કરનાર તરફ એકદમ તિરસ્કાર દર્શાવે છે અને એવા પ્રસંગોમાં અનુપમ પ્રકારનું નૈતિક ધૈર્ય અને આશ્ચર્યજનક સહન શીલતા અને દૃઢતા દર્શાવે છે. મૈત્રીભાવની પ્રબળતાથી મિત્રવર્ગની અંદરનું અસત્ય વર્તન કે અનુચિત વ્યવહાર જરાપણ સહન કરતા નથી કે ચાલવા દેતા નથી. અને ઘણે ભાગે તેઓને એવે પ્રસંગે ધમકાવે છે અથવા ઠપકો આપે છે. વાત્સલ્ય પ્રેમની અધિકતાને લીધે બાળકો તરફ બહુજ ચોક્સ રહે છે. પણ બહાધિક્યતાને લીધે તેઓને ઠપકો આપવા પ્રેરાય છે. સાવચેતીની અધિકતાને લીધે ખોટું કે અસત્ય કાર્ય ન થઈ જાય તેની બહુજ સંભાળ રાખે છે તથા પુન્યભાવ અને તર્કશક્તિ મનન શક્તિ તથા વસ્તુત્વ શક્તિની અધિકતાને પરીણામે સ્વભાવિક રીતેજ તત્વજ્ઞાન ધર્મ અને જીવ ઈશ્વર કે પ્રકૃતિ સંબંધી જ્ઞાન વિજ્ઞાનનાં અભ્યાસી નિવડે છે. તેઓ નૈતિક અને ધાર્મિક વિષયપર સંવાદ, વાદવિવાદ અને તર્ક વર્તક કરવામાં સંપૂર્ણ આનંદ લે છે. પુન્યભાવ કે શ્રદ્ધાની સાધારણ સ્થિતિમાં અને દયા તથા પરોપકાર વૃત્તિના અધિક પ્રાબલ્યને લીધે સંપૂર્ણ રીતે સર્વાંગ સુધારક થયા વિના રહી શકતાજ નથી. કેટલીકવાર મનની પ્રબળ વૃત્તિઓને આધિન થઈ કદાચ ઉતાવળમાં ખોટું કરી બેસે તો પણ પાછળથી પોતાની ભૂલ માટે પરતાવો કરે છે, દીલગીરી થાય છે. વળી અજ્ઞાન કે ભૂલ ભરેલા શિક્ષણ કે સંસ્કારોને લીધે કેટલીકવાર સાચાને ખોટું અને ખોટાને સાચું માની બેસવાનો સંભવ રહે અને તેથી ભૂલ કરે તો પણ તેથી કંઈ તેઓનો આંતરીય ઉદ્દેશ ખરાબ કે અધર્મચુકત હોય છે તેમ નથી બનતું. આવા પુરુષો સત્ય જાણવા માટે હંમેશાં જીજ્ઞાસુ હોય છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર થાય છે સાવચેતીની ખામી કે ન્યુનતાથી અને કેટલીવાર બે દરકારીયો કે સભાળને અભાવે ખોટું કરી બેસે છે તો પણ પાછળથી દીલમાં પરતાય છે. પણ સાવચેતી અને વિનોશક વૃત્તિના પ્રાબલ્યથી અસત્ય વર્તન કરનાર કે અધર્મ કરનાર તરફ એક-

દમ સખ્ત વર્તનવાળા થઈ જાય છે અને તેવા પુરૂષોને માફી માંગી પશ્ચાત્તાપ ન કરે ત્યાં સુધી કદી છોડતા નથી. પણ પશ્ચાત્તાપ પછી નિખાલસ પણે ક્ષમા અર્પે છે. માનપાનની અનિલાવાની પ્રબળ વૃત્તિને પરિણામે નૈતિક વર્તનને તદન વિશુષ્ક અને નિષ્કલંક રાખવા પ્રવર્તે છે અને અન્ય વ્યક્તિઓની કિંમત પણ તેઓની ધનાઢયતા પ્રમાણે નહિ પણ તેઓની નૈતિક વર્તણૂક પ્રમાણે આંકે છે. આવા પુરૂષોનાં વચ્ચે એજ લખત સમજાં, આવા વ્યક્તિઓમાં દયા કે પરોપકાર વૃત્તિ, શારીર બળ તથા કાર્ય બરવાવવાની પ્રબળ વૃત્તિ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય તો બુદ્ધિમોરો અને વિના કારણ મીઠાઓને દુઃખ દેનાર તરફ એકદમ સખ્ત કોધની લાગણીથી ઉશ્કેરાઈ જાય છે. નૈતિકશક્તિઓની પ્રમત્તતાથી નૈતિક સિદ્ધાન્તોની સર્વ રીતે સંરક્ષા અને સંભાળ રાખે છે. સૌન્દર્ય પ્રેમની અધિકતાથી નૈતિક શ્રેષ્ઠતા અને વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા પૂર્ણ પ્રયત્નો કરે છે તથા બુદ્ધિશક્તિના પ્રાબલ્યથી તેમજ મનન શક્તિની આધિકતાથી નૈતિક અને એવા અન્ય વિષયોની ચર્ચા વીવેચના અને સત્ય સિદ્ધાન્તોની શોધ ખોળ અને સ્થાપના પાછળ વાદ વિવાદ કરવાનું પસંદ કરે છે. પણ આ આત્મનિષ્ઠાનાં પ્રામત્યની સાથે શારીર શક્તિ અને બળ અધીક હોય પણ જ્ઞાન તંતુઓની નિર્બળતા કે અસ્તવ્યસ્ત હાલત હોય અને બાહી અર્થો કે અપરો અધના કબજાતનાં રોગી હોયતો બહુજ દુઃખદાયક અને પસંદ નહીં કરવા યોગ્ય તથા બડબડતા સ્વભાવનાં અને વર્તનવાળા બની જાય છે. નકામા બડબડાટ વારંવાર કર્યા કરે છે. સમાગમમાં આરનાર પ્રત્યેકના નાનાં નાનાં દોષોને પણ મહુ-વ આપી આડોસી પાડોસી બધાને પજને છે નિરંતર મધામાં દોષ જોયા કરે છે, અને બાળકો તરફ વિના કારણ કે નજીવા વાંક માટે વારંવાર ગુસ્સે થયા કરે છે. સુધારણાની બાબતમાં પણ બહુજ આગ્રહી અને સખ્ત બને છે અને પોતાના વિરોધિઓનો પ્રતિજ્ઞ કરવામાં બહુજ ઉગ્રતાથી વર્તે છે. મુગમાંથી સુધારો કરવા ઈચ્છના સુધારકો અને ધર્મના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તોને વળગી રહેનાર ધર્માત્રહીઓ તથા ધર્મોધ યુદ્ધી ડોસીઓ આ બાબતોનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

પૂર્ણરત્નનિષ્ઠા—જો પૂર્ણ આત્મનિષ્ઠ હોય છે તેઓ સારા પ્રમાણમાં આત્મ-બળ ધરાવે છે. સાધારણ ઉદ્દેશોને સંભાળી વર્તે છે. પણ હમેશાં ઉદ્દેશની વિશુદ્ધતાનાં પ્રમાણમાં વર્તનમાં તેટલા પ્રમાણમાં વિશુદ્ધ હોતા નથી. હેતુ સારા હોય તો પણ શારીરબળ, સંહારેચ્છા, કાર્ય બરલાવવાની પ્રમત્ત ઇચ્છા, તથા પ્રેમાધિક્ષથી તેતે વૃત્તિના કાર્યને આધિન કેટલીકવાર થઈ જાય છે. અને ખાસ કરી રોગી હાલત માં તો તેમ થાયજ છે. દ્રવ્યસિદ્ધાંતની પ્રબળ ઇચ્છાથી બહુજ સંભાળથી કટોકટ સોદા કરે છે. અને ધંધા રોજગારને અનુસરી યોગ્ય લાલ ઉઠાવે છે. પણ ખીલંઓના વ્યાજખી લેણદેણને તેમ કરતાં ખાસ ઇચ્છા પૂર્વક નુકશાન પહોંચાડતા નથી. પણ ન્યાય કરતાં ધનની વધારે સંભાળ રાખે છે. બુદ્ધિશક્તિઓની પ્રબળતાથી સત્ય સિદ્ધાન્ત અને કર્તવ્યના વિષયોપર વિવાદ કરવાનું આહે છે. પણ તેમ કરતાં સત્યને જરા ઓછું અને પ્રસંગની યોગ્યતા અને અનુકૂળતા પર વધારે વજન આપે છે. આવા પુરૂષોએ આત્મમગ્ને કદી પણ નિર્બળ પડવા દેવું નહિ જોઈએ.

સાધારણ—જેઓમાં આ વૃત્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ પોતાની પ્રબળ શક્તિ અનુસાર વર્તિ લગભગ જે સાચું હોય તેજ કરે છે અને સામાન્ય રીતે યોગ્ય વર્તન રાખે છે પણ અયોગ્ય વર્તન માટે ખાસ શુસ્સો કે કોઈ ધરાવતા નથી. સત્યનો ખરી પ્રબળતાથી પક્ષ લેતા નથી. સ્વમાન અને ઉત્કર્ષની અભિલાષાથી યશ અને કીર્તિ મળે તેવા કાર્યો તરફ પ્રવર્તે છે. પણ જ્યાં સત્ય અને કીર્તિનો પરસ્પર વિરોધ થાય એવા પ્રસંગમાં સત્યને જશ બાબતે સુકી કીર્તિને સલાહવા પાછળ દોડે છે શારીરબળ અને ઉદ્યોગ શક્તિની સાધારણ હાલતમાં કેટલીક અયોગ્ય બાબતો વગર ઠપકે અને પ્રતિકાર કર્યા વગર ચાલવા દે છે. નૈતિક શુસ્સો કે કોઈ અથવા બળ દર્શાવતા નથી છુપુ રાખવાની કે નિઝહ કરવાની વૃત્તિની સાધારણ દશામાં કે ન્યૂનતાથી અને ધનાભિલાષની સાધારણ દશામાં અને કીર્તિ દયા તથા સાંદર્યની પ્રબળ ઇચ્છાથી ઘણે અંશે જે સાચું યોગ્ય અને વ્યાજબી હોય તે પ્રમાણે વર્તે છે અને ઓછી ભૂલ કરે છે તેથી તેઓની સ્વમાનની વૃત્તિ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી શકાય ખરો પણ કરેલી ભૂલને માટે પોતાને ભાગ્યેજ ભ્રમભરાર ગણે છે. આવા પુરૂષોને કદીપણ ઠપકો નહિં આપવો જોઈએ. કારણ કે તેઓના અન્ત કરણ સત્ય સ્વિકારે કે સમજે તે પહેલાં તેઓની ઉત્કર્ષક અભિલાષા કે કીર્તિ અવમાનીત થાય છે. એ તેઓ સહન કરી શકતા નથી. લાગણીમાં કે વિચારમાં પોતાનો કંકો ખરો કરે છે. સહનશીલ કે ક્ષમાયુક્ત હોતા નથી. કેટલીક વાર સિધ્ધાંતોને પણ કોરે મુકે છે. અને કર્તવ્યને બાળુ સુકી સ્વાર્થવૃત્તિને આધિન પણ થાય છે. આવા પુરૂષોએ પોતાની આ વૃત્તિને ખીલવવા માટે ખાસ ધ્યાન આપી મનોવૃત્તિઓનું સામ્રાજ્ય ન પ્રવર્તે એ ધુણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. પ્રત્યેક પ્રસંગે નૈતિક બાબતો પર વધારે ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

ન્યૂનતા—જેઓમાં આત્મનિષ્ઠાની ન્યૂનતા હોય છે તેઓના મનમાં આત્મનિષ્ઠ વર્તન માટે ઓછી દરકાર હોય છે ઉપકાર આભાર કે કૃતજ્ઞતા તથા પશ્ચાત્તાપ કે નૈતિક સિધ્ધાન્તો અથવા ન્યાય કર્તવ્ય કે ધર્મ અથવા ફરજ સંબંધી ખાસ માનવૃત્તિ જેવું કંઈ હોતુ નથી. આવા પુરૂષો પોતાની પ્રબળ વૃત્તિઓને વશ થઈ વર્તે છે. તથા પૂજ્યભાવની તેમજ અધ્યાત્મ રતિની ન્યૂનતાથી નૈતિક સિધ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તવામાં ખાસ ખાતરીવાળા જણાય છે. ધનાભિલાષ તથા નિઝહવૃત્તિની સામાન્ય સ્થિતિમાં તેમજ શારીરબળ અને કાર્ય બરલાવવાની સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં તથા મેત્રીભાવ કીર્તિ અને દયા તથા સાંદર્યપ્રેમ અને બુદ્ધિશક્તિ આદિભાવોની અધિકતાથી સ્વભાવે સુંદર અને મજબૂતતાવાળા થઈ નિષ્કલંક જીવન સામાન્યરીતે ગાળે છે પણ બારીક તપાસ કરતાં નૈતિક લાગણીઓની ખાતરી વાળાજ જણાશે પણ તેઓના વચન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવામાં કંઈ હરકત નથી. દરણુકે આત્મનિષ્ઠાની ખાતરી સહજ જ્ઞાન આવતી નથી પણ આવા પુરૂષોએ બહુજ આનુરતાથી આ વૃત્તિની ખીલવણી કરવી જોઈએ.

ખીસવણી—આ અનુપમ વૃત્તિની ખીસવણી માટે હમેશાં અન્તરતમામાં મત્યં સત્યનો નિર્ણય કરો. હમેશાં સત્યને વળી રહેવાની સંભાળ રાખો અને અસત્યથી

ખયવાનો ખાસ અભ્યાસ રાખો, ટેવ પાડો. દરેક પ્રસંગે પ્રત્યેક વાતને અંતઃકરણને આધીન કરો. હુમેશાં અન્તરાત્મામાં જે કંઈ સત્ય જણાય તે પ્રમાણે જ વર્તો. અન્ય માનસિક વૃત્તિઓથી કદી પણ દૂરાઓ નહિ તેમ આત્મનિષ્ઠાને અવમાનિત કરો નહિ પણ અન્તરાત્માના અવાજને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન અને માન આપો. પ્રત્યેક પ્રસંગમાં સત્યને આગળ કરો અને સર્વાત્માથી તેની સંરક્ષા કરો. ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્યપરાયણતા અને આભારવૃત્તિને ખાસ ધ્યાન પૂવક કેળવો તથા પ્રત્યેક પ્રકારની આચાર વિચાર અને વર્તનની મૂલ સુધારવા પ્રયત્ન કરો. હુંકમાં

“ન્યાયાત્પયઃ પ્રવિચક્ષન્તિ પદં ન ધીરાઃ” ।

સત્યાન્નપ્રમદિતઘ્નમ્ । સત્યં પર ધીમોહિ ।

ધર્માન્ન પ્રમદિતઘ્નમ્ । સત્યાન્નાસ્તિ પરોધર્મઃ ।

કુશલાન્ન પ્રમદિતઘ્નમ્ । સર્વં સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

દેવેપિ મૃકાર્થાક્યો ન પ્રમદિતઘ્નમ્ ।

અ દિ મહાન અને પવિત્ર—અજ્ઞાઓને જીવનનો મુદ્રાલેખ બનાવી તે પ્રમ.ણે વર્તવા હુમેશાં તત્પર રહો

નિશ્ચય—આ વૃત્તિનો અતિયોગ ન થાય તેને માટે નીચેની બાબતો પર ખાસ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે.

૧ હુમેશાં પ્રત્યેક કાર્યમાં બહુજ હક કે અતિ ચોકસી નહિ કરવાનું ખામ ધ્યાન રાખો.

૨ બધાં કંઈપણ વાંક કે ગુંડો ન હોય ત્યાં પણ કલ્પિ લેવાનો તમારો સ્વભાવ ન થઈ જાય એ ધ્યાન રાખો અને સંભાળો.

૩ કર્તવ્યપરાયણતા અને સત્યનિષ્ઠાનો અનિયોગ કે હુદયહાર ઉપયોગ ન થઈ જાય તે સંભાળો

૪. અતિ તિરસ્કાર કે ધિક્કારની વૃત્તિ તમારામાં જન્મ ન પામે એટલા માટે માયાશુ નન્ન કામાયુક્ત, અને શાન્ત સ્વભાવના થનાં શીખો.

૫ ખીજઓના અનુચિત કાર્યો જોઈ કે સાંભળી ગેરજવાજબી રીતે અને નિરધર્ક હુખી અથવા કલેષત કે ખીન્ન ન થાઓ.

૬ લોકોના આન્તરીય હેતુઓને યથાર્થ સમજવામાં તમે ભુલ તો નથી કરતા એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખો.

૭ નાની ભુલો કે ગુંડાઓને મહત્વનું કે અતિ અગત્યનું સ્વરૂપ નહિ આપો.

૮ અતિ ખોડ ખાંપણ કે વાંધા કાઢનાર નહિ બનો.

૯ અલ્પ અસત્ય મિત્રીન સત્યનો પણ સ્વિકાર કરવામાં હક કે દુરઝહ તો નથી વાપરતા એ ધ્યાનમાં રાખો.

૧૦ સ્વદય દોષ યુક્ત પણ મહાન લાભપ્રદ બાબતનો પણ રિવકાર કરવામાં કે તે પ્રમાણે વર્તવામાં પણ આગ્રહી તો નથી બનતા એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખો.

૧૧ અપરાધ પાપ કે અન્ય દુષણો માટે એટલા બધા પશ્ચાત્તાપશીલ કે પરિતાપ યુક્ત નહિ બનો કે જેથી જીવન પણ શુષ્ક અને નિરસ લાગે અને અન્તઃકરણ પ્રતિપજા ડંખ્યા કરે કારણકે આત્મનિષ્ઠાના એટલા બધા પ્રબળ કે અતિયોગથી તમારી અન્ય શક્તિઓને અનેક રીતે નુકશાન થવાનો અને નિરૂત્સાહિ તથા નિષ્ક્રિય થવાનો વખત આવશે. આ એક જાતની અનુચિત પ્રવૃત્તિ છે એ ખચિત સમજો.

૧૨ ટુંકમાં પ્રત્યેક બાબતમાં, આચાર વિચાર કે વર્તનમાં આત્મનિષ્ઠાનો હીન અતિયોગ કે મિથ્યા યોગ કરતાં બચો.

આત્મનાત્માનમુદ્ધરેત.

આત્મનિષ્ઠાની અનુપમ—વૃત્તિને સમ્પૂર્ણ અંશે ખીલવવાની અને તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરતાં શીખવાની મનુષ્ય માત્રની એક અતિપવિત્ર અને મહાન ફરજ છે. કહો કે એ એક અનુપમ ધર્મ છે કારણ કે મનુષ્ય સમાજના સમ્પૂર્ણ સુખો વિજય અને સ્વસુધારણાનો એ સૌથી અગત્યનો માર્ગ પંથ કે સર્વોત્તમ સાધન છે. જીવન સફળ કરવામાં અન્તરાત્મવૃત્તિ અનુકુળ વર્તન એ એક મહાન પવિત્ર સૂત્ર છે. વિશ્વની અંદર અમે અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ સત્યનું અસ્તિત્વ સંવેત્ર છે, અને સર્વ કોઈ તે પ્રમાણે વર્તવા બંધાયેલ છે. આ સત્યને અનુભવવા માટે, મનુષ્ય માત્રને આન્તરીય સત્ય યથાર્થ સમજાવવા સાડ અન્તરાત્મારૂપ-મોનીટર કે નેતા અથવા વિદ્યાતાનું કાર્ય કરનાર શક્તિ અપૂર્ણ કરવામાં આવેલ છે. જેની અનુમતિ લઈ માન આપી પવિત્રપણે વર્તવા સૌ કોઈ બંધાયેલ છે. આ વૃત્તિનું કાર્ય વીધિ દર્શાવવાનું અને આજ્ઞા કરવાનું નથી સર્વ કોઈ સાચું અને જોડું સામાન્ય રીતે સ્વ અન્તઃકરણથી જાણીજ શકે છે. અને તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એમ સમજો છે. પછી તે પ્રમાણે વર્તે કે નહિ તે તેની કર્મ કરવાની સ્વતંત્રતા ઉપર આધાર રાખે છે. તેજ પ્રમાણે કયું કાર્ય જોડું ઉદ્ધતાઈ ભરેલું અને અસત્ય તથા અયોગ્ય છે અને તેને શામાટે ધિક્કારવું જોઈએ તે પણ સામાન્ય રીતે સમજો છે. આપણા પ્રત્યેક શબ્દ વચન, ક્રિયા-વિચાર લાગણી, પ્રાણાદિધારણ કરવાની ક્રિયા અને સમ્પૂર્ણ-વાણી મન કે ક્રિયા રૂપ વર્તનને કુદરતના નિયમાનુકુળ હોય તો તો સમજવું કે યથાર્થ જ છે. અને કુદરતના નિયમો કે સિદ્ધાન્તો વિરૂધ્ધ હોય તો ખચીત સમજવું કે કુદરતના નિયમનો ભંગ કરવા માટે તેની યથાયોગ્ય સજ્જ કે શિક્ષા મળશેજ, અને મળવીજ જોઈએ. ટુંકમાં આપણા શુભાશુભ સર્વ કર્મોનું શુભાશુભ ફળ અવશ્ય મળેજ છે. "અવદયમેવ મોક્ષઃ કૃતકર્મ શુમાશુમમ્" એ સિદ્ધાન્ત ખરેખર સમ્પૂર્ણાંશે સત્ય-તાથી પૂર્ણ છે. કર્મના અને આત્મનિષ્ઠાના આ સિદ્ધાન્તની સર્વ વ્યાપક અને સર્વ દેશી પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ અને સર્વ શક્તિમાન સત્તાનું પ્રાબલ્ય કોઈપણ તત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યાથી વણવી ન શકાય એટલું મહાન અને મત્યતાથી ભરપૂર છે. આવી પ્રબળ સત્તાને યથાયોગ્ય સમજવાની અને કેળવી ઉપયોગમાં લેવાની કેટલી બધી મહાન

અને પવિત્ર દરજ્જા આપણા ઉપર છે. તે ઉપરના વિવેચનથી સહજ સમજી શકાય તબુ છે.

આત્મસહાય—આત્મબળ કે આત્મવીર્યની તુલના કે મુકાબલો કરી શકે એવી એક પણ શક્તિ પરમાત્મા સિવાય આખા વિશ્વની અંદર છેજ નહિ. Thrice is he armed who has his quarrel just નાસ્તિ સામસમં બલં ” “આપ સમાન બળ નથી.” એ અનુભવીના વાક્યો તદ્દન યથાર્થ જ છે. જ્યારે અંદરથી મેલા અને ડંખીલા મનુષ્ય, લય લજ્જત ને શકા પેલા કરનાર પોતાની બધી શક્તિઓને (Blunt) છુટ્ટી કરનાર આત્માના અવાજને બંધ કરનાર, આત્મબળને દાબનાર કે તિરસ્કાર કરનાર, આત્મઘાતિ જેવા વિશ્વમાં કોઈ પાપી નિર્બળ કે મૂર્ખ નથી. મીઠા મોહનદાશ કરમચંદ ગાંધીએ આત્મબળ, આત્મસહાય, આત્મનિષ્ઠા, કર્તવ્યપરાયણતા અને સત્યનિષ્ઠા, આદિ આત્મબળની વિભૂતિઓદ્વારા જે જે મહાન અને દુનીયાના ઇતિહાસમાં અનૂપમ પદને પમાડનાર કાર્યો કર્યા છે, તેનાં જેવો આત્મબળનો સૌથી પ્રત્યક્ષ અને પ્રબળ પુરાવો ભૂતકાળ કે વર્તમાનકાળના ઇતિહાસમાં ક્યાંયથી મળવો તદ્દન અશક્ય છે. આત્મબળથી શુ શું થઈ શકે તેનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો અને પ્રમાણ છે. પ્રાચીન રૂપિઓના આત્મબળના અનુકરણનો આ એક વર્તમાન જમાનાનો નમુનો છે. પણ જેઓ આત્મબળહીન અન્તરનાં મેલા અન્તરાત્માવિરૂધ્ધ વર્તન કરનાર હોય છે, તેઓને સન્યસતા, સૈન્યસતા, કે દારૂગોળા અને તોપ આદિ અસંખ્ય પ્રકારના શસ્ત્રાસોની સત્તા પણ સબળ બનાવવા સમર્થ થઈ શકતી નથી. સત્યાગ્રહની નિઃશસ્ત્ર લડાઈમાં શસ્ત્રધારી પ્રબલોએ પણ પોતાના માનબંડીત થયેલ અનુભવો છે. એ વૃત્તાન્ત કંઈ હુવે જગતથી અવિદિત નથી. આત્મબળ ધારી પુરૂષો સન્યસલા સમરાંગણ કે ધર્મસલામાં સર્વ દેશ કાળ અને સ્થિતિમાં સિંહ સમાન શૌર્યથી સર્વત્ર ગજો છે, મનુષ્યના અન્તરઆત્માનું આત્મનિષ્ઠા એ સર્વોત્કૃષ્ટ શુષ્ક અને પવિત્ર સ્વરૂપ છે. અથવા સમગ્ર આત્મશક્તિઓમાં એ સૌથી પ્રમુખ પટરાણી છે. જ્યારે અન્ય બધી શક્તિઓ માત્ર તેને સલાહ આપનાર અને વશ રહી કાર્ય કરનાર અન્ય દાસીઓ અથવા સખીઓ તુલ્ય છે. જ્યારે આત્મબળની સત્તા સર્વોપરિ, સર્વોત્કૃષ્ટ અને સર્વને અભિવંદનીય છે આ શક્તિ ભલે નાના અને ઓછા પ્રમાણમાં હોય તો પણ તે પ્રબળ મનોવેગને પણ વશીભૂત કરવા સમર્થ થઈ શકે છે. અને મનુષ્યની અન્દરની પ્રબળમાં પ્રબળ શક્તિ પણ આ શક્તિને સમબલ્યા કે ફોસલાવ્યા વિના કે સતોષ આપ્યાવિના તેની સત્તા વિરૂધ્ધ કંઈપણ કાર્ય કરવા શક્તિમાન થઈ શક્તિ નથી વિશુષ્ક વર્તન અને આત્માનંદ મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિઓ, મહાન અને આશ્ચર્યજનક મહાભારત કાર્યો કરવા સમર્થ થાય છે. સર્વ મનુષ્યોને સર્વાવસ્થામાં આવી મહાન શક્તિની સમૃદ્ધિ સહાયની જરૂર છે. પોતાના આત્મા વિરુદ્ધ અસત્યનો પક્ષ લઈ ન્યાયાસન મનુષ્ય બાપણ કરનાર વકીલ સોનાસીટર કે બારીસ્ટર, અન્તરમાં કેટલો નિર્બળ નિરુત્સાહિ અને નિઃશુન્ય હૃદય હોય છે તેનો અનુભવ તો તેનું કાય કરનારને જ થાય છે. આજપ્રમાણે નિઘ્રહ નીતિ અને ધમ થુકત મૈત્રીભાવ, રેનેહસબધ કે ખ્યાર, અનીતિ

અધર્મ અને સ્વાર્થ પ્રેમ રનેહ કે મૈત્રિભાવના કરતા કેટલો ઉચ્ચ પ્રકારનો ઉત્કર્ષક ઉત્સાહક અને આનંદદાયક તથા હુર્વોત્પાદક થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનારા મનુષ્યોજ યથાર્થ આત્મગત કરી શકે છે આજપ્રમાણે અન્યાન્ય શક્તિના સબધમા પણ સમજવું

સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાન ।

પેનાક્રમન્ત ઋપયો સત્યકામા યત્ર તત્સત્યસ્ય પર નિધાનમ્ ॥

હુમેશા સત્યનોજ સર્વદા જય થાય છે અસત્ય કદાપિ આખરે વિજયવત થઈ શકતું નથી હુમેશા મત્યયુક્ત અને ન્યાયયુક્ત ઉદ્દેશો અને મનુષ્યો વિજય વન્ત થાય છે શુભ અને લલા ઉદ્દેશો કદી નિષ્ફળ જતા કે થતા નથી તેજ પ્રમાણે અશુભ અને ખરાબ ઉદ્દેશો કદીપણ લાખો વખત ટકી શકતા નથી કદાચ અન્યાય અને અમત્યનો અપ સમયમાટે વિજય થતો દૃષ્ટિગોચર થાય, તો પણ તે વડા સમય માટેજ સમજીને કારણ અમત્યના ખાયાપર રચાયેલ ઈમારત જરા પણ પવન લાગતા એકદમ ધસી પડવાનોજ સભવ છે અને ધસી પડેજ છે 'Truth will carry it last Truth cashed to dust will rise again' for eternal days are his, but falsehood dies unprotected before his whispers" આ વાક્યો ખરેખર અત્યન્ત મહત્વ પૂર્ણ છે સર્વ સત્ય નિયમોનો જાણી જોઈને અથવા અજાણ્યે પણ કરવ મા આવતો ભગ સવને યથાક્રમ શિક્ષા આપવા સમ્પૂર્ણ રીતે સમર્થ છે સર્વ પ્રકારના અસત્ય વતનની અદરજ સ્વસહારક શક્તિ રૂપ ખીજ સમાએલું છે જ્યારે સર્વ સત્યસિધ્ધાન્તોની અદર સ્વવશ વૃષ્ટિ અને સ્વરક્ષાનું સર્વોત્તમ સૂત્ર સરક્ષિત થઈ રહેલું છે.

“ ધર્મ એવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ”

નં. ૨૨ દયા કર્મણા કે પરોપકારવૃત્તિ.

Kindness or Benevolence.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, ઉપયોગ અને વિવેચનાદિ—

પરોપકાર-વૃત્તિ, કર્મણા, અનુકર્યા, સહાનુભૂતિ, સમાન સુખદુઃખાનુભવવૃત્તિ લલાઈ, માણસાર્થ, પરગણુપણુ, આત્મત્યાગ કે આત્મબલ્લીદાન આપવાની વૃત્તિ દયાળુતા સહૃદયતા, કલ્યાણકારક વૃત્તિ સમૂર્ણ જનના સુખની અભિલાષા, આદિ લાવેનો આ વૃત્તિની અંદર મમાવેશ કરવામા આવે છે.

સ્થાન—આ દયા કે પરોપકારવૃત્તિના અવયવનું સ્થાન મસ્તિષ્કના ઉપરના ભાગની મધ્ય રેખાપર પૂજ્યભાવની વૃત્તિના સ્થાનના અગ્રભાગમાં ન્યાંથી માથાનાં વાળ શરૂ થાય છે ત્યાંથી લઈને છેક મસ્તિષ્કના મધ્ય પ્રદેશ પ ન્ત આવી રહેલ છે.

લક્ષણ—આ વૃત્તિના નિદર્શનનું સ્વાભાવિક લક્ષણ એ છે કે જ્યારે તે અધિક પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે આપું શરીર અને ખાસ કરીને માથું દયાપાત્ર મનુષ્ય તરફ નમતુ રહે છે જેઓ બહુજ લલા અને અત્યંત પરોપકારી હોય છે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે કદી કદાર ઉભા રહી શકતાજ નથી કે પાછળ તરફ નમી જતા નથી. આદૃતિ નં. ૨૨ A. B. માં દયા અને પૂજ્યભાવ બન્નેના સ્વાભાવિક લક્ષણ તેમજ તેના દર્શક અવયવો ખાસ જોવામાં છે.

શોધક—ડા. જાલે આ શક્તિની શોધ અનેક પ્રકારના અવલોકન પછી કરી હતી ઘણા પ્રાણીઓ જેવાં કે કુતરા ન્યુકાઉન્ડલેન્ડ ડોગ, ડુકર, ઘોડા, અને કબુતર તથા હોલા અને રાખીન વિગેરેમાં આ શક્તિનું સ્થાન અપૂર્ણ પ્રમાણમાં ખીલેલું હોય છે.

મનુષ્યજાત અને સમગ્ર પ્રાણુધારી—જગત—સુખ દુઃખાદિના અનેક પ્રસંગને કર્માનુસાર અનુભવવા માટે સરળયેલ છે. એટલજ નહિપણ સમગ્ર પ્રાણુધારી જગત અસ્પર્શ અનેક પ્રકારના એવા તો ગાઢ સબધથી બંધાયેલ છે કે જે મનુષ્ય ધારે તો સમગ્ર વિશ્વના સુખ અનેક રીતે વધારવા તેમજ અનેક પ્રકારના અનુચિત અને અજ્ઞાન જન્ય દોષો અને સંકટો ટાળવામાં અનેક રીતે ભાગ લઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં છે. જે મનુષ્યમાં વિશ્વના આ સમગ્ર સંબંધોથી સુખદુ ખની લાગણીજ ન થતી હોત અથવા પશુઓની માફક પોતાના વિચારો કે અન્તરંગત સુખદુઃખના લાવેો અન્ય મનુષ્ય બંધુઓ સન્સુખ દર્શાવવાની તેનામાં શક્તિ ન હોત કે અન્યના તેવા લાવેો બાણવાની કે અસ્પર્શ મદદ દેવાની શક્તિ ન હોત તો દયા-પરોપકાર કે કર્મણાની લાગણીની કંઈ આવશ્યકતાજ નહોતી અને કદાચ લાગણી રહેત તો પણ તે તદન નિરર્થકજ હતું. પણ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી નથી. મનુષ્યમાં અન્યના સુખદુઃખ જાણવાની તેમજ પોતાના દુઃખી હૃદયને જોલી અન્ય સન્સુખ હૃદયાન્તર્ગત ભાવે

રજી કરવાની અને અસ્પર્શના અસંખ્ય દુઃખો અનેક રીતે ઓછા કરવાની તેમજ સુખો અનેક રીતે વધારવાની શક્તિ છે. કારણ કુદરતના મહાન નિયંત્રા પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ પોતાના ગુણકર્માનુસાર મનુષ્યમાં પણ આ દયાની વૃત્તિને સ્થાન એટલામાટેજ આપ્યું છે; કે મનુષ્ય પોતાના અનેક પ્રસંગો અને સહવાસોમાં છુટથી ભુક્ષિપૂર્વક આ વૃત્તિનો ઉપયોગ સમગ્ર વિશ્વના કલ્યાણુર્થ કરી શકે. પણ આવી વૃત્તિના અભાવમાં તો કદી પણ અન્યના દુઃખોનો અનુભવ પણ કરી ન શકાત તો પછી ઓછા કરવાની તો વાતજ ક્યાં રહી? પણ દયા અને પરોપકાર વૃત્તિ દ્વારા અનેક પ્રકારના દુઃખો અને અસંખ્ય જીવોની રક્ષા કરવા સમર્થ થયેલ છે. દયાના અભાવમાં શારીરબળ અને વિનાશકશક્તિના પરિણામે અસંખ્ય દુઃખો તેણે વધારી મુક્યાં હોત, અને આ ભુમિના પૃષ્ઠને અને સમગ્ર વિશ્વને એક મહાધોર ભયંકર નર્કસ્થાન કે કબરસ્થાન બનાવી મુક્યું હોત; પણ આ દયાની પ્રવિત્ર દેવીના પ્રતાપે હાલ તે અનેક પ્રકારની હોસ્પિટલો અનાથાલયો સ્કૂલો વિદ્યાશ્રમો સુવાવડના ખાતાઓ ધર્મોપદેશક સંસ્થાઓ કે સભાઓ કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ હિંસા નિવેધક સંસ્થાઓ ધર્મશાળાઓ જળાશયો, અન્ધાશ્રમો, અંધજા લુલા લંગડા અને ખેડેશની નિશાળો સદામતો અને એવા એવા અસંખ્ય પ્રકારના નાના મોટા પરોપકારના કાર્યો અનેક રીતે કરી રહેલ છે. અને વિશ્વના અનેક પ્રદેશમાં અસંખ્ય દુઃખી મનુષ્ય તેમજ પીડાતા પ્રાણીઓના આત્માને અનેકધા સુખ અને શાન્તિ આપવા શાન્તિ પાઠો ભણી રહેલ છે. આ સર્વ પ્રતાપ આ દયાની દેવીનેજ છે આ દેવીની પરમ કૃષ્ણના પ્રતાપે વિશ્વમાં જે સુખસગવડો અને સરલતા તથા સ્નેહ વૃક્ષ પાત્રી પોષાઈ રહ્યાં છે તેનું વર્ણન સમ્પૂર્ણ રીતે કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. મનુષ્ય સ્વભાવના ખીળ કોઈ પણ પ્રદેશમાં આ દયા અને દાન અથવા પરોપકાર વૃત્તિ જેટલું સુખ, કોઈ પણ શક્તિ અર્પિત નથી. મનુષ્યનાં અન્ય લક્ષણો કે શક્તિઓ જેવાં કે ભુક્ષિ સદ્વર્તન, સદાચાર, નીતિ-ન્યાય શ્રદ્ધા ભકિત, આશા, ઇત્યાદિ દરેક પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર ખરેખર મહત્વયુક્ત છે પણ “The Greatest of all is charity” પણ પરોપકાર વૃત્તિ તો સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

દયા કૃષ્ણા કે પરોપકાર—એ જેમ પરમ કાંઈલુક પરમ પિતા પાક પરવરદીગાર પરમાત્માનો એક શ્રેષ્ઠતમ ગુણ છે તેજ પ્રમાણે અમૃતપુત્ર ત્રયેક જીવાત્માનો પણ એ ખાસ મહાન ગુણ છે. મનુષ્ય સ્વભાવના સમગ્ર ગુણનીધિ ગુણાગારરૂપ મહાન પર્વતનું સર્વથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ એ શિખર છે. ન્યાં પહોંચવા માટે મનુષ્યે પોતાની સર્વ શક્તિઓ દ્વારા પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

વિશ્વનિયંત્રા પ્રભુની ઈચ્છા—સમ્પૂર્ણ વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્રના સુખ અને કલ્યાણ એ સમગ્ર સદૃશ્યનાનો અને તેના નિયંત્રાનો મૂળ હેતુ છે. અને તે હેતુને યથાર્થરીતે પાર પાડવા માટે અન્ય શક્તિઓની સાથેજ આ શ્રેષ્ઠ શક્તિનું પદ્મ તેને પ્રદાન કરવામાં આવેલ છે. મનુષ્યને પોતાના સાંસારિક અનેક અંબધામાં અને પ્રસંગોમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવાની વારંવાર જરૂર પડે છે અને ઝોલી ફરામાં જે

મનુષ્યની સંહારકૃત્તિ અને શારીરખા અર્થાત શૈલ્યવૃત્તિને નિરંતર દાખમાં રાખવા માટે દયારૂપ કોઈ પ્રબળ શક્તિ ન હોય તો મનુષ્ય એક ક્ષણ પણ નિરાંતે ન બેસતાં પોતાના લોંબા લાંબાઓમાં પણ મિરતર કલેશ કલહ કે કળ્યા કંકાસ કર્યાજ કરત. અને કદીપણ નિરાંતે સુષ્ટ કે બેસી શકત નહિ

પરસ્પર રક્ષા અને સહાય—મનુષ્યને પોતાની અનેક પ્રકારની અવસ્થા અને સંયોગાનુસાર ખીજાઓ પાસેથી ધનની સહાયણી શીખામણની સુચનાની સહાનુભૂતિની કે તનની અથવા મનની સહાયતા કે મદદ માંગવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે. આપણે કેટલીક વાર ખીમાર પડીએ છીએ. અકસ્માતથી કોઈવાર હાથ પગ ટુટી જાય છે. અને અણધાર્યું દુઃખ આવી પડે છે. ગાડી ઘોડાની ઝડપમાં આવી ગયા ને મોં માથું છુંદાઈ ગયું અને ઘેર ન પહોંચતાં રસ્તામાંજ રખડી પડ્યા. અને પોકે પોકે રોવા લાગ્યા આવા અનેક અને અસંખ્ય પ્રકારના અકસ્માતો દુઃખો અને સંકટો ગરીબ તેમજ તવંગર રંક તેમજ રાય રાજા તેમજ પ્રજા અને નાતજાત તેમજ મહાન દેશોપર પણ અણધાર્યા આવી પડે છે, જ્યારે આપણે તદન નિરાધાર અને અનાથ જેવી હાલતમાં એકદમ આવી પડીએ છીએ. મુંબઈ જેવા શહેરમાં રાત્રીના ૧૨ વાગે ઘર એકાએક સળગી ઉઠતાં કપડાં લતા પેટી પટારા તેભેરી ઘરેણું દાગીના ગાડીઘોડા આદિ સર્વ સુખના સરંજામ અગ્નિદેવના મુખમાં મુકી નંગધડંગ ત્રણ હાથની ટુકડી પોતડી પહેરી રસ્તાવચ્ચે ઉભા રહી બાળ બચ્ચાઓનાં બચાવ માટે પંજુ શોકાતુર અને આશ્ચર્યચકિત હૃદયથી પોક મુકતી હાલતાં મહાન ધનવાનોને પણ ભેવાનો પ્રસંગ એકાએક બની આવે છે કહો મિત્રો આવા પ્રસંગોમાં સહાય રક્ષા મદદ અને સહાનુભૂતિ કે અતુકમ્પાની કે દયા તથા પરોપકારની લાગણીની કેટલી બધી મહાન અગત્ય છે ! આવા પ્રસંગો ભોમારનાં દીલને કુદરતી રીતેજ કંટલાઈ કરી મુકે છે અને સહાનુભૂતિ તથા સહાય કરવા પ્રેરે છે આથી દુઃખી હૃદયને ધૈર્ય તથા બળ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. અને નિરાશા અને શોકના સંપ્ત સપાટાઓમાં દયાની મૃતસંજીવની ઔષધિનો અમૃતરસ આખવા જીવન ધારણ કરી રહે છે પણ આવી કંટલાવૃત્તિના અભાવમાં તમારા હૃદયનો અને વેરીઓ તદન અલગ ઉભા રહી બધી રમત હુરથીજ ભેંચા કરત અને કંઈ પણ મદદ ન આપતાં મનમાં ઉલટી હાંસી કરી ખુશી માનત પણ આ દયાઈ વૃત્તિને ક્ષીધે તેઓ પણ નિર્વૈર બની હૃદયનાવટ ભૂલી આવે પ્રસંગે તમારા દુઃખથી દુઃખી થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ પોતાની પાસેથી ધનમાલ વસ્ત્ર કે અન્ય પ્રકારની શારીરિક આર્થિક તેમજ માનસિકજ નહિ પણ હૃદયની સહાનુભૂતિ દર્શાવવા તત્પર થાય છે.

મુંસ વાંચકો ! વિચાર કરો કે દયાની અમૃત વર્ષાનો કેવો સુખકર સુંદર અને શાંતિદાયક પ્રવાહ આવે પ્રસંગે પ્રવર્તિ રહે છે ! કરુણારસની શી સુદર રસબસતા આવે પ્રસંગે આસપાસ સંવત્ર પ્રસરી રહે છે ! છાગ કપટ અને કામ કોધ કે વૈર વિરોધથી કલુષિત થયેલ કઠોર હૃદયની કઠીનતા આવે પ્રસંગે, આટલી બધી શાથી પીગળી જાય છે ?

આ બધો શેનો પ્રતાપ છે। એ બધો પ્રતાપ દયા કરુણા, પરોપકાર કે અનુ-કર્યાવૃત્તિનોજ, કરુણાદ્ હૃદયમાંથી વર્ષતી અમૃતવર્ષાનોજ એ સર્વ પ્રભાવ છે. આવી વૃત્તિના અભાવમાં મનુષ્ય, સભા સંસ્થા કે સમાજ બાંધી એક ક્ષણ પણ રહી શકેજ નહિ. બધા સાંસારિક બંધારણો તડોતડ તુટી જાય છે. પણ મિત્રો આપણે એક બીજાને અસ્પર્શ સહાય આપી શકીએ છીએ, અને એક બીજાના દુઃખ કે આપ્તતામાં ભાગ લઈને ઝાંછી કરી શકીએ છીએ. તેને માટે પરમાત્માનો જેટલો આભારમાનીએ તેટલો ઓછોજ છે. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે “ત્રયો ધર્મસ્ય સ્કન્ધાઃ ૧ યજ્ઞો ૨ અધ્યયનમ્ ૩ દાનમ્” इति. ” ધર્મનાં ત્રણ સ્થંભ છે. ૧ યજ્ઞ ૨ અધ્યયન અને ૩ દાન એ ખરેખર યથાર્થજ છે. દયા એ ધર્મનું મૂળ છે.

દયા અને અત્મસંતોષ—આપણે આ વૃત્તિને પરિણામે અન્ય તરફ દયાઈ થઈ જેમ દયાના પાત્રને સુખી કરી શકીએ છીએ તેમ આપણે જાતે પણ સુખ મેળવવીએ છીએ. બીજાનું લઘું કરવાથી આપણે આપણી આ વૃત્તિને વર્તવાનો પ્રસંગ આપતાં એક જાતનો આનંદ થાય છે. અને તેને પરિણામે તે વૃત્તિ સંતોષ પામતાં આત્મસંતોષ અને સુખ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ વખતે આપણને અન્ય તરફની તેવી વૃત્તિની ખાસ જરૂર હોય ત્યારે તેનું દર્શન થાય એ ખરેખર સુખપ્રદ છે. પણ જાતે દાન આપવું કે દયા દર્શાવાવી એ એના કરતાં પણ અધિક ઉત્કૃષ્ટ છે. સર્વ સદગુણોનું ભૂષણ દયા કે પરોપકાર વૃત્તિ છે. એટલાજ માટે મહાન પુરુષોએ કહ્યું છે કે “પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ” સતપુરુષોની સમગ્ર વિભૂતિઓ, સર્વ શક્તિઓ પરોપકારાર્થજ હોય છે. ખરેખર દયાની આવી અનુપમ વૃત્તિને અર્પણ કરનાર મહાન કૃપાળુ પરમાત્માની કેટલી બધી મહાન કૃપા છે કે સૃષ્ટિના ભૂષણરૂપ અને મનનશીલ મનુષ્યને આવી અમુલ્ય અને અનુપમ શક્તિનું પ્રદાન કરી તેને સર્વ રીતે વિભૂષિત કરેલ છે। હે દયાનિધે, કરુણાના સાગર, પરોપકારિ પિતા તારી અપાર દયા, તારી અમિત કરુણા કે તારા અસંખ્ય અને અતુલિત ઉપકારોના આભારથી અમે નમ્ર બાળકો નિરંતર છવાઈજ રહ્યા છીએ.

વિવેચન—જે વ્યક્તિમાં આ દયા કે કરુણાવૃત્તિનું સ્થાન પ્રપૂર્ણરીતે ખીલેકું હોય છે તેઓ દયાઈતાની ઘણીજ તીવ્ર અને સમ્પૂર્ણ લાગણીથી ભરપૂર હોય છે. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે હમેશાં લઘુ કરવાના સ્વભાવયુક્ત હોય છે. દાન આપવામાં તેઓ આનંદ માને છે; બીજાઓને સુખી બનાવવા ખાતર જાતિ ભોગ આપે છે. અન્યનાં દુઃખ કે સંકટ જોઈ શકતાં નથી, તેથી છોડાવવા બધા પ્રયત્નો આદરે છે. નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી નિરંતર પરોપકાર વૃત્તિની વર્ષા સર્વત્ર વરસાવે. કરુણાના ભંડાર રૂપ હોય છે. અનુકર્યા અને સહાનુભૂતિથી ભરપૂર હોય છે.

આવા પુરુષો મૈત્રીભાવની અધિકતા તથા ધનાભિલાષની ન્યૂનતાને લીધે મિત્ર વર્ગને મદદ કરવા દોરાય છે. ધનાભિલાષની અધિકતાથી, આર્થિક મદદ કરતાં સમય વધારે આપે છે. જો કે વખત આવ્યે આર્થિક મદદ પણ આપે છે ખસ.

લકિતભાવની અધિકતા અને ધનાભિલાષની સામ્યાવસ્થાથી ધર્મસંબંધી કાર્યોમાં ધનનો વ્યય ખુલ્લે હાથે કરે છે.

જ્ઞાન અને વિનાશકવૃત્તિની, પ્રબળતાને લીધે દાન આપતી વખતે બહુ કઠોર શબ્દો વાપરે છે.

નૈતિક શક્તિઓની પ્રબળતાને લીધે સહાનુભૂતિ અને ભલમનસાઈથી હૃદય પ્રપૂર્ણ હોય છે. તેમ બીજાઓને તુકસાન કરવાનો વખત આવે તો બહુજ કચવાય છે. દિલમાં ખિન્ન થાય છે.

મનનશક્તિ અને તર્કશક્તિની પ્રબળતાને લીધે યથાર્થ પરોપકારને સમજે છે અને જન સમાજની સુધારણા યા ઉન્નતિ અર્થે મહાન અને ઉદાત્ત ભાવો અને યુક્તિઓને વિસ્તૃત પ્રમાણમાં યોજે છે. ઉદાત્ત યોજનાઓ ઘડી કાઢે છે અને અમલમાં મુકે છે, જેથી નિરંતર પરોપકાર આલ્યા કરે એવા ઉપાયો યોજે છે. મહાન પરોપકારી શેઠ ગોકળદાશ તેજપાળ તથા સુપ્રસિદ્ધ બારોનેટ અને મહાન પરોપકારી શેઠ જમશેદજી જીજીભાઈના પરોપકારી કાર્યો આ બાબતોનો પ્રત્યક્ષ આદર્શ છે વાતસલ્યભાવ તથા મૈત્રીભાવની અધિકતાથી સચુકત થયેલ પુરૂષો કે સ્ત્રીઓ નરસીંગનુ કાર્ય ખાસ ઉત્તમ રીતે કરી શકે છે. તર્કશક્તિની પ્રબળતાવાળા પરોપકારનાં કાર્ય કરવા માટે ઉત્તમ પ્રકારની સલાહ કે યોજના યોજી કે ખર્ચાવી શકે છે. પણ આવા પુરૂષોએ ન્યાયવૃત્તિ ઉપરવટ થઇ દયાનો અમલ નહિ કરવો જોઈએ એ ખાસ સંભાળવાનું છે. (ન્યાયાધિશોએ આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.)

મૈત્રીભાવ સૈંદર્ભપ્રેમ અને કીર્તિની પ્રબળ અભિલાષાની વૃત્તિવાળા તથા સ્વમાન અને મનોબલની સાધારણ અવસ્થાવાળા પુરૂષો, વ્યવહારિક ભલાઈના કાર્યો માટે અતિ પ્રશંસા પાત્ર થાય છે. પોતાની જાત કરતા અન્યને માટે તેઓ તન મન અને ધનનો ભોગ આપે છે.

ગૃહાલોગશ્રીવાળા અને મળતાવળા સ્વભાવના, ઘર સંસારી કાર્યો પાછળ છુટથી ધનાદિનો ભોગ આપે છે.

મનનશક્તિઓના પ્રાબલ્યથી સાંસારિક અયોગ્ય રીત રીવાજો અને રૂઢીઓ અને તેથી થતાં અનેક કલેશો તથા દરિદ્રતા આદિ સંતાપોનો નિરંતર વિચાર કર્યા કરે છે. અને જન સમાજને તેવા દુષ્પ્રેરણાથી છાડાવી સુખી બનાવવાના રસ્તા શોધે છે.

મૈત્રીભાવની પ્રબળતાને લીધે પરોણાગત કે ખાતરખરદાસ કરવાના સ્વભાવ ચુકત હોય છે.

સંહારક કે વિનાશક વૃત્તિની સાધારણ દશાને લીધે દુઃખ કે મૃત્યુ જોઇ શકતા નથી અને અન્યાય તથા ફાંસીની શિક્ષા સામે એકદમ અણુગમો દર્શાવે છે,

ધનાભિલાષની સાધારણ હાલતમાં અર્થાત્ નિર્લોભવૃત્તિના પરિણામે જરૂરીઆત પ્રમાણે યથાશક્તિ દ્રવ્ય આદિનું દાન કરે છે. ગરીબો પામેથી યોગ્ય લેણું પણ પરાણે લેવા ઇચ્છતા નથી, પણ લોભીવૃત્તિની અધિકતાથી પોતાને ક્ષાયદો થાય તેવું હોય તો આર્થિક મદદ પણ આપે છે.

સાધારણ-જેઓમાં આવૃત્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ અન્યાન્ય શક્તિઓની પ્રબળતાના પ્રમાણમાં સાધારણ રીતે આ વૃત્તિને કામમાં લાવે છે. સાધારણ રીતે કદાચ દાન આદિ પણ આપે છે પણ તે સ્વલ્પ પ્રમાણમાં જ હોય છે. તર્કશક્તિ અને મનનશક્તિની પ્રબળતાથી આવા પુરુષો સાધારણ રીતે પરોપકાર કરવા તરફ ખાસ વલણ ધરાવતા નથી, પણ પરોપકાર વૃત્તિની નિર્બલતાથી સ્વાર્થ વૃત્તિઓને આધીન થઈ ખીજના સુખોની દરકાર કરતા નથી.

આવી સ્થિતિમાં શારીરબળ, સ્વમાન અને સંહારકવૃત્તિની પ્રબળતા અને દૃઢતાના પરિમળને લીધે દુઃખ વિગેરેથી કઠણ હૃદયના થઈ જાય છે. અને જો આવા પુરુષોમાં ધનલોભ અને છવ કપટ વૃત્તિનું પ્રાબલ્ય હોય તો તદન સ્વાર્થાંજ નીવડે છે

ન્યૂનતા-જેઓમાં આ વૃત્તિ તદન ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ મનુષ્ય જાતનાં કે અન્ય પ્રાણીઓના સુખને માટે બહુ દરકાર કરતા નથી, તો સુખ વધારવા માટે તો આશાજ કયાંથી રાખવી ! સ્વાર્થ વિના કદી પણ આવા લોકો ભોગ આપવા ઇચ્છતા નથી. મનુષ્ય સનાતનના દુઃખો પ્રત્યે તદન બહેર મારી ગયેલ કઠણ હૃદયના થઈ જાય છે. દયા કે કરુણાકૃત કાર્યો કવચિતજ કરે છે અને કદાચ કરે તો પણ બડબડાટ કર્યા વગર નહિ. તેઓમાં સ્વભાવથી એવું કાંઈ વલણ હોતુ નથી. દયા કરુણા કે અનુકમ્પા અથવા સહાનુભૂતિનો એક પણ ભાવ આવા પુરુષોના હૃદયમાં ભગ્યે હોય છે. આવા પુરુષો “ યે નિષ્પન્નન્તિ નિરર્પકં પરહિતં તે કે ન જ્ઞાતિમદે ” આ પંક્તિમાં સુકવા યોગ્ય હોય છે.

ખીલવણી-આ દયા કે પરોપકાર વૃત્તિની યથાર્થ ખીલવણી માટે—

૧ ઉદાર દીલના યાઓ.

૨ સ્વાર્થ-વૃત્તિઓને દાબમાં રાખો અને ઓછી કરો.

૩ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પ્રીત અને કરુણાદ ભાવમાં વર્તતાં રીંછો.

૪ દુઃખી રોગી અને પીડીતોની યોગ્ય સેવા કરવા તત્પર થાઓ.

૫ તેઓનાં દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી થવાની ટેવ પાડો

૬ દુઃખી હૃદયોનાં દુઃખો દુર કરો અને જરૂરીયાતો, ઉદાર થઈ પુરી પાડો.

‘ ૭ સર્વની સાથે ભલમનસાઈ કે સારી લાગણીઓ અને મદવર્તનથી વર્તતાં રીંછો ખોલવામાં પણ મધુર વાણી અને નમ્ર વર્તનને ધારણ કરો.

૮ છંદગીના નાના નાના પ્રસંગોમાં પણ ભલાઈના કામે પર ધ્યાન આપો

૬ વેશ ભાવ અને વર્તનમા પ્રત્યેક પ્રસંગે આવશ્યકતાનુસાર કરુણાદર્શનો ઉપ-
યોગ કરી તમારી અંદરની આ લાગણીને યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલવો.

૧૦ કરુણારસ પ્રધાન કાવ્યો, નાટકો, ગીતો કે વાર્તાઓ અથવા વૃતાંતો વાંચો સાંભળો
અથવા જુઓ અને તેનો અભ્યાસ કરો.

૧૧ દયા અને પરોપકાર વૃત્તિથી થતા મહાન કાર્યો અને લાભોનો વારંવાર વિચાર
કરો અને આ વૃત્તિના અભાવમાં જનસમાજની સ્થિતિ કેવી થાય તેનાં ભયકર પરિ-
ણામોને પણ તપાસો.

૧૨ “ દયા ધર્મકો મૂલ હૈ પાપ મૂલ અભિમાન ” એ સર્વદા યાદ રાખો.

૧૩ દયાદે થયું એ મનુષ્યની એક પવિત્ર દ્રશ્ય છે એમ સમજી વર્તો.

નિગ્રહ—આ વૃત્તિના અતિ ઊગ્રવેગ કે અતિયોગ અથવા ભિન્નયાયોગને પણ
રોકતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે. એટલા માટે નીચેની બાબતોપર ખાસ
ધ્યાન આપો

૧ ધન વિગેરે પદાર્થો આપવામાં બહુજ વિવેક વાપરો અને દુરુપયોગ ન
થાય એ ખાસ ધ્યાનમા રાખો.

૨ આપવા અથવા દાન કરવા ધારતા હો તેથી હુમેશાં ઓછું આપતા બાંધો.

૩ અસુકળ રકમની હદ બાધી પ્રતિજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે ખર્ચો.

૪ મનુષ્ય સમાજનાં કે પ્રાણીઓનાં દુઃખો પ્રત્યે જરા દીલ સખત કરી એટલું
સમજતાં શીખો કે એ “ બધા કર્મોનુસાર ફળીજ છે ”

૫ રોગીઓ ઉપર ભતે અતિ ધ્યાન આપવાનું કાર્ય ઓછું કરો કે જોથી
એથી રોગ લાગે નહિં.

૬ હદ ઉપરાંત કદી પણ દયાના કામ કરવા પ્રવર્તો નહિ

૭ સ્વાર્થ તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપો અને પછી પરાર્થ પ્રવૃત્તિ કરો.

૮ દયા કે પરોપકારની વૃત્તિને ન્યાય તર્ક અને તુલના શક્તિઓને આધિન
સોંપી વર્તતાં શીખો.

૯ દયાના પાત્રની યોગ્યયોગ્યતા બરાબર તપાસી શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કરવા
પ્રવૃત્તિ કરો.

૧૦ કેટલાક લિલ્લુકો ગરીબોને દાન કરી ધનાધિ પદાર્થો એકત્ર કરી રાખે છે.
ભતે વ્યભિચાર-દાડુ કે કેફી પીણા પાછળ તેનો ઉપયોગ કરે છે, તેવો ઉપયોગ તમારા
દ્રવ્યનો તો નથી થતો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખો

આ વૃત્તિની ખીલવણી કે યથાર્થ કેળવણી એ ખરેખર એક પવિત્રમાં પવિત્ર દ્રશ્ય
છે. ઇશ્વરી સૃષ્ટિના સમ્પૂર્ણ કાર્યોમાં સર્વત્ર દયા અને પરોપકાર, વિશ્વ વ્યાપી મહાન

યોજનાથી પ્રવૃત્તિ રહેલ છે. શું ત્યારે મનુષ્ય પણ પોતાના પિતાની આવી શુભ ઇચ્છામાં પોતાની શક્તિ અનુસાર સહાયક થવા બંધાયેલ નથી? આપણે પ્રતિદેશ અનેક પ્રકારના સુખો, જીવન પર્યંત જે પરમ પિતાની કરુણાથી મેળવીએ છીએ અને આનંદો ભોગવીએ છીએ તેમાંનો સ્વદ્વંદ્વંશ પણ, આપણા જાત ભાઈઓ તેમજ જગતના અન્ય પ્રાણીઓ માટે અર્પણ કરવા શું આપણે બંધાયેલ નથી? આપણી પોતાની સુધારણા અને લલાઈને ખાતર પણ આપણે આ વૃત્તિને ખીલવવાની અતિ જગત્ય છે. એટલા માટે દયા અને કરુણાયુક્ત દૃઢયથી પરોપકાર કરવાની સર્વ દશામાં જરૂર છે. “Blessed are the merciful for they shall obtain mercy” એ વાક્યો બહુજ મહત્વ પૂર્ણ છે.

દુનીયા ! ગમે તે પ્રદેશમાં આપણે જઈએ પણ ગરીબો અને દુ.ખી દિલના માણસો આપણને સવ ત્ર મળી આવે છે તેઓ ગિચારાતું જીવનજ આપણી સાથે ઘસાયેલું છે કે જેથી આપણને લલાઈના કામો કરવાનો અવસર મળ્યાજ કરે. પણ આપણે આપણી પવિત્ર પ્રરબ્બેને દુનીયાના અનેક વ્યવનાયો પાછળ બાજીએ મુકીએ છીએ પરોપકારની મોટી મોટી સંસ્થાઓ ભલે પોતાની શક્તિ અનુસાર પરોપકારના કાર્યો કરતી હોય પણ આપણે જાતે પરોપકારની વૃત્તાથી કાર્ય કરવાની આવશ્ય તાનુસાર જરૂર છે. આટલા વારં વારં ભૂખ્યાને અન્ન, વસ્ત્રહિનને વસ્ત્ર દરિદ્રને શક્તિ પ્રમાણે ધનદાન, રોગીને યોગ્ય ઔષધ, સુખ અને અણસમજીને યોગ્ય શિખામણ, આજીવન અને પ્રમાદીઓને લાયક કામધંધો, પાપીઓ અને અધર્મીઓને ધર્મજ્ઞાન, અલણ અને વિચારહીન પ્રજાઓમાં કેળવણી અને સદ્ગુણ તથા સુખોદ, આદિ અનેક કાર્યો આવશ્યકતા પ્રમાણે પરોપકારવૃત્તિની આવશ્યકતાની જરૂર છે

વ્યક્તિગત-દાન-પૂજ્ય કે દર્શાવવામાં આવતી દયા કોઈપણ રીતે વિરતૂત પ્રમાણમાં કે મોટા વિસ્તારમાં ફાયદા કરવા પુર્તિ તેના જ ગણી શકાય. મનુષ્યો મનવાણી તેમજ અન્ય શરીર આદિ અનેક સાધનોથી યુક્ત છે. જેમાંથી સૌ કોઈ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર કોઈ મનથી કોઈ ધનથી તો કોઈ તનથી એક બીજાને મદદગાર થઈ શકે છે. ગરીબો પણ આવી રીતે જોતા ધનવાનોને પણ સહાય કરતાં થઈ શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ અનેક પ્રસંગોમાં તેઓને સુધારી પણ શકે છે. મનુષ્ય સમાજની અંદરથી પ્રત્યેક પ્રકારના દુષ્ટગુણ અને કષ્ટકર્મ કે ખરાબ અને અનુચિત રૂઢી કે રિવાજો દૂર કરવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાથી જનતા પ્રયત્ન કરવોજ નોંધવો અને સુખ ભોગવવાની સર્વ શક્તિઓને તેના યથાધરૂપમાં ખીલવવીજ નોંધવો એટલા માટે જ્યારે એ મહા પ્રયોજનની સિધ્ધી માટે અત્યંત વિરતૂત પ્રમાણમાં મનુષ્યની પરોપકાર વૃત્તિનો ઉપયોગ થવાની જરૂર છે વ્યક્તિગત દયા કે દાનથી માત્ર દુ.ખના મહાન વિરતૂત ખેતરોમાં એકાદ પાંદડું આહુત્યો કે ત્યાંથી દૂર દરી શકાય છે. પણ સપૂર્ણ દુઃખોનાં મૂળ કારણો કંઈ એવી રીતે નિમૂળ થઈ ન શકે

દુર્વ્યસન અને દરિદ્રતા તથા દ્રવ્યનો ઉપયોગ

પણ તેમ કરવા માટે તો આપણે સર્વ દુષ્ટોના સુખ પર કુવાડા મારવાની જ જરૂર છે અને સર્વ દુષ્ટોના મૂળ કાપવાની જરૂર છે. દષ્ટાત તરીકે કેટલાક કંગાલ દરિદ્રી અને ગરીબ હાલતના અને કેફી કે વ્યસની પુરુષોના સ્ત્રી બચ્ચાં છોકરાં એને આપણે અન્ન વસ્ત્ર કે અન્ય સાધનો આપી તેઓની ગરીબ હાલતમાં મદદ આપી શકીએ અને મોટા મોટા કુટુંબોના એવા અનેક કુટુંબોનું રક્ષણ પે.પણ કેટલેક અંશે કરી શકીએ, અને અમિતાહાર વિહાર કે અયોગ્ય વર્તનથી ખરાબ હાલતને પ્રાપ્ત થયેલ કુટુંબોનું કદાચ રક્ષણ કરી શકીએ પણ તેથી આવી ખરાબ હાલત થવાના મૂળ કારણો કંઈ દુર થયા એમ સમજવાનું નથી ખરી દયા ખર્ચ દાન કે દાનનો યથાર્થ ઉપયોગ તો ગરીબાઈ દુઃખ અને વ્યસન તથા દુષ્ટી હાલત લાવનાર મૂળ કારણોને દુર કરવા માટે જ યોગ્ય રીતે કરવો જોઈએ કે જેને પરિણામિ અનેક દુરાચાર અને અનાચારની પરંપરાનો મોટો વેપાર બધ પડી જાય અથવા સદંતર નિવૃત્ત થઈ જાય ખરી રીતે તો આવા દુર્ગુણિ માખાપોને જ સુધારવાની પ્રથમ જરૂર છે કારણ તેઓ જ ખરી રીતે સુધરે તો આપણે તેઓના બચ્ચાને જે કાંઈ નાણાની રકમો આપી મદદ કરીએ તેના કરતાં તેનાં સમસ્ત માખાપો બહુજ સારી રકમ અને સાધનો એકત્ર કરી શકશે અને સ્ત્રી છોકરા બચ્ચા આદિ સુખ પૂવક સાથે રહી કુટુંબોના અનેક સબંધોનો આનંદ મેળવી અનેક પ્રકારના લાભ મેળવી શકેશે. આટલા માટે આપણા સમસ્ત અને વિદ્વાન વર્ગે આવા આવા મોટા દુર્ગુણિ, હાનિકારક રુઢીઓ કે રીત રીવાજોને તેમજ અનુચિત લોકાચારને તથા પાપમાલ કરનારી ક્રેશનોના પાશને નિમૂલ કરવા, એકદમ કટીબદ્ધ થવું જોઈએ અને જેમ બને તેમ જલદીથી એવા બંધનોને ડહાપણ સુકિત પ્રયુક્તિ લેખો પુસ્તકો પેન્ડ્રલેટો અને ચોપાનીઆઓ દ્વારા તથા જાહેર વ્યાખ્યાનો અને ઉપયોગી સંસ્થાઓ દ્વારા નિમૂળ કરવા, તોડી પાડવા, દાખી દઈ વિનાશ કરવાની જરૂર છે. ઘોર તમોમય સુખ નિદ્રામાં ઘોરવાથી કંઈ પણ શુભ પરિણામ આવે તેમ નથી. ન્યારે દુનિયામાં નિષ્પક્ષપાત રીતે મનુષ્યોને યથાર્થ ધર્મ અને કર્તવ્યનો યથાર્થ ઉપદેશ કરનાર મહાત્મા પુરૂષો અનેક રીતે ઉપદેશ કરે છે ત્યારે જ સુખ અને શાન્તિ થાય છે અન્યથા અન્ધપરપરા અને તેથી પરિણીત થતાં દુષ્ટો દિન પ્રતિ-દિન વધતાજ નીચ છે. ધર્મ શુરૂઓ, ધર્મ ચાર્યો, અને સાધુ સન્તો કે સન્યાસીઓ કંઈ એકાદ મદીર મસીદ કે મઠમાં અથવા ઉપાશ્રયમાં શોલાને માટે બેસારી રાખવા સારું કે પુણ કે લોગ ધરાવવા સારું અથવા લેટ દુશાલા અને પહેરામણીઓનો સ્વિકાર કરી અનેક પ્રકારના લોગ કે વૈભવો લોગવવા સારું નિમવામાં આવતા નથી. પણ લોકોને ઉપદેશ આપવાની અને સદ્ધર્મ પ્રવર્તાવવાની તેઓની પવિત્રતામાં પવિત્ર અને સર્વોત્ક્રાંતિ કરજ છે જેને યથાવત નહિ બળવવાથી તેઓ ઈશ્વરના ગુનહેગાર, અધર્મિ પાપી અને જન સમાજમાં તિરસ્કારને પાત્ર ગણવા સર્વથા લાયક ઠરે છે. દુનિયામાં

વિક્રતા યુક્ત, લાયક, નમ્રતાયુક્ત અને સત્ય તથા નિષ્પક્ષપાત ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર અસંખ્ય સાધુ પુરુષોની સર્વદેશ સર્વકાળ અને સર્વધર્મોનો હોકોને અત્યંત જરૂર છે.

બાલ્યાવસ્થા—પણુ ખાસ કરી બાલ્યાવસ્થા, આવી કેળવણી આપવાનો સૌથી યોગ્ય સમય છે. બાળકોની અંદર આ શક્તિનું સ્થાન (માધાનું તાળવું) લગભગ એક વર્ષ સુધી સારી રીતે ખીલેલું હોતું નથી અને એવી સ્થિતિમાં કુદરત એ શક્તિને કેળવવાનું કદી યોગ્ય ધારતીજ નથી. પણ ખીબ વર્ષની શરૂઆતથી આ સ્થાન પ્રતિદીન વૃદ્ધિગત થતું જાય છે અને આખરે સૌથી વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. માટે ત્યાર પછીની અવસ્થામાં બાળકોને નાના નાના સંદેશ કે ચિન્ન વસ્તુઓ મિત્રવર્ગમાં પહોંચાડવા જેવાં કાર્યો જે તેમને સ્વભાવથીજ કરવાનું ગમે છે તેવાં કાર્યો, આનંદ પૂર્વક નમ્ર ભાવથી સોંપવા, બાળકે કામ કરવાથી ખુશી રહે છે, ખીબજોને આભારી બનાવવાનું ચાહે છે. અને આવાં કાર્યો કરાવવાથી “ એકપંથને દો કાજ ” એકીસાથે બંને શક્તિઓ ખીલી છે. તેઓનું સ્વાભાવિક સ્વભાવ માર્ધ્વ-સ્મૃતતા, અને મુખપર પ્રકાશ કરતી નિઃસ્વાર્થ દયા-મમતા અને માયાળુ સ્વભાવની લાગણી, તેઓની બાલ્યાવસ્થાના પ્રત્યેક કાર્યમાં અને હાવભાવમાં આરેતરજ એવી રીતે વર્ધી રહે છે અને મુખ તથા આનંદ પ્રસારી મુકે છે કે તેઓની આ બાલ્યાવસ્થા ખાસ મનમોહક બની જાય છે. આટલા માટે તેઓના પોતાના લહાં માટે તેમજ મોટી ઉમરે પણ એવાજ દયા કરુણા અને મમતાના સંસ્કારો ચાલુ રહે અને સ્વાર્થ વૃત્તિને અધિક અંશે વળગતાં ન શીખે એવું શીક્ષણ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ આપવું જોઈએ. અને તેમ કરવા માટે અનેક પ્રસંગો અને વિવિધ પણ સાદા ઉપાયો યોજવા જોઈએ. જેમાં સૌથી પ્રથમ અને અગ્રસ્થાન “ તેઓના પ્રત્યે મમતા સ્નેહ અને માયા ભરેલી વર્તણૂક ” છે જેને અમે મુખ્ય ગણીએ છીએ. માયાળુ વર્તનથી બાળકોમાં મમતા અને માયાળુ વૃત્તિ કે સ્વભાવ ઉશ્કેરી શકાય છે. અને તેથી તમે તેના ઉપર જે કંઈ ઉપકાર કૃપા કે-મહેરબાની કરશો અને માયાળુ વૃત્તિથી વર્તશો તેટલાજ પ્રમાણમાં તેઓ તમારા વર્તનનું અનુકરણ કરતાં જલ્દી શીખશે. માતા પિતા ગુરુ શિક્ષક અને બાળકોના પ્રસંગમાં આવનાર સર્વ વહીલોએ આટલા માટે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે તેઓ હુમેશાં બાળકોના કલ્યાણકારક કાર્યોમાં જલુજ ઉઠે અને સ્વાર્થી ભાગ લેતા થાય અને તેઓની ભલી અને વ્યાજખી ઇચ્છાઓ કે કામનાઓને મમતા ભરેલી લાગણીથી તૃપ કરે. બાળકો પણ આવા વર્તનથી હુમેશાં તમારા પ્રત્યે સ્નેહની લાગણી અને મમતાવાળા રહેશે એટલુંજ નહિ પણ અન્ય પશુપ્રાણી સાથે પણ તેજ પ્રમાણે વર્તતાં શીખશે. આટલા માટે—

૧ તેઓમાં હુમેશાં ઉદારભાવને પ્રેરે.

૨ તેઓની યોગ્ય ઉદારતાનો યોગ્ય જલ્લો આપો.

૩ તેઓને ખાવાની વસ્તુ આપો પણ લાગપાડી સર્વ સાથે મળી સરખે ભાગે વહેંચી ખાતાં શીખે એવું ઉત્તેજન આપો.

૪ સંપસંપીને કે હુળીમળીને ખાવાથી શું પ્રાયદો થાય છે તે સ્પષ્ટ દર્શાવો.

૫ આપસઆપસમાં પરસ્પર સહાય કરતાં શીખવો.

૬ ન્યારે સ્વાર્થવૃત્તિની પ્રબળતાથી કંઈક આપતાં અચકાય તો તેનાં અશુભ પરિણામો દર્શાવો અને સ્વાર્થવૃત્તિથી શું તુકશાન થાય છે તે બતાવો.

૭ તેઓ પ્રત્યે ઉદાર ભાવથી વર્તો.

૮ કઙ્કણા વૃત્તિના કાર્યને ઉચ્ચેરનાર અનેક પ્રકારની રમત ગમતનાં પ્રસંગો બતાવે ઉભા કરો અને બાળકોની વૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરો.

૯ તેઓને પશુવધ થતો જોતાં અટકાવો.

૧૦ ઘરમાંપણ એવા પશુ પક્ષીઓનો વધ થતો અટકાવવો એ માબાપોની ફરજ છે.

૧૧ મઘમાંસનો ત્યાગ કરતાં શીખવો.

૧૨ પ્રાણી પશુ પક્ષી અને જીવ જન્તુઓ પ્રત્યે-માયા અને મમતાની લાગ-ણીથી વર્તતાં શીખવો અને તે પ્રાણીઓના ઉપયોગ અને સૌન્દર્ય તથા રચના અને કાર્ય આદિથી વાકેફ કરો.

પશુવધ કુરતા માંસાહાર અને કસાઈખાન.ઓ—દુનીયામાં માંસાહારનો પ્રચાર અનેક વર્ષો થયા એટલો બધો વધી ગયો છે અને દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે કે તેનો કંઈ પારજ નથી. યુરોપ અમેરીકા આસ્ટ્રેલીયા અને આફ્રીકા તથા એશીયાના સમગ્ર ભાગોના ચારેખંડમાં માત્ર હિંદુસ્થાનની વસ્તિનો માત્ર હિંદુઓની થોડી ઘણી જોતો અને તેમાં પણ ખાસ કરી ગુજરાત અને કાઠીયાવાડ તથા કચ્છ અને મધ્ય હિંદુસ્થાનના થોડાક પ્રદેશોને બાદ કરતાં પૃથ્વીનાં સમગ્ર વિભાગોમાં માંસાહારનો છુટથી પ્રચાર છે. ખુલ્લી રીતે અનેક પ્રકારના કસાઈખાનાઓમાં રાત દીવસની પરવા કર્યા વગર પ્રતિદિન ગાય ભેંસ થોડા અસંખ્ય ઘેંટા અને બકરા પાડા વાછરડાં અને અન્ય અસંખ્ય પ્રાણીઓનો વધ નિરંતર ચાલુજ છે. આ સિવાય ખાનગી રાજા મહારાજાઓ અને સિપાઈ સોલ્ડીયો, શિકાર આદિદ્વારા વધ કરે છે તેનો તદ્દન ભુલોજ. આ સિવાય હાથી દાંત, કાચખાની ઢાલ અને અન્ય પ્રકારના ધંધારોજગાર નિમિત્ત કરવામાં આવતા પશુ વધનો તો કંઈ સુમારજ નથી. માત્ર સુંદર અને રમ્ય રૂવાંટાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે અને લંડન જેવા સુપ્રસિદ્ધ શહેરના રસ્તાઓપર-ભાલકા-ખંધ રીતે અને પૂણું અભિમાનથી ફેશનેબલ મુડમાં પોતાના ચાર કે પ્રેમી સાથે પ્રી શકે એવી મિથ્યા આંડખરચુકત, કામવાસનાઓની તૃપ્તિ કરવા પાછળ પ્રતિ વર્ષમાત્ર રૂવાંટીવાળા પ્રાણીઓની કરવામાં આવતી હિંસાનો આંકડો એટલો તો જખરજસ્ત લયંકર અને સમજી દહયતું મસ્તક ફેરવી નાંખે અને કમકમાટી ઉપભવે તેવો છે કે ડાહ્યા અને સમજી તથા સહાય-મનુષ્યનું દહય કઙ્કણા રસની આદર્તાથી વર્ષોના વર્ષો સવે તો પણ તે શાન્ત થઈ શકે નહિ. અત્રે સ્વલ્પ નિદર્શનાથ એકજ દૃષ્ય અમે ટાંકી બતાવવું દુસ્ત ધારીએ છીએ. સમજી અને વિવેકી તથા પરા-

પકારી નરો એથી સહજ કલ્પના કરી શકશે કે:—પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પ્રજા વિનાશક મુળ કારણોની શરૂઆત કયાંથી શરૂ થઈ ! સ્ટાન્ડર્ડ મેગેઝીનના ૧૯૧૪ ના નવેમ્બરના ઇસ્યુમાં —“ Furs; and the animals that produce them ” એ મથાળાની હેડીંગ લંડનની ઝુલોજીકલ ગારડનના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ Mr R. I. Pocock F. R. S. એ એક સચિત્ર નિબંધ લખ્યો છે, જેમાં તે જણાવે છે કે:—“ I subjoin side by side for Comparison a list of the numbers of some of the principal furs offered for disposal by some of the London auctioners at their autumn sales in 1912 and 1913. These statistics and those that follow, have been extracted from the Fur News Magazines for 1913. I have for the sake of simplicity neglected the hundreds, so that the totals are in all cases less than the original figures ” લંડનની કેટલીક પશુઓના રૂવાટા વહેંચનાર અને હુરાજ કરનાર દુકાનોનાં માત્ર પાનખર રૂતુના લીલામની હુરાજનાં માત્ર બે ચાર દુકાનોનાંજ અને તે પણ ૧૯૧૨-૧૩ ની સાલનાજ આંકડા અને સરખાસણી કરવા માટેજ રજુ કરે છે ”

લંડનની માત્ર ત્રણ દુકાનો.

અમેરિકાની દુકાનો.

રૂવાંવાળા પ્રાણીઓની સંહાર સંખ્યા.

સને ૧૯૧૨ તથા ૧૯૧૩

૧૯૧૨ તથા ૧૯૧૩

મારેડ અને મેખલ.	૬૦૦૦—૧૪૦૦૦.....	૩૧૦૦૦—૩૫૦૦૦
નોળીયાંની ભતતું પ્રાણી	૧૧૦૦૦—૬૪૦૦૦.....	૨૬૭૦૦૦—૩૧૬૦૦૦
સીન્ક.	૭૦૦૦—૧૮૦૦૦.....	૧૨૦૦૦૦—૧૪૬૦૦૦
સ્કન્ક.	૨૪૦૦૦—૧૫૪૦૦૦ નાની સ્કન્ક	૧૪૦૦૦—૧૬૨૭૦૦
લોકડી જુદી જુદી ભતતી	૨૦૦૦૦—૧૩૫૦૦૦.....	૨૮૭૦૦૦—૧૫૩૦૦૦
રેકુન	૫૫૦૦૦—૬૧૦૦૦.....	૧૭૦૦૦૦—૨૫૩૦૦૦
ઓપોસમ	૫૮૦૦૦—૧૩૮૦૦૦.....	૩૧૧૦૦૦—૪૭૭૦૦૦

માસ્કવેરા ૧૨૮૭૦૦૦—૧૩૧૬૦૦૦

કુલ સંહાર ૧૩૫૦૦૦—૬૧૪૦૦૦ લાઇન્ક અને ૩૬૮૭૦૦૦—૬૨૦૫૦૦૦

જંગલી ખીલાડી. ૪૦૦૦૦—૫૨૦૦૦

બેજર. ૩૧૦૦૦—૨૩૦૦૦

કુલ ૪૪૫૫૦૦૦—૧૦૬૧૨૦૦૦

ઉપરોક્ત આંકડા માત્ર લંડનની ત્રણજ દુકાનોના તેમજ અમેરિકાની તેજ સાલમાં રૂવાટી વાળા ચામડીવાળા પ્રાણીઓનાં સંહારની સંખ્યા દર્શાવે છે અર્થાત્ ૧૯૧૨ માં કુલ રૂવાટીવાળા પ્રાણીઓની સંહાર સંખ્યા લંડનની દુકાનપર ૧૩૫૦૦૦ થઈ હતી અને ૧૯૧૩ માં તેજ દુકાન પર ૬૧૪૦૦૦ થઈ હતી

હહાપણથી રક્ષકત્વ અને સહાયકત્વ કાર્ય સોંપેલું છે, તેજ પક્ષિયોતું આવી રીતે ભક્ષણ અને ગળું રેસવાની ક્રિયા જ્યાં નિરંતર ચાલતી હોય તે દેશની દુર્દશા થાય તો તેમાં શું નવાઈ છે ! આવા પ્રકારની નિર્દયતાને પરિણામે દયા અને કૃષ્ણ વૃત્તિનો સદંતર નાશજ થઈ જાય છે. એવી પ્રજાઓ આખરે એક ખીજના ગળા રેસવા વગર શરમે તૈયાર થાય છે, તેઓના મનમાંથી સર્વ પ્રકારની દયા અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને આખરે લડાઈ અને મહાભારત યુદ્ધોના પંજમાં ફસાઈ જનમાન, ધનધાન્ય અને પોતાના બચ્ચા અને બાળકોની અધમ પ્રકારની ખુવારી જીએ છે. હાલના મહાભારત યુદ્ધો અને તેના ભયંકર પરિણામો કેટલા વસ્તુત અને મહાન પ્રમાણમાં અસર કરતા નિવડશે-અને કેટલી રીતે અસર કરશે તેનો યથાર્થ અડસટો તો ત્યારેજ કાઢી શકાય કે જ્યારે આજહીન સુધી કરેલી સંખ્યાબંધ નિર્દોષ અને નિરપરાધી પ્રાણીઓની હિંસાનો પણ અડસટો આંકી શકાય ! શું તે શક્ય છે ?

પણ કોઈ એમ પ્રશ્ન કરશે કે ત્યારે શું ઝેરી અને પ્રાણહર સિંહ તથા સર્પાદિ કુર પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવો ? અમે તેની ના કહેતા નથી. પણ સ્વાભાવિક રીતેજ આવા પ્રાણીઓ ખાસ સંયોગ વિના કોઈને દુઃખ દેતા નથી અને વળી પોતાનું રક્ષણ કરી તેઓ મોતને વખતે સ્વાભાવિક રીતેજ નાસી જાય છે. અને કદાચ તેવા ઝેરી પ્રાણીઓનો નાશ કરવામાં આવે તો તેમાં બહુ વાંધો નથી પણ નિરપરાધો અને નિર્દોષ તથા કુદરતને સર્વ રીતે શોભા આપનાર સુંદર અને રમ્ય મનોહર અને મનમોહક પક્ષીઓને, ખાસ પિછાં વિગેરેના શોખને ખાતર અને શિકારના શોખથીજ બહુકે ગોળી બહારના અતિ સખ્ત શીતમને શરણે કરવામાં આવે એ તો તદ્દન જંગલી જમાનાની નિશાનીઓ શીવાય બીજું કંઈજ નથી.

પશુ પ્રાણી કે પક્ષીઓની કોઈ પણ દેશ કાળ કે પ્રજામાં આવી રીતે સંખ્યાબંધ અને મોટા વિસ્તારમાં થતી હિંસાને એકદમ કાયદાના સખ્ત હાથ નીચે સુરક્ષિત કરી સમ્પૂર્ણ રીતે અટકાવવાની જરૂર છે. આપણા પાશ્ચાત્ય અને સુધરેલા ગણાતા પણ જંગલી હાલતના નિશાન અને સંસ્કારો અઘાપ પર્યન્ત ધારણ કરી રહેલ બંધુઓમાં, આવા ઉચ્ચ પ્રકારની અહિંસા ધર્મની ભાવનાઓ, હે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ ! ક્યારે પ્રગટ કરશે !

થઈ આ અંધપર પરાથી જાતે બચવા અને અનેક આત્માઓને બચાવવાના પ્રયત્નો પૂર્ણ આત્મબળથી કરવા લાગ્યા છે. *Adventist Mission*," સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન ડાઝ કેલોગ અને અમેરિકા તથા યુરોપના મોટાં મોટાં તન્દુરસ્તિના બેટલક્રીક જેવા મોટા મોટાં સ્થળોમાં પરાપકાર અને દયાના આ સિધ્ધાન્તોનો પ્રચાર શરૂ થઈ ચુક્યો છે અને લોકો હવે સચેત થવા લાગ્યા છે. પણ અત્યંત અફસોસ દીલગીરી અને શોક થવા જેવું તો એ છે કે અહિંસા પરમો ધર્મ: નો ઉપદેશ કરનારા, હિંદુઓમાં મુખ્ય ગણાતા ધર્માચાર્યો સાધુસન્યાસીઓ અને ખાસ કરી જૈનોના સાધુઓ કે જેનો તો આ "આહુસા ધર્મ" એ ખાસ વિષય છે. તેઓ ધરના કે આસપાસના કયા ખુણામાં ભીડુઓની માફક મોં સતાડી ચુડી પેહેરી સંતાઈ રહ્યા છે, તેનો પતોજ નથી !

મિત્રો, પણ હવે તો બહાર આવો. તમારા પાશ્ચાત્ય ભાઈઓ પણ જુઓ તો ખરા ! તમારાજ અહિંસા ધર્મનો કેટલી યુક્તિ પ્રયુક્તિ અને આત્મનિષ્ઠાથી પ્રચાર કરવા મંડયા છે-તે તો તા જરા તપાસો. અધિક લંબાણ કરવાથી વિષયાન્તર થવા સંભવ છે-પણ અમેરિકન પ્રજા-પોતાના બાળકોને અહિંસા ધર્મ સંબધી કેવા પ્રકારના પાઠોનું શીક્ષણ આપવા લાગી છે તેનો એક અત્યુત્તમ નમુનો અમે અત્રે ટાક્યા વિના રહી શકતા નથી. જેથી તે વિષય દર્શાવનાર એક અંગ્રેજી કવિતાને અમે આ વિષયના છેવટના ભાગમાં ટાકેલ છે તેપર વાચક વર્ગનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. યુરોપ અને અમેરિકા આદિ દેશોમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ રૂંવાટા માટે જેમ અસંખ્ય પ્રાણીઓને બેભાન કરવામાં આવે છે-તેજ પ્રમાણે માત્ર હુધા નિવૃત્તિ અને ઉદર દરીને ભરવામાં તથા જીવંતના સ્વાદને ખાતર પ્રતિહત કરવામાં આવતી હિંસા કે પશુવધનો તો કંઈ સુમારજ નથી. પશુ હિંસામાં યુરોપ અને અમેરિકા આદિ દેશોની પ્રજા પૂર્ણપણે પ્રસિધ્ધી પામેલ છે આફ્રીકા તેમજ આસ્ટ્રેલીયા અને એશીયાના પણ કેટલાક ભાગો એથી ઉતરે તેમ નથી. આ શું યોગ્ય ગજબની વાત છે ! આવી આવી બાબતોનો વિચાર કરતાં ખરેખર હૃદય હજારો માઈલ દૂર હોવા છતાં પણ કંમળી ઉઠે છે.

વળી આ પશુઓના સહાર સાથે કંઈ આકાશના પક્ષિઓ પણ સુખે નિદ્રા લઈ શકે છે તેમ નથી. પ્રતિ શીયાળાની રૂતુની શરૂઆતમાં ટોપીઓ-ગલપટા પંખા અને ગજાની પહેડીઓ માટે અનેક તરેહના રંગ ભેરંગી અને પચરંગી તથા સુવર્ણ અને રૂપેરી રંગયુક્ત સુંદર મધુર અને કોમળ સંગીત તથા ગીત નૃત્ય કરનારાં લાખો પક્ષીઓના પ્રાણ પ્રતિ વર્ષ લેવામાં આવે છે જેની સંખ્યાનો તો કંઈ પારજ નથી. સામાન્ય ચકલા ચકલી કે મેના પોપટને તો યુરોપમાં છોકરાંઓ ઝાડપરથી નીચે પાડી ખીસાને સ્વાધીન ફાળવારમાં કરી દે છે. પક્ષીઓના સુંદર મધુર નાદથી અગાઉ જે જ ગલો ગાજી રહ્યાં હતાં હાલ તે તદ્દન સુના અને નિ:શબ્દ બાલુમ પડે છે. જે પક્ષિઓને અનેક પ્રકારના તુકશાનકારક જીવજનતુઓને દુર કરી ઝાડપાન વૃક્ષકળ ફૂલ અને વનસ્પતિ તથા અન્નાદિના અનેક પાકોને તુકશાન કરતાં ઝીણા ઝીણા પ્રાણીઓને હઠાવી કે મારી કાઢી મનુષ્યના ખોરાકનું રક્ષણ કરવા માટે કુદરતે બહુજ

હહાપણથી રક્ષકતું અને સહાયકતું કાર્ય સોપેલું છે, તેજ પક્ષિયોનું આવી રીતે ભક્ષણ અને ગળું રેસવાની ક્રિયા જ્યાં નિરંતર ચાલતી હોય તે દેશની દુર્દશા થાય તો તેમાં શું નવાઈ છે ! આવા પ્રકારની નિર્દયતાને પરિણામે દયા અને કૃણા વૃત્તિનો સદંતર નાશજ થઈ જાય છે. એવી પ્રજાઓ આખરે એક ખીબના ગળા રેસવા વગર શરમે તૈયાર થાય છે, તેઓના મનમાથી સર્વ પ્રકારની દયા અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને આખરે હહાઈ અને મહાભારત યુદ્ધોના પંદમાં ફસાઈ જાનમાન, ધનધાન્ય અને પોતાના બચ્ચા અને બાળકોની અધમ પ્રકારની ખુવારી જીએ છે હાલના મહાભારત યુદ્ધો અને તેના ભયકર પરિણામો કેટલા વસ્તૃત અને મહાન પ્રમાણમાં અસર કરતા નિવડશે-અને કેટલી રીતે અસર કરશે તેનો યથાર્થ અડસટો તો ત્યારેજ કાઢી શકાય કે જ્યારે આજની સુધી કરેલી સખ્યાબંધ નિર્દોષ અને નિરપરાધી પ્રાણીઓની હિંસાનો પણ અડસટો આકી શકાય ! શું તે શક્ય છે ?

પણ કોઈ એમ પ્રશ્ન કરશે કે ત્યારે શું ઝેરી અને પ્રાણહર સિંહ તથા સર્પાદિ કુર પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવો ? અમે તેની ના કહેતા નથી. પણ સ્વાભાવિક રીતેજ આવા પ્રાણીઓ ખાસ સયોગ વિના કોઈને દુઃખ દેતા નથી અને વળી પોતાનું રક્ષણ કરી તેઓ મોતને વખતે સ્વાભાવિક રીતેજ નાસી જાય છે. અને કદાચ તેવા ઝેરી પ્રાણીઓનો નાશ કરવામાં આવે તો તેમા બહુ વાધો નથી પણ નિરપરાધો અને નિર્દોષ તથા કુદરતને સર્વ રીતે શોભા આપનાર સુદર અને રમ્ય મનોહર અને મનમોહક પક્ષીઓને, ખાસ પિછાં વિગેરેના શોખને ખાતર અને શિકારના શોખથીજ બહુકે ગોળી બહારના અતિ સખ્ત શીતમને શરણે કરવામા આવે એ તો તદન જંગલી જમાનાની નિશાનીઓ શીવાય બીજું કંઈજ નથી.

પશુ પ્રાણી કે પક્ષીઓની કોઈ પણ દેશ કાળ કે પ્રજામાં આવી રીતે સખ્યાબંધ અને મોટા વિસ્તારમાં થતી હિંસાને એકદમ કાયદાના સખ્ત હાથ નીચે સુરક્ષિત કરી સમ્પૂર્ણ રીતે અટકાવવાની જરૂર છે આપણા પાશ્ચાત્ય અને સુધરેલા ગણતા પણ જંગલી હાલતના નિશાન અને સસ્કારો અઘાપ પર્યંત ધારણ કરી રહેલ બન્ધુઓમાં, આવા ઉચ્ચ પ્રકારની અહિંસા ધર્મની ભાવનાઓ, હે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ ! ક્યારે પ્રગટ કરશે ?

अहिंसा परमो धर्मः

A Vegetarian Song.

(Selected from the House we live in)

You may talk of mutton-chop,
You may say it is tip-top;
For a man who wants to live,
Both well and strong and long,
But I will show you in this rhyme,
For there is better food than flesh,
To make one well and strong

1

Oh ! On the glorious trees, On the glorious trees;
There the fruits and nuts, the fruits and nuts do ever grow,
This is heaven's own food.
God pronounced it very good,
Yes upon the trees, kissed by the gentle breeze,
The most delicious food, ever nicely grows.
There are pippins rich and rare,
There are pulms and peaches fair,
There are buckel-berries, rasp-berries, and peers so sweet
There are grapes upon the vine,
Never made for use of wine,
All of which with one accord,
Invite us " Come and eat ".
There is the orange, and the lime,
Lemons, too for summer time,
Which so often do refresh, in the toil and heat
There are nectarines so bright.
There are cherries red and white,
All of which with one accord,
Invite us " Come and eat ".

There is the oyster in his bed
 Eating every thing that is dead.
 He is the scavenger that cleans,
 The bottom of the seas.
 He lives in mud and slime,
 Catching microbes all the time,
 And his occupation says,
 Oh "Don't eat me" for disgrace. 6

There are turkeys daily fed,
 On the best of house hold bread.
 So that he will be fat and loathsome
 For thanks giving day;
 What a sin it is and shame,
 Crime without a proper name,
 For a man, these gentle creatures,
 First to feed and then to slay!! 7

There are birds that sing a lay,
 Full of joy at break of day.
 That will silent be for ever,
 At the set of sun,
 Some will slay these songsters sweet;
 On pretence, that they would eat,
 While a thousand more admit,
 They kill them just for fun.
 List and hear these creatures all,
 Mighty beast as well as small.
 With a thousand, thousand voices,
 Loud and long, repeat,
 "We beseech you, let us live."
 Take not life you can not give;"
 Only kill ferocious creatures,
 But never slay to eat.*" 8

---

* Dr. kellogg's " Shall we slay to eat! "

It was God's appointed plan,
 Given long ago to man,
 That no creature of another
 Creature's flesh should eat,
 But that all alike should dine,
 On the fruit of trees and vine,
 And the toothsome grain,
 Which heaven has given man for meat. 9

Better far it is to be, A vegetarian. Don't you see?
 As thus we take our daily food.
 Direct from heavens own hand.
 When we eat anothers flesh,
 We are not taking food that is fresh,
 But are living on a diet, that is second hand.
 Oh, then let us all resolve,
 That while the earth and years revolve
 We will never more pollute
 Our mouths with bloody meat,
 But will choose a diet pure,
 From disease and germs secure,
 And of fruits and nuts and grain.
 So wholesome, healthy and so sweet,
 Strengthening food we shall ever eat. 10

And God said, Behold I have given you every herb bearing seed, which is upon the face of all the earth and every tree; in which is the fruit of a tree yielding seed. To you it shall be for meat.

Bible.

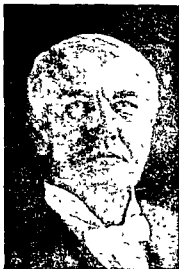
हित्य संगीत कलाविहीनः
क्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः !
न खादन्नपि जीवमान
भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

પ્રકરણ ૫ મું પ્રાચિણ્ય પ્રદાયક શક્તિઓ.

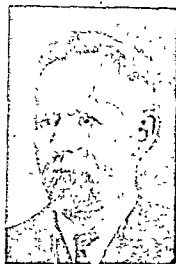
નં. ૨૩ કળાકોશલ્ય-મીં એડીસન.

નં. ૨૪ સાંઘ્ય ગ્રેમ.-મીં બીબી.

મીં બીબી-છ—

નં. ૨૫ આદાય

—કવી નયુરામ મુંદરજી.

નં. ૨૬ પ્રબળ અનુકરણશક્તિ
મીં બીબી (૧ ના. કં.)

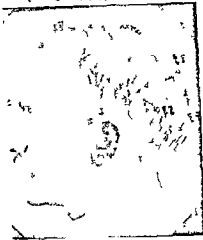

નં. ૨૭ હાંચ
મીં માલનલાલ અવેરી.

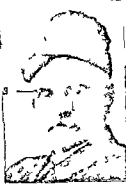
પ્રકરણ ૬ હું અવલોકન અને બુદ્ધિશક્તિઓનો સમૂહ.

નં ૨૮ અવલોકન શક્તિ

૨ પૈથ કેશવલલ

સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રપત્ર
રામ્ન રતીવર્મા

ઉત્કૃષ્ટ રંગજ્ઞાન
નં ૨૮ વી ૫૪ પ્રપૂર્ણ

નં ૨૮ પ્રવળ આકૃતિ.

મી નરમેશભ કાળીદાસ

નં ૩૧ વળતરજ્ઞાન

ભારી વળતર ઉચ્ચભાર અપામ

નં ૩૦ વદજ્ઞાન મી હરીનાલ

નં ૩૨ ઉત્તમ રંગજ્ઞાન

પ્રો મી બી ભારદ્વાજ

પ્રો જે સી જોશ

નં ૪ પ્રપૂર્ણ ગણિતજ્ઞાન મી ગ્લેડસ્ટન

साहित्य संगीत कलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छ विपाणहीनः

प्राविष्ट्य प्रदायक शक्तिभ्यो.

प्रकरण ५ भु.

The Self-Perfecting or Semi-Intellectual Sentiments.

(२३) काणकौशल्य. (Constructiveness.)

(२४) सौन्दर्य-प्रेम. (Ideality or Beauty.)

(२५) औदार्यभाव (Sublimity)

(२६) अनुकरणशक्ति (Imitation)

(२७) हस्यविनोदवृत्ति- (Mirthfulness)

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રાવિણ્ય પ્રદાયક શક્તિઓ.

૧ કળાકૌશલ્ય, ૨ સૈન્દર્યત્રેમ, ૩ ઐશ્વર્ય કે ઉન્નત ભાવો, ૪ અનુકરણ, ૫ હાસ્ય

સંગીત, ચિત્રકલા, સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, અને સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચકળાઓનો શોખ તથા અન્યપ્રકારની પ્રાવિણ્યનાને પોષણ આપનાર અને કળા હુન્નરોને ખીલવનાર શક્તિઓનો આ સમુદાયમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

આ સમુદાયની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવેલ સર્વ શક્તિઓની ખીલવણીને પરિણામે મનુષ્યની અંદરની પશુવૃત્તિઓ પુનીત થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ નમ્ર થઈ હુન્નરોમાં મનુષ્યની ઉત્તમ શક્તિઓને સહાયકારક થઈ મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ બનાવવામાં મદદ કરે છે ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ નિયમમાં આવી જાય છે. નૈતિક શક્તિઓને પુષ્ટિ આપે છે, અને પરિણામે મનુષ્ય, પશુવૃત્તિઓની આધિનતાનું એક પગલું ઉપર ચડી, પોતાની અંદરની નીતિ ધર્મ અને બુદ્ધિશક્તિઓની ખીલવણીના અન્ય પ્રદેશો તરફ પ્રયાણ કરે છે.

આ સમુદાયની અંદર વર્ણન કરવામાં આવનાર મસ્તિષ્કની અંદરની માનસ શક્તિઓ, મનુષ્યની પશુવૃત્તિઓ અને બુદ્ધિ તથા નૈતિક અને ધાર્મિક શક્તિઓનું યથાચોગ્ય પ્રમાણમાં મિશ્રણ કરી, મનુષ્યને ઉન્નત બનાવે છે. એટલાજ વારતે આ શક્તિઓનું સ્થાન મસ્તિષ્કની અંદર પશુવૃત્તિઓ તથા ગૃહલાગણીઓ અને નૈતિક તથા બુદ્ધિશક્તિઓની વચ્ચેમાં કુદરતે સ્થાપન કરેલ છે. ઉપર નૈતિક અને ધાર્મિક શક્તિઓનો વિભાગ આવેલ છે જ્યારે નીચે સ્વાર્થ વૃત્તિઓનાં સ્થાન છે.

જે વ્યક્તિમાં આ સમુદાય વાળી શક્તિઓ અધિક અંશે ખીલેલ હોય છે તેઓ ઇન્દ્રિયની આધિનતા, સ્વભાવની સર્વ પ્રકારથી કઠોરતા, ખાવાપીવા પાછળની ધાંધલ અને વિષય વાંચા આદિ પશુવૃત્તિઓની આધિનતાને સર્વથા ધિક્કારની નજરથી જુએ છે.

આવા પુરૂષો સૃષ્ટિલીલાનું સૌન્દર્ય, કળાકૌશલ્યની ખુબી અને વૃદ્ધિ તથા જે કંઈ કુદરતમાં અથવા મનુષ્યકૃતિમાં સારું શોભાયમાન, અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય હોય તેને આકર્ષે છે વખાણે છે અને પ્રશંસા કરી અન્યમાં પણ તેવી વૃત્તિઓ ખીલે એવું જોવા ઇચ્છે છે. પૂર્ણપણે જે વ્યક્તિમાં આ પ્રાવિણ્યપ્રદાયક-શક્તિઓ ખીલેલી હોય છે તેવા મનુષ્ય ઉત્તમ પ્રકારની રીતભાત અને સાદાઈને પસંદ કરે છે, બાકી બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રમાણજ હોય છે. માત્ર વિશેષતા એટલીજ કે કદાચ પોતાનાં (ideal) આદર્શ પ્રમાણે સાધનો ન હોય તો તે વિના પણ ચલાવી લે છે.

સાધારણ—જે વ્યક્તિમાં સાધારણ પ્રમાણમાં આ શક્તિઓ ખીલેલી હોય છે તે સાધારણ રીતે ફાર્બન આર્ટ'ને આહે છે. કળા, હુન્નર, ચિત્ર ને સૌન્દર્ય તથા અનુકરણ અને નાટ્યકળાના શોખીન હોય છે. જેઓમાં એ શક્તિઓ બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય છે તેઓ કુદરતની શોભા તથા સૌન્દર્ય પ્રત્યે બેદરકાર હોય છે. તેમ તેના ઉપયોગ પણ કંઈ કરી શકતા નથી. સાધારણ હાલતનુ ઘર, જેવું તેવું પૂરનીચર અને તદ્દન સાધારણ પ્રકારની પસંદગીવાળા હોય છે. સ્વભાવે કઠોર, વગર કેળવાયેલા, વિનય અને નમ્રતા વગરના અથવા કૃત્રિમ વિનય વાળા, મુઘરેલી જીંદગી ને પસંદ નહિ કરનાર, અને કળા હુન્નરના શોખીન તથા પ્રાવિણ્ય પ્રદાયક ઉચ્ચગુણોની ખામીવાળા હોય છે.

ખીલવણી—ઉપર દર્શાવેલ પ્રાવિણ્ય પ્રદાયક માનસિક શક્તિઓને ખીલવવા માટે જે વ્યક્તિમાં જે વિષયની ન્યૂનતા હોય તે પર ખાસ ધ્યાન રાખી ખીલવવી જોઈએ અને એ પ્રયોજનની સીધી માટેનીચેની સુચનાનુસાર વર્તવું જોઈએ.

૧. ચતુર અને રસિક પુરૂષોના સહવાસમાં રહેવું.
૨. સંસ્કારી અને બુદ્ધિમાન પુરૂષોનો સહવાસ કરવો,
૩. ચિત્રકળાપ્રદર્શકસ્થાનો (Exhibition) અને યાન્ત્રિક કૌશલ્યપ્રદર્શક પ્રદર્શનોનું ખારીક અવલોકન કરતા રહેવું
૪. સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય, વાદી બગીચા અને મોટા મોટા બાગમાં સય પ્રાત કાળ વાયુ સેવનાર્થે જવું અને ત્યાંના વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પશુ પક્ષિ, પુષ્પ લતા આદિનું અવલોકન કરી, તેઓના સૌન્દર્ય પ્રતિ મનને ઉરકેરવું
૫. ઉત્તમ પ્રકારના સાહિત્ય, કાવ્યો, નાટકો, હાસ્યરસયુક્ત ગદ્યો અને ઉચ્ચ પ્રકારના મુઘરેલા અને વિદ્વન લેખકોના નિબંધો કે લેખો તથા સચિત્ર પુસ્તકો આદિના વાચનપર ધ્યાન ગાપવું.
૬. અનેક પ્રકારના નાના મોટા હુથીયારોનો ઉપયોગ કરતાં શીખવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે.
૭. નાના બાળકોમાં ઉપરોક્ત શક્તિઓ ખીલવવા માટે સંગીત અનુકરણ કળાકૌશલ્ય અને સૌન્દર્ય નો શોખ, બાલ્યવસ્થામાંથીજ સ્કુલમાં અને ઘરની અંદર સહજતાથી દાખલ કરી શકાય તેમ છે. તેઓ અનુકરણથી બધા વિષયો જલ્દી શીખે છે. માટે નિશાળોના શિક્ષણમાં તેવા વિષયો જલ્દી દાખલ કરવા જોઈએ. અનુકરણ, હાસ્ય, સંગીત, ક્રીડાગાર્ટન, પેઇન્ટીંગ, ડૉટરકલર ડોઇંગ આદિની શરૂઆત બાળપણમાંથીજ ઘરમાં કરવી જોઈએ. કન્યાઓને માટે પણ તેમજ થવું જોઈએ

નં. ૨૩ કળાકૌશલ્ય અથવા શિલ્પવૃત્તિ.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, અને વિવરણ આદિ.

કળા કે શિલ્પશક્તિ—(Construction.) જેની અંદર શોધકબુદ્ધિ, ચતુરાઈ, આપલ્ય, હસ્તકૌશલ્ય, કાર્યક્ષતા, યાન્ત્રિકશક્તિ, હાથથી કાર્ય કરવાની સ્ફૂર્તિ, મુધારવા તથા ગગડેલ યન્ત્ર વિગેરેને ગોઠવવાની, બાંધેલસતું કરવાની, બાંધવાની, ચણવાની, બનાવવાની, હુથીયારોનો ઉપયોગ કરવાની, નવીન શોધ કરવાની, અને યાન્ત્રિક શક્તિઓની રચના કરવાની તથા ચત્તાવવા આદિની શક્તિ, ચિત્રકામ, ભસ્ત, ચુંથણ, શીવણ, વેતરણ, લેખન, ફાલ્કીંગ, પેકીંગ, ઇત્યાદિ કાર્ય કરવાની શક્તિનો સમાવેશ થાય છે. ટુકમાં જેમાં હાથ, અને ચણુ આદિની પ્રાધાન્યપણે જરૂરીયાત હોય તેવા સમગ્ર કાર્યોનો આ એકજ શક્તિમાં સમાવેશ થાય છે.

સ્થાન—આ શક્તિનું સ્થાન મસ્તિષ્કમાં લમણાની નીચેના અથ અધો ભાગમાં આવેલું છે. પહોળા બાંધના ભરાવાદાર વ્યક્તિમાં આ ભાગ ઉપર ચડતો જણાય આવે છે, પણ ઉચ્ચ અને લાંબા માથાવાળા વ્યક્તિમાં તે પ્રસરી ગયેલ જણાય છે, જેથી તે અવયવ હોય તે કરતાં દેખાવમાં ઓછું જણાય છે.

આ શક્તિનું સ્થાન ગણનાશક્તિની ઉપર અને સંગીતશક્તિના સ્થાનની બરાબર પાછળ તથા દ્રવ્યાસિદ્ધાંત કે વિતંબણના અગ્રભાગમાં યથાયોગ્ય રીતે સ્થિત થયેલ છે. મનિષ્ય આર્ટિસ્ટોમાં આ સ્થાન ખાસ વૃદ્ધિ પામેલું જણાય છે. જે કેટલીક વખતે સ્નાયુતા તકીયા જેવું માલુમ પડે છે. આ અવયવના સંબંધમાં ડાક્ટર ગૌલ કહે છે કે:—

“ આ શક્તિની અધિકતાને પરિણામે બીવર પોતાની બખોલ બેઠે છે, પક્ષિઓ પોતાના માળા બાંધે છે, સસલાં, મોળીયાં, અને બીવર વિગેરે પોતાની બખોલ બાંધે છે, અને મનુષ્યો પણ તેજ શક્તિને અવલંબીને કુપડાં, મહેલો, મંદીરો, વહાણો, એનજીનો, ફેલવેઓ, ત્રામગાડીઓ, ગાડી ખટારા, રમકડાં, કપડાં, લતા, અને દરેક પ્રકારના યન્ત્રો અને યાન્ત્રિક સાધનો વિગેરે બનાવે છે. ચિત્ર, ભસ્ત, ચુંથણ, લેખન, અને કૌતરકામની અદ્ભૂત કારીગરીના અસંખ્ય નમુનાઓ આ શક્તિનેજ આભારી છે મહાન બુદ્ધિશાળી પુરૂષોમાં પણ જેવું આ કળા કૌશલ્યનું સ્થાન સાફ પુલેલું હોતુ નથી, તેઓ બુદ્ધિમાન હોવા છતાં પણ આવા યાન્ત્રિક કાર્યો માટે સ્વાભાવિક નિપુણતા કદી ધરાવી કે મેળવી શકતા નથી.

ઉપયોગ—કુદરતના મહાન અને સર્વ રીતે સમ્પૂર્ણ કારખાનામાં આ શક્તિનો અનેકધા ઉપયોગ કરવામાં આવેલ આપણે સર્વત્ર જોઈએ છીએ. મનુષ્યો પણ તેજ શક્તિના કાર્યનું અનુકરણ કરી પોતાના ઘરબાર, અને હુથીયાર વિગેરે સાધનો બનાવવામાં તેજ શક્તિને ઉપયોગમાં લે છે.

પ્રત્યેક પુખ્ત ફળ ફૂલ ઝાડપાન અને વનસ્પતિના ડાળી ડાંખાળા, પેલપાન અને પાત્રાં અને તેઓની રચનામાં આપણે આ અદ્ભુત શક્તિનું કાર્ય પ્રગટપણે પ્રવાત્ત રહેલ જોઈએ છીએ. પ્રત્યેક વૃક્ષ, તેની બનાવટ, તેની ડાળી, અને પાંદડાનું કાર્ય, રસ પ્રસરવાની વિધિ, અને પોષણક્રિયા, વિગેરે પ્રત્યેક અંગ અને તેઓના સંબંધો, અદ્ભુત પ્રકારની કુદરતની કારીગરીના અસંખ્ય નમુનાઓ રજુ કરે છે.

મનુષ્ય તથા પ્રાણી વર્ગના શરીરચત્રની રચના પણ તેજ શક્તિનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. પ્રત્યેક પ્રાણીના અસ્થિ, ચર્મ, માંસ, મેદ, મગજ, હૃદય, ફેફસાં, અને હોઝરી આદિ અવયવો અને પદાર્થોને તથા તેઓના યુક્તિ અને યુષ્મિપૂર્વક કરવામાં આવેલ સરમેલનોને જુદા પાડો અને પુછો કે એ બધાં કોણે શામાટે અને કેવી રીતે સંયુક્ત કરેલ છે? આવા પ્રકારના યન્ત્રો બનાવવાની શક્તિ કોઈ યુષ્મિશાળી વ્યક્તિમાં છે ખરી? એ બધું કયા કારીગરે બનાવ્યું છે એ જરા તપાસ તો કરો? તેની અંદરની કેશવાહિનીઓ, જ્ઞાનતન્તુઓના પ્રવાહો, રૂધિરાભિસરણ અને પચનેન્દ્રિયના અવયવો અને સ્થાનો તથા હલન ચલન અને મનન સારૂ મસ્તિષ્કાદિ અવયવોની અત્યંત બારીક અગમ્ય અને અકલ્પ્ય રચના આદિ કયા કારીગરે કરેલ છે તે તો જરા તપાસો? જેની અંદર એક કણ સરખી વસ્તુ પણ વગર ઉપયોગની નથી, જેમાં એક વાળની પણ ખામી નથી, જે વિચિત્ર પ્રકારની અદ્ભુત કારીગરીનો એક ખરેખર અગમ્ય અને અતકર્ચ નમુનો છે, એવા આ સર્વ પ્રાણી માત્રનાં શારીરચત્રોની રચના કોણે કરી હશે, તે તો જરા વિચારી જુઓ? શું આવા અસંખ્ય શરીરની રચના કોઈપણ પ્રકારના યાન્ત્રિક જ્ઞાન વિના થઈ હશે? શું એ માનવા યોગ્ય છે? આ વિચિત્ર રચનાનો એક સહસ્રાંશ પણ શું આપણે યથાર્થ રીતે સમજવા શક્તિમાન છીએ? અને કદાચ નથી તો શું તેથી કુદરતની અદ્ભુત કારીગરી અને શિષ્ટશક્તિની મહત્તા કંઈ ઓછી પ્રશંસા અને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય કરે છે?

આખા વિશ્વની અંદર અનંત પ્રકારના નિરંતર ચાલી રહેલા સર્વ કાર્યો પર ઈશ્વરની મહાન શિષ્ટશક્તિની છાપ સર્વત્ર લાગેલી જોવામાં આવે છે. આપણી શારીરિક સર્વ શક્તિઓ એ બામતનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપે છે. આપણા શરીરમાંના પ્રત્યેક અવયવ પોતાની શક્તિ વૃષ્ટિ હાસ અને કાર્યદ્વારા મનુષ્ય માત્રને પોકાર કરી કહી રહ્યા છે કે “અમે તો માત્ર તે વિશ્વકર્તા પરમાત્માની કૃતિને આધીન રહી પ્રવર્તમાન થઈ રહ્યા છીએ.

આવાજ પ્રકારની વિશ્વકર્માની કાર્યશક્તિને પરિણામે પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાગણ પોતપોતાની અનંત કક્ષામાં અનન્ત આકાશમાં અકલ્પ્ય વેગથી નિરંતર વિમાનની માફક દોડી રહ્યા છે. તેઓના વજન અને કદને દ્રેશ્વવામાં કેટલી અમાપ્ય શક્તિનો ઉપયોગ પ્રતિ મેકન્ડ થાય છે તેની ગણના માનવશક્તિથી તદન અકલ્પ્ય અને અમાપ્ય તથા અવિજ્ઞેય છે.”

આથી પણ વિશેષ શક્તિ અને સામર્થ્ય ધરાવનાર મનુષ્યનું મન છે. આખા વિશ્વની અદર એક પરમાત્માને બાદ કરતાં કોઈ એક પણ એવી ચીજ કે શક્તિ નથી કે જેની તુલના આ મન સાથે થઈ શકે. આ શક્તિનું વર્ણન કરતાં બધા શબ્દો ખાલી થાય છે. બધા દૃષ્ટો સમાઈ બંધ છે મહાન મસ્તિષ્કશાસ્ત્રીઓજ કંઈક અંશે આ મનની શક્તિઓના સૌન્દર્યને જાણી અથવા વર્ણવી શકે છે. આ વિશ્વની અદર અનન્ત શક્તિ અને અગાધ સામર્થ્યયુક્ત પરમાત્માની માફક મનુષ્યનું આ મન, આત્મા-રૂહ, Soul કે જીવાત્મા પણ એક અજર, અમર, નિત્ય, પણ પરિવિન્ન અને એકદેશી તથા અકલ્પ્ય શક્તિ અને સામર્થ્યવાળો પદાર્થ છે, જેનો લિન્ન લિન્ન દેહોમાં લિન્ન લિન્ન કર્મોનુસાર અનેક રીતે સંયોગ થય છે તે દ્વારા તે સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે. મનુષ્યોને પોતાના સુખને માટે અનેક પ્રકારનાં સાધનો, ઘરબાર, લોઢાં, લાકડાં, વારુણકુસણ, હથીયાર, કપડાંલત્તા આદિ અનેક પદાર્થની જરૂર પડે છે અને એટલાજ માટે આ શિલ્પશક્તિને પરમાત્માએ તેના મસ્તિષ્કમાં સમ્પૂર્ણ યુક્તિપૂર્વક યથાયોગ્ય સ્થાને જોડવી છે. તેને પરિણામે તાર, લુવાર, કડીયા, એન્જનીયર, ચિત્રકારો આદિ સર્વ પોતપોતાની આવશ્યકતાનુસાર પોત ના હથીયારોને ઉપયોગમાં લાવી રહ્યા છે, ખેડુતો ખેતી કરી રહ્યા છે, એન્જનીયરો રેલ સ્ટીમર આદિ દ્વારા અનેક પ્રકારના સરસામાનની દેશપરદેશ લાવળ કરી વ્યાપારના મહાન સૂત્રથી રૂધિરાભિસરણની ક્રિયા માફક સર્વને સજીવન કરી રહ્યા છે. ચાન્નિકો નવા નવા યંત્રોની શોધખોળ કરી મનુષ્યોની મહેનતનો બચાવ કરી રહ્યા છે. પાણી પવન વિદ્યુત આદિ દેવ પણ આ માનવશક્તિની સન્મુખ ઉભા રહી હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે વિજળી પોતાની શક્તિથી પવન નાખી રહી છે. વાયુ પોતાની પીઠપર સ્વાર કરી અનેક માઇલો સુધી સુસાફરી કરાવી રહ્યા છે, પાણી આસ્વાર માળ ઉપર ચડી મનુષ્યની તૃષા છુપાવવા દોડે છે. એટલુંજ નહિ પણ પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને પણ મનુષ્યોના સરસામાનને બનાવવા સુધારવા લઈજવા અને મેલવા મુકવાનું જિથ કાર્ય કરી રહેલ છે. કહો ત્યારે હવે શું બાકી રહ્યું છે ? આ શિલ્પવિદ્યા કે શક્તિના પ્રતાપે કેટલાં બધાં મહાન કાર્યોની પરપરા ચાલી રહી છે ? આ બધી બાબતો એ શિલ્પશક્તિના અસ્તિત્વ અને ખીલવણીની તથા જરૂરીયાતની પ્રત્યક્ષ સાબિત બતાવી આપે છે. કહો આ એકજ શક્તિના પ્રતાપે કેટલા અગણિત લાલો અને આનંદો તથા અસંખ્ય સુખો મનુષ્ય સમાજ મેળવી રહી છે, તેની કંઈ ગણના થઈ શકશે ખરી કે ? કૃત્રિમ વસ્તુઓના અભાવમાં મનુષ્ય કેવી પશુતુલ્ય હાલતમાં આવી પડત ? પ્રજાઓની પ્રગતિનો આધાર કાર્યશક્તિ અને કળાકોશલ્ય ઉપરજ મોટે ભાગે ટકી રહેલો છે. આ કાર્યશક્તિના અભાવમાં કોઈ ઘર બાંધી શકત નહિ. એક કપડાનો કટકો પણ બની શક્યો હોત નહિ. એક હથીયાર પણ આજ અસ્તિત્વમાં હોત નહિ, ત્યારે શારીરિક સુખાકારીના સાધનોની તો એવી હાલતમાં વાતજ શી કરવી ! લેખનકળા, લખવાનું સાહિત્ય આદિ કોઈ પણ પદાર્થ કે સાધનના અભાવવાળી હાલતમાં મનુષ્યની હાલત તદ્દન જંગલી પશુવત્ થઈ ગઈ હોત. આવડું અને ગળડું એ પણ યાત્રિક ક્રિયાઓજ છે.

તે શક્તિના કાર્ય વિના કોઈ કાર્ય પણ ન થઈ શકે. દુર્ગમાં કળાકૌશલ્યના અભાવમાં દુનીયાની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ એકદમ બંધ પડી જાય તો વિનાશ તથા મૃત્યુ ઉપસ્થિત થાય એ નિઃસંશય છે.

હરેક પ્રકારના માલ મીલકતની કીંમત તેના બુદ્ધિયુક્ત ઉપયોગથી જ થાય છે. ખેતરમાં કપાસ વાવવો એ શારીરિક કાર્ય છે. તેજ પ્રમાણે તેની ગાંસડી બાંધવી, વહાણમાં ચડાવવો, મીલોમાં મોકલવો, ત્યાં તેનું વણાટ કામ કરવું, રંગવું, ધોવું, છાપ મારવી. પરદેશ ચડાવવો, કાપવું, શીવવું, પહેરવું, ઓઢવું આદિ કાર્યોની પરપરા એક પ્રકારની શિષ્યવૃત્તિ છે. પ્રત્યેક વિષય કે પદાર્થના સંબંધમાં આ પ્રમાણે સમજ લેવું.

આવી રીતે આપણી અંદર પરમાત્માએ બક્ષેલ આ કળાકૌશલ્યના અથવા શિષ્યશક્તિના આપણે કેટલાબધા આભારી છીએ? આપણા અનન્ત સુખોનો આ એક જ શક્તિની ખીલવણી ઉપર કેટલો મોટો આધાર છે એ હવે સહજ સમજમાં આવી શકે તેમ છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાની શક્તિ સ્થિતિ અને સંયોગોના પ્રમાણમાં કુદરતના મહાન કારખાનામાં કાર્ય કરી રહેલ છે, અને તેથી પ્રત્યેક કાર્ય ફરનાર કારીગર, માનને પાત્ર હરે છે-અને છે.

પ્રત્યેક નવી શોધખોળ કરી જનસમાજને પ્રાયદો પહોંચાડનાર કળાકૌશલ્ય બળુનાર માન અને પુબને લાયક છે. પણ માનસિક કાર્ય કરી પુસ્તકો, પેપરો અને ચોપાનીયાઓ દ્વારા જનસમુહમાં માનસિક સુધારણાનું કાર્ય કરનાર મનનશીલ પુરુષો સૌથી વધારે માન આપવા યોગ્ય છે કારણ મન દુનિયામાં સર્વોત્તમ વસ્તુ છે કે જેની સહાયથી શબ્દ અર્થ અને વાક્યની સંકલના દ્વારા મહાન વિચારો પ્રગટ થઈ શકે છે.

ઉપર જણાવેલ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા કે કળાકૌશલ્યને કામમાં લાવવાનું અવયવ માંસ્તિક્કની અંદર અમે અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ કળા અથવા શિષ્યશક્તિનું છે. જે કોઈમાં વિશેષઅંશે કોઈમાં સામાન્યપણે તો કોઈમાં ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં હોય છે.

પ્રપૂર્ણ-જે લોકોમાં આ કળા કૌશલ્યનું સ્થાન સારી રીતે ખીલેલું હોય છે તેઓ અદ્ભુત પ્રકારના યાન્ત્રિક કૌશલ્ય, અને રચના શક્તિવાળા હોય છે. સુધારવા સમારવા, લાંગવા, ફેડવા અને ચોડી કરીને બધખેસતું કરવાના કાર્યમાં તેવા વ્યક્તિ કુશળ હોય છે તેઓમાં અનુકરણ આકૃતિ, કદ, અને સ્થાન જ્ઞાન આદિ શક્તિની વિશેષતા હોય તો તેઓમાં આર્ટિસ્ટ તરીકેના પ્રથમ પકિતના ગુણો હોય છે. તેઓ ચિત્રકામ, કોતરકામ, વિગેરેમાં ઘણા સારા નિકળે છે. રંગ જ્ઞાનની અધિકતાથી સારા પેઇન્ટર થઈ શકે છે મૌનહયની અધિકતાથી મનગમતું કાર્ય કરી શકે છે,

તક અને બુદ્ધિશક્તિની સહાયથી નવી શોધખોળ કે સુધારા કરી શકે છે, ભૂગોળ અને સ્થાનજ્ઞાનની સહાયથી દેશશોધક થાય છે, અને અનુકરણની પ્રાબલ્યતાથી બુદ્ધિ બુદ્ધિ નસુના પ્રમાણે ચેટન બનાવી શકે છે. બુદ્ધિશક્તિની અધિકતાથી ઘણા ઉત્તમ પ્રકારનું લખાણ અને વાક્યરચના કરી શકે છે. ભાષાની અધિકતાથી સારા વ્યાખ્યાનો આપી શકે છે પુસ્તકો પણ લખી શકે છે.

સાધારણ અને ન્યૂન—જેઓમાં સાધારણ અથવા ન્યૂન પ્રમાણમાં આ શક્તિ હોય છે તેઓમાં તેટલાજ પ્રમાણમાં કાર્યક્રમશીલતા અને હુથિયાર ચલાવવાની બુદ્ધિ હોય છે. જેથી સારું કામ કરી શકતા નથી. લખાણ પણ બહુજ હલકું કરે છે. સારા શિલ્પી કે કારીગર થઈ શકતા નથી છતાંદિ.

કેળવણી—આ કળા કૌશલ્યની શક્તિને કેળવવા માટે

- ૧ હુથિયારોનો ઉપયોગ કરતાં શીખો
- ૨ દરેક પ્રકારના બનતાં કાર્યો બતે કરો.
- ૩ ઉત્તમ પ્રકારનું લખાણ લખવા પ્રયત્ન કરો.
- ૪ જે કામ માથે લીધો તે ચતુરાઈ અને બુદ્ધિમત્તાથી કરો.
- ૫ ચન્દ્રોને તપાસો અને શોધક વૃત્તિ ખીલવો.

- ૭ હુન્નર ઉદ્યોગના પ્રદર્શનો જુઓ.
- ૬ કળા અને હુન્નરના પ્રત્યેક પ્રકારના કાર્ય પાછળ મન લગાડી કાર્ય શક્તિને પ્રોત્સાહિત કરો.
- ૮ નિશાળોની અંદર પણ નાના નાના શિલ્પ વૃત્તિના કાર્યો અભ્યાસ પાઠ તરીકે બાળકોને આપવાનું શરૂ કરો.

નં. ૨૪ સૌન્દર્ય-પ્રેમ.

Ideality.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, અને વિવેચન.

સૌન્દર્ય પ્રેમ-ઉચ્ચ પ્રકારની પમંદગી, સંસ્કારીપણ, પવિત્રતા, ચોખ્ખાઈ, સ્વચ્છતા, ઉત્તમ ચાલ, વિનય, ગૃહસ્થાઈ, રમ્ય કલ્પનાશક્તિ, માધુર્ય, સૌન્દર્યનો શોખ; કવિત્વ શક્તિ; પુષ્પ, ગદ્ય વસ્ત્ર અત્તર આદિ સુગંધી પદાર્થોનો ઉચ્ચ પ્રકારનો શોખ, ઉચ્ચ પ્રકારની નીતિ રીતિ કે પ્રીતિ તરફ મનનું વલણ અને લાવણ્યતા આદિ બધા ભાવોનો સમાવેશ આ સૌન્દર્ય-પ્રેમની અદર ધાય છે.

સ્થાન—લમણાના ઉપરના અગ્રભાગમાં ન્યાં કપાળ ઉપર તરફ વળે છે અને ન્યાંધી વાળની શરુઆત થાય છે તેની આસપાસ આ વૃત્તિનું સ્થાન છે લમણાની બાજુ તેની વૃદ્ધિને લીધે જરા ઉપડી આવતી જણાય છે, જેથી સૂક્ષ્મ વાળ તેની ઉપર લટકી રહે છે.

ઉપયોગ—સૃષ્ટિમાં અને સૃષ્ટ પદાર્થોમાં મર્વન સમાઈ રહેલ સૌન્દર્યને અનુભવમાં લાવવાનું અથવા કલ્પનાદ્વારા અન્યને દર્શાવવાનું કામ આ વૃત્તિનું છે. આકર્ષણની માફકજ સૌન્દર્ય એ વસ્તુ માત્રનો શુભ છે અને તેને અનુભવમાં લાવવા માટે આ વૃત્તિની જરૂર છે. સૃષ્ટિમાં જે કંઈ છે તે બધું સુંદર છે, માત્ર કોઈને કંઈ તો કોઈને કંઈ સુંદર જણાય છે. આખી કુદરતની શાળા, સૌન્દર્ય તથા ભવ્યતાનો મહાન સાગર છે. સૃષ્ટિ રચનાની ઉત્તમતા, તેની અંદરતા પદાર્થોની ઉપયોગીતા, વસંતના સુવાસિત પુષ્પોનો પરિમલ, નોખકાળના પદાર્થોના પાકની પૂર્ણતા, સૂર્ય અને ચન્દ્રના અસ્તોદય, સસુદ્રની ભરતી અને ઓટ, અનન્ત અને અવ્યાહતગતિયુક્ત આકાશમાં અનન્ત દુરપર આવેલા અસંખ્ય ગોળાઓ તેની રચના ક્રિયા અને ગતિઓ, ખડખડાટ કરતી રૂપેરી રંગની મધુર અને મંદ મંદ સ્વર કાઢી ગતી કરો વહેતી નદીઓ સુંદર રંગબેરંગી અનેકવિધપક્ષીઓ, તેઓના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરના મૃદુ અને કોમળ-તીવ્ર અને ગંભીર કર્ણકૃતકુચૈત્પાદક નાદો, બાગમગીચા અને વનસ્પતિ ગણના અનેક પ્રકારના રુપરંગ ગુણ અને યોગ્ય તથા પુગંધી આદિ અનેક પ્રકારનાં નાનાં ચોટાં મૃદુ અને કુર સ્વભાવના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અને વિવિધ ગુણકમસ્વભાવના અસંખ્ય પ્રાણીઓથી છતાં રહેલ ૧૧ ભુમીતલ તથા સસુદ્ર પટપરના જળચર પ્રાણીઓ, સુવાવર્યાયુગ પ્રેમ મૂર્તિ શુભાળી રંગની અંગનાઓ અને સૃષ્ટિરૂપી પુલનાડીનાં નર અને નારીરૂપ નુદર સુવાસીત અને મધુર મધુકરોનાં યુગ્મો, ટુંકમાં આ વિન્વના નમન પદાર્થોમાં કોઈને કોઈ પ્રકારનું અવર્ણનીય સૌન્દર્ય સમાયેલું છે. પણ આ બધા પદાર્થોની અંદર મનુષ્યનો આત્મા કે નર-આ

ભૂમીપરના સમગ્ર પદાર્થોની સુંદરતામાં સૌથી અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. તેના સ્વભાવ, શક્તિ અને સામર્થ્ય તથા આન્તર શક્તિઓનાં સૌન્દર્ય સાથે પરમાત્મા સિવાય વિશ્વનાં અન્ય કોઈ પણ પદાર્થોની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથીજ.

દુઃસરતની અંદર સર્વત્ર છવાઈ રહેલ ઉપરોક્ત સૌન્દર્યનો અનુભવ આપનાર, લેનાર કે બ્રહ્મણ કરનાર કોઈપણ સ્થાન અથવા માનસ-અવયવ મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં હોવાની આટલા વારતે ખાસ જરૂર છે.

કારણ તેના વિના મનુષ્ય માત્રની અંધવત્ પ્રવૃત્તિ થાત. પણ પરમાત્માનો ઉપકારો માનો કે તેણે આ વિશ્વની અંદર સર્વત્ર જેવી રીતે ભગ્યતા તથા સૌન્દર્ય પ્રસારેલ છે, તેજ પ્રમાણે તે ગુણોનો અનુભવ કરવાની શક્તિ પણ પોતાના પ્રિય પુત્રો-મનુષ્યોમાં સ્વભાવથીજ સુકેલી છે, જેને પરિણામે અનેક પ્રકારના આનંદ અને સુખ લાભ ઉઠાવવાને તેઓ સમર્થ થાય છે. મનુષ્ય આ શક્તિને લીધે પાવન થઈ સરકારી બને છે. તેનું વર્તન ઉચ્ચ પ્રકારનું બને છે. પૂર્ણતા અને સૌન્દર્યને પામવા કોશેષ કરે છે. શારીરીક, માનસિક અને નૈતિક પૂર્ણતાને ખીલવવા બનતા પ્રયત્નો કરે છે. પાપથી, દુઃખથી, દુઃખીથી અને દુર્વ્યસનથી બચી-સદ્ગુણ, સદાચાર, અને સદ્વર્તનને સેવવામાં સુખ માની પ્રવર્તે છે. પશુવૃત્તિઓની અધમતાનો ત્યાગ કરી, એક કગલું આગળ વધી ઉન્નત દિશાતરફ તેનું લક્ષ્ય બેસે છે.

બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિની ઉપર તથા નૈતિક અને ધાર્મિકવૃત્તિઓના અગ્રભાગનાં આ વૃત્તિને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તે બતાવે છે કે મનુષ્યના વર્તન તથા ગતિઓ ઉપર એ શક્તિની ઘણીજ પાવન કરનારી અસર થાય છે. મનુષ્યોની પશુવૃત્તિઓને તે નષ્ટ બનાવી પવિત્ર કરે છે. વિષય વાસનાઓને તે દબાવે છે, વાદ-વિવાદ કરનારાઓને પણ નષ્ટ અને વિવેકી બનાવે છે. ન્યાયે આ સૌન્દર્યની વૃત્તિની ન્યૂનતાવાળો મનુષ્ય પોતાના વિરોધીઓ સામે કંઠાર લાખા શબ્દો અને સાધનો વાપરી પોતાના સ્વભાવની કંઠારતા સાબિત કરે છે. સદાચારની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ તથા ખીલવણી કરવામાં, આ વૃત્તિ અદ્ભુત સહાય આપે છે એ તેની ખાસ વિશેષતા છે.

પ્રપૂર્ણ-જે પુરુષોમાં કે સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્યપ્રેમનું સ્થાન અધિક ખીલેલું હોય છે તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રસહગીવાળા-ઉત્તમ સ્વભાવવાળા, ઉચ્ચ ભાવને ચાહનાર પૂર્ણતાને ચાહનાર, અપૂર્ણતાને ધિક્કારનાર, પશુ પક્ષી, કીટ પતંગ આદિ પ્રાણી અને મનુષ્ય આદિની અંદર સમાઈ રહેલ શારીરિક તેમજ માનસિક સૌન્દર્યને વખાણનાર હોય છે. કળાકવિત્વ અને વક્રત્વશક્તિશાલી, સ્વભાવે શાન્ત તથા શાન્તિપ્રિય, અને કલ્પનામય નંસારમાં વિશેષ અંશે રહેનાર કવિત્વયુક્ત હોય છે. તેઓની કલ્પના-શક્તિ તિમતર હોય છે. પ્રત્યેક શબ્દ તથા વાક્ય બહુજ મૃદુતા અને કોમળતાથી કે માધૂર્યપૂર્ણ અજબ ઢંગથી બોલે છે. તેઓની લાગણીઓ અને વિચારો પણ ઉન્નત વિનય અને નમોહર હોય છે. જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાંથી સૌન્દર્યની પડખા પાળે

તત્પર હોય છે, અને ખાસ કરી કુદરતની લીલાના વિશેષ અંશે ચાહનારા તથા પ્રશંસા કરનાર હોય છે. સ્વભાવે સુંદર અને મનોહર હોય છે.

આ સૌન્દર્યપ્રીતિના પ્રમાણમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પણ ઉપર જણાવેલ શક્તિઓ કે ગુણો પણ ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં દેખાય છે.

સાધારણ-જેઓમાં સાધારણ રીતે આ શક્તિ હોય છે તેઓ વાતચિતમાં અને રીતભાતમાં સ્વાભાવિક સુંદરતા રહિત હોય છે. સુસંસ્કારી તેઓ હોતા નથી, તથા જેઓમાં આ શક્તિ તદ્દન ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓ રીતભાત વગરના, સુંદર સ્વભાવની ખામીવાળા અને કોઈ પણ પ્રકારના સુંદર ટેસ્ટથી રહીત હોય છે.

ઉપયોગ-શ્રી તેમજ પુરૂષ બન્નેના ભાવોને ઉચ્ચ પ્રકારના અને સુંદર બનાવી પાવન કરનાર આ સૌન્દર્યનો શોખ છે. મનુષ્યને સદ્વર્તનશીલ બનાવવામાં પણ કંઈ તેની ઓછી અસર નથી. આટલા માટે આ વૃત્તિને યદ્યાદ્ય રીતે ખીલવવી જોઈએ. અને જોટલા માટે કુદરતની લીલા, સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને ભવ્યતાનું મનન કરી માનસિક શક્તિઓને તેની પ્રશંસા કરવા તરફ પ્રેરવી જોઈએ. ખગોળ, ભૂગોળ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર અને શારીરશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અને ધર્મશાસ્ત્ર આદિ અનેક વિદ્યાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું સૌન્દર્ય અમાયેલું છે. અનુકુળતા અને રુચી પ્રમાણે તેમાંના પ્રત્યેકની ભવ્યતા તરફ મનને લગાડતાં શીખવું જોઈએ. સૂર્ય, ચંદ્રના ઉદયાસ્ત, અન્ધ્યા સમયે રંગબેરંગથી છવાયેલ આકાશ, પક્ષીઓનાં સુંદર રૂપરંગ અને આકાર તથા નાદ, મયુરોનું નૃત્ય, ઘેંટાઓના અને અન્ય પશુઓના ગામ તરફ ચરીને પાછા વળતાં ટોળાંઓ, નદી અને વન તથા વાટીકાઓનાં સુંદર દૃષ્યો સમુદ્રની ભરતી ઓટ અને લ્લાળાઓની ભવ્યતા, અનન્ન આકાશમાં ઉડતા અનન્ન ચક્રચકિત ગોળાઓ, વર્ષાઋતુના ભવ્ય અને ગંભીર બનાવો, મેઘધનુષ્ય અને વિજળીના અમકારો, શ્રી પુરુષોના સામાજિક સમ્મેલનો અને સુંદર સ્વભાવો તથા મનોગત ભાવો, મસ્તિષ્કશાસ્ત્રના મૂઢ સિદ્ધાન્તો અને ગુપ્તભાવો આદિ સર્વ પ્રકારના અભ્યાસમાં કે અવલોકનમાં અનેક પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપની ભવ્યતા અને સૌન્દર્ય સમાયેલું છે. તેનો અભ્યાસ કરો, તપાસો, શોધજોળ કરો, અને આશ્ચર્યથી ચકિત કરનાર વિષયો તરફ મનને પ્રેરો, અને આત્માને ઉન્નત બનાવો. આ બાબતમાં ઉચ્ચપ્રકારનું સાહિત્ય પણ અતિ ઉત્તમ સહાય આપી શકે છે. નજરે જોઈ ન શકાય એવા ભાવોનું વર્ણન સારા કવિઓ અને લેખકો પોતાની રચના અને લખાણ દ્વારા ઘેર બેઠાં આપી શકે છે. ભાષ્યમાં હોય તો તેનો પણ આનંદ લીઓ. ટુંકમાં કુદરતમાં ઘેર બેઠાં આપી શકે છે. ભાષ્યમાં હોય તો તેનો પણ આનંદ લીઓ. ટુંકમાં કુદરતમાં અને મનુષ્યવૃત્તિમાં કે મનુષ્ય સ્વભાવમાં અથવા ખીજે કોઈપણ સ્થળેથી ત્યાં જ્યાં અને સૌન્દર્ય ભવ્યતા અને રમણીયતા જોવામાં આવે ત્યાંથી તેનું ગ્રહણ કરો, તેનું મનન કરો, તેની પ્રશંસા કરો અને આત્માને વિશુષ્ણ અને ઉન્નત ભાવોથી પૂર્ણ બનાવો. ખાન કરી કુદરતના અભ્યાસનો શોખ આ બાબતના જોટલાં સાધનો પુરા પાડી શકે છે, તેટલાં ખીલાં કશાથી મળી શકે તેમ નથી. અનેક આત્માઓને માટે આ કુદરતનો અભ્યાસ તો બહુ એક પેકબધ કરેલ પુસ્તક સમાન થઈ પડેલ છે. કુદ-

રતનો અભ્યાસ એટલે શુ એ પણ કમભાગ્યે તેઓ બિચારા સમજી શકતા નથી ડારણુ તેઓને કુદરતની કૃત્તિ નિહાળવા આપો નથી, વિચારવા માટે મનરૂપી ચક્ષુ નથી, સમય નથી, એમ તેઓ માને છે આમ માનનારાઓના દુર્ભાગ્યજ સમજવા

સૌન્દર્યપ્રીતિને ખીલવવા માટે સુધરેલા વિચારના પુરૂષો, સુદર, પવિત્ર અને પાવન મનની પતિવ્રતા નમ્ર અને વિવેકી રીતભાતવાળી, અને અદ્રશ્યુષી રમણીઓ કે મૃદુભાષિણી યુવતીઓનો ચમાગમ અને સહવાસ અદ્ભૂત કાર્ય કરે છે નૈતિક સૌન્દર્યન હમેશા વધારે પસંદ કરે ખરી પ્રવિણતા અને ખરૂં સૌન્દર્ય ત્યાજ સમાયેલું છે વર્તનમાથી હરેક પ્રકારની કઠોરતા કઠીનતા કે કૃટીલતાને હમેશા દુર કરવા તત્પર રહેા મનુષ્ય સ્વભાવના સૌન્દર્ય તરફ હમેશા પ્રીતિભાવથી જુઓ, અને સર્વત્ર પ્રશંસા કરે,

ખાળકો અને સૌન્દર્ય-પ્રેમ.

ખાળકોની ૨૬૨ માન્દર્યના શોખને હમેશા વધારતા રહેા ગદા ડપડા કે હાથ પગ અને મોઢુ લઈ તેઓને કયાય પણ જવા નહિ આપો તેઓ સ્વચ્છ સુધડ અને પવિત્ર રહી પોતાની આસપાસ પણ સ્વચ્છતા, સુધડતા અને નિયમ તથા સંસ્કારને પસંદ કરે એવુ શીક્ષણ બાલ્યાવસ્થામાં ખતથી આપો—કુદરતના સૌન્દર્ય તરફ તેઓનુ વારંવાર વ્યાન ખેંચો તેના વખાણુ કરતા શીખવો દરેક પ્રકારની સ્વભાવની કે વર્તનની કઠોરતાને જલદી સુઝિતપૂર્વક દુર કરો નમ્રતા, વિવેક, મૃદુતા, સરલતા, કોમલતા, અને સ્વભાવમાધૂર્ય આદિ શુભો કેળવો અને ખીલવો જેમ અને તેમ અસંખ્ય વર્તન ને ભાગેથી તેઓને બચાવો દુઝમા આચાર વિચાર અને વર્તનમાં બનાવટી કરતા હમેશા શુદ્ધ સ્વાભાવિક અને સરલ પ્રકૃતિવાળા તેઓ અને તેડુ શિક્ષણ આપવા પ્રયત્ન કરો

દુરૂપયોગ—દરેક વસ્તુની માફક આ સૌન્દર્યના શોખની પણ કાળી બાજુ છે અર્થાત એ શક્તિને દુરૂપયોગ પણ થઈ શકે છે માત્ર સર્વત્ર વર્જ્યેત એ સિદ્ધાન્ત અહિં પણ ખરો પડે છે નોવેલોનુ અતિ વાચન, જે લાગણીઓ, વિચાર શક્તિ અને વર્તનને એક ઝેરના જેવી વિષમય અસર કરેછે અને અનેડ સુવાન તથા યુવતીઓના જીવનને કલુષિત બનાવી, જીરનના સ્વાભાવિક વહાણુને ખરાબે ચડાવી દુર્ગુણ અને દુર્વાસનાના ખડકોમાં અવડાવી મારે છે, એ આ વૃત્તિના દુરૂપયોગનુ જ પરિણામ છે આવા પ્રકારના વાચનથી ‘મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર’ તદ્દન વિરૂધ્ધ છે. વિષયવાસનાને વધારનાર, અને પશુ વૃત્તિનેજ કેવળ પોષણ આપનાર તેમજ ઉશ્કેરનારા આવા અધમ પ્રકારના વાચનથી સુવાન અને યુવતીઓના બન્ને વર્ગે સાવચેત રહેવાની ખાસ જરૂર છે આવા વાચનથી અકાળે પ્રેમવૃત્તિ અને કામવાસનાઓ બાંધત થઈ આરોગ્ય આનંદ અને આયુષ્યને ઓછુ કરવામાં—આ સૌન્દર્યના શોખનો અધિક

અશે હરપયોગ ધાય છે. અને જ્યાં યુદ્ધિ, વિચાર, તુલના અને મમજશક્તિની ન્યુનતા હોય છે ત્યાં આવા પ્રસંગો અનેકવાર બને છે, અને બને એ સ્વાભાવિક છે. આપણા પ્રહસ્યર્થ આશ્રમનાં બહુજ કટુ અને સખ્ત જણાતા પણ પરિણામે અમૃત રુપ અને લાલ દાયક અનેક સખ્ત નિયમો પૂજાવવાની આપણા પ્રાચીન કાળના પુર્વજો એક ધાર્મિક ફરજ સમજતા હતા. જેતુ મહત્વ આજકાલના ફેશન ફીશીયારી અને મોજશોખના જમાનામા આપણે સમજી ન શકીએ અથવા સમજતાં છતાં પણ તેવું અનુકરણ ન કરી શકીએ એ આપણાં હર્ષાંશ્ય છે પણ નેથી એ નિયમોનું ઉપયોગી પણ કંઈ એાછું થતુ નથી.

નિશ્ચલ-આ વૃત્તિને દાબમા રાખવાની-પણ ખાસ જરૂર છે કારણ કે તેમ કરવાથી તેના અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકાય છે. બહુજ ટાપટીપ, કપકાલતા પાછળ અને ફેશનની પાછળ હલ ઉપરાંત-કરવામા આવતો ખર્ચ, મુખપર જરા રાધ કે કરચલીઓ પરવા માટે કે જરા ઝાખુ દેખાય તો વારવાર કરવામા આવતો સાથુનો ઉપયોગ, ગંદા માણસો તરફ હલ ઉપરાંત તિરસ્કારથી જોવાની ટેવ, આ બધી બાબતોની સંભાળમાં હલબાહર ન જવાય એ ધ્યાનમા રાખવાનું છે. સૌન્દર્યના શોખને ખીલવવા માટે નીચેનાં કેટલાક નિયમો ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે.

૧ સર્વ પ્રકારની અણુજમો ઉત્પન્ન કરે તેવી અને ગદી આદતો કે ટેવોને દુર કરો.

૨ સોગન ખાવા, તમાકુ ચાવવી, બજર સુઘવી, ખીડી પીવી, હોકો પીવો કે, ચા, કોફી, કાવો, ગાંજો, લાગ, કે દારૂ આદિ પિવાની ટેવ પાડવાથી નર્વથા દુર રહેવાની જરૂર છે.

૩ સાલા, બદમાસ, હસમખોર, અને મમા ચચાવાળા શબ્દોનો સામાન્ય વાતચિત કે અન્ય પ્રસંગમા પણ ઉપયોગ કરવાનું તદ્દન બંધ કરો. પારસીઓમા નાના મોટા સર્વમા આ આદત વિશેષ અશે છે. તેઓએ ખાસ ધ્યાન પૂર્વક-એ કુટેવોને અને ખરાય ભાષાને ધ્યાન પૂર્વક રોકવાની જરૂર છે.

૪ સવની પ્રત્યે માયાળુ સ્વભાવથી વર્તો કઠોરતાને તિલાંજલી આપો.

૫ સર્વ સુધારણાતુ ઉડુમૂળ, માનસિક સુધારણા છે તેપર ખાસ ધ્યાન આપો.

૬ આંતરીય શુદ્ધિ અને પવિત્રતા વિના-બાહ્યઆડંબર કે ટાપટીપ કંઈ કામની નથી. એટલુજ નહિ. પણ કેટલીક વાર, માનસિક ખરાબ આદતો બાહ્ય વેશને પણ લબ્ધવનાર હોય છે તેને તરત ધ્યાનપર લઇ એકદમ રોકો.

૭ જ્યાં જ્યાં બહુ શુકવાની ટેવ પણ રોકવી જોઇએ.

૮ સારા સ્વચ્છ અને સહ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરો-પણ બહુ લલકાદાર અને શૃંગારી વસ્ત્રો પસંદ નહિ કરો. હમેશા સાદો પોસાક ધણેજ પસંદ કરવા શોખ્ય છે.

૯ આચાર વિચાર, અને સભ્યતા તથા વર્તનની પવિત્રતા, અને અંકુશિત તરફ હમેશા ધ્યાન આપો અને ખીલવો.

૧૦ કળા-હુન્નર, ઉદ્યોગ, અને ચિત્રકળાનો શોખ રાખો અને તમારા બાળકોમાં પણ એવી વૃત્તિ કેળવો અને માધનો પુરાં પાડો. શક્તિ અનુસાર ઘરમાં પણ તેવા સાધનો અને ચિત્રો વિગેરે એકત્ર કરી યથાર્થ રીતે ગોઠવો.

૧૧ કુદરતની સર્વ શોભા અને સૌન્દર્ય માટે સ્તુતિ અને પ્રત્યંશાની લાગણીને પ્રુથ કરો, અને મનને સૃષ્ટિરચનાની લીલાના મહત્વ પૂર્ણ વિચારોથી પૂર્ણ રાખો.

૧૨ સૂર્ય અને ચંદ્રના અસ્તોદય, પહાડ પર્વત ઝરાઓ, નદીઓ, પક્ષીઓ અને ગ્રામ્ય પશુઓ તથા સુદર સુવાસિત વિવિધ પ્રકારના પુષ્પો, ફળો, વિગેરેને અવલોકવાનો અને ઉપયોગ કરવાનો શોખ વધારો.

૧૩ દુકામો અર્થ સ્થળો અને સર્વાવસ્થામાં સારૂ, ભલુ, અને મૌન્ય સુકત હોય તેનું ગ્રહણ કરવા હમેશા તત્પર રહો. અને પરિણામે તમારા માનસિક અનેક સુખોમાં આ વૃત્તિ અનેક રીતે વૃદ્ધિ કરશે, એ સ્પષ્ટ અનુભવશે.

નં. ૨૫ ઔદાર્ય અથવા મહાનુભાવ-વૃત્તિ.

Sublimity.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, વિવેચન, અને ખિલવણી તથા નિગ્રહઆદિ.

ઔદાર્ય—(Sublimity) આ શક્તિ અથવા વૃત્તિથી કુદરતની અનન્તતા અપારત્વ અનાદિત્વ, મહત્વ, ગાંભીર્ય, વ્યાપકતા, અપરિમિતતા, સર્વશક્તિમત્તા, આદિ મહત્વપૂર્ણ વિચારોનું અહુણ થાય છે.

સ્થાન—સૌન્દર્ય શોખના સ્થાનની બરાબર પાછળજ બહુ કેમ તેજ શક્તિની પ્રપૂર્તિ માટેજ આ શક્તિ હોય નહિં તેમ આ વૃત્તિનું સ્થાન આવી રહેલું છે. જ્યાં મસ્તિષ્કનો બાનુનો ઉભો ભાગ ગોળાવમાં વળીને ઉપરના ઝાડા ભાગને સાવચેતીના અગ્રસ્થાનમાં મળે છે, તે આ ઔદાર્યભાવનું યોગ્ય સ્થાન છે. અર્થાત્ સૌન્દર્ય પ્રીતિની પાછળ તથા સાવચેતીના અગ્રભાગમાં અને આશા તથા ગોપનશક્તિના અવયવની વચ્ચેમાં આ ઔદાર્યવૃત્તિના અવયવનું સ્થાન છે.

ઉપયોગ—આ શક્તિ કે વૃત્તિનો ઉપયોગ, કુદરતની અંદર સર્વ વ્યાપી પણ પ્રસરી રહેલ પરમાત્માની અપરિમીત અને અનન્ત શક્તિ અને સામર્થ્યનો, અનન્ત આકાશનો અને અનાદિ કાળનો, અસંખ્ય પદાર્થોનો અને પ્રકૃતિના અનન્ત સ્વરૂપનો સામાન્ય રીતે અનુભવ કરવા માટે યોગ્ય છે. પ્રાણી પ્રજા, પશુ, પક્ષ, વૃક્ષ વનસ્પતિ, અનેક પ્રકારના જીવજન્ટુ અને ટુકમાં કુદરતના અનહદ ખજાનાના અસંખ્ય અને અપરિમેય-ગુણ કર્મ અને સ્વભાવ યુક્ત સ્થાવર તથા જંગમ પદાર્થો કે વસ્તુ માત્રનો લબ્ધ ખ્યાલ આ શક્તિથી મનુષ્યો મેળવી કે અનુભવી શકે છે. આ અપરિમિત અને અનન્ત શક્તિના અનુભવથી મનુષ્યનો આત્મા મહત્વપૂર્ણ ગાંભીર્ય યુક્ત, અને અતિઆનંદ યુક્ત ભાવોથી રસ ખસ થઈ રહી ઉન્નત ભાવોનો અનુભવ કરે છે. જેને આપણે ઔદાર્ય કહીએ તો કંઈ જોડું નથી. આ શક્તિના અભાવમાં કુદરતના અનેક સત્ય અંશોનું, કે અનંત આકાશ, અમાપ્ય કાળ અને અનન્ત દિશા અને સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત પરમાત્માની કોઈ પણ શક્તિનો ખ્યાલ પણ આપણા આત્મામાં આવી શકવાનો સંભવ રહેતો નથી. સૌંદર્યના શોખની શક્તિ કરતાં આ ઔદાર્ય શક્તિનો આ સ્થળેજ ખાસ લેદ જણાય છે. કુદરતના આવા મહત્વ પૂર્ણ ભાવોને હૃદયંગમ કરવા માટે મનુષ્યની અંદર તેવી ગ્રાહક શક્તિનું અવયવ અવશ્ય હોવુંજ જોઈએ, જે આ ઔદાર્ય શક્તિથી આપણને મળેલું છે.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ શક્તિ અતિ પૂર્ણપણે ખીલેલી હોય છે તેઓનાં હૃદય હમેશાં ઉચ્ચ વિચારોથી ભરેલા હોય છે. નક્ષત્ર મંડળથી પૂર્ણ અન્તરીક્ષ મહાન પહોડો અને પર્વતો. સાગરની અનન્ત ઉર્મિઓ, વાસુદેવના અનન્ત શક્તિ યુક્ત સપાટાઓ, વિજળીઓના ચમકારાઓ તથા—મેઘ ગર્જનાનાં ધમકારાઓ

અને એવી એવી કુદરતની શક્તિઓના મહાન કાર્યોનું અવલોકન કરી આવા પ્રકારના વ્યક્તિ પોતાના હૃદયને મહાન ભાવોથી હ્રમેશાં પૂર્ણ કરે છે કુદરતમા કે સૃષ્ટિમા જે કંઈ લબ્ય અને આકર્ષક હોય તેથી તેઓ અહુજ ખુશખુશ થઈ જાય છે. જંગલો, મેદાનો, અન્નપૂર્ણ અને શરયશાલી દેવો, પક્ષિગણો વિગેરેને જોઈ આવા વ્યક્તિના હૃદય આનંદ પૂર્ણ થઈ જાય છે. આવા વ્યક્તિમા જો પૂજ્યવૃત્તિનું સ્થાન અધિક રીતે ખીલેલું હોય તો તેવા વ્યક્તિ સર્વ શક્તિમાન, અનન્ત નિર્વિકાર, નિરાકાર, અજર, અમર નિત્ય શુદ્ધ સુડત સ્વભાવ આદિ મહાન શુભ યુક્ત પરમાત્માની અત્યન્ત ભક્તિ ભાવથી ઉપાસના કરે છે અને કુદરતમા સર્વત્ર તેની વ્યાપક રહેલ સત્તાને સર્વસ્થળે અને સર્વાવસ્થામા જુએ છે, અનુભવે છે એટલુજ નહિ પણ તેઓ હ્રમેશાં વિચારદ્વારા પરમપિતા પરમાત્માના સાનિધ્યમાન રહે છે. તેઓની ખુદ્ધિ શક્તિઓ જો તિવ્ર હોયતો કુદરતની પ્રત્યેક રચનાનો ખારીક અભ્યાસ કરી ઘણાજ વિસ્તૃત ભાવોને ધારણ કરી શકે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ વિષયોની શોધખોળ કરી અહુજ કરી સમજવાની તથા અન્ય વ્યક્તિઓને આદાર્યભાવવાળી શૈલીમા સમજાવવાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે.

આ શક્તિની ઊંચ ખીલવણી સાથે સૌન્દર્યનું સ્થાનપણ સ્વાભાવિક રીતે ખીલેલું હોયજ છે. અને જો તેમ હોયતો સૌન્દર્ય, આદાર્ય અને પૂજ્યભાવ તથા ખુશ્ખિ આદિ ચારે શક્તિઓનું સમ્મેલન થવાથી એક એવા અતિ ઉત્તમ પ્રકારના ભક્તિભાવ, પૂજ્યવૃત્તિ અને સ્તુતિ તથા ઉપાસના ભાગને-જન્મ આપે છે કે જેના આનંદ પાસે-આખા ભુમિ મંડળનું સામ્રાજ્ય પણ તુરંચ સમાન થઈ જાય છે આવા વ્યક્તિ સહુજ સમાધિ લાભ મેળવે છે એટલા માટેજ ઉપનિષદોમા કહ્યું છે કે,

સમાધિનિર્ધૂત મલ્લસ્ય ચેતસો
નિવેશિતસ્યાત્માનિ યત્સુખં ભવેત્ ।
ન શક્યતે વર્ણયિતુ તદા ગીરા
સ્વયં તદન્તઃ કરણેન ગૃહ્યતે ॥

જેઓમા આ શક્તિ વધતા ઓછા પ્રમાણમા ખીલેલી હોય છે તેઓ તેટલાજ પ્રમાણમા ઉપરોક્ત ભાવોનો અનુભવ કરી શકે છે.

સાધારણ—જેઓમા સાધારણપણે આ શક્તિ હોય છે અને પૂજ્યભાવ પણ અહુ ખીલેલ હોતો નથી, તેઓ કુદરત તથા તેના નિયામક પરમાત્મા સબધિ એટલા બધા ઉચ્ચ ભાવો કલ્પિ કે અનુભવી શક્તા નથી.

ન્યુન—જેઓમા ન્યૂન પ્રમાણમા આ શક્તિ હોય છે તેઓમા ઉપરોક્ત ખાખતો કે વિષયો સમજવાની કે અહુજ ડરવાની ખાત્ર ખામી હોય છે. તેઓએ આ અતિ ઉત્તમ શક્તિને ખીલવવા માટે ખત પુર્વક ખનતા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

ખીલવણી—આ અતિ આવશ્યકની અને ઉમદા પ્રકારની વૃત્તિની ખીલવણી માટે નીચે જણાવેલા ઉપાયો યોજવાની જરૂર છે

ઉચ્ચ પર્વત કે ગિરીશીખરોપર જઈ, નીચેના વિસ્તૃત ભુમિ પ્રદેશનું અવલોકન કરો. પર્વત અને જંગલોના મહત્વની પ્રશંસા કરો વાયુઢળોની ગતી વર્ષાદથી થતા લાક્ષો અને મહાન કાર્યો તથા ફેરફારો, વાયુ મહાગના કાર્ય તથા શક્તિ આદિનો વિચાર કરો વિદ્યુતની શક્તિ તથા મેઘગર્જનાના ગાભીર્ય પર ધ્યાન આપો સમુદ્ર અને મહાસાગરની સીમા અને કાર્ય તરફ મનને ટ્રેરો

જવાલામુખી અને તેના કાર્યો તથા શક્તિઓનો વિચાર કરો, અને ખાસ કરી-અગોળના અભ્યાસ તરફ તથા આકાશના અનન્ત સાગરમાં વિચારતા, ચંદ્ર સુર્ય કે ગ્રહોપગ્રહ આદિની ગતી સ્થિતિ અને વ્યવસ્થા તથા દુરતા અને મહત્વના અભ્યાસ અને અવલોકન પાછળ મન લગાડો દુક્રમા કુદરત અને તેના નિયામકના સપૂર્ણ શુભો અને ધર્મોને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે ચોકસ વખત કાઢી તેનેજ ઉપાસના કે યોગાભ્યાસનું રૂપ આપો.

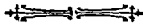
નિમ્નહ—આ શક્તિને હાળમા કે અક્રુશમાં રાખવાની કોઈ પ્રસંગમા જરૂર નથી. કારણ કે તેનો દુરૂપયોગ થવાનો સંભવ નથી પણ કેટલીક વખતે આ શક્તિની અધિકતાને લીધે તથા સ્વભાવની નમ્રતાને લીધે, ભાષા અને વર્તનમા હલ ઉપરાતની નમ્રતા, કે અતિશયોક્તિ ~ થવા મોટા મોટા ગોટાળા ભરેલા શબ્દો વાપરવાની રૂચી ખીલી આવે છે, જેને અક્રુશમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

નવા ઉદ્ધરતા યુવકો, લેખકો અને વ્યાખ્યાતાઓ અને કેટલાક પુસ્તક લખનારાઓ પણ આ વૃત્તિનો ઉપર પ્રમાણે અતિયોગ કરતા જેવામા આવે છે, તેઓએ આ વૃત્તિને ધ્યાન પૂર્વક હાળમા રાખવી જોઈએ

વેદ ઉપનિષદ અને ગીતા આદિ પુસ્તકોના ઇશ્વરી સત્તાનું વર્ણન આપનાર મહાન ભાવોમા, પ્રાચીન રુપિઓની ઉદાર ભાવનાઓનું સર્વાંગ દર્શન થાય છે. આવા મહાન ગ્રન્થોનો-ઉપાસના વખતે હૃમેશા સ્વાધ્યાય તરીકે ઉપયોગ કરવાથી આ વૃત્તિ અનેક રીતે ખીલવી શકાય તેમ છે.

આ વૃત્તિના, ઔદાર્ય ગાભીર્ય અને લીતિ એમ ત્રણ વિભાગ છે.

ન. ૨૬. અનુકરણશાસ્ત્ર.

Imitation.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ ઉપયોગ અને નિગ્રહ આદિ.

અનુકરણ.—અનુવર્તન, ખીલતુ જોઈને તે પ્રમાણે કરવું. નકલ કરવી, ભજવી ખતાવવું, ચાળા કરવા, નાટ્ય કૌશલ્ય, વાચા અને વર્તન તથા હાવભાવથી પાટું ભજવવો, કોઈની કોપી કરવી, અથવા નમુના પ્રમાણે નમુનો કરવો. દુકમાં અન્યના વાચા વર્તન અને કાર્ય અથવા ચાલચલન આદિ જોઈ તે પ્રમાણે કરવું અથવા વર્તવું ઇત્યાદિ પ્રકારની સર્વ શક્તિઓનો આ અનુકરણ શક્તિમાં સમાવેશ થાય છે. શારીરિક અનુકરણ અથવા ચાળા, માનસિક અનુકરણ અથવા ભાવદર્શન અને શાબ્દિકઅનુકરણ, એમ આ શક્તિના ત્રણ વિભાગ છે.

સ્થાન.—દયા કે પરોપકારવૃત્તિની બાબતમાં તથા અધ્યાત્મરતિનાં સ્થાનનાં ખચ ભાગમાં અને સૌજન્યવૃત્તિના પાછળના ભાગમાં આ વૃત્તિનું સ્થાન આવેલું છે. 'સાન્દર્ભપ્રેમ' અને કળાકૌશલ્ય શક્તિની નજદીકમાં હોવાથી અસ્પર્શ બન્ને અવયવોને સહાયકારક થઈ શકે છે.

બાળકોની અંદર આ શક્તિ અધિક અશે શરૂઆતથીજ હોય છે જેથી તેણું સ્થાન તેઓના મસ્તિષ્ક પરથી જલદી ચોધી કાઢી શકાય છે.

શોધ.—આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડાક્ટર ગોલે નીચે પ્રમાણે કરી હતી. તે લખે છે કે “હું મુંગા અને બહેરા મનુષ્યોના એક-એસીલમ (Mad House) માં ગયો. ત્યાં એક કેસ્ટીંગર નામનો વ્યક્તિ હતો. તેના મસ્તિષ્કની તપાસ કરવા માટે મારે ખાસ જરૂર હતું. કારણ તે વ્યક્તિ સૌનું આ વખતે ધ્યાન ખેંચી રહ્યો હતો. તે પોતાના ડાઈરેક્ટરના, ડાક્ટરના, સરજીયનનાં, અને સારવાર કરનાર સૌ પુરુષોના એવી તો અભયમ રીતે અને તાદૃશ્ય પછે ચાળા કરતો હતો કે સૌના મન તેને જોઈ અત્યંત આનંદ પામતા હતા. આ વ્યક્તિના માથા તરફ ધ્યાન આપતાંજ મને આશ્ચર્ય સાથે માલુમ પડ્યું કે તેનો આ અનુકરણ શક્તિના સ્થાન વાળો ભાગ અત્યંત વિકાસ પામેલો હતો. ત્યાર પછી હું મારા અવલોકનની વૃદ્ધિ કરવા માટે અનેક કુટુંબો નિશાળો અને નિશાળીયાઓ કે જેઓમાં અનુકરણશક્તિ વિશેષ અશે જણાઈ તેઓના માંધાઓ તપાસવાના કાર્ય પાછળ લાગ્યો અને દરેક વખતે તે તે શક્તિનું સ્થાન વૃદ્ધિવાળું મને જણાયું. આખરે મારી સપૂર્ણ ખાતરી થઈ કે આ અનુકરણ શક્તિ માટે ખાસ એક અવયવ મસ્તિષ્કની અંદર છે. અને તે આજ સ્થાન છે, એમ ચોકસ નક્કી કર્યું.” ગોલ.

“એક સ્ત્રીની અંદર આ અનુકરણ શક્તિનું સ્થાન, એટલું બધું પ્રબળ હતું કે તે કોઈ પણ પશુ પક્ષી કે જનુના અવાજનું અનુકરણ માત્ર એકજ વાર સાંભળીને બરાબર કરી શકતી હતી. એક વખતે તેના સાંભળવામાં દુરનો મેઘ ગળંગનો અવાજ આવ્યો અને તેણે સ્વાભાવિક રીતેજ સહજમાં તેવોજ અવાજ અનુકરણ દ્વારા કાઢી બતાવ્યો. આ શક્તિ અન્ય દરેક શક્તિતાં પ્રતિનીધિ તરીકેનું કાર્ય કરે છે અને બોલવાની શક્તિને (વાચ્ય કે વકતૃત્વને) સહાય કરે છે.” ક્રોમ.

કેટલાક પક્ષીઓ જેવાં કે મલબારી અને જંગબારી પોપટ અને મેના વિગેરેમાં અવાજનું અનુકરણ અને નકલ કરવાની શક્તિ બરેબર અદ્ભુત પ્રકારની હોય છે. દરેક પ્રકારના શબ્દ કે અવાજ સાંભળવાની સાથેજ તેઓ તેનું અનુકરણ કરે છે. મુંબઈ જેવા શહેરોની અંદર આપણે ઘણીવાર આવા પ્રત્યક્ષ પુરાવા મળે છે પાંજરાની અંદરના પોપટો “પાટીવાળા” “પાટીવાળા” એમ બુમ મારે છે અને પાટીવાળા દોડતા ઉપર આવે છે. નવીન માણસ આવવાથી “ચોર ચોર ચોર” કરી ચુકે છે. “ઝામ તત્ત સત્ત” આદિ વાક્યોનું યથાવત ઉચ્ચારણ કરે છે. ઘડીકમાં કાગડાની ઘડીકમાં પોપટની ક્ષણવારમા મીઠાવાળાની તો પળવારમાં કુતરોના લસવાના અવાજની નકલ કરે છે કે મોટરકાર દોડાવે છે. ટુંકમા પ્રત્યેક પક્ષી પશુ કે પ્રાણીના અવાજની આબેહુણ નકલ કરે છે. એટલુંજ નહિં પણ લડાઈના બુગલોની પણ નકલ આબેહુણ રીતે કરે છે, રેલગાડીની શીશોડી તથા ભુંભાટની પણ નકલ કરે છે. આ રીતે બેતાં ‘Mooching birds’ નકલ કરનારા પક્ષીઓ ગાનારા પક્ષીઓમાં સર્વથા ઉત્તમ છે. અને સદૃશરૂથોના ઘરમાં અવશ્ય સંભવા યોગ્ય છે. જંગબારી પોપટો પણ અજબ તરેહની શાબ્દિક નકલ કરે છે.

ઉપયોગ—લખવું અને વાંચવું, ગાવું તેમજ રમવું, હાલવું, ચાલવું, પહેરવું એવું આદિ સર્વ ક્રિયાઓ આપણે આ અનુકરણ શક્તિને પરિણામેજ શીખીએ છીએ. મુખ અને મોઢું અથવા માથું હલાવી ‘હા’ અથવા ‘ના’ કહેવાના સુચનો ઘણે ભાગે બધા વ્યક્તિઓમાં એક સરખાંજ હોય છે. કારણ સૌ અનુકરણ દ્વારા તેજ પ્રમાણે કરે છે. અક્ષરો પણ એકજ પ્રકારની સ્થાઈલના એટલાજ માટે લખી શકાય છે, અને લખવા બેઠાંજે કે બેથી મનુષ્યોના મોઢો સમુદાય એના લાલ ઊઠાવી શકે. વાચન અને લેખનનું શીક્ષણ માત્ર આ અનુકરણ શક્તિનીજ એક પ્રકારની કેલવણી છે.

બાલશિક્ષણ—આ શક્તિના અભાવમાં કોઈ પણ બાળક કોઈ પણ વિષય જલદી શીખી શકતું નથી. એટલા માટે કુદરતે એ શક્તિ બાળકોમાં વિશેષ અશે ચુકેલ છે શીખામણ અને મોઢેની વાતો કરતાં તેઓ બેઠાં અને સાંભળીને વધારે શિક્ષણ લે છે કારણ કે નાના બાળકોની બાહ્યવસ્થામાં માત્ર અવલોકન શક્તિ અને નેત્ર તથા કર્ણદ્વારા શ્રવણશક્તિ પ્રધાન્ય પામે કામ કરી રહી હોય છે તેઓ જે ભાષા સાંભળે છે તે પ્રમાણે બોલતાં શીખે છે. જે અક્ષરોનો નમુનો તેઓ સન્મુખ ધરવામાં આવે તે પ્રમાણે બેઠાંજે તેઓ લખે છે, ચિત્ર દાઢ છે. આ

બધો અનુકરણનોજ પ્રતાપ છે. સંગીતના શિક્ષણમાં પણ અનુકરણશક્તિજ વિશેષ અશે, સહાયભૂત થાય છે. કુદરતના મહાન કારીગરની બાળકો ઉપર એટલી મોટી કૃપા છે કે આ શિક્ષાના સ્થાનને પ્રાધાન્યપણે કાર્યાવસ્થામાં બાલ્યાવસ્થામાંથીજ મુકવામાં આવેલ છે અથવા ઓછી કડ્ડા છે ! માખાપો ! સાવચેત રહો અને ધ્યાન આપો કે બાળકો જેવું દેખે તેવુંજ કરે છે તેઓ તમારુંજ અનુકરણ કરે છે. માટે જે કંઈ ચેષ્ટા કે કર્મ તમે કરો અથવા બોલો તે બરાબર વિચારીને કરો કે તમારું અનુકરણ કરી તમારા બાળકોને કે તમારે ખસ્તાવાનું કારણ ન રહે તમારા આચાર વિચાર અને વતન માટે તમે પોતે ગમે તેમ વર્તવા સ્વતંત્ર નથી પણ બહુ સલાહથી વર્તવા બધાયેલ છો, તમે હુમેશા સાડું અનુકરણ કરવાના દૃષ્ટાંતોજ પ્રબલ સન્મુખ રાખો કે પરિણામે તેથી લાભજ થાય દરેક તમારું ચાવનાર તથા પિતૃ પાત્રી જ સન્મુખ એવું બનાવ દૃષ્ટાંત બેસાડતા પહેલા યોગ્ય યોગ્યતાના વિચાર કરો. બેઠકે નાટક અને નાટકશાળાઓદ્વારા જનસમુહને સુધારવાના અનેક દાખલા દેવા તો અને તિહાસો તથા નવા ઉપદેશો અને સુધારના પાઠો જનમમાર્ગને ઘણી નહેલાઈથી ૧૫૧ શકાય સદ્વર્તન, સદ્ધર્મ અને સદ્ભાવનાઓની ધ્યાનના કરવામા નાટકો ઘણા સારો ભાગ ભજવી શકે તેમ છે અને તેવાજ ઉદ્દેશથી નાટકમંડળીઓ સ્થાપવામા આવે છે જેમ કે 'આર્ય' સુબોધ નાટકમંડળી આદિ, પણ છતાંથી ઉદ્દેશો ઉદ્દેશને ઠેકાણે રહે છે અને દ્રવ્યાભિલાશની પ્રબળ ઇચ્છા, તેઓના સર્વ શુભ ઉદ્દેશોને 'રુદ્ધી લોકાભિરુચિ અને ચાલતી રહેણીકરણી અનુકુલ વિચારો દર્શાવવા પ્રેરે છે આખરે ઉદ્દેશ ઉદ્દેગને ઠેકાણે રહે છે, અને સ્વાર્થ તથા લોભ એજ મહાન દેવ બની સર્વત્ર પૂનતો જોવામા આવે છે આથી શોચનીય બીજું શું હોઈ શકે ? નાટ્ય કળા અને નાટકો તરફ ધીકારની નજરથી જોવાની જરૂર નથી—પણ તેની અંદર જે કંઈ અયોગ્ય હોય તેનીજ માત્ર ટીકા કરી જાહેરમાં તેને સુધારવાનો, તેની અસરને પવિત્ર અને નિર્દોષ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો બેઠકે આ અનુકરણ શક્તિનું સ્થાન, કુદરતી સ્ત્રીતેજ નૈતિકવૃત્તિઓનાં મધ્યામાજ આવી રહેલું છે એ દશાવ છે કે નાટક, નૃત્ય, અને અનુકરણ દ્વારા, સુદર સભ્ય અને નૈતિક તથા ધાર્મિક ભાવનાઓનો પ્રચાર થાય તથા મનુષ્યના વર્તનને સુધારી ઉન્નત અને સભ્ય બનાવે તેવાજ વિષયોનું અનુકરણ પ્રાધાન્યપણે કરવાની તથા તેજ પ્રબલ સન્મુખ મુકવાની જરૂર છે જ્યારે અસત્ય અને દુષ્ટતાનું અનુકરણ તો એટલે અશે જરૂરનું છે કે તેના અનુકરણથી તે તે હુણું તરફ મનુષ્યની તેટલે અશે દુર્ભાવના થાય દયા, ભક્તિભાવ અધ્યાત્મમરતિ અને સૌન્દર્ય આદિના સ્થાનોની મધ્યમા આ વૃત્તિને સ્થાપવામા આવેલ છે તે એમ બતાવે છે કે એ વૃત્તિ દ્વારા કોઈની લાગણી દુખાવવા—કે અપમાન કરવા—અથવા બેડાળ ઘાટ કે રૂપ રંગની નકલ કરી ચીડવવા માટે આ વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવાનો નથી પણ મનુષ્યને નૈતિક બનાવવાના તેમજ કળાકૌશલ્યમા સહાયભૂત થવાના મહાન કાર્ય માટેજ આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આટલા માટે આપણાથી બને-તેટલા શુભ

પ્રસંગે, કુટુંબમાં, સભામાં, સોશાયીમાં તેમજ સ્કૂલ અને જનસમાજમાં, આ અનુકરણ શક્તિને ઉત્તમ રીતે ઉપયોગમાં લાવવા માટે યોજવા જોઈએ મનુષ્યને જીવન પર્યન્ત આ શક્તિની જરૂર પડે છે ક્ષુધા અને તૃપ્તિની માપક તેના કદી નાશ થઈ શકતો નથી પણ એ શક્તિને માત્ર યથાર્થ રૂપમાં પોષણ આપી ખીલવવાનીજ જરૂર છે ધર્મા રોજગાર, યાત્રિકશક્તિઓ સંગીત વાચન લેખન શોધખોળ અને વ્યાખ્યાનઆદિ કાર્યોમાં આ અનુકરણશક્તિ વ્યાપકપણે મદદ આપી રહી છે તેના અભાવમાં પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતે જાતે શોધખોળ કરી બધું નવેસરથી શરૂ કરવું પડત અને એકની શોધ કે કૃતિ બીજાને કંઈ ઉપયોગની કે લાભદાયક થવાનો સંભવ જ ન રહેત આ શક્તિના અભાવમાં મનુષ્ય મનુષ્ય રહેત કે નહિ એ પણ વિચારવા જેવું છે મનુષ્યની પોતાની કેલવણી ખીલવણી અને પ્રગતિનો મુખ્ય ભાગ આ અનુકરણ શક્તિનેજ આભારી છે

આવી એક મહાન શક્તિ કે જે મનુષ્ય સમાજના મુખ્ય અને આનંદ તથા પ્રગતિમાં આટલે અશે સહાય બૂત થાય છે તેને યથાવત્ ખીલવવાની કેટલી મોટી આવશ્યકતા છે? આટલા માટે અન્યની અદર જે કંઈ સારું હોય તેની આપણે નંદ કરવી જોઈએ અને એમ કરવામાં બહુજ સભાળ અને વિવેકબુદ્ધિ વાપરવાની જરૂર છે બાળકોની અદર આ શક્તિ વિશેષ હોવાના સમજથી તેઓ કેવા પ્રકારનું અનુકરણ કરે છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે હલકા અને ટુકડા પગારના ગરીબ શિક્ષકોના સહવાસ કરતા તેઓને બાલ્યાવસ્થામાંથીજ સુધરેલા ગભીર અને આનંદિ સ્વભાવના અને માયાળુ માસ્તરો કે શિક્ષકોના હાથમાં તથા સવ અનુકુળ સંજોગોમાં રાખી ઉછેરવા તથા શીક્ષણ આપવામાં બહુજ સભાળ અને કાળજીપૂર્વક કાર્ય કરવાની જરૂર છે આ દિશામાં અનુકરણશક્તિની સહાયથી સારા અને સુશીક્ષિત માસ્તરો તથા યુરોપની માફક બોર્ડીંગ હાઉસની પ્રથા પ્રમાણે તેમજ પ્રાચીન કાલની ગરૂકલ પદ્ધતિના શિક્ષણ ક્રમના યોગ્ય ફેરફારો દ્વારા ઘણુંજ સારું પરિણામ લાવી શકાય તેમ છે માત્ર આવા પ્રકારના કાર્યને હાથ ધરનાર પુરુષો ખાસ એ વિષયની યોગ્યતાવાળા હોવાની જરૂર છે

બાળકોની સન્મુખ માળાપ અને વડીલોએ પોતાના આચાર વિચાર અને વર્તનની બાબતમાં ખાસ સભાળ રાખવાની છે પોતાના બાળકોને જેવા પ્રકારના કરવાની ઇચ્છા હોય તેવા પ્રકારનું વર્તન અને આચાર વિચાર માતાપિતાએ પૂત્રનો ગર્ભાધાન સંસ્કાર થયા પહેલાજ સેવન કરવાની અને ધારણ કરવાની જરૂર છે બાળકો અનુકરણથીજ બધું શીખે છે, એમાં કોઈને મશય છે જ નહિ તમે ગાળો આપશો અને અપશબ્દો બોલશો તો બાળકો પણ તેમજ કરશે તમે નમ્ર અને વિવેકી બનો બાળકો પણ તેમજ કરશે તમે જાતે તમાકુ ખીડી કે બજાર ચાલો અથવા ખીઓ અને જુઓ કે તમારા બાળકો પણ ખીડીકને લીધે છુપી રીતે પણ તેમજ કરતા શીખશે એમાં તમારો ઉપદેશ કંઈ કામ લાગવાનો નથી ટુકડા તમે જેવી રીતે હસશો બોલશો કે વર્તશો તે બધાની નકલ તેઓ કરી બતાવશે

વાનર અને બાળક, આ અનુકરણ શક્તિમાં સમાનતા ધરાવે છે. બાળકોને તમારું વર્તન, શબ્દો અને શીખામણ કરતાં હૃદયગાહ્ય પ્રબળ શિક્ષણ આપે છે. બારીક અવલોકન કરનાર, તમારા બાળકોનાં હાવભાવ અને વર્તન તથા સ્થિતિ અને વિચારોને જોઈ, તરતજ તમારા ઘરની રીતભાત અને વર્તનનું અનુમાન કરી શકશે એક ખરાબ દૃષ્ટાન્ત હજારો ઉપદેશને પલવારમાં ધુળધાણી કરી નાખે છે. માટે સૌથી પ્રથમ તમારા પોતાનાંજ દોષ અને દુર્ગુણ દુર કરો, સુધારો, અને તમારા બાળકો વગર જોઈયે તમારું અનુકરણ કરશે. અંગ્રેજીનાં કહેવત છે કે “Do unto others as you would that they should do unto you” તમે જેવા અન્યને તમારા પ્રત્યે થવા ઇચ્છતા હો તેવા તમે બંતે થાઓ” એ અક્ષરસઃ સત્ય છે. બાળકોને વિના કારણે અથવા માત્ર તમારું અનુકરણ કરવાના કારણ માટે કદી ઈપકો નહિ આપો તેમને યોગ્ય અનુકરણ કરવાના સ્થાનો દર્શાવો અને તેઓ તે પ્રમાણેજ કરશે.

પ્રપૂર્ણ-જેઓમાં આ શક્તિ અધિકતયા ખીલેલી હોય છે તેઓ સારા અનુકરણ કરનાર, અને નાટ્યકાર થઈ શકે છે. ખીલના હુન્નર ઉદ્યોગ કે કળાનું અથવા કૃતિનું તેઓ સ્વાભાવિક રીતે અનુકરણ કરી શકે છે. તેઓની માફક વર્તી પણ શકે છે. આનંદની અધિકતાને લીધે તાદ્રશ્ય ચિંતાર ખસ કરી આપે છે. નાટ્યકૃતિશીલ, અને ભાવદર્શન વૃત્તિ પણ સારા અથો તેઓમાં હોય છે. હાવભાવને પ્રદર્શિત થવાત રીતે કરી શકે છે. વ્યાખ્યાન અને ભાષણ વિગેરે પણ ઉત્તમ રીતે આપી શકે છે. અથવા તેની નકલ કરી શકે છે. જોયેલું તથા સાંભળેલું જલદી કરી બતાવી આપે છે. અવલોકન, ઇતિહાસ, અને સ્થાનજ્ઞાનની અધિકતાથી તથા સૌન્દર્યપ્રેમ, તુલના, અને ભાષા આદિ શક્તિઓની સાહાયથી ઉત્તમ પકિતના વ્યાખ્યાતા થઈ શકે છે ચુરશરીલજ અને નિગ્રહશક્તિની સહાયથી બંતે હુસ્યા વિના અન્યને ખુબ હસાવી આનંદ આપી શકે છે અને પોતે ગલીર સાગર જેવો દેખાવ ધારણ કરી રહે છે. કળાકૌશલ્યના સ્થાનની અધિક ખીલવાણીના પ્રતાપે તથા આકૃતિ કદ, સ્થાન, અને તુલના તથા રંગજ્ઞાન આદિ શક્તિઓના પ્રતાપે અને સુસ્વભાવની સહાયથી ઉત્તમ પ્રકારના એન્જનીયર, આર્ટીસ્ટ કે કારીગર થઈ શકે છે. ભત્તા શુદ્ધતા તથા કોતરવાનું કામ પણ સાફ કરી શકે છે. સ્પેર્થને અભાવે પ્રત્યેક વિષયના ભણકાર બને છે, પણ એકે વિષયમાં પ્રવિણ થતા નથી. હૃદયચારોને ઉપયોગ કરતાં જલદી શીખે છે, ધણા કામો શરૂ કરે છે, પણ એ કે પરિપૂર્ણ કરતા નથી, આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની શક્તિઓની મદદથી વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો કરે છે.

સાધારણ-જેઓમાં આ શક્તિ આધારણ રીતે હોય છે તેઓ બહુ સાધારણ અનુકરણ કરે છે પણ ઉતુશક્તિના પ્રાખ્યને લીધે કેટલીક વાર કંઈ નવુંજ શોધી કાઢે છે.

આ શક્તિ જેઓમાં તદન-ચુનપણે હોય છે તેઓ બહુજ સુરેઢથી અનુકરણ કરી શકે છે. તેઓ વાંચતાં લખતાં કે બોલતાં પણ પુરી રીતે શીખી શકતાં નથી.

ખીલવણી—દરેક વ્યક્તિની સારી રીતભાત, આચાર, વિચાર, વર્તન, કળા, હુન્નર, અભ્યાસ અનેવાંચન, લેખન, આદિ સમૂહ સારી બાબતોનું પૂર્ણ રીતે અનુકરણ કરો. જેવા તેઓ હોય તેવા થવા—જે પ્રમાણે તેઓ કરતા હોય તે પ્રમાણે આવશ્યકતાનુસાર કરતાં શીખો.

આ અનુકરણ શક્તિના યથાર્થ ઉપયોગથી આપણા પોતાના વર્તન અને વિચારો તથા આપણા બાળકોના પણ આચાર વિચાર આદિ બહુજ સુગમતાથી સુધારી શકાય છે. બોલવા ચાલવાની સારી રીતભાતને કેળવવા માટે સારા વક્તાઓનું અનુકરણ કરો. “યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ તદત્તદેવેતરોજન.” એ ગીતાનું વાક્ય ખરેખર ગંભીર અર્થસુચક છે. દરેક જાહેર અને પ્રજાપ્રિય થવા ઇચ્છનાર પ્રસિદ્ધ પુરૂષોને માથે એક ગંભીર પ્રકારની ફરજ અને જોખમદારી સમાયેલ છે, એ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. કારણ કે સામાન્ય જનસમુહ હમેશા તેઓના નેતા, લીડર કે અગ્રગણ્ય વ્યક્તિનું જ અનુકરણ કરે છે. દ્રષ્ટાન્ત તરીકે મીઠા મનમોહનદાશ કરમચંદ ગાંધી અને ગોખલેનું મહાન કામ અને આત્મલોગ તથા સ્વાર્થત્યાગ, આપણા દેશના અનેક યુવ-વકોના જીવનમા નવીન બળ અને ઉત્સાહ પ્રેરી રહેલ છે. તેનું કારણ માત્ર આદર્શ દ્રષ્ટાન્ત અને સુવાનોની અદરની આ અનુકરણવૃત્તિ જ છે.

પોતાના અયોગ્ય વર્તન કે દ્રષ્ટાન્તથી પોતાની પ્રજાને તથા અન્યને ખરાબ દ્રષ્ટાન્ત ન મળે એટલા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ, સ્ત્રી તેમજ પુરૂષે પોતાના આચાર વિચાર અને વર્તન ઉપર બહુજ ધ્યાન રાખી, વર્તવાની જરૂર છે.

જલા અને સારા તથા સદગુણી અને સદાચારી વિદ્વાન પુરૂષો તેમજ વિદુષી સ્ત્રીઓના દ્રષ્ટાન્તોનું આપણે સર્વદા અનુકરણ કરવું જોઈએ. પણ કમલાએ ઝાળ ઘાલુ અને સફેદ કપડાંમાં પ્લેટફોર્મને શોભાવનાર પળ્લીક પુરૂષોના આપણે ભુલથી અનુયાયિ થઈ પડીએ છીએ. દરેક યુવાન તેમજ યુવતિએ પોતાના આદર્શ કે અનુકરણીય દ્રષ્ટાન્ત તરીકે કોઈપણ વ્યક્તિની પસંદી કરવામાં બહુજ સંભાળથી કાર્ય લેવાની જરૂર છે બાળકોના સંબંધમાં એ ખાત્ર ધ્યાનમાં રાખવાનું કે

“યન્નવેમાજને લગ્ન સંસ્કારો નાન્યવામવેદ્.”

નિશ્ચલ—આ વૃત્તિને અયોગ્ય રીતે અથવા કોઈની લાગણી દુઃખાવવા માટે ઉપયોગ ન થાય એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તેમજ અધમ પ્રકારના ચારીરિક માનસિક કે વાચિક કાર્યોનું અનુકરણ કરવા મન ન દોરાય તે સંભાળવાનું છે.

હાસ્યવિનોદ અથવા ખુશમિનજ વૃત્તિ.

Mirthfulness.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ ઉપયોગ અને નિઃપ્રહારિ.

હાસ્યવિનોદ—આનંદ, મસ્કરી, હંકા, અન્યોક્તિ, કટાક્ષ, ખુશમિનજ, મસ્કરી કરવાનો સ્વાભાવ, કવચતત્ત્વ અને અયોગ્ય હોય તેવા વર્તનનો સહ્ય ભાષામાં સહ્ય-તાથી પ્રતિકાર ઈત્યાદિ ભાવોને દર્શાવનાર આ વૃત્તિ છે.

સ્થાન—કપાલના ઉપરના ભાગના ખુણાપરના છેવટના ભાગમાં આ વૃત્તિનું સ્થાન આવેલ છે તે સ્થાનની બે યથાયોગ્ય વૃદ્ધિ હોય તો કપાલનો આકાર લગભગ ચોરસ આકૃતિ ધારણ કરે છે. તર્કશક્તિના સ્થાનની બાજુમાં, સૌન્દર્યના સ્થાનના અગ્રભાગમાં અને સંગીત શક્તિની ઉપર આ હાસ્યવિનોદવૃત્તિનું યથાયોગ્ય અવયવ આવેલ છે.

શોધ—ડોક્ટર ગોલે આ શક્તિનું સ્થાન શોધી કાઢ્યું હતું. તે કહે છે કે.

“In all persons, I have examined eminently endowed with this faculty, I have found the anterior superior lateral parts of the forehead considerably prominent in a segment of a sphere. It carries with it an irresistible propensity to ridicule every thing, sparing neither friend nor foe.” There is no longer any doubt that this talent is indicated by this organism. Dr. Gall

“હાસ્યવિનોદની આ વૃત્તિયુક્ત દરેક વ્યક્તિ કે જેની મેં યથાવત્ તપાસ કરી છે તેઓના કપાલના ઉપરના ખુણાપરના બાજુનો ભાગ દેખીતી રીતે વૃદ્ધિ વાળો એક ગોળ આકૃતિમાં વળતો જણાઈ આવેલ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ કે વ્યક્તિ તરફ, મિત્ર અથવા શત્રુની દરકાર કર્યાવગર અપ્રતિબાધિત હાસ્ય કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ, આ સ્થાનની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. આ સ્થાનમાં એ હાસ્યવૃત્તિને દર્શાવનાર મસ્તિકાનું મુખ્ય મથક છે એમાં હવે જરા પચ્ચ શંકા નથી.” ડા. ગોલ.

સ્પરઝીયમ નામનો મસ્તિકા શાસ્ત્રી કહે છે કે, જેઓ હાસ્યરસ અને વિનોદ યુક્ત વાતાંબો પુરતકે કે લેખો લખનાર હોય છે, તેઓ બધાના મસ્તિકાનું આ સ્થાન સ્પષ્ટ રીતે ખીલેલું હોય છે. જ્યોર્જ કોમ્પનો પચ્ચ લગભગ સ્પરઝીયમના વિચારને મળતોજ મત છે.

દરેક સ્વાભાવિક શક્તિના વલણનો દુરુપયોગ અથવા મિથ્યાયોગ કરવાથી કે અતિયોગ કરવાથી હાસ્યને પાત્ર થવાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે પત્નનેક

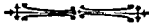
વૃત્તિ પ્રજ્ઞના પાલન અને પોપણ માટે સર્વશૈલી છે. પણ જ્યારે એક પરણેલી સ્ત્રી, જેને બાળભવ્યાં રૂપ સ્વસંતતિ હોય છતાં પણ તેના તરફ માતૃસ્નેહ કે સ્નેહ વૃત્તિનો ઉપયોગ ન કરતાં, પેતાના એક પાળેલા કુતરા, ખીલાડી-કે પોપટ તરફ એટલી બધો હૃદ ઉપરાંત પ્યાર રાખતી હોય કે તેનું પાલન પોપણ રક્ષણ અને લાલન કરવા પાછળ સ્વસંતતિની સલાખ લેવાનું તે જુલો જાય, અને પોતાના વહાલા પ્રાણીને પહેરાવવા આહાડવા અને સુવાડવાની ચિંતામાં જ લાગી રહે. તો તેણે આ પિતૃસ્નેહની વૃત્તિનો હરૂપયોગ અથવા અસ્થાને યોગ કર્યો કહેવાય છે અને પરિણામે તે સભ્ય વર્ગમાં હાંસીને પાત્ર ધાય છે; અને સ્વાભાવિક રીતે તેમ થવું જ જોઈએ. આવી દશામાં લોકો પણ મરકરી કરી કહે છે કે, “કમઅક્કલ ! કુતરાની અને પોપટની એટલી બધી સંભાળ અને ઝાળજી રાખે છે તો પોતાનાં બાળકોને કાં નથી સંભાળતી.”

યુદ્ધ વિવાદ અને વિગ્રહ, સમાન ગુણકર્મસ્વભાવવાળાઓનો હમેશાં શોભા આપે છે. પણ જ્યારે એક શ્વેતકેશવાળો વૃષ્ઠ મનુષ્ય, એક યુવતિ કે જે તેને જરા પણ આહુતી નથી, તેનું મન હરણ કરવા અનેક પ્રકારના નમ્રતા અને વિનય આદિ ઉપચારો દર્શાવી સ્નેહપરિશીલમાટે યુવાવસ્થાના ભાવો પ્રદર્શિત કરે છે, ત્યારે તેની અવસ્થા ખરેખર હાત્યપાનજ થાય છે.

આ પ્રમાણે દરેક શક્તિ અને ગુણ કે વૃત્તિનો મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ તથા હિનયોગ હાસ્યને પાત્ર કરે છે. હૃદયહારની દેશન, કપડાંની કે વાળની ટાપટીપ, અસ્વાભાવિક અથવા કૃત્રિમ મનોભાવો કે ભાષા, હૃદયહારનો વિનય કે નમ્રતા, પતંગ સરખી અતિ પાતળી કમરનો શોખ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના અતિ અને અસ્વભાવિક ઉપાયોથી હાસ્યને પાત્ર જવાય છે. આવી અયોગ્ય પ્રકારની વર્તાવુક અને ભુલભરેલા ભાવોને સુધારવામાં આ હાસ્યવૃત્તિની ખાસ જરૂર અને ઉપયોગીતા છે. અર્થાત્ મનુષ્યને સુધારી નૂણતાએ પહોંચાડવા માટે આ વૃત્તિની ખાસ જરૂર છે. એટલું જ નહિ પણ તે લાભકારક તથા ઉપદારક છે. તર્કશક્તિની બાજુમાં જ આવેલું તેનું સ્થાન, ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. જ્યારે આસપાસના અન્ય અવયવોની પરિસ્થિતિ પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે તોપણ તર્કશક્તિ સાથે મળી સત્યને શોધવામાં, અસત્યની ભૂલ અને ખામી ઝોળવામાં, હસતાં હસતાં હાસ્યદ્વારા સત્યને પ્રાપ્ત કરાવવામાં આ વૃત્તિ ઘણું આશ્ચર્યજનક કાર્ય કરે છે. હાસ્યરસ એ ખરેખર આ દૃષ્ટિથી જોતાં જનસમુદાયને સુધારવાનું એક પ્રબળ સાધન થઈ શકે છે. પ્રજાની કે રાજાની બહોર ભૂલો કે અયોગ્ય ફેરીઓને હાસ્યરમના કેમળ બાણોથી જેટલે અથો સુધારી શકાય કે તેનું ખીલું સુધારક સાધન એક પણ નથી. ખુબમુરતબલાના ખેલમાં દેશનની દીશીયારીની હાસ્યરમદ્વારા જે દુર્ગતિ કરવામાં આવી છે તે અન્ય ઉપાયોથી ભાગ્યે જ થઈ શકે. “Foolishness must fall and we must look to wit as the only protection.” અનુકરણ અને મિતનમાર શક્તિની બાજુમાં જ આ હાસ્ય વૃત્તિનું સ્થાન છે એ જ ખતાવે છે કે હાસ્ય, એ એક પ્રકારની સુધારકવૃત્તિ છે. માત્ર

તેનો વ્યાજખી રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ બધી રીતે જોનાં આવી ઉપયોગી શક્તિને યથાર્થ રીતે કેળવવી જોઈએ સ્પષ્ટ છે.

હાસ્ય અને આનંદને, કેટલાક ધર્મવિરૂધ્ધ અને પાપ માને છે. પણ પ્રત્યેક શક્તિનો યથાચોગ્ય સ્થાને ઉપયોગ કરવો, તેમાં કેઈ જાતનું પાપ નથી. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ આદિ મનુષ્યના સ્વાભાવિક દોષો નથી. પણ એ બધી શક્તિઓ છે, જેનો યથાર્થ રીતે યથાસ્થાને ઉપયોગ કરવામાં જ તેની ઉપયોગિતા છે. યોગ્ય રીતનું હાસ્ય અને આનંદ, તન્દુરસ્તી દીર્ઘાયુષ્ય તથા વિશ્રાન્તિ આપે છે, “Laughing promotes health.” એ એક કહેવત છે અને તે ખરી છે ગંભીર અને સોબડા જેવું મોઢું રાખી આખો દિવસ બેસી રહેવાથી, તન્દુરસ્તી તેમજ પાચનશક્તિને પણ નુકશાન થાય છે. ત્યારે હાસ્ય વિનોદથી પાચન અને રૂધિરાભિસરણ વધે છે. એટલું જ નહિ પણ મન ખુશ ખુશાલ રહેવાથી તન અને મન બન્નેની આરોગ્યતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રત્યેક અવયવ અને શક્તિનો યથાચોગ ઉપયોગ કરવામાં જ મનુષ્યની પૂર્ણતા સમાયેલ છે. આનંદ અથવા હાસ્ય કંઈ જોમાથી બાતલ કરવા યોગ્ય નથી. છતાં આપણે હાસ્યને ન કેળવીએ તો તે પરિણામે આપણી તન્દુરસ્તીને નુકશાન કરતા છે.

બાળકો અને હાસ્યરસ.

બાળકોની અંદર આ શક્તિ સાધારણ રીતે સારા પ્રમાણમાં હોય છે, છતાં તેને અધિક અથવા ઓછી જીલવવાની જરૂર છે. તેઓને ઘરમાં કે સ્કૂલમાં કાલ્પનિક બતાવી ભય દર્શાવી, ગુપ્ત્યુપ બેસાડી રાખવા એ અત્યંત ખોટું છે. તેઓને વારંવાર અને ખુલ્લે દૃઢ્યે હસવા દો, અથવા હસાવો. તેઓને રમતાં રોકવા કરતાં તેઓની રમત ગમતમાં સાથે મળી આનંદપૂર્વક હસે અને રમે. તમારી અને બાળકોની તન્દુરસ્તિ અને બુદ્ધિને સુધારવામાં તથા આનંદ આપવામાં, આ શક્તિ બહુજ મદદ કરશે. તેઓની કોઈપણ નિર્બળતા કે અજ્ઞાન માટે તિરસ્કાર કરી હસવાથી તેઓ નાસીપાસ થઈ જાય છે. માટે તેઓને આનંદયુક્ત સ્વભાવથી હસતે ચહેરે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહો અને આનંદ સાથે દોષદર્શન કરાવો. હાપણ અને હાસ્યયુક્ત સુચનાઓથી તમે અનેક દરજ્જે તેઓની શક્તિને આગળ વધારી શકશો. વૃદ્ધાવસ્થાના ગાંભીર્ય અને હાપણયુક્ત ભાવો, બાળકોને ખાદ્યાવસ્થામાં ધારણ કરાવવાની ખીલકુલ આવશ્યકતા નથી. વહાલા શિક્ષકો ! આ બાબત તરફ મહેરબાની કરી ખાસ ધ્યાન આપશો એવી આશા છે.

બાળકોને હાસ્ય અને આનંદવિનોદ આપે એવી રમતગમતોના સેવનની પણ ઓછી આવશ્યકતા નથી. રમતગમતનાં જાહેર સ્થળો અને ખાનગી મેળાવડાઓ પણ આ શક્તિને ખીલવવામાં ઘણી સારી મદદ આપી શકે છે. જ્યારે ઘરઘુંસીયા થવાથી કેટલીક શક્તિઓ કટાઈ જાય છે, અને ગમગીની પેદા થાય છે.

જાહેર પ્રજાની નાશકારક રુઢીઓ અને રીવાજોનું યુક્તિયુક્ત અને બુદ્ધિપૂર્વક રીતે હાસ્ય કરવાથી સુધારણાનું કાર્ય પણ સુગમતાથી અને અજબરૂપે થતું જાય છે.

વિવેચન—જેઓમાં આ હાસ્યવૃત્તિ પૂર્ણતયા ખીલેલી હોય છે તેઓ હમેશાં હસમુખા, અન્યને હસાવનાર, સુદર સ્વભાવના, અને સહનશીલ હોય છે. આ વૃત્તિની સાથે અન્ય શક્તિઓનાં સંબંધો અને ક્રિયાનુસાર તથા મનુષ્ય સ્વભાવ પ્રમાણે હાસ્ય અનેક પ્રકારનું થાય છે. વળી આ શક્તિ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે, તેમ આવશ્યકતાનુસાર તેને કેળવી કે દાખી પણ શકાય છે.

ભાષા, તુલના, અનુકરણ અને મૈત્રીભાવના સ્થાનોની વૃદ્ધિવાળો મનુષ્ય જનમંડળમાં રમ્ય વાણંત્રની માફક અનેક રીતે આનંદ આપે છે. સૌન્દર્યપ્રેમની ન્યુનતાથી ઘણીવાર હલકા પ્રકારનું હાસ્ય થાય છે. તર્કશક્તિની ન્યુનતાથી અછલ વિનાનું હાસ્ય સ્પુરે છે. પ્યારશક્તિની આધિકતાથી સ્ત્રીભક્તિ સાથે હસવામાં અધિક આનંદ મળે છે. સૌન્દર્યપ્રેમ અને શૌર્યની અધિકતાથી રીતભાત, વસ્ત્ર અને પહેરવા ઓઢવાની ફેશનની ખામી તથા નિર્બળતા પ્રત્યે કડુ હાસ્ય સ્પુરે છે.

તુલના અને તર્કશક્તિને પરિણામે અન્યની ભૂલો કાઢી સહાય દર્શાવી શકાય છે વિનાશકશક્તિ અને બળની અધિકતાથી બાળકોને તથા અન્યને ચીડાવવામાં તથા કટાક્ષમય ભાષા કે હાસ્યમાં આનંદ આવે છે, પણ પરિણામે ઘણા દુઃખનો બને છે.

સાધારણ—જેઓમાં સાધારણ રીતે આ વૃત્તિ ખીલેલ હોય છે તેઓ ગભીર, ઓછા બોલા અને માનભરતબાને બળની રાખનાર તથા કંઈક અંશે કડક સ્વભાવના હોય છે. મૈત્રીભાવની અધિકતાથી મિત્રો સાથેજ હુને છે મનુષ્ય અને મોંઢ્યની ન્યુનતાને લેધે હનવામાં પછાત પડે છે. હાન્યનું કાળુ પણ મમલ શક્તા નથી અને બળ તથા યશની લાલશથી કોઈના હાસ્યથી બચાઈ પણ જવદી નય છે આવા વ્યક્તિએ પોતાની આનંદ-ઉત્સાહની શક્તિને ખીલવવી જોઈએ

ખીલવણી—આ શક્તિની ખીલવણી માટે આનંદી સભાવના પુરોષ કે સ્ત્રીઓના સહવાયમાં રહો હાસ્યરસના નાટકો વાંચો તથા જુઓ કે હાસ્ય કંઠા, કે મશકરીમાં ભાગ લેતા બંધો, અને હાસ્યનાં પ્રત્યેક પ્રસંગને જતો ન કરો ગભીરતાનો ત્યાગ કરો હસવું, એ પાપ છે એ વિચારને દુર કરો હાસ્યપૂર્ણ વાર્તાલાપમાં રોકાઓ. પીકનીક પાર્ટીઓમાં બંધો

નિશ્ચલ—દેશ, કાળ, વસ્તુસ્થિતિ, અને સામા મનુષ્યની સહનશક્તિ આદિ તપાસી હાસ્ય કરવા પ્રવર્તો વગર વિચાર્યો, વગર કારણે, વગર સમયે, અને અસ્થાને હસવા પહેલા પૂર્ણ વિચાર કરો.

ગુજરાતી સાહિત્યની અંદર મનુષ્યની આ હાસ્યવૃત્તિને ખીલવે એવા માત્ર ભદ્રભદ્ર, હાસ્યમંદિર, અને મિથ્યાભિમાન નાટક જેવા બે ગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેના વાચનથી જે આનંદ મળે છે તે આ વૃત્તિનોજ પ્રતાપ છે.

હાસ્યરમ અને નાટકો—નાટકોની અંદર એક ચાલાક અને હુશીયાર વિદુ-પકથી જે કાર્ય થઈ શકે છે તેજ કાર્ય મનુષ્ય જીવનમાં આ હાસ્યવૃત્તિ બળવે છે. મનુષ્યની ઓપરીરૂપ નાટ્યજીવન, એ અનેક પ્રકારના માનસશાસ્ત્રીય પાત્રોને પોતાના પાટ ભજવવાનું એક ચોખ્ખું મંદીર છે. જેમાં સૌએ પોતપોતાની શક્તિ ઓળખી, પોતપોતાને સોપેલું કાર્ય યથાવત બજાવવાનું છે. કારણ, કુદરતે જીવિપૂર્વક એવી મહાન યોજના કરેલી છે સરકૃત સાહિત્યમાં આ હાસ્યવૃત્તિના કાર્યની નવ રસમાંના એક રસ તરીકે ગણના કરવામાં આવેલ છે.

નં ૩૧ પ્રજ્ઞ તાન.

નં ૩૬ પ્રજ્ઞ મેષા કે સ્મૃતિ.

કેપ્ટન કુક.

1

નં ૩૭, ૩૮ પ્રજ્ઞ તાન. અને સ્વર

સુપ્રસિદ્ધ વંશા-સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી

નં ૩૯ પ્રજ્ઞ વક્તવ્યવિકિત.

સંગીત શાસ્ત્રી શ્રી. બર્વે
નં ૪૦, ૪૧ પ્રજ્ઞ તર્ક અને તુલનાસકિત

સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાતા-મીસીસ એની બીસેન્ટ.
નં ૪૦ થી ૪૩ સુધીની શક્તિઓ-પ્રજ્ઞ.

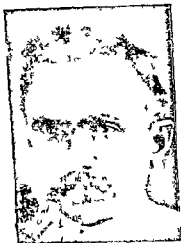

ન. ૪૨ પ્રબળ પ્રરણા શક્તિ.

સા. રા. વેદ્ય કેશવલાલ (સુદા)

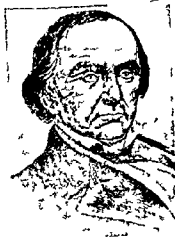
વાયરલેસ ટેલીગ્રાફીનો
સંશોધક મી. ભારગોળી

મી. વીલીયમ મેથ્યુ વિલીયમ્સ

મસ્તકધારણના મહાન વ્યક્તાંગી અને લેખક

મહાન નેપોલીયન (રજા ઈન્દ્રના યોગવાણ મન્નકો) દેનીયવ વેમ્પર

બુદ્ધિશક્તિઓ અને અવલોકન શક્તિઓનો સમૂહ.

પ્રકરણ ૬ હું.

૧ અવલોકન શક્તિ સમૂહ.

- (૨૮) અવલોકન શક્તિ (Observation)
- (૨૯) આકૃતિ જ્ઞાન કે ઓળખાણ (Form)
- (૩૦) કદ અથવા પ્રમાણજ્ઞાન (Size)
- (૩૧) ગુરુત્વજ્ઞાન (Weight)
- (૩૨) રંગજ્ઞાન (Colour)
- (૩૩) વ્યવસ્થા અથવા ક્રમજ્ઞાન (Order)
- (૩૪) ગણિતજ્ઞાન (Calculation)
- (૩૫) સ્થળજ્ઞાન (Locality)

૨ મેઘા સ્મૃતિ અથવા ધારણાત્મક શક્તિઓ.

- (૩૬) ઐતિહાસિકજ્ઞાન (Eventuality)
- (૩૭) સમયજ્ઞાન અથવા તાલ (Time)
- (૩૮) સ્વર અથવા સંગીત શક્તિ (Tune)
- (૩૯) વક્તૃત્વ શક્તિ (Language)

૩ મનનાત્મક શક્તિઓ.

- (૪૦) તર્ક શક્તિ (Causality)
- (૪૧) તુલના શક્તિ (Comparison)
- (૪૨) પ્રેરણા શક્તિ (Intuition)
- (૪૩) સૌગન્ધ્ય (Agreeableness)

૪ આભાવ પ્રત્યયાલંબનાવૃત્તિ

- (૪૪) આરામ અથવા નિદ્રા (Rest)

બુદ્ધિશક્તિઓ અને અવલોકન શક્તિઓનો સમૂહ.

સમગ્ર બુદ્ધિશક્તિઓનું સ્થાન, મસ્તિષ્કના અગ્ર વિભાગ (Frontal Lobe) માં આવી રહેલ છે. મસ્તિષ્કનો અગ્રવિભાગ પુરઃક્રપાળ અને આંખની ઉપરના ગોલકના અસ્થિઓ ઉપર અવલંબી રહેલ છે. મનુષ્યના ચક્ષુપ્રદેશની ઉપરના અગ્ર ક્રપાળનો વાળ પર્યંતનો વિભાગ બુદ્ધિશક્તિઓનું સ્થાન છે.

માનસશાસ્ત્રાનુસાર આ બુદ્ધિશક્તિઓના સ્વાભાવિક કાર્યાનુસાર ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવેલ છે. આપણે સૃષ્ટિ સંબંધી સર્વ પદાર્થોના રુપ રંગ, ગુણ, સંખ્યા અને વ્યવસ્થા આદિ ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ આદિનું જ્ઞાન, મોટે ભાગે આપણી ચક્ષુ નાસિકા, ત્વચા તથા શ્રવણ અને સ્વાદ આદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા મેળવીએ છીએ. આ બધી ઇન્દ્રિયોમાં ચક્ષુ સર્વથી અગ્રગામિ અને એકી સાથે પદાર્થોના અનેક ગુણોનું જ્ઞાન આપનાર મુખ્ય સાધન છે.

આત્માને બાહ્ય જગતના પદાર્થોનું અવલોકન કરવાનું તે અસુઘ્ય સાધન છે. તેથી અવલોકન શક્તિઓનો પ્રથમ વિભાગ, જેમાં નં. ૨૮ થી ૩૫ સુધીની શક્તિઓના અવયવોનો સમાવેશ થાય છે, તે બધા અવયવો આંખની ઉપર અને શ્રમસ્ત્રીનીચેના મસ્તિષ્કના પ્રદેશમાં યથાયોગ્ય અને સ્વાભાવિક રીતે ક્રમવાર આવી રહેલ છે.

જ્યારે મેધાસ્મૃતિ, તાલ સમયજ્ઞાન, અને સંગીત આદિના અવયવો મધ્ય ક્રપાળની અંદર યથાયોગ્ય રીતે સ્થિત છે. આ મધ્ય વિભાગની અંદર સ્થિત મેધા અવયવોનું કાર્ય મોટે ભાગે અવલોકન શક્તિઓ અને ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રત્યક્ષ કરેલ વિષયોના જ્ઞાનને સ્મૃતિમાં સ્થિત કરવાનું કે ધારણ કરી રાખવાનું છે, જેમાં નં. ૩૬ થી ૩૯ સુધીના બુદ્ધિશક્તિનાં અવયવોનો સમાવેશ થાય છે.

જ્યારે ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રત્યક્ષ કરેલ તથા ધારણાત્મકશક્તિઓદ્વારા સ્મૃતિમાં સ્થાપન કરેલ વિષયપર, મનન, વિચાર, કે તુલના અને તર્ક આદિ દ્વારા પરિણામદર્શિ થવું, કે સત્ય શોધી કાઢવું, એ નં. ૪૦ થી ૪૩ સુધીની શક્તિઓનું ખાસ કાર્ય છે. અને તેઓનો દરજ્જો બુદ્ધિશક્તિઓમાં સર્વથી ઉચ્ચ હોવાથી ક્રપાળના સર્વોચ્ચ સ્થાનમાં તે શક્તિઓને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. બુદ્ધિશક્તિઓની ઉપર પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ સર્વથા સ્વાભાવિક અને ચુકિતપુર-સર છે, અને એવી વ્યવસ્થા કરવાનો પરમાત્માનું અદ્ભૂત બુદ્ધિસામર્થ્ય સમાચેલું છે એમ કોઈપણ બુદ્ધિશાળી પુરુષ જલદી સ્વીકારી શકશે.

જ્યારે છેવટની અભાવપ્રત્યયાલંબના વૃત્તિ નિદ્રા છે, જેમાં સ્વાનુભૂતિ સિવાયના સર્વ માનસ સંબંધો એકદમ બંધ થઈ જાય છે. આ વૃત્તિને યોગદર્શનમાં નિદ્રા કહેલ છે; જે એક પ્રકારની તમોગુણિ સમાધી ગણી શકાય. આ વૃત્તિનું સ્થાન મસ્તિષ્કના અગ્ર, મધ્ય, અને પશ્ચિમ તથા પાર્શ્વ વિભાગો જે સ્થાનમાં એકત્ર થાય છે ત્યાં આવેલ છે.

નં. ૨૮ અવલોકનશક્તિ.

Observation.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, વિવેચન અને ઉપયોગિતા.

અવલોકન શક્તિ દ્વારા—સમગ્ર દૃષ્ય પદાર્થોની દાર્શનિક પરિક્ષા, ખારીક અવલોકન, અને વિવેચના થઈ શકે છે. જોવાની સ્વભાવિક ઇચ્છાને તૃપ્ત કરી શકાય છે.

સ્થાન—કપાળના મધ્ય પ્રદેશના નીચેના ભાગમાં બન્ને જમરના અંદરના છેડાની વચ્ચેમાં, અને નાસિકાના મૂળની ઘરાબર ઉપર આ શક્તિનું સ્થાન આવેલું છે. જ્યારે આ શક્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય છે. ત્યારે આંખની જમરે નાસિકા પ્રદેશ તરફ નમતી જણાય છે, અને બન્ને જમરેની વચ્ચેના આ શક્તિના સ્થાનવાળા ભાગ તેની ન્યુનાધિકતાના પ્રમાણમાં ઉન્નત થયેલ અને આગળ પડતો જણાય છે. પણ જ્યારે તે શક્તિની ખામી હોય ત્યારે આંખની જમરેના અંદરના છેડા સીધા અને બહુ નજીક આવેલા દેખાય છે. પ્રત્યેક બાજકની બાલ્યાવસ્થામાં આ સ્થાન ખાસ વૃદ્ધિ પામેલું હોય છે.

રોધ—ડા. સ્પર્શીયને આ શક્તિના સ્થાનની રોધ કરી હતી.

ઉપયોગ—પ્રત્યેક વસ્તુનું પ્રથક પ્રથક સ્વરૂપ જાણવું, જોવું, ખારીક અવલોકન પરીક્ષણ કરવું, એ વૃત્તિનું ખાસ કામ છે.

આ વૃત્તિ મનુષ્યની અંદર પ્રત્યેક પદાર્થોને જોવા અને જાણવાની વૃત્તિને પ્રબળપણે ઉશ્કેરી મુકે છે. આ શું છે ? મને તે બતાવો ! આવી જીજ્ઞાસાને પેદા કરે છે. કળા, હુન્નર, અને દાર્શનિક તત્વજ્ઞાન અને વિદ્યાના સમગ્ર વિષયોની અંદર યોગ્ય મુધારા વધારા કરવાનું આ શક્તિદ્વારાજ બની શક્યું છે. બાહ્યપદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવી મનને સાધનો પુરાં પાડવાનું મુખ્યદ્વાર આ અવલોકનશક્તિજ છે. પ્રત્યેક વસ્તુના ઉપયોગ ગુણ અને પેદા થવાના કારણ આદિને આપણે જાણીએ તે પહેલાં તે વસ્તુના અસ્તિત્વ અને પ્રત્યક્ષ દર્શનની સવત્ર જરૂર છે. તે કાર્ય અવલોકનદ્વારા થાય છે. પદાર્થોનું અસ્તિત્વ જાણ્યા પછીજ તેની અંદરના સામાન્ય અને વિશેષરૂપ રંગ, સંખ્યા આદિ બાજતોની સરખામણી કે મુકાબલો કરવાનું બની શકે છે અને જેમ જેમ અધિક અધિક પદાર્થોનું અવલોકન કરામાં આવે છે તેમ તેમ સ્મરણશક્તિને યાદ રાખવા માટે બુદ્ધિશક્તિને વિચારવા માટે, તુલનાશક્તિને સમાલોચના કરવા માટે, અને અન્યાન્ય શક્તિઓને પોતપોતાનું કામ કરવા માટે વિરોધ હેતુ અને ખોરાક મળતો જાય છે.

અવલોકનશક્તિઓના સમગ્ર સમુદ્ધની મધ્યમાં આ અવલોકનશક્તિનું સ્થાન આવેલું છે તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે એ શક્તિનું કાર્ય ખરેખર અતિ અગત્યનું છે. બન્ને દર્શનેન્દ્રિયની ખરાબર મધ્યમાં અને જેમ બને તેમ નજીક આવેલી તેની સ્થિતિ, એ દર્શાવે છે કે બન્ને મેત્રાનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી તેણે પોતાનું કાર્ય કરવાનું છે. જ્યારે સમગ્ર બુદ્ધશક્તિઓનાં અવયવોની નીચે આવેલી તેની સ્થિતિ માનસિક ઇમારતને મૂળ પાયોજ હોય નહિ, એમ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. કારણ કે એ શક્તિ વિના તેઓની બધી રચના અને કલ્પના તદ્દન નિર્રથક છે.

વિશેષ વિચાર કરતાં સમગ્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયો આંખ, નાક, કાન, સુખ અને છાત્રી આદિ તથા કપાળસ્થ બુદ્ધશક્તિઓનો સમગ્ર સમૂહ, આ એકજ શક્તિને મૂળમાં રાખી તેની ઉપર અવલંબી રહ્યો હોય, તેનીજ ઉપાસના કરતો હોય એમ સ્પષ્ટ માર્ગ મળે છે, અને તે યથાર્થજ છે. આ અવલોકનશક્તિની ખીલવણીની અને કેળવણીની કેટલી બધી અગત્ય છે, તે આ તેની પરિસ્થિતિ કંઈ પણ યોગ્ય વગર આપણને પ્રગળતાથી સુચવે છે.

આ અવલોકનશક્તિની તિવ્રતાથી કેટલું બારીક અવલોકન ઉપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન અને અમુલ્ય શિક્ષણ તથા સુચનાઓ મેળવી શકાય છે અને સિત્ત સિત્ત માનસિક શક્તિઓને મનન આદિ કાર્ય માટે સાધન અને સામગ્રી અને વિચાર શક્તિને ખીલવવામાં કેટલી સહાય અને સાધનો અર્પણ કરી શકાય છે તેના ખ્યાલ બેદર-કાર રીતે અવલોકન કરનારને ભાગ્યેજ આવી શકે છે. ન્યૂટન, માર્કોની, એડીશન અને શર્વિન આદિ મહાન પુરુષોનું મહત્વ વિશેષ અંશે આ શક્તિનેજ આભારી હતું.

આ વિશ્વ અનેક આશ્ચર્યજનક અને અદ્ભુત પદાર્થોના સંગ્રહરૂપ અતિવિશાળ અને રમણીય મ્યુઝીય કે અભયળા ઘર છે. તેના જગસળ અને અન્તરિક્ષ આદિ ત્રણે લોક, અનેક પ્રકારના સિત્તસિત્ત સ્વરૂપ શુભ અને રૂપ રંગ યુક્ત અનેક પદાર્થોથી પરિપૂર્ણ છે. તેનું જ્ઞાનપ્રદ, અને જ્ઞાનદાયક અવલોકન અને પરિક્ષા અનેક પ્રસંગે ઉપયોગી થાય છે. કુદરતની અનેક આશ્ચર્યમય અને વિસ્મયકારક રચનાઓનાં અસંખ્ય અને અપરિમીત કાર્યો આપણી અંદર અને બહાર સર્વત્ર વિશ્વવ્યાપક રીતે પ્રસરી રહેલ છે. કેટલીકવાર તો આપણે તેના અમુલ્ય સ્તરૂપ ખળતારને આપણાં પગતળે નિરંતર અજ્ઞાનતાથી પાદાક્રાંત કરતા હોઈએ છીએ. અહાહા !! મનુષ્યો જો આ બધી રચનાને યથાવિધ અવલોકન અને વિચારદ્વારા સમજી આ અપુટ ખળતામાંથી જરૂરી અને ઉપયોગી જ્ઞાન ગ્રહણ કરે તો કેવું સાફ ? યથાર્થ અવલોકનદ્વારા જે અસર થાય છે તેવી ખીલતથી થતી નથી. આપણે જે કંઈ પ્રત્યક્ષ લેઈએ છીએ તે શીઘ્ર યાદ રાખી થીડીએ છીએ. શબ્દજ્ઞાન કે વર્ણનદ્વારા મેળવેલું જ્ઞાન વસ્તુઓનું માત્ર અપૂર્ણ દર્શનજ આપી શકે છે. આંખ અને કાન વચ્ચે બેઠેલ અન્તર છે, તેટલીજ અપૂર્ણતા કે અન્તર, પ્રત્યક્ષ, હૃદ કે અવલોકન કરી મેળવેલ જ્ઞાન અને વર્ણનાત્મક શબ્દમય જ્ઞાનમાં છે. વસ્તુના પ્રત્યક્ષ અવલોકનદ્વારા મેળવેલું જ્ઞાન શબ્દમય કે ચિત્રદ્વારા દર્શાવેલ જ્ઞાન કરતાં ઘણું વધારામાં પણ ઘણું ઉંડું અને

દીર્ઘકાળ પચન્ત આલે તેવી છાપ કોતરી કે છે. ખાળકો તેમજ યુવાન અને વૃદ્ધો પણ યન્ત્રશાસ્ત્ર, પદાર્થશાસ્ત્ર, મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર, અને ખગોળ તથા ભુગોળ આદિના મહાન સિધ્ધાન્તોને પ્રત્યક્ષ અવલોકનદ્વારા જોટલી ઝડપથી અને સરલતાથી શીખી શકે છે, તેટલું કાર્ય માત્ર પુસ્તકોદ્વારા તેટલા વખતમાં કરી પણ થઇ શકતું નથી એ સ્પષ્ટ છે. સચિત્ર પુસ્તકોનો ચિત્રવિનાના પુસ્તકો કરતાં વધારે ઉઠાવ થાય છે તેનું ખાસ કારણ પણ અવલોકનશક્તિની તૃપ્તિનો માનસિક સિધ્ધાન્તજ છે એક સુઠર અને પ્રવિણ ચિત્રકારની કલમ તેના ચિત્રદ્વારા કેટલીકવાર મોટા પુસ્તક કરતાં પણ શુદ્ધસિધ્ધાન્તોને સરલતાથી સમજાવવામા વિશેષ ફતેહમકનીવડે છે.

અવલોકન શક્તિ ખીવવાનો પ્રકાર—આટલા માટે માનસિક સર્વશક્તિઓની ખીલવણી માટે અવલોકનશક્તિને કેળવવાની ખાસ અગત્ય છે. અને એટલા માટે પ્રત્યેક પ્રસંગે અને પ્રત્યેક બનાવ તરફ તથા મહાન કુદરત તરફ તમારી નજર હમેશાં ખુલ્લી રાખો. બારીક અવલોકન કરવાની ટેવ રાખો. ઉપર ચોટીઉ ન જોતા બરાબર ધ્યાન આપી તપાસી જોવાની ટેવ પાડો. પરીક્ષક સ્વભાવવાળા થાઓ. આખ તો સર્વને હોય છે, પણ તેનો બરાબર ઉપયોગ કરી જોનાર, તો બહુજ થોડા હોય છે. તેવા જોનારમા તમારી ગણના ન થાય, “અને આખ છતાં અંધારુ રે” એ પદને પ્રાપ્ત ન થવાય, એ ખુબ ધ્યાનમાં રાખો ગુજરાતી ચોપડીના “ફકીર અને ઉટ”ના વૃતાન્તને યાદ રાખો અને ચમચ્છુઓ સાથે તર્ક અને બુધ્ધિશક્તિ તથા મનનશક્તિરૂપી આખોને પણ કામે લગાડો. આખો સરખી હોવા છતાં એક મનુષ્ય કંઈ પણ ધ્યાન પોતાની પાસેથી પસાર થતી વસ્તુઓ પર યથાર્થ રીતે ફેંકતો નથી. ન્યારે અન્ય વ્યક્તિ પોતાની આખો વડે બારીક અવલોકન કરી તેટલાજ વખતમા પાત્ર પચાસ વસ્તુઓને જોઈ તપાસી-નિરીક્ષણ કરી પ્રત્યેક વસ્તુના ગુણ કર્મ સ્વભાવ સ્થિતિ રૂપ રંગ આદિ જાણી લઈ પોતાના જ્ઞાન અને શક્તિ બંનેને પુષ્ટ બનાવે છે. કેટલાક ધુડની માફક સમજ્યા વિના જોઈજ રહે છે ન્યારે કેટલાક માત્ર દ્રષ્ટિપાતની સાથે વસ્તુના સ્વરૂપને સમજવા માડે છે. આ એક અવલોકન કરવાની નિરંતરની ટેવનું પરિણામ છે. જેને સૌ કોઈ અભ્યાસદ્વારા ખીલવી, વધારી કે સુધારી શકે છે. જન સ્વભાવનું નિરીક્ષણ એ એક અતિ અગત્યનો અને જ્ઞાનવર્ધક વિષય છે. જન સમાજ મહળ કે સભામા ગમે ત્યાં તમે જાઓ ત્યાં ત્યાં તમને મનુષ્યોના ભિન્ન ભિન્ન ચહેરાઓ વિવિધ હાવભાવ અને બોલવા ચાલવા ઉઠવા બેસવા આદિની અનેક પ્રકારની રીતભાતના જે અસખ્ય નમુનાઓ નજરે પડે તે સર્વનું બારીક નિરીક્ષણ કરી નોંધ લીઓ તેઓની તુલના કરો. તેઓના મુખપરનાં સામુદ્રિક લક્ષણો તપાસો. તેની સમાલોચના અને તુલના કરો. તેઓની લાખા અને અવાજ આદિની શ્રવણ યુગલથી નોંધ લીઓ તેઓની આખના ઇશારા આદિનું અવલોકન કરો અને તેપરથી તેઓનાં આચાર વિચાર અને વર્તન ઉકેલતા શીખો. મનુષ્યના પ્રસંગમા આપણે અનેક સ્થળોમાં અનેક વખતે આવીએજ છીએ તેઓનું મસ્તિષ્ક—શાસ્ત્રાનુસાર અવલોકન અને પરિક્ષા કરો. મનની સમ્પૂર્ણ શક્તિઓને યથાર્થ રીતે કેળ-

વવા તથા ખીલવવામાં આ શાસ્ત્રનું કાર્ય 'મરેખર અનુપમ છે. અને જેઓને એ વિષયનું થોડું ઘણું પણ જ્ઞાન હોય છે, તેઓને દરેક વ્યક્તિના મુખ સામુદ્રિક લક્ષણો અને મસ્તિષ્કના સ્થાનો જોવાની એક સ્વભાવિક ટેવ પડી જાય છે અને તેને પરિણામે અવલોકનશક્તિને બહુ સારા પ્રમાણમાં ખીલવવાનો અભ્યાસ પડે છે.

બાળકોની અંદર આ અવલોકન શક્તિ અતિવિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. કારણ બાલ્યાવસ્થાનું ઘણુંખરું જ્ઞાન તેઓ આ દ્વારથીજ મેળવે છે. કોઈ નવો બતાવ કે નવી ચીજ વસ્તુ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવતાં તેઓ કેવાં હુષ્કેલાં અને ઉત્સાહ યુક્ત બની જઈ “આ શું !” પહેલું શું ! આ એમ કેમ છે ! “તે શું કરે છે ?” ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની પરંપરા પુછવા મંડી જાય છે ? સચિત્ર પુસ્તકો બાળકોને બહુજ ગમે છે અને તે દ્વારા પણ અતિ સુગમતાથી શીક્ષણ આપી શકાય છે. તેનું એજ કારણ છે કે તે દ્વારા અવલોકનશક્તિનું મુળદ્વાર સારી રીતે ખીલવી શકાય છે. સમ્પૂર્ણ કેળવણીનું કાર્ય કે આખી શીક્ષણપદ્ધતિ આ શિક્ષણના મહત્વના કાર્યોનુસાર વિચાર પૂર્વક રચાવી જોઈએ. પ્રત્યક્ષ અવલોકન એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું મુખ્ય દ્વાર છે. વર્તમાન કાળની શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં તદનુસાર સુધારો થવાની જરૂર છે. બાળકો અને બાલીકાઓની દરેક સ્કુલની અંદર ખગોળ, ભુગોળ, શારીર વૈદ્યક, પદાર્થવિજ્ઞાન, મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર, ભુગર્ભશાસ્ત્ર અને પ્રાણીવર્ગ તથા વનસ્પતિ વર્ગનું સચિત્ર જ્ઞાન આપનાર મોટા મોટા નકશા, બાળકોના અવલોકન માટે યથાર્થ રીતે અને યથાયોગ્ય સ્થાને ગમે તે વખતે જોઈ શકાય તેવી હાલતમાં (વજર વિંટાયેલ) સમજી શકાય તેવી વર્ણન આત્મક ભાષામાં ખુદલાજ રહેવા જોઈએ. નિશાળની ગેલેરીઓ અને ઓરડાઓમાં પ્રત્યેક વિષયની બનતા પ્રમાણમાં માહિતી સચિત્ર આપી શકે તેવા સિત્ત સિત્ત વિષયના તકતાઓ સ્કુલમાં કે નિશાળનાં અલગ અલગ ઓરડાઓમાં કમવાર ગોઠવી રાખવા જોઈએ, કે જેથી બાળકો તદ્વતઃ વિષયક સામાન્ય જ્ઞાન ગમે તે વખતે અવલોકન માત્રથી મેળવી શકે અને પોતાના કરતાં જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા બન્યું અથવા બહેનોને ગમે તે વખતે અમુક બાબતોપર પ્રશ્ન પુછી વગર વિલંબે પોતાની જ્ઞાનની પિપાસાને તૃપ્ત કરી શકે છે. શિક્ષણ આપવાની આવી પદ્ધતિથી શિક્ષણના કાર્યમાં દશ ગણો ઓછો સમય અને મહેનતમાં ફાયદો થવાનો સમ્પૂર્ણ સંભવ છે.

અવલોકન શક્તિનું કાર્ય—જેઓમાં આ અવલોકન શક્તિ પ્રપૂર્ણ રીતે ખીલેલી હોય છે તેઓમાં જોવાની, જાણવાની, નિરીક્ષણ કરવાની અને તપાસવાની અતિ ઊંચી જ્ઞાસા હોય છે. તેઓ હુમેશાં કંઈને કંઈ જોવા તપાસવા પાછળ ઉત્સુક હોય છે, અને જ્યાં મુખી બારીક અવલોકન દ્વારા સમ્પૂર્ણ હકીકતથી વાકેફ ન થાય ત્યાં મુખી નિરાંતે બેસતા નથી. તુલના અને પ્રેરણાશક્તિના પ્રાબલ્ય સાથે અવલોકન શક્તિની તીવ્રતાથી પ્રત્યેક મનુષ્યના હાવભાવ અને વચન કે બોલવાપરથી તેના આચાર વિચાર અને વર્તનને સહજવારમાં સમજી શકે છે, જે સામાન્ય અવલોકન કરનાર કરી બહુ શક્તિ નથી આપા પુરૂષો સચિત્ર પુસ્તકોને વિશેષ પસંદ

કરે છે. હુકમની અદરના પ્રત્યેક પદાર્થ રમકડાં કે નમુનાઓ તરફ ખાસીઢીધી જુવે છે અને આસપાસ સર્વત્ર ધ્યાન ફેરવતા રહે છે. ધનલાભની આકાંક્ષાની અધિકતાથી લાભના સર્વ ભાગો તરફ સારું ધ્યાન આપે છે. વાત્સલ્યભાવની અધિકતાને લીધે બાળકો તરફ બહુ ચોકસ નજર અને સંભાળ રાખે છે. યુબુક્ષાની અધિકતા કે (ખાલાકચીની) વિશેષતાને લીધે ખાનપાનના પદાર્થોના સ્વાદ અને પાક તરફ ખાસ ધ્યાન આપે છે અને પકવાનની પરિક્ષા કરી શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ એક વાર ભેળા પછી ઉત્તમ પ્રકારના ખાદ્યપદાર્થો પણ પોતે જાતે જાનાવી શકે છે. આત્મનિષ્ઠાની અધિકતાને લીધે સત્ય, નીતિ અને સદ્ધર્મને સત્વર સ્પષ્ટપણે સમજી લે છે. અને ખસખોટાની પરિક્ષા કરી શકે છે. આકૃતિજ્ઞાનનાં પ્રાણલયથી એક વાર ભેચેલ મનુષ્યને હમેશ માટે યાદ રાખી શકે છે. સૌન્દર્ય પ્રેમ અને ક્રમની અધિકતાથી ઉચ્ચ પ્રકારના ટેસ્ટને સુશીલિત અને સુવ્યવસ્થિત રીતભાત કે પ્રથાને તેમજ અવ્યવસ્થિત કદરૂપ અને બેઠંગ રિથિતિને તરતજ પારખી કાઢે છે. ઉપર દર્શાવેલ અને એવી બીજી અનેક શક્તિઓની સાથે મળી અસંખ્ય પ્રકારનાં મીશ્રિત કાર્યો આ અવલોકનશક્તિના પરિણામે થાય છે. ખગોળ, ભૂગોળ, ભુગર્ભ, રસાયન, શારીર, અને જન્તુશાસ્ત્ર તથા વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પદાર્થ વિદ્યાની મહાન શોધોના બધા આધાર આ અવલોકન શક્તિપર અવલંબી રહેલ છે. ટેલેસ્કોપ, માઇક્રોસ્કોપ, થીયોડોલાઇટ સ્કાઉટોસ્કોપ, બાઇનોક્યુલર અને મેન્નીઇંગ ગ્લાસ, આદિ અનેક સાધનો માત્ર આ એક અવલોકન શક્તિની તીવ્ર ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાના સાહિત્યોજ છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ અવલોકનશક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ ખાસ ખાસ પ્રસંગમાં યોગ્ય વસ્તુઓ તરફજ ખાસ ધ્યાન આપે છે, બાકી સર્વ વસ્તુઓનું સામાન્ય રીતે અવલોકન કરે છે. જેઓની અવલોકન શક્તિ ખામીવાળી હોય છે, તેવાઓએ આ શક્તિને કેળવવાની જરૂર છે. સ્થળજ્ઞાનની શક્તિ અધિક હોવાથી આવા પુરુષો ઠેકાણાંઓ બહુ યાદ રાખી શકે છે. પણ એકંદર રીતે તેઓનું અવલોકન બહુજ સાધારણ પ્રકારનું રહે છે.

ન્યુનતા—જેઓમાં આ શક્તિ ન્યુન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ માત્ર પોતાપર આવી પડેલ પદાર્થનું ફરજિયાત અવલોકન કરે છે પણ તેઓમાં સ્વાભાવિક રીતે અવલોકન કરવાની ટેવની ખામી હોય છે.

સામાન્ય રીતે જંગલમાં ફરનારા ખેડુતો, બરવાડો, અને રખારીઓ તથા ગામડાના લોકોની અવલોકન શક્તિ ઘણી તિવ્ર હોય છે.

નં. ૨૬ આકૃતિ જ્ઞાન અથવા ઝોળાણી.

વ્યાખ્યા સ્થાન, શોધ, અને ઉપયોગ.

આકૃતિ જ્ઞાન—આકાર, મળતાપણું અને જુદી જુદી જાતના સ્વરૂપો, મનુષ્યોની મુખાકૃતિઓ તથા ચહેરાઓ અને તેપરના ભાવોના આકાર વકાશ અને ઝોળાણી વિગેરે આ વૃત્તિદ્વારા જાણવામાં આવે છે તેટલા માટે આ વૃત્તિને ‘આકૃતિ જ્ઞાન,’ એ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સ્થાન—ખન્ને આંખોની મધ્યમાં અને કંઈક અંશે આંખની ઉપરના પ્રદેશમાં આ શક્તિનું સ્થાન છે. આ શક્તિની ખામી હોય તો આંખો બહુજ નજદીક આ પેલી હોય છે, અને એ શક્તિ જ્યારે પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય તો ખન્ને આંખો વચ્ચેનું અન્તર વિશેષ જણાય છે, મગજના તળીયામાંના ફીસ્ટાગેલીયાની ખન્ને તરફ આ વૃત્તિના અવયવના સ્થાન છે.

શોધ—આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડાગ ગોલે કરી હતી. ‘એક વખત વિચે નાની અદર એક નાની છોકરીનું માથું તપાસવા માટે તેને નિમત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું આ છોકરી પ્રત્યેક વ્યક્તિની યાદ અને ઝોળાણી બહુજ અન્યથા જેવી રીતે રાખી શકતી હતી તપાસ કરતા તેને માલુમ પડ્યું કે તે છોકરીની ખન્ને આંખો એક સીધી લાઇનમાં બાહ્ય ભાગ તરફ બહાર પડતી હતી.” *Empedocles*

“વનસ્પતિ શાસ્ત્રનો મહાન શોધક કયુવીયર-તુલના આત્મક શારીરશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ઘણાજ આગળ વધ્યા હતા તેનું કારણ માત્ર આકૃતિજ્ઞાનનું તેનું અવયવ પ્રપૂર્ણ રીતે ખીલેલું હતું એમ ડા કોન્ગ જણાવે છે.”

એકજ મધ્યુડાની આઠ દશ હજાર મધમાખીઓ એક ખીલાને સારી રીતે ઝોળાખી શકે છે એમ મિસ્ટર સ્પરઝીયમ જણાવે છે. ડાક્ટર ગોલ કહેતા હતા કે તેનામાં આકૃતિ જ્ઞાનનું અવયવ ખામીરાળું હોવાને લીધે તેણે વારંવાર એથેલા મનુષ્યોના ચહેરાઓપણુ તે જુદી જતા હતા અને એવું ઘણીવાર ખને છે કે કેટલાક મનુષ્યોને પોતા એથેલા મનુષ્યને એકદમ લાગે વખતે પણ ઝોળાખી કાઢતા વિલમ લાગે છે જ્યારે કેટલાક તદ્દન બૂલીજ બાય છે.

ઉપયોગ—આ શક્તિનો ઉપયોગ કુદરતની અદરના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ ઝોળાખી કાઢવાનો છે. આકૃતિ વિના કોઈપણ પ્રાકૃતિક પદાર્થનું ક્ષય અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહિ કુદરત પોતાના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરતી હોવા છતાં, જે મનુષ્યની અદર પદાર્થોના પ્રથક પ્રથક સ્વરૂપ અને સ્થિતિને જાણવાના મુગ સાધન રૂપ “આકૃતિ જ્ઞાનનું” અવયવ હોત નહિ તો તેની બધી રચના તદ્દન ફાકટજ ગણાત પોતાના જાતભાઈઓને દીવસમાં હજારવાર જોવા છતાં એકે વાર યાદ ન રાખી શકત અને પરિણામે ઝોળાખાણુ સળધી વ્યવહારજ બધ પડત પણ આપણે પ્રત્યેક વસ્તુ અને પ્રાણી કે પદાર્થ તથા મનુષ્યને તેના મૂળ સ્વરૂપથી

સામાન્ય અને વિશેષની વિવેચના દ્વારા ઓળખી શકીએ છીએ તે આ “આકૃતિજ્ઞાન” નો અવયવવર્ગ પરિણામ છે. કુદરત પોતાના સમ્પૂર્ણ નમુનાઓની અપાર સંખ્યા માત્ર એકજ ક્રમથી એકજ જાતના એકજ પ્રકારના એકજ સામાન્ય આકૃતિવાળાં બનાવે છે. વડ, પીપળા, આંબલી વિગેરે વૃક્ષો હમેશાં પોતાની જાતના અન્ય વૃક્ષો સમાનજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, વાઘ, બકરાં, ઘેંટા અને કબુતર, ચકલી, મેના પોપટ, ઇત્યાદિની પ્રથક્ પ્રથક્ જાતિનો સમુદાય અલગ અલગ સ્વરૂપ અને આકારનો હોય છે, પણ તેઓમાંની પ્રત્યેક જાતિના વ્યક્તિનો નમુનો આકાર અને રૂપ રંગ આદિ પોતાની જાતિને લગલગ નવસો નવાણું ટકા મળતોજ હોય છે. “સમાન પ્રસવાત્મિકા જાતિ” એ જે ન્યાયનું લક્ષણ છે તે બહુજ યથાર્થ છે. આવી રીતે પ્રત્યેક પદાર્થ કે પ્રાણી વૃક્ષ કે મનુષ્યમાં પોતાની જાતને મળતાં આવતાં કેટલાંક સાધર્મ્ય-કે સમાન ગુણો કે મળતાપણું હોય છે, જે જાતિના લક્ષણ તરીકે ઓળખનામાં આવે છે જેને સામાન્ય રીતે સર્વ કોઈ અતિ સરલતાથી જાણી શકે છે. પણ પ્રત્યેક જાતિમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિગત આકૃતિ કે સ્વરૂપમાં જે વિશેષ ભાવો હોય છે તેને યથાર્થ રીતે જાણી ધ્યાનમાં રાખી સમાયાન્તરે પણ ઓળખી કાઢવામાં આ શક્તિનું સાધર્મ્ય સમાયેલું છે. દુનીયાના પ્રત્યેક દેશ અને કાળની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓને હસ્ત, નાક, કાન, આંખ, પગ, પેટ, માથું, મુખ, દાઢી, ભ્રમર વાગ અને ઉદર આદિ અવયવો પ્રત્યેકને સમાન સ્થાનમાં અને સરખાંજ છે. છતાં પણ આખા વિશ્વમાં સંપૂર્ણરૂપે આકૃતિ કે સ્વરૂપમાં મળતા આવતા હોય એવી બે વ્યક્તિ જડી આવવી દુર્લભ છે. ચોક્કસ આકૃતિ કે સ્વરૂપને ધારણ કરવું એ કુદરતનો સ્વભાવજ છે, અને તે બહુજ ઉપયોગી અને જરૂરનો છે. વનસ્પતિશાસ્ત્ર, શંખશાસ્ત્ર, હસ્તરેખાશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, દેખાગણીત એ બધાં શાસ્ત્રો શું બતાવે છે ? ખીમું કંઈજ નહિં, માત્ર જુદી જુદી આકૃતિ અને સ્વરૂપોનો, એક પશ્ચતિસરનો અભ્યાસ છે. વાંચન લેખન ને જોડણી આદિની અંદર પણ એજ આકૃતિ જ્ઞાનના અભ્યાસ અને ઓળખાણની જરૂર પડે છે. જુદા જુદા અક્ષરોનું અનુસંધાન કરી શબ્દોની થતી બનાવટ પણ એક જાતની આકૃતિ જ્ઞાનનીજ અવસ્થા સુચવે છે. વાંચન અને જોડણી શબ્દનાં સ્વરૂપને ઓળખી કાઢવાનો એક પ્રકારજ છે. નાના બાળકો જેઓમાં આ શક્તિ વધારે ખીલેલી હોય છે તેઓ વાંચતાં લખતાં અને જોડણી કરતાં જલદી અને સફાઈથી શીખે છે તેનું એજ કારણ છે. ચિત્રકામ કે ડ્રોફ્ટસમેનના કામમાં, પ્લાન બનાવવામાં તથા નમુના પ્રમાણે પેટર્ન બનાવવામાં પણ આ શક્તિની જરૂર છે. આ પ્રમાણે જોતાં “આકૃતિજ્ઞાન” ની શક્તિનો અસંખ્ય રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે.

જેઓનું આ સ્થાન સોજકે એવા કોઈ રોગથી ખરાબ થઈ ગયું હોય અથવા સુજ ગયું હોય તેઓ અનેક પ્રકારની લાંબી પહોળી અને વિચીત્ર આકૃતિઓ અને ભુત પ્રેત આદિના ભયંકર કલ્પિત દેખાવો જોવે છે. આમાયયની અંદરનાં મોજને લીધે મસ્તિષ્કની અંદરનું ક્ષુધાતુ અવયવ બગડે છે. વળી તે દર્શન તન્મુની અને આકૃતિજ્ઞાનના પ્રદેશથી એટલું બધું નજીક છે કે તેની અસર બંનેપર થાય છે. સ્વપ્નાની અંદરના વિચીત્ર દેખાવો આજ કારણને આભારી છે.

ને જોમાં આટલું જ્ઞાન મળે સારી રીતે ખીલેલું હોય છે તેઓ પોતાના બાળપણના સાર્થકો રહેલીઓ સ્કુલફ્રેન્ડો અને લાંબા વયના પછી જોવામાં આવતા વ્યક્તિઓને પણ જલદી જોળખી શકે છે. એક વાર જોરેલ વસ્તુ પ્રાણી કે મનુષ્યના હાવભાવ સ્થિતિ અને મુખાકૃતિનું જ્ઞાન દીર્ઘકાળ પ્રચલિત યાદ રાખી શકે છે જેઓના નામ પણ યાદ ન હોય તેવા માણસને પણ જોવા માત્રથી તરત ખીછાની શકે છે ગામ કે શહેરનાં રસ્તા માળાઓ અને ઠેકાણાઓ પણ જલદી ગોતી અને જોળખી શકે છે. સૌન્દર્યપ્રીતિની અધિકતાને લીધે સુંદર અને રમ્યસ્થળો અને પદાર્થો કે વ્યક્તિઓને જોવાનું તેઓને બહુ ગમે છે. એજ પ્રમાણે અન્યાન્ય શક્તિઓની સાથે સંયુક્ત થવાથી અનેક પ્રકારની આ અવયવની અસર છે.

ખીલવણી—આ શક્તિની ખીલવણીની અગત્યતા કાંઈ ઓછી નથી. જુદા જુદા આકારો, નમુનાઓ, અને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના પદાર્થોને વારંવાર જોઈ તપાસી યાદ રાખવાથી આ શક્તિ કેળવી શકાય છે છુપી પોલીશના માણસો એક વાર આવી ગયેલ જુનેહુગારોને ગમે ત્યારે પણ પાછા જોળખી શકે છે તેનું કારણ તેઓની મનુષ્યના ચહેરાઓ બરાબર તપાસી જોવાની અને યાદ રાખવાની ટેવજ છે. નાટક સરકસ અને થીએટરમાં ટીકીટ કલેક્ટરોની અંદર પણ શક્તિ સારી હોય છે.

નિગ્રહ—બહુ નાની ઉંમરના બાળકોને ૬ કે ૭ વર્ષની ઉંમર પહેલાં ખાસ કારણ સિવાય અક્ષરો લખવાનું કે જોળખવાનું કે વાંચવાનું કાર્ય સોંપવું નહિ તેઓની આકૃતિજ્ઞાનશક્તિ બરાબર પુષ્ટ થયા પછી અને જોળખવાની જ્ઞાના સાચી રીતે પેદા થયા પછીનું શિક્ષણ જલદી લાભદાયક નીવડે છે.

પશુ અને પક્ષિ વગેરે—દરેક બાલના પક્ષીઓમાં આ શક્તિનાં અવયવો તેઓનાં મસ્તિષ્કના અન્ય પ્રદેશોનાં પ્રમાણ કરતાં સારી રીતે ખીલેલાં હોય છે તેથી તેઓ પોતાના માળા અને રહેઠાણને તથા પરિચિત સ્થાનોને બહુજ જલદીથી અને મુગમતાથી જોળખી શકે છે તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક પશુ જેમકે ગાય, ઘોડા, ભેંસ, કુતરાં ઇત્યાદિ પ્રાણીઓની બન્ને આંખો વચ્ચેનું અંતર મનુષ્ય કરતાં ઘણુંજ વિશેષ છે. જે એમાં દર્શાવે છે કે તેઓનું આકૃતિજ્ઞાન મનુષ્ય કરતાં અનેક ગણું વધારે છે. આ શક્તિદ્વારા તેઓ પોતાના ઘણીનું ઘર અને નિવાસસ્થાન સરલતાથી ગોતી કાઢે છે.

નં. ૩૦ કદ અથવા પ્રમાણજ્ઞાન.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, વર્ણન, ઉપયોગ, અને ખોલવણી આદિ.

કદ કે પ્રમાણજ્ઞાન—આંખથી જોઈને માપ કરવું. માપ કે પ્રમાણ વિગેરે યાદ રાખવાં સમુદ્ધરૂપમા પડેલાં દાણાદુણીની ગુણીઓ કે પેટીઓ જોઈ કેટલી જગ્યામા સમાઈ શકે તેનું અનુમાન કરી કાઢવું. લબાઈ પહોળાઈ, ઉંચાણ, ખુણા, ઉચાઈ, અને તેના પરસ્પરના ફેરફારો તથા કદ દુરતા, પ્રમાણ અને માપ વિગેરેના મનથી અડસટો કાઢવાની શક્તિ આદિનો “ આ કદ અને પ્રમાણજ્ઞાન ” માં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

સ્થાન—અવયોકન શક્તિના સ્થાનની બન્ને બાજુમાં પણ જરા નીચે જ્યાં નાસિકાના મૂળ અને બ્રમરના અંદરના ભાગના મેળાપથી જ્યાં ખુણો પડે છે ત્યાં આવેલ છે. જેનું આ સ્થાન મોટું હોય છે, તેઓની બ્રમરનો અંદરના ખુણાનો ભાગ છાપરાની માફક આખની ઉપર લટકતો યઈ રહે છે.

૩૧. સ્પરશીયમ કહે છે કે, Its organ is placed at the internal corner of the superciliary arch, on both sides of observation. It is important to Geometricians, architects, Carpenters, meccanician Portrait Painter, and all who measure dipping. It measures the size of the heavenly bodies and of terrestrial objects and with locality gives conceptions of perceptive.

Speurzaan.

“ Magnitude, size, length breadth, thickness, depth distance being strictly speaking, referable to extention this faculty is probably that of space in general ”

Sir G. S Mackenzie.

કુદરતની અદર કદ, માપ, કે પ્રમાણ વિનાનો કોઈ પદાર્થ નથી પ્રત્યેક વસ્તુને કંઈને કંઈ માપ, લબાઈ પહોળાઈ કે ઉચાઈ આદિનું સાપેક્ષ માપ હોયજ છે પ્રકૃતિનો એ એક ખાસ ગુણ છે, અને તે ગુણનું જ્ઞાન કરાવનાર “ પ્રમાણજ્ઞાન ” ની એક સ્વાભાવિક શક્તિ છે, કે જેના વિના જળના એક બીન્દુ અને મહાસાગર, તથા રાઈ અને પર્વત વચ્ચેનો અન્તર કદી પણ અવગત યઈ શકત નહિ એટલુંજ નહિ પણ લબાઈ, પહોળાઈ, અને ઉચ્ચાઈ કે ઉડાણનો ખ્યાલ આપવાનું કંઈ સાધનજ રહેત નહિ પણ ઉપરોક્ત શક્તિની અને કુદરતી પદાર્થોના તેવા ગુણોના આસ્તત્વને લીધેજ આપણે પ્રત્યેક વસ્તુના સર્વ પ્રકારના માપ અને માન બાણી કે અનુભવી શકીએ છીએ

કુદરતનો ખજાનો સર્વત્ર અપરિમીત અને અમાપ્ય છે તેનો વિસ્તાર પણ જેમ અનન્ત અને અપાર છે તેમ અમાપ્ય અને અપરિમેય છે. અનન્ત, અપાર, અપરિમીત, અનાદિ આદિ જેમ ઈશ્વરી ગુણો છે, તેમ તેના કાર્ય પણ અનન્ત અને અપાર છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે સૂર્ય, ચંદ્ર અને ધૂમકેતુઓ અને નક્ષત્રોની વચ્ચેનું અન્તર કેટલું બધું મહાન છે ? તેજ પ્રમાણે સૂર્ય અને ચંદ્રો તથા તારા આદિનું માન, તોલ કે વજન અથવા કદ વિગેરે પણ કેટલાં બધાં મહાન અને અવિરોધ તથા અપરિમિત છે ? શું સમુદ્રના અગાધ જળ કદી માપી શકાય તેમ છે ? કે અનન્ત આકાશની અંદર ફરતા અગણીત ગોળાઓની કદી ગણના તેમજ કદનો નિર્ણય કે વજન આદિ કાઢી શકાય તેમ છે ? કુદરતની હીલા સર્વત્ર અપાર, અનન્ત અને અપરિમીત છે, છતાં પણ આપણી શક્તિના પ્રમાણમાં તેનું માપ, પ્રમાણ કે માન કરી આપણા ઉપયોગ માટે જ્ઞાન મેળવવું એ જરૂરું છે અને એટલા માટેજ આ “ પ્રમાણજ્ઞાન ” ના અવયવનો ઉપયોગ છે.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ શક્તિનું સ્થાન સારી રીતે ખીલેલું હોય છે. તેઓ આંખથી જોઈનેજ અનેક પ્રકારના માપ યથાવત્ લઈ શકે છે અથવા જોના માત્રથી (માપ સંબંધી ભુલસુક જલદીથી ચોખી કાઢી શકે છે. સારા કારીગરોની પણ બૂલ જલદી પકડી શકે છે, અને વસ્તુઓની ઊંચાઈ, પહોળાઈ, લંબાઈ કે વધતા ઓછાપણું આકાર માત્ર જોઈનેજ બરાબર માપ સારી રીતે કહી શકે છે. તેઓનું એ બાબતનું અનુમાન હમેશાં સત્યજ પડે છે. આવા વ્યક્તિમાં જો કળાકૌશલ્યનું સ્થાન સારું ખીલેલું હોય તો યાન્ત્રિક ગોડવણ બહુજ સારી ઉચ્ચ પ્રકારની કરી શકે છે. અને ઘણી વાર તો માપ લેવાના યન્ત્રોની પણ જરૂર પડતી નથી. પ્રત્યેક વસ્તુની અંદર પ્રમાણસરતાને વધારે પ્રિય ગણે છે. જ્યારે સર્વ પ્રકારની પ્રમાણ રહિતતા અથવા બેરોજગીયાણાને ધિકારે છે. શિષ્યશાસ્ત્રી અને યન્ત્રશાસ્ત્રીઓનું આ સ્થાન સારી રીતે ખીલેલું હોય છે,

સાધારણ—જેઓમાં એ શક્તિ સાધારણ રીતે ખીલેલી હોય છે તેઓ ચમત્કાર્યોદ્ધાર જોઈને માપ પ્રમાણ કે દુરતાનું સાધારણ અનુમાન કરી શકે છે, પણ તેઓની અટકળ બરાબર સાચી નથી નીકળતી.

ન્યૂન—જેઓમાં એ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ હમેશા માપ અને માનના સાધનો ઉપરજ હમેશાં આધાર રાખી ચાલે છે. તેના વિના તેઓનું કાર્ય તકન અટકીજ પડે છે.

ખીલવખી—પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પાતાની અંદરની આ શક્તિને તેના યથાર્થ રૂપમાં ખીલવવા માટે ત્યાં ત્યાં “ કેવું, કેટલું, કેવડું, કેટલું, લાંબું, પહોળું કે ટુંકું ” ઇત્યાદિ પ્રમાણ કે માપના પ્રવર્તો ઉત્પન્ન થાય અથવા મળે ત્યાં ત્યાં પાતાની શક્તિથી અનુમાન કરી જોવાની ખાતર તેવ પાડવાપર ખ્યાન આપવું બહુજ ખારી જીમી જોવાની અને અનુમાનદાતા માપ લેવાની તેવ પાડે, અને યથાર્થ માપો યાદ રાખે, તથા હવે હું કદી નહિજ ભુલ કરું એમ ચંક્રવ્ય કરી બરાબર ચિત્તમાં રિયર કરે.

આ બાબતમાં પ્રશીયાના લોકોની શિક્ષણપદ્ધતિ ઘણીજ ઉચ્ચ પ્રકારની છે. તેઓ પોતાના બાળકોને ખેતર કે જંગલમાં કે પહાડપર લઈ જઈ આ શક્તિને ખીલવવા માટે યથાયોગ્ય કસરત આપે છે જેમકે અમુક ખેતર કે ઝાડ અમુક સ્થાનથી કેટલું દુર છે એ. દરેક વિદ્યાર્થીને પૂછે છે અને પ્રત્યેકના પ્રત્યુત્તરો નોંધી લે છે. ત્યાર પછી ખડૂ માપ કાઢી જોવામાં આવે છે અને ફરીથી એક વાર બધાને પોતાની શક્તિનો અજમાયશ કરવા દેવાનો વખત આપવામાં આવે છે. આજ પ્રમાણે અનેક પદ્ધતિના ભારી કે હલકાપણા વિષે નિર્ણય કરવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે. ખેડુતો, વ્યાપારીઓ, અને સ્ત્રીઓમાં કામ કરનારાઓ, ગોડાઉનકીપરો તથા સ્ત્રીમર વિગેરે ભરનારા મુકાદ્દમોમાં આ શક્તિ ખાસ ખીલેલી હોય છે. તેનું કારણ તેઓનો હુમેશનો અભ્યાસજ છે. એજ પ્રમાણે ચિત્રકાર, નકશા બનાવનાર, સુતાર, હુવાર, અને કડીયાઓમાં પણ આ સ્થાન સારું ખીલેલું હોય છે. કાઠીયાવાડ અને કર્ણાટકના અંદર ચોર આદિનો પણ જોઈ પરીક્ષા કરનાર પગીઓમાં આ સ્થાન ખાસ વૃદ્ધિ પામેલું હોય છે પ્રત્યેક શક્તિને ખીલવવા માટે “અભ્યાસ” એ મહામન્ત્ર છે.

ભૂમિતી—ત્રિકોણમીતિ કે મોડેલડોઈંગ અને સરવેઈંગ એ આ શક્તિને ખીલવવાનો ખાસ વિષય છે. અને એટલાજ માટે નાના બાળકોને રમતદ્વારા અને નિશાળમાં પણ તેનું શિક્ષણ અપાવુંજ જોઈએ. ક્રીન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ પ્રમાણે ભૂદી ભૂદી ભૂમિતીની આકૃતિઓનાં લાકડાનાં કટકાઓથી આકૃતિ ગોઠવતાં શીખવવાનું કામ બાળકોને ઘણુંજ લાભપ્રદ થઈ શકે છે. વિશેષમાં ગોળ, અર્ધગોળ, શીલીન્ડર, પ્રીઝમ, કોન અને ચન્દ્રાકાર, પંચકોણ, પદ્મકોણ, સપ્તકોણ, આદિ અનેક આકૃતિઓનું જ્ઞાન પણ એટલું બધું સુગમ અને સરલ રીતે થાય છે કે બાળકો ખીસ્કીટની સાથે રમતા હોય નહિ એમ લાગે છે. બાળકોનું આ અવયવ બહુજ સહજતાથી ખીલવી શકાય તેમ છે. માત્ર શિક્ષકોએ આ બાબતપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

નં. ૩૧ તોલ અથવા વજન.

Weight.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, ઉપયોગ, અને વિવેચન આદિ.

વજન-તોલવું-વજન કરવું, સમતોલ રાખવું, ગુરુતાકર્ષણશક્તિના નિયમાધિન વર્તવું, વર્તાવવું, પ્રત્યેક વસ્તુના મધ્યબિંદુને જળવી રાખવું હાલવા ચાલવા, રકેટીંગ અશ્વારોહણ કે સાઈકલિંગ આદિમાં તેમજ વૃક્ષારોહણમાં મધ્યબિંદુને સમતુલીન રાખવું ઇત્યાદિ સર્વ કાર્યો આ એકજ ગુરુત્વજ્ઞાનને આભારી છે.

વ્યથિયુ, પડીજવું, ફેર ચડવા, ચકરી આવવી વિગેરે ક્રિયા આ શક્તિની નિર્બંજ કે અસ્ત વ્યસ્ત હાલતનું પરિણામ છે.

સ્થાન—પ્રમાણજ્ઞાનના અવયવથી બીજે નંબરે નાસિકાના ઉપરના ભાગથી હગભગ અરધો ઇંચ દુર પર, અને રંગજ્ઞાનના અવયવની આગળ તથા ભ્રમરના નીચલા પ્રદેશમાં આ ગુરુત્વજ્ઞાન શક્તિનું અવયવ આવેલું છે. રંગજ્ઞાનના અવયવ અને ગુરુત્વ જ્ઞાનના અવયવને બરાબર શોધી કાઢવા માટે આ એક ખાસ નિયમ છે. આંખના મધ્યબીન્દુમાંથી એક સીધી ઉભી રેખા ભ્રમર સુધી દોરશો તો અદરના ભાગમાં ગુરુત્વ જ્ઞાનનું અવયવ અને બહારના ભાગમાં રંગજ્ઞાનનું અવયવ બરાબર વિભક્ત થઈ સ્થાન મુકરર થશે. આ ગુરુત્વશક્તિનું અવયવ પ્રમાણજ્ઞાનના અવયવ કરતાં જરા નાનું છે. પણ ખલાસીઓ, દોરકાં બનાવનાર, અને કેન ખેંચનારા તથા બેખીઆઓ વિગેરેમાં એ સ્થાન મોટું હોય છે.

વિશ્વની અદરની પ્રત્યેક પ્રાકૃતિક વસ્તુપર ગુરુત્વાકર્ષણનું વિશ્વ વ્યાપી કાર્ય નિરંતર ચાલુ છે. આપણુ શરીર પણ પ્રાકૃતિકજ છે. અને તેથી તેજ નિયમને આધિન છે. તે નિયમને આધીન રહી આપણી હલનવલન અને ચલનાદિ અનેક ક્રિયા કરવામાં આપણને મદદ કરનાર કોઈ શક્તિ તો બેઠાંએ. નહિ તો આપણે માત્ર તેજ ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિની અસરથી એક પથ્થરની માફક સ્તબ્ધ થઈ એકજ સ્થાને જેમના તેમ પડયાજ રહીએ બરાબર તપાસ કરતાં માલુમ પડે છે કે આપણાં સ્નાયુઓ આપણને આ કાર્યમાં મદદ કરે છે. કારણ કે તેની મદદ વિના ગતિ સંભવી કોઈ પણ કાર્ય આપણાથી થઈ શકે તેમ નથી પ્રત્યેક કાર્યમાં તેની જરૂર પડે છે. તેના વિના પ્રાણ પણ ધારણ કરી શકાય નહિ ખાવું, પીવું, પહેરવું, ઓઢવું, અને પચનાદિ તથા રૂધિરાભિસરણાદિની સર્વ ક્રિયા તેને આધિન છે. ગુરુત્વ શક્તિ માત્ર તેને પોતાના નિયમમાં રાખી કાર્ય કરવા પ્રેરે છે. ગુરુત્વ, પ્રકૃતિનો સ્વભાવ કે ધર્મ છે. તેના વિના વિશ્વની અદરના પ્રત્યેક પદાર્થ ગમે તે હાલતમાં જ્યાંના ત્યાંજ જેમના તેમ સ્થીરજ થઈ જાય. ઘર મકાન કે મિનારા જેવાં કાર્યો તો કદી થઈ શકેજ નહિ. કારણ પદાર્થો કેના આધારપર એક બીજા ઉપર ટકી રહે ? વિશ્વની અદરના પ્રત્યેક પદાર્થના પરમાણુ આ શક્તિના અભાવમાં સમિલિત રહી શકે નહિ અને તેવી દશામાં પ્રત્યેક પદાર્થનું સ્વરૂપ છિન્નભિન્ન થઈ અનન્ત આકાશમાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય. સસુદ્ર નદી નાળા, વાયુ, વરસાદ, ઇત્યાદિથી થતાં મહાન આશ્ચર્યકારક અને મહત્વપૂર્ણ ફેરફારો આ ગુરુત્વશક્તિના અભાવમાં કદી થવા પામેજ નહિ. વરસાદનું પડવું, રૂતુઓનું પ્રરવું, પૃથ્વીનું તેની કક્ષામાં ફરવું, અને દીનરાતના ચક્રનું નિરંતર સમયાનુસાર બદલાવું, તથા નદીઓનું વહેવું અને શરીરરથ લોહીનું પ્રરવું આદિ વિશ્વની સમગ્ર ક્રિયાઓ આ એક ગુરુત્વશક્તિને અનેક રીતે આભારી છે; મનુષ્યની અંદર એ ગુરુત્વ શક્તિના નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવાની જે સ્વાભાવિક શક્તિ છે તે દ્વારા તે તેનાપર કાષ્ઠ મેળવી તેને પોતાના અનન્ત કાર્યો કરાવવા પ્રેરી શકે છે. પ્રત્યેક પદાર્થની

અંદરના પરસ્પરના પરમાણુઓનું આકર્ષણ જેને (Cohesion) કહેવામાં આવે છે અને જેના વિના એક પછી પદાર્થની સ્થિતિ કે સ્વરૂપ અંધારું થઈ જાય, તે પણ આ શક્તિનું જ સ્વરૂપ છે.

ખગોળસ્થ સર્વે ગ્રહોપગ્રહ, સૂર્ય ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની પોતપોતાની કક્ષાની અંદર થતી અતુલિત ગતિઓનું કારણ પણ તેજ શક્તિ છે. કુદરતની અંદરના નાનામાં નાના પરમાણુથી લઈ એક મહાન સૂર્ય પર્યન્તના સમગ્ર પદાર્થોપર તેની સમ્પૂર્ણ સત્તા છે. વિશ્વના સમગ્ર ગોળાઓને ગતિ આપી યથાર્થ નિયમ અને પદ્ધતિ સર અનન્ત આકાશમાં ચલાવનાર, અપાર સામર્થ્ય અને અપરિમીત સત્તાવાળી એ કર્મશક્તિ છે. વિદ્યુત-પ્રાણ અને રચિ-આત્મક અશ્વિનૌ નામાભિધારી (Electrons) નોજ એ સર્વ પ્રતાપ છે. અને સૂર્ય એ સમગ્ર વિદ્યુત શક્તિનો એક અખુટ અને ભરપૂર ખભનો છે એ વાત હવે સર્વત્ર નિર્વિવાદ રીતે સાબિત થયેલ છે. જ્યારે મનુષ્યની અંદરના હસ્તપાદાદિ બાહ્ય અને હૃદય-રક્ત અને આન્ત્રાદિ આન્તર અવયવોને પણ સ્નાયુ આદિના કાર્યદ્વારા યથાવત ચલાવનાર તેજ વિદ્યુત શક્તિ છે. તેજ પ્રાણવાયુ છે. ગુરૂત્વમધ્યખિન્દુ અને ગુરૂત્વાકર્ષણશક્તિ, લઘુત્વ. ગુરૂત્વ, હલકાભારીપણું એ માત્ર આ એકજ શક્તિનું પ્રથમ પ્રથમ પ્રમાણનું કાર્ય છે. જ્યારે આ શક્તિના કાર્ય કે અસરનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર આ ગુરૂત્વજ્ઞાનનું ખાસ અવયવ છે.

પ્રપુણ—જેઓમાં આ ગુરૂત્વ જ્ઞાન સારી રીતે ખીલેલું હોય છે તેઓ પોતાના સ્નાયુઓપર સમ્પૂર્ણ કાબુ ધરાવે છે. ગમે તેવા વિકટ સ્થાનપર કે દોરડાપર પણ તેઓ ચાલી શકે છે કે ચડી શકે છે. ઉત્તમ પ્રકારે અશ્વારોહણ કરી શકે છે. સ્થીરપગના હોય છે, (Mountaineer) કદી પણ લથડકીને પડતા નથી. સ્કેટીંગમાં તરવામાં સમતોલ શરીર રાખવામાં, સરકસની અંદર આશ્ચર્ય પમાડે તેવી અંગકસરત કરવામાં અને એવા એવા અનેક કાર્યો કરવામાં તેઓના સ્નાયુપર તેઓના પૂર્ણ કાબુ હોય છે, અને કુતેહમંદીથી કરવા ધારે તે કરી શકે છે. કળાકૌશલ્યનું સ્થાન પણ જો સારું ખીલેલું હોય તો આવા વ્યક્તિઓ ચણતર કામ સારું કરી શકે છે. સરજરી, દાન્તવૈદ્ય, હસ્તચાલાકી આદિના ખેલ પણ કરી શકે છે. પર્વત અને વિષમ ગીરી શીખરપર ફરવાનું વધારે પસંદ કરે છે. (બકરી અને બકરીઓના નાનાં નાનાં બચ્ચાંઓ વિષમ સ્થાનવાળા ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પણ નિર્ભય ચડતાં કે ચરતાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આ શક્તિજ છે.

જેનામાં આકૃતિ અને પ્રમાણજ્ઞાનનું અવયવ સારું હોય તે ઉત્તમ પ્રકારની નિશાનબાણ કરી શકે છે, અને યશની અધિક અભિલાષાને પરિણામે શરીરને સમતુલીત રાખવાની અનેક જોખમી ક્રિયાઓ કે કસરતો પણ કરી ખતાવે છે. દાખલા તરીકે કાઠીયાવાડ અને ગુજરાતના ગોળખળાઓ આ અને કસરતખાનો આ બાબતનો સ્પષ્ટ પુરાવો આપે છે. તેઓનું વાંસ ઉપર ચડવું, દોરડાપર ચાલવું, માથામાં ઘાળી રાખી ઉંધે માથે અધર ફરવું તથા વાંસની સોંટીઓપર બહુજ ઉંચે ફરતી યાળીનેકે

લાકડાના કટકાને ખુબ ઉપર ચડાવી તેનીતેજ દોરીપર ઝીલી લેવું વિગેરે કાર્યો ભેષ કાને આશ્ચર્ય નથી થતું ? પણ ખીચારા ગરીબ લોકોની ગરીબ અને અજ્ઞાન દેશમા કદરજ કયાંથી થાય ?

સાધારણ—જેઓમા આ શક્તિ સાધારણ પ્રમાણમા હોય છે, તેઓ સામાન્ય રીતે સમતોલપણું બળવી રાખે છે, પણ ઉચા શીખરપર ચડતા તેઓનું દીલ ગભરાય છે શરીરને સમતોલ રાખી શકતા નથી. જેખમી કસરતો કરી શકતા નથી. બહુજ ખારીક પ્રદેશ કે ઉંચાણવાળી પાળપર ચાલી શકતા નથી લક્ષ્મી પડતા વાર લાગતી નથી, અને ઘણીવાર મોંઘર પડે છે. બહુજ ઉંચા પહાડપર ચડી નીચે દૃષ્ટિપાત કરતા માથું ફરવા લાગે છે, શરીરમાં ચક્કર આવે છે અને વખતે લથડી પણ પડે છે, અર્થાત શરીર વશમાં રાખી શકતા નથી.

સાચેતીનું અવયવ સારી રીતે ખીલેલું હોય તો બહુ સંભાળ રાખનાર અને તેને પરિણામે ખીકણ અને ખાયલા બની બાય છે, હિમ્મત લીડી તેવા પ્રદેશમા ચાલી શકતા નથી. વૃક્ષપર ચડવાનું કે ઉચેથી કુવામા કુદકા મારવાનું કામ કરી શકતા નથી. હિચકા પણ સારી રીતે ખાઈ શકતા નથી

ન્યૂન—જેઓમા આ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમા હોય છે, તેઓને વહાણમાં ચડતા ઉલટી થાય છે, ગાડી કે ગાડામાં પણ ફેર ચડે છે, મગજ ફેરે છે, શરીર ગારા જેવું થઈ બાય છે, અને પોતાનું સમતોલપણું બળવી શકતા નથી. પણ ગાલસા બની પોટલું વળી સુઈ જતા પણ નિરાતે રહી શકતા નથી. આવા લોકોએ પોતાની અદર આ શક્તિને ખાસ ખીલવવાની જરૂર છે.

ખીલવણી—પાટીયાંપરથી લપસવું, સ્કેટીંગ રીંગમાં જવું, તરવા શીખવું, ઉચેથી કુદકા મારતા શીખવું, ટેકરીપર ચડી નીચે દોડીને ઉતરવાનો અભ્યાસ કરવો; લિન્ન લિન્ન પ્રકારની અંગકસરતો કરવી, લાકડી છત્રી કે ડાંગને અધર આંગળીપર રાખતાં શીખવું, ઘોડાપર ચડવાનો અભ્યાસ રાખવો. તેમજ વહાણ કે મછવાની સફર કરવા વારવાર જવું, ગોળીબહાર કરતાં શીખવું, તીરકામકું ચલાવવું, દોડ ફેંકવો કે ટેનીસાદિની રમતો રમવી ઉપર જણાવેલ અનેક પ્રકારોમાથી કોઈપણ બતની કસરતો કરવાની ટેવ પાડવી.

ખાળકોની અદર આ શક્તિને ખાટ્યાવસ્થામાંથીજ ખીલવવાની જરૂર છે. એટલા માટે જ્યારથી તેઓ યથાર્થ રીતે ચાલતાં શીખે ત્યારથી તેમને છુટથી ચોચ દાખમાં રાખી ફરવા હરવા દો શક્તિ અનુસાર તેઓને નાચવા, કુદવા, દોડવા, અને સ્કીર્પીંગરોપથી કસરત કરવાની તથા હીંચકા ખાવાની પણ લાયકાત પ્રમાણે છુટ આપો. ચોચ અવસ્થામાં કુસ્તી, રમતગમતની સરતો, અને દોડવાની કે કુદવાની હરીફાઈમાં છુટથી ઉતરવા દો. માતાઓએ પોતાના ખાળકોની આવી પ્રવૃત્તિમાં અટકાવ ન કરતાં હમેશાં ચોચ હૃદમાં ચોચતા ભેષ છુટ આપી તેઓના ઉત્સાહને પ્રેરવો ભેષ. અને વડીલોએ પોતાના ગામ કે શેરીના છોકરાઓને અથવા અખાડાના મેખંદાને આમન્રણ આપી આવી પ્રત્યેક પ્રકારની ચારીરીક કસરત અને રમતોને ઉતેજાવ

અને ઉત્સાહ તથા પુષ્ટિ આપી હરીકાષ અને વાર્ષિક તપાસણીનો વખત લઇ એવા પ્રસંગોપર ધનામો વહેંચવા ભેધ્યો.

નં. ૩૨ રંગજ્ઞાન.

Colour.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ અને વર્ણન આદિ.

રંગજ્ઞાન—જુદા જુદા રંગની મેલવણી, ખીલવણી અને ઓળખાણ કરવાનું જ્ઞાન કે પરિક્ષા, રંગનો શોખ, રંગની અંદરની જુદી જુદી અસંખ્ય છાયાઓનું નિરીક્ષણ કરવાની કે સમાલોચના અને સમ્મેલન કરવાની શક્તિ, રંગીન ચિત્ર, વસ્ત્ર કે રંગબેરંગી અનેક પ્રકારના પુષ્પાદિના સ્વાભાવિક શોખ (વગેરેનું) ગ્રહણ આ “રંગજ્ઞાન” ની અંદર કરવામાં આવે છે.

સ્થાનનું—વર્ણન ગુરૂત્વશક્તિના પ્રકરણમાં આપેલ છે જુઓ, પૃષ્ઠ (૪૦૨).

શોધ—આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડૉઁ ગોલે કરી હતી. તે કહે છે કે, I have Particularly observed that all distinguished colorists had the frontal part immediately over the middle of the eye, advanced into an arched prominence; the whole arch and especially its external half directed upwards, so that it is higher than the internal In all my travels I have found that this organ distinguishes the harmony and agreement of colors. All passionate amateurs and famous painters, of both sexes, have this region directly above the middle of the eyebrows extremely prominent especially as it approaches the superciliary ridge; while in those not thus distinguished this ridge has almost a horizontal, direction, from the root of the nose to near the middle of the superior arch of the orbit In women it is generally larger than in man hence their eyebrows arch more than those of men and they accordingly take more pleasure in the harmony and happy combination of colors, love flowers the best and are more pleased with various colors in dress and always prefer color portraits to busts ”

DR. SALL.

Dr. spurzein says. ‘ It is situated in the middle of the arch of the eye brow.’ ”

ડા. ગોલ કહે છે કે—“મેં ખાસ માક કરીને તપાસીને જોયું છે કે, બધા રંગારાની છર્મરેનો મધ્ય પછીનો અથા ભાગ કમાનાકાર વળેલો અને છેડાના ભાગ તરફ ઉપર જતો બાહ્ય ભાગ અર્ધ કમાનનાં જેવો હોય છે. મારી બધી સુસાકરી દરમ્યાન મેં જોયું છે કે, રંગ પરિક્ષાતુ આ અવયવ છે. સઘળા પ્રસિધ્ધ ચિત્રકારો અને પેઇન્ટીંગના શોખીન સ્ત્રીપુરુષની હમરનો મધ્ય પ્રદેશ ખાસ કરી મુપરથીલીયરી રીજ પામે ખાસ વૃદ્ધિગત હોય છે જ્યારે જેઓ ચિત્રકાર્યમાં તેવા પ્રવિણ હોતા નથી તેઓની હમરનો લગભગ નાકના મૂળ પાસેથી મધ્ય સુધીનો વિભાગ તદ્દન સીધો હોય છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં આ અવયવ સાશ પ્રમાણમાં ખીલેલું હોય છે, અને સ્ત્રીઓની હમરો પણ ઘણે ભાગે કમાન જેવી વળેલી હોય છે તેથી રંગ ઘેર ગી પદાર્થો બહુજ ગમે છે તથા રંગીત પુષ્પોને અત્યંત ચાહે છે અને રંગીન વસ્ત્રો વધારે પસંદ કરે છે.”

સ્પરજીયમ કહે છે કે, “આ સ્થાન હમરની કમાનના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલું છે.” ડા. ફાઉલર-કહે છે કે, ખાનગીમાં તેમજ જાહેર પ્રસંગમાં મેં હજારો આદમીઓને આ સ્થાનની ખામીવાળા જોયેલા છે. અને “તેઓમાં લુહા લુહા રંગ પારખવાની શક્તિની ખીલકુલ ખામી છે એમ મેં જણાવેલું” પણ છે, અને તેમાં એક પણ જુખત મારી ભૂલ થઈ નથી.”

ઉપયોગ—પ્રાકૃતિક પદાર્થોની અંદરનાં અનેક પ્રકાર રંગ ઘેરગોને અને તેના મિશ્ર ભાવોને યથાવત બહુવા અથવા પારખવા એ આ શક્તિતુ ખાસ કામ છે કુદરતની અપાર લીલામાં વૃક્ષ, પાન, ફુલ, ફળ, મનોહર અને સુગંધી પુષ્પ અને સૂર્યના કિરણોદ્વારા આકાશ, વાયુ, વાદળા, ઉષામાં, અને બન્ને સંધ્યા સમયના પૂર્વ અને પશ્ચિમ આકાશમાં, નદી, નાળાં, પહાડ, પર્વત અને ખેતરો તથા જંગલો અને પશુ પક્ષીઓ વગેરેમાં પણ સર્વત્ર રંગ ઘેરંગનો વસંત વાયુ છવાઈ રહેલો જોવામાં આવે છે. ઘાસ, પાન અને લીલીઓખડરૂપ કુદરતના વિસ્તૃત ગાલીચાની રમ્ય અને મનહર રચનામાં પણ આનંદદાયક લીલોતરી રંગ મનુષ્યોના ચર્મ ચક્ષુઓને સર્વત્ર શાન્તિ અને અનુપમ સુખ આપી રહ્યા છે. સન્ધ્યા સમયના શોનેરાં રંગો આશ્માની વિજળીનો વિદ્યુતમય પ્રકાશ અભાંજ્ય પ્રકારના ઉત્તર મહાસાગર તરફના અરુણોદયના (Aurora Borealis) ના દૃષ્યો અને મેઘ ધનુષ્યની અનુપમ સૌન્દર્ય યુક્ત પચરંગી ચિત્ર રચના, કુદરતના મહાન નિપુણ ચિત્રકારની પ્રવિણ પેઇન્ટરની અદ્ભુત રંગગાન શક્તિનો અનુપમ પુરાવો આપે છે. તન્દુરસ્તી અને સુખાકારી સુચક અને મનોહર ખાળકોનાં તથા સૌમ્ય સુંદરીઓનાં શુભાખી ગાલો અને રક્ત ઓઠો શુ ઓઠી રમણીયતા દર્શાવે છે? દુઃકમાં કુદરતના સમ્પૂર્ણ અજોમાં રંગ રુપ અને સૌન્દર્ય ભરેલું છે, તેના વિના કુદરતની શોભા તદ્દન નિરસ, ક્ષીકી અને લુપ્તીજ થઈ જાય છે પણ અનેક વિધ રંગ ઘેરંગી હાલતોતુ અસ્તિત્વ અને તેને શ્રદ્ધ કરવાની મનુષ્યની અંદરની આ રંગજ્ઞાન શક્તિ અને તેનો અદસ્પરસનો સખધ મનુષ્યોને અનેક પ્રકારના સુખ, આનંદ અને ઉત્સાહ આપે છે.

ચિત્રકળા અને ઉત્તમ પ્રકારનું ચિત્રકામ પ્રત્યેક અવસ્થા અને સમયનાં લોકોમાં એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના શોખનું સ્થાન લોગવતું આવેલ છે. ન્યુઝીલેન્ડસં પોતાની ત્વચાને રંગથી રંગતા હતા હિંદીઓ અનેકવાર રંગનો ઉપયોગ કરે છે. ગ્રીક અને રોમન લોકો પણ ચિત્રકામના તેટલાજ શોખીન હતા. અને વર્તમાનકાળમાં તો એ વિદ્યાનો શોખ એટલો બધો વધી ગયો છે કે પ્રત્યેક દેશની પ્રબલ ઉત્તમ પ્રકારના ચિત્રકામના પ્રદર્શનો અને ભલાકાદાર-પેઇન્ટીંગ કે પિકચરો પાછળ પ્રતિસાદ લાખ્યો ફીપીયા ખર્ચામાં ખુબ આગળ વધતીજ જાય છે. સમગ્ર મૂમડળના લોકોમાં સુગંધીક અને સુવાસિત રંગ બેરંગી પુષ્પોનો શોખ સર્વ શુભ પ્રસંગોમાં સામાન્યજ થઈ રહ્યો છે, એ સૌથી પ્રબળ પુરાવો છે.

આ ઉપરાંત પ્રત્યેક રંગ જુદા જુદા પ્રકારનાં શુદ્ધો અવસ્થાઓ અને લક્ષણોને પણ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. આંખ અને વાળના રૂપ અને રંગ મનુષ્ય સ્વભાવના ચોક્કસ લક્ષણો બતાવે છે એ તો મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાન્તજ છે. પ્રત્યેક શાક, પાન અને ફળનો લીલો રંગ તેની અપકવદશા બતાવી આપે છે, જ્યારે પીળાશ પરિપાક થયેલ પકવાવસ્થાને તથા સ્વાદિષ્ટ દશાને પ્રગટ પણે દર્શાવે છે. રતાશવાળા પ્રજો કે ફૂલો વિગેરેમાં ખટાશ (acidity) વિશેષ અંશે હોય છે હુંકમાં કુદરત, સંપૂર્ણ પદાર્થોને અંદર અને બહાર અનેક પ્રકારે અને અનેક રીતે રંગબેરંગી બનાવી પોતાની મુગી પણ ચોક્કસ ભાષામાં પ્રત્યેક પદાર્થની ચોક્કસ અવસ્થા અને શુદ્ધાદિ દર્શાવે છે, માત્ર તેનો બારીક અભ્યાસ અને અવલોકન કરી સર્વ ભાવોથી સમ્પૂર્ણ રીતે વિહિત થવાની જરૂર છે. કુદરત પોતાની અંદરના ઉત્તમ પદાર્થોને સર્વાંગ સુદર બનાવે છે. જ્યારે કઠોર અને હલકા પ્રકારના ફળ ફૂલોને રૂપ રંગ પણ તેવાજ પ્રકારનો રફ હોય છે ઉત્તમ પ્રકારના મિશ્ર ભાવવાળા પ્રજો હમેશા ઉત્તમ સ્વાદવાળા હોય છે. ઉત્તમ પ્રકારનાં મયુર પીઝન્ટ અને ચકલીઓ કે પોપટ, મેના આદિને રંગબેરંગી પચરંગી કે અનેક પ્રકારના મિશ્ર રંગોથી સુશોભિત અને રમ્ય બનાવવામાં કુદરત કંઈ કચાશ સખતી નથી સુદર રમ્ય અને ચદ્રમુખી સતી સુંદરીઓના કમલવદનને પુનમના ચદ્ર જેવા પ્રકાશિત અને તેઓના અન્તરાત્મા જેવા નિર્મળ બનાવવામાં કુદરત પોતાની સમગ્ર ચાતૂર્યનો ઉપયોગ કરવામાં કદી ચુક કરતી નથી. કુદરતનો પ્રત્યેક રંગ ખાસ શુભ દર્શાવે છે. જેમ કે કાળો રંગ શક્તિ ધનત્વ અને ગાઢત્વ તથા તમોશુભ દર્શાવે છે. લાલ રંગ તીવ્રતા રજે-શુભ પ્યાર, અક જેવી દશા, લીલો રંગ અપકવ હાલત પીળો રંગ રસવિપાક તથા પકવાવસ્થા ઇત્યાદિ.

વર્ણન અને ખીસવણી.

પ્રપૂર્ણતા—જે વ્યક્તિની અંદર આ શક્તિ પ્રપૂર્ણપણે ખીલેલી હોય છે તે રંગનો અતિ શોખ અને રંગોના પરિક્ષક હોય છે, પોતાની આખથી રંગોને યાદ સખી એકદમ તેઓનું મળતાપણુ. ફેરફાર કે ભેદભાવને તરતજ જાણી શકે છે. સુદર રંગીન ચિત્રો કે વસ્ત્રાલંકારને જોઈ અત્યન્ત ખુશી થાય છે.

કળાકૌશલ્ય, અનુકરણ, આકૃતિ, અને પ્રમાણજ્ઞાનનાં અવયવો જો સારી રીતે ખીલેલાં હોય, અને તેને પરિણામે મતિષ્ઠનાં બન્ને પાત્ર સારી રીતે બદલાં હોય તો ચિત્રકામમાં સર્વાંગ નિપુણ નીવડે છે. રંગીન છબીઓ અને પેઇન્ટીંગ બહુજ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું તેઓ બનાવી શકે છે. સૌન્દર્યપ્રીતિ અધિક હોવાને લીધે સુદર ચિત્રો અને પેઇન્ટીંગો એકત્ર કરવાનું અને જોવાનું સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓને ગમે છે. સુદર રંગીત પુષ્પો તથા ફૂળો અને રમ્ય પ્રદેશો જોવાનું બહુજ આછે છે.

સાધારણ—જેઓમાં એ શક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓમાં રંગો પારખવાની સાધારણ શક્તિ હોય છે. ખાસ અભ્યાસદ્વારા વિશેષ પરિક્ષા કરી શકે છે. પણ તેના અભાવમાં તેવી શક્તિની એકંદરે ખામીજ હોય છે. આકૃતિ-કદ, અને કાર્ય-કૌશલ્ય શક્તિ સારી હોય તો વસ્તુનું ખાસ જોખું કે સ્કેચ સારો કરી શકે છે, પણ રંગ પુરવાનું કાર્ય તેઓનાથાં યથાર્થ બની શકતું નથી,

ન્યુન—જેઓમાં એ શક્તિ ન્યુન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ સાદા રંગોને સાધારણ રીતે લાણી શકે છે. પણ કપડાંનાં, વાળનાં કે આંખના મિશ્ર રંગોને તેઓ બરાબર પારખી શકતા નથી. તેમ વર્ણન આપી શકતા નથી. રંગજ્ઞાનની તેઓમાં ખાસ ખામીજ હોય છે.

ખીસવણી—આ રંગજ્ઞાનની શક્તિની ખીલવણી માટે રંગોના મૂળ સ્વરૂપ તથા મિશ્રભાવો અને પ્રથક્ પ્રથક્ છાયાઓનો ખાસ અભ્યાસ કરો. જુદી જુદી જાતના શેડીંગ્સની પરિક્ષા કરવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરો. રંગીત વસ્ત્ર અને સાજા કે ફેંટા વિગેરે બાંધવાનો શોખ વધારો. ત્રાં, બચ્ચાં અને બાળકોને રુતુ રુતુ અનુસાર લિનન લિનન રંગના વસ્ત્રો પહેરાવો, અને આનંદ લીઓ. અનેક તરેહના રંગીત પુષ્પ પક્ષીઓ, રમ્ય પ્રદેશો, અને સન્ધ્યા સમયના તથા ઉપાકાળના રમ્ય દૃષ્યોને વારંવાર અવલોકો અને ખાસ કરી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના પેઇન્ટીંગ, કે ચિત્રકામની શોખ પ્રશંસા અને અનુકરણ કરતા રીતો. અન્ય શક્તિઓની માફક આ શક્તિને અભ્યાસદ્વારા સારી રીતે ખીલવી શકાય છે, અને એવા અભ્યાસને વધારવામાં કુદરતના પદાર્થો, વૃક્ષ-પાન, પુષ્પલતા, અને ફૂળો આદિના રંગોના નમુના મહણ કરી ચિત્રો કાઢવાનું અનુકરણ કરો. કુદરતના અનન્ત અને અનુપમ નમુનાઓ સર્વત્ર પ્રતિક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા, તેટલા અને સર્વાંગ સમ્પૂર્ણ છે. બાળકો અને યુવાનોએ આ પ્રયોજન માટે વનસ્પતિશાસ્ત્રના આનંદદાયક અને શિક્ષણપદ અભ્યાસની ખાસ જરૂર છે. તેમજ માનસિક ઉન્નતિ તથા સૌન્દર્યના શોખને વધારવા ખાતર પણ નાના નાના હાથ બગીચાઓ અને વાડીઓની અંદર મોગરા, ચંબેરી. નર્મ, જુઈ, શુભાખ, ચંપો, સૂર્યમુખી, કમળ, શલદાવલી, ડોલર, કૃષ્ણકમળ આદિ અનેકવિધ પુષ્પ છોડને ઉછેરી જાતે ખીલવી તે તે પ્રદેશને રમ્ય બનાવી શારીરિક તથા માનસિક વ્યાયામ, આનંદ આસમ અને શાન્તિને માટે તેવા સાધનો ખીલવવાની પણ જરૂર છે.

બાળકોમાં આવી શક્તિ ખીલવવા માટે તેઓને બગીચા બનાવવાના ઓલારો અને પુષ્પ છોડ માટે નાના કુંડાઓ તથા સચિત્ર પુષ્પવૃક્ષોનું જ્ઞાન આપે તેવા

પુસ્તકો, તેમજ સ્ત્રીઓને પણ રંગોડી આદિ પુરવાના ઉત્તમ પ્રકારનાં સાધનો અને નમુનાઓ પુરા પાડવા ભેંધ્યે. સ્ત્રીવર્ગની અંદર ચિત્રકામ, સંગીત, વાદ્ય-કલર પેઈન્ટીંગ, ઓઈલ પેઈન્ટીંગ આદિનો શોખ વધારવો ભેંધ્યે અને તેવા સાધનો પુરતા પ્રમાણમાં કરી આપવા ભંધ્યે. દક્ષીણી સ્ત્રીવર્ગમાં આવો ચાલ કે પ્રધા તથા એવી પ્રવૃત્તિ ઘણા સારા પ્રમાણમાં ભેવામાં આવે છે. જ્યારે ગુજરાત અને કાઠીયાવાડની સ્ત્રીઓ ચપળ, ચપળ, અને હોશીયાર હોવા છતાં, તેવા અભ્યાસ જ્ઞાન કે સાધનોના અભાવમાં આવા કાર્યમાં બહુજ પછાત છે, એ શોક થવા જેવું છે. પણ હાલની કન્યાશાળાઓમાં ધીમે ધીમે એ શિક્ષણ દાખલ થતું ચાલ્યું છે એ કેટલેક અંશે ખુશી થવા જેવું છે.

આ ઉપરાંત માળીઓ પણ કૂલની અનેક પ્રકારની માળાઓ અને વેણી આદિ બનાવી વહેંચવા લાવે છે, તેવાં કાર્યને અને શોખને પણ ઉત્તેજન આપવું થટે છે. કપડાંના કૃત્રિમ પુષ્પો અને લતા-પતા આદિનું કાર્ય પણ એટલુંજ ઉત્તેજનને પાત્ર છે. એ બધી બાબતોનો શોખ પ્રબલમાં યોગ્ય રીતે ખીસવો ભેંધ્યે.

યુરોપ અને ઇરાન આદિ દેશોમાં તથા કાઠીયાવાડ અને ગુજરાતના પ્રદેશમાં કેટલીક જગ્યાએ હોઠ, દાન્ત અને ગાલ આદિને રંગવાનો રિવાજ છે. પણ એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. મનુષ્યની સ્વાભાવિક તન્દુરસ્ત હાલતમાં મુખ અને ચોદપર જે રંગ આવી રહે છે, તેનાથી વિશેષ રમણીયતા બાહ્યઉપચારથી લાગ્યેજ લાવી શકાય તેમ છે.

નં. ૩૩ વ્યવસ્થાશક્તિ અથવા ગોઠવાણુ.

Order.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, અને વિવરણ આદિ.

વ્યવસ્થા—પદ્ધતિ, ગોઠાણુ, કાર્યક્રમ, નિયમ, પ્રત્યેક વસ્તુ યથાયોગ્ય સ્થાને ગોઠવવાની ટેવ આદિ શબ્દોથી સુચવવામાં આવતા સમગ્ર ભાવોનું અને કૃત્યોનું ગ્રહણ આ શક્તિની અંદર કરવામાં આવે છે. આ શક્તિના અતિયોગ કે મિથ્યા યોગથી મનુષ્ય બહુજ આપચીપીઓ અસુક પદ્ધતિનો કે ફરીનો શુદ્ધામ અને જરા અવ્યવસ્થા ભેંધ વ્યવચિત્ત થઈ જાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુને તેના યથાયોગ્ય સ્થાનમાં રાખવા માટે એટલો બધો અત્યાગ્રહિ થઈ જાય છે કે વ્યવસ્થા અને ક્રમ પાછળ શરીર અને મિત્તજને શુભાવી બેસે છે.

સ્થાન—રંગ જ્ઞાનના અવયવની પછી તેના બાહ્યભાગ તરફ આંખની ભ્રમ રની નીચે વળતી કમાનની નીચે આ શક્તિનું સ્થાન છે, અર્થાત ભ્રમરના છેડાના ભાગની નીચે અને આંખના બાહ્યખુણાની બરાબર ઉપરના પ્રદેશમાં આ શક્તિનું

કળાકૌશલ્ય, અનુકરણ, આકૃતિ, અને પ્રમાણજ્ઞાનનાં અવયવો જે સારી રીતે ખીલેલાં હોય, અને તેને પરિણામે મરિતબ્ધનાં બન્ને પાંચ સારી રીતે બરેલાં હોય તો ચિત્રકામમાં સર્વાંગ નિપુણ નીવડે છે. રંગીન છબીઓ અને પેઇન્ટીંગ બહુજ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું તેઓ બનાવી શકે છે. સૌન્દર્યપ્રીતિ અધિક હોવાને લીધે સુદર ચિત્રો અને પેઇન્ટીંગો એકત્ર કરવાનું અને જોવાનું સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓને ગમે છે. સુદર રંગીત પુષ્પો તથા ફળો અને રમ્ય પ્રદેશો જોવાનું બહુજ ચાહે છે.

સાધારણ—જેઓમાં એ શક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓમાં રંગો પારખવાની સાધારણ શક્તિ હોય છે. ખાસ અભ્યાસદ્વારા વિશેષ પરિક્ષા કરી શકે છે. પણ તેના અભાવમાં તેવી શક્તિની એકંદરે ખામીજ હોય છે. આકૃતિ-કદ, અને કાર્ય-કૌશલ્ય શક્તિ સારી હોય તો વસ્તુનું બાહ્ય બોધું કે સ્કેચ સારો કરી શકે છે, પણ રંગ પુરવાનું કાર્ય તેઓનાથાં યથાર્થ બની શકતું નથી,

ન્યુન—જેઓમાં એ શક્તિ ન્યુન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ સાદા રંગોને સાધારણ રીતે બાળી શકે છે. પણ કપડાંનાં, વાળનાં કે આંખના મિશ્ર રંગોને તેઓ બરાબર પારખી શકતા નથી. તેમ વર્ણન આપી શકતા નથી. રંગજ્ઞાનની તેઓમાં ખાસ

વ્યવસ્થા અને ચોક્કસ પદ્ધતિ છે. અને તે પ્રમાણે નિરંતર કાર્ય કરવા અને વર્તવા માંજ કુદરતનું ડહાપણ અને બુદ્ધિચાતુર્ય છે. પર્વત, પહાણ નદી, નાળાં, સમુદ્ર, વાતાવરણ, વાદળાં આદિ મહાનથી મહાન અને સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ પરમાણુ અને પદાર્થને માટે પણ કુદરતે પોતાની વિશ્વવ્યાપી સત્તાથી યથાચોગ્ય સ્થાન અને ક્રમ, ગોઠવી મુકેલાં છે. વ્યવસ્થા ક્રમ અને પદ્ધતિપુરઃસરતાના અભાવમાં કુદરતના મહાન વિસ્તૃત અને રમણીય વિશ્વરૂપ કારખાનામાં ગડબડાધ્યાય, અવ્યવસ્થા ક્રમભંગ અને વિશ્વવ્યાપિ અસ્તવ્યસ્ત હાલતનું જ સર્વત્ર દર્શન થાત. અહિં તહિં અને સર્વત્ર “ Grand chaos of confusion worse confounded ” જેવી હાલત જ થઈ જાત, અને તેને પરિણામે પ્રત્યેક પદાર્થની સમ્પૂર્ણ ઉપયોગીતા, રમણીયતા અને સૌન્દર્યને તો વિનાશ જ નજરે પડત પણ નૈસર્ગિક નિયમ, પૂર્ણ પદ્ધતિ, રમ્ય રચના કૌશલ્યયુક્ત ક્રમ અને વિશ્વવ્યાપી વ્યવસ્થા, આદિ અસંખ્ય ઉપયોગો બધે જોવામાં આવે છે, પણ કુદરતની અંદર આવી સમ્પૂર્ણ વ્યવસ્થા હોવા છતાં તેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તથા તેનો અનુભવ કરી અનુકરણ કરવા માટે મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં વ્યવસ્થા કે ક્રમજ્ઞાનના અવયવની રચના જ કરવામાં ન આવી હોત કે તેવું અવયવ મુકવામાં નજ આંચું હોત તો એ બધી વ્યવસ્થા પણ તેને શું કામની હતી? મનુષ્ય તેથી શું સુખ, આનંદ, લાભ, કે અનુભવ મેળવી શકત? પણ એ બંનેના જ્ઞાતા અને આહુક અનવવ અને ગમ્યવિષયના અસ્તિત્વને લીધે અનેક પ્રકારનાં સુખ અને સગવડો સચવાઈ રહેલ છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. કુદરતની માફક સંસારના પ્રત્યેક પ્રકારના ધધારોજગાર અને વ્યવહારમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ વ્યવસ્થા અને ક્રમની જરૂર પડે છે તેને પરિણામે લુચ્ચાઈ, ઢોંગાઈ, ઠગાઈ, તથા અસંતોષ અને અસત્યથી બચીને મનુષ્યે અનેક પ્રકારનો પોતાનો સંસાર વ્યવહારરૂપ વ્યાપાર સુખપૂર્વક ચલાવી શકે છે. કોઈ પણ મનુષ્ય ખેતી કરનાર ખેડુત કે ગાંધીયાલું કરનાર ગાંધી, વ્યાપાર વાણીજ્ય કરનાર વણીક કે રાજ્યકાર્યભાર કરનાર રાજપુત, સૈનીકોને સંભાળનાર સેનાધિપતિ, કે ગૌપયુ આદિનું પાલન કરનાર ગોપાલ, લેંસ, ભૂંડ અને લેંડી બકરીનું ભરણ પોષણ કરનાર ભરવાડ, તેમજ કાર્યકુશળ કારખાનાવાળા, કે સમુદ્ર પર્યાટન કરનાર સૈલરો વિગેરેમાંથી કોઈપણ વ્યક્તિ સમાજ કે સંસ્થા પોતાનું કાર્ય કોઈપણ પ્રકારની વ્યવસ્થા, ક્રમ કે પદ્ધતિ વિના કદી પણ કાયદાકારક રીતે અને સમય તથા ધનાદિનો અધિક ભોગ આપ્યા સિવાય કરી શકે તેમ નથી, અને કરી શકે જ નહિ. આ બિના તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

કોઈપણ કાર્ય કરવામાં સરલતા, સુગમતા, અને સમય તથા દ્રવ્યલાભ આદિ વિષયોનો વિચાર અને સુખપૂર્વક તે હેતુઓને પાર પાડવા માટે વ્યવસ્થા ક્રમ કે ગોઠવણ અને પદ્ધતિની સર્વત્ર જરૂર છે વ્યવસ્થાને પ્રત્યેક કાર્યમાંથી દુર કરો, અને સમય અને સાધનનો દુરુપયોગ અને કાર્યનો વિનાશ સ્વભાવિક રીતે જ થયો સમજો. ધધારોજગારવાળા લોકો કારિગરો, અને વ્યવહારકુશળ પુરોષો ઉપરોક્ત સિદ્ધાન્તને ધરાવે જાણીને હુમેશાં તદ્દનુકૂળ વર્તે છે. કારણ તેઓજ તેની કિંમત અને યોગ્યતાને યથાર્થ રીતે સમજે છે.

સ્થાન છે. જ્યારે આ અવયવ બહુજ અધિક પ્રમાણમાં ખીલેલું હોય છે ત્યારે એક લટકી રહેલી કમાન જેવા રૂપમાં બ્રમર તે ઠેકાણેથી પસાર થાય છે.

શોધ--આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડૉ. ગોલ્ડે કરી હતી. ડૉ. સ્પરઝીયમ આ વિષયમાં કહે છે કે, "Some persons and even children, like to see every piece of furniture, every dish at table, every article about their business in its proper place and are displeased by disorder. This faculty gives physical order as to books etc

Spurzeim.

ડૉ. કોમ્બ કહે છે કે "James had this organ large and observed his appointments punctually, wrote with neatness and care, kept his account with invariable regularity, dressed neatly and regulated every thing with particular care. Its large development produces square appearance at the external angle of the lower part of the forehead.

Combe.

ઉપયોગ--વ્યવસ્થા, ક્રમ, અને પદ્ધતિ એ કુદરતનો એક વિશ્વવ્યાપી સિદ્ધાન્ત છે. તેની છાપ કુદરતના પ્રત્યેક કાર્યપર હમેશાં લાગેલી પ્રત્યેક સ્થળે જોવામાં આવે છે. ઉપરિસ્થ આકાશના સર્વમંડળમાં અને નીચે સર્વ ભૂમંડળની સપાટી તથા સમુદ્રના તળીયામાં પણ ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા ક્રમ અને પદ્ધતિપુરઃસરતાનું સંપૂર્ણ સાધાન્ય સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું છે. પ્રત્યેક વસ્તુને માટે પ્રથક પ્રથક યોગ્ય સ્થાન અને તેવાજ સ્થાનમાં તે તે પદાર્થની યોગ્ય દેશ કાળ સમય અને રૂપ અનુસાર કુદરતી રીતેજ ગોઠવણ કરવામાં આવેલ છે. આકાશનો પ્રત્યેક તારો પ્રત્યેક સૂર્ય પ્રત્યેક ગ્રહ કે ચંદ્ર પોતપોતાની નિયમિત કક્ષામાં નિયમિત રીતેજ પ્રેરે છે. પ્રત્યેક પશુ પ્રાણી કે વૃક્ષ વનસ્પતિ અને મનુષ્યનું પ્રત્યેક અવયવ તેનાં નિયત સ્થાનમાંજ સ્થિત કરવામાં આવેલ છે. તળીયાનાં ભાગમાં પગ ઉપરના ભાગમાં અગ્રગામિ મસ્તક, કપાળમાં આગળ પડતી આંખો, પગમાં કે પાછળના ભાગમાં ન હોતાં કપાળની બરાબર નીચેજ તેની સ્થિતી, આ બધું વ્યવસ્થા, ક્રમ અને મહત્તિ શિવાય બીજું શું રહી શકે છે ? હાથનું કે પગનું એકાદ અસ્થિ, હૃદય કે ફેફસાંનું એકાદ અવયવ કે માથું અને પગમાંથી એકાદ અંગ તેનાં યથાયોગ્ય સ્થાનમાં ન મુકતાં ગમે તે સ્થાનમાં ઉપર નીચે કે આગળ પાછળ મુકવામાં આવ્યું હોત તો શું કુદરતની વ્યવસ્થામાં કંઈ ખામી આવી પડત ખરી ? કે તેનું કંઈ બગડવાનું હતું !!!

હાથ, પગ, પાંદડાં, ગળી, પુષ્પ ફળ, કંઈ છાલ સુગીયાં અને ઉદર, તથા રવ, અને રુધિરશિન્નરણુ આદિના પ્રત્યેક અવયવ પોતપોતાના યથાયોગ્ય નિયમિત અને નિર્માણ કરેલાં સ્થાનમાં હોવા જોઈએ અને રહેવા જોઈએ. એ કુદરતનો ક્રમ

વ્યવસ્થા અને ચોક્કસ પદ્ધતિ છે. અને તે પ્રમાણે નિરંતર કાર્ય કરવા અને વર્તવા માંગ-કુદરતનું ઠહાપણ અને બુદ્ધિચાતુર્ય છે. પર્વત, પહાણ નદી, નાળાં, સમુદ્ર, વાતાવરણ, વાદળાં આદિ મહાનથી મહાન અને સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ પરમાણુ અને પદાર્થને માટે પણ કુદરતે પોતાની વિશ્વવ્યાપી સત્તાથી યથાચોગ્ય સ્થાન અને ક્રમ, ગોઠવી મુકેલાં છે. વ્યવસ્થા ક્રમ અને પદ્ધતિપુરઃસરતાના અભાવમાં કુદરતના મહાન વિસ્તૃત અને રમણીય વિશ્વરૂપ કારખાનામાં ગડગડાધ્વાય, અવ્યવસ્થા ક્રમભંગ અને વિશ્વવ્યાપિ અસ્તવ્યસ્ત હાલતનું સર્વત્ર દર્શન થાત. અહિં તહિં અને સર્વત્ર “Grand chaos of confusion worse confounded” જેવી હાલતજ થઈ જાત, અને તેને પરિણામે પ્રત્યેક પદાર્થની સમ્પૂર્ણ ઉપયોગીતા, રમણીયતા અને સૌન્દર્યને તો વિનાશજ નજરે પડત પણ નૈસર્ગિક નિયમ, પૂર્ણ પદ્ધતિ, રમ્ય રચના કૌશલ્યયુક્ત ક્રમ અને વિશ્વવ્યાપી વ્યવસ્થા, આદિ અસંખ્ય ઉપયોગો બધે જોવામાં આવે છે, પણ કુદરતની અંદર આવી સમ્પૂર્ણ વ્યવસ્થા હોવા છતાં તેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તથા તેનો અંતુલવ કરી અનુકરણ કરવા માટે મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં વ્યવસ્થા કે ક્રમજ્ઞાનના અવયવની રચનાજ કરવામાં ન આવી હોત કે તેવું અવયવ મુકવામાં નજ આંચું હોત તો એ બધી વ્યવસ્થા પણને શું કામની હતી? મનુષ્ય તેથી શું સુખ, આનંદ, લાભ, કે અંતુલવ મેળવી શકત? પણ એ બંનેના જ્ઞાતા અને આહુક અવયવ અને ગમ્યવિષયના અસ્તિત્વને લીધે અનેક પ્રકારનાં સુખ અને સગવડો સચવાઈ રહેલ છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. કુદરતની માફક સંસારના પ્રત્યેક પ્રકારના ધધારોજગાર અને વ્યવહારમાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ વ્યવસ્થા અને ક્રમની જરૂર પડે છે તેને પરિણામે લુચ્ચાઈ, ઢોંગાઈ, ઠંગાઈ, તથા અસંતોષ અને અસત્યથી બચીને મનુષ્યે અનેક પ્રકારનો પોતાનો સંસાર વ્યવહારરૂપ વ્યાપાર સુખપૂર્વક ચલાવી શકે છે. કોઈ પણ મનુષ્ય જેતી કરનાર જેડુત કે ગાંધીચાલું કરનાર ગાંધી, વ્યાપાર વાણીજ્ય કરનાર વણીક કે રાજ્યકાર્યભાર કરનાર રાજપુત, સૈનીકોને સંભાળનાર સેનાધિપતિ, કે ગૌપયુ આદિનું પાલન કરનાર ગોપાલ, લેંસ, ભુંડ અને લેંડી બકરીનું ભરણુ પોષણ કરનાર ભરવાડ, તેમજ કાર્યકુશળ કારખાનાવાળા, કે સમુદ્ર પર્યટન કરનાર સૈલરો વિગેરેમાંથી કોઈપણ વ્યક્તિ સમાજ કે સંસ્થા પોતાનું કાર્ય કોઈપણ પ્રકારની વ્યવસ્થા, ક્રમ કે પદ્ધતિ વિના કદી પણ ફાયદાકારક રીતે અને સમય તથા ધનાદિનો અધિક ભોગ આપ્યા સિવાય કરી શકે તેમ નથી, અને કરી શકેજ નહિ. આ બિના તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

કોઈપણ કાર્ય કરવામાં સરલતા, સુગમતા, અને સમય તથા દ્રવ્યલાભ આદિ વિષયોનો વિચાર અને સુખપૂર્વક તે હેતુઓને પાર પાડવા માટે વ્યવસ્થા ક્રમ કે ગોઠવણ અને પદ્ધતિની સર્વત્ર જરૂર છે વ્યવસ્થાને પ્રત્યેક કાર્યમાંથી દુર કરો, અને સમય અને સાધનનો દુરુપયોગ અને કાર્યનો વિનાશ સ્વભાવિક રીતેજ થયો સમજો. ધધારોજગારવાળા લોકો કારિગરો, અને વ્યવહારકુશળ પુરૂષો ઉપરોક્ત સિધ્ધાન્તને બરાબર જાણીને હમેશાં તદ્દનુકૂળ વર્તે છે. કારણ તેઓજ તેની કિંમત અને યોગ્યતાને યથાર્થ રીતે સમજે છે.

ગૃહવ્યવસ્થામાં પણ આ ગુણની કંઈ ઓછી જરૂર નથી. પણ તે તરફ લોકોનું ધ્યાન બહુજ ઓછું છે. ગૃહસ્થાશ્રમને સુખી બનાવવા ઇચ્છતા પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના કુટુંબ અને ઘરમાં પ્રત્યેક કાર્ય માટે ક્રમ, વ્યવસ્થા અને પદ્ધતિ નિયત કરવાની બહુજ જરૂર છે. માખાપોએ આ બાબતમાં ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓએ પણ પોતાનું ગૃહકાર્ય કરવામાં વ્યવસ્થિત થવાની ખાસ જરૂર છે.

ઘરમાં એક વસ્તુ અહિં અને બીજી વસ્તુ ત્યાં, લાવ ફેલાવું અને લાવ ઢીકવું, આ ક્યાં અને તે ક્યાં, એમ બે આખો દિવસ થયા કરતું હોય, વ્યવસ્થા કે કોઈપણ પ્રકારની પદ્ધતિ ન હોય, તો અનેક પ્રકારે નુકશાન અને માથાફાડને જન્મ મળે છે. એટલુંજ નહિ, પણ પ્રત્યેક વખતની આવી ધાંધલથી બહુજ હાની થાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ અને કાર્ય માટે નિયત સ્થાન અને નિયત સમય સુકરર કરી તે પ્રમાણે વતવાથી અનેક પ્રકારના લાભો અને સગવડો જળવાય છે. એટલા માટે સ્ત્રીઓએ આ બાબતમાં ખાસ ચીવટ રાખવાની જરૂર છે. પણ અતિ ચાપચીપીયા થવાથી ઘણું નુકશાન થાય છે, અને કેટલાક તો આવી ટેવને પરણીને ચીડીયા અને બગલાણીઆ સ્વભાવના થઈ પોતાની બતને બેખમમાં નાંખી દેહે એટલી હદ સુધી આ ટે ને આધીન ન થવાય એ ધ્યનમાં રાખવતું છે.

જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણતયા હોય છે તેઓ પ્રત્યેક બાબતમાં પદ્ધતિસર કાર્ય કરનાર કાયદાપૂર્વક ચાલનાર નિયત નિયમને આધીન રહી વર્તનાર, કાર્યક્રમનું ચોક્કસ ક્રમને વળગી રહેનાર, વેપારી રીતે કાર્ય કરનાર, અને દરેક કામમાં વ્યવસ્થિત હોય છે. અતિ ચંચળ અને ચપળ મનના અને સૌંદર્યનો શોખ હોય તો આવા પુરૂષો વ્યવસ્થાસર કામ કરવા પાછળ અને અતિ ચોક્કસપણે પાછળ પોતાની તન્દુરસ્તિ ગુમાવી બેસે છે. કાહાપણ કરતાં ટાપટીપીયા વિશેષ હોય છે. દેખાવમાં પણ ડોળ દમામવાળા અને દરેક કામમાં બહુજ ચોક્કસ પદ્ધતિને વળગી રહેનાર હોય છે.

જેઓમાં સાધારણ વ્યવસ્થાશક્તિ હોય છે તેઓ સાધારણ રીતે વ્યવસ્થા પદ્ધતિ કરે છે અને જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ પદ્ધતિ વગરના, ડાંગધડા વગરનાં, ફાંફા મારનારાં અને વ્યવસ્થા વગરના હોય છે.

આ વ્યવસ્થાશક્તિનું કાર્ય ખાસ કરી વ્યવસ્થા પારખવાનું અને ચાહવાનું છે. પણ તે પ્રમાણે કરવાનું કામ ગીણું છે. કારણ કે કાય બરલાવવા માટે ઉદ્યોગ શક્તિ અને બળના સ્થાનની જરૂર છે. જ્યારે આગસ, રોગ કે બેદરકારી આદિ કારણને લઈ વ્યવસ્થા બેળનાર પણ વ્યવસ્થા દૃષ્ટ કરી શકતો નથી.

ખીલવણી— ૧ તમારા દરેક વર્તનમાં નિયમિત ચાઓ

૨ પ્રત્યેક કાર્ય વ્યવસ્થાસર અને ક્રમવાર કરતાં રીખો.

૩ પ્રત્યેક વસ્તુને માટે સ્થાન રાખો અને પ્રત્યેકને તેના સ્થાનમાં મુકો.

૪ વ્યવસ્થા અને પદ્ધતિ પર પ્રત્યેક પ્રમગમાં ધ્યાન આપો.

૫ ગૃહવ્યવસ્થાના સંબંધમાં ચોક્કસ રહો.

નિશ્ચય—૧ કામ વ્યવસ્થાસર કરે, પણ શક્તિ થઈ ચીડાઓ નહિ.

૨ વ્યવસ્થાની પાછળ અતિ મંડ્યા રહી જીવન, બળ, અને સુંદર સ્વભાવને બગાડવાનું પસંદ નહિ કરે.

બાળશિક્ષણ—બાળકોની અંદર આ શક્તિ ખીલવાનું માટે પ્રત્યેક બાળકને તેના પાટી, પેન, પુસ્તક અને કપડાં, લત્તાં, છત્રી, બુટ આદિ સાધનો માટે અલગ કબાટ, અને અલગ સ્થાન નિયત કરી આપો. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું સ્વતંત્ર રીતે તેમને બરાબર દર્શાવી સોંપી આપો અને અભ્યાસ, રમત, સન્ધ્યા, તથા ખાન-પાન અને હસ્વાકરવાનો વખત મુકરર કરી આપી તે પ્રમાણે પળાય છે કે નહિ તેપર ધ્યાન આપો.

નં. ૩૪ ગણિતજ્ઞાન કે ગણનાશક્તિ.

Computation or Calculation.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, ઉપયોગ, અને વર્ણન આદિ.

ગણિતજ્ઞાન—અંકજ્ઞાન, મોટેથી ગણવાની શક્તિ, હિસાબ કરવા કે તપાસવાની શીખડાવવાની શક્તિ, સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર આદિના ઉપયોગનું જ્ઞાન, તેમજ નામુ ઠામું ઇત્યાદિ શક્તિઓને આ ગણિતજ્ઞાનમાં સમાવવામાં આવે છે.

સ્થાન—વ્યવસ્થાના સ્થાનની બહાર અને ભ્રમરના બાહ્યખુણાની નીચે આ શક્તિનું સ્થાન છે. બચાવેલા સ્થાન સારી રીતે ખીલેલ હોય છે, ત્યારે ભ્રમર [બરાબર] સીધી લંગાઈમાં તે પ્રદેશમાંથી પ્રસાર થાય છે પણ બચાવે ખામીવાળું હોય છે ત્યારે બહારથી ભ્રમર ટુંકી પડતી અને નીચે નમી આંખના બાહ્ય ખુણાની લાઈન સુધી પહોંચતી જણાય છે.

શોધ—ડૉ. ગોલે આ શક્તિના સ્થાનની શોધ કરી હતી

ડૉ. સ્પરઝીયમ કહે છે કે "Negroes do not excell in arithmetic as their heads are narrow at this organ. Spurzheim."

ઉપયોગ—આ શક્તિનો ઉપયોગ સરવાળા બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર આદિરૂપ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓની ગણના કે સંખ્યા મુકરર કરવા માટે છે. સંખ્યા અને વસ્તુઓનો સમવાય સંબંધ છે અને એ સંબંધને બહુલા વિના મનુષ્યનું એક પણ કાર્ય આગળ ચાલી શકતું નથી. અનેક પ્રકારની લેવડ દેવડ, ખાતાંઓ અને હિસાબોની પતવણી કરવામાં, બેન્કોના અને પેલીઓનાં પ્રતિદાનના કાર્યમાં, વ્યાજ વટાવ કાઢવા માટે અને મુકરર કરવા માટે અંકગણિતના જ્ઞાનની સર્વત્ર આવશ્યકતા પડે છે. કુદરતની અંદરની આ એક વ્યવસ્થા અને તેને ગણિતદ્વારા બહુવાની મનુ-

ખની અંદરની ગણિતજ્ઞાનની આ સ્વાભાવિક શક્તિ એ જાનેના યથાર્થ સમ્બેલનથી મનુષ્યોના અસખ્ય પ્રયોજનોની યથાર્થ સીધી ધાય છે. તેના વિના એક અને દશ તેમજ હજાર અને લાખો વચ્ચે શું તફાવત છે, એ શી રીતે માણુમ પડી શકત અને એવી શક્તિના અભાવમાં વ્યાપાર રોજગારની સમગ્ર પ્રકારની લેણુંદેણના સખધોનો નિષ્ફળ કંઈ રીતે યાત એ સમજી શકાતું નથી, કે કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી. આ શક્તિ અને તેના ચોક્કસ સ્થાનના સદ્ભાવને લઈ આપણે અસખ્ય સુખ લાભ અને સગવડો ભોગવીએ છીએ એ કંઈ કોઈથી અબાધ્યું નથી.

પ્રકૃતિના સમગ્ર ગુણગુણની ગણના, પદાર્થવિદ્યા Natural philosophy દ્વારા મુકરર કરવામાં આવી છે ખરી. અને તે દ્વારા આકૃતિ સયોગ વિભાગ આદિકાર્યો અને આકર્ષણ આકિની પણ વિવેચના કરવામાં આવી છે. પણ તેની અંદર રસ, ગદ્ય, સંખ્યા દેશ કાલ અને આત્મા આદિની ગણના કરવાતું રહીજ ગયું છે. વૈશેષિક દર્શનમાં આ સખધી ઘણુંજ ઉપયોગી વિવેચન અને વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલ છે, જેમાં સખ્યા અને પરત્વાપરત્વને પણ પદાર્થોનાં ગુણ દ્વારા નિશ્ચીત તરીકે ગણવામાં આવેલ છે

હુકમાં જણાવવાતું કે ગણના એ વસ્તુઓનો સ્વાભાવિક ગુણ છે અને ગણિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં તેનું ખાસ અવયવ છે. આ શક્તિના ખાસ ગુણ કે શક્તિદારા હિસાબોની ચોખવટ અને પતવાણી જલદીથી અને સરલતાથી થઈ શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ અનેકવાર પાટીપર માંડી કે લખીને હિસાબ કરીએ તે કરતાં પણ વિશેષ ઝડપથી માનસિક ગણિતદ્વારા અનેક કાર્યોને જલદી નિવેડો લાવી શકાય છે. પણ જેઓમાં આ શક્તિની ખાતરી હોય છે તેઓ ગણિત કે સખ્યાના સંબંધને જણતા નથી, તેથી, બહુજ ધીમે ધીમે તેણે કાર્ય કરી શકે છે અને વળી તેમાં પણ ભુલો રહે છે. અનેકવાર ગોટાળા કરી મુકે છે. જ્યોત્ કોમળ જે એક મહાન પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાતા, ધારાશાસ્ત્રી, અને વિચારશીલ પુરૂષ હોય, તે પોતાની ટીકીટો અને પૈસાનો પણ હિસાબ કરી શકતો નહિ

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણ રીતે ખીલેલી હોય છે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારના ગણિતશાસ્ત્ર યથ શકે છે. કંઈપણ ભૂલ કયાં વગર મોટી મોટી સ્કમના સરવાળા અને ગુણકાર કે હિસાબ આદિ કાર્યો અત્યંત ઝડપથી કરી શકે છે. મોટેથી ગણિતના હિસાબો મૂકી શકે છે. આકૃતિજ્ઞાન, પ્રમાણજ્ઞાન, કાર્યકૌશલ્ય, અને અતુકરણ શક્તિ સારી ખીલેલી હોય તો તેવા માણુસો સારા સરવેયર અને સ્ત્રીવિલ એનજીનીયરનું કાર્ય કરી શકે છે નાનુંકાનું, હિસાબ અને સર્વ પ્રકારનું ગણિતકામ ઉત્તમ રીતે કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને ધારણાત્મક શક્તિના સમ્બેલથી ધધા રોજગારમાં કાર્યકુશળતા અને સાફ વ્યવહારિકજ્ઞાન ધરાવે છે. મી. પ્રાંજપે જેવા ગણિતશાસ્ત્રીઓ આ બાબતનો પ્રત્યક્ષ પુલ્લો આપે છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ હોય છે તેઓ સ્વભાવથી સાદા ગણિતજ્ઞ હોતા નથી, પણ અભ્યાસથી સાફ જ્ઞાન મેળવી શકે છે. નવા શીખનાર

ગુમાસ્તા કે નોકરો અને નામાઠાંમાવાળાઓ લાખે વખતે પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે છે તે આ બાબતની સાબિતી આપે છે.

ન્યુન—જેઓમાં આ શક્તિ તદ્દન ન્યુન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ મદ, ગણિતમાં સાવ “૬” જેવા સામાન્ય સરવાળા બાદબાકીમાં પણ ભુલો કરનાર, અને અડસટો પણ કરી શકવા તદ્દન અસમર્થ હોય છે. આવા વ્યક્તિએ પોતાની અદરની આ ગણિત શક્તિ ખીલવવાપર ખાસ ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

ખીલવણી—સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, આદિ ગણિતના સર્વ વિષયોનો ક્રમવાર અભ્યાસ કરો, અને પ્રતિદીવસના વ્યવહારમાં વારંવાર તેનો માનસિક રીતે તેમજ પાટીદ્વારા ઉપયોગ કરો હાલતાં ચાલતાં અને ફરતાં પણ મનમાં લેવડદેવડના હિસાબોને માનસિક ગણિતદ્વારા ચોક્કસ કરવાની ટેવ પાડો. પ્રત્યેક વસ્તુ ખરીદતી વખતે સમયાનુસાર ખાંડી, મણુ, શેર આદિનો હિસાબ કરી વધતા ઓછા ભાવની તપાસ કરવાની ટેવ પાડો. જુદા જુદા પદાર્થોના જુદા જુદા ભાવ તાલથી ભાવ કાઢો અને તેપર નફા તોટાનો હિસાબ કરો. અકગણિત સખધી પ્રત્યેક સંખ્યાને ખનતા સુધી મનોબળથી ચાલ રાખો. દાખલાઓ ગણુત્રાની મિત્રવર્ગમાં હરીફાઈ કરો. કારણ તે દ્વારા આ શક્તિ સારા પ્રમાણમાં જલદી ખીલી શકે છે.

આ શક્તિને સુધારવામાં યાદશક્તિથી ઘણીજ સારી મદદ મળી શકે છે. તેમ તેની પણ ખીલવણી થાય છે. નાના બાળકોને નાની ઉમરમાંથીજ પૈસા પૈધ અને વસ્તુઓનો હિસાબ મોઢે કરાવવાની ટેવ પાડવાથી તેઓનું ગણિતજ્ઞાન અને યાદશક્તિ સારા પ્રમાણમાં ખીલે છે, તેમજ તકશક્તિને પણ યુષ્ટિ મળે છે. પણ છેક નાની ઉમરમાં એ કાર્ય બોબરૂપ નહિ કરવું જોઈએ. ગમ્મત અને આનંદ સાથે જ્ઞાન આપવાની શિક્ષણપદ્ધતિ હમેશાં સ્વાભાવિક અને કુદરતી છે.

નં. ૩૫ સ્થળજ્ઞાન અથવા ભુગોળ.

Locality.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, ઉપયોગ અને વર્ણન આદિ.

સ્થળજ્ઞાન—ભુગોળજ્ઞાન, સ્થળવૃતાન્ત, સુસાફરી દર્મ્યાનનું અવલોકન અને વસ્તુ સ્થિતિનું જ્ઞાન જેવાં કે મહેલ, રસ્તા, વાડી, બગીચા વિગેરે, સુસાફરી કરવાની પ્રીતિ, સ્થાન શોધી કાઢવાની શક્તિ, દરીયાઇ સુસાફરી કરવાનું જ્ઞાન હોંકા યન્ત્રનું જ્ઞાન, ભુગોળજ્ઞાન, આદિ શક્તિઓનો આ સ્થળ જ્ઞાનમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

સ્થાન—પ્રમાણજ્ઞાન કદ અને ગુણત્વ જ્ઞાનનાં અવયવની ઉપર ભરમરી અદરતા પ્રદેશની લગભગ પોણા ઈંચ જેટલા ભાગ ઉપર ઉચ્ચ, પ્રદેશ તરફ વળવું

અને જરા બહાર તરફ ફેલાતુ આ શક્તિનું અવયવ છે. કેપ્ટન કુકની અંદર આ સ્થાન અત્યંત અધિક પ્રમાણમાં ખીલેલું જોવામાં આવે છે. આ વ્યક્તિ આપણી પૃથ્વીની આસપાસ મુસાફરી કરનાર પ્રથમ પુરુષ હતો. તેની મુસાફરીનો અને કાર્યનો ઇતિહાસપણુ તેટલોજ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. મી. કુકના મહેસપરથી અવલોકન આકૃતિ પ્રમાણુ વ્યવસ્થા અને ગણીત જ્ઞાનના સમગ્ર અવયવો સમ્પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ ખીલેલા જણાય છે. તેનું લાળુ નાક કાર્યશક્તિ દર્શાવે છે ચારસ કપાળ વ્યવહારીક કૌશલ્ય અને બુધ્ધિશક્તિ દર્શાવે છે. કોલમ્બસ, ગેલેલીઓ, ન્યુટન, લાપ્લાસ, આદિમાં પણ આવાજ ચિન્હો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

શોધ—ડા. ગોલે પોતાના પુસ્તકમાં આ શક્તિના અદ્ભુત કાર્યના-અનેક પુરાવાઓ આપેલા છે. જેમાં કણુતરો અને કુતરાઓની સ્થાન જ્ઞાનની શક્તિ અને એક દેશથી બીજે દેશ દુરપર લઇ જવામાં આવેલ છતાં મુજ ઘર તરફ છ છ મહીને પણ પાછા ફરી આવ્યાનાં વૃતાન્તો અને વર્ણન આપેલ છે. ગાયો ભેંસો ઘોડાઓ અને વનની અંદરના વનચર સિંહાદિ પ્રાણીઓ દુર દુર દેશોમાં ફરી પોતાના લોભુ તેમજ ઘરતરફ પાછા એકલા પહોંચી જાય છે તેનું કારણુ તે સર્વ પશુઓની અંદર આ શક્તિનું અવયવ ખાસ ખીલેલું હોય છે એજ છે. ડા. કોમ્બ કહે છે કે “કેટલાક પુરૂષોમાં મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રનુસાર અવયવોનું અવલોકન કરવાની સ્વાભાવિક શક્તિ હોય છે જ્યારે કેટલાકને બહુજ મુશીબત નડે છે. તેનું કારણુ ખીણું કંઈ નથી, પણ પ્રથમમાં સ્થાનજ્ઞાન અને આકૃતિજ્ઞાનના અવયવ સારા ખીલેલ હોવાં જોઈએ જ્યારે બીજામાં તેની ખામી હોવીજ જોઈએ.”

ઉપયોગ—પ્રત્યેક વસ્તુની સ્થિતિ અને સ્થાન આદિ યાદ રાખવું અથવા શોધી કાઢવી એ આ શક્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે. કુદરતમાં પ્રત્યેક વસ્તુને માટે ચોક્કસ સ્થાન નિર્માણ થયેલ હોયજ છે. અવકાશ કે સ્થાન વિના કોઈ પણ વસ્તુ કદી રહી શકતી નથી. આપણી તેમજ સમ્પૂર્ણ વિશ્વના પ્રાકૃતિક પદાર્થોની સ્થિતિ અને ગતિ થવામાં મુજ અવકાશજ કારણુભુત છે. અવકાશ આકાશ, સ્થાન, સ્થળ, કે ખાલી જગ્યા એ બધાં એકાર્થવાચક શબ્દો છે. અનન્ત વિશ્વમાં આ પ્રકારનો અવકાશ અનન્ત અને સર્વવ્યાપી છે. ટેલેસ્કોપ અને માઈક્રોસ્કોપદ્વારા આપણે અત્યંત દુરના પદાર્થોને અને અત્યંત ખારીકમાં ખારીક અન્તરના પદાર્થોને જોઈ શકીએ છીએ. પણ તેતો માત્ર અનન્ત આકાશના અપાર સાગરમાં એક બિન્દુવત પણ ન ગણી શકાય. ઉપર નીચે આગળ પાછળ, મધ્યમાં સર્વત્ર આકાશ આકાશ અને અવકાશજ પ્રસરેલ છે. પણ કુદરતે તેને બરાબર બાલુવાની શક્તિ પોતાના પ્રાણીઓને ન આપી હોત તો મનુષ્ય પોતાનો માર્ગ ભૂલી દરેક વસ્તુ કે માર્ગ પાછળ અનન્ત આકાશમાં ધુમ્માજ કરત. છતાં પણ બીચારાને ઘરનો પતો લાગતજ નહિ. આંખો સુવે છે કે વહાણુ પૂર્વ તરફ જાય છે છતાં કમ્પાસના અવલોકનદ્વારા કે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાના નિરીક્ષણદ્વારા મન એમ કહે છે કે “નહિ, તે વહાણુ પૂર્વમાં નથી જતું પણ પશ્ચિમમાં જાય છે.” અહિં કોને સાચું માનવું?

આંખને, ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિયને કે મનને, દૃષ્યજ્ઞાન કે વાસ્તવિક જ્ઞાનને ખાતર આ જગ્યાએ સ્થાનજ્ઞાન (Locality) અને હોકાયન્ત્રના સાધન ઉપર અથવા કહો કે મન ઉપરજ આધાર રાખી ચાલવું પડે છે. કારણુ તે જે ખતાવે છે તે સહેતુ અને સત્યમાર્ગ છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો ભુલાવો પણ ખવરાવે એવું અને છે.

ત્રિવેચન—જેઓમાં આ સ્થાનજ્ઞાનનું અવયવ કે શક્તિ સારી રીતે ખીલેલ હોય છે તેઓ પ્રત્યેક જગ્યા અથવા સ્થળ અને તેના આસપાસના દૃષ્યો તથા સંબંધોને યથાવત્. યાદ રાખી શકે છે. ગાદ જંગલમાં કે અરણ્ય અને પર્વતોની કંદરાઓમાં તેમજ મહાસાગરમાં પણ ભુલા પડતા નથી. સુસાફરી કરવાના બહુજ શોખીન હોય છે અને હુમેશાં આતુરતાથી ઇચ્છે છે, જે કંઈ જુએ તે બધું વિગતવાર યાદ રાખી શકે છે. ભુગોળ અને ખગોળનું સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને સરલતાથી તરત શીખી શકે છે. કાર્યકેશલ્યની અધિકતાથી યન્ત્રને ખોલીને બેસાડી શકે છે તથા અવલોકન, ઇતિહાસ અને પ્રેરણાશક્તિની પ્રખળતાથી ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ તથા જોવા લાયક સ્થાનો જોવાનું બહુજ પસંદ કરે છે આ શક્તિ સર્વ પ્રકારના ધર્મા રોજગારવાળાઓ તેમજ પદાર્થવિદ્યાનો શોખ ધરાવનાર સર્વ સાઈન્ટીસ્ટો અને વનસ્પતિવિદ્યા તથા પ્રાણીમાત્રની શારીર રચનાનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં ખાસ હોવાની જરૂર છે. જેઓમાં એ શક્તિ સાધારણતયા હોય છે તેઓ અનેકવાર ભેયલ સ્થળોને યાદ કરી શકે છે. પણ અનેકવાર ભુલા પડે છે. ભુગોળનું સાફ જ્ઞાન ધરાવી શકતા નથી. અનળપ્રયા દેશ કે ગલીગુચીઓમાં એકત્રા જઈ પાછા રસ્તો ખોળી શકતા નથી. આવા પુરુષોએ સ્થાન જ્ઞાનને કેળવવા માટે ભુગોળાદિનો ખાસ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

જેઓમાં આ શક્તિ તદ્દન ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ સ્થાન શોધવાનાં કામમાં તદ્દવ નકામા અને નિરુપયોગી નીવડે છે. સુસાફરી કરવાનું સાહસ કરતા નથી. અનેકવાર ભેયલ સ્થળને પણ સહજમાં ભુલી જાય છે.

ખીલવણી—ગામ દેશ કે શહેરના મોટા રસ્તાઓમાંથી કે ગલીમાંથી પસાર થતી વખતે ખુલ્લાપરની નિશાનીઓ, વાવટા કે ફાનસોનાં નંબરો યાદ રાખો. જંગલમાં ફરતાં ટેકરા, ઝાડ, અને, વનસ્પતિના દૃષ્યો યાદ રાખો. આકાશના તારોઓને ઓળખાતાં અને ઈમવાર ગોઠવી મનમાં યાદ કરતાં શીખો. ટુંકમાં દરબાર્થ અને રેલવેદ્વારા સુસાફરી કરો. સુસાફરી અને પરદેશગમનથી મનુષ્યની બુદ્ધિનો વિસ્તાર અવલોકન શક્તિનો સુધાર, ઓળખાણ અને વકતૃત્વ આદિની ખીલવણી અને નવી નવી જાતની કેળવણી અને જ્ઞાન મેળવવાનું અનેકરીતે અને અસંખ્ય પ્રકારે બની આવે છે. તેના જેવું મનુષ્યના મનને ખીલવનાર એકે સુગમ સાધન નથી. પણ સુસાફરી કરનાર શખ્સે તેવું શિક્ષણ ગ્રહણ કરવા માટે પોતાની સમગ્ર શક્તિઓનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

યસ્તુ સંચરતિ દેશાન્ યસ્તુ સેવેત પશ્વિદતાન્ ।

તસ્ય વિસ્તરિતા બુદ્ધિસ્તૈલ વિન્દુરિવામ્ભસિ ॥

એ જે કહું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે.

આ ઉપરાંત નકશાઓ અને ચિત્રચુક્ત પુસ્તકોદ્ધાર, દેશ, અને શહેરોનો કે ભૂગોળનો અભ્યાસ કરવાથી પણ ઘણું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. ભૂગોળ અને ખગોળનું જ્ઞાન આપનારા ઉત્તમ પ્રતિભા નકશાઓ, તેમજ ધાર્મિક સાધનો અને કોતરકામ કરેલા પૃથ્વી તેમજ તારામંડળના ગોળાઓ દ્વારા જ્ઞાન આપવાની પ્રથા અતિ-ઉત્તમ અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે. વસ્તુ માત્રની સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ તાદૃશ દર્શન આપનાર “નિદર્શક” સાધનોથી જેવું સચોટ શિક્ષણ આપી શકાય છે તેવું શિક્ષણ વર્ણુન માત્રથી કદી આપી શકાતું નથી. બાળદૃઢ્યોપર પ્રત્યક્ષ દર્શનનાર સાધનો કે નકશાદ્વારજ દરેક વિષયની એવી ઉદી છાપ પડે છે કે તે કદી ભુલાવી નથી. આ શિવાય ખારીક કોતરકામના દેશ પરદેશના કે પ્રદેશના દેખાવ આપનાર નકશાઓને સૂક્ષ્મદર્શક કાચોદ્ધાર (Magnifying Glasses) દેખાડવામાં આવે તો બાળકોને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. સરોવર, તળાવ, અખાત, મહાસાગર, ઉપસાગર, નદી, કીનારો, સંયોગિણીમિ સ્નાત્રુધુની, પર્વત, ટેકરી, પહાડ, ગિરીશીખર, ખીણ, સપાટ પ્રદેશ, જવાળામુખી, બળત્તા પહાડ, ઉષ્ણવૃક્ષ, ન્યાગરધોધ, ચંદ્રની સપાટી, ચન્નિશ્વરના ચંદ્રો, મુંબઈના રતાઓ ઇત્યાદિના દેખાવો ઇત્યાદિનું જે સચોટ જ્ઞાન આવા સાધનો દ્વારા આપી શકાય છે તેવું ખીજ કશાથી એટી સરલતા પૂર્વક આપી શકાતું નથી.

અતિ નાની ઉમરના બાળકોને પણ દીશાઓ, ઘરના યુણ અને અલગ અલગ વસ્તુઓ તેમજ આડોસીપાડોસીના ઘર વિગેરે, કયાં, કેવી રીતે, અને કઈ દીશામાં આવેલ છે. ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પુછી તેના યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપવાનું શીખવવાથી આ શક્તિ ઘણા સારા પ્રમાણમાં જલદી ખીલી શકે છે. નદી, પહાડ કે ગામ બહાર આવેલ વાડી બગીચામાં ફરવા લઈ જઈ તેને જાતે રસ્તાઓ શોધી કાઢવાનું સોંપવું આમ કરવાથી તેઓની સ્થળજ્ઞાનની શક્તિને પુષ્ટિ અને ઉત્સાહ મળે છે અને પરિણામે તે કેળવાય છે.

ભૂગોળવિદ્યાની માર્ક ભૂગર્ભ અને ભુસ્તરવિદ્યાનો શોખ પણ આ શક્તિની સાથે આપણી અનેક શક્તિઓને ખીલવવામાં ઘણી ઉત્કૃષ્ટ સહાય આપી શકે છે. તેના દ્વારા આપણી પૃથ્વીનો અનેક વર્ષનો ભુતકાળનો ઇતિહાસ, તેની સ્થિતિ, દશા, અને ફેરફાર આદિની તથા સમયાન્તરની અવસ્થાનું જ્ઞાન મળે છે. જુદી જુદી જાતના કોલસા પથ્થર, માટી, અને રેતાળ પ્રદેશો હીરા, માણેક, મોતી આદિની ખાણોવાળા સ્થળો, તેલના કુવાઓ, ભુતકાળમાં દટાઈ ગયેલા મહાન જગલોની પરિવર્તન થયેલ કોલસા રૂપ હાલતો આદિનો અભ્યાસ વિવિધ રીતે જ્ઞાન આપે છે. બાળકોને પણ પ્રત્યક્ષ અવલોકનદ્વારા આવા વિષયનો શોખ લગાડો અને તેઓની શક્તિ પ્રતિદિન ખીલતીજ જવાની એ ધ્યાનમાં રાખો.

નં. ૩૬ ઇતિહાસશક્તિ અથવા સ્મૃતિ.

Eventuality.

વ્યાખ્યાસ્થાન, વર્ણન, અને ઉપયોગાદિ.

ઐતિહાસિક શક્તિ—ખનાવ અને સંયોગો યાદ રાખવાની શક્તિ, જેવામાં બહુવામાં કે સાંભળવામાં આવતા ખનાવ—પ્રસંગ કે વૃતાન્તોની સ્મૃતિ, ઇતિહાસનો યોગ, ભૂત તથા વર્તમાન કાળમાં ચાલતાં પ્રસંગો પર ધ્યાન, ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન બહુવાની ઇચ્છા, જુગાસા આદિ ઉપર જણાવેલ સમગ્ર શક્તિઓનો સમાવેશ આ ઇતિહાસિકશક્તિમાં કરવામાં આવે છે.

સ્થાન—આ શક્તિના અવયવનું સ્થાન, કપાળના મધ્ય પ્રદેશમાં, અવલોકન શક્તિના સ્થાનની બરાબર ઉપર, અને સ્થાનજ્ઞાનના ખન્ને અવયવોની બરાબર વચ્ચેમાં આવ્યું છે. આ શક્તિની સમ્પૂર્ણ ખીલવણી હોય તો મધ્ય કપાળ પરિપૂર્ણ રીતે ભરાયેલું લાગે છે. કેટલીકવાર આસપાસના અવયવો સારી રીતે ખીલેલાં હોય તો તે દેખીતી રીતે ખામીવાળું જણાય છે પણ ખારીક તપાસ કરવાથી તેની ચથાઈ સ્થિતિ માલુમ પડે છે.

શોધક ડૉ. ગોલ કહે છે કે—“My numberless observations leave not the slightest doubt that Educability is a fundamental faculty, whose organ is in the inferior anterior middle of the forehead.”.

ડૉ. સ્પરઝીયમ કહે છે કે—This faculty recognises the activity of every other, and in turn acts upon all; Desires to experience, and would taste, smell see, hear and touch. Loves general instruction and the practical pursuit of knowledge, is often styled good sense is essential to editors secretaries historians and teachers, contributes essentially to consciousness and perceives the impressions made by the external senses, which it changes into notion conception and ideas and gives attention. Its sphere is great and expressed by verbs.

Spurzheim.

ભાવાર્થ—આ શક્તિ અન્ય પ્રત્યેક શક્તિને ઉરકેરે છે અને પરિણામમાં પ્રત્યેક શક્તિદ્વારા એ શક્તિને પોતાને પણ મદદ મળે છે. અનુભવ કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેથી શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ આદિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. સામાન્ય શિક્ષણ અને જ્ઞાન પાછળ પ્રયત્ન પુર્વક લાગે છે. આથી માણસ યોગ્ય બુધ્ધિવાળો ગણાય છે. વર્તમાન પત્રના અધિપતીઓ, સેક્રેટરીઓ, ઐતિહાસીકો, અને શિક્ષકોમાં આ શક્તિની ખાસ જરૂરી છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોને આથી ખાસ મદદ મળે છે. ખાસ જ્ઞાનેન્દ્રિયદ્વારા જે જ્ઞાન અને અસર મળે છે તેને બાણી કે અનુભવીને

કલ્પના, સંકલના કે અચુક વિચારના રૂપમાં બદલી કે ફેરવી નાંખે છે. આ શક્તિનું કાર્ય ક્ષેત્ર ઘણું જ વિશાળ છે.

આ ઐતિહાસિકજ્ઞાનના અવયવની, કપાળના મધ્ય પ્રદેશમાં સર્વ બુદ્ધિશક્તિના અવયવોથી વિંટાયેલી પરિસ્થિતિ, માનસશાસ્ત્રની સ્પષ્ટ ભાગમાં એજ દર્શાવે છે કે અન્ય સર્વ અવયવોએ તેને અનુસરી કાર્ય કરવાનું છે, તથા એ અવયવે પ્રત્યેકની સાથે પોતાનો સંબંધ રાખવાનો છે. અને પ્રત્યેક અવયવે પોતાના અનુભવની એક કોપી આ સ્ટોર હાઉસમાં સુકવાની છે અને જરૂર પડે ત્યારે એજ સ્ટોર હાઉસમાંથી પાછી મેળવવાની જરૂર છે. મનનશક્તિ અને તર્કશક્તિ પણ આ શક્તિના અભાવમાં સમ્પૂર્ણ સત્યને શોધી કાઢવા સમર્થ થતી નથી. એજ આ શક્તિની કે આ ઐતિહાસિક જ્ઞાનના અવયવનો ઉપયોગ અને મહત્તા દર્શાવવા પુરતું છે.

વર્ણન—૧ જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણ રીતે હોય છે તેઓ બુદ્ધિજ્ઞાણી સમજી અતિ કુશળ અને સમ્પૂર્ણ રીતે સ્મૃતિશીલ હોય છે.

વકતૃત્વશક્તિ અને અનુકરણ શક્તિની અધિકતાથી વાર્તાલાપ કરવામાં અને વ્યાખ્યાનો કરવામાં સૌથી સાફ કામ બજાવે છે. જ્ઞાનની ઉત્તમ પ્રકારની પિપાસા તેઓમાં હોય છે અને તેને પરિણામે ન્યુસપેપર પુસ્તકો ચોપાનીયા કે જે કંઈ મળે તે વાંચેજ નય છે. એકવાર જોયું કે સાંભળ્યું કદી ભૂલતા નથી. શોધ ઝોળ અને પ્રયોગો જોવા તથા કરવાનું પણ ગમે છે. સિધ્ધાંત અને સત્ય ખીનાને જલદી મગજમાં ઉતારી શકે છે અને સ્મૃતિસ્થ કરી શકે છે. ગણીત તથા વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિની અધિકતાને લીધે વ્યાપાર શેજગાર અને ધંધારોજગારમાં હુમેશાં ચોક્કસ અને ધ્યાન આપનાર નીવડે છે. સામાજિક અને સંસારિક લાગણીના પ્રાબલ્યથી—સ્નેહી મિત્ર અને સંબંધી વર્ગને અને તેઓના બધા પ્રસંગને યાદ કરે છે. ખાસ કરી આવા વ્યક્તિ વાંચન, વ્યાખ્યાન, ભાષણ, સંવાદ અને જાહેર પત્રો વિગેરે વાંચી સર્વ હકીકતોથી વાકેફ રહેવા હુમેશા તત્પર હોય છે. અનુકૂળ વિષયના ઉત્તમ અભ્યાસ પણ થઈ શકે છે. અષ્ટાવધાન, ચતુર્વધાન આદિ સ્મરણશક્તિનાં અદ્ભૂત કાર્યો આ મેઘા શક્તિની પ્રબળતા અને યોગ્ય ખીલવણીનું જ પરિણામ છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ ખાસ ચાહ અગત્યના વિષયોને સ્મૃતિમાં રાખે છે, પણ વિગતવાર વર્ણન પુર્વક પ્રત્યેક વિષયની માહિતી ધરાવતા નથી, ઘણેખરે અંશે ભૂલકણા હોય છે અને વાતચિત કે વૃતાન્તમાં પણ બહુ વિસ્તાર કે વિગત આપી શકતા નથી. ઘણીવાર જરૂરનું કહેવાનું હોય તે ભૂલી નય છે. અરધુ પરંતુ યાદ રાખી શકે છે અને હૈયે હોય તે હોઠ પર લાવી શકતા નથી ભૂતકાળના બનાવો સંબંધી પણ ખાસ સવિસ્તર હકીકત યાદ રાખી શકતા નથી. માત્ર સાધારણ વિચાર કે કલ્પનાને જ ધ્યાનમાં રાખે છે

જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ અત્યંત મંદગી, ભૂલકણા અને સ્મૃતિહીન હોય છે. આવા મનુષ્યોએ પોતાની આ શક્તિ ખાસ ખીલવવાની જરૂર છે

ખીલવણી—માનસિક સુધારણાનું પ્રથમ પગથીયું—અવલોકન શકિત છે જેનું વર્ણન અમે અગાઉ આપી ગયા છીએ. એજ સુધારણાનું આ અતિ અગત્યનું ખીલું પગથીયું છે, જેની સુધારણા, કેલવણી કે ખીલવણી માટે ખાસ ધ્યાન રાખી નીચે પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર છે.

- ૧ જે કંઈ બનાવ બને તે બરાબર તમારા મનમાં ગ્રહણ કરો.
- ૨ જે કંઈ વાંચો, જુઓ કે સાંભળો તેમાં જે કંઈ અગત્યનું જણાય તેને વારંવાર યાદ કરી સ્મરણશક્તિ કે આ ઐતિહાસિક શક્તિદ્વારા મસ્તિષ્કમાં બરાબર ગોઠવો.
- ૩ જે જે શક્તિદ્વારા જે કંઈ તમે કરવા માંગતા હો તે હેતુ પુર્વક તે તે શક્તિ સન્મુખ વારંવાર રજૂ કરો.
- ૪ ઇતિહાસ, વૃતાન્તો કે—ધર્મ પુસ્તકોમાંથી જે કંઈ સારું અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તમે વાંચો તેનું પ્રતિદિનના જીવનમાં સંગ્રહન કરો.
- ૫ ટુંકી ટુંકી કથા, વાર્તાઓ, અને કહાણીઓ વાંચો યાદ કરો, અને નાના નાના અનેક રમુજ સ્લોકો સહિત, બાળકો તેમજ યુવાન વર્ગ ખાસે તેવી વાતો કરી બતાવો.
- ૬ તમારી જીંદગીના અગત્યના બનાવો વારંવાર સ્મૃતિપટ પર લાવો અને તે પર મનન કરો.
- ૭ નીતિ, ધર્મ, સચાચાર, બ્રહ્મચર્ય આદિના સ્લોકો, સૂત્રો કે, મંત્રો, ઉપનિષદ કે ગીતા આદિના અધ્યાયોને કે સ્તોત્રો હોય તો તેને કંઠાગ્ર રાખો.
- ૮ નાના બાળકોને પણ તેવા સ્લોકો કવિતાઓ વિગેરે મોઢે કરાવો. અને પ્રસંગાનુસાર વાજીત્રો સાથે ગવણવાનું પણ રાખો જેથી આનંદ પૂર્વક મોઢે થઈ જશે.
- ૯ બને ત્યાં સુધી સર્વ પ્રસંગમાં યાદશક્તિને પૂર્ણ કસરત આપો.
- ૧૦ ઉત્તમ પ્રકારના સાહિત્યનાં વાંચનનો શોખ રાખો.

નિબંધ—અધિક વાંચો નહિ. જીંદગીના દુઃખી અને શોકયુક્ત પ્રસંગોપર ખીલકુલ ધ્યાન નહિ આપો કે સ્મૃતિપર લાવી દુઃખી થાઓ નહિ કારણ તેથી નુકશાન થાય છે. મસ્તિષ્કની શક્તિઓનો અતિશોક કે વિલાપ કરવાથી હાસ કે ક્ષય થાય છે. અતિ બગરણ, અતિ નિદ્રા, અતિ શોક, અતિ લોભ, અતિ મોહ, અતિ ભય, અને ક્રોધ વિગેરેનો ત્યાગ કરો.

નં. ૩૭ સમયજ્ઞાન અને તાલ.

Time.

વ્યાખ્યા સ્થાન ઉપયોગ અને વિવેચન આદિ.

સમય—કાળજ્ઞાન સમયસુચકતા ઇતિહાસિક બનાવોની તારીખ આદિનું જ્ઞાન, ઘડી, પળ, મિનીટ, કલાક, દિવસ, પક્ષ, માસ, રૂતુ, વર્ષ, યુગ, યુગાન્તર, ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય કે વર્તીત કાળનું જ્ઞાન, સમય સમયના ફેરફાર, સંગીત અને મૃદંગ આદિની અદરના તાલ તથા વ્યોત્તિષશાસ્ત્રના અભ્યાસનો શોખ ઇત્યાદિનો આ સમયજ્ઞાનની શક્તિમા સમાવેશ કરવામા આવે છે

સ્થાન—આ શક્તિના અવયવનું સ્થાન વ્યવસ્થાશક્તિના અવયવની લગભગ અર્થેક ઇચ ઉપર, સ્વરજ્ઞાનના અવયવના અગ્ર ભાગમા, તથા ગેધા—સ્મૃતિ અને સ્થળજ્ઞાનના અવયવની ખાલુમા અને તકેશક્તિના અવયવની નીચે આવેલું છે ડા. સ્પર્ઝીયમ કહે છે કે 'Time perceives the duration, simultaneousness and succession of phenomēna, is one of the essential attributes of music, some musicians having great facility, other great difficulty, in playing to time and is situated between Eventuality, Locality, order, Melody and causality and often acts in their connection.'

Spurzheim

ઉપયોગ—સમય અને તાલ એ બે દર્શાવવામા કે જણાવવામા ખાસ કરી આ શક્તિનો સર્વ સામાન્ય રીતે ઉપયોગ થાય છે પ્રત્યેક વસ્તુ પદાર્થ કે પ્રાણીની સાથે ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યનો સંબંધ જોડાયેલજ છે પ્રત્યેક બતાવ અમુકની પાછળ અગાઉ કે એકજ સમયમા અર્થાત્ સાથે એ ત્રણમાથી એકાદ વળતની અદર બનવોજ જોઈએ જુદગી એ પણ અવ્યાહત બનાવો અને કાર્યોનો સમુદાય માત્ર છે. આ કાર્યો અને બનાવો બનવા માટે અમુક સમયની તો જરૂર જ છે. ખાત્ય-ચુવા, વૃદ્ધ અથવા સ્થવીર અને મરણ પર્વતની દશાઓ પણ અમુક કાલનેજ સુચવે છે મિનીટ-કલાક, દિવસ-રાત માસ-રૂતુ-વર્ષ અને યુગ યુગાન્તર આદિ રૂપો એ માત્ર એકજ સર્વ વ્યાપી અનન્તકાલના એક રક્ષ અને નિત્ય કાલના માત્ર માનુષિક વ્યવહારાર્થ કરવામા આવેલા સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ વિભાગો જ છે તેના વિના કોઈપણ વ્યવહાર કે બનાવની યથાથ યાદિ કે સ્મૃતિ અર્થાત્ અમુક વખતે અમુક બનાવ બન્યો, એમ યાદ રહી શકવાનું તદ્દન અસંભવ છે પણ કુદરતની અદર સમયની આવી મુવ્યવસ્થા અને મનુષ્યની અદર તે વ્યવસ્થાને બાણવાની, અનુભવગાની, કાલજ્ઞાનની શક્તિ અને તેનું મસ્તિષ્કની અદર ચોક્કસ અવયવ એમ ત્રણે મળી મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારોની યથાર્થ નોંધ લેવામા કે રાખવામા આતિ અગત્યની ત્રહાય આપે છે. આપણે ભૂતકાલના બનાવો બાણી શરીરો છીએ, નોંધી શરીરો છીએ.

આપવાની જરૂર છે અને એટલા માટે દિવસનો અમુક વખત તો વાંચન, લેખન, અધ્યયન, પાઠ્યુભ અને મનન પાછળ—અથવા સંસ્કૃતમાં જેને સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવે છે તેની પાછળ (Selfculture) ગાળવાની સાથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

નાંના બાળકોને સુવાડવા બેસાડવા રમાડવા અને દુધ પાવાનો પણ તમય સુકરર કરવાની જરૂર છે. દુધકારણુ તેના ઉપર તેની તન્દુરસ્તિનો બધો આધાર છે.

ખાસ કરી પ્રતિદિનના કાર્યની વહેંચણીમાં પણ સમય નિયત કરવાની અને તે પ્રમાણે વર્તવાની ખાસ જરૂર છે.

વાંચન વખતે ઇતિહાસનાં બતાવેા વિગેરે કઈ સાલમાં બન્યા એ પણ બરાબર યાદ રાખવાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત ઘડીયાલ જોયા વિના સમયનો નિર્ણય કરવા માટે અટકબંધ બાંધી સમયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિની ખીલવણી પણ કરી શકાય છે. તેને માટે પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સૂર્ય ચંદ્ર, નક્ષત્ર આદિની ઉત્પત્તિ કે અસ્તોદય તપાસી અથવા છાયાનું અવલોકન કરવાથી પણ આ જ્ઞાનમાં સારો વધારો કરી શકાય છે.

સંગીતની અંદર તેમજ મૃદંગ કે એવા પ્રકારના વાદ્યની સાથે તાલ પ્રમાણે નૃત્ય કરવાથી કે થાપી મારવાથી પણ આ તાલશક્તિને કેળવી શકાય છે. પરંતુની અંદર એક સાથે ચાલવાથી કે એક સરખી રીતે બધા સાથે મળી સસ્વર કંસરત કરવાથી પણ આ શક્તિને કેળવી શકાય છે.

નિયમિતપણું—એ પ્રત્યેક કાર્યની ચાવી છે. અને પ્રત્યેક કાર્યને માટે સમય સુકરર કરી તે પ્રમાણે ચીવટથી વર્તવું એ આ શક્તિને કેળવવાની પદ્ધતિ છે. સમયજ્ઞાન અને તાલ એ આ શક્તિના બે વિભાગ છે.

નં ૩૮ સ્વર અથવા સંગીતશક્તિ.

Tune.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, અને વિવેચન આદિ.

વ્યાખ્યા—સંગીત, ગાલું, રાગ કાઢવો, ગાવાનો અથવા ગાયન સાંભળવાનો શોખ અથવા સાંભળીને આલાપ કરવાની વૃત્તિ થવી એ આ શક્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે.

સ્થાન—કપાલની બાજુના છેવટના નીચેના ભાગમાં, ગણીતશક્તિની ઉપર અને તાલ તથા સમય (Time) ના સ્થાનની પછી તથા વ્યવસ્થા (order) ના સ્થાનથી જરા બહારના ભાગમાં લગભગ પોણા ઇંચ ઉપર આવેલ છે. જ્યારે આ સ્થાન પૂર્ણ રીતે ખીલેલું હોય છે, ત્યારે લમણીનો નીચેનો અમ્ભાગ સંગીત શાસ્ત્રી મી. બવેની માફક સારી રીતે ભરાવાદાર હોય છે.

પ્રસિદ્ધ ગવૈયાઓનાં આંખના બાહ્ય ખુણાપરનો કપાળ ઉપસેલો ભાગ પડે છે તેનું કારણ આ સંગીતશક્તિની

શોધ—આ સંગીતશક્તિના સ્થાનની શોધ ડોક્ટર ગોલે કરી હતી.

ઉપયોગિતા—આ શક્તિનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારના સંગીત અને વાદ્યમાં અનેક રીતે અને રૂપે કુદરતમાં સર્વત્ર થયેલ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પદ્ધતિઓના ગાન અને સ્વરો પણ આ શક્તિનું અલગ સ્થાન હોવાનો પુરાવો આપે છે. મનુષ્યની અંદરની અવલોકનશક્તિ કે અનુકરણશક્તિ જેટલીજ આ શક્તિ અગત્યતા ધરાવે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિને ન્યુનાધિકપણે આ શક્તિની બક્ષીસ મળેલી હોયજ છે. આ શક્તિની સહાયતાથી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના ઉચ્ચ નીચ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરીત, પડજ, રૂપસ, ગાંધાર ધૈવત, પંચમ અને મધ્યમ તથા નિષાદ, આદિ તેમજ અન્ય અસંખ્ય પ્રકારના, સ્વરો અને આલાપો કરી શકે છે. જૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય તથા કાળનાં લોકો, જંગલી સુધરેલા અથવા સુધરેલા, ગમે તેવી હાલત, દેશકાળ કે અવસ્થામાં પણ, આ સ્વર અથવા સંગીતશક્તિનો આનંદ લેતા આવ્યા છે અને ભવિષ્યમાં લેશે. નાનાં નાનાં જનુઓ, તમરા, મરછર અને માંખી તથા જમર જેવાં પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં આનંદ ઉત્સાહનું ગીત આ શક્તિદ્વારા નદી, નાળાં વાડી, બગીચા અને બાગોની અંદર તેમજ સર્વત્ર ફેલાવી રહ્યા છે. હારમોનીયમ, સતાર, તબુર, દીલરૂબા, સારંગી, કોન્સર્ટીના, ફીડલ, પીયાનો, ઓર્ગન આદિ સર્વ વાદ્યોની યોજના તેમજ મૃદંગ, ઢોલ, ત્રાંસા નગારા, અને પીપોડી તથા સરણાઈ આદિની રચના પણ માત્ર આ સંગીતશક્તિના શોખની પુરતી માટેજ કરવામાં આવી છે. રાજ્યકાળ અને રાજ્યારોહણ જેવા ઉત્તમ પ્રસંગોમાં ઉત્સાહ અને આનંદને પ્રેરવામાં તથા લડાઈ અને મહાન યુદ્ધોના પ્રસંગોમાં લડવૈયાઓમાં જોશ, શુસ્સો, અને યુદ્ધ કૌશલ્ય તથા બહાદુરી અને પુરૂષાત્તનને પ્રેરવા માટે આ સંગીત અને નાદશક્તિનો અતિ ઉચ્ચ પ્રકારે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એ તેના ઉપયોગિતપણાનો જબરજસ્ત પુરાવો છે. ઇશ્વરના પ્રેમી ભકતો—કુદરતના મહાન પ્રશંસકો, કવિઓ, નાયકો, અને વિપત્તિ પુરૂષો પણ આ સંગીતશક્તિના નિર્દોષ પણ પ્રબળ અને મનમોહકપાત્ર થી બચવા પામ્યા નથી. કુદરતની અંદર સર્વત્ર છવાઈ રહેલ આ નાદબ્રહ્મનો આનંદ સર્વાવસ્થામાં પોતાની ઉપયોગિતા ધરાવે છે. એ નાદબ્રહ્મનો આનંદ પોતાની માનવ પ્રેરણાને તેમજ સમ્પૂર્ણ પ્રલને આપવા માટે પરમાત્માએ પૂર્ણ કૃપા કરી દરેક પ્રાણીના મસ્તિષ્કમાં પણ તે નાદબ્રહ્મનો અનુભવ કરવા માટે ખાસ સ્થાન અને અવયવ આપેલ છે. જેને આપણે સ્વર કે સંગીતશક્તિ કહીએ છીએ. આ શક્તિના કે શક્તિના સ્થાનના અભાવમાં મનુષ્ય કે અન્ય પ્રાણી એક શબ્દ સરખો પણ બહાર કાઢવા કે વ્યક્ત કરવા કદી બાગ્યશાળી થઈ શકત નહિ. પણ કુદરતની અંદરના આ નાદ બ્રહ્મ કે સંગીતશક્તિની મદદથી અતિ ઉચ્ચ પ્રકારના લાવો અને આનંદ તથા ઉત્સાહને પ્રેરનાર લાગણીઓનો અસંખ્ય રીતે આપણે અનુભવ કરી છજીને પાવન કરીએ છીએ એ કાંઈ ઓછો લાભ નથી.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રબળપણે કાર્ય કરી રહી હોય છે તેઓમાં અજબ પ્રકારની સંગીતશક્તિ અને સંગીતને સમજવાની તથા સંભળવાની

આપવાની જરૂર છે અને એટલા માટે દિવસનો અમુક વખત તો વાંચન, લેખન, અધ્યયન, પાઠપુજા અને મનન પાછળ—અથવા સરકૂતમાં જેને સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવે છે તેની પાછળ (Selfculture) ગાળવાની સૌથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

નાના બાળકોને સુવાડવા બેસાડવા રમાડવા અને દુધ પાવાનો પણ સમય મુકરર કરવાની જરૂર છે. દુધકારણુ તેના ઉપર તેની તન્દુરસ્તિનો બધો આધાર છે.

ખાસ કરી પ્રતિદિનના કાર્યની વહેંચણીમાં પણ સમય નિયત કરવાની અને તે પ્રમાણે વર્તવાની ખાસ જરૂર છે.

વાંચન વખતે ઇતિહાસનાં બનાવો વિગેરે કઈ સાલમાં બન્યા એ પણ બરાબર યાદ રાખવાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત ઘડીયાલ ભેંચા વિના સમયનો નિર્ણય કરવા માટે અટકબ ખાંધી સમયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિની ખીલવણી પણ કરી શકાય છે. તેને માટે પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સૂર્ય ચંદ્ર, તક્ષત્ર આદિની ઉત્પત્તિ કે અસ્તોદય તપાસી અથવા છાયાનું અવલોકન કરવાથી પણ આ જ્ઞાનમાં સારો વધારો કરી શકાય છે.

સંગીતની અંદર તેમજ મૂર્દંગ કે એવા પ્રકારના વાદ્યની સાથે તાલ પ્રમાણે નૃત્ય કરવાથી કે થાપી મારવાથી પણ આ તાલશક્તિને કેળવી શકાય છે. પરંતુ અંદર એક સાથે ચાલવાથી કે એક સરખી રીતે બધા સાથે મળી સરવર કેસરત કરવાથી પણ આ શક્તિને કેળવી શકાય છે.

નિયમિતપણુ—એ પ્રત્યેક કાર્યની ચાવી છે. અને પ્રત્યેક કાર્યને માટે સમય મુકરર કરી તે પ્રમાણે ચીવટથી વર્તવું એ આ શક્તિને કેળવવાની પદ્ધતિ છે. સમયજ્ઞાન અને તાલ એ આ શક્તિના બે વિભાગ છે.

નં ૩૮ સ્વર અથવા સંગીતશક્તિ.

Tune.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, અને વિવેચન આદિ.

વ્યાખ્યા—સંગીત, ગાણું, રાગ કાઢવો, ગાવાનો અથવા ગાયન સાંભળવાનો શોખ અથવા સાંભળીને આલાપ કરવાની વૃત્તિ થવી એ આ શક્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે.

સ્થાન—કપાલની બાજુના છેવટના નીચેના ભાગમાં, ગણીતશક્તિની ઉપર અને તાલ તથા સમય (Time) ના સ્થાનની પછી તથા વ્યવસ્થા (order) ના સ્થાનથી જરા ખસારના ભાગમાં લગભગ પોણા ઇંચ ઉપર આવેલ છે. જ્યારે આ સ્થાન પૂર્ણ રીતે ખીલેલું હોય છે, ત્યારે લમણાનો નીચેનો અગ્રભાગ સંગીત શાસ્ત્રી મી. બર્વેની માફક સારી રીતે બરાબર હોય છે.

પ્રસિદ્ધ ગવૈયાઓમાં આંખના બાદ્ય પુછાપરનો કપાળનો ભાગ ઘણી વખત ઉપસેલો માલમ પડે છે તેનું કારણ આ સંગીતશક્તિની ખીલવણીજ છે.

શોધ—આ સંગીતશક્તિના સ્થાનની શોધ ડોક્ટર ગોલે કરી હતી.

ઉપયોગિતા—આ શક્તિનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારના સંગીત અને નાદમાં અનેક રીતે અને રૂપે કુદરતમાં સર્વત્ર થયેલ છે. લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારના પદ્ધતિઓના ગાન અને સ્વરો પણ આ શક્તિનું અલગ સ્થાન હોવાનો પુરાવો આપે છે. મનુષ્યની અંદરની અવલોકનશક્તિ કે અનુકરણશક્તિ જેટલીજ આ શક્તિ અગત્યતા ધરાવે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિને ન્યુનાધિકપણે આ શક્તિની બહીસ મળેલી હોયજ છે. આ શક્તિની સહાયતાથી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના ઉચ્ચ નીચ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરીત, ષડજ, રૂપજ, ગાંધાર ધૈવત, પંચમ અને મધ્યમ તથા નિષાદ, આદિ તેમજ અન્ય અસંખ્ય પ્રકારના, સ્વરો અને આલાપો કરી શકે છે. જૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળનાં લોકો, જંગલી સુધરેલા અર્ધ સુધરેલા, ગમે તેવી હાલત, દેશકાળ કે અવસ્થામાં પણ, આ સ્વર અથવા સંગીતશક્તિનો આનંદ લેતા આવ્યા છે અને ભવિષ્યમાં લેશે. નાનાં નાનાં જન્તુઓ, તમરા, મચ્છર અને માંખી તથા ભ્રમર જેવાં પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં આનંદ ઉત્સાહનું ગીત આ શક્તિદ્વારા નદી, નાળાં વારી, બગીચા અને બાગોની અંદર તેમજ સર્વત્ર ફેલાવી રહ્યા છે. હારમોનીયમ, સતાર, તબુર, દીલરૂબા, સારંગી, ડોન્સરટીના, શીડલ, પીયાનો,, ઑરગન આદિ સર્વ વાદ્યોની યોજના તેમજ મૃદંગ, ઢોલ, ત્રાંસા નગારા, અને પીપેહી તથા ચરણાઈ આદિની રચના પણ માત્ર આ સંગીતશક્તિના શોખની પુરતી માટેજ કરવામાં આવી છે. રાજ્યકાજ અને રાજ્યારોહણ જેવા ઉત્તમ પ્રસંગોમાં ઉત્સાહ અને આનંદને પ્રેરવામાં તથા લડાઈ અને મહાન યુદ્ધોના પ્રસંગોમાં લડવૈયાઓમાં બેશ, ગુરસો, અને યુદ્ધ કૌશલ્ય તથા બહાદુરી અને પુરુષાતત્ત્વને પ્રેરવા માટે આ સંગીત અને નાદશક્તિનો અતિ ઉચ્ચ પ્રકારે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એ તેના ઉપયોગિપણાનો જબરજસ્ત પુરાવો છે. ઇશ્વરના પ્રેમી ભક્તો—કુદરતના મહાન પ્રશંસકો, કવિઓ, નાટકાઓ, અને વિષયી પુરૂષો પણ આ સંગીતશક્તિના નિર્દોષ પણ પ્રબળ અને મનમોહકપાસ થી બચવા પામ્યા નથી. કુદરતની અંદર સર્વત્ર છવાઈ રહેલ આ નાદબ્રહ્મનો આનંદ સર્વાવસ્થામાં પોતાની ઉપયોગિતા ધરાવે છે. એ નાદબ્રહ્મનો આનંદ પોતાની માનવ પ્રબલને તેમજ સમ્પૂર્ણ પ્રબલને આપવા માટે પરમાત્માએ પૂર્ણ કૃપા કરી દરેક પ્રાણીના મસ્તિષ્કમાં પણ તે નાદબ્રહ્મનો અનુભવ કરવા માટે ખાસ સ્થાન અને અવયવ આપેલ છે. જેને આપણે સ્વર કે સંગીતશક્તિ કહીએ છીએ. આ શક્તિના કે શક્તિના સ્થાનના અભાવમાં મનુષ્ય કે અન્ય પ્રાણી એક શબ્દ સરખો પણ બહાર કાઢવા કે વ્યક્ત કરવા કદી ક્ષમ્યશાળી થઈ શકત નહિ. પણ કુદરતની અંદરના આ નાદ બ્રહ્મ કે સંગીતશક્તિની મદદથી અતિ ઉચ્ચ પ્રકારના ભાવો અને આનંદ તથા ઉત્સાહને પ્રેરનાર લાગણીઓનો અસંખ્ય રીતે આપણે અનુભવ કરી કષ્ટને પાવન કરીએ છીએ એ કાંઈ ઓછો લાભ નથી.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રબળપણે કાર્ય કરી રહી હોય છે તેઓમાં અજબ પ્રકારની સંગીતશક્તિ અને સંગીતને સમજવાની તથા સાંભળવાની

અદ્ભૂત પ્રકારની યુષ્ઠ હોય છે. અનુકરણશક્તિની સહાયથી આવા પુરૂષો સાંભળેલા સર્વ પ્રકારના સ્વર નૃત્ય અને ગીતોનું એકદમ અનુકરણ કરી શકે છે. પશુ, પક્ષી, ગાય ઘોડા ભેંસ ઇત્યાદિના અવાજોનું પણ અનુકરણ કરી એક સારા “Mimic” તરીકેનું કાર્ય અદ્ભૂત રીતે બજાવી શકે છે. તેઓ પોતાના અન્તરથી સર્વ પ્રકારની અવસ્થાના ગીતો એવી તો આળેહુબ રીતે ગાય છે કે હાસ્ય, શૈય, કંઠુ આદિ અનેક ભાવોને સહજતયા મનુષ્ય દ્વયમાં પ્રેરી ઉશ્કેરી શકે છે. અનેક પ્રકારના વાદ્યોનો પણ બહુજ સારી રીતે ઉપયોગ કરી તેઓને પોતાના સંગીતની મદદમાં લઈ શકે છે. સંગીતને માત્ર કાનથી એકવાર સાંભળી શીખી લે છે. સંગીતપર તેઓનો પૂર્ણ ખ્યાર હોય છે. અને સ્વાભાવિક રીતે હમેશાં ગાતાજ હોય છે. સંગીતના રસથી ભરપૂર અને રંગાયેલા હોય છે. સ્વર સંબંધી અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે. બેસુર સ્વરોને જલદીથી પારખી શકે છે, અને તેવા સ્વરો સાંભળી ખીન થાય છે તેમ ગુસ્સે પણ ઘઈ જાય છે. સૌન્દર્ય પ્રેમની અધિકતા હોય તો ઉત્તમ પ્રકારના નાટ્યપ્રયોગો કરી શકે છે. શૌર્યશક્તિ અને શારીરિક બળની અધિકતા હોય તો (ભારતીય) શૌર્યોત્પાદક વીરસર યુક્તા સંગીતને વધારે પ્રસંદ કરે છે.

ખ્યારની અધિકતા હોય તો પ્રેમ અને સહાનુભૂતિના તથા સ્નેહરસના ગીતો ગાવાનું વધારે પ્રસંદ કરે છે.

ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની અધિકતાથી ઘણાજ ઉચ્ચ પ્રકારનાં ભક્તિરસપૂર્ણ ગીતો ગાવા પ્રેરાય છે, તથા નીતિશક્તિના પ્રાણલયને પરિણામે નીતિ અને સદાચાર તથા સદ્વર્તનશીલ યુષ્ઠ ભાવયુક્ત ગીતો ગાવાનું પ્રસંદ કરે છે આ પ્રમાણે અન્ય શક્તિઓની સહાયથી આ સંગીતશક્તિની અનેક પ્રકારની માધૂર્યયુક્ત તથા સૌન્દર્યપ્રદ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભાવા તથા સામાજિક વિશુદ્ધ લાગણીઓની અધિકતાથી સ્નેહ અને ખ્યારની ઉચ્ચ ભાવાનાઓ વાળા ગીતોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. પિતૃસ્નેહની અધિકતાથી બાળકોના પારણાના ગીતો તથા બાળભાવ પ્રદર્શક સંગીતને વધારે પ્રસંદ કરે છે. હાસ્યની વિશેષતાથી હાસ્યયુક્ત ગીતો ગાય છે. આવી રીતે બેતાં અસખ્ય શક્તિઓનાં સમ્મેલનથી અસંખ્ય ભાવો વાળું સંગીત સ્પુરે છે. પ્રત્યેક શક્તિ પ્રત્યેક ભાવ, અને પ્રત્યેક અવસ્થાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે સ્ફુરતી સંગીત માધૂર્ય અને ઉત્સાહશક્તિ, મનુષ્યના આત્માને અનેક રીતે ઉત્કૃષ્ટ બનાવે છે. સંગીત-એ અન્તરાત્માની સ્વાભાવિક સ્પુરણા કે સ્વાભાવિક ભાવા છે. “Music is the Language of the inner soul” એ તદન યથાર્થજ છે. શ્રી પુરુષ, બાળકો અને સાધુ સન્તોએ આ શક્તિને સારી રીતે ખીલવવી બેઠાંજે. જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ હોય તેઓએ અભ્યાસ અને પ્રેક્ટીસથી સારી રીતે કેળવવી અને ખીલવવી બેઠાંજે. મનુષ્યની અંદર રહેલી સમ્પૂર્ણ શક્તિ એને સમ્પૂર્ણ અંશે ખીલવવાની જે અદ્ભૂત શક્તિ સંગીતની અંદર સમાયેલી છે તેનો સુકાબવો અન્ય કોઈ શક્તિ સાથે ઘઈ શકે તેમ છેજ નહિં.

લરાઈના ગીતો લઠવૈયાઓની અંદર ઉત્સાહ શૈય અને બહાદુરીને પ્રેરી તેઓને મૃત્યુ સન્મુખ ઉઠા કરી દે છે એ સંગીતનો જ પ્રતાપ છે. પ્રબલ ગીતો, સ્વદેશ ભૂમિ પરનો પ્રેમ અને સ્વદેશાનુરાગને પ્રેરવામાં કેટલું મહત્વનું કાર્ય કરે છે તે દેશદાઢરા પુરૂષો બહુજ સારી રીતે સમજે છે. સ્વદેશાનુરાગ અને સ્વદેશ ભક્તિ પૂર્ણ સંગીતને લીધે પ્રબળોની રહેણી કરણી અને નશીબ ફેરવવાનું કાર્ય પણ અત્યંત સુગમ થઈ જાય છે એ વાત હવે જગપ્રસિદ્ધ છે માતૃસ્નેહ પણ સંગીતદ્વારાજ ઉત્તમ રીતે દર્શાવાય છે માતાઓ પાસણામાં પોટેલા પૂત્રો માટે હાલરશં ગાવા પ્રેરાય છે એ માતૃસ્નેહ અને સંગીતશક્તિના સચુકત કાર્ય સિવાય બીજું શું મુશ્યવે છે? કઠીનમાં કઠિન હૃદયમાંથી પણ કરૂણાનો વરસાદ વર્ષાવવાની અદ્ભૂત શક્તિ આ સંગીતની અંદર સમાયેલ છે. મનુષ્યની સર્વ શારીરિક તથા માનસિક ક્રિયાઓમા સંગીતદ્વારા અદ્ભૂત પ્રકારનું સામર્થ્ય પ્રેરી શકાય છે. પરમ પિતા પરમાત્માની સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના, ઉપકાર, આભાર, અને તેના તરફનો ભક્તિ ભાવ તથા આન્તર શ્રદ્ધા આદિ અનેક ઉત્તમ ભાવો સંગીતદ્વારાજ ચર્ચાઈ રીતે પ્રદર્શિત કરી શકાય છે ઉપદેશ, વ્યાખ્યાનો, વક્ત્રાઓ, અને પાર્લામેન્ટના લેકચરો પણ જે કાર્ય નથી કરી શકતા તે કાર્ય સંગીતના યથાર્થ ઉપયોગથી કરી શકાય છે. મનુષ્ય પોતાના અન્તરાત્મા—પરમાત્માની સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ કરવાની અવસ્થાને પણ ઉન્નત સંગીતદ્વારા અનુભવે છે હર્ષાશ્રુઓથી પૂર્ણ નેત્રચુકત પ્રાર્થનાનો અને દિવ્ય આનંદનો અનુભવ પણ આ સંગીત શક્તિજ આપી શકે છે. જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને નીતિ તથા ધર્મના સિદ્ધાન્તોને મનુષ્યના હૃદયમાં સહજ રીતે ઉતારવામાં કવિ, કાવ્યો અને સંગીતશાસ્ત્રો તથા બાટ્યાવસ્થામાંથી સંગીતદ્વારા આપવામાં આવતું શિક્ષણ જેનું ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે તેની તુલના અન્ય કોઈ પણ શક્તિ કરી શકનાર નથી. પણ જ્યારે આ નિર્દોષ અને પરિવ્ર શક્તિનો દુરૂપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્યની પશુવૃત્તિઓ, ક્રામવાસનાઓ અને અધમવૃત્તિઓને ઉશ્કેરવામાં પણ મદદગાર થાય છે. અધમ પ્રમારના નાટકો અધમ અને પશુવૃત્તિ વાળા કવિઓ—વિષયવાસનાના ગીતો રચી, મનુષ્યના આત્માઓની અનેક રીતે અધોગતિ કરવામાં સહાયભૂત બને છે વિષથી પુરૂષો, વિષથી ગીતોજ ગાવાનું અધોગતિ કરવામાં સહાયભૂત બને છે વિષથી પુરૂષો, વિષથી ગીતોજ ગાવાનું પસંદ કરે છે. વેશ્યાઓ પોતાના અનેક પ્રકારના હાવભાવ અને મુંદર સંગીતદ્વારા માત્ર વિષયચાંચા અને ક્રામવૃત્તિઓને પૂર્ણ રીતે ઉશ્કેરવાનું પોતાનું કાર્ય સાધે છે. આ સંગીતશક્તિના દુરૂપયોગનો એ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે કુદરતના અન્ય પદાર્થો કે વસ્તુઓની માફક આ સંગીતશક્તિનો પણ સારો તેમજ મોટો ઉપયોગ થઈ શકે છે તેનો અધો આધાર તેના ઉપયોગકતા ઉપર અવલબી રહેલો છે આટલા માટે આ સંગીત જેવા ઉત્તમ, રહસ્યપૂર્ણ, સશોધક, સુજોધક અને પાવન કરનાર તથા મનુષ્યના આત્માને ઉન્નત અને ઉચ્ચ ભાવનાઓથી પ્રેરનાર, આ દિવ્ય શક્તિનો ઉપયોગ હમેશાં ઉત્તમ કાર્યોમાંજ થાય એ ખાસ સભાળવાનું છે.

॥ वाङ्मे आस्येऽस्तु ॥

द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चादमतां गता
 सुभाषितरसस्याग्रे सुधा भीता दिव्य गता ॥
 तद्वक्ता सदसि प्रवीतु वचन यच्छृण्वतां चेतस्
 प्रोह्लासं रसपूर्णं श्रवणयोरक्ष्णोर्विकाशीश्रयं
 क्षुन्निद्राश्रमदुःखकालगतिहृत्कार्यान्तरप्रस्मृतिं
 प्रोत्कठामनिश श्रुतौ वितव्यते शोक विरामादपि ॥
 केयुरा न विभूषयन्ति पुरुष हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
 न स्नान न विलेपन न कुसुम नाऽलङ्कृता मूर्धजाः ।
 वाण्येका समलङ्करोति पुरुष या सस्कृता धार्यते
 क्षीयंते स्त्रुल भूषणानि सततं वाग्भूषण भूषणम् ॥
 तद्य पद्यं सहेतु प्रिय मित मधुर सारवत् दैन्यहीन
 साभिप्रायं इराप सधिनयमशठं चित्रमल्पाक्षरं च ।
 वङ्मर्थ कोपशून्य स्थितयुत्तपनदाक्षिण्य संदेहहीनं
 वाक्य द्रुयाद्रसज्ञ परिपदि समये सप्रमेयाप्रमत्तम् ॥
 माभूर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तुमुस्वरः ।
 धैर्यं लयसमर्थं च पठते पाठका गुणाः ॥
 प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यः नानाश्लेषविचक्षणाः ।
 भवन्ति कस्यचित्पूण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥
 अहिपैव भूतानां कार्यं भेषोनुशासनम् ।
 वाक् भवे मधुराश्लक्षणा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥
 सिद्धं चापि सुभाषितेन रमते स्वीय मनः सर्वदा
 श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं कलु मनः भोद पुनर्वाञ्छति ।
 अज्ञाञ्जानवतोऽप्यनेन हि वशी कर्तुं समर्थो भवेत्
 कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरवश्यकं सद्यः ॥

નં. ૩૯ સુભાષિત કે વકતૃત્વશક્તિ.

Eloquence or Language.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, ઉપયોગ અને નિયમ આદિ.

વકતૃત્વ શક્તિ—વાતચિત કરવાની શક્તિ, ધારાપ્રવાહ બોલવાની શક્તિ, ભાષાનો છુટથી ઉપયોગ કરવાની બુદ્ધિ, હાવભાવ અને નેત્ર તથા વક્ત્રના વિકારાદિથી મનના ભાવ પ્રગટ કરવાની યોગ્યતા, જુદી જુદી ભાષાઓ શીખવાની અને બોલવાની શક્તિ, વ્યાકરણની શુદ્ધિ, શબ્દસામર્થ્ય, શબ્દને ધારણ કરવાની શક્તિ આદિ શબ્દના ઉપયોગમાં આવતી સમગ્ર શક્તિઓનો આ વકતૃત્વ શક્તિમાં સમાવેશ થાય છે. આશક્તિના બે વિભાગ છે ૧ વકતૃત્વ અને ૨ શબ્દસ્મરણશક્તિ.

જેઓમાં આ શક્તિ સારા પ્રમાણમાં હોય છે તેઓનો આંખની નીચેનાં પોપચાંવાળો પ્રદેશ પૂર્ણ ભરાવાદાર હોય છે.

વર્તમાન જમાનાના ઘણા ખંરા સારા વક્તાઓ અને વ્યાખાતાઓ, પ્લીડરો અને બારીસ્ટરોમાં આ લક્ષણ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. ખાસ કરી આખા આર્યા-વર્તમાં તેમજ યુરોપમાં પોતાની અદ્ભુત વકતૃત્વશક્તિને પરિણામે મનને મોહ પમાડનારી તથા શ્રોતાઓના હૃદયોને પોતાને આધીન બનાવનાર વિદુષિબાઈ ખીસીસ એની. ખીસેન્ટીનું મુખમુદ્રાપરનું સમ્પૂર્ણ અંશે ખીલેલું આ શક્તિનું સ્થાન ઉપરોક્ત લક્ષણનો સર્વથી પ્રબળ પુરાવો આપે છે.

શોધ—આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડાક્ટર ગાલે કરી હતી. તે કહે છે કે “I went to Strasbury, where those who learned easiest by heart had large flaring eyes, yet in other respects were only indifferent scholars. I could not avoid the inference that eyes thus formed, indicated an excellent verbal memory. I afterwards said to myself if memory has its external mark, why should not each of the other faculties should also have theirs? This gave the first impulse to my researches, and occasioned all my discoveries

Dr. Gall.

કુદરતની અંદર સર્વ વસ્તુઓ અને પ્રાણીઓ પોતાના અંતર્ગત ભાવો આકાર ધારિત કે ચેષ્ટા અથવા ભાષાદ્વારા પ્રગટ કરે છે. સૂર્ય, ઉષ્ણતા અને ગરમથી પોતાની સ્થિતિ બદલેર કરે છે. જ્યારે પોતાની શીતતાથી શીતળત્વ દર્શાવે છે તેજ પ્રમાણે વૃક્ષ વનસ્પતિ અને ઔષધીઓ પોતાના શુષ્ક અને સ્વભાવથી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. જ્યારે પ્રાણીઓ અને મનુષ્ય પોતાની અંદરની ભય, લજ્જા, મંકા, ધિક્કાર, પ્રદાંસા, અને રોષ અથવા ખ્યાર આદિની સર્વ પ્રકારની લાગણીઓ અનેક

પ્રકારનાં નેત્ર અને સુખાદિના વિકાર કે ચેષ્ટાદ્વારા તેમજ ભાષારૂપી સાધનદ્વારા પ્રગટ કરે છે અને જ્યાં ભાષાનો અધિક ઉપયોગ થઈ શકે તેમ ન હોય ત્યાં સુખાદિ અવયવોના સ્નાયુઓ પોતાની અન્તર્ સ્થિતિને હુમેશાં ચોકસ રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. આવી રીતે વિચારો અને અન્તર્ગત અસરો કે ભાવો પ્રગટ કરવાની કુદરતી આ ભાષા જંગલી તેમજ સુધરેલા—વર્ગ માટે સામાન્ય છે. તેઓને મસ્તિષ્ક શાસ્ત્રાનુસાર વ્યક્ત કરવાના કુદરતી લિન્નલિન્ન સ્થાનો પણ એક સરખાંજ છે. ભક્તિ, શ્રદ્ધા, ભય, પ્રીતિ શીત, ઉષ્ણ, ક્રુધા તૃષ્ણા, આદિ સમૂખજી ભાવો પ્રત્યેક વ્યક્તિની સુખસુદ્રા અને સ્નાયુઓની સ્થિતિથી જાણી શકાય છે. આ પણ એક જાતની કુદરતી ભાષા છે. પ્રત્યેક પશુ તેમજ પક્ષિગણ પણ પોતપોતાના સંસુદાયની ભાષા સારી રીતે સમજી શકે છે. એક દુઃખી કુતરો એક નાના બચ્ચાની માફકજ પોતાના દુઃખની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. ગોળીબહાર કરી મારી નાખવામાં આવતું પક્ષી દુઃખ પ્રદર્શિત કરવા અને ઢ્યાને ઉશ્કેરવા માટે દુઃખચુકત તીલોમંદ નાદ કાઢી પોતાના જાતભાઈઓને ચેતવે છે. સારા કુતરા પોતાના ઘણીની સુખ દુઃખ જાનક અને ગુસ્સાની લાગણીઓનો ઘણી સારી રીતે અનુભવ કરે છે અને તેઓ જે કંઈ કરે છે તે પણ હાવભાવથી સમજી જાય છે. વાંદરા પ્રત્યક્ષ રીતે વાતો કરતા જણાયા છે. આજ પ્રમાણે કાગડા, કુતરા, મરઘાં, સમજા, ચકલી આદિ સર્વ પક્ષિગણ અને નાના નાના જંતુઓ પણ લિન્ન લિન્ન રીતે પોતાના અન્તર્ગત મનોભાવોને ઘોડે અથવા ઘણે અંશે પ્રગટ કરે છે. ગાય, ઘોડા, ભેંસ આદિ ચતુષ્પાદ પ્રાણીઓ પણ આ કુદરતની ઇશ્વરી બક્ષીસથી કંઈ સર્વાંશે જાતલ થયેલ નથી. તેઓ પણ આવશ્યકતાનુસાર પોતાના ભાવો વ્યક્ત કરે છે. તેઓને લિન્નલિન્ન નામ આપવાથી પોતાના નામને તેઓ સાંભળીને જાળજે છે સમજે છે અને જે હુકમ કરીએ કે ઠપકો આપીએ તે પ્રમાણે સમજીને વર્તે છે.

પણ આવી કુદરતી ભાષાને લેખીત શબ્દો અને અક્ષરોનું રૂપ આપી તેનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરવાનું આ વકતૃત્વશક્તિનું કાર્ય અત્યન્ત મહત્વનું છે. સામાન્ય રીતે માત્ર હલકા અને વગર કેળવાયેલા લોકો માત્ર તેનો જોલીઆલીને ભાષા તરીકે ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે સુધરેલા આગળ વધેલા અને કેળવાયેલા વર્ગમાં એજ ભાષાને લેખનનું રૂપ આપી લખાણદ્વારા વ્યક્ત કરવાનો પ્રચાર છે.

નામ, સર્વનામ. વિશેષણ ક્રિયાપદ, આદિ ભાષાના કે શબ્દના મુખ્ય વિભાગો સર્વ ભાષાની અંદર સામાન્ય છે. મનુષ્ય કુદરતી રીતેજ ભાષાનો ઉપયોગ કરનાર પ્રાણી છે. તે પોતાના વિચારોદ્વારા અન્તર્ગત, ભાવો, જ્ઞાન, અને ઉપયોગી વિષયો અન્યની સામે રજુ કરવાને ખાતર સરખાયેલ છે. ભાષા વીગેરેના અભાવમાં આવી કોઈ પ્રકારની પરસ્પરની સમજાતી કે વાંચન લેખનનું સાધન રહી શકે નહિ, તો પછી તે પોતાના વિચારો અન્યની પાસે કેવી રીતે પ્રગટ કરી શકે? ભાષાની અદરના દરેક શબ્દ અને અક્ષરનો ઉપયોગ રદ ખાતલ કરે, નવા શબ્દો નહિ બનાવો અને પછી જુઓ કે મનુષ્ય સમાજ, સોસાયટી અને સમજ

સમાજની કેવી દુર્ગતિ થાય ? કાગળ કલમ ખડીયો પાટી હોલકર અને પેનની પણ પછી શામાટે જરૂર રહે ? પુસ્તકો લખવા વાંચવાનું પછી શું કામ ? જીવ્હાની પણ પછી શું જરૂર છે ? વ્યાખ્યાનો પણ પછી કોણ આપનાર કે સાંભળનાર રહેશે; પત્રવ્યવહારની પણ પછી શી જરૂર છે ? અને કદાચ આમ ખરેખર બને તો આપણી સ્થિતિ કેટલી ભયંકર, દુઃખદ અને એકાન્ત, તથા લાચાર થઈ પડે ! પણ પરમ પિતા મહાન પ્રભુએ આપણા ઉપર દયા કરી પોતાના અદ્ભૂત હડાપણ અને સામર્થ્યથી આપણો વાર્તાલાપ અને બોલવા ચાલવાનો વ્યવહાર અબાધિત પણે ચાલુ રાખવા માટે આ વકતૃત્વશક્તિ અને લેખનશક્તિનું પ્રદાન કર્યું છે, કે જે દ્વારા આપણે આપણી જરૂરીઆતો, લાગણીઓ અને વિચારોને અનેક ભાષામાં અનેક રીતે અને સર્વ દેશકાળમાં યથેચ્છ રીતે પ્રગટ કરી શકીએ છીએ. આ ભાષા અથવા વકતૃત્વ શક્તિની બન્ને પાંખો—ભાષા અને લીપીદ્વારા મનુષ્યના વિચારો છેક ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાંથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધીના કોઈ પણ પ્રદેશમાં, બતી દેશ ખંડ અને સમગ્ર ભૂમંડળના સમુદ્રો અને મહાસાગરની પહેલીપાર પણ મોકલી શકાય છે, હબરો ગાઉ દુર પરના મનુષ્ય હૃદયો પર મુકી શકાય છે અને તેઓને ઉશ્કેરી શકાય છે. સામ્રાજ્યો પણ આ શક્તિનાં અદ્ભૂત પરાક્રમ પાસે ઘણીવાર ભયભીત થઈ નય છે અને કેટલીકવાર ખાસ ધારા ધોરણોદ્વારા તેને અંકુશમાં રાખવાની જરૂર પડે છે. આમેક્ષન ટેલીગ્રાફ અને ટેલીફોન આદિ સર્વ વાતચિતના સાધનો આ વકતૃત્વ શક્તિનાં એક પ્રકારનાં અંગભૂત કાર્યો કરનાર, યન્ત્રો છે. મનુષ્યો ક્ષુધા તૃષ્ણા, આત્મરક્ષણ, અને પોષણવિના જેમ જીવી શકે તેમ નથી, તેવીજ રીતે આ વકતૃત્વ-શક્તિનાં બન્ને અંગ, ભાષા અને લેખન વિના મનુષ્ય સમાજના સમગ્ર વ્યવહારો પણ લાંબો વખત કદી પણ જીવન ધારણ કરી શકે તેમ નથી એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

ઉપરોક્ત શાબ્દિક કે લેખિત ભાષાની માફકજ મનુષ્યની મુખમુદ્રાપર પણ એક પ્રકારની કુદરતી ભાષા છત્રાઈ રહેલ છે. જે કોઈપણ ભાષા કરતાં પણ અન્ત-ગત ભાવોને તાદ્દશરીતે દર્શાવે છે. જેને “physiognomy of the face.” મુખ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે.

પ્રપૂર્ણ—જે વ્યક્તિમાં આ શક્તિ પૂર્ણ રીતે ખીલેલી હોય છે તે પોતાના મનોગત ભાવોને સંપૂર્ણ રીતે યથાવત્ પ્રગટ કરી શકે છે અનુરકારક રીતે તેઓ બોલી શકે છે. લખેલું કે વાંચેલું શીઘ્ર કંઠાય કરી શકે છે. વ્યાખ્યાનના રૂપમાં ગોઠવી બોલી શકે છે. જીદી જીદી ભાષાઓ શિખી શકે છે. અનુકરણશક્તિની અધિકતાને યોગે ઉત્તમ હાવભાવ દર્શાવી શકે છે. સૌન્દર્યના શોખની અધિકતાથી બોલવાચાલવામાં ઘણાજ સભ્ય, સુધરેલા અને શાણા તથા રસમય હોય છે. અવલોકન, તુલના, અને ઐતિહાસિક શક્તિની મદદથી બહુજ સાફ ઉચ્ચ પ્રકારનું વકતૃત્વ કેળવી શકે છે. પ્યારની લાગણીની અધિકતાથી મધુર મન્દ રનેહોત્પાદક અને ઉલ્લાસક વાણીમાં બોલે છે. બળ તથા વિનાશકશક્તિની અધિકતાને લીધે સખ્ત અને કાપી નાંખે એવું કટુ અને કણકંઠાર બોલે છે. નૈતિકસામર્થ્યની અધિકતાથી નીતિયુક્ત

હોય તેજ ઝોલે છે. છુપુ રાખવાની શક્તિના અભાવમાં જેવું હોય તેવું સ્પષ્ટ કહે છે. ગોપન શક્તિની અધિકતા હોય તો કદી સ્પષ્ટ કે સરલ ઝોલતા નથી.

અન્યકારો કે પુસ્તક લખનારાઓને ભાષાજ્ઞાન અને બુધ્ધિચાતૂર્ય તથા જ્ઞાનની અધિક જરૂર પડે છે. જ્યારે વ્યાખ્યાતાઓને શબ્દશક્તિ તથા વકતૃત્વશક્તિ બન્નેની એકી સાથે જરૂર પડે છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ હોય છે તેઓ થોડું ઝોલે છે. તેવાઓને ઝોલવા જતાં શબ્દો મળતા નથી. ભાષા કે વ્યંકરણનું પણ કંઈ ઠેકાણું રહેતું નથી. તેવા વ્યક્તિએ આ શક્તિને, વાર્તાલાપ અને મતવ્યહવાર તથા વાચનદ્વારા ખુબ ખીલવવી જોઈએ,

આ વકતૃત્વશક્તિને પરિણામે વિદેશી ભાષાઓ પણ ઝોલતાં જઢી શીખી શકાય છે. પણ શબ્દોની જોડણી તથા વાંચનની અદર આકૃતિજ્ઞાનનાં સ્થાનની મદદ લેવી પડે છે. કારણ કે શબ્દ કે અક્ષરોનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ અને આકારો આદિ તેદ્વારા યાદ રાખી શકાય છે ભાષાના નિયમો, અને સિધ્ધાન્તો યાદ રાખવા માટે (eventually) સ્મૃતિશક્તિની જરૂર પડે છે. શબ્દના ભિન્ન ભિન્ન અર્થોને અવગત કરવામા તુલનાશક્તિની જરૂર પડે છે. આજ પ્રમાણે અન્યાન્ય શક્તિઓ પોતપોતાના કાર્યાનુસાર મદદ આપી આ ભાષા અને લેખનની શક્તિને ખીલવવામા અનેક રીતે સહાયભૂત થાય છે.

સુભાષિત—(Eloquence) બુધ્ધિશક્તિ અને નૈતિકશક્તિઓ પછીનો દરજ્જો આ સુભાષિત શક્તિને આપવો જોઈએ મનુષ્યને બક્ષીસ કરવામા આવેલ આ એક ઉત્તમ શક્તિનો ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરવો એ એક ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ છે.

માનસિક શક્તિઓની પરિપૂર્ણતા એ કુદરતની ઉત્તમ બક્ષીસ છે પણ તે શક્તિનું બાહ્ય નિદર્શન તો માત્ર આ સુભાષિત દ્વારાજ થઈ શકે છે. એટલા માટે માનસિક શક્તિઓને પૂર્ણતયા ખીલવવા તથા ઉપયોગી કરવામાં આ સુભાષિત શક્તિની કેળવણી અને સુધારણાની ખાસ જરૂર છે. એટલુંજ નહિ પણ સુદર અને મધુર સુભાષિત એ તો મનુષ્યનું ખરેખર ભૂષણ છે.

ખીલવણી—પરમાત્માએ અર્પણ કરેલી આ અદ્ભુત શક્તિને ખીલવવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિ એ ઘણુંજ હપ પુર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને માટે નીચેના નિયમો કેટલેક અરે ઉપયોગી થશે.

- ૧ હમેશા ઝોલવાના પ્રસંગોનો યથાવત્ ઉપયોગ કરો.
- ૨ સભા અને નોશાઈટી સન્મુખ સભાશોભ થાય તો તેની દરકાર નહિ કરો.
- ૩ તમારો બધુવર્ગ સન્મુખ બેઠેલો છે એમ સમજી હૃદયના શુષ્ક ભાવોને વિશુદ્ધ ભાષામા હમેશા નિર્ભય રીતે પ્રગટ કરો.
- ૪ વાદવિવાદની (Debating club) મંડળીઓમા હાજલ થાઓ.
- ૫ બહાર વ્યાખ્યાનો આપવાનું શરૂ કરો.

નં. ૪૦ પ્રજ્ઞા તર્કશક્તિ અથવા મનનશક્તિ.

Causality.

વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ, ઉપયોગ અને વર્ણન આદિ.

તર્કશક્તિની અંદર—હેતુશક્તિ, કારણ શોધી કાઢવાની શક્તિ—મનન શક્તિ, સમજ શક્તિ, ગ્રાહક કે શોધક શક્તિ, ન્યાય શક્તિ, કાર્યકારણ વિચારાત્મક શક્તિ, પ્રત્યેક વસ્તુની સ્થિતિ અને ગતિ આદિના કારણ શોધી કાઢવાની શક્તિ. કેમ ? શામાટે ? શાથી ? કેવી રીતે ? ઇત્યાદિ, માનસિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી મનનદ્વારા સત્ય સિદ્ધાન્ત શોધવાની શક્તિ, ઉહુ, પ્રજ્ઞાશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ ઇત્યાદિ ભાવોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

સ્થાન—કપાળના છેકઉપરના બાબુના વિભાગમાં, તુલનાશક્તિની આસપાસ, આ તર્કશક્તિના અવયવોનાં સ્થાન છે. તેની યથાર્થ ખીણવણીથી કપાળનો આકાર લગભગ ચોરસ, ઉચ્ચ અને ઉન્નત દેખાય છે. બ્યારે અર્ધધેણા મતુખ્યો, પશુઓ અને વાનરોની અંદર આ ભાગ ખાસ ખામી વાળો અને ખેઠેલો જણાય છે. ૧ મનન અને ૨ યોજના એવા આ શક્તિના બે વિભાગ છે.

શોધક ડૉ. ગાલ કહે છે કે—“ I have long observed that great philosophers have the anterior superior part of the forehead singularly large and prominent, as in Socrates Democritus, Cicero, Bacon, Montaigne, Galileo & others ” “ In proportion as this anterior superior part of the forehead is developed the human mind is the more expanded, and the man raises himself above brutes and his fellows This organization discovers the relation of causes and effects, pursues a long series of data, embraces a vast field of observation, discerns the unknown from the known, the constant from the accidental, determines the laws of phenomena, establishes principles, deduces conclusions ascends from effects to causes and descends from general laws to facts, enriches nation with new truths spreading like the beneficent rays of light, breaking the yoke of despotism and destroying the machination of imposture. It is reason which constitutes the true essence of man, a barrier of separation between man and brute,

Dr. Gall.

ડા. સ્પરઝીયમ પણ કહે છે કે—“ It seems to me that the special faculty of the cerebral parts on either side of comparison examines causes, considers the relation of causes and effects, and prompts men to ask ‘why’ ? Its effects are immense. The cultivation of fields invention of instruments and whatever man produces by art, depend on this faculty. It is the fountain of resources and produces results by applying causes.” “ It unhasitatingly infers that God must exist and possess the attributes manifested in his works and therefore that exists to us that he is our creator and preserver that all his qualities merit our profoundest admiration and that therefore He is to man the Highest and most legitimate object of veneration and worship. This organ is established ”

George Combe.

ઉપયોગ—આ વિશ્વની અદરના નાના મોટા સમગ્ર બનાવોના અને પદાર્થોના એક બીજા સાથે જે કાર્યકારણાત્મક સંબંધો છે, તેને જાણવા સમજવા કે અનુભવવા, એ આ શક્તિનું મહત્ત્વનું કાર્ય છે. કારણમાવાત્ કાર્યમાત્ર કારણવિના કોઈ પણ કાર્ય આખા વિશ્વમા કદાપિ ‘પણ બની શકતું’ નથી. પ્રત્યેક કાર્યનું કારણ હોવું જોઈએ, વળી પ્રત્યેક કાર્ય તેના કારણના પ્રમાણમા જ સાડું નરસુ કે પ્રબળ અથવા દુર્બળ હોય છે. કાર્યકારણાત્મક સંબંધ વિના, વિશ્વના આ સર્વ વ્યાપિ વ્યવસ્થાપક નિયમ વિના, કુદરતમા સર્વત્ર અવ્યવસ્થા અને ગરબઠાધ્યાયજ નજરે પડત. આપણે કોઈ પણ બાબત કે વિષય ઉપર આધારજ ન રાખી શકત અમુક કામ કરવાથી અમુકજ થવું જોઈએ, એવો વિશ્વાસ સદંતર નાશ થાય, અને તેવી દશામા કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ તરફ મનુષ્યોનું મન પ્રવર્તમાન થઈ શકે નહિ. પણ કુદરતની અદર ઉપર જણાવેલ વિશ્વવ્યાપિ નિયમને આધારે વર્તિને આપણે આપણા સમગ્ર કાર્યોની સવિશ્વાસ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છીએ. કુદરતના સમગ્ર કાર્યો સકારણ હોય છે, અને તેના સમગ્ર કાર્યો કરવાના નિયમો પણ નિત્ય અનાદિ અને એકનરખા સર્વદા વર્તમાન રહે છે. તેને આપણે સૃષ્ટિકર્મ અથવા કુદરતે કાનુન (Laws of nature) કહીએ છીએ. કુદરતની અદરની આવી હેતુપુર્વકની પ્રવૃત્તિ એને અને તેના કાર્યકારણાત્મક સંબંધોને યદ્યર્થ રૂપમા સમજવા, એમા મનુષ્યનું ખડું મહત્ત્વ સમાયેલું છે. વળી તેવા સંબંધો સમજવા તથા અનુભવવા માટે કુદરતે આપણા મસ્તિષ્કમા ઉપર જણાવેલ તર્ક કે મનનશક્તિનું ખાસ અવયવ યોગ્ય રથાને નિર્માણ કરેલું છે કે જેના દ્વારા એ મધ્ય કાર્યોનું ગુપ્ત રહસ્ય આપણે સકારણ સમજી શકીએ છીએ. આ અવયવદ્વારા કુદરત સાથે મનુષ્યનો જાતા અને જુથ પ્રમાતા અને પ્રમેય તરીકેનો નિત્ય સંબંધ છે. તેજ શક્તિના પ્રતાપથી મનુષ્ય જુગિની ઉત્પાદક શક્તિને અનેક રીતે ખીલવી શકે છે, વાયુ તથા ભરતીઓટ અને મહાસાગરને

પણ પોતાના વશમાં લાવી તેઓની પાસે પોતાના દુતનું કાર્ય કરાવી શકે છે બાબતને પોતાની આજ્ઞાકિત અનુચરી બનાવી શકે છે વિદ્યુતશક્તિ પાને એક દેશથી બીજા દેશમાં સંદેશાઓ પહોંચાડનાર એક અનુચર તરીકેનું કામ કરાવી શકે છે વાયુ દેવની પીઠપર સ્વાર થઈ મનુષ્ય અન્તરિક્ષના કોઈ પણ પ્રદેશમાં અવ્યહતપણે ગતિ કરી શકે છે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉષ્ણતા, ઠંડી, વાયુનું દબાણ અને રૂપોના ફેર ફાર આદિનું માપ કાઢનાર યંત્રો કે જંત્રો શોધી શકે છે અને તેવા સમગ્ર માધનોદ્વારા અસંખ્ય પ્રકારે મનુષ્ય સમાજના તેમજ અન્ય પ્રાણીવર્ગના સુખોને તેમ જુ ખોને વધારી ઘટાડી શકે છે મનુષ્યની અદરની આ શોધકશક્તિ કે મનન શક્તિએ બાજુ દિન સુધીમાં, જળ સ્થળ અને અન્તરિક્ષમાં કેટલી હદ સુધી પોતાની સત્તા વિસ્તારી છે, તે તરફ નજર કરો, વિચાર કરો અને તપાસી જુઓ કે આ પ્રજ્ઞાશક્તિ અથવા બુદ્ધિશક્તિએ આ દુનિયામાં કેવા કેવા અબળયખી ભરેલા અને આશ્ચર્યજનક કાર્યો કર્યા છે ?

રેલ, તાર, વિદ્યુત, ગ્રામ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન, દોરડા વગરના તાર, એકસરેજ મોનોપ્લેન, બાઇઓપ્લેન, વિમાન, સ્ટીમરો, સપ્તમેરાઈન, ટોરપીડો, મનવારો, મશીન-ગનો, મીલો અને અનેક પ્રકારના ડારખાનાઓ શાદિની સર્વ શોધો માત્ર આ મનુષ્યની શોધક અને મનનાત્મક શક્તિનેજ આભારી છે, એમ સહજ વિચાર કરતા સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે. માત્ર થોડાજ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટબુદ્ધિ અને મનનશક્તિની ખીલવણીનો ઉપરોક્ત સર્વ પ્રતાપ છે પણ જો વિશ્વના સમગ્ર જનમણના મનુષ્યો ચોગ્ય સંખ્યામાં આ શક્તિની ખીલવણી તરફ યથાર્થ ધ્યાન આપે તો કેટલું બધું અદ્ભુત અને આશ્ચર્યજનક કાર્ય થઈ શકે ? આ પ્રજ્ઞાશક્તિ મનુષ્યનું નીજી નેત્ર છે કે દિવ્ય ચક્ષુ છે

નિવેચન—જેઓમાં ઉપર જણાવેલ તર્કશક્તિ પ્રપૂર્ણ રીતે ખીલેલી હોય છે તેઓમાં પ્રત્યેક બનાવના ડારણુ શોધી કાઢવાની અજબ પ્રકારની શક્તિ હોય છે સામાન્ય મનુષ્યોના મગજમાં જે વાત આવી નથી શક્તિ એવી બાબતોમાંથી પદાર્થોના અસ્તિત્વના અને કુદરતના નિયમોની શોધ જોળ અને તેના સળધોના છુપા ભેદો તેઓ પ્રેરણાશક્તિની માફક જલદીથી બાહી શકે છે તત્વજ્ઞાનની ચર્ચામાં અને વાદવિવાદ માટે બહુજ ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિ ધરાવે છે પ્રત્યેક વિષયના ગૂઢતત્વને બજાવાની અને ચહેતું સમજવાની પ્રબળ શક્તિ ધરાવે છે. પ્રત્યેક વસ્તુનું સુળ કારણ અને તેની રચના તથા પ્રાકૃતિક સળધોની શોધજોળ પાછળ તેઓનું મન સ્વભાવથીજ લાગી રહે છે રચના ગોઠવણ અને માનસિક વ્યવસ્થા કરવાની તેઓમાં ઘણીજ સારી શક્તિ હોય છે પરિણામદર્શી હોય છે દીર્ઘદષ્ટિવાળા મનઃવત, પ્રત્યેક વિષયમાં પારદર્શિ અને પરિણામજી હોય છે. હુમેશા પોતાના હેતુઓ પાર પાડવાની વિજયવત ચોજના કરી શકે છે બુદ્ધિબળની અધિકતાને લીધે સવાદ તરફ વધારે રૂચિ ધરાવે છે ધારણાશક્તિની અધિકતાને લીધે દરેક વસ્તુની સ્થિતિ અને ખર્ચ વર્ણન તરત ગ્રહણ કરી સમજી લે છે અને તેપર યથાર્થ

રીતે સહેતુ સંવાદ કરી શકે છે. તુલનાશક્તિ તથા આત્મનિષ્ઠાના પ્રાબલ્યથી નૈતિક વિષયોની પુષ્ટી તરફ પ્રબળપણે દોરાય છે અને સ્વાર્થવૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય હોય તો યોતાની બધી શક્તિઓનો ઉપયોગ આત્મસુખ અને ભતિસંગવડ ભોળવવા માટે પૂર્ણ રીતે કરે છે. પ્રેરણાશક્તિ તથા તુલનાશક્તિની અધિકતાથી તત્ત્વજ્ઞાન અને અધ્યાત્મવિદ્યા તરફ વધારે વલણ થાય છે ઐતિહાસિકશક્તિ અને અવલોકન શક્તિની સાધારણ હાલતમાં અનુભવ કરતાં તર્કશક્તિ ઉપર વિશેષ આધાર રાખી બધી વાતનો નિર્ણય કરી બેસે છે બન્યારે વસ્તુ રિથિતપર આધાર રાખવાને બદલે અમુક સિદ્ધાન્તો પ્રમાણેજ વિચાર કરી પરિણામ કલ્પ લે છે. આવી રીતે અનેક શક્તિઓના સંયોગથી અનેક પ્રકારે કાર્ય કરવા તત્ત્વર થાય છે. જેઓમા આ મનનશક્તિ સાધારણ હોય છે તેવા પુરુષો હેતુપૂર્વક વિચાર થોડો કરે છે. કારણ તપાસવાની દરકાર કરતા નથી, અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા બન્યારે સત્ય કારણ દર્શાવવામાં આવે ત્યારેજ સત્ય સમજી શકે છે. વિકટ બાબતો કે પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરી શકતા નથી. માત્ર ટુંકે બુદ્ધિથી ટુંક વિચારોજ કરે છે. આવા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાળા કે લાંબી નજર પહોંચાડી શકે તેવી શક્તિવાળા હોતા નથી અગમચેતી ઝોછી હોય છે. મનનશક્તિનું બહુ કામ કરી શકતા નથી. સાધારણ સમજશક્તિવાળા હોય છે. આ શક્તિના અવયવ જેમ નાના તેમ સમજશક્તિ ઝોછી હોય છે.

ન્યૂન—જેઓમાં આ શક્તિ તદનન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓમાં તર્કશક્તિ કે વધારે સમજશક્તિ અને યુક્તિ પ્રયુક્તિ હોતી નથી આવા વ્યક્તિને વારંવાર કહેવાની અને સમજાવવાની જરૂર પડે છે. યોતાની મેળે અગાઉથી વગર બતાવે કંઈ પણ કામ કરી શકતા નથી. અને કહાય કરે તો પણ તે સતોષ કારક રીતે કદી કરી શકતા નથી. હુમેશાં તાણે રહી અન્યની સુચનાનુસારજ કાર્ય કરી શકે છે. સમજ શક્તિ અને વિચારશક્તિની ખાસ ખામીવાળા હોય છે. ટુંકમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિના હોય છે, જેને મંદધી કહેવામાં આવે છે.

નાના બાળકોની અંદર કુદરતી રીતેજ આ મનન શક્તિના અવયવો ઠીક પ્રમાણમાં હોય છે પણ પછીની અવસ્થામાં તેમને યથાર્થ રીતે ખીલવવામાં આવતા નથી. જો એ અવયવોની યથાર્થ ખીલવણીના ઉપાયો યોજવામાં આવે તો જન સમાજનો ઘણો મોટો ભાગ સારી સમજશક્તિ અને હજીપણુવાળો નિવડે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

નાના બાળકોમાં આ શક્તિ ઘણીજ સારી રીતે કેળવવાની પણ એક પદ્ધતિ છે. બાળકોના મન હુમેશાં નવું નવું ભેવાની, બાલુવાની સાંભળવાની કે તપાસવાની જાણાસા અને આતુરતાથી પૂર્ણ હોય છે. એટલા માટે તેઓ અનેકવાર હજારે પ્રકારના પ્રશ્નો કરે છે. પણ અજ્ઞાન માથાપો એવા પ્રશ્નોનો પ્રત્યુત્તર ન આપતાં કેટલીકવાર ગુસ્સે થઈ જાય છે અથવા “બેસ બેસ તારે એ પ્રશ્નોનું હાલ શું કામ છે” એમ કહીને બાળકોને નિરૂત્સાહિ બનાવી તેઓની આત્મજ્ઞાસાને તદન શાન્ત પાડી નાંખે છે અથવા ગુસ્સે થઈ એકાદ બે તમાચા ચડાવી દબને

અથવા પોતાની અદ્ધલ ૩ માણે ઉંધાચત્તા જવાળ આપી છુટી જાય છે અને પરિણામે બાળકોના કોમળ મનને શાન્તિ કે સંતોષ આપી શકતા નથી. આથી બહુજ આનંદ પરિણામ આવે છે. શિક્ષકો પણ ઘણીવાર આવું વર્તન કરે છે, જે તેઓના સ્થાનને માટે તદ્દન અયોગ્યજ ગણાય. બાળકોના પ્રત્યેક પ્રશ્નને સ્કુલમાં, ઘરમાં કે બહાર પ્રત્યેક પ્રસંગમાં યથાયોગ્ય પ્રત્યુત્તર મળવોજ જોઈએ. તેઓનો એ એક ખાસ હુક છે. અને વડીલોનું એ ખાસ કર્તવ્ય છે કે તેઓની જીજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવી. આ શું? પહેલું શું? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોદ્ધાર થતી ઇચ્છાઓ બાળકોના જ્ઞાનના દરવાજા ખુલ્લા મુકવાની પ્રથમ નિશાની અથવા માંગણી છે જેનો સ્વીકાર વગર વિલંબ થવોજ જોઈએ. કારણ આપ્રા પ્રશ્નોના યોગ્ય જવાબને પરિણામે અનેક બાળકો નાની અવસ્થામાં પણ ઘણું સારું સામાન્ય જ્ઞાન, વાંચવા લખવા ઉપરાંત ધારણ કરી શકે છે. આ તર્કશક્તિ અને મનનશક્તિને ખીલવવા માટે બાલ્યાવસ્થા એજ ઘણો ઉત્તમ સમય છે. કારણ મોટી ઉમરે, ધંધા રોજગાર અને ઘરવ્યવસ્થાના કામકાજમાં પડ્યા પછી તેને માટે ખાસ સમયમળી શકતો નથી. આટલા માટે બાળકોમાં એ શક્તિ ખીલવવા માટે નીચેના નિયમો ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે

૧ બાળકો હમેશા પ્રત્યેક વિષય પર પ્રશ્નો કરતાં શીખે એવી વૃત્તિ કેળવો.

૨ તેઓના પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર તેઓની પાસેથીજ બનતા સુધી કઢાવો.

૩ તેઓની મનનશક્તિને હમેશા નવું નવું કાર્ય પ્રશ્નોદ્ધાર સોંપો.

ખીલવણી-- આ શક્તિની ખીલવણી માટે ન્યાય કે તર્ક અને કાયદાના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરો. વાંચો, વિચારો, મનન કરો અને જે જે વિષયમાં તમને પ્રીતિ હોય તે બાબત શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરો. નવા વિચારો ગ્રહણ કરો. સુરંજીબતોથી પાર હતરવા માટે નવી નવી સુકિતઓ શોધો કુદરત પોતાના હેતુઓ પાર પાડવા માટે શું શું યોજના કરે છે, કેવા કેવા ઉપાયો યોજે છે, તેની તપાસ કરો અને તેનું અનુકરણ કરો. પ્રત્યેક સુષ્ટ પદાર્થનો કાર્યકારણ સંબંધ શોધી કાઢી તેનો બારીક તપાસ અને અભ્યાસ કરો. ખગોળ, ભૂગોળ, ભૂસ્તર, ભૂમિતિ, વનરપતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર આદિનો અભ્યાસ કરો અને તર્કશક્તિ તથા મનન શક્તિને કેળવો.

નં. ૪૧. તુલના અથવા સમાલોચકશક્તિ.

Comparison.

વ્યાખ્યા. સ્થાન, શોધ, ઉપયોગ, અને વિવેચન આદિ.

તુલના--સમાલોચના, સમ્યક્ વિવેક, વિવેચના શક્તિ, પ્રથકરણ, હઠાપણ, વર્ગીકરણ શક્તિ, સમીક્ષકશક્તિ, દાખલા દૃષ્ટાન્તો સહિત વર્ણન આપવાની શક્તિ, સાર તારવી કાઢવાની શક્તિ, હંસવૃત્તિ, ક્ષીરનીર ન્યાયથી સત્ય શોધી કાઢવાની શક્તિ અર્થાત

સત્યાસત્યની વિવેચકશક્તિ ઇત્યાદિ લાવો કે શક્તિઓનું ચક્રણ આ તુલના અથવા સમાલોચકશક્તિમાં કરવામાં આવે છે.

કટાક્ષમય રચના કે વ્યાખ્યા અને સોફિસ્ટ્રી: (Sophistry) એ આ શક્તિના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગનું પરિણામ છે

સ્થાન—કપાલના ઉપગિરિ મધ્ય પ્રદેશમાં જ્યાંથી વાળની શરૂઆત થાય છે તે સ્થળથી જરા નીચે, ચૈતિહાસિકશક્તિના સ્થાનની બરાબર ઉપર અને તકે શક્તિના બન્ને અવયવોની મધ્યમાં, આ શક્તિનાં અવયવનું સ્થાન આવેલ છે. કપાલના મધ્યપ્રદેશમાંથી શરૂ થઇ ઉપરના છેક વાળ સુધીના પ્રદેશ પર્યંત તે લગલગ પ્રસરે છે અને આસપાસના અવયવો કરતાં અત્યંત વિસ્તૃત થયેલ હોય તો એક (cone) કોનના આકારનું અને તેનો ઉપરનો ભાગ જ્યારે ખીલેલ હોય ત્યારે કપાળનો મધ્ય પ્રદેશવાળો ભાગ ઉપસેલો કે ઉગ્રત જણાઈ આવે છે. સેક્ટરપીયરની અંદર આ ભાગ ખાસ રીતે વૃદ્ધિગત જણાય છે. તેની એ શક્તિનું મુખ્ય કાર્ય તેના સમ્પૂર્ણ લેખોની અંદર સર્વજ્ઞ બેવામાં આવે છે. તેનું હકાપણ સમજશક્તિ અને વિચારગાંભીર્ય તથા સમાલોચક શક્તિ અને સમીક્ષા કરવાની શક્તિ ખરેખર અતુલિત હતી આજ પ્રમાણે મહાન કવિ કાલીદાસમાં પણ તે શક્તિ પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોવીજ નોંધએ, કારણ ઉપમાલંકારચુકત લખાણ આ શક્તિનુંજ પરિણામ છે.

શોધ—આ શક્તિના સ્થાનની શોધ ડૉ. ગોલ્ડે કરી હતી. તે કહે છે કે “All had this middle anterior part of their foreheads developed into a conical eminence and all my observations only convinced me the more” “Why should nature put this organ in the median line where all of the most essential organs are always found? Because the education of the race commences with this comparison which forms images and pictures.”

Gall.

ઉપયોગ—કુદરતની અંદર પ્રત્યેક વસ્તુનું બહુજ હકાપણ પૂર્વક વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે. આ વર્ગીકરણને યથાવત જાણી પ્રત્યેક વસ્તુના સામાન્ય વિશેષ અને સમવાય આદિ સંબંધોને અનુભવિ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો એ આ શક્તિનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે. ઝાડ, પાન, વૃક્ષ, કંદ, મૂળ, પૂળ, ફૂલ, અનાજ, માટી, પથ્થર, જીવજન્તુ, પશુવર્ગ, અને મનુષ્ય પર્યંતના સમગ્ર પદાર્થોની અંદર જે એક જાતનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય સમાઈ રહેલ છે, તેની પ્રત્યક્ષ સમાલોચના કે તુલના આ શક્તિથી થાય છે. કેટલાક પ્રાણીઓ જળચર હોય છે કેટલાક સ્થળજર અને કેટલાક જ્યોમચર હોય છે. પાંખો હોવાના કારણથી સર્વ પક્ષીઓમાં પશિત્વ એ તો સામાન્ય શુભ અર્થાત્ સાધર્મ્ય છે જ્યારે કેટલાક જળચર પ્રાણીમાં ક્રીડા કરનાર અને કેટલાક માત્ર જ્યોમચર હોય છે. આ તેઓની અંદરનું વૈધર્મ્ય દર્શાવે છે.

પાણી અને પથ્થર બન્ને જડ હોવાના સંબંધથી સાધર્મ્યયુક્ત છે, પણ પથ્થરમાં કઠોરતા અને જળ સ્વભાવિક રીતે સ્નિગ્ધ રીતળતા યુક્ત અને જેવા પાત્રમાં રહે તેવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ન્યારે અગ્નિ પણ જડ હોવા છતાં પોતાના દાહક ગુણથી અને તેજભય સ્વરૂપથી જળ તેમજ પથ્થર બન્નેથી ભિન્ન ધર્મિ છે. પણ જડત્વ ધર્મમાં તો સૌનું સાધર્મ્ય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુની અદરના ગુણ ક્રમ અને સ્વભાવ આદિની અદરના સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યની વિવેચના કરી, તુલના, સમાલોચના કે વિવેચના અથવા સમીક્ષા કરી, પદાર્થોના સત્ય સ્વરૂપને અવગત કરવું, એ આ શકિતનું કાર્ય છે કુદરતના અસંખ્ય પદાર્થોને યથાવત્ જાણવાની આ ચાની છે. તેના વિના પશુપક્ષી મનુષ્ય કે જડ પદાર્થોનાં સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યને જાણી શકવાનું તદ્દન દુર્લભ થઈ જત. પણ મનુષ્યની અંદર, વસ્તુઓના સ્વરૂપની સરખામણી કરી જાણવા માટે ઉપરોક્ત તુલનાશક્તિ અને પદાર્થોની સ્થિતિ, એ બન્નેનો સંબંધ એવો તો ચોક્કસ રીતે સંયુક્ત કરવામાં આવેલ છે કે આપણે બહુજ સરલતાથી પ્રત્યેક વસ્તુની યથાર્થ સ્થિતિની પરીક્ષા કરવા શક્તિવાન થઈ શકીએ છીએ, અને તેપરથી કુદરતના સામાન્ય નિયમો કે સિદ્ધાન્તો તારવી શકીએ છીએ પ્રત્યેક પ્રકારનું અનુમાનિક અને ઉપમાસાન આ શક્તિદ્વારા થઈ શકે છે. આટલા માટે આ શક્તિનું કાર્ય અત્યંત મહત્વનું અને તર્કશક્તિ જેટલુંજ અગત્યનું છે

ડૉ. એ. એસ. ફાઉલર કહે છે કે—“Two organs of comparison, doubtless exist. The lower one more appropriately connected with physico-perceptives in comparing physical substances with each other and reasoning thereon while the latter combining more naturally with the moral faculties, reasons from the physical to the moral world compares ideas, criticises and discriminates between them and imparts logical acumen.”

અર્થાત્ આ તુલનાશક્તિના અવયવના પણ ખરેખર બે વિભાગ છે, જેમાનો નિચ્છોનો ભાગ દ્રવ્ય અને પાર્થિવ પદાર્થોના ગુણદોષની પુરસ્પર સરખામણી કરી વિવેચન કરવાનું કાર્ય કરે છે ન્યારે ઉપરનો ભાગ સ્વભાવિક રીતે ધાર્મિક નૈતિક અને માનસિક વિચારોની સમાલોચના સમીક્ષા કે તુલના કરી સત્યા સત્ય વિવેક અને ન્યાયનીતિનું કાર્ય કરે છે.

ઉપરોક્ત મી. ફાઉલરનું કહેવું જો સત્ય હોય તો આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ નૈતિક અને ધાર્મિક વિષયો જેવા કે મનુષ્યની ભાવીદશા, અધ્યાત્મિકજીવન, આધ્યાત્મિક વિચારો આત્મા અને તેની ભરણ પછીની દશા, આત્માનું અમરપણુ આદિ વિષયોનો સંબંધ પણ આ મનનશક્તિઓની સાથે ચોક્કસ રીતે નીકટપણે જોડાયેલ છે અને તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ પણ તેને હાથ હોવુંજ જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે અનુમાનગમ્ય સર્વ સિદ્ધાન્તો અને સત્યજ્ઞાનની શોધઓળો બધો આધાર આ શક્તિના યથાર્થ કાર્ય ઉપરજ છે. પ્રથમ કોઈ પણ પદાર્થનું સમ્પૂર્ણ અથવા એક અંગ પ્રત્યક્

થયા પછી તેનેજ મળતાપણું અથવા મળતી દશા વિગેરે જોઈ અમુક અંગમાં પ્રત્યક્ષ થયા પછી બાકીનાં અંગોનું જ્ઞાન અનુમાનથી તારવી કાઢવું, એ આ શકિતનું મુખ્ય કામ છે. દૃશ્ય તરીકે નદીના પૂરની વૃદ્ધિ જોઈ ઉપર થયેલ વરસાદનું, બાળકને જોઈ તેના પેદાકરનાર માતાપિતાના અસ્તિત્વનું, ઘર મકાન કે મહેલાદિની રચના યોજના અને કારીગરી જોઈ તેના રચનાર કારીગર વિગેરેનું અને યુષ્ટિની અદ્ભુત રચના વિગેરેને પ્રત્યક્ષ અવલોકયા પછી તેના બનાવનાર મહાન કારીગર વિશ્વવ્યાપી વિશ્વનાથ વિષ્ણુ પરમાત્માનું જ્ઞાન થવું, એ બધા પ્રકારના જ્ઞાન અનુમાન ગમ્યજ છે. આવા પ્રકારના જ્ઞાન કે વૃત્તિ વિના હુનીયાની પ્રવૃત્તિ યથાવત રીતે કદાપી પણ થઈ શકેજ નહિ. જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો આ પણ એક રસ્તો છે અને તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવાથી કદી પણ મૂલો થવાનો સંભવજ નથી રહેતો. કુદરત અને તેના મહાન કાર્યોને અનુભવમાં લાવવાની આ એક મુખ્ય વ્યાવી છે. તેના સામાન્ય નિયમોને સમજી, ખુલ્લા કરનાર આ એક મુખ્ય વ્યાખાતા છે. આટલા માટે આ શકિતને ખીલવવાની કે કેળવવાની ખાસ જરૂર છે.

ખીલવણી—જે કંઈ તમે જુઓ તે પર બરાબર વિચાર કરો અને પરિણામ તારવી કાઢવા માટે સમાલોચના શરૂ કરો. શોધક અને સમાલોચક વૃત્તિથી પ્રત્યેક બનાવ તરફ જુઓ અને સત્યાત્મ્યની વિવેચના કરો. એક બનાવ કે વિચારની અન્ય બનાવ કે વિચાર સાથે તુલના કરો, તેમાંની ખામી ઓડની વિવેચના કરો. જે કંઈ તમે વાંચો તે પણ બરાબર વિવેચન અને સમાલોચના કરીનેજ વાંચવાની ટેવ રાખો, જેથી વિવેચકશક્તિ ઉત્તમ પ્રકારે ખીલશે. ન્યાયદર્શન (ગોતમદૂત) વૈશેષિક, સાંખ્ય, મીલના લોજીક, (Logic) આદિ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરો. અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર, વેદાન્ત, વિગેરેનો પણ અભ્યાસ કરો. તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો વાંચો અને તે પરથી નિર્ણય તારવી કાઢો અને તમારા તારવો કાઢેલા સિધ્ધાન્તોને દાખલા દ્રષ્ટાન્તો અને હલીલો સહિત, રનેહી કે હેતુ વર્ગમાં સમજાવવા પ્રયત્ન કરો. મસ્તિશ્કશાસ્ત્ર, મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) આ વિષયને માટે એક અનુપમ ક્ષેત્ર છે તે દ્વારા પણ આત્માની આ શકિતને ખીલવવાપર ધ્યાન આપો. બાળકોની અદર આ શક્તિ ખીલવવા માટે દાખલા હલીલ અને પ્રત્યક્ષ નિદર્શનદ્વારા પ્રત્યેક વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરો. તેઓએ અનુભવેલ વિષયોની સાથે બંધ બેસતા આવે એવા ઉપમા આપી અનલંકારોનુભૂત વિષયો દ્રષ્ટાંતદ્વારા સમજાવવા પ્રયત્ન કરો. કારણ દૃષ્ટાન્તિક વિષયો તેઓની સમજમાં જલદી આવી જાય છે. શિક્ષણના પ્રત્યેક કાર્યમાં અને બાળકો પાસેથી પ્રત્યેક વિષયના પ્રત્યુત્તર કઢાવતી વખતે આ સિધ્ધાન્તોને ઉપયોગમાં લાવવાપર ખાસ ધ્યાન આપો. ઉપમાલંકારથી બાળકો બહુજ સરલતા અને સુગમતાથી પ્રત્યેક વિષય ગ્રહણ કરી શકે છે. માટે બને ત્યાં સુધી તે રીતનો ઉપયોગ કરો. બાળ-હૃદયો આવી રીતે બહુજ શીઘ્રતાથી પ્રત્યેક વિષયને જલદી ગ્રહણ કરશે. પ્રત્યેક વિષયનું બની શકે તેમ હોય ત્યાં સુધી પ્રયોગીક જ્ઞાન આપો, અર્થાત પ્રયોગ કરી પ્રત્યક્ષ દર્શાવો.

ઉજ્જ્વલતા—આગ્નિકરણ, વાયુ, અને વરસાદના સિદ્ધાન્તો, અગ્નિ, જળ અને બરફ વિગેરેથી પ્રત્યક્ષ નિદર્શન કરાવી મગજમાં ઉતારે. તેજ પ્રમાણે સૂર્યની ઉજ્જ્વલતાથી વતાવરણના ફેરફારો, વાયુઓની ભિન્ન ભિન્ન ગતિઓ વિગેરે કેમ થાય છે તે પણ દર્શાવે. આજ પ્રમાણે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, શારીરશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્ર વિગેરેના સિદ્ધાન્તોનું સાધારણ જ્ઞાન બહુજ સરલતાથી અને સહજ રીતે બાળકોને આપી શકાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓમાં, આનંદ ઉત્સાહ વિગેરેને વધારી જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાસા, હમેશાં અધિકતર પ્રબળ બનાવવામાં સમ્પૂર્ણ સહાય મળી શકે છે. પરિણામે બાળકો પ્રત્યેક પ્રસંગે, તુલના સમાલોચના અને સમીક્ષા કરતાં શીખશે અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કે યથાર્થ પરીક્ષા કર્યા વિના, માત્ર શબ્દપ્રમાણને ભરોસે રહી કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત કે બાબતનો એકદમ સ્વિકાર નહિ કરી બેસે. આ કંઈ એછા લાભ નથી. બાળકોને શિક્ષણ આપતી વખતે તેઓની સમજશક્તિને ધ્યાનમાં લઈને બહુજ સરલ ભાષામાં આપણા બધા ભાવો તેઓ સન્મુખ સુકવામાં ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

વિવેચન—જેઓમાં આ તુલનાશક્તિ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓમાં સમાલોચક, વિવેચક, કે તુલનાશક્તિ અથવા પ્રથક્કરણ કે વર્ગિકરણશક્તિ સારા પ્રમાણમાં હોય છે. ઇતિહાસ અને શેકસ્પીયરની માફક ઉપમાલંકારો આપવાની અનુપમ શક્તિ ધરાવે છે. સત્ય શોધી કાઢવાની તેઓમાં આશ્ચર્યજનક શક્તિ હોય છે. સમીક્ષા, ટીકા કે, વર્ણન કરવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવે છે. શબ્દાલંકાર અર્થાલંકાર, અને ઉપમાલંકારથી તેઓના હૃદયના ભાવો પ્રપૂર્ણ રીતે બહાર પડે છે.

સાધારણ—જેઓમાં સાધારણતયા આ શક્તિ ખીલેલી હોય છે, તેઓ પોતાના વિચારો અને સુદ્ધાઓ બરાબર રજુ કરી શકતા નથી. અનુમાન પણ ઠીક ઠીક કરી શકતા નથી. તેઓની સમાલોચના કે તુલના ખામીવાળી અને અપૂર્ણ હોય છે. અન્યને પોતાના મનોગત ભાવો બરાબર સમજાવી શકતા નથી. ખુશ મિનાજની અધિકતાને લીધે મશ્કરી કરવા પ્રયત્ન કરે છે બરા, પણ તે કવખતની અને નિષ્ફળ નીવડે છે. કોઈ પણ ખાસ સુદ્ધાને સાબિત કરી શકતા નથી. વાતચિતમાં અને રજુઆતમાં તુલનાશક્તિની ખામીવાળા જણાઈ આવે છે અને વસ્તુ સ્થિતિનું યથાર્થ વર્ગિકરણ કે નિદર્શન કરી શકતા નથી.

ન્યૂન—જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, તેઓમાં તુલના સમાલોચના કે સમીક્ષા કરવાની ખીલકુલ ખામી હોય છે. આવા મનુષ્યોએ ઉપર દર્શાવેલ નિયમાનુસાર પોતાની આ શક્તિને ખીલવવાખર ખાસ પ્રયત્ન પૂર્વક ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

નિમ્ન—કોઈ પણ વિષયનું વર્ણન કે-વિવેચન કરતી વખતે નકામા પ્રયોગો કે અતિપ્રયોગો કરવાથી દુર રહેવું. માત્ર જરૂર જેટલાજ નિદર્શનો કે દૃષ્ટાન્તોની પસંદગી કરવી.

નં. ૪૨ અન્તર્જ્ઞાન અથવા પ્રેરણા.

Intuition or Human Nature.

બ્યાખ્યા, સ્થાન. ઉપયોગ અને ખીલવણી આદિ.

પ્રેરણા અથવા અન્તર્જ્ઞાન—જનસ્વભાવની પરિક્ષા, સત્ય શોધી કાઢવાની સ્વાભાવિક શક્તિ, જન સ્વભાવ અને તેઓના હેતુઓનું કે ઉદ્દેશોનું, આકાર, ઇગિત અને ચેષ્ટાદ્વારા સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે, મુખ્ય સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો સ્વાભાવિક શોખ કે અન્તર્દૃષ્ટિ ઇત્યાદિ સ્વાભાવિક રીતે જાણવાની શક્તિનો આ પ્રેરણા શક્તિમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ૧. અગમચેતિ કે ભાવિપ્રજ્ઞા અને ૨. પ્રેરણા એમ આ શક્તિના એ મુખ્ય વિભાગ છે.

સ્થાન—દયા અને તુલના શક્તિના સ્થાનની વચ્ચે, જાણે તુલનાશક્તિનું અંગજ હોય નહિ એમ તેની ઉપર તરફ પ્રસરેલું, આ શક્તિનું અવયવ છે શેકસ્પીયરના કપાળની આ સ્થાનની અતિ ઉચ્ચ દશા એ સ્થાનની અતિ વૃદ્ધિને પૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે અને એનેજ પરિણામે મનુષ્ય સ્વભાવનું અવલોકન કરવામાં એની તુલના કરી શકે એવો કોઈ કવિ હજી સુધી થયો નથી.

આ શક્તિને પરિણામે મનુષ્ય સત્યનું ગ્રહણ સ્વાભાવિક રીતેજ કરી શકે છે. પ્રત્યેક પદાર્થ અને સ્થિતિનું દર્શન આ શક્તિને પરિણામે તેનાં યથાર્થ રૂપમાં સહજ વિદીત થઈ જાય છે. આદ્રુતિ અને રૂપદ્વારા જેમ આપણે અક્ષરો કે શબ્દો વાંચીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે માત્ર બાહ્યરૂપ કે સ્થિતિનું અવલોકન કરીને અન્તર્ગત બધા ભાવોને વિદીત કરવામાં આ શક્તિ અદ્ભૂત સહાયતા આપે છે. પ્રાચીન રૂપિયોની અંદર આ શક્તિ પૂર્ણ રૂપમાં ખીલેલી હોવી જોઈએજ એમ આથી આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. ક્ષેપવો મન્ત્રદ્વાર: “રૂપિઓ તો મન્ત્રના દૃષ્ટા હતા” એમ જે કહેવાય છે એમાં ઘણું અંશે સત્ય સમાયલું છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. એક નાના સરખા સિષ્ટાન્તપરથી કુદરતના મહાન અને સત્ય સિષ્ટાન્તોને ખુલ્લા કરવા, એ આ શક્તિનું સામર્થ્ય છે. સાયન્સ, પદાર્થવિદ્યા, વિદ્યુતવિદ્યા આમોદ્દેહન, તાર-ટેલીગ્રાફ, અને બગેલા તથા બૂગેલાનાં મહાન અને વિશ્વવ્યાપક સિષ્ટાન્તોની શોધનો મોટો ભાગ, આ સ્વાભાવિક પ્રેરણાશક્તિનેજ આભારી છે. ઝાડપરથી રૂખનું પડલું તથા આકાશમાં ચંદ્ર સૂર્ય અને ગ્રહો આદિના ગોળાઓનું નિયમિત ગતિની અંદર ફરવું અને સર આદિસેકન્ડનું દ્વારા તેના નિયમોની મહાન અને આશ્ચર્યજનક શોધનું જન્મ પામવું એ પણ આ પ્રેરણાશક્તિનો પ્રતાપ છે, એમ કહ્યાપિતા ચાલે તેમ નથી. આજ પ્રમાણે તાર, આમોદ્દેહન, અને વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ આદિની શોધો પણ ફ્રેન્કલીન, એડીસન,

અને મારકોની વિગેરેએ કરી એમાં કંઈ પણ ખોટું નથી. પણ ખરું પુછો તો તેઓની શોધ થવામાં આ પ્રેરણા શક્તિની ખાસ સહાયદારજ તેઓ આવી મહાન શોધો કરવા પ્રેરણેલા હતા, અને તેથી તેઓને વર્તમાન કાળના મહાન રૂપિઓ કહીએ તો તેમાં કંઈ પણ સંકેત કરવાનું કારણ નથી. કારણ તેઓ બધા વિદ્યુતશક્તિના મન્ત્રદ્રષ્ટા છે.

નૈતિક અને ધાર્મિક ઉચ્ચ પ્રકારનું વિશુદ્ધ જીવન ગાળનારાઓને અધ્યાત્મિક સ્પુરણાઓ કે પ્રેરણાઓ થાય છે. એ વાત સર્વ કોઈ જાણે છે. તેજ પ્રમાણે બુદ્ધિ શક્તિઓ પણ ઘણે અંશે પ્રેરણાશક્તિની સહાયદારા મહાન કાર્યો અને અદ્ભુત શોધખોળ કરવા સમર્થ થાય છે. આ પ્રેરણાશક્તિ એ આત્મજ્ઞાનની પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિ થવા માટે, જ્ઞાનને દાખલ થવાનું મુખ્ય દ્વાર છે. અનુભવ અને જ્ઞાનની એ પરાક્રષ્ટા અને નિષ્કલંચ છે. અને તેથી તેનું સ્થાન સર્વ બુદ્ધિશક્તિઓની ઉપર આવેલું છે.

અમુક અમુક પ્રસંગોમાં અમુક કાર્ય કરવું જોઈએ. અથવા નહિંજ કરવું જોઈએ, એવું જ્ઞાન આવી શક્તિવાળાવ્યક્તિ સહજતયા મેળવી શકે છે.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ પ્રેરણા શક્તિની અધિકતા હોય છે, તેઓની રહેણી કેહણી અને કરણી યથાથોગ્ય હોય છે. સત્ય જાળતને તેઓ તેના યથાર્થ રૂપમાં યાથાતથ્ય જાણી શકે છે. મનુષ્યસ્વભાવને દેખાવ, વાર્તાલાપ, રીતભાત, ચાલચલગત, અને અવાજ માત્રથી તરતજ જાણી લે છે. સ્વભાવિક રીતે તેઓ સામુદ્રિકશાસ્ત્રને જાણનારા હોય છે. સૌજન્યની અધિકતા આવા વ્યક્તિમાં હોય તો મનુષ્યને કેવી રીતે વશ કરવા તે તે સારી રીતે જાણે છે. તુલનાશક્તિની અધિકતાથી તેઓ દરેક ક્રિયાનું પરિણામ અને અસર અગાઉથી બરાબર સમજી શકે છે.

સાધારણ—જેઓમાં આ શક્તિ સાધારણ હોય છે તેઓ મનુષ્યના સ્વભાવની પરિક્ષા યથાવત કરી શકતા નથી. મનુષ્યોના બાવો અને વર્તનો સળધી અનેકવાર ખોટા મત બાંધી બેસે છે. પરિણામ દર્શી હોતા નથી.

વાતો અથવા અપ્રમુદ્ધાપરના ફેરફારો, મનુષ્યની અંદર આલતા મોટા મોટા ગૂઢ વિચારોને પણ સ્પષ્ટ રીતે બહારપાડી ખુલા કરી દેવામાં સાધન ભૂત થાય છે.

એક વખત એક મહત્ત્વ એક અજબાયા ખુની પાસે યદને જતો હતો. જતાં જતાં તેણે પહેલા અજાત ખુનીના અપ્રમાણની નીકળતા, ચોક્કસ પ્રકારના અવાજ વાળા ભારી સોગનસાથના કેટલાક શબ્દો, રેલવેપર લઇ જનારા ગાડીવાળાને કહેતાં સાંભળ્યા. તે ગૃહસ્થની કલ્પના તુલના અને પ્રેરણાશક્તિની અધિકતાએ, તરતજ તેની તે વર્તણૂકની સમાલોચના કરવાનું શરૂ કર્યું. અને તે મનુષ્ય તે વખતે કઇ સ્થિતિમાં હતો તે તેનાં બોલવાના પ્રકારપરથી જાણવાનું શરૂ કર્યું. પરિણામે તેને એમ લાગ્યું કે આ માણસ ખુની હોવો જોઇએ. કારણ ગાડી તરતમાં આવી પહોંચ્યો, એવો ભય આ પ્રકારની ઉતાવળનું કારણ જણાયું નહિ. પણ તેની રીતભાત ખેસવું, ઈંડવું, અને સોગન ખાવાની રીત, તથા શબ્દોપરનો ભાર ચોક્કસ રીતનો ભયંકર ગુન્હો સાબિત કરતો હોય એમ તેની પ્રેરણાશક્તિએ કહ્યું. આ મહત્ત્વ તરતજ રેલવે ડીપો તરફ પાછો ફર્યો, જ્યાં તે ખુની પોતાના મિત્રો સાથે છુપી છુપી આતુરતાથી વાતો કરતો તેને જણાયો. તેણે આસપાસના હુમાણસોને જલદી ખબર આપી. એટલી વારમાંતો પહેલા ખુનીને પણ કંઈ ખબર પડી કે તરતજ પોતાની ચોરીનો તુલાનાક વિગેર સંતાડવાની કોશિસ કરવા લાગી. પણ એટલામાં તો તેનો બધો વેશ ખુલ્લો થયો અને પકડાયો. બાહ્યસ્થિતિ સંબંધી વિચારો કરતાં અંતર મનને સોજાવવાના અભ્યાસ અને પ્રેરણાશક્તિની સહાયથી આ મહત્ત્વ એકદમ આટલું બધું જાણવા સમર્થ થતા, શું આ દુષ્ટાંત આ શક્તિનું એક મહત્ત્વ દર્શાવે છે? પોલીસ, છુપીપોલીસ, અમલદારો, ફોજદારો, ન્યાયાધીશો અને ધર્મશુરો વિગેરેમાં આ શક્તિ વિશેષ અંશે હોવાની ખાસ જરૂર છે.

૪૩ સૌજન્ય, અથવા સહ્યતા કે સ્વભાવમાધૂર્ય.

Urbanity or Agreeableness.

બ્યાખ્યા, સ્થાન, વિવેચન, ઉપયોગ અને ખોલવણી આદિ.

સૌજન્ય—સ્વભાવમાધૂર્ય વિનય, નમ્રતા, વિવેક, સહ્યતા, મિલન સાર, સમજાવટ કે પતવણી કરવાનો સ્વભાવ, અને સર્વ પ્રકારની ભારી રીત ભાત વિગેરેનો આ સ્વભાવમાધૂર્યની વૃત્તિમાં સમાવેશ થાય છે.

સ્થાન—અનુકરણશક્તિ અને તર્કશક્તિની વચમાં, આ-શક્તિનું સ્થાન આવેલું છે. આ શક્તિ બે વિશેષ અંશે ખીલેલી હોય તો કપાળના ઉપરના બાજુ તરફ વળતા ભાગને લગભગ ભરાવાદાર બનાવી, કપાળને ચોરસ આકૃતિનું રૂપ આપે છે. દયા, અને અનુકરણ શક્તિની લગભગ બાજુમાંજ અને યુષ્મિશક્તિના

સ્થાનની નજદીકજ આવેલું આ શક્તિનું સ્થાન, એ દર્શાવે છે કે મનુષ્યે બુદ્ધિ અને સમજશક્તિ પુર્વક સર્વત્ર વર્તે, નૈતિકશક્તિઓની સહાયતાનુસાર દયા, ધર્મ અને નીતિથી સર્વ પ્રાણી માત્રની સાથે મિલનસારપણે યથાયોગ્ય રીતે વર્તવું એ ખાસ જરૂરનું છે

ઉપચોગ—જનસમાજમાં “સહનાવવતુ સહનો મુનક્તુ સહવીર્યં કરવાચ્છે તેજસ્વિનાવધિતમસ્તુ મા વિદ્વિષાચ્છે” “સાથે મળી રક્ષણ કરીએ. સપસપીને ખાનપાન કરીએ, સાથે મળી શરીર, બુદ્ધિ અને સમાજનું બળ પ્રાપ્ત કરીએ અમારૂં બાહ્યું વિદ્યાવિજ્ઞાન આદિ પ્રકાશિત રહે. અર્થાત્ દુખાઈ કે કટાઈ ન જાય અને અમે સૌ એક બીજાનો દ્વેશ ન કરીએ,” એવા જે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોના મહત્વપૂર્ણ ભાવો હતા અને વર્તમાન તથા ભવિષ્યની પ્રજાઓમાં પણ જે ભાવો હોવાજ જોઈએ, તેવા મહાન ભાવોની પૂર્તિ માટે આ સ્વભાવમાધૃય, એકસપી, મિલનસાર પણ કે ઐક્યતાપદ્ધતિ, વિનય વિવેક અને નમ્રતાયુક્ત અનુપમ સાધન રૂપ મનુષ્યની આન્તર શક્તિનું સ્થાન મસ્તિષ્કમાં હોવાની ખાસ અગત્ય છે મનુષ્ય પોતાના બન્ધુઓના સમુદાયમાં સંપર્ક પીને રહેવા માટેજ સજાયેલ છે કારણ તેને પરિણામે તેની અનેક શક્તિઓ અને ગુણો કેળવાઈ બીરીને રસાળ સરલ તથા નમ્ર અને વિવેકપૂર્ણ થાય છે. સ્વભાવની સર્વ પ્રકારની કઠોરતાને ઢાળી, નમ્ર અને મૃદુ બનાવી વિદ્યા (વિનય અને વિવેક રૂપી સરલ માર્ગ પર મુકવા માટે સ્વભાવમાધૃય રૂપી કુદરતી રાહ ફેરવવાની નિરંતર જરૂરજ છે. આથી કરી મનુષ્ય સર્વત્ર સ્નેહ અને મૈત્રી તથા ઐયતાના બીજે રોપી સહાનુભૂતિનું જળરજસ્ત શસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરી, દ્રેપ, દુશ્મનાવટ, દુષ્ટતા, અદેખાઈ, વૈરવૃત્તિ, આદી દુશુણોનો બહુજ યુક્તિપુર સરનાશ કરવા સમર્થ થાય છે. મનુષ્યસમાજનો સર્વ વ્યવહાર બહુજ સરલતાથી ચાલી રહ્યો છે તેનું કારણ આ શક્તિના યથાર્થ ઉપયોગનેજ આભારી છે પ્રત્યેક મનુષ્ય અન્ય ગરીબ અથવા તવગર બન્ધુ તરફથી હમેશા સભ્ય વર્તન અને માયાળુ વર્તણૂકનીજ આશા રાખે છે. આ શક્તિના અભાવમાં એકજ વ્યક્તિ અનેકનો અને અનેક વ્યક્તિઓ પ્રત્યેકના દુશ્મન થઈ જાય દુનિયામાં સલાહ સપ, ઐક્યતા કે અવિદ્વેષ આદિનું નામ નિશાન પણ રહે નહીં. દુનિયાના કાર્યોની પ્રગતિ અને સુધારણાનું આ વૃત્તિ એક જળરજસ્ત અશસ્ત્ર શસ્ત્ર છે. સ્ત્રીઓમાં આ શક્તિ ખાસ વિશેષ વૃદ્ધિ પામેલ હોય છે, જ્યારે સદગૃહસ્થો તથા સંન્યાસીઓનું તો એ ખાસ બુધ્ધ છે.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમા આ સૌજન્યનો ભાવ અધિક પ્રમાણમાં બીલેલ હોય છે, તેઓ પોતાની રીતભાત વાતચિત અને વિનયદ્વારા લોકોના મન રજન કરી, પોતાની તરફ પ્રબળપણે ખેંચી શકે છે દુશ્મનો પણ તેની સભ્યતાપર મોહિત થાય છે. તેઓનું બોલવું ચાલવું, વાર્તાલાપ અને અન્ય ભાવો પણ મૈત્રી અને દયાયુક્ત હોય છે સર્વ સ્થળે તેઓ પોતાના સૌજન્યની અમૃતવર્ષાથી સુખ અને શાન્તિનો પ્રસાર કરી મુકે છે. તુલનાશક્તિ અને જનસ્વભાવની વિશેષ માહિતીને લીધે તેઓ

સ્વીકાર ન કરી શકાય તેવી બાબતો પણ સ્વીકાર કરવી પડે તેવા ક્ષેત્રમાં નહીં હોય છે. દુકેમાં તેઓનું વર્તન ખાત્ર માધુર્યશુદ્ધિ હોય છે. જેઓમાં સાધારણ રીતે આ શક્તિ ખીલેલી હોય છે, તેઓ રીતભાતમાં આનંદદાયક અને સામપ્રધાન હોય છે. સૌંદર્યના અધિક શોખને લીધે તેઓ નગ્ન, મળતાવળા અને વિવેકી જણાય છે નિઃશ્ચય શક્તિની ન્યુનતા અને બળની અધિકતા હોય તો સામાન્ય પ્રસંગમાં તો અથા ખુશાલ જણાય છે. પણ જ્યારે શુરસે યાય ત્યારે કંઠાર અને સ્પષ્ટ સ્વભાવના નાવે છે. પણ જેઓમાં દયા આંનદ અને સત્યતા એ ત્રણેનું મિશ્રણ હોય છે

અરેખર મૈત્રી કરવા યોગ્ય છે. મી. ગોખલે આ બાબતનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત છે.

ન્યુનતા—જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન હોય છે, તેઓ અતિદુર્ગમ અને આનંદાતો. પણ સારા રૂપમાં મુકવા સમર્થ થતા નથી લોકોની સારી લાગણી માનવું આકર્ષણ આવા લોકો લાગ્યેજ કરી શકે છે.

ખીલવણી—આ મૌલન્યતા ભાવને ખીલવવા માટે હવે શું મળતાવડા સ્વભાવના થવા માટે કોશિષ કરો. તમારા વિચારો ઘણાજ સખ્ય, નગ્ન અને વિવેકી વાળીથી બહાર કાઢવામાં હવેશમાં ધ્યાન આપો. સખ્ય વર્તણૂકનો અભ્યાસ કરો. અન્યની સખ્ય રીતભાતની પ્રશંસા કરો અને હોય હશંને તમારો મુખ્ય વિષય ન બનાવતાં હવેશમાં શુભમાલક વૃત્તિ સારી સર્વત્ર વર્તો.

સ્વીકાર ન કરી શકાય તેવી બાબતો પણ સ્વીકાર કરવી પરંતુ તેના રૂપમાં જોઈ શકે છે. દુઃખમાં તેઓનું વર્તન ખાસ માધુર્યસુકત હોય છે. જેઓમાં સાધારણ રીતે આ શક્તિ ખીલેલી હોય છે, તેઓ રીતભાતમાં આનંદદાયક અને સામગ્રીમાં હોય છે. સૌંદર્યના અધિક શોખને લીધે તેઓ નમ્ર, મળતાવળા અને વિવેકી જણાય છે નિઃશ્ચય શક્તિની ન્યુનતા અને બળની અધિકતા હોય તો સામાન્ય પ્રસંગમાં તો ખરા ખુશાલ જણાય છે. પણ જ્યારે ગુરુસે થાય ત્યારે કઠોર અને સખત સ્વભાવના આવે છે. પણ જેઓમાં દયા આનંદ અને સત્યતા એ ત્રણેનું મિશ્રણ હોય છે. બરેબર મૈત્રી કરવા યોગ્ય છે. મી. ગોખલે આ બાબતનું પ્રત્યક્ષ દર્શાવ્યું છે. ન્યુનતા—જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન હોય છે, તેઓ અતિદુર્બલ અને આનંદવાતો પણ સારા રૂપમાં મુકવા સમર્થ થતા નથી લોકોની સારી લાગણીને માનનું આકર્ષણ આવા લોકો ભાગ્યેજ કરી શકે છે.

ખીલવણી—આ સૌજન્યના લાવને ખીલવવા માટે હુરે શાં મળતાવડા સ્વભાવના થવા માટે કૌશલ્ય કરે. તમારા વિચારો ઘણાજ સભ્ય, નમ્ર અને વિવેકી વાણીથી કાર કાઢવામાં હુમેશાં ધ્યાન આપો. સભ્ય વર્તણુકનો અભ્યાસ કરો. ન્યૂનની સભ્ય તલાતની પ્રશંસા કરો અને દોષ દર્શાવતે તમારો મુખ્ય વિષય ન બનાવતાં હુમેશાં યુમાડક વૃત્તિ રાખી સર્વત્ર વર્તો.

નં. ૪૪ આરામપ્રિયતા અને નિદ્રાવૃત્તિ.

एवं ह वै तत्सर्वं परं देवे मनस्येकी भवति । तेन तर्ह्येव पुरषो न श्रुणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयेत न स्पृशते नामिवदते तादृशे नानंदयते न विमुञ्जते नेयापते स्वपित्वाचक्षते ॥

આરામ, શાન્તિ વિશ્રાન્તિ, યાક, વિસામો, નિદ્રા, આદિ શબ્દોથી દર્શાવવામાં આવતા ભાવોનું શબ્દજ્ઞ, આરામ અને અભાવપ્રત્યયાલંબનાવૃત્તિરૂપ નિદ્રાથી કરવામાં આવે છે.

મસ્તકશાસ્ત્રાનુસાર વર્તમાન સમય સુધીમાં શોધી કાઢવામાં આવેલ સમગ્ર ૪૩ શક્તિઓ અને લગભગ ૧૦૦ ઉપરાન્ત તેના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો ઉપરાંત આ આરામવૃત્તિનું સ્થાન હાલમાં નવું શોધી કાઢવામાં આવેલું છે.

આપણું આખું મગજ એકી સાથે આગળી બધી વૃત્તિઓ કે શક્તિઓથી કાર્ય લેતું નથી અને કદી પણ લઈ શકે તેમ નથી બુદ્ધિશક્તિઓનું કાર્ય ચાલતું હોય ત્યારે ગૃહલાગણીઓ કે આત્મરક્ષકવૃત્તિઓ આરામ લેતી હોય છે, અને આત્મરક્ષક વૃત્તિઓનાં કાર્ય વખતે ધાર્મિક એક કે અનેક વૃત્તિઓ જરૂરીઆત પ્રમાણે

શાન્ત કે સ્તબ્ધ હોય છે. આવી રીતે આપણે હંમેશાં મગજના અમુક ચોક્કસ પ્રદેશથીજ ચોક્કસ વખતે કાર્ય લેતા હોઈએ છીએ. સમગ્ર મગજ એકી સાથે બધી શક્તિઓનું કાર્ય કરી કરતું નથી અને કરી શકતું નથી.

પણ ઉપર જણાવેલ માત્ર અભાવપ્રત્યયાત્મકતાવૃત્તિ કે આરામપ્રિયતા અથવા નિદ્રાવૃત્તિ એ એક એવી વૃત્તિ છે કે જેની અસરદ્વારા, બધી વૃત્તિઓનું કાર્ય એકદમ શાન્ત થઈ વિશ્રાન્તિ લે છે. આખા દિવસના સંકલ્પ, મનન, તુલના, વિચાર, ખાનપાન, ઉદ્વેગ, શ્રમ અને સંગીત તથા તાલ સુર સમય-જ્ઞાન-સ્મૃતિ મેધા અને જ્ઞાન તેમજ અન્ય અનેકવિધ કર્મના અવ્યાહત પ્રવાહથી થકત થઈ, મગજને વિશ્રાન્તિ લેવાની ખાસ જરૂર પડે છે. કારણ તેમ કરવાથી સમગ્ર માનસિક તેમજ શારીરિક શક્તિઓને પણ અભયબ પ્રકારની તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ મળે છે, એ આપણો પ્રતિદિનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે.

પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ અને પ્રાણીધારી પ્રાણીમાત્રને આવી વિશ્રાન્તિ કે નિદ્રારૂપ (Nature's Soft-Nap) મહાદેવીના શરણમાં જવાની જરૂર છે. તેના શરણમાં આપણા શરીરની અને મનની સમગ્ર શક્તિઓ અને દુનિયાની બધી ઉપાધિઓ મુકી આપણે તેના દિવ્ય ખેાળામાં આપણુ મસ્તક નમાવી પુનઃ-નવિન પ્રાણ ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. આ દશામાં આપણો પ્રાણવાયુ આપણા શરીરમાં પૂણ પ્રવાહથી વહેવા માંડે છે, અને સમગ્ર શરીરને જોઈતાં સાધનો પુરાં પાડે છે, એ તદ્દન ખુલ્લું છે. તેના પ્રભાવથી આપણે તદ્દન નવિન જીવન ધારણ કરી પ્રાતઃકાળે તાજાં માળા થઈ પુનઃ જીવન સંધ્યામમાં લાગી શકીએ છીએ. વિચાર કરતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ નિદ્રા, એ એક કુદરતની અદ્ભુત સત્તા આકર્ષણ કે એક વિચિત્ર પ્રકારની આખી સૃષ્ટિને થોડા સમય માટે પરાધીન કરનાર હોખ્નોટીક સ્લીપ, કે ધારણશક્તિ છે. તેના વિના કોઈ પણ પ્રાણી સુખથી જીવન વ્યતીત કરી શકે તેમ નથી આ શક્તિનું અવયવ સાવધતા અને મૈત્રીની તથા નિઃકલંકવૃત્તિ અને શૈથિલ્યશક્તિની વચમાં આવી રહેલું છે.

પ્રપૂર્ણ—જેઓમાં આ શક્તિ પ્રપૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ બહુ ઉઘણી અને આરામપ્રિય હોય છે. બહુજ લાંબી અને ઉડી ઉંઘમાં ધોરનારા હોય છે.

સાધારણ શક્તિવાળા—સાધારણ રીતે આરામ તેમજ ઉંઘને ચાહનારા હોય છે તથા સળગ હોય છે.

ન્યૂન—જેઓમાં આ શક્તિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ બહુ સળગ, જરા અવાજ કે ટકોર થતાં નિદ્રામાંથી જાગી જનાર, આરામ કે વિશ્રાન્તિને બહુ નાંદ ચાહનાર, અવિશ્રાન્તપણે કાર્ય કરનાર અને પિત્તપ્રકૃતિના હોય છે.

નિઃશ્લ—આ વૃત્તિના અતિ વેગને તેમજ સ્વાભાવિક વેગને રોકવામાં બહુજ વિચારપૂર્વક વર્તવાની જરૂર છે. અતિનિદ્રા કે અતિજાગરણ કોઈ પણ રીતે લાભદાયક નથી. અનેક પ્રકારના માનસરોગોનું અને શારીરિક વ્યાધિઓનું

કારણ અતિભગવદ્ગુણે અનેકવાર આભારી હોય છે. માટે તેના અતિ વેગને શાકવાની જરૂર છે નાટક કે લગ્ન પ્રસંગોમાં કદી પણ ખનતાં સુધી ઉભગરા કરે નહિ. કારણ તેનાથી મગજના જ્ઞાનતંત્રને આખો સમુદાય નિષ્કળ અને રોગગ્રસ્ત થાય છે

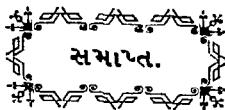
ઉપસ હાર—માનસિક શક્તિઓનાં સમગ્રસમુદાયનું આ ખીલ વિભાગનાં ૪૪ પ્રકરણોમાં ક્રમવાર વિવેચન અપાઇ ચુક્યું છે, જેમાં અત્યાર સુધીમાં શોધવામાં આવેલ સમસ્ત માનસશક્તિઓને તેના યથાયોગ્ય સમૂહવાર ગોઠવી, તેઓની ભિન્નભિન્ન ક્રિયાનું સાર વર્ગીકરણ કરી, સમજાવવામાં આવેલ છે. મનુષ્યની અંદરની મૂળ શક્તિઓ, અથવા સચી અને પ્રયત્નથી અનેક રીતે અને વિવિધ પ્રકારે ફેળવીને સર્જી શકાય છે અને કરવી જોઈએ, એ માનસ શાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. અને તે પ્રમાણે કોઈપણ સી અથવા પુરૂષની અંદરની કોઈપણ ખામીવાળી શક્તિને ખીલવી શકાય છે; તેમ અતિ વેગવાળી શક્તિને નિમ્નહમાં પણ લાવી શકાય છે મનુષ્યના હાથમાં પરમાત્માએ બહુજ બુદ્ધિપૂર્વક એ જવાબદારી સોંપેલ છે, અને એટલાજ માટે મનુષ્યને તેના કર્મોનુસાર જવાબદાર ઠરાવવામાં ઇશ્વર તદ્દન ન્યાયી છે. ફલિતજ્યોતિષની માફક આ વિદ્યા મનુષ્યને મસ્તિષ્કશાસ્ત્રને આધીન નથી બનાવતી. પણ “Man is the architect of his own fortune” “મારમૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મેચરિત્પુરાત્મન.” અને “उच्चरेदात्मनात्मानम्” એ સિધ્ધાન્તોને બહુજ સ્પષ્ટ રીતે અને પ્રબળતાથી સાબિત કરે છે એટલા માટે આ વિદ્યાનો યથાયોગ્ય રીતે અભ્યાસ કરી, પ્રત્યેક મનુષ્ય, પોતાના અનેક પ્રકારના સામગ્ર્યને વધારવામાં અને શક્તિઓને સુધારવાના શુભ પ્રયાસમાં સફળતા મેળવી, પોતાની જાતને તેમજ મનુષ્યસમાજને તથા વિશ્વના સમગ્ર પ્રાણીમાત્રને આનંદ, સુખ અને શાન્તિ આપવાના અનેક શુભપ્રયાસોમાં સાધનભૂત બની, આ વિશ્વના નિયામક પરમ પિતાની પવિત્ર આજ્ઞાઓનું પાલન કરવા જ્ઞાનપૂર્વક તત્પર થાય અને અન્યને પ્રેરે એવી શુભ ઇચ્છાથી હું આ ગ્રન્થના અતિમહત્વપૂર્ણ અને વિસ્તૃતવિષયને અત્રે સમાપ્ત કરે છું.

सर्वे ज्ञानाः सुखिनो भवन्तु

सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वं भद्राणि पश्यन्तु

या कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

भगवद्गीता

મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્ર સંબંધી કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો.

પ્રસ્તાવ.

“આકૃતિર્ગુણાન્કથયતિ” એ સૂત્ર ખરેખર સામુદ્રિક શાસ્ત્રના બધા સિદ્ધાન્તોને ટુંક સાર રજુ કરે છે. દુનીયામાં જેટલા પ્રકારના મનુષ્યો જોવામાં આવે છે, તેટલે પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો તેઓની મુખમુદ્રાપરથી વ્યક્ત થઈ શકે છે. દુનીયામાં એક મનુષ્યનો રહેરો બીજા મનુષ્ય સાથે સર્વાંશે મળતો હોય, એવું કદી પણ જોવાં આવતું નથી. આ એક અતિ વિચિત્ર અનુભવ છે, પણ તે એમ દર્શાવે છે કે જે એકજ સ્વરૂપના બે માણસ મળવાં હુલ્લ છે, તેમ લક્ષણ અથવા ચારિત્ર્યમાં પણ સર્વાંશે એક સરખાં બે મનુષ્યો મળવાં હુલ્લ છે. આવું કારણ પરમાત્માની અનંત રચનાશક્તિ અને મનુષ્યોનાં સ્વભાવની વિચિત્રતાજ છે. આપણી મુખમુદ્રામાં, પોષણમાં, આખોતું વસ્ત્ર પણ તથા તે પરની જમરો અને પાંપણના વાળ સહિત બે આંખો, નાસિકા (જેની અંદરની નાકની ઢાંડી, નસ્કોરાં, મધ્યની કોમળ ત્વચા આદિ) બંને એક, ચિબુક, બંને ગાલ, હાંડુ, અગ્ર કપાળ તથા બંને કાનની પરિસ્થિતિ અને કપાળપરની આડી, ઉભી, એક બે અથવા ત્રણ ચાર આદિ અનેક રેખાઓ તથા નાસીકા અને ગાલ વચ્ચે પડતી રેખાઓ આદિનો સમાવેશ થાય છે ઉપરોક્ત-દરેક અવયવ, મનુષ્યસ્વભાવ અને લક્ષણ સંબંધી કંઈ કંઈ નવું જ્ઞાન, આપણને હુમેશાં આપવા માટે સુંગી લાગામાં પ્રયત્ન કરી રહેલ છે. પણ તેને સમજવાનું કાર્ય મુખ સામુદ્રિક શાસ્ત્રના યથાવત્ અભ્યાસ દ્વારાજ થઈ શકે તેવું છે. આ ગ્રંથમાં મસ્તક વિષા સંબંધી લખાણ વિશેષ અંશે અપાયેલ હોવાથી, સામુદ્રિક લક્ષણો પૂર્ણતયા આપવાનું બની શક્યું નથી. માત્ર સામાન્ય જ્ઞાનાર્થે અને સામુદ્રિક શાસ્ત્રના કેટલાંક મુદ્દાઓ સચિત્ર સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલ છે. વળી મસ્તકશાસ્ત્રના વાંચન પછી તેનો અનુભવ કરવા માટે કેટલાંક નમુનાનાં મસ્તકો પણ રજુ કર્યાં છે, જે વાંચક વર્ગને આનંદ સાથે જ્ઞાન આપશે, એવી ભારી ખાત્રી છે.

અંત્યકર્તા.

સુચના—(સામુદ્રિક શાસ્ત્ર સંબંધી એક જુદોજ ગ્રંથ અમારા તરફથી ઘેઝા વખતમાં સચિત્ર બહાર પડનાર છે. વિશેષ હકીકત તે પરથી જાણવાનું ઘડું સુગમ થશે. કિં. રૂ. ૧-૦-૦.)